Tigran Grigorian

Istoria și cultura poporului armean



EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

TIGRAN GRIGORIAN

ISTORIA ŞI CULTURA POPORULUI ARMEAN



EDITURA ŞTIINŢIFICĂ
BUCUREŞTI, 1993

Autorul aduce omagiul său,
cu recunoştinţă, Sanctităţii Sale
Catolicosului Vazken I, precum şi
celorlalte personalităţi care au
sprijinit apariţia lucrării de faţă.

Colecția **Culturi și civilizații**

Redactor: CORINA BUŞE

ISBN 973-44-0077-0

Prefață

În momentul în care mi s-a propus să redactez o prefață la lucrarea *Istoria și cultura poporului armean*, am acceptat propunerea fără să stau o clipă pe gînduri. Simțeam că mi se oferă un dublu privilegiu: acela de a cunoaște înaintea cititorilor lucrarea, a cărei apariție o așteptam cu nerăbdare, precum și posibilitatea de a-mi formula propriul meu punct de vedere cu privire la cultura și civilizația Armeniei, față de care nutresc o admirație deosebită. Pentru a justifica această admirație a mea, pe care o împărtășesc mulți dintre cei care au avut contacte cu civilizația și cultura armeană, mă voi limita la a pune în evidență numai cîteva fapte.

Statul armean a fost primul organism statal din lume care, în procesul opozițiilor cu Imperiul roman, politeist, și cu cel persan, mazdeist, a adoptat creștinismul ca religie oficială în anul 301. Or, Edictul de la Milan promulgat de către Constantin și Liciniu, în anul 312, se limita doar la a proclama libertatea cultelor (deci egalitatea celui creștin cu toate celelalte).

Încă de la începutul secolului al V-lea, armenii sînt în posesia unui alfabet, care ar putea fi numit național, inventat de Mesrop Maștoț, cel dintîi alfabet al antichității tîrzii, anterior constituirii alfabetelor arab sau cirilic.

În domeniul arhitecturii și artelor plastice, utilizînd și interpretînd creator propria moștenire antică, cît și cea elenistică și romano-bizantină, armenii ajung să ocupe, încă din perioada de trecere de la antichitate la evul mediu, o poziție care îi situează, în secolul al VII-lea, pe primul loc în Europa și Orientul Apropiat și Mijlociu.

Iată deci cîteva fapte din istoria culturii și civilizației armene care le plasează pe un loc reprezentativ în rîndul celorlalte civilizații și culturi.

Ca urmare, în jurul culturii și civilizației armene s-a constituit o disciplină specială, *armenologia* (sau armenistică, cum îi spune autorul), care se înscrie printre alte demersuri științifice similare cum sînt: *egiptologia*, *tracologia*, *bizantinologia*, *sinologia* și altele.

Autorul cărții *Istoria și cultura poporului armean* se situează în poziția unui veritabil armenolog (armenist). Există opere în care cititorul este pus în oarecare încurcătură: nu știe ce să admire mai întîi, tema, problematica

ce a prilejuit travaliul autorului sau competenţa şi măiestria sa de a se descurca în păienjenişul informaţiilor pe care tema aceasta le furnizează.

Desigur că, în cazul unei lucrări de factura celei pe care ne-o oferă Tigran Grigorian, obiectul, tema, sînt decisive pentru succesul operei. Dar, orice exegeză reprezintă o creaţie teoretică relativ autonomă, care însoţeşte, dublează şi slujeşte din punct de vedere teoretic faptele şi procesele prezentate. Autorul lucrării de faţă tinde, poate, ca manifestare a modestiei, să rămînă în umbră temei tratate, dar este foarte greu pentru cititor de a eluda sau a nu recunoaşte faptul că opera este produsul unei îndelungate munci de acumulare, probabil de o viaţă întreagă, rodul unei îndelungate şi profunde meditaţii, al unui remarcabil spirit de selecţie şi sinteză. Autorul oferă cititorului un material pe deplin structurat şi elaborat.

Tratînd geografia, istoria, cultura şi civilizaţia poporului armean, autorul a realizat o lucrare de caracter enciclopedic, care, desigur, va fi deosebit de utilă tuturor celora pe care îi interesează cultura şi civilizaţia armeană.

Preocupările mele de cîteva decenii în cadrul studiilor de istorie universală a arhitecturii, pentru arhitectura din Caucaz şi îndeosebi cea armenească, nu mă fac să-mi atribui calitatea de armenolog, dar datoria mea faţă de disciplina al cărei obiect a devenit cultura şi civilizaţia armeană, mă obligă să aduc în această prefaţă un adaos la strădania autorului de a le prezenta în adevărata lor lumină.

Valorile culturii şi civilizaţiei armene, reprezintă fără îndoială o contribuţie consistentă la tezaurul culturii şi civilizaţiei universale. Se poate afirma că ele rezistă în competiţie cu valorile culturii şi civilizaţiei altor popoare, sau că participă, împreună cu acestea, la o constelaţie de valori. În ceea ce priveşte arhitectura, aceasta reprezintă un domeniu în care aportul armenesc se întrepătrunde cu tradiţiile arhitecturale ale altor popoare, devenind o componentă a unei sinteze organice. Arhitectura armeană reprezintă în raport cu o seamă de fenomene ale altor arhitecturi o sursă sau un focar de iradiere de influenţe.

Arhitectura armeană de la apariţia ei şi pînă în perioada unui ev mediu avansat, înfăţişează o seamă de fenomene care unui specialist îi apar ca un miracol, ca o manifestare excepţională.

În primul rînd, este de semnalat o consecventă continuitate a structurilor tradiţionale care se pot urmări începînd cu producţia arhitecturală a strămoşilor poporului armean. Această continuitate nu a însemnat absenţa unei modalităţi sau a unui progres. Dimpotrivă, cultivarea tradiţiei a permis arhitecţilor armeni ca, în fiecare etapă a evoluţiei fenomenului, să inoveze, să aducă în arhitectura naţională şi cea universală o contribuţie originală. Aş ilustra această idee prin fantastica supravieţuire a construcţiei de tip megaron, apărut cu milenii înaintea erei noastre, atestat în Armenia de către istoricul grec Xenophon în lucrarea sa *Anabasis* (sec. V înainte de Hristos), cît şi de săpăturile arheologice care vizau perioada medievală. Transmis pînă aproape de zilele noastre, de către structura locuinţelor de tip „gîl-

hatun", în cursul evului mediu tipul spațial al unor asemenea construcții, executate în lemn, a fost transpus în arhitectura de piatră a pridvoarelor bisericești de tip „gavit" și „jamatun". Acest proces poate fi apreciat ca o victorie în arhitectura religioasă a unui principiu laic și popular într-o vreme în care, după cum vom vedea, se poate vorbi de o Renaștere armeană.

În al doilea rînd, arhitectura armeană medievală, a oferit o seamă de priorități cu caracter mondial. Astfel, de pildă, arhitectura Armeniei deține primatul în elaborarea unor tipuri arhitecturale reprezentative, cum ar fi cel al bisericii în cruce greacă înscrisă, cristalizat în Armenia în secolul al VII-lea, aproximativ cu două secole înaintea constituirii sale în arhitectura bizantină constantinopolitană (sec. IX-X), difuzată apoi în Balcani, România și Rusia. Și această prioritate ca și altele, se explică prin capacitatea arhitecților armeni de a extrage din propria tradiție, din arhitectura țărilor vecine sau a marilor curente acele elemente în baza cărora se poate realiza un salt creator către definirea noului.

În al treilea rînd, este de luat în considerație capacitatea arhitecturii armenești de a difuza tipologii, structuri, forme, elemente altor arhitecturi. Se poate vorbi despre o energie informațională a arhitecturii armenești similară cu cea pe care a avut-o arhitectura greco-elenistică, cea romană și cea a Renașterii italiene.

Calitățile de constructor și decorator ale meșterilor armeni, moștenite cel puțin în parte, de la precursorii lor urartici și dezvoltate prin receptivitatea față de tot ce era mai avansat, în țările vecine, i-au făcut prețuiți de beneficiari aparținînd celor mai diferite popoare. Această apreciere a arhitecților armeni, în conexiune cu cunoscutul fenomen de diaspora, face ca o seamă de manifestări ale unor arhitecturi, care se întind pe o zonă uriașă între Atlantic și Asia Centrală, să poarte amprenta intervenției lor directe sau a unor influențe ale operelor lor. M-aș limita la un singur exemplu, acela al ridicării cupolelor pe sisteme de arce încrucișate care se pot întîlni în Spania maură, în arhitectura romanică a Franței, arhitectura barocă a Italiei, arhitectura medievală a Moldovei și arhitectura islamică din Asia Centrală.

În al patrulea rînd, în momentul în care în Occident se conturează premizele stilului gotic, arhitectura armeană, ca de altfel întreaga cultură armeană cunoaște o perioadă de înflorire care poate să fie aliniată Renașterii din Apusul Europei.

Adoptarea în istoria culturii a termenului de „Renaștere orientală", este de dată relativ recentă, de numai cîteva decenii față de denumirea dată Renașterii din Italia în sec. al XVI-lea.

Demonstrația privind existența unei Renașteri armenești ca și altor „Renașteri orientale" se poate face construind un model a ceea ce se înțelege prin Renaștere italiană sau a altor Renașteri europene (un model care să includă condiționările mediului material și spiritual cît și conținutul și forma de manifestare a Renașterii).

În baza unei asemenea comparații, se poate stabili faptul că în Armenia, Renașterea intervine între secolele X—XIII. Să se explice oare larga difuziune a tradițiilor arhitecturii Armeniei în lume prin energia informațională specifică „Renașterilor“ în general? Probabil că, această energie specifică a acționat în conexiune cu factorii de difuziune semnalați mai sus. Se poate pune mai departe problema dacă răspîndirea formelor Renașterii armene a fost generatoare de alte Renașteri după cum a fost difuzarea formelor Renașterii italiene.

În al cincilea rînd, ceea ce trezește interesul privitor la arhitectura armeană și adesea stîrnește uimirea, este înrîurirea acesteia asupra arhitecturii medievale românești.

Influența arhitecturii armenești asupra celei din Țara Românească și Țara Moldovei a fost pe larg analizată de către primii istoriografi ai arhitecturii românești: Gheorghe Balș și N. Ghika Budești. Observațiile acestora au fost precedate (1891) de afirmațiile categorice ale celebrului istoric francez de arhitectură A. Choisy, care considera, din punct de vedere a „arhitecturii decorative“, Valea Dunării de Jos ca o colonie armenească.

Problemele relațiilor arhitecturii medievale românești cu cea armeană prezintă multe aspecte, insuficient studiate, care așteaptă contribuții. Desigur, afirmația lui A. Choisy pare la prima vedere excesivă. Nu se poate nega însă faptul că, chiar în perioada formării unei arhitecturi monumentale a Țării Românești (sec. al XIV-lea) aceasta a preluat o seamă de trăsături ale soluțiilor spațiale și decorative din arhitectura sîrbească, despre care se poate afirma că, în afară de sursa de bază, bizantină, a beneficiat de o sursă asociată, armenească. Acestei influențe i se datorează grupul de edificii de tip Cozia, înrudit cu monumentele sîrbești de pe Valea Moravei. La începutul secolului al XVI-lea, arhitectura bisericii Mănăstirii Dealu și a bisericii Mănăstirii Argeș, ctitorii ale lui Radu cel Mare și, respectiv, Neagoe Basarab, ilustrează o recrudescență a tradițiilor arhitecturii armene transmise, poate, prin intermediar otoman. Acestei influențe i se datorează atît splendoarea lor plastică, dar mai ales preluarea și transpunerea procedeelor armenești în arhitectura bisericească, realizată de către meșterii autohtoni, procedee care dăinuie pînă în pragul secolului al XIX-lea.

În Moldova, în arhitectura vremii lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș (secolele XV—XVI) sisteme armenești, derivate din pridvoarele de tip gavit și jamatun contribuie la realizarea unor soluții spațiale și a unor siluete specifice (în arhitectura Moldovei influența armeană cunoaște recrudescențe în cursul secolului al XVII-lea: bisericile Mănăstirilor Dragomirna și Trei Ierarhi, clădite în 1610 și, respectiv, 1639, unde atît spațiul, dar mai cu seamă decorația, sînt puternic afectate).

Ceea ce este remarcabil este faptul că, arhitectura Armeniei, jucînd rolul de sursă sau de influență, nu a alterat specificul arhitecturii medievale românești. Dimpotrivă, asimilarea componentelor armenești i-a permis celei din urmă, în mai mare măsură, să-și exprime propria ei esență și originalitate.

Trebuie să mă opresc aici pentru a nu scrie un capitol despre arhitectură paralel cu cel al autorului.

Închei, arătînd cît de mult vom rămîne datori *Istoriei și culturii poporului armean*, lucrare elaborată de Tigran Grigorian, pentru perspectivele pe care ea le deschide unei înțelegeri mai profunde, superioare, atît a culturii și civilizației armene, cît mai cu seamă rolului pe care acestea le-au avut în cadrul conexiunii lor cu cultura și civilizația altor popoare.

Prof. dr. arh. GHEORGHE CURINSCHI-VORONA

București, noiembrie 1990

Alfabetul armean
creat în anii 392—405 după Hristos

Majuscul tipar	Literă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în limba română	
		armeana clasică și orientală	armeana occidentală	armeana clasică și orientală	armeana occidentală
Ա	ա	aib	aip	a	a
Բ	բ	ben	pen	b	p
Գ	գ	gim (cit.rom. ghim)	kim	g dur (deci silaba *ge* se va citi *ghe*, silaba gi- *ghi*	k
Դ	դ	da	ta	d (cu unele excepții în armeana modernă orientală, cînd se pronunță *t* slab ca în armeana occidentală)	t slab
Ե	ե	iedj	ieci	ie- la începutul cuvintelor e- în interiorul silabelor	idem
Զ	զ	za	za	z	z
Է	է	e	e	é ca în lb. franceză	é
Ը	ը	ît	ît	î, â, ă	î, â, ă.
Թ	թ	tho	tho	th aspirat	th aspirat
Ժ	ժ	je	je	j	j
Ի	ի	ini	ini	i	i
Լ	լ	liun	liun	l	l
Խ	խ	che	che	*ch* gutural ca în	ch idem

Majuscul tipar	Literă mică tipar	Denumirea: armeana clasică și orientală	Denumirea: armeana occidentală	Valoarea fonetică în limba română: armeana clasică și orientală	Valoarea fonetică în limba română: armeana occidentală
				limba germană (ex. ma*ch*en)	
Ծ	ծ	ţa	dza	ţ slab	dz
Կ	կ	ken	gen (cit.rom. ghen)	k slab	g
Հ	հ	ho	ho	h	h
Ձ	ձ	dza	ţa	dz	ţ slab
Ղ	ղ	ghat	ghad	gh laringal ca în greaca modernă γ sau *r* graseiat ca în franceză vechiul l velar	gh idem γ
Ճ	ճ	cé	djé	c înainte de *e* sau *i* (*c*er, *c*ivil) dar mai slab	dj ca în ginere, geam
Մ	մ	men	men	m	m
Յ	յ	hi, y	hi, y	y-*h* semiconsoană sau diftong *iă* în armeana clasică, la începutul cuvintelor și interior. -Mut la sfîrșitul cuvintelor în ortografia clasică. A dispărut în ortografia nouă din Armenia Sovietică, la sfîrșitul cuvintelor (cu excepția cîtorva cuvinte ca *hay*, *vay*, *bay* etc.) iar la începutul cuvintelor s-a înlocuit cu *h*. -Precedat de ո (o), formează diftongul	h- la începutul cuvintelor -y (iă) în interior. -Mut la sfîrșitul cuvintelor, cu excepția cîtorva cuvinte (*vay*, *-hay*, *pay* etc). -idem în ortografia clasică

Majuscul tipar	Literă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în limba română	
		armeana clasică și orientală	armeana occiden-tală	armeana clasică și orientală	armeana occidentală
				ui, cînd e urmat de o consoană. În noua ortografie, se scrie ույ *(ui)*.	uzitată în majoritatea coloniilor armene. În România presa armeană folosește noua ortografie
Ն	ն	n*u*	n*u*	n	n
Շ	շ	șa	șa	ș	ș
Ո	ո	o, vo	vo	*o, vo* la începutul cuvintelor în armeana modernă, *o* în interiorul cuvintelor.	idem
Չ	չ	cea	cea	c aspirat, înainte de *e* și *i* (cer, civil)	idem
Պ	պ	pe	be	p	b
Ջ	ջ	dje	ce	dj	c slab înaintea de *e* și *i* (cer, civil)
Ռ	ռ	ra	ra	rh aspirat	rh aspirat
Ս	ս	se	se	s	s
Վ	վ	vev	vev	v	v
Տ	տ	tiun	diun	t	d
Ր	ր	re	re	r fricativ ca în engleză (*r*ed, *r*ight)	r idem
Ց	ց	ţo	ţo	ţh aspirat	ţh aspirat
Ւ	ւ	hiun	hiun	v slab sau diftong *iu* cînd e precedat	idem

Majuscul tipar	Literă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în limba română	
		armeana clasică şi orientală	armeana occidentală	armeana clasică şi orientală	armeana occidentală
				de ի (i); *u* cînd e precedat de (o). În noua ortografie din Armenia Sovietică este folosit numai în această din urmă combinaţie, iar pentru diftongul i*u* se foloseşte յու	
Փ	փ	piur	piur	ph aspirat	ph aspirat
Ք	ք	ke	ke	kh aspirat	kh aspirat
Օ	օ	o	o	o-introdus în alfabetul armean la sfîrşitul sec. XII pentru a înlocui combinaţia աւ înaintea consoanelor şi pronunţat *o*, ca în limba franceză *au* = *o*	o
Ֆ	ֆ	fe	fe	f, introdus în alfabetul armean în secolele XI—XII, pentru a reda cuvintele de origine străină.	f

Ţara şi poporul

1. Geografia

Armenia este situată în partea septentrională a Asiei Mici, în vecinătatea Mării Negre, a Mării Caspice, şi a Munţilor Caucaz, încununaţi de zăpezi eterne, cu legendarul munte Ararat, cu şesurile sale întinzîndu-se pînă în partea de nord a Mesopotamiei. Aci îşi au obîrşia marile fluvii Tigrul şi Eufratul, de numele cărora se leagă apariţia unor strălucite civilizaţii, cu rolul deosebit în antichitate.

Poporul armean a trăit, timp de milenii, în marea lui majoritate, în masivul muntos şi pe platouri înalte din Armenia. Teritoriul ţării cuprinde, în cea mai mare parte, lanţuri de munţi, platouri cu structuri de lavă solidificată, depresiuni intramontane, defileuri. Părţile cele mai joase coboară pînă la 700 m, iar vîrful cel mai înalt, Araratul Mare, atinge 5156 m. Platoul muntos armean este o verigă a sistemului muntos ce se întinde din Alpi pînă în Himalaya, ocupînd peste 300 000 km ^{2} şi întinzîndu-se, în linii mari, între 37 ^{0}—41^{0}30' latitudine nordică şi 38^0—47^{0}30' longitudine estică, fără a socoti Armenia Ciliciană. În perioada extinderii sale maxime, în anii 93—66 înainte de Hristos, Imperiul Armean al lui Tigran al II-lea (cel Mare) se întindea de la Marea Mediterană (cuprinzînd Fenicia şi o parte a Palestinei şi a Siriei) pînă la Marea Caspică, respectiv teritoriul avînd coordonatele 32 ^{0}40'—42^{0}40' latitudine nordică şi 34 ^{0}—49 ^{0} longitudine estică.

Platoul Armean se leagă organic de Platoul Anatolian la vest şi Platoul Iranian la est, alcătuind un sistem neîntrerupt, care merge mai departe de-a lungul Asiei, aidoma unui zid uriaş, ce leagă Estul de Vest şi Vestul de Est. La nord, Platoul Armean se mărgineşte de lanţul Pontic, spre nord-est de lanţul Munţilor Caucazului Mic, iar spre sud cu Munţii Taurus Armeni. În răsărit, Platoul Armean alunecă, pe nesimţite, peste Munţii Kara-Dagh şi lacul Kaputan (Urmia) spre Platoul Iranian. În apus, Platoul Armean se uneşte cu Anatolia prin Munţii Antitaurus şi Munţii Antipontus.

Platoul Armean este situat la o altitudine mai mare faţă de cea a ţărilor învecinate, ceea ce i-a conferit o poziţie strategică avantajoasă. Aceasta a făcut ca Armenia să fie rîvnită de marile imperii limitrofe din apus şi răsărit

şi să constituie, totodată, unul din motivele vicisitudinilor ce s-au abătut asupra poporului său în decursul mileniilor.

Spre sfîrşitul erei terţiare şi în era cuaternară, o intensă activitate vulcanică a acoperit masa principală a munţilor de încreţire de pe teritoriul Armeniei cu roci şi cu torente de lavă, care au modificat flora şi fauna, au distrus o bună parte din păduri.

Masivul muntos al Armeniei este de formaţiune relativ recentă şi mişcările tectonice din sînul lui continuă pînă în zilele noastre cu cutremure frecvente, şi, uneori, catastrofale.

În peisajul muntos al Armeniei un aspect deosebit de frumos îl deţine Muntele Ararat (turcii îl numesc Ağir-Dagh) cu cele două piscuri conice Araratul Mare (5156 m) şi Araratul Mic (3914 m) vechi vulcani stinşi, care se deosebesc nu numai prin înălţime, ci şi prin vîrsta lor geologică diferită: în timp ce Araratul Mare are 2 milioane de ani vechime, cel Mic are numai 300 000 de ani. În faţa călătorului se oferă un spectacol unic şi majestuos, cu cele două piscuri profilîndu-se solidar pe cer. Vîrful mare are zăpezi eterne, începînd de la altitudinea de 4250 m. Muntele se ridică aproape brusc de pe platoul său Valea Araratului, care are o altitudine de 900 m. Această imagine a Araratului se observă numai dinspre est, nu şi dinspre vest, unde lanţul Armean (Haikakan Par), care coteşte spre sud în dreptul Araratului, acoperă vederea în bună parte, vîrfurile sale pierzîndu-se în salba de munţi. Armenii au numit încă din antichitate Araratul Mare, Azat Masis. Numele de Ararat este transliteraţia ebraică a numelui statului antic Urartu.

Potrivit legendelor biblice, pe acest vîrf s-ar fi oprit, după miticul potop, Arca lui Noe. De la acest nume se trage şi denumirea provinciei centrale Airarat, una din cele opt provincii ale Armeniei vechi, celelalte fiind menţionate de istoricii armeni din secolele V—VII după Hristos sub denumirea de Haykh Superior, Ţopaţ, Turuberan, Mokh, Vaspurakan, Siunik şi Taikh.

La nord de Ararat, pe teritoriul Republicii Armenia de azi, se ridică muntele Aragaţ (Alagyaz) cu o înălţime de 4090 m, compus din 4 piscuri stîncoase şi alcătuind un crater circular. Zăpezi eterne şi gheţari acoperă partea superioară a muntelui. Pe povîrnişurile Aragaţ-ului există mici lacuri cu ape limpezi, de unde izvorăsc numeroase pîraie bogate în apă. Poalele muntelui sînt bogate în vegetaţie. De la acest masiv spre vest se întinde cîmpia Şirak şi mai departe podişul Kars. La marginea de sud a podişului central vulcanic şi dominînd lacul Van se ridică al doilea munte ca înălţime după Ararat, Muntele Neh-Masik sau Ţipan (în prezent Sipan) de 4 434 m. La sud-vest de aceasta, se înalţă vulcanul stins Nemrut sau Nebrovth (3 050 m), cu unul din cele mai mari cratere din lume, avînd un diametru de 8 km. Ultima erupţie a acestui vulcan este consemnată în anul 1441.

Masivul muntos armean constituie principala sursă a apelor din Asia Mică; fluviile şi rîurile sînt alimentate de zăpezile de pe munţii acoperiţi în cea mai mare parte a anului, precum şi de ploi, izvoare şi ape subterane. Aici ia naştere Eufratul (2 700 km), cel mai mare fluviu din Asia Mică, al cărui traseu parcurge 600 km prin masivul muntos armean. La început e

format din două ramuri: Eufratul Occidental (în prezent, Kara-Su) şi Araţani sau Eufratul Oriental (în prezent, Murad). Cele două ramuri se unesc în apropierea oraşului Lusatarici (în prezent Kapan-Maden), după care Eufratul curge spre sud prin defileuri înguste, intrînd în deşertul Mesopotamiei. Al doilea mare fluviu al Asiei Mici, Tigrul, porneşte de asemenea din masivul muntos armean, formîndu-se prin unirea Tigrului Occidental cu Tigrul Oriental sau Djermi (în prezent, Bohdan-Su). Are o lungime de 1 950 km din care 540 pe teritoriul Armeniei.

Printre marile fluvii care brăzdează Armenia, se numără şi Yerasch (Arax) cu o lungime de 1 072 km. Ia naştere din masivul Sermanţ din nord-est, parcurge teritoriul Armeniei şi se varsă în Marea Caspică. Poporul îl numeşte Mair Arax (Mama Arax), închinîndu-i cîntece şi poezii, cîntate şi recitate şi în prezent. Depresiunile din nordul Armeniei, ca şi depresiunea Araratului erau vestite încă din antichitate pentru rodnicia lor. Strabon (63 înainte de Hristos — 19 după Hristos) descrie cu admiraţie acest ţinut, menţionînd: „Întregul ţinut este bogat în fructe, vii, plante verzi tot anul şi produce chiar măsline“, iar Ptolemeu relatează despre bogăţiile regiunii de la Marea Caspică ce a făcut parte din Armenia Maior, între secolul al II-lea înainte de Hristos şi secolul al IV-lea după Hristos (Ptolomeu, V, 12,1).

Trei rîuri care-şi au obîrşia în masivul muntos armean (Cioroch, Gail Get şi Halis) se varsă în Marea Neagră.

Încă din antichitatea păgînă, armenii au avut un cult pentru izvoarele de apă, ceea ce este atestat de descoperirea unor dragoni uriaşi din piatră în apropierea lor. Cultul s-a menţinut mult timp şi după proclamarea creştinismului ca religie de stat (301), în preajma izvoarelor construindu-se biserici.

O trăsătură caracteristică a masivului muntos armean o formează existenţa a numeroase lacuri mari şi mici, cele mai importante din Asia Mică. În ordinea mărimii lor menţionăm lacul Kaputan (Urmia), lacul Van, lacul Sevan, care se numea în vechime Geghama (citit în româneşte Ghehama) Ţov (Marea lui Gegham), Ardjişak, Ţovk şi altele. Lacul Kaputan (Urmia) se află într-o depresiune, la altitudinea de 1275 m la frontiera dintre Armenia istorică şi Iran. Are o suprafaţă variabilă între 3900—599 km^2, cu adîncimea maximă de 16 m (cea medie de 4,5 m); lungimea sa de la nord la sud atinge 128 km, iar lăţimea maximă de 38 km. Este un lac mort, cu apa atît de alcalină încît nici un peşte şi nici o moluscă nu poate trăi în el. Fauna lacului se reduce doar la nişte crustacee, lebede şi picioroange.

Lacul Van, situat la 1720 m de la nivelul mării, are o lungime de 120 km, o lăţime de 60 km şi o adîncime medie de 16 m, maximum 25 m. Oglinda apei atinge 3733 km^2. Mai multe rîuri se varsă în lac, însă acesta nu are nici o ieşire. Din cauza marii concentraţii de carbonaţi de potasiu, cloruri şi sulfaţi, apele sale nu sînt nici potabile şi nu pot fi folosite nici pentru irigaţii. În evul mediu, armenii numeau lacul Van, Bîznuniaţn sau Rîştuniaţn Ţov. Pe malurile lacului s-au ridicat însă din timpul statului Urartu oraşe mari, cum au fost capitala Tuşpa, apoi Arceş, Chlat, Datvan şi altele. Nivelul apelor sale este în continuă creştere. Din cele şapte insule pomenite în secolul

al VII-lea după Hristos au mai rămas doar trei: Aghthamar — pe care se află un monument istoric reprezentativ al arhitecturii armene din secolul al X-lea, Artin şi Lim.

Lacul Sevan, aflat în prezent pe teritoriul Republicii Armenia, la o altitudine de 1916 m şi avînd o suprafaţă de 1416 m^2, înconjurat de munţi înalţi, era cel mai mare lac de munte din lumea veche şi cel mai înalt din lacurile mari. Are o lungime de 70 km şi o lăţime maximă de 40 km. Adîncimea medie este de 45 m, iar cea maximă de 99. Cîteva zeci de rîuleţe se varsă în lac, dar numai un singur rîu, Hrazdan, izvorăşte din lac. Are apă dulce, limpede, cristalină, în care trăiesc cîteva specii de păstrăvi şi alte specii de peşti. Are o singură insulă, care, în ultimele decenii, a devenit o peninsulă, în urma scăderii cu 18 m a apelor, ce au fost folosite pentru irigaţii şi punerea în mişcare a turbinelor hidrocentralelor construite în cascadă de-a lungul rîului Hrazdan. În prezent, prin darea în funcţiune a tunelului de aducţiune Arpha-Sevan, în lungime de 49 km, care a deturnat spre nord o parte a rîului Arpha, situat peste munţi la sud de Sevan, nivelul apelor lacului este în creştere.

Din punct de vedere economic, podişurile, văile şi depresiunile au prezentat din totdeauna o deosebită importanţă, s-au putut practica agricultura, cultiva cereale, viţă de vie, pomi fructiferi, în timp ce pe povîrnişurile şi păşunile alpine, populaţia se ocupă cu creşterea vitelor şi ovinelor.

Poporul armean şi civilizaţia sa au luat naştere şi s-au dezvoltat, în principal, de-a lungul văilor marilor fluvii. Astfel, în bazinul fluviului Eufrat (în arm. Yephrat-Yeprad), de la izvoare şi pînă în apropiere de oraşul Akn, de unde o coteşte spre sud, s-au format provinciile istorice Karin (în prezent Erzurum), Derdjan, Yekeghiaţ (în prezent, Yerzindjan-Yerzînka). Aceasta din urmă este cel mai vechi leagăn al formării poporului armean.

În bazinul Araţaní — Aradzaní (Eufratul Oriental) se întind şesurile provinciilor Bagrevand (în prezent, Alaşkert — Alaşgerd), Harkh (în prezent, Bulanîch), Taron-Daron (în prezent, Muş), Haşteank (în prezent Ciapaghdjur-Djabaghciur), Anthias (în prezent, Charberd-Charpert) şi Ţophkh cu vechea sa capitală Arşamaşat şi marile centre medievale Horebertd (Horepert) sau Charberd (Charpert). Pe aceste meleaguri se încrucişau marile căi comerciale şi drumuri strategice din Asia Mică.

În regiunea izvoarelor Tigrului (în arm. Tigris sau Dikris) se afla provincia Angegh (Ankegh) cu capitala Angîgh-Ankîgh sau Arkathiakert (în prezent, Egil). Cîmpia Tigrului ce se întinde mai spre sud cu marele centru Tigranakert-Dikranagerd (Tigranokerta, „Oraşul lui Tigran“ a fost în epoca elenismului, una din capitalele Armeniei.

În bazinul fluviului Arax, din Armenia Orientală, în partea de nord a izvoarelor, se întinde cîmpia fertilă a Basenului, iar spre nord-est, în valea rîului Achurian, podişurile vulcanice Vanand (în regiunea Kars-Gars), Şirak (în regiunea actuală Kumayr fost Leninakan, unde se găseşte Aní, una din capitalele Armeniei medievale), Nig sau Nik (actualmente regiunea Aparan sau Abaran, Aşornekh sau Yeraschadzor). În aceste regiuni se cultivă cereale din timpuri străvechi. Pe cursul mijlociu al Araxului se află cea mai impor-

tantă cîmpie de podiş a Armeniei, cîmpia Araratului, străjuită de profilul maiestuos al muntelui cu acelaşi nume, străveche regiune fertilă şi de importanţă istorico-culturală, aflată la o altitudine de 900—1000 m. După cum arată Strabon: „În Armenia propriu-zisă există mulţi munţi şi podişuri, pe care cu greu creşte viţa de vie, dar există şi numeroase văi, dintre care unele sînt de o fertilitate potrivită, iar altele de o fertilitate excepţională. O asemenea vale este Valea Araksene (n. n. Cîmpia Araratului), prin care fluviul Arax curge (în est) spre munţii Ţării Albanilor şi de acolo se varsă în Marea Caspică" (Strabo, XI, 14,4).

Clima continentală permite, în condiţiile irigării, cultura cerealelor, precum şi cea a legumelor, a viţei de vie şi a pomilor fructiferi. Această regiune era o cale de răscruce, pe unde trecea drumul comercial care lega China şi India de vestul şi nordul Europei. Încă din antichitatea îndepărtată s-au dezvoltat aici mari centre urbane şi culturale ca oraşele capitală Erebuni-Erevan, Artaşat sau Ardaşad (grecii şi romanii îl numeau Artaksata), Dvin sau Tvin, Vagharşapat sau Vagharşabad, Armavir, Yervandaşat (Yervantaşad).

Clima. Poziţia platoului muntos armean şi lanţurile de munţi, care îl protejează dinspre Marea Neagră, Marea Caspică şi Marea Mediterană determină un climat aspru, cu mari variaţiuni de temperatură între vară şi iarnă. Din luna noiembrie pînă în luna martie, asupra întregii Asii Minore, inclusiv Podişul Armean, se instalează mase de aer rece, uscat, venit din Asia Centrală, cu scăderile maxime de temperatură în luna ianuarie. În regiunile Karin (Erzurum) şi Kars s-au înregistrat cele mai scăzute temperaturi (— 43, 5 °C). În valea Arax-ului sînt, de asemenea, ierni aspre, media temperaturii ajungînd în ianuarie la — 11,5 °C, iar în masivul muntos central media în ianuarie coboară la — 15°C. Grosimea stratului de zăpadă ajunge chiar şi în văi pînă la 1,5 m şi se menţine pînă în aprilie. Marile cantităţi de zăpadă căzute în cursul iernii alimentează torenţii şi lacurile, acumulînd, totodată, mari cantităţi de apă, ce sînt folosite pentru irigaţii în lunile toride de vară.

Spre deosebire de clima din masivul muntos, în Valea fluviului Tigru, în provincia Aghdznik, la sud de munţii Taurus Armeni, temperatura medie a iernii este de 3 °—6 ° şi nu sînt rare ploile în lunile de iarnă. În regiunea Erevanului domnesc temperaturi extreme: în lunile iulie-august temperatura medie atinge 25 °C, iar media din ianuarie coboară la — 6,4 °C, deşi se înregistrează şi geruri de — 20°C, —25 °C. Primăvara şi toamna sînt foarte scurte. Vara este secetoasă şi toridă, însă în masivul muntos şi pe platourile de la poalele lanţurilor muntoase canicula din timpul zilei este urmată de răcoarea accentuată a nopţii.

Regimul pluvial este diferenţiat după regiuni.

În ciuda asprimii sale, clima Armeniei este sănătoasă şi înviorătoare, dînd naştere unei populaţii robuste şi longevive, care a reuşit să supravieţuiască tuturor vicisitudinilor istoriei poporului armean.

Bogăţii naturale. Masivul muntos armean se găseşte între două zone vegetale antagoniste: pe de o parte zona Virkana-Pontică din nord, cu umidi-

tate sporită și împădurită, iar de cealaltă, zona iraniană, aridă și lipsită de păduri. În general, numai povîrnișurile exterioare ale Podișului central sînt acoperite de păduri, în special de conifere și anume flancul sudic al Munților Taurus Armeni, cel nordic al Munților Adjara, care coboară spre cîmpiile Georgiei occidentale și Marea Neagră, precum și pe versanții munților din Arțach (Karabagh) în estul Armeniei. Pe podișul central al Armeniei, peisajul devine arid, cu oaze de vegetație mai mult în regiunile irigate. Pe podișuri, cîmpiile de podiș și văi, se întîlnesc: grîul (a cărui patrie străveche este, după toate probablitățile, tocmai Podișul Armeniei), orzul, secara, orezul, porumbul, precum și culturile legumicole.

Strugurii și fructele au constituit, din toate timpurile, o bogăție apreciată a Armeniei, mai ales pentru gustul, suculența și conținutul lor bogat în zahăr. Se găsesc piersici, caiși, vișini, cireși, meri, peri, pruni, rodii, mana, pepenele verde și galben, smochine. Caisul este originar din Armenia, iar romanii l-au numit *prunus armenicus*.

Fauna. Zootehnia este dezvoltată în regiunile montane, unde se întîlnesc cirezi de vite cornute, turme de oi și caprine. Dintre animalele domestice, trebuie menționați, de asemenea, caii, renumiți pentru calitățile lor, măgarii, catîrii, bivolii, berbecul gras cu coadă, în număr mai mic cămila și porcul. Strabon menționează că regii armeni plăteau ca tribut anual Persiei 20 000 de mînji. Printre animalele sălbatice se numără capre, cerbi, antilope, urși, lupi, porci mistreți, vulpi, șacali, linx, dar și tigri și leoparzi care azi au dispărut. Din categoria animalelor mici menționăm castorul cenușiu, bursucul, porcul spinos, dihorul, popîndăul, lemingul, hermina — sau cum o numeau romanii *sora armenica* (șoarecele armenesc) — șerpi, șopîrle etc.

Lumea păsărilor oferă o varietate deosebită. Numai pe podișul Karinului (Erzurum) se întîlnesc peste 170 de specii. Printre cele mai numeroase sînt de remarcat: vulturii, vulturii pleșuvi, șoimii, potîrnichea, porumbeii, prepelița, fazanul, rața sălbatică, bîtlanul, ibisul, lebăda, barza și mai ales cocorul (în arm. krunk sau grung), cea mai populară pasăre, care este subiect de poezie și cîntec popular. În jurul lacurilor și în regiunile mlăștinoase sălășluiesc păsări și numeroase insecte. Pe rădăcinile plantei cunoscute sub numele științific de aeleropus littoralis trăiește viermele numit margarode hameli, pe care armenii vechi îl numeau vordan karmir (viermele roșu-coccinum) și din care se obținea vestita „vopsea armeană".

Flora Armeniei este, de asemenea, foarte variată, mergînd de la arbori și vegetația alpină, pînă la plantele subtropicale. Arborii mai răspîndiți sînt stejarul, plopul, nucul, teiul, pinul ș.a.

Dintre flori sînt de menționat crinul, violeta, iasomia, trandafirul, precum și plante aromatice ca: geraniul, lavanda, irisul etc. din care se extrag uleiuri pentru industria de parfumerie.

Bogățiile minerale. Subsolul Armeniei conține minereuri, descoperite încă din antichitatea îndepărtată, ceea ce a permis exploatarea și prelucrarea lor încă de atunci. Începînd din Caucazul Mic și pînă în munții din sudul

şi sud-vestul Armeniei sînt cunoscute minele de aramă, fier, plumb, zinc cositor, molibden, antimoniu, mercur, argint şi aur.

Epoca bronzului începe cu circa 3200 de ani înainte de Hristos, adică cu circa 1200 de ani mai devreme decît în Europa Centrală.

Din timpuri străvechi se exploata, de asemenea, sarea. Sînt cunoscute salinele din regiunile Nachceavan, Koghb, Kaghzvan.

Armenia este bogată, de asemenea, în minerale şi excelente pietre de construcţie, cum sînt: agat, calcedon, lazurit, obsidian, onix, marmoră, pietre termorezistente, granit, bazalt, felzit, dar, mai ales, admirabila piatră de construcţie, tuful vulcanic, ce se găseşte din abundenţă în culori variate, mergînd de la cenuşiu şi negru pînă la roşu închis, portocaliu, crem, violet şi mai cu seamă roz, nuanţă ce predomină azi la clădirile construite în oraşele din Republica Armenia.

Izvoarele de ape minerale carbogazoase şi apele termale reprezintă o altă bogăţie cunoscută din antichitate.

Căile de comunicaţii. Armenia a jucat, din toate timpurile, un rol de punte între Asia şi Europa. Pe aici treceau drumurile de caravane internaţionale şi cele strategice, pentru a căror stăpînire imperiile învecinate cu Armenia au dus, în decursul istoriei, lupte sîngeroase. Încă din sec. al XIII-lea înainte de Hristos regii Asiriei şi-au îndreptat atenţia asupra acestei regiuni, efectuînd frecvente invazii.

Podişul Armeniei era brăzdat de cîteva drumuri principale de la vest spre est şi de la nord spre sud. Aceste căi de comunicaţii interne şi internaţionale au permis, încă din antichitatea îndepărtată, schimburile şi contactele intertribale, ceea ce a favorizat crearea statului armean centralizat din vechime. Cel mai vechi drum era cel care venea dinspre vest, traversa Eufratul lîngă oraşul Melitine şi, continuînd pe lîngă Lacul Ţovkh, intra în Valea Tigrului Occidental, iar de aici se îndrepta spre sud-est în inima Iranului. În timpul dinastiei Ahemenizilor (550—330 înainte de Hristos), acest drum era cunoscut sub numele de „calea regală“ Un alt drum, venind tot din Iran, traversa Arax-ul în apropiere de Djugha, pătrundea în Cîmpia Araratului, nod de comunicaţii în antichitate, de unde făcea legătura cu drumurile ce duceau la porturile de la Marea Neagră. O altă cale pornea din oraşul Nachceavan, se îndrepta spre sud-vest, tăind lanţul munţilor din Vaspurakan şi ajungea la Oraşul Van, iar din sudul lacului Van se făcea legătura cu Tigranokerta.

Drumurile care treceau prin Podişul Armeniei ofereau avantaje caravanelor, întrucît clima era favorabilă comparativ cu drumurile prin deşertul Mesopotamiei, iar pe de altă parte traversau regiuni dens populate de agricultori paşnici, care nu se dedau la jefuirea caravanelor, cum se întîmpla în Mesopotamia.

Conchizînd această scurtă privire asupra geografiei Armeniei, spaţiu unde s-a format poporul armean şi în care s-a desfăşurat principala parte a istoriei sale şi de unde s-au creat principalele sale valori culturale şi artistice, trebuie reţinut faptul că, în decursul istoriei, această ţară a purtat denumirile de: *Armenia Mare* (romanii o numeau *Armenia Maior*, armenii îi spuneau

Meţ Haykh, iar părţii *Varzurg Armenaan*), care cuprindea cea mai mare parte a Podişului Armean cu o suprafaţă de 320 000 km ², precum şi *Armenia Mică* (după romani *Armenia Minor*, în textele armeneşti *Phokhr Haykh*, situată la extremitatea de nord-vest a Armeniei Mari, iar în izvoarele persane şi arabe *Buzurg Armenaan*).

2. Preistoria şi comuna primitivă

Cercetările arheologice efectuate în ultimul secol au demonstrat că teritoriul Armeniei a fost locuit neîntrerupt din paleolitic, mezolitic şi neolitic, aici luînd naştere culturi şi civilizaţii dintre cele mai vechi.

În epocile geologice, teritoriul său a fost acoperit de cîteva ori de apele mărilor, care apoi s-au retras (evenimente al căror ecou se regăseşte în legendele antichităţii: Potopul şi Arca lui Noe din Biblie). În consecinţă, s-au modificat atît fauna, cît şi flora. La începutul cuaternarului, aici domnea o climă subtropicală, Armenia fiind acoperită de păduri dese, în care mişunau rinocerii strămoşii cailor, elefantul, cerbul uriaş. Era glaciară a modificat fauna şi flora. Apar mamutul cu păr des şi lung, rinocerul păros, ursul de cavernă, taurul sălbatic, renul etc. În epoca post-glaciară dispar elefantul, mamutul şi rinocerul, iar flora şi fauna capătă aspectul ce se menţine şi în prezent. La graniţa pleistocenului (prima epocă a cuaternarului) şi a holocenului au loc revărsări de lavă vulcanică, care au modelat relieful şi aspectul general al Armeniei, aşa cum se vede astăzi. La sfîrşitul terţiarului şi începutul cuaternarului, apar primii antropoizi (udabnopitecul, după numele localităţii Udabno din Georgia răsăriteană, unde au fost găsite rămăşiţele sale).

În perioada paleoliticului inferior, cuprins între 800 000—100 000 apar primii oameni care trăiesc în păduri şi peşteri, folosind obiecte din piatră cioplită,

În general, zona cuprinsă între Podişul Armean şi Golful Persic a constituit un loc prin excelenţă propice dezvoltării primelor civilizaţii ale Lumii Vechi, ale „Oicumenei".

În paleoliticul mijlociu, cuprins între anii 100 000—40 000, o bună parte a Podişului Armeniei a fost acoperită de gheţari, ale căror rămăşiţe se mai văd şi astăzi sub formă de morene. În urma noii glaciaţiuni, cea mai mare parte a pădurilor Armeniei a fost distrusă. În condiţiile vitrege ale mediului ambiant, în lupta pentru supravieţuire, omul acestor regiuni a devenit mai inventiv, adaptabil, i s-a dezvoltat spiritul de observaţie. O mare cucerire a perioadei a constituit-o descoperirea focului.

La 7 km sud de Erevan a fost scoasă la iveală o aşezare din paleoliticul superior, care cuprinde perioada dintre anii 40 000—12 000 înainte de Hristos. Au fost descoperite cranii de *homo sapiens fosilis*, schelete de cerbi, cai, măgari.

Sînt cunoscute, de asemenea, numeroase așezări din această epocă și în alte părți ale Armeniei. Omul din paleoliticul superior, de pe aceste meleaguri a creat nu numai instrumente de cioplit, de găurit, securi, vîrfuri de lance, sulițe, cuțite etc., ci și instrumente de tăiat, lucrate din silex sau din obsidian, cu lamă fină.

Succesiunea neîntreruptă a diferitelor etape de dezvoltare a culturii preistorice a comunei primitive permite să se tragă concluzia că Armenia constituie unul din cele mai vechi focare ale culturii umane, reprezentînd o verigă de legătură între culturile paleolitice din Asia Mică, Bazinul Mediteranei și Africa de Nord.

În perioada mezoliticului, cuprins între 120 000 și 7 000 înainte de Hristos, dispar treptat ghețarii, iar natura Armeniei capătă, aproximativ, aspectul actual. În condițiile schimbate, favorabile, cultura vechilor locuitori ai Armeniei a luat avînt. În mezolitic și în epoca următoare a neoliticului, forțele de producție se dezvoltă, se descoperă arcul și săgeata.

Desenele rupestre, descoperite din epoca de piatră, atestă că locuitorii din aceste ținuturi vînau bizoni, elani, mufloni și capre sălbatice, cu arcul și săgeata. Ele reprezintă, de asemenea, scene de magie, practicată pentru reușita expedițiilor de vînătoare. Cocorul era considerat o pasăre cu valoare de totem.

În comparație cu alte regiuni, domesticirea vitelor cornute pare să fi avut loc ceva mai devreme și anume în mezolitic (12000—7000). Treptat, apare și prima scriere pictografică, prin simplificarea motivelor de reprezentare a vieții cotidiene.

Epoca neoliticului în mileniile VII-VI înainte de Hristos, marchează trecerea, și în Podișul Armeniei, de la etapa de culegător și vînător la agricultura primitivă, la creșterea vitelor și pescuit.

Săpăturile arheologice, precum și existența pînă în prezent a soiurilor de grîu și orz sălbatic, precum și a speciilor sălbatice de oi și capre sînt o mărturie pentru ipoteza că Armenia a constituit una din țările originare ale cultivării pămîntului și creșterii animalelor domestice.

În agricultură se folosea plugul cu brăzdar din piatră cioplită, se secera cu coase din silex, iar boii erau întrebuințați la tracțiune.

Se prelucrau piatra, lemnul și osul, se împleteau coșuri din nuiele și trestie, se făceau plase de pescuit, se țeseau diferite pînzeturi din fibre vegetale, și se confecționa ceramică.

În această perioadă au început să fie înjghebate așezări stabile omenești: locuitorii construiau case, compuse din cîteva încăperi, de formă dreptunghiulară sau rotundă, din piatră sau cărămidă nearsă, cu tencuială din argilă, cu uși joase și înguste. Casele erau acoperite cu crengi sau cu nuiele împletite și apoi tencuite.

Spre sfîrșitul neoliticului se dezvoltă relațiile sociale, schimburile, se constată trecerea de la organizarea în gintă la primele uniuni tribale teritoriale. Descoperirile arheologice dovedesc că în mileniile VI—V înainte

de Hristos a început formarea grupurilor etnice ce au stat la baza viitoarelor popoare din Podişul Armeniei şi Asia Mică.

Triburile mai dezvoltate care trăiau pe meleagurile întinse, cuprinse între văile fluviilor Eufrat-Tigru şi Arax̂-Kura, în care se află şi teritoriul Armeniei, precum şi în spaţiul afro-asiatic, au trecut, începînd cu mileniile V—IV înainte de Hristos, la epoca neoliticului. Din această perioadă au fost scoase la iveală aşezările de la Şamiram-Alti la 1,5 km de lacul Van, la Kiul — Thaphan pe rîul Arax̂, în provincia Nachicevan, la Meţamor (la vest de Erevan). La Mochrablur (Dealul de Cenuşă), la circa 30 km nord-vest de Erevan, pe malul rîului Kasar, s-au găsit baraje, ridicate pe acest rîu încă din mileniul IV înainte de Hristos, cu scopul de a folosi debitul crescut al apelor primăvara şi a le îndrepta spre cîmpii, pentru irigarea culturilor. Resturile de grîne arse care au fost descoperite aici dovedesc calitatea excelentă a grîului din acele vremuri. În această aşezare au fost dezgropate obiecte agricole din os, securi de silex cu tăişul bine lucrat, vase de ceramică colorate (negru, roz, galben), datate în mileniul al V-lea înainte de Hristos, cu o evoluţie mergînd pînă la jumătatea mileniului al IV-lea înainte de Hristos, cînd se produc vase smălţuite, ornamentate, cu desene în roşu şi incizate cu linii ondulate vertical.

Vasele de ceramică erau folosite şi la păstrarea produselor alimentare.

Metalurgia ia un mare avînt. Au fost descoperite un număr mare de obiecte de aramă ca: ace, cîrlige de undiţă, lame de cuţit, vîrfuri de săgeată. Produsele metalurgice din Asia Mică şi Armenia s-au răspîndit în Asiria, Palestina şi alte ţări. După cum arată Gordon Childe, *regiunii Mesopotamiei de Nord şi Armeniei îi revine meritul de a fi descoperit metalurgia, ceramica, roata, roata olarului, culturile cerealiere* ş.a. care au intrat în tezaurul civilizaţiei mondiale.

În provincia Aghdznik (sud-vest de lacul Van), arheologii au descoperit pe teritoriul localităţii Arghana-Maden cele mai vechi urme ale prelucrării fierului, iar pe teritoriul actualei Republici Armenia, la Meţamor (40 km vest de Erevan) s-a descoperit un mare centru de prelucrare a aramei. Aici s-au găsit diferite ustensile de uz gospodăresc, pentru agricultură, vînătoare, podoabe, precum şi arme. Produsele de aramă, descoperite în Egiptul antic, se pare că proveneau de pe teritoriul Armeniei. Acest centru, un adevărat aşa-zis combinat metalurgic, datînd din mileniul al IV-lea înainte de Hristos, folosea metode care trezesc şi azi interesul specialiştilor. S-au descoperit aici conducte din argilă arsă ce erau introduse în cuptoare pentru a asigura suflarea de aer proaspăt, precum şi vase cu mai multe braţe, asemănătoare cu cele folosite azi pentru analize chimice. Lîngă cuptoare au fost descoperite cărămizi presate, fabricate dintr-un amestec de argilă şi pulbere de oase. Avînd în vedere conţinutul lor bogat de fosfor, s-a presupus că ele au servit ca un fel de catalizator. Spaţiul era îngrădit, iar intrarea interzisă, sub ameninţarea unor blesteme înscrise pe pietrele de împrejmuire.

Toate acestea dovedesc că Armenia a fost unul din primele leagăne ale metalurgiei în antichitate şi poate cel mai important. Pe această bază s-a

dezvoltat un comerţ intens cu regiunile învecinate, exportîndu-se obiecte de aramă, bronz şi fier, începînd încă din mileniul al III-lea, înainte de Hristos.

În noile condiţii create, din punct de vedere social are loc trecerea de la organizarea ginţii matriarhale la cea patriarhală, consolidînd poziţia bărbaţilor în societate.

În mileniul al III-lea, înainte de Hristos, Podişul Armeniei se distinge ca unul din leagănele civilizaţiei umane, cu caracteristici proprii şi unitate culturală. Cel mai important centru al agriculturii devine Cîmpia Araratului, care se remarcă prin fertilitatea şi bogăţia sa. Aici au fost descoperite aşezări întinse din epoca bronzului, ca cea de la Şengavith, la marginea Erevanului, pe malul stîng al Hrazdanului. Ocupa o suprafaţă de 6 ha, avea formă ovală, fiind împrejmuită de un zid gros din pietre neprelucrate, cu turnuri de apărare şi tuneluri subterane, ce duceau la albia rîului. Casele erau mai spaţioase şi mai rezistente, intrările aveau trepte de piatră, fiind orientate spre răsărit. Podeaua era formată din pietre sfărîmate, aşezate concentric, apoi tencuite sau acoperite cu mortar, pereţii acoperiţi pe dinăuntru şi pe dinafară cu un strat fin de mortar de argilă. În interiorul caselor, de jur împrejur se confecţionau bănci şi paturi din cărămidă, iar în mijlocul încăperii se găsea vatra de cult şi de gătit. Casele în formă circulară aveau acoperişuri conice, iar construcţiile anexe, dreptunghiulare, acoperişuri netede. S-au găsit unelte gospodăreşti, provizii, obiecte de aramă şi obiecte de ceramică deosebit de frumoase, printre care urcioare colorate în negru strălucitor în exterior şi în roz pe dinăuntru, cu motive decorative în spirală, în zig-zag şi în relief, statuete reprezentînd figuri omeneşti şi animaliere.

În agricultură se întrebuinţau coase de metal, iar pentru măcinat piuliţele şi pietrele de diferite tipuri. În părţile secate ale lacului Sevan s-au descoperit care cu roţi bine lucrate, folosite şi pentru luptă. În jurul anului 2500 înainte de Hristos calul a înlocuit taurinele la tracţiune.

A luat, de asemenea, o apreciabilă dezvoltare ţesătoria, producîndu-se ţesături din cînepă şi in, iar o dată cu înmulţirea ovinelor, se realizau schimburi cu produse din lînă de oaie şi capră, cu diferite regiuni ale Asiei Mici, ale Egiptului şi Bazinului Mediteranean. Acele fine, găsite în aşezările Garni, Elar şi în alte locuri, sînt un indiciu pentru existenţa unor ţesătorii casnice de postavuri şi îmbrăcăminte.

Creşterea vitelor a dat posibilitatea prelucrării pieilor pentru încălţăminte, curele, cimpoaie.

Cultura epocii mijlocii a bronzului se distinge prin perfecţionarea continuă a ceramicii şi a metalurgiei, dar şi prin schimburi mai dezvoltate cu culturile învecinate.

Din această epocă au fost scoase la iveală aşezări fortificate (ca cea de lîngă Sisian în Republica Armenia, cu ziduri duble de apărare, case de piatră lipite unele de altele, coridoare interioare, străzi, iar în jurul localităţii, dîmburi şi morminte, cromlehuri, menhire, sarcofage de piatră, precum şi numeroase rămăşiţe de vase de ceramică. Este de remarcat stilul

nou al motivelor de pe vasele colorate cu smalț roșu și negru, cu desene decorative monumentale, cu linii semicirculare, spirale întrerupte, motive triunghiulare și rombice sau în valuri paralele. Acest tip de motive nu se întîlnește nici în culturile mai vechi din Armenia și nici în alte regiuni din Asia Mică, constituind o fază specifică Podișului Armeniei. Meșterii olari încep să lucreze cu compas, echer și stileturi, marcînd o etapă intermediară de trecere la ceramica epocii tîrzii a bronzului. În secolele XVI—XV înainte de Hristos, vasele, paharele și obiectele de ceramică, găsite în jurul localităților Treghk-Kirovakan, se disting prin frumusețea lor, avînd suprafețele roșu și negru, glazurate, cu bogate motive decorative, cu ornamente albe cizelate pe suprafețele negre lucioase.

Ca o ramură aparte a metalurgiei, în Armenia se dezvoltă giuvaergeria, prelucrîndu-se aurul și argintul, din care se confecționează pahare, urcioare, podoabe sau chiar părți ale unor arme, gravate și încrustate cu mult gust, iar unele exemplare sînt acoperite cu filigran și granulație, precum și cu pietre prețioase și semi-prețioase.

Decorația constă în scene rituale, reprezentînd ființe cu corp omenesc, dar cu coadă și capete de animale, asemănătoare cu reliefurile hitite.

3. Formarea poporului armean

Originea poporului armean se pierde în negura antichității. Deși descoperirile de pînă acum nu permit încă elucidarea completă a acestei probleme, totuși materialele arheologice, lingvistice, studiile antropologice asupra craniilor dezgropate, precum și inscripțiile sumeriene, akkadiene, asiro-babiloniene, hitite, persane și egiptene cercetate în ultimele decenii, coroborate cu datele furnizate de vechii istorici eleni și tradițiile transmise din generație în generație au dus la elaborarea a două teorii de bază ale etnogenezei poporului armean: una care recunoaște existența unor componente autohtone la care s-ar fi adăugat un element imigrat, „armenii“ indo-europeni și a doua, care neagă teoria imigrării elementului indo-european, susținînd că patria de origine a indo-europenilor s-a aflat în Asia Mică și Podișul Armean, iar armenii sînt autohtoni din cele mai vechi timpuri.

Potrivit primei teorii, încă din mileniul al III-lea și începutul mileniului al II-lea înainte de Hristos, triburile hurrite (churrite) urartice erau cele mai răspîndite pe teritoriul Armeniei, ca și în Mesopotamia de Nord și în răsăritul Asiei Mici. Acestea, precum și triburile kuti, hati (chati), kașka, etiuni, hyksos au devenit componente de bază ale formării poporului armean.

Cercetările antropologice vin să întărească această presupunere. Studierea caracteristicilor fizice ale populației triburilor menționate demonstrează predominanța tipului cranian-brahicefal, a nasului acvilin, specifice rasei balcano-caucaziene, făcînd parte din marea rasă europoidă. Basoreliefurile

din Mesopotamia de nord, Asiria, cele hitite şi frescele din mormintele egiptene sînt reprezentative în acest sens. Aceeaşi tipologie fizică se întîlneşte şi la armeni şi alte popoare din Asia Mică, ceea ce a făcut pe unii oameni de ştiinţă să vorbească despre o componentă *armenoidă*.

Dintre vorbitorii limbilor indo-europene, cei mai vechi care apar pe scena istoriei sînt *hitiţii* şi *luviţii*, ca purtători ai limbii anatoliene.

Hitiţii aparţineau sub-ramurii nord-vestice, dar ei nu pot fi consideraţi indo-europeni imigraţi întrucît grosul populaţiei era alcătuit din protohitiţii autohtoni, care-şi pierduseră limba lor de origine, însuşindu-şi limba hitită de origine indo-europeană, căreia i se mai spunea Nesi.

Începînd din secolul al XII-lea înainte de Hristos, limbile indo-europene vorbite în Asia Mică Centrală sînt treptat eliminate de noul val migratoriu indo-european al *frigienilor* stabiliţi în vestul Asiei Mici. În vestul, sud-vestul şi sudul Peninsulei Asiei Mici, au mai dăinuit un timp două din limbile anatoliene, limba *lydiană* şi cea *lykiană*. În regiunea cuprinsă între Munţii Iranului şi Palestina a mai existat, la mijlocul mileniului al II-lea înainte de Hristos, o populaţie care vorbea o limbă indo-iraniană, în cadrul regatului mitanni, despre care nu se cunosc prea multe detalii.

Tabloul etnic care ni se prezintă pe teritoriul Armeniei, în mileniul al II-lea înainte de Hristos, se caracterizează prin aceea că Podişul muntos Armean era locuit în cea mai mare parte de hurriţi, iar extremităţile de nord-vest şi sud-vest intraseră în componenţa regatului hitit (Armenia Superioară şi întreaga Armenie Minoră), precum şi în regatul mitanni (provinciile Ţophkh, Aghdznikh şi probabil Vaspurakan în jurul lacului Van), unde se vorbea hurrita, dar în inscripţiile oficiale se folosea akkadiana cu sistem propriu de cuneiforme. *Pe acest substrat etnic a început formarea poporului armean.*

În aceeaşi perioadă, după regatul akkad, de la sfîrşitul mileniului al III-lea înainte de Hristos, din Mesopotamia de Nord, în secolele XIX—XVIII înainte de Hristos, începe să se ridice oraşul stat Aşşur pe malul Tigrului, care stăpîneşte întregul teritoriu cuprins între Eufrat la apus şi Zagros la răsărit. Curînd, însă, atît Aşşur, cît şi oraşul învecinat Ninive au căzut sub dominaţia regelui Hammurabi al Babilonului; dar începînd din secolul al XVII-lea înainte de Hristos domină triburile hurri.

Uniunea tribală Hayasa-Azzi. Începînd din antichitatea îndepărtată, în inscripţiile akkadiene, asiriene, elamite şi mai tîrziu partice, numele Armeniei apare în diferite variante: *Arme, Urme, Armani, Armina, Ţara Ararat* etc., în timp ce armenii îi spun hay la singular şi haykh la plural iar ţării Hayastan (Hayasdan). Această ultimă denumire s-a atribuit mai mult timp legendarului *Hayk* (Hayg), întemeietorul eponim al naţiunii armene. Deosebirea de denumire a rămas nedezlegată pînă în deceniile doi-trei ale secolului nostru, cînd a fost descoperită la Boğazköy (Corum), la 187 km nord-est de Ankara, arhiva anticului regat, hitit, compusă din cîteva zeci de mii de tăbliţe de lut cu inscripţii cuneiforme şi în care sînt consemnate relaţiile cu ţările învecinate, războaiele purtate de hitiţi, cronica diferitelor evenimente, faptele regilor etc. În aceste

inscripții a apărut prima dată denumirea țării vecine, *Hayasa* și a poporului său, *haya*.

Formarea poporului armean și a limbii sale este legată de evoluția migrațiunii triburilor și dezvoltarea etnică, începînd din mileniul al IV-lea înainte de Hristos, în spațiul ce se întinde din India pînă în Peninsula Balcanică. În acest teritoriu vast, s-au stabilit triburile care vorbeau limbi indo-europene. Aria de răspîndire a acestora cuprinde cîmpiile de la nord și nord-vest de Marea Neagră. Din această zonă, strămoșii indo-europeni ai hitiților au migrat, în mileniul al IV-lea spre Asia Mică, iar triburile proto-grecești, traco-pelasge spre sudul Peninsulei Balcanice și în insulele din Marea Egee. Triburile indo-iraniene au afluat din șesurile Rusiei de sud spre sud-est. Apoi, *traco-frigienii*, migrați din Peninsula Balcanică, au trecut peste Helespont (Dardanele) și au pătruns în Asia Mică și Podișul Armeniei. Pe Podișul Armeniei, în Asia Mică și în insulele din Marea Egee se stabilesc influențe reciproce între triburi indo-europene înrudite prin limbă, precum și cu autohtoni. La capătul occidental al interacțiunii lingvistice a triburilor indo-europene se afla partea de sud a Peninsulei Balcanice și Insula Creta, unde a predominat influența triburilor protoelene tracopelasge și pe baza cărora s-a format lumea elenă, iar la capătul răsăritean se găsea mediul formațiunilor etnice hurri-urartic de pe Podișul Armeniei, care a avut contacte îndelungate cu triburile indo-europene hititoluvite și trace și frigiene. *Etnosul armean s-a format ca rezultat al multiplelor și multiformelor influențe reciproce între triburile hurri-urartice și cele indo-europene.* Din izvoarele istorice, lingvistice, arheologice, etnografice rezultă concluzia că poporul armean a început să se formeze în Podișul Armeniei, încă din perioada cînd pe acest teritoriu și în jurul său nu existau triburi și popoare vorbind limbi indo-europene[1].

În procesul formării limbii și poporului armean o verigă importantă a constituit-o, potrivit celor arătate mai sus, uniunea tribală Hayasa-Azzi, care apare în inscripțiile arhivei regale hitite. După cum au dovedit cercetările efectuate de E. Forrer[2] și Gr. Kapanțian[3], de aici derivă denumirea de *Hay*, iar P. Kretschmer[4] a dovedit că din punct de vedere filologic numele de *Hayasa* se compune din radicalul *Haya* sau *Hayo* și desinența *sa*, obișnuită în limbile hitito-luvite pentru toponimele din Asia Mică. În inscripțiile cuneiforme hitite se vorbește despre „țara orașului Azzi". Teritoriul Hayasa corespunde cu vechea provincie armeană Egeghiaţh și actuala cîmpie Erzînka. Orașul Azzi se găsea probabil nu departe de vechiul oraș Eriza sau Ariza (în prezent Erzînka sau Erzindjan) și unde se găsea templul zeiței Anahit (Anahid). Celelalte orașe menționate în statul Hayasa-Azzi se găseau

---

[1] *Hay Joghovrdi Patmuthiun (Istoria Poporului Armean)*, vol. I, pp. 189—190, Editura Academiei de Științe, Institutul de Istorie, Erevan 1971.

[2] E. Forrer *Hajasa-Azzi*, „Caucasica", nr. 9, 1931.

[3] Gr. Kapanțian, *Hayasa-Kolîbel Armian. Etnogenez Armian i Ih Nacialnaia Istoriia*, Erevan, 1947.

[4] *T.* Kretschmer, *Der Nationale Name der Armenier Haykh*, Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse", no. 1—7, 1932.

în Valea Eufratului Superior, în Armenia Minor şi unele în Armenia de Sus (Bardzăr Haykh), precum şi Kummache (în prezent, Kemach) şi Ingalava-Tharchigama (Thorgoma, ulterior Thordan). După descompunerea uniunii tribale Hayasa-Azzi şi prăbuşirea statului hitit, în jurul anilor 1200—1190 înainte de Hristos nu se mai pomeneşte nimic despre Hayasa, iar centrul triburilor armene s-a deplasat spre sud, în Cîmpia Harberd (Charpert).

Ce limbă vorbeau oare locuitorii acestei formaţiuni tribale, pe care sursele hitite o numeau „regat"? Datele existente pînă în prezent nu permit să se tragă o concluzie clară, dar toponimele şi patronimele hayasene, care ne-au parvenit, constituie un indiciu că această limbă aparţinea ramurii hititoluvite a vechilor limbi indo-europene anatoliene sau era chiar o limbă anatoliană de sine stătătoare. Se poate deduce că ea a constituit unul din substraturile componente ale viitoarei limbi armene. De fapt, baza limbii armene a format-o limba *arim-armenilor*, o ramură a triburilor *trace* şi *frigiene*, care după teoria imigrării au pătruns, începînd din secolul al XII-lea înainte de Hristos în Podişul Armeniei. Nicolae Iorga arăta, de altfel, că *armenii* şi *dacii* sînt înrudiţi fiind şi unii şi alţii triburi ale tracilor [5], iar Vasile Pârvan vorbea de „rădăcina traco-geto-frigiano-armeană".

Savantul suedez Johannson susţinea, încă din 1911, că armenii ar fi venit din România de astăzi şi că limba armenilor e înrudită cu limba tracică şi îşi păstrează, pînă în prezent, vechea sa structură [6]. Mai recent, filologul indo-europeist Werner Winter, profesor la Universitatea din Kiel, afirma că din analiza comparativă a limbilor elenă şi armeană rezultă pătrunderea în limba armeană a unor elemente greceşti anterioare influenţei limbii elene din epoca traducerilor efectuate în limba armeană din secolele V—VII. Savantul german presupune că triburile armene şi cele protoelene au locuit în Panonia, în mileniul al II-lea înainte de Hristos, înainte de migrarea protoelenilor spre sudul Peninsulei Balcanice şi a armenilor spre Asia Mică, peste Helespont (*Conferinţă*, ţinută la Asociaţia orientaliştilor din România, Bucureşti, 28 febr. 1976).

În acelaşi sens, savantul bulgar, Vladimir Georgiev, într-un studiu comparativ între limbile traco-pelasgice (protoelene) şi armeana, ajunge la concluzia că „Proto-elena ocupă un loc intermediar între albaneză şi armeană, atît sub raport geografic, cît şi sub raportul particularităţilor evoluţiei fonetice", şi în consecinţă, la studierea limbii hayasice trebuie avută în vedere, în afară de limbile hitito-luvite, şi limba triburilor traco-pelasgice, a căror influenţă s-a făcut simţită în limba, credinţa, toponimele şi numele triburilor de pe Podişul Armeniei [7].

---

[5] Nicolae Iorga, *Conferinţa ţinută la Ateneul Român*, 1935, cu prilejul celei de a 1500-a aniversări a traducerii *Bibliei* în limba armeană, în H. Dj. Siruni *Cu Nicolae Iorga* (lb. armeană, pp. 172—173), Beirut, 1972.

[6] Iosif Constantin Drăgan, *Noi, tracii — Istoria multimilenară a neamului românesc*, vol. I, p. 124—125, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1976.

[7] V. I. Georgiev *Issledovaniia po sravnitelno-istoriceskomu — iazîkoznaniiu*, Moscova, 1958, p. 92.

Cercetătoarea Maria Francisca Băltăceanu a scos în evidenţă unele trăsături semnificative comune între daco-moesiană şi limba armeană, îndeosebi în fonetică.

Vocabularul conţine, de asemenea, cuvinte comune, ceea ce a dat posibilitatea să se identifice originea veche tracică a unor cuvinte din limba română, ca de exemplu „dîmb", regăsit în limba armeană sub forma de „damban", ca şi interjecţia „aiţ", folosită în unele regiuni din România, pentru a chema capra, dar care în limba armeană înseamnă chiar „capră", precum şi alte cuvinte care vin să întărească ideea înrudirii limbilor armeană şi tracă, precum şi ceea ce se poate cunoaşte din substratul limbii române. Aceeaşi autoare emite ipoteza concordanţelor stabilite între armeană, daco-moesiană şi greacă, ca argument istoric important, privind originea „balcanică a limbii armene, susţinută de sursele antice".[8]

Potrivit acestei teorii, şi „popoarele mării", despre care pomenesc izvoarele egiptene în mileniul al II-lea înainte de Hristos, ar fi fost triburi din Balcani şi spaţiul Mării Egee, care au migrat spre Asia Mică şi Egipt pînă la Delta Nilului. Migraţia triburilor traco-frigiene ar fi avut loc în cîteva valuri, care s-au desfăşurat în timp, o parte spre sfîrşitul sec. al XIII-lea înainte de Hristos şi, în parte, după acesta. Printre primele triburi trace şi frigiene s-ar fi numărat *arimii* (în sursele greceşti, *arimoi*), purtători ai limbii proto-armene. Potrivit *Iliadei* (II, 783) ei trăiau în jurul Muntelui Argeios şi al oraşului Majakh (Cezarea din Capadocia-Kayseri).

În luptele dintre regatul hitit şi Hayasa-Azzi, acest din urmă stat s-a descompus la începutul secolului al XII-lea înainte de Hristos. Curînd după aceasta, însă, în cursul aceluiaşi secol, se prăbuşeşte şi Regatul hitit sub loviturile *arimilor* şi ale frigienilor. În jurul anului 1170 înainte de Hristos, aceste triburi cotropesc provincia Şupria, aflată sub dominaţie asiriană. În inscripţiile asiro-babiloniene, triburile arimo-frigiene sînt denumite *muşku* şi *muşkaya*. Autorii teoriei „imigrării" invocă argumentul că întregul drum urmat de triburile traco-frigiene în timpul migraţiunii lor este presărat de morminte (în formă de dîmb) de tip frigian. Cultura materială a triburilor traco-frigiene este identică cu cea a Troiei, a văii rîului Aksios sau a cîmpiei Salonicului. Ea constă în morminte în formă de ridicătură de pămînt, identificate pe traseul Malatia-Harberd-Diarbekir-Sasun, conţinînd vase de tip „cană cu plisc" şi „depas amfikypellon", caracteristice pentru ceramica troiană [9].

În perioada creării epopeii homerice (sec. IX—VIII înainte de Hristos) unul din triburile protoarmene, tribul armenilor, era cunoscut grecilor care îl

---

[8] Maria Francisca Băltăceanu *Arménien et Daco-Mésien*, comunicare la cel de-al II-lea Congres Internaţional de Tracologie, Bucureşti, 4—10 septembrie 1976 şi *Rapports entre l'Arménien et le Daco-Mésien*, pag. 146, Universitatea din Bucureşti, 1980. Idem *Armenii şi limba lor*, în volumul *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*, de Lucia Wald şi Dan Sluşanski, p. 142 şi urm. Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987.

[9] Vlad Bănăţeanu, *Cîteva probleme ale etnogenezei armenilor*, p. 103 şi N. Adontz, *Histoire d'Arménia*, p. 332.

localizau în valea rîului Aksios, în Mysia, în regiunea Katakekavmen, în valea rîului Hida, în zona orașului Efesos și în Cilicia, unde se găseau „munții arimilor", în apropierea gurilor rîului Orontes, în regiunea Antiohiei. În sfîrșit, în regiunea muntelui Argeos din Capadocia era țara denumită „Proto Armenia" (Prima Armenie – Aradjin Haykh). Potrivit părerii lui J. Markwart[10], Aram din mitologia antică armeană, care l-a înlocuit pe Zeus, este un eponim al arimilor, strămoșii armenilor.

În ultimii ani, unii cercetători și-au concentrat atenția asupra ariei de răspîndire a inscripțiilor hieroglifice hitite. Acest spațiu coincide, în general, cu granițele Armeniei Mici, depășind-o numai în sud și sud-vest spre teritoriul frigian. Protoarmenii care se stabiliseră în aceste părți încă din sec. al XII-lea înainte de Hristos au folosit limba și scrierea hieroglifică hitită, ceea ce ar explica și prezența în limba armeană a unui substrat hitit. Pe baza acestor date, cercetătorul rus I. M. Diakonov ajunge la concluzia că „la începutul mileniului I (înainte de Hristos) armenii s-au format ca rezultat al amestecului dintre populația locală, care folosea hitita hieroglifică, și triburile mușk traco-frigiene"[11]. Posibil ca în mileniul II–I înainte de Hristos și alte triburi tracice să fi migrat spre teritoriul Armeniei. Printre aceștia, în Iliada (II, 857) se pomenește de alizoni, care proveneau din regiunea cuprinsă între Nistru și Bug. Judecînd după unele toponime rămase în Armenia istorică și din datele furnizate de Herodot (ca. 484–425 înainte de Hristos) și tribul tracic al odomantesilor a migrat din Macedonia spre Armenia (Herodot V, 16; VII. 112). Alți autori susțin că strămoșii indo-europeni ai armenilor s-au deplasat într-adevăr de la vest spre est, dar începînd din partea de sud-vest a Asiei Mici[12].

Uniunea tribală din Arme-Șupria. Izvoarele asiro-babiloniene încep să vorbească, după prăbușirea regatului hitit (în anii 1200–1118 înainte de Hristos), despre frigiano-misieni sub denumirea de *mușki occidentali*, precum și despre triburile *arim-urum* (mușki orientali), care se mișcă spre fluviul Eufrat și Podișul Armeniei. Aceștia pătrund în teritoriul locuit de *uniunea tribală Hayasa-Azzi*, pe care-l traversează. Izvoarele asiriene menționează frecvente invazii ale mușkilor, în anii 1170–1165 înainte de Hristos, în partea de nord-vest a regatului Asiriei. Atunci cînd în secolul al IX-lea înainte de Hristos, prin expansiunea statului Urartu spre vest, forțele acestei țări pătrund în țara numită pînă în acea perioadă Șupria (care între timp fusese colonizată de către noul val de triburi tracice) inscripțiile urartice o numesc de acum țara *Urmeuchi-Urmeuni* sau *Arme*, ce se întindea la vest și la sud de lacul Van. J. Markwart face observația că tocmai din acest etnonim *Arme* prin adăugirea terminației hurri-urartice de *-ini*, care, sub influența limbii medice s-a transformat în *-ina*, s-a născut denumirea de *Armina*, sub care este menționată numele Armeniei în vechile inscripții persane și grecești[13].

---

[10] J. Markwart, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin 1919, p. 67; M. I. M. Diakonov, *Hitiții, frigienii și armenii*, în limba rusă, p. 73.
[11] I. M. Diakonov, *Op. cit.*, p. 73.
[12] N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, p. 320–327.
[13] J. Markwart, *Op. cit.*, p. 67.

Uniunea tribală Arme-Şupria (pe teritoriul provinciei armene ulterioare *Sasun*, la vest de lacul Van) s-a dovedit a fi o formaţiune stabilă, deşi era o uniune de triburi heteroclite, în care arimii, strămoşii indo-europeni ai armenilor, aveau un rol preponderent. Limba armenilor a devenit limba uniunii tribale Arme-Şupria, iar limbile celorlalte triburi, în special ale hurriţilor, au devenit dialecte ale limbii armene rămase pînă în zilele noastre. La începutul mileniului I înainte de Hristos, limba armeană s-a îmbogăţit cu elemente locale şi, o dată cu dislocarea masivă a populaţiei din Arme-Şupria în interiorul statului Urartu, ca urmare a politicii expansioniste a acestuia din urmă, limba armeană — potrivit acestei teorii — s-a răspîndit pe Podişul Armeniei.

Despre originea poporului armean izvoarele vechi greceşti furnizează alte două versiuni care coincid în general cu datele din izvoarele menţionate pînă acum în sensul că o populaţie cu numele de „armeni" migrează din vest spre est în Asia Mică. Astfel, Herodot afirmă că „armenii erau înarmaţi aidoma frigienilor şi au emigrat din Frigia"(Herodot, VII, 73). În alt loc afirmă că „armenii sînt originari din Frigia, iar în limba lor sînt multe elemente frigiene". În legătură cu această versiune, trebuie precizat, însă, că după desprinderea din limba comună tracică, armeana şi frigiana au urmat căi diferite proprii de dezvoltare.

În versiunea dată de Strabon, care se referă la scrierile a doi generali tesalioţi ai lui Alexandru Macedon (356—323 înainte de Hristos), scrieri pierdute, aceştia susţineau că numeroase localităţi din Armenia aveau denumiri comune cu cele din Tesalia (Grecia), iar costumele purtate erau asemănătoare cu cele din patria lor. Ei legau denumirea de Armenia de eponimul lui Armenin, originar din localitatea Armenion din Tesalia, care ar fi participat la expediţia legendarilor argonauţi spre Colchida, ajungînd pînă la Marea Caspică (Strabo, XI, 4, 8; XI, 12, 14). Însoţitorii lui s-ar fi stabilit în regiunile Akilisene (Cîmpia Erzînka) şi Sispiritis (Şupritis), pînă la Kalakene şi Adiabene în sud-est.

În legătură cu referirile antice la Armenia, amintim aici despre oraşul stat Thegarama, menţionat în inscripţiile hitite şi care apare în *Biblie* sub numele de Thogarma, iar în traducerea armeană a *Bibliei* sub cel de „Tun (poporul) Thorgoma" (Dun Thorkomá), care ar fi existat încă din anul 593 înainte de Hristos. În tradiţia armeană, această denumire este socotită sinonimă cu Armenia, iar armenii sînt numiţi, de asemenea, *Thorgomian* sau *Thorgomaţin*.

Statul Urartu-Nairi-Biainili. În secolul al XIII-lea înainte de Hristos, pe Podişul Armeniei apare o nouă uniune tribală, hurrito-urartică, care este menţionată în inscripţiile regelui Asiriei Salmanasar I (1280—1261 înainte de Hristos) sub forma de Uruatri, iar mai tîrziu sub forma de Urartu, în inscripţiile regilor asirieni Assur-Nazirpal al II-lea (883—859 înainte de Hristos) şi Salmanasar al III-lea (860—825 înainte de Hristos). Inscripţiile

babiloniene reiau această denumire sub forma de Uraştu, *Vechiul Testament* sub forma de Ararat sau Erirath, iar în textele comunităţii Kumrani de la Marea Moartă sub forma de Urarat, stat situat iniţial în regiunea lacului Van. În inscripţiile regelui Asiriei, Tukulti-Ninurta I (1243—1221 înainte de Hristos) apare şi denumirea de Ţara Nairi care înlocuieşte numele ţării Uruatri, timp de un secol. Apoi cele două denumiri sînt folosite adesea împreună fără a se delimita precis teritoriul lor. În orice caz, în istoriografie s-a reţinut cu precădere denumirea statului Urartu, care a luat naştere în anii 870—860 înainte de Hristos[14].

În istoria Asiriei se fac frecvente referiri la războaiele purtate în nord împotriva acestui nou stat puternic, care a apărut în Asia Mică şi a dăinuit pînă în sec. al VI-lea înainte de Hristos, cînd ambele state s-au prăbuşit, dispărînd de pe scena istoriei.

Printre primii regi ai statului Urartu, asirienii pomenesc de Aramu (în jurul anului 845 înainte de Hristos) şi de Seduri sau Sarduri I (845—825 înainte de Hristos). Sub domnia acestuia din urmă începe perioada de avînt a statului Urartu, prin întărirea puterii sale militare, construirea capitalei Tuşpa (Tosp), devenit ulterior oraşul Van, pe malul răsăritean al lacului Van.

Informaţii preţioase ne-au parvenit din timpul domniei regelui Işpuini (825—810 înainte de Hristos) şi a domniei comune, spre sfîrşitul vieţii, cu fiul său, Menua. Inscripţiile acestor regi sînt pentru prima oară, în limba urartică, folosindu-se cuneiformele neo-asiriene. În timp ce în textul asirian al inscripţiei de la Kelişini apare titulatura de „rege al ţării Nairi", în textul corespunzător în limba urartică se vorbeşte de „regele ţării Biainili" denumire care este folosită frecvent, de la această dată, pentru a desemna statul Urartu. „Biainili" s-a transformat ulterior în Biaina-Viaina „Van", şi în popor a apărut noţiunea de „regat al Vanului". Sub domnia celor doi regi şi ulterior a lui Menua (810—786 înainte de Hristos) şi Argişti I (786—764 înainte de Hristos), frontierele statului Urartu s-au extins spre sud-est, în direcţia Musasir, pînă la frontiera actualului Iran, spre nord pînă pe podişu. regiunii Erzurum şi dincolo de rîul Arax, pînă în părţile Colhidei şi Iberieil în sud pînă în Siria septentrională, în vest, pînă la Eufratul superior şi regatu, Hayasa. Perioada domniei lui Argişti I, statul Urartu ajunge la apogeul puterii sale, cuprinzînd şi fertila cîmpie a Araratului, precum şi Lacul Sevanl În al cincilea an al domniei sale, 782 înainte de Hristos, Argişti construieşte cetatea-oraş de importanţă strategică Erebuni (astăzi cartier în sud-estul oraşului Erevan, nume ce derivă din Erebuni, căruia armenii vechi i-au spus Erebani, iar prin transformarea lui b în v, Erevani şi apoi Erevan).

---

[14] Hai Joghovîrdi Patmuthiun, *(Istoria poporului armean)*, editată de Academia de Ştiinţe a RSS Armene, Institutul de Istorie, vol. I, pag. 279 şi urm.; G. A. Tiraţian *Strămoşi ne-indoeuropeni ai armenilor, hurri-urarticii şi problema Urartu-Armenia*, în „Patma-Banasirakan Handes", „(Revista de istorie şi filologie)", a Academiei de Ştiinţe a RSS Armene, Erevan nr. 1, 1985, pag. 195.

Cronica lui Argişti menţionează că oraşul a fost construit cu prizonierii aduşi din Ţupani (Ţopkh) şi Hate (ţara hitiţilor), stat, care, după cum am văzut, s-a prăbuşit încă în sec. al XII-lea înainte de Hristos şi a fost ocupat în mare parte de triburi protoarmene. Cronica vorbeşte de 6 600 de prizonieri, dar dacă ţinem seama de faptul că, după obiceiul timpului, prizonierii erau duşi în captivitate împreună cu întreaga lor familie, cifra trebuie să fi fost mai mare.

Este probabil că o bună parte a prizonierilor aduşi la Erebuni împreună cu familiile lor aparţinea triburilor protoarmene şi atunci trebuie presupus că *o dată cu ridicarea cetăţii-oraş Erebuni, a început armenizarea cîmpiei Araratului*[15].

De la înălţimea cetăţii, se putea supraveghea întreaga cîmpie a Araratului. Cetatea avea trei rînduri de ziduri de piatră care impresionează şi astăzi prin soliditatea lor de 3 m grosime şi 12 m înălţime. Zidurile exterioare de apărare adăposteau cazărmile. Un alt zid înalt, tot din piatră masivă, apăra citadela centrală, în faţa porţii căreia s-au găsit, aşezate de o parte şi de alta a intrării, statuile unor fiinţe imaginare cu cap de om şi corp de animal înaripat. O scară largă din piatră ducea la o piaţă, de unde pornea o cale de acces la marele templu al zeului Haldi (principalul zeu al mitologiei urartice). Sub templu, se afla un arsenal, incluzînd armele purtate de rege şi care erau consacrate acestei divinităţi.

Pe pereţii templului s-au descoperit fresce decorative, încadrate cu o bandă ornamentală, care îl reprezintă pe zeul Haldi călare pe un leu. În apropierea templului se găsea palatul regelui, cuprinzînd o mare sală cu colonade, decorată cu fresce, unde aveau loc recepţiile oficiale şi primirile solilor străini, un fel de sală a tronului. Una din fresce reprezintă o scenă de vînătoare cu personaje în costumaţie luxoasă şi animale sălbatice, printre care şi un leopard într-o pădure, sugerată prin cîţiva arbori. Alte fresce reprezintă scene din agricultură cum ar fi aratul cu plugul cu boi, însămînţări, secerişul, îngrijirea vitelor, dar şi procesiuni religioase, cu divinităţi ţinînd în mînă frunze de palmier.

Sub sala de recepţii s-a descoperit un canal de scurgere, iar sub pereţi, grinzi de susţinere din lemn. Se ştie că Urartu exploata şi exporta chiar cherestea de construcţie din lemn de stejar, pin şi plop, în Asiria, Egipt şi alte ţări.

Lîngă palat se găseau mari depozite de cereale, vin şi alte produse alimentare, ce se păstrau în urcioare mari de argilă, unele atingînd înălţimea de 2 m. Pe marginea acestor recipiente s-au descoperit inscripţii în cuneiforme, indicînd capacitatea şi conţinutul lor.

Argişti I a construit, ceva mai tîrziu (776 înainte de Hristos) încă un mare oraş, numit după numele lui, Argiştichinili, mai la nord, pe malul Araxului, pe unde trecea o importantă cale comercială. Oraşul se întindea în jurul a două dealuri întărite, legate de o cale de 10 m lărgime, şi a fost

---

[15] *Hay Joghovrdi Patmuthiun*, Vol. I, Erevan, 1971, pag. 354.

construit după un plan raţional, cu străzi lungi, drepte, perpendiculare, pieţe întinse, cu cartiere de locuit. Ele cuprind o suprafaţă de 700—800 ha în mijlocul unor grădini, vii, culturi legumicole şi cîmpuri semănate, fiind traversat de canale de irigaţii şi un sistem de distribuire a apei potabile. Clădirile de locuit erau construite în majoritate prin contribuţia statului, iar locatarii nu plăteau chirie. Existau însă şi gospodării particulare. Planul oraşului semăna mult atît cu planul oraşelor asiro-babiloniene cît şi cu cel al oraşelor sumeriene, din sudul Mesopotamiei (Ur şi Lagaş). Este interesantă concepţia de apărare a citadelei, unde se putea intra numai printr-o poartă mică, ce da într-o curte interioară neîncăpătoare, un fel de capcană, încercuită de ziduri înalte, de pe înălţimea cărora se trăgea prin ferăstruici în duşmanii pătrunşi în număr mic şi care erau nimiciţi pe rînd.

În afară de oraşele propriu-zise, un rol de seamă a avut capitala Tuşpa (în sursele armeneşti Tosp sau Van) şi Teişebaini (azi Karmir-Blur-Dealul Roşu, din apropierea Erevanului). Construită sub domnia lui Menua, pe malul de sud-est al lacului Van, pe o stîncă, era vestită pentru frumuseţea ei. Istoricul armean Movses Chorenaţhí (Moise din Choren) din sec. al V-lea după Hristos, dă o descriere detaliată a acestui oraş, confirmată de descoperirile arheologice din epoca noastră, însă atribuie construirea ei reginei Semiramida (Şamiram sau Şammuramat) a Asiriei. Chorenaţhí vorbeşte cu admiraţie despre clădirile cu cîte 2—3 etaje, decorate cu pietre colorate, cu ferestre, cu străzi largi şi drepte, cu băi publice, canale de irigaţie pentru grădinile din oraş, precum şi pentru împrejurimi.

Sub domnia lui Rusa al II-lea (sec. al VII-lea înainte de Hristos) a mai fost construit şi oraşul reşedinţă Rusachinili, în apropierea capitalei Tuşpa (unde s-a deschis şantierul arheologic cunoscut sub denumirea de Toprakkale).

Aici s-au descoperit tăbliţe cu inscripţii cuneiforme, scuturi de bronz, fragmente de mobilier, ornamente în fildeş, o machetă de palat, ceramică, sigilii, o oglindă de bronz, precum şi figurine feminine înaripate, în bronz, care se regăsesc şi în templele greceşti, precum şi în mormintele etrusce, ceea ce ar dovedi după unii, că aceste obiecte, fie că au fost importate din Urartu, fie că sînt copii fabricate ulterior în Grecia şi Italia.[16] De altfel, Elisabeth Bauer consideră că etruscii provin de pe platourile Armeniei şi că au păstrat relaţii strînse cu regatul Urartu, ducînd cu ei în Toscana, în sec. al VIII-lea înainte de Hristos, civilizaţia şi obiceiurile urartice. Pentru susţinerea acestei ipoteze, se aduce ca argument asemănarea izbitoare între oraşele construite de etrusci şi planul oraşelor urartice, privind canalizarea, dispunerea zidurilor de apărare. Astfel, cupola sau rotonda care se regăseşte cîteva secole mai tîrziu în Etruria, îşi are originea în Armenia, unde se folosea pentru acoperirea unor edificii pătrate, avînd în interior un sistem de grinzi suprapuse. În Armenia, cupola s-a perfecţionat după o îndelungată practică arhitectonică. Pe linie religioasă, anumite superstiţii şi credinţe urartice au fost împărtăşite

[16] Elisabeth Bauer *Arménie son histoire et son présent*, Lausanne-Paris, 1977, pag. 43.

de etrusci, care au avut un panteon format din trei zeităţi principale; se regăsesc, totodată, mituri şi credinţe identice.

Asemănări se constată şi în prelucrarea metalelor între metodele şi arta etruscă şi cele practicate la vechile populaţii de pe podişul Armeniei.[17] Regii urartici Menua, Argişti I, Sarduri al II-lea şi alţii încearcă să supună triburile din această ţară, însă ca şi cotropitorii asirieni nu au reuşit să înfrîngă pe deplin rezistenţa armenilor.

În inscripţiile rămase de la regele Sarduri al II-lea, se aminteşte că acesta a cotropit ţara Arme, la jumătatea secolului al VIII-lea înainte de Hristos, a luat un mare număr de prizonieri, a cucerit „oraşul său regal" (capitala) Necheriani, dar după cîţiva ani revine, invadînd Arme, luînd prizonieri pe care-i duce în Urartu.

În timpul domniei lui Rusa I (735—713 înainte de Hristos) şi a lui Argişti al II-lea (713—685 înainte de Hristos) statul Urartu este invadat de cimerieni veniţi din nord. Iscoadele regelui Sargon al III-lea (722—705 înainte de Hristos), trimise în Urartu, semnalează în rapoartele lor secrete că armatele urartice au suferit mari înfrîngeri în luptele cu aceştia. Ceva mai tîrziu, totuşi, în anul 676 înainte de Hristos, regele Rusa al II-lea cucereşte şi lichidează regatul frigian, în alianţă cu cimerienii. Aceştia din urmă suferă însă ulterior mari înfrîngeri, ceea ce contribuie şi la slăbirea statului urartic, care nu mai rezistă invaziei unor noi triburi ce se ivesc în estul şi nordul Asiei Mici, mai cu seamă sciţii şi mezii. La aceasta se adaugă tendinţele centrifuge care duc la fărîmiţarea statului centralizat urartic.

Un rol important joacă *triburile armene* din Arme-Şupria, care se răspîndesc pe tot teritoriul statului Urartu, deşi nu se cunosc războaie care să fi dus la acest fenomen. Se pare că a avut loc mai degrabă o infiltrare pe cale paşnică, ce s-a adăugat populaţiei armeno-fone, duse anterior în captivitate în Urartu şi a meseriaşilor şi constructorilor, folosiţi la ridicarea oraşelor urartice. S-ar putea face o paralelă istorică cu răspîndirea slavilor în Peninsula Balcanică, pentru a înţelege evoluţia situaţiei etnografice din ultimii ani ai existenţei statului urartic.

Ultimii doi regi urartici, Rusa al III-lea şi Rusa al IV-lea (609—590 înainte de Hristos) abia au reuşit să-şi mai menţină autoritatea în jurul lacului Van şi cîmpia Araratului, la Erebuni şi Argiştichinili. *Cronica babiloniană* pomeneşte de invazia mezilor, veniţi din răsărit, în Urartu, iar în anul 605 înainte de Hristos, cînd Asiria a fost împărţită între Media şi Babilon, Urartu trebuie să fi căzut cu totul sub dominaţia mezilor. Herodot, vorbind despre războiul dintre Media şi Lydia, menţionează că frontiera dintre aceste două state trecea de-a lungul rîului Halis, care se afla la vest de Urartu, ceea ce ar arăta că la începutul războiului (590 înainte de Hristos), statul Urartu trebuie să-şi fi încetat existenţa.

Prăbuşirea Regatului Urartu la începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos a facilitat crearea, pe acelaşi teritoriu, a statului armean, de către

---

[17] *Ibidem*, pag. 29—30.

populaţia cu preponderenţă armeană, care, potrivit teoriei imigrării, a impus limba sa indo-europeană populaţiilor ce vorbeau limbi hurrito-urartice[18].

Reprezentanţii celei de-a doua teorii a etnogenezei poporului armean, cercetători din Uniunea Sovietică, în special filologi (Rafael Işchanian, Bagrat Ulubabian ş.a.), dar şi istorici, ca academicianul Suren Eremian, specialist în istoria antică şi geografie, precum şi cercetătorii O. Sirokov, A. Koroliov, V. V. Ivanov şi T. V. Gamkrelidze, bazîndu-se pe unele ipoteze emise încă în secolul al XIX-lea, susţin puncte de vedere opuse celor expuse mai sus, aducînd următoarele argumente:

— patria de origine a indo-europenilor s-a găsit în Asia Mică răsăriteană pînă la Podişul Iranian şi nu în Europa, ipoteză susţinută în trecut de Brunhofer, 1885 (apud Lucia Wald şi Dan Sluşanschi în *Introducerea în studiul limbii şi culturii indo-europene*, p. 346, Bucureşti 1987, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică), care a propus ca „sediul al patriei indo-europene ţinutul *armean*"; F. Link *(Die Urwelt und das Altertum 1811, apud* Lucia Wald *op. cit* p. 345*)* „sediul primar al indo-europenilor a fost regiunea *medo-armeană-georgiană*"; Aug. Fick „regiunea la sud şi nord de Caucaz" în anii 1868—1869; A. H. Sayce (1927) „patria primitivă a fost în Asia Mică" şi istoricul german Theodor Mommsen (1817—1903). Acesta din urmă susţinea chiar că „după separarea indienilor, ramura europeană a zăbovit timp îndelungat în Persia şi Armenia, întrucît, după toate aparenţele, aici se găseşte leagănul agriculturii şi viticulturii"[19]. Această ipoteză este confirmată şi de unele înrudiri de vocabular ale indo-europenilor cu popoarele semite din zona Orientului Mijlociu constatîndu-se în limba indo-europeană 24 de rădăcini împrumutate din limba comună semită, ceea ce ar dovedi vecinătatea formării celor două familii de limbi şi popoare (punct de vedere susţinut şi de cercetători occidentali ca: J. Mellart în *The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean* 1958, E. Mason, *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en grec*, Paris 1967, I. Kordatos *Nouă prefaţă la Homer*, Atena 1956 (în l. greacă).

— filologia a dovedit că armenii şi limba lor s-au despărţit de indo-europeana comună, atunci cînd s-au separat şi ramurile greacă, hitito-luvită, indo-iraniană, în mileniile V—IV înainte de Hristos. Armeana, ca limbă indo-europeană de sine stătătoare, nu putea să apară mai tîrziu şi nici să fi rezultat din încrucişarea mai multor limbi, ca un hibrid, lucru considerat ireal. Armeana a rămas deci pînă în zilele noastre aceeaşi limbă de la separarea sa de indo-europeana comună, cu modificările şi împrumuturile din alte limbi survenite în timp, în mod inerent[20].

— O. Sirokov, R. Işchanian şi alţii consideră că armenii ocupau Podişul Armeniei încă de la jumătatea mileniului al III-lea înainte de Hristos, aducînd

---

18 *Hay Joghovrdi Patmuthiun (Istoria poporului armean)*, Ed. Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan, 1971, vol. I, pag. 336—337.

19 Theodor Mommsen *Roemische Geschichte*, pag. 25, Phaidon-Verlag, Wien-Leipzig.

20 R. A. Işchanian *Hay joghovrdi ţagman u hnaguin patmutian harţer* pag. 16 şi urm. *(Probleme ale originii şi istoriei celei mai vechi a poporului armean)*, Erevan, 1988.

în sprijinul acestei teorii identități de vocabular cu greaca, akkadiana și alte limbi vechi vorbite în Asia Mică. În acest sens sînt invocate și vechi inscripții akkadiene, ca de exemplu cea a regelui Naram-Sueni din sec. al XXIII-lea înainte de Hristos în akkadiană și hitită în care se pomenește cucerirea țării *Armani*, la nord de Regatul Akkad din Mesopotamia. Se invocă și faptul că în akkadiană, caisul (originar din Armenia) era numit *armanu*, după numele Armeniei care a existat deci pe vremea civilizației akkadiene, premergătoare asirobabilonienilor. Mai sînt și alte argumente asemănătoare, ca de exemplu denumirea caprei sălbatice (care trăiește în munții Armeniei) în akkadiană: *armu*, *armatu* sau *armantu*.

— Contemporaneitatea poporului armean cu Regatul Hitit în secolele XIX—XIII înainte de Hristos este dovedită de inscripțiile hitite care denumesc Armenia *Hayasa*, iar pe armeni, *haya* așa cum își spun și armenii (hay, haykh)·

Începînd din a doua jumătate a secolului al XIII-lea înainte de Hristos, regii asirieni încep să numească în inscripțiile lor Armenia, *Nairi* (în akkadiană „țara fluviilor").

— În problema statului Urartu, Rafael Ișchanian insistă asupra caracterului armean al acestuia, considerînd neconcludente inscripțiile oficiale scrise în neo-hurrită, numită convențional și urartică, în cuneiforme neo-asiriene, întrucît și în alte țări limba inscripțiilor oficiale nu a fost cea vorbită de popor (arameica și elamita în Persia antică, latina în Europa Occidentală, slavona în Țările Românești etc.). Statul Urartu, care a dăinuit între secolele IX—VII înainte de Hristos, pe teritoriul Armeniei Mari, a fost întemeiat de o dinastie armeană, care a fost doborîtă în anul 590 și înlocuită dé o altă dinastie sau, după expresia academicianului Suren Eremian, „o castă de militari și aristocrați" a Ervandizilor (Orontizilor), în timp ce poporul era tot cel armean. Ca argumente, sînt invocate denumirea de Ararat pentru a desemna Armenia în *Cartea a IV-a a Regilor* din *Vechiul Testament*, scrisă în secolul al VII-lea înainte de Hristos. În variante antice ale *Vechiului Testament* apar, pe lîngă denumirea ebraică de Ararat și cea de Urarat, precum și Arartu, deci Urartu = Armenia. De asemenea, istoricul Movses Chorenațhí, vorbind despre Armenia antică o denumește Țara Araratului. Cel mai grăitor argument al acestei teze pare să fie inscripția regelui Darius I al Persiei din 522—519 de la Behistun, în trei limbi (akkadiană, elamită și persana veche). În timp ce în persană, Armenia este denumită Armina, în elamită, Harminuia, în akkadiană, Uraștu (varianta babiloniană a denumirii asiriene *Urartu*). De asemenea, în textul pe papirus în limba arameică trimis de Darius în diferite provincii, vorbind despre victoriile sale, Armenia este denumită Urartu. În concluzie, se confirmă că „Urartu" a reprezentat primul stat armean unitar din Armenia Mare, întemeiat în anii 890 sau 880 înainte de Hristos.

Ca un ultim argument al „autohtonității" se arată că în legendele grecești create în secolele IX-VII înainte de Hristos nu se pomenește de Urartu, denumirea fiind deci folosită numai de akkadieni și evrei, pentru a desemna Armenia.

4. Limba armeană

Astăzi este unanim recunoscut caracterul indo-european al limbi armene, ca o ramură distinctă, ca şi greaca şi albaneza (Vezi şi studiile marelui filolog Heinrich Hübschmann intitulate *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen* — (*Locul limbii armene în cadrul limbilor indogermanice)* în „Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", nr. 23 din 1875 şi Kleine Schriften zum Armenischen, Herausgegeben von Rüdiger Schmitt-New York, 1976).

Studiile efectuate de armenişti au stabilit 800—900 de rădăcini provenite din indo-europeană şi peste 400 de origine urartică sau hurrită.[21]

Limba armeană este vorbită în lume de aproximativ 7 milioane de persoane, din care 5 milioane în U.R.S.S. (1985) şi 2 milioane în diferite ţări.

În evoluţia limbii armene din vechea limbă indo-europeană au rezultat, din punct de vedere fonetic, două particularităţi: pe de o parte consoanele explozive au suferit o mutaţie asemănătoare cu cea de la trecerea din indo-europeană la limbile germanice, iar accentul care se fixase pe penultima silabă a ajuns pe ultima silabă, ca urmare a căderii silabei finale a cuvîntului.

De la crearea alfabetului armean, fonetica limbii nu a suferit modificări cît de cît semnificative. Este de notat doar transformarea unui *l* velar în fricativa velară *gh* pronunţată ca şi a doua mutaţie consonantică în dialectele de vest *gamma* (l) în greaca modernă (de exemplu *b, d, g* în *p, t, k* şi invers *dz* în *ţ*, *č* în *dj* etc). În limba armeană există, de asemenea, diftonguri *(oi, ai, ie, io, iu, ia* etc*)*, precum şi triftonguri *(uoi, iai* etc.*)*

Limba armeană scrisă în alfabet propriu şi literatura armeană creată pe această bază, începînd din secolul al V-lea după Hristos se numeşte *grabar* (krapar) adică „limba scrisă". Nu s-a descoperit pînă acum nici o dovadă că armeana s-ar fi scris înainte într-un alt alfabet. După părerea lui G.A. Kapanţian[22] şi a altor cercetători, limba armeană s-a desăvîrşit între secolele VII-III înainte de Hristos, cînd au fost armenizate diferite popoare care trăiau pe acele meleaguri. Limba scrisă *grabar* din secolul al V-lea d.Hr., era de fapt limba vorbită şi înţeleasă de întregul popor, cu unele diferenţieri între provincii. Combătînd pe cei care emiteau ipoteza că grabarul ar fi fost o limbă artificială creată de un cerc restrîns de învăţaţi, ilustrul filolog Hralcia Acearian arăta că „Un întreg popor şi timpul de milenii care au trecut peste capul lui — iată care au fost autorii limbii armene şi aceşti autori au înfăptuit o operă mult mai mare decît fiii geniali cărora le-a dat naştere"[23]. De altfel, Strabon, (XI,

---

[21] H. Kostanian în introducerea la *Hayoţh lezvi patmuthiun-Hin şîrdjan (Istoria limbii armene-Perioada veche*, de G. A. Kapanţian. Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, pag. 8, Erevan 1961.

[22] G. A. Kapanţian *Hayoţh lezvi patmuthiun (Istoria limbii armene, Perioada veche)* pag. 48, Editată de Academia de Ştiinte a R.S.S. Armene — Institutul de lingvistică, Erevan 1961.

[23] Hracia Acearian *Hayoţh lezvi Patmuthiun II Mas (Istoria limbii armene,* partea a II-a), pag. 98, Haypethrat, Erevan, 1951.

14, 5) menţionează că întregul popor din Armenia vorbea o limbă unitară, care era limba de stat. În secolul al II-lea după Hristos, minorităţile din provincile anexate la Armenia vorbeau 19 limbi diferite, iar în secolul al VIII-lea, mai rămăseseră doar 7 limbi ale minorităţilor naţionale.

Grabarul este atestat de existenţa unei literaturi orale încă din perioada precreştină, din care ne-au parvenit frînturi; se ştie că el a mai fost folosit în reprezentaţii teatrale, în ritualuri mistice, în predicile creştine din biserici, în cercurile palatului regal [24]. Pentru cercetătorii străini, *grabarul* impresionează prin „extrema varietate a sonorităţilor sale, amploarea ritmului scandat de un puternic accent tonic, muzicalitatea modulaţiei sale. Limba armeană alunecă singură într-un tipar poetic" [25]. Ca exemplificare a sonorităţii limbii armene, să cităm versiunea în *grabar* a locuţiunii antice: „ak ind akán, atámn ind atamán" (Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte).

Limba clasică *grabar*, care a rămas pînă în secolele XVIII-XIX limba literară armeană şi limba scrierilor bisericeşti, începe, după secolul al V-lea, „secolul de aur" al literaturii armene, să se izoleze treptat de limba vorbită de popor, „limba vulgară", în sensul în care vorbim şi de „latina vulgară" etc. O situaţie analogă prezintă trecerea de la greaca veche la greaca bizantină. Limba populară, vulgară, începe să pătrundă şi în literatură, ca, de pildă, în scrierile lui Hovhannes Mamikonian în sec. al VII-lea, care amestecă grabarul cu limba populară, apoi, într-o măsură mai accentuată la istoricul Şapuh Bagratuni (Pakraduni) în sec. al IX-lea şi marele poet Grigor Narekaţhí (Krikor Naregaţí) în sec. al X-lea. Deosebirile dintre limba literară şi limba populară se adîncesc din ce în ce mai mult, începînd din secolul al XI-lea, cînd statul armean se prăbuşeşte sub loviturile Bizanţului şi apoi ale invadatorilor seldjucizi.

Predominanţa limbii populare dă naştere între secolele XII—XVI la *armeana medie (midjin hayeren)* în care se scrie o mare parte din operele de beletristică, istoriografie, drept, filozofie, precum şi documentele de cancelarie (în special în Regatul Armeniei Ciliciene). Limba orală armeană se deosebeşte de acum în multe privinţe de limba clasică literară grabar, nu numai sub raportul vocabularului şi al mutaţiilor semantice, ci şi prin declinare, conjugare, acord şi sintaxă. Se creează cuvinte noi, în limba populară pătrund multe neologisme, se elaborează reguli gramaticale noi. Astfel, de pildă, în timp ce în limba clasică se respectă principiul acordului în număr şi caz între adjectiv şi substantiv, în armeana populară, devenită apoi armeana medie şi mai tîrziu modernă, adjectivul rămîne invariabil (în afară de cazul cînd este substantivat). Topica în fraza clasică cere ca determinatul să fie aşezat înaintea determinantului, în timp ce în limba modernă se procedează invers. Se extinde folosirea participiului prezent, trecut şi viitor, ceea ce impu-

---

[24] *Haykakan Sovietakan Hanragitaran (Enciclopedia Sovietică Armeană)* vol.VI, art. *„Limba armeană"*, Erevan, 1980.

[25] *Encyclopaedia Universalis*, vol. II, p. 430, Paris, 1970.

ţinează cazurile de folosire a propoziţiilor relative şi circumstanţiale de loc şi de timp.

Cel mai vechi document scris în armeana medie (înainte de generalizarea ei) datează din anul 1037 şi este un text medico-farmaceutic. Trebuie precizat că armeana medie vorbită în popor este mult mai veche decît apariţia ei în literatură şi ştiinţă. Un alt fenomen, care este comun şi altor limbi şi popoare, e faptul că alături de limba populară, continuă să coexiste şi cea clasică, ba unii autori scriu şi într-o limbă şi în alta, aşa cum s-au folosit limba latină sau slavonă în Europa, alături de limbile naţionale.

În modificările morfologice intervine o inovaţie la conjugarea verbului, unde la prezent se adaugă prefixul *ku (gu)* înaintea oricărui verb. Acest sistem a rămas în armeana modernă occidentală, în care se foloseşte *gu* înaintea verbelor monosilabice, *gî* înaintea celor polisilabice şi *g* înaintea verbelor care încep cu o vocală (ex. *g*udám-dau, *g*îsirém-iubesc, *g*aşchadím-muncesc) În declinarea substantivelor, armeana medie păstrează la acuzativ prefixul *z*, o formă care a dăinuit şi în perioada armenei moderne în dialectele armenilor din regiunea Muş (Armenia turcească) şi de la Suceava. La pluralul substantivelor, se păstrează din *grabar* desinenţa *er* la substantivele terminate cu o consoană.

În evoluţia sa, limba armeană trece treptat de la armeana medie la armeana modernă *(aşcharhabar* sau *aşchahapar)*, cu cele două ramuri literare ale sale: occidentală şi orientală. Ca şi trecerea de la *grabar* la *armeana medie*, nu se poate identifica o dată precisă a acestui proces. Chiar în perioada de predominare a armenei medii (sec. XII—XVI), au apărut texte care se apropie foarte mult de armeana modernă *(aşcharhabar)*. Un astfel de document este privilegiul comercial, dat, în anul 1288, de regele Levon al III-lea al Armeniei Ciliciene, comercianţilor genovezi. De asemenea, o inscripţie din anul 1358 de la Bîdjni (în prezent în Republica Armenia), precum şi cartea de medicină *Inutil pentru neştiutori*, a medicului Amirdovlat Amasiaţhí, scrisă în 1478, folosesc o limbă foarte apropiată de *aşcharhabar*. O caracteristică ce o deosebeşte pe aceasta din urmă de armeana medie este eliminarea prefixului *z* la acuzativ. Primele texte scrise în *aşcharhabar* conţin numeroase elemente de *grabar* şi poartă pecetea dialectelor locale, astfel încît, în realitate, fiecare provincie are propria sa limbă modernă. La sfîrşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, apar din ce în ce mai multe scrieri care se apropie de armeana modernă. În secolul al XVIII-lea, literatura este scrisă încă în armeana clasică, iar în armeana modernă au apărut, într-un secol întreg, doar 10 titluri de cărţi. În secolul al XIX-lea predomină limba modernă — *aşcharhabar*. Pînă în 1830 au apărut 40 de titluri de cărţi în această limbă, dintre care două în limba modernă orientală. Caracteristic pentru limba armeană occidentală, spre deosebire de cea orientală, este existenţa sufixului *-gor* la verbele folosite la forma continuă *(continuous* sau *progressive form*, în limba engleză). Această formă constituie însă în *aşcharhabarul* occidental o influenţă a limbii turce. Trebuie avut în vedere că sub presiunea dominaţiei seculare turceşti, o bună parte a populaţiei armeneşti din Turcia transformase

limba armeană într-un jargon, iar în unele provincii, armenii foloseau mai mult limba turcă sau deveniseră cu totul turcofoni. În dialectul armean din Constantinopol pătrunseseră cca 4000 de cuvinte turcești și expresii străine limbii armene. Față de situația creată, în secolul al XIX-lea s-a declanșat o puternică reacție, atît în păturile de mijloc ale populației armene, a cărei conștiință națională s-a redeșteptat, cît și în rîndurile intelectualității. A început o viguroasă mișcare culturală, avînd ca scop epurarea limbii armene de elemente străine. S-au format cuvinte noi chiar și pentru neologismele de origine greacă sau latină, intrate în limbă pe calea limbilor europene occidentale.

În cadrul acestei campanii, s-au alcătuit dicționare din limba turcă în *grabar*, din *grabar* în limba modernă armeană și invers. Primul asemenea dicționar a fost alcătuit la Veneția în 1769 de Academia Armeană a Congregației Mîchitariste. S-au putut elimina aproape toate turcismele (reținîndu-se doar 20 de cuvinte pentru a desemna situații și funcții specifice Turciei) și totodată, au fost înlocuite și traduse în cuvinte pur armenești, noțiuni avînd circulație internațională ca: aritmetică (thvabanuthiun), anatomia (mardakazmuthiun-martagazmuthiun), telegraf (heragir-herakir), telefon (herachos sau heradzain), televiziune (herustatesuthiun-herusdadesuthiunl) sau heradesil) ș.a.m.d. Practic, limba armeană are capacitatea de a-și însuși orice noțiune nouă apărută în progresul științei și tehnicii. În prezent, limba armeană se numără printre puținele limbi din lume care se pot dezvolta independent, fără a trebui să fie tributare elenei clasice, limbii latine sau oricărei alte limbi. Formarea de cuvinte noi, compuse prin aglutinare, dă limbii armene posibilitatea de a traduce și asimila orice cuvînt din limbi străine cu un procedeu foarte simplu și anume: cînd cuvîntul adăugat la un alt cuvînt de bază începe cu o vocală, se aglutinează direct fără intermediar, cînd cuvîntul adăugat începe cu o consoană, între cele două cuvinte se intercalează particula *a*.

Crearea limbii literare moderne armene a fost un fenomen fără precedent în istoria limbilor, dat fiind că s-a apelat la vocabularul unei limbi din antichitate, precum și la cel al unor dialecte armene. În felul acesta, limba armeană modernă, atît cea occidentală, cît și cea orientală, s-au legat de limba din secolul al V-lea, păstrînd în linii generale același fond de cuvinte uzuale (31% din total) și aceeași ortografie (făcînd excepție ortografia din Armenia Sovietică, unde a avut loc o reformă, care a adus modificări și simplificări minore). Deși între cele două ramuri ale limbii literare moderne armene există unele deosebiri morfologice, vocabularul este același și armenii care folosesc cele două ramuri ale *așcharhabar*-ului se înțeleg între ei. Această limbă, din care s-au eliminat neologismele și barbarismele, s-a răspîndit cu o repeziciune uimitoare, în cursul secolului al XIX-lea. Un rol important l-au jucat școlile și ziarele armenești care au apărut în Turcia, în Rusia, în Italia, în Austria, în India, precum și literatura originală și de traduceri scrisă în armeana modernă. Armeana modernă occidentală, ajunsă deci la un grad de desăvîrșire, putea fi preluată de oamenii de litere armeni din Rusia și adaptată

la nevoile armenilor din această ţară şi din mica parte a teritoriului Armeniei istorice, trecută la Rusia în 1828, după războiul ruso-persan. Cu toate acestea ei au creat o altă limbă literară (armeana modernă orientală), bazată pe dialectul vorbit în regiunea Erevan. Se consideră că promotorii acestei ramuri a limbii literare armene au fost studenţii de la Institutul Lazarian de la Moscova care au procedat asemănător ca în armeana occidentală, eliminînd neolologismele, preluînd vocabularul de bază, uzual, al *grabarului* şi gramatica dialectului erevanian.[26] Prima operă literară pornind de la acest dialect, care conţinea încă multe turcisme a fost *Verk Hayastani (Rana Armeniei)*, scrisă de marele scriitor Chaciatur Abovian, întemeietorul *aşcharhabarului* oriental.

În prezent, prin forţa lucrurilor, armeana modernă orientală, devenind limba de stat a Armeniei unde este folosită în şcolile de toate gradele, în mass-media literară, în institutele ştiinţifice, în administraţie, în toate instituţiile culturale şi artistice, avînd şi o bază materială corespunzătoare, a căpătat un rol precumpănitor.

Fonetica. La trecerea de la indo-europeană la limba armeană (o limbă din grupul Satem ca şi sanscrita veche, persana, limbile slavone şi baltice) a avut loc o mutaţie a unor consoane, în timp ce altele s-au păstrat. Astfel, sonorele *b, d, ǵ, g,* au devenit în armeană surdele: *p, t, ţ, k,* cum e de pildă cuvîntul *stipel* („a obliga", „a grăbi") care are ca echivalent în limba greacă *steibo* („a călca în picioare") sau faţă de *da* în sanscrită, *do* în latină, *tam* (dau) în armeană; *djanaiti* în sanscrită (cunoaşte) cianacem (cunosc) în armeană.

Aspiratele sonore *bh, dh, ǵh, gh,* au devenit în limba armeană sonore simple *b, d, dz,* sau *z, g.*

Oclusivele surde indo-europene *p, t, kh, k,* devin aspirate, în afară de *k,* ce se transformă în *s,* ca şi în grupa orientală a limbilor indo-europene, de exemplu în greaca *kardia* (inimă), în slavonă *serdţe,* în armeană *sirt.*

Aspiratele surde — *ph, th, kh,* din indo-europeană se păstrează şi în limba armeană. Înaintea unui exploziv surd *sterci* (steril), greceşte *steira,* latină *sterilis*; după o sonanţă nazală (m, n) ca şi armenescul *amis* (lună), sanscrita *ámsah,* gotica *ams,* latina *mensis.*

Vocalele din indo-europeană s-au păstrat sub o singură formă, pierzîndu-se opoziţia dintre vocalele lungi şi scurte ca *a* scurt şi *ā* lung.

În armeana occidentală a dispărut diferenţa dintre *p, t, k* şi aspiratele *ph, th, kh,* pronunţîndu-se toate ca acestea din urmă. De asemenea, au dispărut diferenţele în fonetică dintre *č* şi *čh* aspirat, *ţ* şi *ţh* aspirat, pronunţîndu-se ambele în forma aspirată.

Declinarea. Limba armeană nu are genuri, dar are număr singular şi plural nu şi dual. Din cele opt cazuri ale indo-europenei (nominativ, genitiv, dativ, acuzativ, locativ, ablativ, instrumental şi vocativ) limba armeană a păstrat şapte, excluzînd vocativul, în timp ce în limba greacă şi alte limbi

---

[26] Hracia Acearian, *op. cit.*, pag. 497—498

indo-europene moderne s-au păstrat doar cinci. După indo-iraniană, armeana este limba care a rămas cea mai fidelă sistemului de declinare indo-european, ceea ce explică şi interesul filologilor pentru studiul acestei limbi.

Conjugarea. În limba clasică, armeană, indicativul are cinci timpuri: prezentul, imperfectul, perfectul, simplu, perfectul compus, mai mult ca perfectul şi aoristul (viitorul). Subjonctivul are două timpuri: prezent şi aorist care are valoare de viitor şi pentru indicativ şi pentru subjonctiv. Imperativul are două timpuri, prezent şi aorist; participiul are o formă de trecut şi una de viitor, fără formă de prezent. Armeana a introdus ca o inovaţie perfectul compus şi mai mult ca perfectul, aşa cum va apărea mai tîrziu şi în limbile romanice, cu excepţia faptului că armeana clasică nu poseda încă verbul *a avea,* exprimîndu-se prin perifraza *„la mine este"* (în genul limbii ruse *„u menia iest"-am*).

Vocabularul. În decursul istoriei sale, limba armeană care a avut încă din trecut un vocabular de bază foarte bogat, s-a înzestrat cu împrumuturi din limbile de cultură din vechime (caucaziene, anatoliene), iar mai tîrziu, ca urmare a dominaţiei străine cu (iranisme, din limba pahlavi, introduse în limbă din secolele al VI-lea înainte de Hristos — XI după Hristos), şi datorită traducerilor din limbi străine, în special cuvinte din greacă. Traducătorii operelor filosofilor antici greci, începînd încă din secolul al V-lea după Hristos, au trebuit să-şi aducă contribuţia la perfecţionarea limbii *grabar*, pentru a putea reda limba foarte cultă a elenei clasice, sub raportul vocabularului, al preciziei şi clarităţii exprimării. Pentru a reda ideile abstracte ale filozofilor greci, traducătorii armeni au întîmpinat mari greutăţi în traducerea numeroaselor derivate greceşti prin prefixe, ceea ce a necesitat introducerea în limba armeană a unor prefixe, care să permită o traducere cît mai exactă a cuvintelor greceşti. Începînd din secolul al VII-lea după Hristos, lucrările ştiinţifice originale au îmbogăţit şi mai mult vocabularul limbii în domenii ca: matematica, astronomia, geografia, medicina, dreptul, gramatica.

„Armeana — afirmă savantul francez Frédéric Feydit — este una dintre cele mai perfecte printre limbile civilizaţiei occidentale"[27].

---

[27] Frédéric Feydit în *Histoire des Arméniens*, pag. 46—47. Toulones, 1982 şi la „Masa rotundă", organizată de Televiziunea de la Erevan (sept. 1982), cu prilejul Simpozionului internaţional de armenistică.

Privire asupra istoriei poporului armean

1. Primele formațiuni statale armenești și întemeierea primului stat unificat

După cum am mai arătat, primele uniuni tribale protoarmene, Hayasa Azzi și Arme-Șupria, apar în Asia Mică pe aproximativ același teritoriu care a fost cunoscut ulterior în istorie sub numele de Armenia (Hayastan), în văile Tigrului occidental și oriental și la vest și sud de lacul Van. Izvoarele asiriene menționează aceste teritorii ca făcînd parte din Regatul asirian, dar în perioada ascensiunii puterii Regatului Urartú, sînt menționate mai multe incursiuni ale urarticilor în această țară. Abia în perioada 773—714 înainte de Hristos, urarticii reușesc să o mențină sub dominația lor pentru scurtă vreme, ceea ce denotă că aici exista, totuși, o formă statală avînd o conducere unică, armată și o politică externă proprie, care se exprima prin alianțe cu diferite țări. Astfel, la sfîrșitul secolului al VII-lea înainte de Hristos Arme-Șupria, împreună cu Nairi Chubușkia, Ardini-Musasir și Media, împreună cu Babilonia doboară Regatul asirian și apoi statul Urartu. Triburile armene din Arme-Șupria, pătrund în părțile centrale ale statului Urartú, pe teritoriul capitalei Tușpa-Van, devenind cu timpul populația predominantă. Prezența lor în sudul și sud-estul lacului Van a devenit atît de evidentă, încît regiunea a început să fie numită „Valea armenilor". În favoarea existenței unei formațiuni statale în Arme-Șupria vorbește și faptul că mulți refugiați și sclavi fugiți de pe latifundiile stăpînilor lor asirieni și urartici au găsit azil în Arme-Șupria, ceea ce a determinat în mai multe rînduri cereri de extrădare a refugiaților sau chiar invazii în această țară a unor forțe urartice și asiriene. Asiria a reușit să stăpînească Arme-Șupria doar 20 de ani.

Pe baza celor mai recente descoperiri, cercetători ca acad. S. Eremian, prof. B. Piotrovski, Gr. Kapanțian, I. M. Diakonov, G. Tirațian trag concluzia că Arme-Șupria a fost prima formațiune statală armeană, iar spre sfîrșitul secolului al VII-lea înainte de Hristos aici a domnit *Paruir Skaiordi* (Baruir Sgaiorti) de origine scită, despre a cărui existență pomenește și Movses Chorenațhi. Acest rege apare ca un aliat al mezilor, sciților și babilo-

nienilor, care au ocupat Ninive în 612 înainte de Hristos, iar în anul 605, în ciuda ajutorului dat Asiriei de Egipt, cade şi ultimul punct de sprijin asirian, punîndu-se capăt existenţei acestui stat sclavagist, deosebit de crunt şi asupritor, care era spaima tuturor popoarelor din Asia Mică. După distrugerea oraşului Ninive, regele mezilor, Kiakhsar, îl recunoaşte, potrivit izvoarelor semi-istorice şi semi-legendare, pe Paruir (652—612 înainte de Hristos) ca rege al Ţării Arme-Şupria (Armenia).

Existenţa armenilor este atestată şi de istoricul antic grec Hekátaios din Milet (sec. al VI-lea înainte de Hristos), precum şi de istoricul şi comandantul militar Xenofon 430—355 înainte de Hristos), care arată în *Cyropedia*, scrisă la începutul secolului al IV-lea înainte de Hristos, că pe vremea regelui mezilor Astiages (584—553 înainte de Hristos), Armenia era sub suzeranitatea Mediei. Din datele furnizate de Xenofon, teritoriul Armeniei era destul de întins, de la frontierele Mediei, care se găsea între lacul Van şi lacul Urmia, pînă în munţii Armeniei Minore de vest (Xenofon, Cyropedia II, 1, 6).

În concluzie, rezultă că formaţiunea statală armeană a trecut prin patru etape:

1. Formarea unei uniuni tribale la jumătatea mileniului al II-lea înainte de Hristos, în cîmpia Erzînka, sub numele de *Hayasa-Azzi* în frunte cu etnosul *haya*.

2. Formarea uniunii tribale *Arme-Şupria* cu predominanţa etnosului *arme* sau *urme*, cuprinzînd provinciile vechi armene Aghdznik, Cîmpia Charberdului şi Valea Tigrului occidental, unde a luat naştere prima formaţiune statală armeană.

3. Ocuparea bazinului lacului Van de etnosul armean, care realizează — potrivit teoriei „imigrării" — o sinteză cu substratul hurri-urartic chiar pe teritoriul *Urartu-Biainili*, formînd poporul unitar armean, începînd din secolele VII—VI înainte de Hristos.

4. Extinderea poporului armean în regiunile de nord şi nord-est ale Podişului Armean, respectiv în cîmpia Araratului şi armenizarea triburilor locale.

Dominarea Armeniei de către mezi a luat sfîrşit prin descompunerea Mediei.

În Armenia, formată deci pe ruinele regatului Urartu se instalase la începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos dinastia Ervandizilor (Orontizilor), după numele primului rege *Ervand (Ervant)* sau după cum apare în textele greceşti Orontes sau Orontas. Datele ce ne-au parvenit despre acesta şi fiul şi succesorul său Tigran (Dikran) au caracter semi-istoric şi semi-legendar. Sub această dinastie s-a ajuns la unificarea între Arme-Şupria şi Biainili şi formarea unui mare regat armean sub denumirea armeană de *Haykh*, cunoscut de vecini cu numele de *Armina* sau *Armenia*. Mai tîrziu, acest regat a căzut sub hegemonia regelui Darius I al Persiei (522—486), fiind împărţit în două satrapii, care aveau ca bază cele două teritorii mai vechi armeneşti.

Din unele date, provenite de la istoricul şi literatul roman Pliniu cel Bătrîn (24—79 după Hristos), ar rezulta că, dinastia Orontizilor şi-ar avea obîrşia în regiunea Ardini-Musasir din sud-estul Armeniei sau statului Urartú. Pliniu pomeneşte de existenţa în această regiune a tribului Oroandes (Pliniu cel Bătrîn, NH, VI, 1, 18).

După părerea lui B. Piotrovski, urarticii nu au alcătuit niciodată o majoritate în Urartu, ci o minoritate, care a supus triburile din această ţară prin forţa armelor. După prăbuşirea regatului Urartú, clasa conducătoare a rămas mai departe în ţară, fiind cunoscută de Herodot sub numele de alarozi (Herodot, III, 94), iar mai tîrziu, arabii pomeneau de tribul de munteni alartan, în provincia Vaspurakan din regiunea Van, care însă s-a armenizat. La începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos, limba urartică sau neohurrită a încetat de a mai fi o limbă scrisă, fiind înlocuită de arameică, care era folosită de noii stăpîni ai ţării.

Armenia dinastiei Ervandizilor (Orontizilor) este atestată documentar în inscripţia trilingvă scrisă în cuneiforme în anii 522—519 înainte de Hristos, menţionată mai sus, lăsată de regele Darius I, pe stînca de la Behistun (în apropiere de oraşul Kermanşah din Iran) care se referă, printre altele, la o răscoală a Armeniei (potrivit interpretării date de *The Cambridge Ancient History* vol. IV, p. 178, această răscoală „a avut în întregime un caracter naţional" şi „rezistenţa armenilor a fost dîrză"). În pasajul menţionat al inscripţiei, se afirmă printre altele: „Regele Darius spune: Cînd mă aflam la Babilon, s-au răsculat împotriva mea următoarele ţări: Persia, Media, Soşa, Asiria, Egipt, *Armina*, Partia, Margiana"... „Regele Darius spune: Am trimis în *Armina* pe un *armin*, pe slujitorul meu (de fapt comandant n.a.) cu numele de Dadarşiş şi i-am ordonat următoarele : «Du-te şi supune pe soldaţii aceia răsculaţi, care nu mi se supun»".

Din restul inscripţiei rezultă că această campanie nu a dat rezultate şi că Darius a fost nevoit să-l înlocuiască pe comandantul armean printr-un altul persan şi că au fost duse cinci campanii între anii 522—520 înainte de Hristos pentru a supune Armenia.

Armina (Armenia) a fost împărţită de Darius I în satrapiile a 13-a şi a 18-a. Herodot relatează că cea de-a 13-a satrapie cuprindea Paktiuike, pe armeni şi vecinii lor pînă la Marea Neagră. Mai exact, în nord-vest ea ajungea pînă la izvoarele rîului Halys, unde se găsea „Muntele Armenilor" şi de acolo pînă pe malul Mării Negre (Pontos Euxinos), iar în sud-est pînă la frontiera Matianei (în jurul lacului Urmia). Graniţa de vest era reprezentată de fluviul Eufrat, în est şi nord-est se învecina cu satrapia a 18-a (Herodot, III, 93). Centrul celei de a 13-a satrapii a fost, probabil, oraşul Van (Tuşpa). Centrul administrativ al celei de-a 18-a satrapii se găsea în Cîmpia Araratului la Erebuni (Erevan). În inscripţiile rămase de la regii ahemenizi nu se mai fac însă referiri la aceste două satrapii, ci se vorbeşte de ţara *Armina* sau *Uraştu* (Urartu), ceea ce înseamnă că perşii considerau Armenia ca o singură ţară, moştenitoare a vechiului regat Urartu. Armenii plăteau tribut regilor ahemenizi şi erau obligaţi să dea soldaţi. Herodot

menţionează prezenţa acestora în armata lui Xerxes, care a cotropit Grecia în anul 470 înainte de Hristos (Herodot, VII, 73).

Despre stările de lucruri din Armenia în secolele V—IV înainte de Hristos avem mărturiile lui *Xenofon*, care sînt de o valoare autentică istorică excepţională. Xenofon a participat cu o armată de 10 000 de mercenari la luptele de succesiune din Persia, alături de Cirus cel Tînăr împotriva fratelui său regele perşilor Artaxerxes al II-lea. După înfrîngerea şi omorîrea lui Cirus, cei zece mii de mercenari s-au retras spre Marea Neagră, traversînd Armenia în iarna 401—400 înainte de Hristos. În opera sa *Anabasis*, Xenofon relatează cele văzute de el în Armenia, pe care o redă sub această denumire (Xenofon, Anabasis, III, 8, 17). Şi în lucrarea sa *Cyropedia*, istoricii au putut găsi, de asemenea, date preţioase despre relaţiile armeno-mede şi armeno-persane.

Încă înainte de a intra în Armenia, Xenofon a fost informat că aceasta este „o ţară mare şi bogată“ şi că se găseşte sub domnia satrapului Orontas. Grecii pătrund în ţară prin provincia numită „Armenia Occidentală“, al cărei guvernator (hiparhos) era un anume Tiribazos. Primul sat în care ajunseră era o localitate mai mare, aflîndu-se aici şi palatul satrapului. Cea mai mare parte a locuinţelor aveau cîte un turn şi provizii din belşug. Tiribazos a cerut să vorbească cu comandanţii corpului expediţionar grec, cărora le-a promis libera trecere şi securitatea pentru soldaţii greci, cu condiţia ca aceştia să se comporte paşnic, să nu dea foc caselor şi să nu ia provizii mai mult decît au nevoie. Comandanţii declarîndu-se de acord cu aceste condiţii, soldaţii au fost cantonaţi prin sate, unde găsiră toate bunătăcile: animale, grîu, vinuri aromate, stafide şi tot felul de legume, grăsime de porc, ulei de susan, ulei de migdale amare, precum şi un fel de esenţă parfumată, extrasă tot din aceste produse [28].

Într-un alt sat, în fruntea căruia se găsea un *comarh*, Xenofon a văzut locuinţe săpate în pămînt, avînd o intrare care semăna cu gura unui puţ, însă partea de jos era destul de încăpătoare.

Vitele erau ţinute în adăposturi, în care oamenii coborau pe scară; în ele se găseau capre, oi, păsări şi puii acestor animale. Toate vitele erau hrănite cu fîn, acolo, în adăposturi.

Grecii au mai găsit în acest sat grîu, orz, legume şi vin de orz (de fapt bere, băutură pe care grecii n-o cunoşteau). Berea era păstrată în vase mari şi largi, iar localnicii o beau cu un pai, prin care sugeau. Xenofon spune că era o băutură foarte plăcută.

Tot el vorbeşte de ospitalitatea armenilor, care a rămas pînă în zilele noastre ca o tradiţie naţională. Astfel, el arată că pornind la drum cu comarhul, s-au abătut prin satele unde erau cantonaţi soldaţi greci, găsindu-i pe aceştia peste tot în petrecere şi veselie şi de nicăieri nu erau lăsaţi să plece fără să li se întindă masa. În nici un loc — arată autorul grec — nu se întîm-

---

[28] Xenofon, *Anabasis* IV., 4.

pla ca la masă să nu li se servească carne de miel, de capră, de porc, de vacă sau de pasăre, precum şi pîine de grîu sau de orz, din belşug.

Într-un alt pasaj, Xenofon arată că au vorbit printr-un tălmaci cu *comarh*-ul unui sat, care cunoştea limba persană. Întrebîndu-l în ce ţară se aflau, acesta răspunse că în Armenia. Comarhul a mai relatat că localnicii cresc cai de o rasă de munte, mai mici de statură, pe care-i predau drept tribut regelui (Anabasis, IV, 5).

Din cele relatate de Xenofon despre belşugul din gospodăriile ţărăneşti, ezultă că aceştia erau ţărani liberi şi practicau o agricultură cu mai multe amuri, precum şi creşterea vitelor, ovinelor, porcinelor şi păsărilor, un fapt sesizat şi de Herodot, care numea pe armeni „un popor bogat în animale" (Herodot, V, 49).

Viticultura era, de asemenea, la un înalt nivel de dezvoltare, ceea ce rezultă din afirmaţia că se prelucrau cu procedee speciale vinuri vechi, din care o parte se exporta. Atît din mărturiile lui Herodot, cît şi ale lui Xenofon rezultă că în Armenia antică era dezvoltat atît comerţul interior cît şi cel exterior. Herodot precizează că vinul era exportat spre Babilon pe calea fluviului Eufrat, de către negustori semiţi. În schimbul acestui produs, armenii, nefiind interesaţi în produsele din Mesopotamia, erau plătiţi în bani (Herodot, I, 194).

Faptul că era dezvoltată şi legumicultura, precum şi culturile de plante tehnice, legate de sisteme de irigaţii, dovedeşte că agricultorii armeni din acele timpuri practicau o agricultură intensivă (pentru condiţiile antichităţii) care necesita un volum mare de muncă, multă pricepere şi experienţă seculară.

Din relatările lui Xenofon rezultă că armenii se ocupau şi de vînătoare, iar pe mesele unor locuitori, grecii au văzut bucate gătite din vînat.

De asemenea, există referiri la meseriaşii din Armenia, la meşterii ţesători şi cioplitorii în piatră (Xenofon, *Cyropedia*, III, 2, 11).

Problema orînduirii sociale existente în secolele V—IV înainte de Hristos a făcut obiectul unor analize şi controverse între istoricii armeni contemporani. S. T. Eremian şi istoriografia sovietică sînt de părere că satele descrise de Xenofon nu erau unităţi întemeiate pe legături gentilice, ci comunităţi săteşti bazate pe criterii teritoriale şi economice. Din relatările lui Xenofon rezultă — arată ei — că familiile armeneşti erau monogame, aveau gospodăriile lor, animalele lor, provizii agricole proprii. Cu alte cuvinte, aveau drept de proprietate asupra mijloacelor de producţie şi mijloacelor de consum. Organizarea lor colectivă constituia comuna sătească pe baze economice şi numai în al doilea rînd şi parţial pe criterii de legături de familie. De asemenea, trebuie presupus că a existat proprietatea privată asupra pămîntului, lucru ce nu se împacă cu comunitatea gentilică. De asemenea, şi mărturia lui Xenofon, după care comarhul, cu care a făcut deplasări, a întîlnit rude în alte sate, confirmă aceasta din urmă teză. Din alte matepale rezultă, totuşi, că în Armenia antică au existat şi rămăşiţe ale comunei rimitive.

În mai multe capitole din *Cyropedia*, Xenofon dă unele amănunte în legătură cu clasa conducătoare armeană, care, după exemplul regelui lor, avea comori şi multe obiecte personale ce se transmiteau prin moştenire. Această clasă şi-a îngroşat rîndurile cu ofiţerimea superioară, perceptorii, funcţionarii superiori şi preoţimea, care au primit latifundii şi sclavi dintre prizonierii de război. Istoricii armeni contemporani înclină să creadă că încă din secolele VI—V înainte de Hristos societatea armeană era împărţită în clase, deci încă de la apariţia primului stat unitar armean. Stratificarea socială s-a accentuat, odată cu apariţia moşierilor stăpîni de sclavi. Din unele aluzii ale lui Xenofon, la bogăţiile băneşti ale clasei conducătoare, rezultă că, încă din acea perioadă, a început să se dezvolte economia bazată pe piaţă şi circulaţia monetară şi să se destrame economia naturală. Ultimele săpături arheologice efectuate în Armenia, care au dus la descoperirea unor monede bătute în secolele VI—IV înainte de Hristos la Atena, Milet şi în Persia nu lasă nici o îndoială. Izvoarele istorice şi arheologice atestă, de asemenea, faptul că în aceeaşi perioadă, în Armenia a avut loc cea de-a doua mare diviziune a muncii, prin despărţirea meşteşugarilor de agricultori, ceea ce a dus la dezvoltarea comerţului.

Totuşi, în această perioadă istorică din antichitate, agricultura avea o greutate preponderentă în economia Armeniei.

Contactul cu lumea elenistică şi relaţiile cu Seleucizii. Campania lui Alexandru Macedon (356—323 înainte de Hristos) în Asia Mică şi Orientul Mijlociu, începînd din anul 334, a schimbat soarta multor ţări şi popoare din această zonă, contribuind, totodată, la extinderea culturii elenistice. Armatele lui Alexandru Macedon nu au trecut prin Armenia, ci pe la graniţele sale de sud cu Asiria. O încercare de a invada Armenia de nord-vest s-a soldat cu un eşec. Victoriile lui Alexandru asupra armatelor persane ale lui Darius al III-lea la Granicas (334), Issos (333) şi Gaugamela (331) au dus la destrămarea imperiului ahemenid persan. La Gaugamela au luptat alături de perşi şi soldaţi armeni, sub conducerea lui Ervand (Orontes) şi Mitrausdesi Mihrvahişt). Înfrîngerea finală a perşilor a permis Armeniei să se elibereze de sub dominaţia ahemenizilor, care a durat două secole.

Odată cu invazia lui Alexandru Macedon în Asia Mică, au venit mii de militari, negustori, meşteşugari, reprezentanţi ai culturii greceşti, care nu au întîrziat să-şi pună amprenta asupra dezvoltării economice, politice şi culturale a popoarelor din zonă. După moartea lui, în anul 323, la Babilon, imperiul său s-a destrămat în trei mari fracţiuni, în fruntea cărora s-au aşezat comandanţii săi, care purtau titlul de *diadohi* (moştenitori) şi au întemeiat la rîndul lor dinastii proprii. Cea mai mare parte a imperiului a fost moştenită de generalul Seleucos (306—280 înainte de Hristos) care a cucerit Asia Mică, Siria, Mesopotamia şi *Armenia*; Egiptul a trecut sub stăpînirea lui Ptolomeu, iar Macedonia, împreună cu Grecia, au intrat sub dominaţia urmaşilor generalului Antigonos. Extinderea elenismului în Asia Mică a jucat un rol important în dezvoltarea civilizaţiilor şi culturii popoarelor din Orientul Apropiat. Armenia a devenit una din ţările cele mai importante ale lumii

elenistice, cultura şi civilizaţia antică greacă jucînd un rol de seamă în viaţa social-economică şi culturală a poporului armean, în ciuda faptului că dominaţia seleucidă asupra Armeniei a fost de scurtă durată începînd din jurul anului 301 înainte de Hristos, pînă în aprox. 266 înainte de Hristos.

După prăbuşirea imperiului ahemenid, Armenia şi-a recăpătat independenţa sub domnia Ervandizilor (Orontizilor), care aveau relaţii de rudenie cu dinastia ahemenizilor, ceea ce a însemnat o condiţie de legitimitate, chiar şi după prăbuşirea imperiului, pentru fostele ţări dependente. În felul acesta, în anii 331—330, *Ervand (Ervant)* s-a proclamat guvernator independent al Armeniei, iar după unele surse a purtat chiar titlul de rege. După căderea imperiului ahemenid, partea de nord-vest se rupe de Armenia Mare, constituindu-se, sub denumirea de Armenia Minor (Mică), într-un stat separat sub hegemonie macedoneană. În a doua jumătate a secolului al IV-lea înainte de Hristos, în regatul Ervandizilor au intrat Commagene, Ţophkh, Vaspurakan Cîmpia Araratului, Gugarkh, Taikh, Siunikh, Arţach (actualmente Karabagh) ş.a. Avînd în vedere marea importanţă a Cîmpiei Araratului, capitala a fost mutată la Armavir.

În tot cursul secolului al III-lea înainte de Hristos, Armenia s-a aflat sub domnia dinastiei Ervandizilor, iar la sfîrşitul acestui secol domnea un rege cu numele tot de Ervand; inscripţiile în limba greacă în capitala sa Armavir dau o imagine grăitoare despre stările de lucruri din Armenia din acea perioadă. Curtea lui Ervand era alcătuită după modelul statelor elenistice. Fratele său, Ervaz, era marele preot. Lucrările cancelariei regelui se efectuau în limba greacă. Regele era înconjurat de curteni elenizaţi, printre care se găseau şi greci, iar anturajul său gusta mult literatura greacă. Aceştia aveau culegeri sub formă de inscripţii cioplite în piatră din dramaturgii greci şi în special din Euripide. La Armavir exista şi o şcoală cu limba de predare elenă.

Ervand a întemeiat mai multe oraşe, îndeosebi în Cîmpia Araratului ca: Ervandaşat, Ervandakert, precum şi centrul de cult Bagaran.

După domnia dinastiei Ervandizilor, Armenia trece, din nou, pentru o scurtă perioadă, sub dominaţia seleucizilor.

Evenimentele ulterioare au favorizat, însă, redobîndirea independenţei Armeniei, întrucît planurile lui Antioh al III-lea al Seleucidei de dominare asupra Asiei Mici, a Armeniei şi apoi a Europei, s-au lovit de expansiunea romană, care, după ce a înfrînt Cartagena şi şi-a asigurat dominaţia în Mediterana Occidentală, s-a îndreptat spre Peninsula Balcanică şi oraşele-cetăţi greceşti. Armata lui Antioh a intrat în Grecia, însă a suferit o grea înfrîngere din partea romanilor, întîi lîngă Termopile (191) şi apoi, după ce s-a retras din Europa, la Magnesia (190). În felul acesta, romanii au pus pentru întîia oară piciorul pe pămîntul Asiei Mici. Antioh a trebuit să renunţe la cuceririle sale din Asia Mică şi, ca urmare, Armenia, după o dominaţie de numai un deceniu din partea lui Antioh şi-a recăpătat independenţa, însă ţara a rămas în continuare împărţită în Armenia Mare, în răsărit, condusă de *Artaşes (Ardaşes)* şi Armenia Mică, în apus, condusă de *Zareh.*

2. **Dinastia Artaxiadă** (sec. al II-lea înainte de Hristos — sec. I după Hristos)

După eliberarea de sub dominaţia seleucidă, *Artaşes* (Artaxias), născut cca. 230 înainte de Hristos, care ocupase cîteva funcţii înalte în imperiul seleucid, fiind numit pînă la urmă strateg (guvernator) al Armeniei Mari, s-a proclamat, în anul 189 înainte de Hristos, rege al Armeniei. Într-o inscripţie în limba arameică, găsită pe malurile lacului Sevan, acesta se intitulează „rege Artaşes, fiu al lui Zareh Ervandit", iar într-o inscripţie găsită la Sisian (230 km sud de Erevan) se intitulează „cel bun". Regele *Artaşes I* (189-cca. 160 înainte de Hristos) apare, pe baza celor mai recente descoperiri, drept una dintre cele mai mari figuri din istoria Armeniei, atît pe plan politic, cît şi militar. O realizare deosebită a sa a fost reunificarea provinciilor locuite de armeni şi constituirea unui singur stat centralizat, cu o administraţie şi armată unică.

Despre Artaşes I ca întemeietor al dinastiei Artaxiade (în limba armeană Artaşisian-Ardaşisian) fac referiri marii istorici din antichitate ca: Polibiu, contemporan cu Artaşes, Strabon, Diodor din Sicilia, Plutarh, Apian, Porfir şi alţii. Movses Chorenaţhí, la rîndul său, relatează date despre Artaşes I, culese din *Istoria Templului* a lui Olimpios, preot la templul lui Zeus-Aramazd din oraşul Aní (provincia Daranaghiaţh), care au fost confirmate de relatările istoricilor antici şi de descoperirile arheologice recente. Chorenaţhí greşeşte numai în privinţa cronologiei, datînd domnia acestuia la sfîrşitul secolului I începutul secolului al II-lea după Hristos.

Sub domnia lui Artaşes I, Armenia a cunoscut o dezvoltare impetuoasă pe plan economic, politico-administrativ, militar, cultural. Printre măsurile luate trebuie menţionată în mod deosebit reforma agrară, devenită necesară în urma schimbărilor în structura socială, dezvoltarea proprietăţii funciare şi a sclavajului. Clasele bogate s-au înmulţit prin dezvoltarea aparatului administrativ şi militar, dotarea cu latifundii a preoţimii templelor şi a altor categorii sociale. Tendinţa latifundiarilor de a-şi extinde domeniile pe seama comunelor, acaparînd cele mai bune terenuri, a dus la conflicte sociale. Pentru a pune capăt acestei stări de lucruri, Artaşes I realizează *prima reformă agrară* din istoria poporului armean, bazată pe cadastrul funciar. Aceasta este atestată de pietrele de hotar descoperite în diferite locuri şi care marcau *limitele satelor şi domeniilor*. Inscripţiile de pe pietre sînt în arameică. După cum afirmă Movses Chorenaţhi în *Istoria Armenilor*, „pe vremea lui Artaşes, nu au existat terenuri necultivate, nici în cîmpii şi nici în munţi, atît de înfloritoare era ţara".

Din datele ce ne-au fost transmise de autorii vechi, scopul reformei era, pe de o parte, satisfacerea intereselor noii clase de latifundiari şi aristocraţiei militaro-administrative, iar, pe de alta, urmărea să apere drepturile comunei, care era principalul contribuabil al vistieriei statului şi furnizor de oşteni pedeştri.

În regatul întins și centralizat al lui Artașes I, rolul dinastiei și al anturajului său a crescut simțitor. Au apărut zeci de funcții noi. Prinții regali erau însărcinați cu conducerea armatei și a preoțimii.

Artașes nu a urmat exemplul regilor elenistici de a se declara „zeu" și a impune cultul personalității regale. El a întemeiat în capitala Artașat doar un templu, pentru cultul strămoșilor, unde au fost instalate statuile lor. Totodată, a numit cîteva din orașele pe care le-a întemeiat, după numele tatălui său, Zareh.

În perioada războaielor dintre cele două alianțe opuse din Asia Mică (Roma împreună cu regatele Cappadociei și a Pergamului, pe de o parte și Seleucizii împreună cu Pontul și alte țări mai mici care aderau la această alianță, ca Armenia Mică, pe de altă parte) Armenia Mare simpatiza cu Roma. Războiul dintre cele două grupări (183—179 înainte de Hristos) a avut drept rezultat alipirea la Armenia Mare a unor regiuni din Armenia Mică (Phokhăr Haykh), precum și Akilisene, și provincia *Tîmorikh*, locuită de armeni. Armata armeană a pătruns în Mesopotamia și a reușit să elibereze Tîmorikhul în anul 168 înainte de Hristos, respingînd contraatacul seleucizilor.

Sursele istorice din antichitate nu mai pomenesc de ultimii ani ai domniei lui *Artașes I*. Se presupune că el a murit în anul 160 înainte de Hristos. Numele lui a rămas în istorie ca cel care a unificat aproape întreaga Armenie și ca întemeietor (în jurul anului 185 înainte de Hristos) al uneia dintre celebrele capitale ale Armeniei: *Artașat* (Ardașad). Grecii și romanii îi spuneau *Artaxata*. Strabon relatează că la început orașul s-a numit *Artașesașat* („Bucuria lui Artașes"), care apare și pe o monedă a orașului, sub forma de *Artaxisata*. Potrivit acestei relatări, orașul, care se găsea pe cursul mijlociu al rîului Arax, era așezat pe nouă coline și ocupa 500 de hectare. Una din aceste coline, cunoscută sub numele de *Chor Virap* și pe care se găsea o cetate transformată ulterior în închisoare pentru deținuții politici din vechime, a devenit celebră datorită tradiției istorice a Bisericii armene, după care, la sfîrșitul secolului al II-lea, aici ar fi fost întemnițat episcopul *Grigor* (Krikor) *Lusavorici* (Iluminătorul), care a devenit primul patriarh al Bisericii armene, cînd regele Tîrdat al III-lea al Armeniei a proclamat creștinismul religie de stat, în anul 301. În prezent, pe teritoriul acestui oraș se găsește comuna *Phokhr Vedi*, la sud-vest de Erevan, unde s-au descoperit, recent, inscripții din timpul împăratului Traian.

Strabon a descris în termeni elogioși orașul, arătînd că era foarte frumos, avînd străzi drepte și clădiri monumentale (Strabo XI, 14, 6), iar Plutarh a atribuit ideea construirii orașului pe acel amplasament lui Hanibal, care ar fi devenit consilierul lui Artașes în urma înfrîngerii sale de către romani și refugierea în Asia Mică. După Plutarh, Artaxata a fost construită de la început după un plan urbanistic, conform regulilor orașelor elenistice ale epocii, cu cartiere dreptunghiulare, cu străzi ce se întretăiau perpendicular și înconjurat cu ziduri de apărare. Romanii îl numeau „Cartagena armeană". Orașul a devenit în scurt timp un centru de cultură elenistică. Opere sculpturale și monumentale au apărut în toate colțurile orașului. Statueta unei femei



Armenia în secolul I înainte de Hristos. Imperiul lui Tigran cel Mare (după M. L. Chaumont)

îmbrăcate într-o tunică (chiton), găsită în ruinele Artașatului, este caracteristică pentru arta elenistică tîrzie. Aceasta lasă să se întrevadă faptul că în oraș au fost aduși meșteșugari și artiști greci, pentru a transforma Artașatul într-o adevărată metropolă elenistică.

Ca și celelalte capitale de pînă atunci ale Armeniei, *Armavir*, *Ervandașat*, și mai tîrziu *Vagharșapat*, *Dvin*, iar în prezent *Erevan*, și Artaxata era așezată în *Cîmpia Araratului*, a cărei importanță economică devine o premisă a centrului puterii politice și militare a regatului armean. Drumurile comerciale de tranzit est-vest și nord-sud, care treceau pe aici, au contribuit la înflorirea economică a țării.

După moartea lui Artașes I, Armenia trece printr-o perioadă relativ calmă. Pe tronul țării se succed doi fii ai săi, Artavazd I (Ardavazt) și Tigran I (Dikran).

3. Relațiile Armeniei cu Roma

Imperiul lui Tigran al II-lea (cel Mare). În secolul I înainte de Hristos, Armenia a început o politică de expansiune și cuceriri de teritorii străine, devenind una din marile puteri ale lumii antice. Figura centrală a acestor cuceriri a fost *Tigran* (Dikran) al II-lea (95—55 înainte de Hristos), fiul lui *Tigran I*.

Istoricii antici îl prezintă în general, într-o lumină falsă, privindu-l prin prisma intereselor Romei, considerat aliat al lui Mithridate al VI-lea (111—63 înainte de Hristos) regele Pontului. În realitate, după cum se va vedea și din desfășurarea evenimentelor, Tigran apare ca un monarh independent, preocupat în primul rînd de interesele statului armean. Sînt semnificative cuvintele istoricului francez René Grousset (1885—1952) care arăta: „... Tigran, acel mare stăpînitor subapreciat... este desigur mult mai demn de admirația istoriei decît contemporanul său Mithridate Eupator, dacă am lua în considerație faptul că Mithridate a dus țara sa la sinucidere, în timp ce Tigran a asigurat poporului său o existență veșnică“ [20].

O reapreciere a domniei lui Tigran cel Mare a făcut și istoricul contemporan armean, Hakob Manandian, în volumul *Tigran al II-lea și Roma* (Erevan, 1940), luînd în considerare nu numai cele relatate de istoricii romani, ci și izvoarele primare relativ neutre din Asia Mică. El ajunge la concluzia că lupta lui Tigran împotriva Romei nu a fost o reacție împotriva influenței civilizatoare a Romei, ci a pornit, mai de grabă, din hotărîrea de a apăra cuceririle elenismului, a cărui influență era precumpănitoare și în Armenia.

Tigran al II-lea, născut în cca. 140 înainte de Hristos era nepotul în linie directă a regelui *Artașes I* (Artaxias), întemeietorul dinastiei artaxiade din

---

[20] René Grousset, *Préface*, „N. Adontz, *Histoire d'Arménie*“, Paris, 1946, pag. VII.

Armenia. Luat ostatec în timpul războiului armeano-part, a petrecut o bună parte din viață la curtea regelui parților. Cînd a ajuns pe tronul Armeniei, în 95 cu sprijinul regelui part, avea 45 de ani. Pe plan extern, el pornește de la punctul unde lăsase lucrurile bunicul său Artașes I, care reușise să unifice în bună măsură Armenia, dar nu apucase să alipească și provincia Țophkh (Sofene), locuită de armeni. În al doilea an al domniei sale (94), armata armeană pătrunde în această provincie de pe malurile Eufratului Superior și o include în Armenia Mare (Strabo, XI, 14, 15). Se pune capăt domniei Zarehienilor, fiind numit ca guvernator de către Tigran un alt reprezentant din aceeași familie, *Mehrujan* (Mithrobuzanes). Acțiunea a provocat un conflict cu Cappadocia, care era protectoarea Țophkhului și cu care Armenia avusese relații încordate și în trecut. Această situație a apropiat Armenia de regele Pontului, Mithridate al VI-lea Eupator, care nutrea planuri de cucerire a Cappadociei. Mithridate începuse deja campania sa de cucerire, prin anexarea orașelor grecești de pe litoralul de sud al Mării Negre, cucerirea regatului Bosfor, a Paflagoniei și a Galatiei, după care a urmat anexarea Armeniei Mici și a regiunilor aflate la nord și nord-vest, în apropierea Mării Negre (Strabo, XII, 3, 28). Încercările de anexare a Cappadociei s-au lovit de opoziția Romei. În această situație, el și-a căutat aliați, îndreptîndu-și atenția spre Tigran, căruia i-a trimis o solie în acest sens. Tigran a acceptat propunerile lui Mithridate, fiind de acord, totodată, să se căsătorească cu fiica acestuia, Cleopatra. Potrivit condițiilor alianței, teritoriul Cappadociei urma să treacă sub suzeranitatea Pontului, iar oamenii, animalele și bogățiile mobile să fie puse la dispoziția Armeniei. În felul acesta alianța slujește interesele ambelor țări. Ulterior, însă, prin forța lucrurilor, Pontul și Armenia s-au găsit în contradicție cu planurile Romei de expansiune în Asia. Ciocnirile au început pe teritoriul Cappadociei, întrucît Roma a dat dispoziție lui Lucius Cornelius Sulla, care era guvernatorul Ciliciei, să restabilească *statu quo ante* în Cappadocia, ceea ce s-a realizat în anul 92. În anul următor, doi generali armeni au cucerit, din nou, teritoriul Cappadociei, dar, după alți doi ani, romanii au restabilit fără lupte în Cappadocia și Bitinia pe protejații lor.

Între timp, lucrurile s-au complicat și în Iran, unde în anul 87 a murit cumnatul lui Tigran, regele Mithridate (Mithridat) al II-lea al parților, tronul său fiind ocupat de uzurpatorul Goderdz, „Satrapul satrapilor", din Babilon. În acel moment, Tigran nu s-a mai simțit legat de obligații morale și prima lui acțiune a fost eliberarea regiunii armene denumite „Cele 70 de văi", aflate sub dominație partă. Neîntîlnind o rezistență serioasă, armata armeană și-a continuat înaintarea în Atropatene (azi Azerbaidjanul iranian) și Media, urmărindu-i pe parți și cucerind Ekbatana, una din reședințele regelui-regilor al Imperiului Part. Goderdz a încheiat pace, cedînd lui Tigran nu numai „Cele 70 de văi", ci și Atropatene și Mesopotamia de nord, renunțînd, tott odată, la titlul de rege al regilor, care a trecut din acel moment asupra lui Tigran al II-lea. Continuîndu-și campania spre sud, Tigran a cucerit Gordiene și Adiabene (Asiria istorică). Trecînd apoi Tigrul, armata armeană a intra

în cîmpiile fertile ale Mesopotamiei de nord, a ocupat Migdonia cu capital Mîțbin (Nisibin) și Osroene cu centrul Urha (Edesia, Edesa, Etesia).

În acest timp, Imperiul Seleucid era măcinat de conflicte, lupte fratricide printre pretendenții la tron, ceea ce slăbise economia și adusese nesiguranță pentru negustori. În consecință, clasele conducătoare căutau — potrivit celor relatate de Justinus — ajutor din afară și chiar un rege străin, fiind favorabile chemării pe tronul țării a lui Tigran. Acesta a domnit timp de 17 ani pe tronul Asiriei seleucide de la Antiohia, fiind o perioadă de pace.

Armata armeană a atins malurile Mediteranei, continuîndu-și înaintarea în *Fenicia* (actualul Liban), ajungînd pînă la orașul *Ptolemais* (Akko), în apropierea frontierei cu Egiptul (Jos. Flavius, Aj, XIII, 16, 4), în *Palestina de nord*, care a fost ocupată ceva mai tîrziu, în anul 70 înainte de Hristos. La *Damasc*, Tigran a bătut o monedă cu efigia sa. Armatele sale au cucerit apoi *Cîmpia Ciliciană*. În felul acesta, Imperiul armean a devenit vecin cu Republica romană, care se extinsese pînă în Munții Ciliciei. Cuceririle lui Tigran s-au încheiat prin anexarea și a regatului Comagene, situat la est de Cilicia, între Marea Mediterană și Eufrat.

Caracterul imperiului lui Tigran al II-lea. La încheierea șirului de campanii militare victorioase ale lui Tigran cel Mare, Armenia cuprindea un teritoriu vast, mergînd de la Marea Caspică, în est, pînă la Marea Mediterană, în vest, și de la rîul Kura, în nord, pînă în Mesopotamia și granița cu Egiptul, în sud. Au căzut în dependența Armeniei și țări mai mici limitrofe, ca, Virkh (Gruzia) și Albania caucaziană (Aghvankh), în nord și nord-est, precum și regiuni locuite de arabi. Numele lui Tigran apare și într-un document din Babilonia, scris în cuneiforme. În imperiul său se vorbeau peste 15 limbi și aidoma predecesorilor săi din Asia Mică — imperiul ahemenizilor, statul neo-babilonian, Media, Asiria, regatele lui Alexandru Macedon și al Seleucizilor avea un caracter militaro-politic, cuprinzînd diferite etnii, aflate pe diverse trepte de dezvoltare, neconsolidat sub raport moral-politic.

Tigran a făcut din Antiohia (din apropierea Mării Mediterane) a doua capitală a imperiului său, Artașatul rămînînd departe, în răsărit. După datele relatate de Plinius, Antiohia avea pe atunci 500 000 de locuitori, fiind considerat drept unul dintre cele mai mari și mai dezvoltate orașe ale antichității. În perioada de 15 ani cît a rămas sub stăpînire armeană, orașul s-a îmbogățit cu noi construcții, s-a introdus conductă de apă potabilă, care aproviziona toate locuințele.

Tigran al II-lea a strămutat populații din orașele ciliciene *Adana*, *Mallos*, *Tarson*, *Solen*, *Epifaneea* și altele, precum și din orașele din Cappadocia, în special din capitala *Majak* (Cezarea, Caesaria) și din centre elenistice, în Armenia Mare, în ideea de a dezvolta și orașele nucleului imperiului său, în spiritul culturii elenistice.

Centrul militaro-administrativ al țărilor din Mesopotamia era la *Mîțbin* (Mîdzpin-Nisibin), unde a fost numit guvernator fratele lui Tigran, Guras. După cum relatează istoricii Dio Cassius (Dio XXXVI; 6) și Plutarh (Plut. Lucul. 32), Mîțbin a fost nu numai un oraș bogat și cu populație numeroasă,

dar şi o cetate bine apărată, cu două rînduri de ziduri înalte şi o tranşe exterioară largă.

Pe timpul lui Tigran, după relatările lui Strabon, a existat o populaţie armeană numeroasă şi dincolo de hotarele Armeniei istorice, în *Adiabene*, care cuprindea cea mai mare parte a vechii *Asirii* cu capitala sa *Ninive* (Strabo, XVI, 1, 19).

Imperiul lui Tigran s-a caracterizat prin aceea că nu s-a dus o politică de colonizare a noilor teritorii cucerite, ci dimpotrivă, a strămutării în Armenia Mare a unor populaţii de meşteşugari, negustori, oameni de artă, constructori, care puteau contribui la dezvoltarea oraşelor armeneşti. În afară de cilicieni şi cappadocieni, despre care s-a vorbit mai sus, Plutarh arată că au fost aduse mase mari de *asirieni*, *adiabeni*, *korduani* şi *evrei* (Plut., Lucul., 26; Phaustos Buzand, IV, 55). După unele aprecieri, circa jumătate de milion de străini au fost strămutaţi în acest fel în oraşele armeneşti.

După modelul imperiilor elenistice, care introduseseră cultul dinastiei domnitoare, Tigran al II-lea, după ce a zeificat pe strămoşii săi, a impus cultul personalităţii sale, primind titlul de „zeu", identificîndu-se, probabil, cu zeul din mitologia armeană *Vahagn* (Vahakn-Herakles).

Istoricii antici pomenesc de fastul şi strălucirea curţii lui Tigran al II-lea, de cei patru regi învinşi care-l escortau permanent, de cortegiul său impunător, de straiele luxoase, toate acestea urmărind să impună respect faţă de monarhul atotputernic şi să-i întărească autoritatea.

În relaţiile faţă de statele învinse, Tigran a dus o politică flexibilă şi diferenţiată. El a apreciat just importanţa oraşelor bogate elenistice din Asiria, Fenicia şi Cilicia pentru economia imperiului şi, în consecinţă, le-a păstrat privilegiile de oraşe seleucide şi, în plus, unele oraşe-port ca *Laodiceia* (Latakia) şi *Beritos* (Beirut) au primit autorizaţia denumită „libertate", care implica drepturi mai largi decît autonomia şi de care au fost lipsite pe vremea ocupaţiei seleucide.

Tigran al II-lea a adoptat, de asemenea, măsuri speciale pentru a favoriza comerţul internaţional şi de tranzit. Şi înainte Armenia oferea căi de tranzit pentru comerţul dintre Europa, Asia Mijlocie şi China, dar, după extinderea imperiului pînă la Marea Mediterană, practic, toate căile de comunicaţii între Occident şi Orient treceau pe teritoriul Imperiului armean.

Totodată, epoca lui Tigran cel Mare s-a caracterizat şi prin ridicarea unor oraşe noi. În urma expansiunii spre vest şi sud-vest, vechea capitală Artaşat (Artaxata) nu mai făcea faţă conducerii întregului imperiu, ceea ce l-a determinat pe Tigran să înceapă construirea unei noi capitale în centrul imperiului, Tigranakert (Dikranagerd, Tigranocerta), care înseamnă „construit de Tigran". Data întemeierii sale este apreciată diferit de istoricii moderni, situînd-o între 82—77 înainte de Hristos. Localizarea exactă este încă sub semnul întrebării. Se ştie că era situată în valea confluentului Nikephorion (în prezent Farkin-Su) în stînga cursului superior al Tigrului, spre nord de acest fluviu. Intenţionînd să facă din acest oraş principala capitală a imperiului său, Tigran a obligat o parte din nobilimea armeană să se stabilească

aici, dar cea mai mare parte a populației, care se cifra la aproximativ 100 000 de suflete, se compunea din străini strămutați din 12 orașe elenistice. Într-un termen scurt de 10—15 ani, cît a durat de la întemeiere și pînă la jefuirea și distrugerea ei de către romani, s-au ridicat un număr considerabil de clădiri monumentale, printre care și un teatru, unde jucau artiști greci. Influența elenismului s-a întărit pe de o parte, datorită faptului că Armenia a devenit nucleul unui nou stat elenistic și, pe de altă parte, faptului că au fost aduse mase mari de populații purtătoare ale culturii și tradițiilor elenistice. Cea mai mare parte a populațiilor străine s-a asimilat relativ repede în masa poporului armean cu excepția *evreilor*, care existau încă în secolul al IV-lea după Hristos, sub forma unor comunități închise în interiorul orașelor. În schimb, limba greacă a devenit limba curții regale, a nobilimii, a negustorimii și a păturii intelectuale. Cu timpul, ea a înlocuit arameica în actele de cancelarie și treburile de stat.

La curtea lui Tigran trăiau filozofi, istorici, oratori greci. Dintre istoricii greci se amintește numele lui *Amfikrates Atenianul* și al lui *Metrodoros* din *Skepsios* cu porecla „Romanofobul". Acesta din urmă a scris istoria domniei lui Tigran, din care nu s-a păstrat, din păcate, decît un fragment nesemnificativ.

În acest anturaj și al educației în spirit elenistic, a crescut prințul moștenitor Artavazd (Ardavazt), personalitate cultă, care a devenit rege după moartea tatălui său.

Pe linia religiei, asistăm la o pătrundere în Armenia a panteonului zeităților elene, care, amestecîndu-se cu panteonul armean a dat naștere unor zeități sincretice ca: Zeus-Aramazd (Aramazt), Herakles-Vahagn (Vahakn), Arev (Soarele)-Apollon-Tir, Lusin (Luna)-Artemis-Anahit (Anahid), Astghik (Asdghig)-Afrodita etc. Este de notat, însă, că aceste zeități sincretice erau proprii claselor conducătoare, în timp ce în rîndurile poporului au rămas, în continuare, vechile credințe și zeități locale tradiționale.

Elenismul a dus la extinderea sclavagismului, la dezvoltarea urbanizării, a comerțului, a economiei de schimb bazate pe circulația monetară, ceea ce a provocat destrămarea economiei naturale sătești, exploatarea satului de către oraș, adîncirea diferențierilor de clasă. Puternica influență elenistică nu a dus la deznaționalizarea și grecizarea poporului armean, așa după cum nici influențele iraniene nu au schimbat identitatea națională a armenilor. Dimpotrivă, aceste influențe, din Est și din Vest, au avut rezultate pozitive pentru dezvoltarea poporului armean.

Armata. Victoriile militare obținute de armata lui Tigran nu sînt numai rezultatul slăbiciunilor adversarilor săi, ci și al unei superiorități organizatorice și de tactică de luptă.

Armata era impunătoare prin mărimea și forța sa de șoc. Principala parte componentă era infanteria, mai numeroasă decît cavaleria și alcătuită din *hopliți* (soldați pedeștri, dotați cu armament greu), *aruncători cu praștia* și *arcași*. Istoricii antici pomenesc de o împărțire a infanteriei în falange și companii, ceea ce ar denota o influență seleucidă. Totuși, se acorda o impor-

tanţă primordială cavaleriei, şi la această armă un rol de frunte revenea *cavaleriei cuirasate* a lui Tigran, unitate de elită şi de şoc, compusă din recruţi din rîndurile nobilimii. Aceste unităţi, cu cai şi călăreţi, apăraţi din cap pînă în picioare cu cuirase grele, formau vîrful de atac în orice bătălie, creînd panică şi dezorganizare în rîndurile duşmanului. Urma cavaleria uşoară, mai numeroasă decît cea în cuirasă, şi care cuprindea arcaşi călare şi lăncieri. De multe ori, avangarda simula retrageri, acoperite de intervenţia arcaşilor, care provocau mari pierderi adversarului.

Armata lui Tigran cuprindea soldaţi din teritoriile ocupate şi avea o componenţă etnică eteroclită, unitatea ei fiind reprezentată de persoana comandantului său suprem, regele regilor. Această structură, precum şi lipsa de mobilitate a cavaleriei cuirasate în înfruntările cu armata romană, mai mobilă şi cu o tactică de luptă mai evoluată, urma să aibă consecinţe catastrofale pentru imperiul lui Tigran.

Războaiele armeno-romane. Primele contacte ale Armeniei cu Roma au avut un caracter de prietenie reciprocă, mai ales după victoria romană de la Magnesia asupra lui Antioh al III-lea, care a dat posibilitate Armeniei să se elibereze de dominaţia seleucidă, cu ajutorul Romei. Romanii apăreau iniţial în postura de eliberatori ai popoarelor asuprite, cu timpul însă, a devenit clar că aceasta era doar o tactică sub care se ascundeau planuri expansioniste şi de exploatare a altor ţări şi popoare.

Romanii nu au avut scrupule nici faţă de foştii lor aliaţi ca Pergamul, care a fost pur şi simplu anexat la Roma (139—129 înainte de Hristos) şi proclamat „Provincia Asia". Perceptorii romani obţineau prin mezat dreptul de a încasa tribut de la populaţie, ceea ce le dădea posibilitatea de a comite abuzuri şi a spolia pe locuitorii provinciei.

Exploatarea economică şi militară din ce în ce mai apăsătoare a posesiunilor romane din Asia Mică a constituit premisa pentru succesul campaniei anti-romane a regelui Pontului, Mithridate al VI-lea Eupator, care s-a transformat într-o răscoală a popoarelor asuprite de Roma şi masacrarea a aproape 80 000 de romani. După cucerirea părţii occidentale a Asiei Mici, Mithridate a trecut în Peninsula Balcanică, ajungînd pînă la Atena. Războiul s-a terminat cu înfrîngerea sa de către Sulla (84) şi apoi de către Lucius Lucullus (71). Mithridate s-a refugiat în Armenia, la aliatul şi ginerele său, Tigran. Ca om politic realist şi bun strateg, Tigran era conştient de puterea Romei, dar a subapreciat pericolul pe care o prezenta aceasta pentru imperiul său, considerînd că acţiunile sale militare nu ar afecta interesele romane în Orientul Apropiat. Prin forţa împrejurărilor, a trebuit să intre în conflict cu romanii, atunci cînd aceştia au cerut extrădarea lui Mithridate, pentru a-l expune la Roma, în urma carului lui Lucullus, la parada victoriei asupra Pontului.

Tigran a respins categoric cererea prezentată de solul lui Lucullus, Appius Claudius, la reşedinţa sa din Antiohia, afirmînd că „toţi oamenii l-ar dispreţui, dacă i-ar preda lui Lucullus pe socrul său". Drept care Lucullus a pătruns în Armenia şi a înaintat spre Tigranakert, cu un corp de gardă de 6000 căăreţi, parcurgînd 1000 km. Oraşul era de-acum asediat de trupele romane.

A urmat o înţelegere cu Mithridate, privind tactica de război. Acesta din urmă, bazîndu-se pe experienţa sa în luptele purtate împotriva Romei, l-a sfătuit pe regele armean să ducă un război de hărţuială, pîrjolind pămîntul şi distrugînd proviziile. Tigran nu a fost de acord cu acest mod de a purta războiul, care ar fi implicat pierderi şi sacrificii şi din partea Armeniei, optînd pentru o bătălie decisivă, frontală, care s-a dat în faţa oraşului Tigranakert (Tigranocerta). Tigran a pierdut bătălia (6 oct. 69 înainte de Hristos), aceasta fiind prima înfrîngere a sa în 25 de ani.

Lucullus a continuat înaintarea spre Artaşat, vechea capitală a Armeniei Mari, cu scopul vădit de a ocupa Armenia. Pentru a-l determina pe Tigran să dea o bătălie decisivă, acesta s-a îndreptat direct asupra Artaşatului, încercînd să forţeze vadul de trecere peste rîul Araţani la circa 160 km, vest de Artaşat. Aici a avut loc o ciocnire cu armata lui Tigran (68 înainte de Hristos). Unii istorici, ca Plutarh, bazîndu-se pe rapoartele lui Lucullus, vorbesc de o victorie a acestuia. Dar Dio Cassius aminteşte pierderile grele suferite de romani şi de faptul că în toiul luptei, cavaleria armeană a pus într-o situaţie foarte grea cavaleria romană. În realitate ce se întîmplase? Mîndria şi vanitatea binecunoscută a romanilor nu le permitea să se recunoască învinşi. Fapt este însă că după cîteva zile de la această bătălie, armata lui Lucullus face cale întoarsă şi se retrage spre vest, fiind urmărită de forţele lui Tigran, căruia i se alăturase şi Mithridate. Cum se putea justifica retragerea unei armate „victorioase"? Plutarh o explică printr-o răzvrătire a armatei lui Lucullus şi prin „gerurile, zăpada şi îngheţarea apelor". Evenimentele se petreceau la jumătatea lunii septembrie. Or, în acea perioadă a anului, pe podişul Armeniei clima este caldă. Deci nici urmă de „geruri, zăpadă" etc. Dio Cassius, în schimb, explica retragerea prin marile pierderi ale trupelor romane şi lipsa de provizii (Dio, XXXVI, 6, 1); în acelaşi sens s-a exprimat şi Cicero, contemporan al acestor evenimente. În timpul retragerii şi pentru a da oarecare satisfacţie trupelor sale, Lucullus a cucerit, după un asediu de cîteva luni, oraşul Mîţbin, din sud-vestul Armeniei, împărţind prada de război soldaţilor săi.

Trecînd la contraofensivă, Tigran a recucerit întreg teritoriul Armeniei Mari a curăţat de trupe romane şi Cappadocia, izgonind pe regele instalat de romani. În acelaşi timp, Mithridate, în fruntea unei armate armene a eliberat Pontul, provocînd o grea înfrîngere romanilor, comandaţi de generalul Fabius, care au pierdut 7000 de oameni. Încercările lui Lucullus, de a salva situaţia generalului său, nu au dat nici un rezultat, iar armata romană s-a retras în debandadă. Lucullus a trebuit să renunţe definitiv la planurile de cucerire a Armeniei şi s-a întors la Roma. Aici, a avut de înfruntat critici severe, cu atît mai mult cu cît începuse războiul împotriva lui Tigran, fără o hotărîre corespunzătoare a Senatului. Dacă s-ar fi întors victorios, senatul ar fi trecut cu vederea indisciplina generalului roman, însă la Roma s-a creat convingerea că trîmbiţatele victorii ale lui Lucullus seamănă mai mult cu înfrîngeri. De aceasta au profitat duşmanii săi, care au determinat înlocuirea lui cu generalul Pompei.

Răzvrătirea lui Tigran cel Tînăr şi campania lui Pompei în Armenia. În Armenia, lucrurile s-au complicat însă şi pentru Tigran, a cărui domnie era ameninţată de comploturi interne, ce s-au extins în sînul familiei domnitoare. Împotriva lui s-a răzvrătit cel de-al treilea fiu al său, de la Cleopatra, Tigran, numit de istoricii vechi „cel tînăr". Acesta a încercat, în anul 67, să organizeze o lovitură de stat. Fiind însă înfrînt, s-a refugiat la regele part Frahat al III-lea, care l-a primit cu bunăvoinţă, l-a căsătorit cu fiica sa şi a intenţionat să-l ajute să se instaleze pe tronul Armeniei. Frahat al III-lea a trimis chiar o armată la Artaşat, însă parţii au fost învinşi şi s-au retras, iar Tigran cel Tînăr s-a refugiat la Pompei. Tigran a fost informat între timp că socrul său Mithridate, a sprijinit răzvrătirea lui Tigran cel Tînăr. De-acum, alianţa ponto-armeană era pusă sub semnul întrebării, ceea ce a uşurat sarcina lui Pompei de a recuceri Pontul.

După înfrîngerea lui Mithridate, Pompei a pornit spre Artaşat, capitala Armeniei, fiind însoţit de Tigran cel Tînăr, pretendent la tronul Armeniei. În faţa situaţiei create, cînd fostul său aliat, Mithridate, se întorsese împotrivă şi fusese şi înfrînt de romani, cînd regele parţilor îşi dovedise duşmănia, iar propriul său fiu încerca să-l omoare, Tigran al II-lea căuta o alianţă cu Roma. Iată de ce, atunci cînd legiunile romane, înaintînd fără să întîmpine rezistenţă, au apărut în faţa capitalei Artaşat (66 înainte de Hristos), bătrînul rege, în vîrstă de 75 de ani, se hotărî să rezolve situaţia printr-un act de diplomaţie personală. Călare pe calul său şi neînarmat s-a prezentat în tabăra lui Pompei. Cunoscînd bunătatea sufletească a tînărului general roman şi caracterul său vanitos, el a îngenuncheat în faţa lui şi, conform obiceiului vremii, a depus coroana sa la picioarele acestuia, ceea ce era un semn că se recunoaşte învins. Mişcat de gestul bătrînului rege, Pompei l-a ridicat în picioare, l-a îmbrăţişat şi l-a aşezat alături de el, oferindu-i spre cinstire un dineu.

Tratatul de pace încheiat între Tigran al II-lea şi Pompei punea unele condiţii grele regatului Armeniei ca: cedarea tuturor posesiunilor externe (Asiria, Fenicia, Cilicia şi altele), plata sumei enorme de 6 000 de talanţi, drept despăgubire de război plus o sumă mare pentru comandanţii şi soldaţii armatei lui Pompei. Banii urmau să fie plătiţi din tezaurul lui Tigran, care se afla în Ţophkh (Sofene), adică acolo unde guverna Tigran cel Tînăr, ceea ce a devenit un motiv de ceartă între acesta şi Pompei. Tigran cel Tînăr era nemulţumit, însă, în primul rînd de faptul că Pompei nu l-a aşezat pe tronul Armeniei aşa cum îi promisese. Pe de altă parte, tratatul recunoştea integritatea teritorială a Armeniei propriu-zise (care ocupa atunci o suprafaţă de peste 300 000 km pătraţi), calitatea şi titlul de „rege al regilor" pentru Tigran al II-lea şi proclamarea Armeniei drept „aliat şi prieten al poporului roman". Dar, pentru „aliaţii" Romei, alianţa era obligatorie, astfel încît, de fapt, aceasta însemna recunoaşterea hegemoniei romane, cel puţin în privinţa politicii externe.

Tratatul semnat cu Roma a avut o importanţă istorică pentru Armenia, întrucît şi-a salvat integritatea şi independenţa. Actul lui Tigran s-a dovedit

plin de înţelepciune şi bine studiat din punct de vedere psihologic. El a avut cîştig de cauză în diferendul cu fiul său, Tigran cel Tînăr, care a fost arestat de Pompei, dus la Roma şi legat de carul său la parada victoriei, iar provincia Sofene restituită lui Tigran. De asemenea, între Armenia şi Regatul part, Roma a optat pentru Armenia, ducînd o politică de cîştigare a simpatiei armenilor. În acest sens, în conflictul iscat între Armenia şi regatul part, pe tema apartenenţei provinciei gordiene, romanii nu numai că au atribuit-o Armeniei, dar Tigran a recăpătat şi unele teritorii din Mesopotamia cu centrul Mîţbin, precum şi, cu concursul lui Pompei, provincia Akilisene, ce făcea parte din regatul, desfiinţat de acum, al Pontului.

Pe de altă parte, şi regele Frahat, simţind iminenţa conflictului cu Roma, a început să-l curteze pe Tigran al II-lea şi n-a opus rezistenţă nici atunci cînd unele mici teritorii iraniene au fost revendicate de Armenia. Astfel, deşi Tigran a pierdut imperiul său, Armenia a ieşit cu teritoriul naţional simţitor mărit.

Domnia lui Tigran cel Mare s-a încheiat în anul 55 înainte de Hristos cînd a murit în vîrstă de 85 de ani. Făcînd un bilanţ al domniei sale, putem spune că el a urmat în prima fază tendinţa monarhilor epocii sale, de expansiune şi întemeiere de imperii eteroclite, care, de obicei, au avut o existenţă relativ scurtă, sau chiar foarte scurtă. Imperiul lui Alexandru Macedon a durat ceva mai mult de 10 ani, cel al lui Tigran al II-lea 17—20 de ani. Corolarul expansiunii teritoriale şi încorporarea oraşelor elenistice cu vechi tradiţii culturale şi a diferite etnii a avut ca efect influenţe reciproce, civilizatoare, care au dus la dezvoltarea generală a ţărilor ce au intrat în componenţa imperiului.

Armenia sub domnia lui Artavazd al II-lea (55—31 înainte de Hristos). După moartea lui Tigran al II-lea, pe tronul Armeniei s-a urcat unul din fiii săi, Artavazd (Ardavazt) al II-lea, a cărui domnie a marcat începutul unei ere îndelungate în istoria Armeniei, caracterizată prin poziţia sa de stat tampon între două mari imperii, Roma şi Imperiul parţilor. Formal, după războaiele armeno-romane din anii 69—66 înainte de Hristos, Armenia era aliata Romei, cu toate obligaţiile ce rezultau din aceasta. Pretenţiile Romei faţă de Armenia s-au făcut în curînd simţite. La Roma se crease, între timp, un triumvirat compus din Pompei, Marcus Licinius Crassus şi Caius Iulius Cezar. Lui Crassus i-a revenit Orientul, după ce a reprimat cu cruzime revolta sclavilor de sub conducerea lui Spartacus. În primăvara anului 54 înainte de Hristos, Crassus porneşte campania împotriva parţilor, trecînd Eufratul şi pătrunzînd în Asiria.

Pe baza obligaţiilor de aliat al Romei, regele Artavazd se prezintă la cartierul lui Crassus cu 6 000 de călăreţi de gardă. Aflînd, însă, ulterior că Crassus a pornit războiul fără aprobarea Senatului de la Roma, regele armean s-a socotit dezlegat de obligaţia de a-l sprijini, şi a ajuns la înţelegere cu regele parţilor, Orodesînţelegere ce se transformă în alianţă, întărită printro căsătorie dinastică: sora lui Artavazd se mărită cu moştenitorul part Baur. Nunta a avut loc în capitala Armeniei, în prezenţa celor doi regi,

La petrecere, o trupă de actori, condusă de tragedianul grec Iason, a dat o reprezentaţie cu „Baccantele" de Euripide. În toiul petrecerii, satrapul part Sillak, înapoiat de pe cîmpul de bătălie din Mesopotamia, aduce capul retezat al lui Crassus, pe care-l aruncă în mijlocul sălii.

Cu acest prilej s-a aflat că armata lui Crassus a fost încercuită şi luată prizonier, în frunte cu comandantul său, în marea bătălie ce avusese loc lîngă oraşul Haran (Karra) din Mesopotamia. Romanii au pierdut în luptă 20 000 de oameni. Înfrîngerea răsunătoare a legiunilor romane, socotite pînă atunci invincibile şi sfîrşitul tragic al generalului Crassus au rămas în amintirea multor generaţii de romani. În acelaşi timp, acest episod din înfruntarea istorică dintre romani şi parţi a evidenţiat rolul hotărîtor pe care-l avea poziţia Armeniei, recunoscută din ce în ce mai mult ca a treia putere a lumii antice, potrivit afirmaţiei istoricului roman Justinus, atît ca întindere teritorială, poziţie strategică, cît şi ca forţă militară.

La Roma, între timp, se iscaseră rivalităţi între ceilalţi doi triumviri, Cezar şi Pompei. Acesta din urmă se refugiază în Grecia, unde este învins de trupele lui Cezar şi apoi fuge în Egipt, unde este omorît (48 înainte de Hristos). În timpul războiului civil dintre cei doi generali romani, Artavazd l-a susţinut pe Pompei cu o unitate armeană. Cezar a început pregătiri pentru un nou război împotriva parţilor, însă asasinarea lui (15 martie 44 înainte de Hristos) a întrerupt realizarea planului. S-a format un nou triumvirat compus din Octavianus (August), nepotul şi fiul adoptiv al lui Cezar, Marcus Antonius şi Marcus Lepidus. Lui Antonius i-a revenit Orientul şi sarcina realizării planului moştenit de la Cezar. Primul său act a fost convocarea reginei Egiptului, Cleopatra a VII-a la cartierul său de la Tars, în Cilicia, spre a-i cere socoteală pentru sprijinul acordat adversarului său Cassius (care luptase împreună cu Brutus împotriva cezarienilor). Regina Egiptului a ştiut însă să cucerească inima generalului roman şi Antonius a însoţit-o la înapoiere pînă la Alexandria.

În primăvara anului 36, Antonius pune în aplicare planul campaniei preconizate de Cezar în Orient, la a cărei elaborare participase personal. Acest plan prevedea cîştigarea sprijinului Armeniei. Artavazd, după un sprijin iniţial, şi-a retras însă forţele şi nu a mai participat la campania lui Antonius, care a fost, de altfel, înfrînt de parţi şi şi-a căutat salvarea în Armenia.

Antonius pierduse 35 000 de oameni în această campanie, din cei 100 000 cu care pornise, fără să fi realizat nici unul din obiectivele fixate. El căuta, totuşi, să ascundă poporului roman înfrîngerea suferită, ba încerca să inducă în eroare şi senatul, afirmînd că ar fi repurtat victorii. Vicleniile nu puteau fi de durată, întrucît relaţiile lui Antonius cu Octavianus în sînul triumviratului se înrăutăţiseră şi acesta din urmă era interesat să facă public adevărul. În acest scop — după cum afirmă Dio Cassius-Octavianus a purtat corespondenţă cu Artavazd. În încercarea de a ieşi din impas, Antonius a început intrigile şi maşinaţiunile împotriva regelui Artavazd, acuzîndu-l de trădare şi căutînd să-l scoată vinovat de înfrîngerile ce le suferise. În anul 34 înainte

de Hristos a încercat, sub diferite pretexte să-l atragă în cursă, însă de fiecare dată Artavazd a reuşit să se eschiveze. Antonius a mai făcut o ultimă încercare, mergînd cu o armată pînă în faţa capitalei Artaşat şi, invitîndu-pe regele armean în tabăra sa, spre a discuta, chipurile, căsătoria dintre fiul său Alexandru, avut cu Cleopatra şi fiica lui Artavazd, îl ia pe acesta prizonier împreună cu regina şi fiii lor, Tigran şi Artavazd. A scăpat numai fiul mai mare, Artaşes, moştenitorul tronului. Regele Armeniei a fost ferecat în lanţuri de argint (ca prizonier regal), purtat din oraş în oraş, unde Antonius cerea preţ de răscumpărare pentru el, dar în realitate jefuia aceste oraşe. Apoi l-a dus în Egipt, unde a organizat o paradă a „victoriilor" purtate de el şi ocuparea Armeniei (cu care de fapt nu se războise) şi l-a predat pe Artavazd, împreună cu familia, drept „dar" reginei Cleopatra. În faţa promisiunilor de eliberare, dacă cere îndurare, Artavazd, ca rege, cărturar şi scriitor cunoscut deja în lumea antică, a avut o atitudine demnă şi dispreţuitoare, refuzînd să se umilească. A fost ţinut în închisoare, iar mai tîrziu, cînd Antonius, învins de Octavianus în bătălia de la Actium (2 septembrie 31 înainte de Hristos) se refugiase în Egipt şi îşi aştepta sfîrşitul, Cleopatra, în căutare de noi protectori, a încercat să cîştige prietenia regelui mezilor, duşmanul lui Artavazd, în care scop l-a decapitat pe acesta (31 înainte de Hristos) şi i-a trimis în „dar" capul lui. Nici Antonius nu a avut însă o soartă mai bună, sinucigîndu-se, curînd după aceea, pentru a nu cădea în mîinile lui Octavianus, exemplul lui fiind urmat de Cleopatra, din aceleaşi motive. După cum aprecia Tacitus, Antonius nu a reuşit să cucerească Armenia, care s-a eliberat din nou, în schimb şi-a atras ura de neîmpăcat a poporului armean, atît asupra sa, cît şi asupra romanilor, în general (Tacit, Annal., III, 1).

Lupta poporului armean pentru independenţă împotriva Romei. După moartea lui Artavazd, fiul său mai mare, Artaşes (Ardaşes), care reuşise să scape din cursa întinsă de Antonius şi se refugiase la curtea regelui part, a revenit în Armenia şi, după oarecare rezistenţă din partea romanilor, s-a instalat pe tron, fiind cunoscut în istorie ca Artaşes (Artaxerxes) al II-lea (30–20 înainte de Hristos). Fraţii săi, Tigran şi Artavazd, care fuseseră duşi în captivitate în Egipt, au fost transportaţi de Octavianus la Roma şi ţinuţi ca ostateci, conform politicii romane de a avea întotdeauna la îndemînă pretendenţi la tronul ţărilor supuse sau aliate şi care să le fie loiali.

Artaşes al II-lea a căutat, în primul rînd, să răzbune asasinarea tatălui său, dînd ordin ca toate garnizoanele romane din Armenia să fie nimicite, iar negustorii romani, veniţi pe urmele armatei romane, să fie lichidaţi. Aceasta a constituit, totodată, declaraţia de independenţă faţă de Roma.

Noua situaţie creată pe plan internaţional, cu împărţirea lumii între două mari centre de putere, Roma în Occident şi Imperiul parţilor în Orient, cu Armenia la mijloc a determinat crearea a două mari partide în această ţară: partida pro-romană şi partida pro-partă. Experienţa ţărilor din Asia Mică din ultimul secol şi jumătate dovedise că dominaţia romană era mult mai dură decît cea a parţilor. Aceştia din urmă se ghidau după principiile de

guvernare seleucidă, care preconizau acordarea de autonomie diferitelor etnii. În afară de aceasta, armenii se simţeau mai legaţi de parţi şi prin tradiţiile elenistice moştenite în comun pe plan cultural, economic, al construcţiei de stat. În consecinţă, partida pro-partă din Armenia a fost mai puternică cu mici întreruperi, atît timp cît a dăinuit statul part, pînă în anul 226 după Hristos. Pe monedele bătute de Artaşes al II-lea apare titulatura de „rege al regilor", ceea ce dovedeşte că, în perioada domniei sale, Armenia era independentă şi a trăit în pace. Monarhii dependenţi de Roma sau Imperiul part aveau dreptul să se intituleze cel mult „mare rege". Din nefericire, nu există suficiente date în legătură cu domnia acestui rege. Se ştie numai că, spre sfîrşitul domniei sale, parţii au căutat să se acomodeze cu Imperiul roman, slăbind astfel sprijinul pentru Armenia. Pe de altă parte, romanii au folosit mijloacele lor specifice pentru subminarea şi destabilizarea regimurilor care nu erau pe placul lor. Şi în cazul Armeniei, agenţii Romei acţionează prin mituiri şi promisiuni şi, cu ajutorul partidei pro-romane, organizează un atentat împotriva regelui, asasinîndu-l în anul 20 înainte de Hristos. Roma îl trimite numaidecît pe fratele regelui asasinat, Tigran, care era ţinut ostatic şi fusese educat de către romani. Acesta s-a urcat pe tronul Armeniei, cu titlul de Tigran al III-lea.

Schimbarea de pe tronul Armeniei este considerată la Roma ca o mare victorie. Poeţi ca Ovidiu, Vergiliu, Horaţiu scriu poeme, se bat monede de argint şi aur cu inscripţii ca: „Armenia capta", „Armenia recapta". În testamentul său, împăratul Augustus scrie cu emfază: „Deşi după asasinarea regelui Artaşes, eu aş fi putut transforma Armenia Mare în provincie, am considerat mai potrivit ca, urmînd exemplul înaintaşilor noştri să dau acest regat" lui Tigran, care era fiul lui Artavazd şi nepotul regelui Tigran. Afirmaţiile lui August trebuie analizate critic, întrucît nu dau o apreciere reală a raportului de forţe. Dacă ar fi fost atît de uşor să transforme Armenia într-o provincie romană, de ce n-ar fi făcut-o, aşa cum s-a întîmplat în cazul Peninsulei Iberice, Galiei, Britaniei, Egiptului sau Asiei Mici. Adevărul este că o asemenea soluţie nu era nici posibilă şi nici de dorit din punctul de vedere al însuşi intereselor Romei. Dragostea şi dorinţa de libertate a poporului armean ar fi creat mari dificultăţi unor trupe de ocupaţie romane. O astfel de măsură ar fi pus, de asemenea, Roma într-un conflict permanent cu Imperiul part. În perspectivă, oamenii politici romani erau convinşi că, în rivalitatea cu Imperiul part, aveau nevoie de prietenia armenilor.

Evenimentele ce s-au desfăşurat, ulterior, au confirmat existenţa acestor factori permanenţi. Pretendenţii puşi pe tronul Armeniei, chiar dacă aveau educaţie romană şi apăreau ca filo-romani, odată ajunşi pe tron, sub influenţa mediului deveneau patrioţi, căutau să apere interesele poporului armean, se ridicau împotriva Romei sau dacă nu, erau înlăturaţi de la putere de forţele interne. Aşa s-a întîmplat şi cu Tigran al III-lea, care spre sfîrşitul domniei sale de un deceniu, în jurul anului 10 înainte de Hristos, părăseşte orientarea pro-romană. După moartea lui au urmat pe tronul Armeniei

copiii săi, Tigran al IV-lea şi sora sa Erato, fără aprobarea Romei. Încercarea de a-l înlocui pe Tigran al IV-lea cu unchiul său, Artavazd, care trăise 25 de ani la Roma, nu a reuşit, fiindcă armenii s-au răsculat şi l-au izgonit.

Odată cu moartea lui Tigran al IV-lea, a luat sfîrşit domnia dinastiei artaxiade (artaşesian), care a durat aproape două secole, 189—1 înainte de Hristos şi a marcat una din epocile cele mai de seamă ale îndelungatei istorii a poporului armean, epocă ilustrată prin întărirea statului centralizat şi a puterii militare. În această perioadă, Armenia a jucat un rol de seamă şi pe plan internaţional, în echilibrul de forţe din lumea antică.

Ordinea social-economică-politico-administrativă în Armenia Artaxiadă. Armenia antică a fost un stat sclavagist, ca şi celelalte state ale epocii, însă cu unele particularităţi locale.

În agricultură a dăinuit în toată perioada antică, ca şi în Evul Mediu (chiar pînă în Epoca Modernă) *comuna*, proprietară asupra pămîntului, împărţind loturile de pămînt, periodic, printre membrii săi. În proprietate comună erau păşunile, pădurile, iazurile ş.a.

Dezvoltarea schimbului de mărfuri, a comerţului de tranzit, războaiele de cucerire, înmulţirea numărului de sclavi, cultivarea unor pămînturi desţelenite au determinat apariţia de latifundii numite „dastakert" (tasdagerd — lucrat manual), asupra cărora nu se extindea dreptul de proprietate al comunelor. Acest tip de proprietate rurală s-a identificat, cu timpul, cu noţiunea mai veche de „agarak" (akarag — fermă, cîmp arat). Dastakerturile aparţineau regilor, nobililor, templelor (la început păgîne şi apoi creştine), ţăranilor liberi, oraşelor, cetăţilor, satelor, azilurilor de săraci etc. Ţăranii lipsiţi de pămînt care cultivau pămînturile altora erau numiţi „mîşak".

În perioada elenistică, regii armeni deţineau funcţii atît pe plan intern cît şi pe plan extern. Pe plan intern, puteau să acţioneze fie pe baza dreptului cutumiar, fie pe baza legilor emise de ei; hotărau întemeierea de noi oraşe sau denumirea lor. Pe plan extern, conduceau politica şi diplomaţia, pe baza normelor de relaţii internaţionale; decideau în problemele păcii şi războiului, încheierea de alianţe defensive şi ofensive. Drepturile monarhului nu erau, totuşi, nelimitate. El trebuia să ţină seama de interesele şi cererile clasei, conducătoare.

Un rol deosebit revenea păturii superioare conducătoare, care alcătuia curtea. Aici, posturile principale erau deţinute de rudele regelui şi în primul rînd de fiii şi fraţii săi.

Din punct de vedere administrativ, ţara era împărţită — potrivit relatărilor lui Plinius cel Bătrîn — în 120 de prefecturi sau „strategii" (Plinius, NH, VI, 9). Mai multe asemenea „strategii" formau satrapii, la care se referea Ptolemeu cînd arăta că Armenia se compunea din 20 de regiuni (Ptol., V, 12, 4, 9).

4. Lupta pentru independență a poporului armean după prăbușirea dinastiei artaxiade

Primul secol al erei noastre este marcat de evenimente importante în istoria Armeniei. După prăbușirea dinastiei artaxiade, regatul Armeniei Mari a rămas în sfera de influență a Romei pe baza tratatului de pace încheiat la Artașat (Artaxata) între Tigran cel Mare și Pompei, în anul 66 înainte de Hristos, care stipula că *regele Armeniei este „aliatul și prietenul poporului roman"*. Cu această formulă, împărații romani își asumaseră dreptul de a se amesteca în afacerile interne ale țării, de a încorona rege pe pretendenții care le conveneau. Aceștia se autointitulau „romanofili", se înconjurau de nobili cu aceleași concepții, cărora le repartizau posturile de conducere. În felul acesta, atît în Armenia cît și în Partia, Roma și-a creat partide romanofile, care ajutau la realizarea politicii expansioniste imperiale.

Armenia, după cum s-a mai arătat, devenise, în acel timp, a treia putere a lumii antice. În lucrarea sa intitulată *Historiae Philippicae*, istoricul Trogus Pompeius scria la începutul secolului I după Hristos: „Nu se poate trece sub tăcere existența unui regat atît de mare cum este Armenia, întrucît frontierele sale depășesc ca întindere, după cele ale Partiei, frontierele tuturor celorlalte regate" (Pomp. Trogi, XL, XII, 2). Într-adevăr, după tratatul de la Artaxata, Armenia avea o suprafață de 310 000 km^2, însă ea se deosebea de Imperiul roman și de Imperiul part prin aceea că era un stat din punct de vedere etnic unitar, în care se vorbea o singură limbă. În ciuda inferiorității sale ca număr de populație, unitatea etnică a făcut posibil ca Armenia să se poată opune cu mai multă eficacitate tendințelor de cotropire și asimilare, atît din est, cît și din vest. Tacitus, de asemenea, pomenește de faptul că Armenia se situează printre cele mai mari state și „armenii urăsc pe romani și în același timp invidiază pe parți" (Tacitus, Annales II, 3).

În urma luptelor dintre romani și parți, în anul 37 după Hristos sub domnia împăratului Tiberius, romanii cedează Partiei două privincii: Mesopotamia Armeană în sud-vest și Goderț (Kotardzene) în nord, teritoriul Armeniei Mari reducîndu-se la 285 000 Km^2.

În perioada următoare, raportul de forțe din Orient se modifică în favoarea Partiei, unde luptele pentru succesiune iau sfîrșit și pe tronul arsacizilor parți se instalează regele Vologeses I (în limba armeană, Vagharș). Acesta hotărăște să reia dominația partă asupra Armeniei, profitînd de nemulțumirea nobilimii și poporului armean privind dominația romană. Vologeses I a promis nobilimii armene stabilitate în Armenia, ceea ce a determinat partida filo-partă să accepte trimiterea pe tronul Armeniei a fratelui regelui part, Tîrdat (Dîrtad, Tiridate), care vine în Armenia în fruntea unei armate parte (52 după Hristos). Romanii și prepusul lor din dinastia iberiană (georgiană) nu opun rezistență, însă odată cu venirea pe tronul Imperiului roman a lui Nero (54—68) și preluarea conducerii efective de către mentorul

său, Seneca şi de către prefectul pretorienilor, Bur, politica faţă de Armenia se modifică. Roma pune în mişcare aparatul său informativ şi diplomatic, pentru a izola Partia şi Armenia, întărind, totodată, dominaţia romană în regatele adiacente Armeniei. În anul 58, o armată romană sub comanda generalului Corbulon întreprinde operaţiuni militare împotriva Armeniei. Regele Tîrdat, rămas singur şi bizuindu-se numai pe forţele proprii, nu a putut decît stăvili ofensiva romană, sprijinită şi de forţele statelor vasale ale Romei. Vologeses, fiind ocupat cu conflictele în alte părţi ale imperiului său, nu a venit în ajutorul Armeniei. Astfel, Corbulon a ocupat capitala Artaşat şi a distrus-o în mare parte. Din relatările lui Tacitus rezultă că „cetăţile au fost luate cu asalt, toţi adulţii (cei capabili de a purta arme) au fost traşi prin sabie", iar „populaţia necombatantă a fost vîndută ca sclavi. Prada rămasă a trecut în mîinile învingătorilor". Cucerirea Artaşatului a dat loc la manifestaţii de bucurie la Roma. După cum relatează Tacitus: „Datorită acestei victorii, Nero a fost ovaţionat ca împărat, s-au adus omagii din partea Senatului, s-a hotărît ridicarea de statui pentru monarh, construirea de arcuri de triumf, acordarea de titluri de consuli" etc. (Tacit Annal. XIII, 39 şi XIII, 41).

Cu toate „ovaţiile" şi trîmbiţatele victorii, Roma nu reuşeşte să transforme Armenia în „provincie romană", iar Tîrdat, cu ajutorul lui Vologeses I, porneşte la contra-ofensivă. Romanii suferă o grea înfrîngere din partea trupelor parto-armene la Hrandeia, aproape de confluenţa Araţaniului cu fluviul Eufrat. Armata romană se predă (62) şi comandantul său, Petus, încheie o pace oneroasă pentru romani, prin care se obligă să cedeze învingătorilor toate cetăţile ocupate, toate armele şi proviziile şi să se îndepărteze din Armenia. Retragerea lui Petus din Armenia a căpătat aspectul unei fugi în panică, legiunile romane parcurgînd peste 60 km pe zi şi abandonînd în drum răniţii şi bolnavii. Trupele armene au eliberat pe cei duşi în robie, au reluat comorile jefuite de romani. La Roma, se povestea că legiunile romane au fost supuse din partea învingătorilor la umilinţe şi insulte, ceea ce însemna o grea lovitură dată prestigiului Imperiului roman.

Încoronarea lui Tîrdat I şi instalarea dinastiei arsacide în Armenia. Problema expansiunii romane în Orient şi cuceririi Mării Negre au făcut obiectul unei consfătuiri la Roma, în urma căreia s-a hotărît reluarea războiului împotriva parţilor. În ceea ce priveşte Armenia, Nero era dispus să-l accepte pe Tîrdat rege al Armeniei, cu condiţia ca el însuşi să-l încoroneze la Roma, iar acesta să se recunoască supus al Imperiului roman. Campania împotriva Armeniei a început în primăvara anului 64, sub conducerea generalului Corbulon, dar nu s-au produs ostilităţi, întrucît acesta a reuşit să convingă pe solii lui Vologeses şi Tîrdat să ajungă la un compromis, spre a salva prestigiul şi onoarea Romei. Printr-un nou tratat încheiat tot la Hrandeia, s-a ajuns la următoarea formulă de compromis: regele Tîrdat îşi va depune coroana la picioarele statuii lui Nero, aflată la Hrandeia, după care va pleca cu suita sa la Roma, unde împăratul îl va încorona rege al Armeniei. Primirea lui Tîrdat a avut loc cu toată pompa la Neapole unde era aşteptat de

Nero. În cinstea oaspetelui armean se organizează spectacole cu gladiatori şi recepţii, după care Nero îl duce pe Tîrdat, împreună cu toată suita sa, la Roma, unde are loc ceremonia încoronării în Forum (66). Istoricii romani au relatat cu lux de amănunte acest eveniment, care a fost marcat la Roma cu mari festivităţi populare, încoronarea făcîndu-se în public, pentru a se putea vedea, de către întreaga lume, cum Tîrdat, îngenunchiat, primeşte coroana sa de „mare rege" al Armeniei din mîinile împăratului. Nero i-a dăruit lui Tîrdat 50 de milioane de denari, pentru a reclădi capitala Artaşat distrusă de Corbulon. În plus, i-a oferit un număr mare de meşteşugari, pentru a munci la reclădirea oraşului.

O parte din aceşti meşteşugari au fost folosiţi şi la dezvoltarea reşedinţei de vară a regelui, la Garni (28 km est de Erevan), unde s-a clădit un templu păgîn închinat zeului soarelui (Tir-Mihr).

Înscăunarea regelui Tîrdat şi recunoaşterea sa de către Imperiul roman, a însemnat schimbarea dinastiei domnitoare artaxiade cu cea arsacidă, o ramură a dinastiei parte, care şi-a luat numele de la regele Arsaces (Arşak). Trecerea dinastiei de origine armeană la o dinastie de origine partă a făcut pe unii istorici, pînă recent, să presupună că aceasta ar fi dus la „iranizarea" Armeniei, care s-a adăugat la influenţele persane mai vechi de pe vremea ahemenizilor. Este adevărat că odată cu venirea lui *Tîrdat I Arşakuni* (Arşaguni) adică „Arsacidul" pe tronul Armeniei se vor introduce unele forme de guvernare parte cum a fost crearea păturii conducătoare a *nachararilor*, primii reprezentanţi ai feudalităţii armene. Totuşi, Armenia nu a urmat exemplul Iranului de respingere a elenismului şi transformarea zoroastrismului în religie de stat.

Rezultatul evoluţiei acestei culturi a fost primirea creştinismului, care a devenit doctrina clasei feudale. Pe plan politic, ca particularitate a societăţii armene s-a ajuns la armenizarea arsacizilor şi crearea, în secolele II—III, a unei ramuri armene a acestei dinastii de origine partă.

Sub Tîrdat I se realizează integritatea teritorială a Armeniei (cu excepţia celor două provincii din sud şi din nord). Provincia Sofene (Ţophkh) din vest, devenită pentru scurt timp un regat autonom, s-a reunificat cu Armenia Mare. După un secol de războaie duse de Roma împotriva Partiei pentru a-şi asigura suzeranitatea asupra Armeniei, romanii au ajuns la concluzia că enormele cheltuieli militare nu au fost răsplătite de efemerele victorii, care asigurau vremelnic şi formal dominaţia romană asupra Armeniei. Ţara era stăpînită din ce în ce mai ferm de nobilimea armeană, care, alături de masele populare, lupta pentru independenţă, în alianţă cu parţii, considerînd că pericolul pentru acea perioadă îl reprezenta Roma. Fastul şi pompa încoronării lui Tîrdat I de către Nero nu puteau ascunde faptul că învingătorii erau de fapt parţii şi armenii, că armata romană fusese obligată să părăsească Armenia, devenită independentă şi că hegemonia Romei era pur formală, limitîndu-se la primirea simbolică a însemnelor puterii regale din mîna împăraţilor romani.

Traian în Armenia. Sfîrşitul domniei lui Tîrdat este mai puţin cunoscut. El a murit în jurul anului 88, după care au urmat cîţiva regi tot din dinastia arsacidă, recunoscuţi de Roma. În 113, regele Chosroes (Hosrov) al parţilor hotărăşte să-l instaleze pe tronul Armeniei pe Partamasir din familia regelui part, fără a cere asentimentul împăratului Traian. După campaniile din Dacia (101—102 şi 105—106) care s-au soldat cu transformarea acesteia în provincie romană, Traian (98—117) a pornit o campanie de anexiuni şi în Asia Mică, profitînd de slăbirea vremelnică a Imperiului Part. Traian nu putea ierta nici faptul că parţii, sub regele Bakur al II-lea, au întreţinut relaţii de prietenie cu Decebal. Pretextînd faptul că ultimul rege armean nu a primit coroana regală din mîinile sale, Traian a pornit în toamna anului 113 spre Orient. În primăvara anului următor, a declarat război parţilor şi armenilor, pornind din Asiria spre nord, în părţile joase ale Armeniei fiind hotărît să transforme Armenia în provincie romană, guvernată de un pretor roman, din care motiv, după plecarea din tabăra sa, Partamasir a fost decapitat în drum, din însuşi ordinul împăratului. Trupele romane au ocupat şi capitala Armeniei, Artaşat.

Traian şi-a continuat înaintarea în Orientul Mijlociu, cotropind, în 115, Adiabene şi transformînd-o în provincia „Asiria“, după care a cucerit Babilonia, apoi capitala Imperiului part, Tizbon (Ctesifon), celebrul oraş de pe Tigru, Seleucia, iar în 116 a ajuns la Golful Persic. În drumul lor, trupele romane au jefuit toate aceste oraşe bogate. În faţa lui Traian se deschidea promiţătoarea cale spre India însă provinciile romane nou cucerite începuseră să se răscoale, iar garnizoanele lăsate, să fie măcelărite. Răscoala cuprinsese Armenia, Mesopotamia şi Adiabene. În Armenia, în fruntea poporului răsculat se afla *Vagharş* (Vologes), fiul regelui armean Sanatruk (Sanadrug) care murise în anul 109. Traian a reprimat răscoala în mai multe oraşe, transformîndu-le în ruine, dar n-a reuşit să lichideze toate focarele de rezistenţă, astfel încît s-a hotărît să amîne campania de represiuni pentru anul următor. Între timp însă s-a îmbolnăvit grav şi, în drum spre Roma, a murit la 7 august 117, în oraşul Selinunt din Cilicia. Urmaşul său adoptiv Hadrian (117—138) şi apoi Antoninus Pius (138—161) au renunţat la politica de cuceriri în est, iar frontiera imperiului s-a restabilit pe malul apusean al Eufratului. Astfel, după o existenţă efemeră de numai trei ani (114—117) „Provincia Armenia“ a revenit la *statu quo ante*, iar trupele romane s-au retras, atît din Armenia, cît şi din Mesopotamia şi Adiabene. Traian desconsiderase „testamentul“ lui August şi aventura sa din Orient a costat Roma multe pierderi de vieţi omeneşti şi materiale.

Vagharş I rege al Armeniei. După retragerea romanilor din Armenia, pe tronul ţării s-a urcat, cu acordul împăratului Hadrian, fiul regelui armean Sanatruk al II-lea, *Vagharş I* (117—144) care nu provenea din dinastia partă propriu-zisă, ci din ramura ei armeană, care manifesta tendinţa spre independenţă şi faţă de parţi. Sub domnia acestui rege, Armenia a cunoscut o perioadă de prosperitate economică şi construcţie de noi oraşe. Astfel, a luat naştere în 164 o a doua capitală, *Vagharşapat* (Vagharşabad), după

numele domnitorului, oraş care şi-a schimbat numele ulterior, după creştinarea Armeniei şi stabilirea acolo a unei mînăstiri, în Edjmiaţin (Ecimiadzin), la 18 km vest de Erevan.

Rivalitatea romano-partă în Orient şi tendinţele expansioniste ale Romei au continuat în secolele II—III, avînd repercusiuni pentru soarta poporului armean. Armenia, prinsă între interese contradictorii, trebuia să opteze între una sau cealaltă mare putere, tinzînd însă tot timpul la independenţă. Astfel, după ce Marc Aureliu (121—180) a cotropit Asiria, Armenia şi Mesopotamia, luîndu-şi supranumele de „Armenicus", Armenia nu s-a mulţumit cu statutul de ţară ocupată şi poporul s-a răsculat. Măsurile represive ale Romei au provocat o insurecţie generală, care, deşi s-a sfîrşit cu prinderea şi exilarea conducătorului insurecţiei (nachararul Tîrdat) în Britania, romanii au trebuit să renunţe încă odată la planurile lor de a preface Armenia în provincie romană. Războiul romano-part din 161—166 s-a terminat cu victoria romanilor, iar împăratul Marc Aureliu împreună cu coîmpăratul, fratele şi fiul său adoptiv, Lucius Verus, au sărbătorit la Roma victoria lor (23 august 166). Din ordinul lui Marc Aureliu, la Roma s-a ridicat un monument, pe care stă scris: „Împăratul Aureliu, după ce a învins în marele război pe armeni, parţi şi germani, a dedicat această columnă, în amintirea faptelor împlinite, tatălui său împăratul Antoninus Pius".

Evoluţia evenimentelor din Iran a determinat o schimbare radicală în orientarea politică a Armeniei. În anii 224—227, în provincia Parşk a regatului part s-a răsculat *Artaşir I Papakan* din familia *Sasan*. Acesta a întemeiat dinastia sasanidă persană opusă arsacizilor parţi, dînd Iranului o orientare imperială mai agresivă, anti-elenistică şi fanatic zoroastristă. Întrucît Armenia a acordat azil politic arsacizilor parţi, sasanizii au urmărit şi desfiinţarea regatului arsacid armean, precum şi crearea unui stat armean mai mic sub domnia unui suveran din dinastia sasanidă. Opunîndu-se acestor tendinţe, Armenia s-a orientat spre Roma, ale cărei interese imperiale cereau, dimpotrivă, existenţa unei Armenii puternice, sub protectorat roman, care să-i asigure spatele în regiunea Eufratului Superior. Acest moment istoric a fost hotărîtor pentru dezvoltarea cultural-ideologică ulterioară a poporului armean, care a păstrat caracterul său neo-elenistic şi şi-a întărit orientarea spre Occident, împreună cu celelalte ţări de influenţă elenistică cum erau: Egiptul, Asiria, Cappadocia, Palestina, Osroene, Adiabene, Iberia caucaziană. Îmbrăţişînd ulterior şi credinţa creştină dominantă în bazinul mediteranean, Armenia s-a îndepărtat şi mai mult de Iran.

Economia şi relaţiile sociale în Armenia, în secolele I—II. Din punct de vedere teoretic, întreg teritoriul Armeniei Mari era considerat proprietate regală. Sub supravegherea „*hazarapet*"-ului (adică „şef de o mie", un fel de prim-ministru) se aflau toate păşunile şi pădurile, toate bogăţiile subsolului: minele de fier, argint, aur, cupru şi alte mine de minereuri, precum şi minele de sare, apele minerale şi termale, pescăriile din lacuri şi rîuri. Probabil că şi producţia şi exportul celebrului colorant roşu din viermele „*vordan karmir*" era monopol regal.

Dezvoltarea comerţului Imperiului roman cu Orientul, mai ales după ce Roma şi-a întărit dominaţia în bazinul Mării Negre, a pus stăpînire pe coasta caucaziană şi a luat sub controlul său calea comercială de tranzit, care trecea de la Tanais şi de la porturile Colhidei prin Armenia şi Media, iar de acolo spre Babilon şi Golful Persic, de unde pe cale maritimă se mergea pînă în porturile din Ceylon şi India. La începutul secolului I după Hristos, drumul comercial, care pleca de la Artaşat la Marea Neagră, trecea prin oraşele pontice Satala şi Comana, la porturile Amisos şi Sinope şi ulterior la Trabizon (Trabizonda). Roma întreţinea relaţii comerciale pe cale terestră prin Asia Centrală cu China şi Indochina. Includerea Armeniei Mari în acest flux intens de comerţ exterior şi de tranzit a dus la înflorirea economică a ţării. „Drumul mătăsii", care venea din China, trecea prin capitala Armeniei, Artaşat, ca şi drumurile venind din India.

Sistemul statal. În timpul dinastiei arsacide statul armean era o monarhie sclavagistă centralizată, regele fiind un autocrat (despot) de tip oriental antic şi elenistic. Regatul Armeniei Mari se bucura de autonomie internă, iar garnizoanele romane erau staţionate temporar pe teritoriul Armeniei. Dependenţa de Roma şi parţi se exprima în primul rînd prin aceea că regii armeni nu au mai avut dreptul de a bate monedă proprie. După cum s-a arătat, însă, nici politica romană de a romaniza Armenia şi nici politica partă de a converti pe armeni la zoroastrism şi a-i îndepărta de elenism, nu au dat rezultate. În ceea ce priveşte influenţa elenismului, deşi Armenia a rămas sub influenţa culturii elene în această perioadă, după cum constată Theodor Mommsen, ea a fost totuşi „o ţară ne-elenă".

În timpul domniei lui Tîrdat, populaţia Armeniei era evaluată la cca 3,5 milioane de suflete, ceea ce nu era puţin, dacă se ţine seama de faptul că pe tot globul pămîntesc trăiau pe atunci aproximativ 150 de milioane de oameni.

Regii arsacizi armeni, deşi se considerau domnitori supremi ai ţării, au păstrat, pe lîngă curtea lor, instituţia din perioada gentilică, cunoscută sub numele de „*Aşcharajoghov* (Adunarea populară) un organ consultativ. Cu timpul acest organ a devenit forul superior consultativ al nobilimii armene, care era convocat în anumite perioade ale anului, la iniţiativa regelui. În secolele IV-V, cînd se întăreşte feudalismul, alături de *nacharari* şi prinţi, la şedinţele Aşcharajoghov-ului participau reprezentanţi ai tuturor păturilor populaţiei, printre care conducătorii *comunelor (hamaink)* săteşti.

În perioada de trecere de la antichitate la evul mediu (secolele III—V după Hristos), Armenia se prezintă ca o societate împărţită în clase. Este de notat că în această perioadă, în ţările elenistice unde se formaseră state independente, ca în Iran şi în Armenia, relaţiile feudale s-au dezvoltat mai repede decît în ţinuturile elenizate devenite provincii romane (Egiptul, Asiria, Asia Mică), unde trecerea la noua orînduire socială a fost încetinită. În timpul dinastiei arsacide din Armenia (63—428 după Hristos), societatea armeană începe să se dezvolte pe calea feudalismului. O dată cu extinderea relaţiilor de producţie feudale şi crearea de mari proprietăţi funciare în stăpînirea nobilimii, a *nachararilor* şi a unor mari familii nobiliare, teritoriul

aflat sub stăpînirea directă a regelui se reduce, iar puterea sa de monarh absolut, scade, ceea ce duce, în ultimă instanţă, la slăbirea autorităţii centrale. Această situaţie a fost rezultatul sporirii drepturilor şi autorităţii seniorilor feudali, a cavalerilor *(azat)* şi a preoţimii asupra ţăranilor liberi *(şinakan)* şi a ţăranilor dependenţi *(kachial şinakan)*.

Fiecare *nacharar* avea armata sa, blazonul şi drapelul propriu. El încasa impozite, avea drept de jurisdicţie asupra iobagilor săi şi în Armenia orientală aflată sub suzeranitatea sasanizilor, se considera adesea direct vasalul regelui Persiei, ocolind autoritatea regelui Armeniei. După expresia istoricului Eghişé, din secolul al V-lea, „Regatul Armeniei a trecut în mîinile *nachararilor*". Slăbirea puterii regale centrale a fost şi o consecinţă a presiunilor Imperiului roman, pe de o parte şi a celui sasanid, pe de altă parte, fiecare căutînd să-şi extindă hegemonia asupra Armeniei, bizuindu-se pe partizanii săi din rîndul *nachararilor*, care, adesea, ignorau interesele etniei lor şi a majorităţii populaţiei, urmărind exclusiv scopuri egoiste. Numai un număr restrîns de nacharari, strînşi în jurul tronului, luptau pentru independenţa Armeniei Mari.

În faţa expansiunii tot mai ameninţătoare a sasanizilor, Armenia şi-a căutat aliaţi, atît în răsărit, cît şi în apus. În răsărit, aliaţii naturali ai regelui armean erau rămăşiţele arsacizilor parţi şi kuşanii, unde domnea tot o ramură a dinastiei arsacide. Într-o primă fază (228—230), confruntaţi cu atacurile sasanizilor, trupele armene şi aliaţii lor au înregistrat unele succese. Mai tîrziu, regele Armeniei, Tîrdat al II-lea, cunoscut şi sub numele de Chosrov cel Mare (Chosrov fiind considerat mai mult un titlu) a trecut la operaţiuni militare în alianţă cu romanii.

Influenţa romană, exercitată mai puternic sub împăratul Diocleţian (284—305), cînd Tîrdat al III-lea (citat în sursele greco-romane sub forma de Tiridates; în armeana occidentală Dîrtad) a fost întronat rege al Armeniei romane (287) ca vasal al împăratului roman, pînă în anul 293. Bucurîndu-se de sprijinul Persiei, Tîrdat al III-lea devine şi regele părţii răsăritene (293), restabilindu-se unitatea Armeniei Mari, sub o autoritate centrală. El şi-a mutat capitala în Cîmpia Araratului, la Vagharşapat (Vagharşabad).

Domnia lui Tîrdat al III-lea a fost tulburată de un nou război cu Iranul. Regele Nerseh, considerînd că Iranul a fost pus într-o stare de inferioritate faţă de Imperiul roman, a denunţat acordurile cu Diocleţian şi Tîrdat al III-lea din anii 284, 287 şi 293, şi a început operaţiuni ofensive împotriva Mesopotamiei romane şi Armeniei. După înfrîngeri iniţiale, forţele romano-armene au zdrobit trupele iraniene, încheindu-se pacea de la *Mîţbin* din 298, pe o durată de 40 de ani. Potrivit prevederilor tratatului de pace, Armenia Mare trece sub protectorat roman, iar Tîrdat al III-lea este recunoscut rege al Armeniei reîntregite (cu excepţia cîtorva provincii din vest şi sud care sînt anexate Imperiului roman). Printre primele măsuri administrative s-au numărat: împărţirea ţării în 201 provincii (gavar), recensămîntul terenurilor utile (cadastrul), restabilirea pietrelor de hotar artaşesiene, reglementarea impozitului funciar şi de persoane.

Armenia primului stat creştin. Evenimentul cel mai important din timpul domniei lui Tîrdat al III-lea a fost răspîndirea creştinismului în Armenia, care a dus la proclamarea acestuia ca religie de stat în anul 301. Astfel, *Armenia devine primul stat creştin din lume*, dacă facem abstracţie de convertirea personală la creştinism a regelui Abgar al IX-lea (179—214) al micului regat Osroene cu centrul la Edessa, stat elenistic dispărut de mult de pe scena istoriei.

Încă din secolul al II-lea, se semnalează pătrunderea în provincia Taron, la vest de lacul Van şi provincia Eghekiaţh, în nord-vest, a unor misionari creştini de la Edessa, din Asiria, din Cappadocia şi Armenia Minor (centre ale creştinismului în Orient). Se presupune că oraşul Aştişat din Taron a fost nucleul comunităţilor primitive creştine armene. Sursele vechi armeneşti ale literaturii hagiografice pomenesc de prezenţa apostolilor Tadeu şi Bartolomeu în Armenia la cca. 20 de ani după crucificarea, potrivit tradiţiei creştine, a lui Iisus Hristos, ceea ce a făcut ca Biserica armeană să se intituleze „Biserică Apostolică“ [30]. La început, ca în întreaga lume antică, creştinii au fost prigoniţi de reprezentanţii cultelor păgîne şi de către autorităţile de stat. Spre sfîrşitul secolului al III-lea şi la începutul secolului al IV-lea, atitudinea monarhiei şi nobilimii armene s-a schimbat radical faţă de noua religie.

Istoricii moderni, care au analizat critic acest fenomen, au ajuns la concluzia că orientarea regelui Tîrdat al III-lea şi a nobilimii armene spre creştinism a'avut un substrat politic, echivalînd cu politica antisasanidă şi în general antipersană. Era un reflex de autoconservare a poporului armean faţă de încercările sasanizilor de a asimila poporul şi de a anexa Armenia la Iran. Iată de ce arsacizii armeni şi masele largi ale poporului au devenit duşmanii hotărîţi împotriva a tot ceea ce provenea din Iran, înţelegînd că tendinţele de convertire la zoroastrism înseamnă de fapt subjugarea pe vecie a poporului armean şi pierderea identităţii sale etnice, specifice. Dinastia arsacidă armeană avea nevoie, pe de altă parte, de întărirea puterii centrale monarhice pe baza unei ideologii, care să legitimeze puterea monarhului. Creştinismul, proclamînd puterea regală ca fiind de origine divină, „din mila lui Dumnezeu“, convenea planurilor lui Tîrdat al III-lea. Însuşi sistemul ierarhic al bisericii era apropiat de sistemul monarhiei şi oferea un temei ideologic pentru crearea statului unitar centralizat [31]. În orice caz iniţiativa lui Tîrdat de a adopta o religie cu o ideologie condamnată şi prigonită nu numai în Imperiul sasanid, ci şi în Imperiul roman, a fost un act de mare cutezanţă, o sfidare a ideologiei oficiale a celor două mari puteri din antichitate, care era, totodată, ideologia orînduirii sclavagiste. Această împrejurare nu a fost lipsită de urmări, ajungîndu-se la ascuţirea relaţiilor atît cu sasanizii, cît şi cu romanii, deşi la un sfert de secol după creştinarea Armeniei, şi împăraţii romani au văzut în Biserica creştină posibilitatea de a o folosi ca instrument pentru întărirea puterii politice a clasei dominante.

---

[30] David Marshall Lang *The Armenians — A people in Exile*, p. 47, Londra, 1981; Gérard Dédéyan, *Histoire des Arméniens*, p. 135, Toulouse, 1982

[31] *Hay joghovrdi Patmuthiun (Istoria poporului armean)*, vol. II, pp. 71—74, Editura Academiei de Ştiinţe a RSS Armene, Erevan, 1984.

Primul episcop al Bisericii creştine armene a fost ales în persoana lui *Grigor* (Krikor) supranumit Lusavorici (Iluminătorul), care a trăit în anii 252—325. Acesta provenea din provinciile occidentale ale Armeniei Mari, învecinate cu Cappadocia, fiind iniţial hirotonisit episcop de Daranagh, Ekeghiaţ şi Derdjan de către arhiepiscopul de Cezarea din Cappadocia. După proclamarea creştinismului religie de stat, Grigor Lusavorici s-a dus în anul 301 din nou la Cezarea, pentru a fi hirotonisit, de astă dată ca arhiepiscopal Armeniei Mari de către mitropolitul creştinilor din acel oraş.

Tradiţia Bisericii armene aminteşte şi de legenda semireală a instaurării creştinismului în Armenia şi a originii lui Grigor Lusavorici, pornind de la Cronica lui *Agatangelos* din secolul al V-lea. Potrivit acestei tradiţii, regele Tîrdat a persecutat iniţial pe creştini, martirizînd pe tinerele religioase Hripsimé şi Gaiané, crimă pentru care — spune legenda — a fost transformat într-un porc mistreţ şi şi-a revenit doar după ce s-a convertit la creştinism şi l-a eliberat pe Grigor Iluminătorul din închisoarea Chor Virap (actualmente lîngă satul Phokhr Vedi din Republica Armenia, pe amplasamentul vechii capitale Artaşat). După cronica sus-amintită, Grigor ar fi fost de origine partă, fiul seniorului Anak, care, la instigarea regelui Persiei, l-ar fi omorît pe regele Tîrdat al II-lea (Chosrov cel Mare), tatăl lui Tîrdat al III-lea. Istoriografia armeană modernă consideră că această versiune apărută relativ tîrziu, are menirea să acorde legitimitate ereditară familiei lui Grigor Lusavorici, ceea ce s-a şi realizat practic. Capul bisericii avea rang aproape egal cu monarhul şi stăpînea domenii, sate întregi şi ateliere meşteşugăreşti ca şi regele. Reprezentanţi ai bisericii erau trimişi ca soli ai regelui în străinătate şi chiar cu misiuni informative. Pînă la Edictul de la Milan (313), cînd creştinismul a fost tolerat în Imperiul roman, acesta a dus o politică represivă, iar împăratul Maximianus Daia a trimis un corp expediţionar în Armenia (311—312) pentru a înăbuşi creştinismul, ceea ce nu a reuşit. Abia în anul 323 lucrurile s-au limpezit, cînd împăratul Constantin I (cel Mare), în cinstea victoriei sale asupra lui Liciniu, care conducea partea de răsărit a Imperiului roman, a emis un decret, recunoscînd creştinismul drept „singura religie justă“, iar păgînismul „eretism“, deşi era tolerat în continuare. Acest act a apropiat Armenia de Roma, atît din punct de vedere politic cît şi cultural şi religios.

Deşi victoria creştinismului în Armenia, legată de generalizarea orînduirii feudale, a însemnat un progres, trebuie totuşi remarcat că sub raportul dezvoltării culturii armene, acest eveniment a avut şi aspecte negative. Introducerea lui prin impunere, intoleranţa brutală faţă de alte religii şi concepţii au avut un efect dintre cele mai nefaste asupra culturii armene. S-au distrus multe din tradiţiile culturii şi civilizaţiei antice armene[32].

Lupta pentru independenţă a Armeniei Mari. O dată cu mutarea capitalei Imperiului roman la Bizanţ (11 mai 330), care a fost rebotezat Constantinopol,

---

[32] M. G. Nersisian *Hay joghovrdi Patmuthiun*, p. 145, Editura Universit ţii din Erevan, 1972.

după numele împăratului, interesele Imperiului în Orient au căpătat noi dimensiuni, iar importanța Armeniei, prin poziția sa strategică, a crescut enorm. Dar țara era rîvnită de Șahpur al II-lea, regele Iranului, care a dus o politică expansionistă, denunțînd tratatul de 40 de ani de la Mîțbin (298).

În condițiile cînd cele două mari puteri se pregăteau să reia războiul, Armenia se confrunta cu mari dispute politice, marcate prin conflictele între puterea centrală, cler și partidele pro-roman și pro-iranian.

Arșak al II-lea este un simbol al Armeniei aflate în situația de stat tampon între cele două mari puteri, iar tragismul vieții lui a inspirat dramaturgi și compozitori în literatură și muzică. După ce restabilește relațiile de prietenie cu Imperiul roman și obține eliberarea ostaticilor, Arșak al II-lea normalizează relațiile și cu perșii. Ambele imperii fiind prinse în războaie, desfășurate în diferite părți, Armenia se bucură de o perioadă de pace și înflorire economică. La rîndul său, catolicosul Nerses I cel Mare, convoacă o adunare legislativă bisericească (354) la Aștișat, în centrul Armeniei (nord-vest de lacul Van), unde, în afară de probleme bisericești, se hotărăște construirea de așezăminte sociale și de binefacere ca: spitale, leprozerii, aziluri de săraci, școli mănăstirești și hanuri, întreținute din veniturile realizate din domeniile bisericești și dări speciale încasate de la populație. Art. IV din hotărîrile canonice se referă la relațiile dintre stăpîni și iobagi, respectiv servitori. În condițiile ascuțirii relațiilor romano-persane, devenea tot mai dificilă păstrarea neutralității între cele două mari puteri. Arșak al II-lea a pendulat între romani și perși, aliindu-se cînd cu unii, cînd cu alții, sau păstrînd o atitudine de expectativă. Ambele părți trimiteau soli la Curtea regelui Armeniei, iar împăratul Constantin al II-lea i-a impus căsătoria cu ruda sa Olimpia, deși Arșak al II-lea era căsătorit cu o prințesă autohtonă, Parandzem (Paranțem). Aceasta din urmă, neîndurînd umilirea la care fusese supusă, a otrăvit-o pe rivala sa prin intermediul preotului curții.

Situația s-a complicat, ca urmare a păcii capitularde încheiate de împăratul Iovian (363—364) cu perșii, pe o perioadă de 30 de ani (363—393), prin care Armenia era lăsată în voia soartei, iar împăratul se angaja să nu-l sprijine pe Arșak al II-lea, dacă acesta va fi atacat de perși. Pacea încheiată de împărat cu Șahpur al II-lea a fost etichetată de istoricul roman Ammianus Marcellinus (c. 330— c. 400) drept „rușinoasă". Avînd în mînă un asemenea tratat de pace, regele Persiei s-a hotărît să se răzbune pe Arșak al II-lea și să lichideze independența Armeniei. Pentru a-și pune în aplicare planul, el i-a invitat împreună cu comandantul suprem al armatei armene, Vasak Mamikonian, la o „consfătuire" la Ctesifon și întrucît regele șovăia, i-a trimis o solie cu o invitație întărită cu cele mai sacre jurăminte zoroastriste. După ce i-a atras în cursă pe cei doi, Șahpur a pus pe călăii săi să-l jupoaie de viu pe Vasak Mamikonian, să-l împăieze și să-l trimită astfel lui Arșak al II-lea, care fusese aruncat într-o închisoare. Acesta a fost omorît sau s-a sinucis la puțin timp după aceea. Asemenea cruzime nu era însă de natură să îngenuncheze poporul armean, care s-a repliat în jurul reginei Parandzem, rezistînd perșilor timp de 14 luni. Regina a reușit să-l pună în siguranță pe

moştenitorul tronului, prinţul Pap (Bab). După căderea fortăreţei în care se afla încercuită, regina Parandzem a fost omorîtă în chinuri de perşi, însă Pap, cu ajutorul împăratului Vales, a reuşit să revină în Armenia şi să se urce pe tron victorios, ca rege al Armeniei Mari (369). Perşii au fost izgoniţi cu sprijinul trupelor armene şi romane, iar Şahpur al II-lea a fost nevoit să-l recunoască pe Pap. Domnia acestuia (369—373) a fost caracterizată de lupta pentru independenţă a Armeniei. Tînărul rege s-a dovedit o personalitate deosebită, cu o voinţă fermă şi în acelaşi timp modest. Participă ca aliat al romanilor în războiul împotriva lui Şahpur al II-lea, pe care-l înfrînge. Deşi a venit la putere cu sprijin roman, el a căutat să-şi normalizeze relaţiile cu perşii, să elibereze Biserica armeană de dependenţa faţă de Roma, să fie mai tolerant faţă de armenii păgîni. Pap a stabilit titulatura de „Catolicos al Armeniei Mari" pentru patriarh, care nu mai era uns la Cezarea, ci în Armenia şi în consecinţă era independent de Imperiu. A desfiinţat unele aşezăminte de binefacere şi aziluri de săraci, devenite adevărate cuiburi de paraziţi, dînd ordin ca cei apţi să fie trimişi la muncă. Totodată, a redus unele privilegii ale clerului cum ar fi, scutirea de serviciul militar, a dispus confiscarea unei părţi din pămînturile bisericii şi ale clerului sătesc, reducerea numărului preoţilor şi al altor slujitori ai bisericii; de asemenea, a închis mănăstirile de călugăriţe, permiţîndu-le acestora să se mărite, a admis divorţul şi a introdus reforme în beneficiul unor pături sărace ale populaţiei, cum ar fi desfiinţarea dărilor deosebit de grele — ca zeciuiala.

În acelaşi timp, a întărit armata, mărind numărul ostaşilor de la 10000 la 90000. Cu această armată a recucerit 17 provincii periferice ale Armeniei, pierdute de Arşak al II-lea. Toate aceste măsuri şi îndeosebi cele de politică externă independentă nu puteau să nu displacă romanilor, care au căutat să pună capăt domniei lui Pap. După cîteva încercări ce dau greş, romanii reuşesc să-l atragă într-o cursă, invitîndu-l la un ospăţ în cinstea lui, unde, în văzul comesenilor îl asasinează.

După uciderea lui Pap, romanii intervin din nou în problemele interne ale Armeniei, aşezîndu-l pe tron pe Varazdat (Varaztad), un nepot de frate al regelui asasinat, care a domnit între anii 374—378. Varazdat era cunoscut ca un atlet puternic; el a participat la cea de-a 291-a Olimpiadă antică, fiind proclamat „olympion" la lupte (după regulamentul olimpiadelor antice, se recunoştea un singur învingător). A fost deci *primul campion olimpic armean din istorie* şi unul dintre puţinii străini admişi să participe la olimpiadă în Grecia.

Varazdat a urmat drumul parcurs de predecesorii săi. Odată ajuns pe tronul Armeniei cu sprijinul roman, a încercat să ducă o politică independentă, ceea ce i-a atras duşmănia romanilor. Dar nici perşii nu erau mulţumiţi de el, pentru simplul fapt că fusese impus de romani. Varazdat a intrat în conflict cu nobilimea armeană pro-romană şi îndeosebi cu familia Mamikonian, din care se recruta, prin tradiţie, comandantul suprem (sparapet-sbarabed) al armatei armene. După ce un dregător apropiat de rege îl asasinează pe sparapet-ul Muşegh Mamikonian, Varazdat este detronat de fratele celui

asasinat, Manuel Mamikonian, înapoiat din prizonieratul perşilor, şi se refugiază la romani, fiind apoi exilat în Insulele Britanice.

Întrucît pe linie dinastică nu rămăseseră în ţară decît văduva şi copiii Arşak şi Vagharşak ai regelui Pap, conducerea ţării a fost preluată efectiv de Manuel Mamikonian, în calitate de regent. Această situaţie a convenit noului rege al regilor sasanid Artaşir al II-lea (379—383), care îl considera pe regentul armean drept partizan al orientării pro-persane. În consecinţă, îl trimite pe solul Suren la el cu drapelul Armeniei şi cu coroane pentru cei doi prinţi moştenitori, conform unui obicei iranian tradiţional.

Totul părea să se desfăşoare în cea mai bună înţelegere, numai că Suren a venit însoţit de 10 000 de călăreţi perşi, chipurile pentru a proteja Armenia de atacurile romane. Manuel şi-a dat seama că, în realitate, Suren urma să fie adevăratul guvernator al ţării, ceea ce l-a determinat să treacă de partea partidei filo-romane. Apoi, la aflarea veştii despre moartea lui Artaşir al II-lea în Persia şi a unor certuri dinastice de succesiune, atacă prin surprindere garnizoana persană, pe care o măcelăreşte, iar Suren fuge.

Ca urmare a acestor evenimente, se întăreşte influenţa romană, iar grija lui Mamikonian înainte de a muri a fost de a-l ruga pe împăratul Teodosiu cel Mare (379—395) să-l protejeze pe tînărul rege Arşak al III-lea (378—387). Împăratul roman însă, după cea zdrobit revolta vizigoţilor (382), a început în anii 383—384 să ducă tratative secret cu regele Şahpur al III-lea (383—388) al Persiei pentru împărţirea Armeniei.

Împărţirea Armeniei între Imperiul roman şi Persia. Sfîrşitul secolului al IV-lea a cunoscut un eveniment tragic în istoria statului armean: după o existenţă de aproximativ şase secole, regatul centralizat al Armeniei Mari a fost sfărîmat, fiind împărţit între cele două mari imperii, Imperiul roman în vest şi cel sasanid în est. Prăbuşirea statului unitar armean a fost facilitată de dezvoltarea orînduirii feudale timpurii, întărirea puterii economice şi politice, atît a nachararilor, cît şi a bisericii, care deveniseră stăpînii absoluţi ai domeniilor lor, şi nu mai plăteau statului dările pe care le încasau de la comune. În aceste condiţii, puterea dinastiei arsacide slăbea din ce în ce mai mult.

Tratativele romano-persane, începute în anul 383—384, s-au terminat în 387 (data aceasta este contestată de alţi istorici: unii consideră că a fost în 384 sau 385, alţii în 389/90). Potrivit înţelegerii dintre împăratul Teodosiu şi regele Persiei, Şahpur al III-lea, Armenia este împărţită, fiecare parte căutînd să obţină provinciile cele mai bogate sau de importanţă strategică, Persia asigurîndu-şi trei pătrimi din teritoriul Armeniei, iar Bizanţul numai o pătrime. Acest act nu a fost în interesul politic al Imperiului şi în perspectiva istorică s-a dovedit a fi profund dăunător pentru însăşi supravieţuirea Imperiului Roman de Răsărit (Bizanţul) în faţa invaziilor arabe, turceşti, mongole.

Linia de despărţire mergea de la Karin (Theodosiopolis-Erzurum), în nord, pînă la Amida în sud. Provincia *Bardzăr Haykh* (Armenia de Sus, care a trecut la romani, s-a numit *Armenia Interior* sau *Armenia Maior*, iar Sofene, *Armenia quarta*, împărţită în cinci satrapii. Arşak al III-lea a rămas,

pînă la moartea sa, rege al Armeniei de Sus, care cuprindea Valea Eufratului Superior, avînd ca centru administrativ Cermes. În partea orientală, care a trecut la Persia şi pe care romanii au început s-o numească *Persarmenia*, a domnit în continuare regele *Chosrov al III-lea*. După moartea lui Arşak al III-lea în partea bizantină, romanii nu au mai numit alt rege armean. În această situaţie, Chosrov al III-lea, cîştigînd de partea sa pe *nachararii* din Armenia romană, l-a rugat pe împărat să-i încredinţeze şi această parte a Armeniei, angajîndu-se să plătească cu conştiinciozitate dările încasate. O perioadă, Chosrov a domnit astfel şi asupra părţii persane şi asupra celei romane a Armeniei, considerîndu-se vasal, atît al împăratului, cît şi al regelui Persiei. Politica de apropiere faţă de împărat a provocat nemulţumirea lui Şahpur, care l-a arestat, numind în locul lui pe regele *Vramşapuh* (Vramşabuh, 388—414) tot din dinastia arsacidă, menţinîndu-l, totodată, pe scaunul său pe catolicosul *Sahak Parthev* (Sahag Bartev), ultimul descendent al familiei lui Grigor Iluminătorul. La început, şi regele Vramşapuh a domnit asupra celor două părţi ale Armeniei. Pentru a-şi menţine influenţa în Armenia, perşii au încercat să domine Biserica armeană cu ajutorul clerului siriac, profitînd de faptul că liturghia din bisericile armene se ţinea în limba siriacă şi textele bisericeşti erau tot în această limbă, pînă la inventarea alfabetului armean.

După moartea lui Arcadiu, Theodosiu al II-lea (408—450), deşi a păstrat aceleaşi relaţii prieteneşti cu regele Vramşapuh, nu i-a mai încredinţat domnia asupra părţii occidentale a Armeniei, numind în loc un *Comes Armeniae* apoi un *Magister Militum per Armeniam*. Astfel, începînd din anul 408, regele Vramşapuh a domnit numai asupra părţii răsăritene a Armeniei, care şi-a păstrat identitatea naţională şi datorită faptului că în jurul regelui şi al catolicosului Sahak Parthev s-au raliat forţele patriotice, iar Biserica armeană, în condiţiile slăbirii forţelor politice din Armenia, a început să joace un rol mai important în viaţa poporului armean.

După împărţirea Armeniei între cele două puteri, mase mari ale populaţiei armene au rămas în afara celor două părţi ale ţării. Astfel, provincia Gugarkh (Kukarkh) din nordul ţării, a trecut sub dominaţia regatului iberian (Georgia de azi) care era, la rîndul său, un stat vasal al perşilor. Provinciile Utik, şi Arţach, denumite ulterior, începînd din sec. al XIV-lea, de către turci şi tătari, Karabagh şi a cărei populaţie era exclusiv armenească, au trecut la Regatul alban (aghuan) din Caucaz. Provinciile de sud (la frontiera cu Mesopotamia) care au fost despărţite de Armenia, aveau populaţie mixtă. Astfel, în Aghdznik, Corduene (Korduk), Nor Şirakani, Ţara mezilor, trăiau alături de armeni, arameeni creştini, arameeni păgîni, siriaci (asirieni), perşi, evrei.

Armenia bizantină era mai omogenă din punct de vedere etnic; numai în sud locuia un mare număr de arameeni şi siriaci.

În urma reîmpărţirilor administrative, în partea bizantină a Armeniei, *Armenia Minor*, care fusese unită cu provincia romană Cappadocia, a fost separată din nou în timpul împăratului Diocleţian (284—305) şi alipită la

regatul Armeniei Mari. În timpul lui Theodosiu I, *Armenia Minor* a fost împărțită în două provincii separate: Armenia Primă sau Armenia de Sus cu capitala la Sebastia și Armenia Secundă sau Armenia Inferioară cu capitala la Melitine. În partea bizantină a Armeniei au rămas și unele ramuri ale dinastiei arsacide, care aveau domenii în provinciile ocupate de romani. Reprezentanții acestor familii au avut mare influență la curtea bizantină, ocupînd funcții înalte și beneficiind de privilegii și onoruri. În *Armenia interior* deținea mari domenii și familia Iluminătorului, pe care, după moartea lui Sahak Parthev (438), a moștenit-o familia Mamikonian, care a avut, de asemenea, o poziție puternică la curtea bizantină.

Spre deosebire de partea bizantină a Armeniei, partea persană a rămas încă 40 de ani sub domnia regilor armeni din dinastia arsacidă. Pe cuprinsul teritoriului Armeniei Mari a continuat lupta pentru eliberarea sa de sub dominația străină. În fruntea luptei de rezistență se situau regele Vramșapuh și catolicosul Sahak Parthev (Sahag Bartev).

5. Inventarea alfabetului armean

Nefiind mulțumiți numai cu împărțirea teritorială, atît bizantinii, cît și perșii au început să ducă o politică de asimilare a poporului armean. În vest, bizantinii căutau să impună această politică prin biserică și prin reprezentanții aristocrației, care-și primiseră educația în limba greacă. Folosind aceste pîrghii, imperiul urmărea să asimileze partea Armeniei care trecuse în stăpînirea sa.

Și în partea persană se încerca același proces, avîndu-se în vedere că, în trecut, religia păgînă a armenilor fusese apropiată de cea a perșilor, iar creștinismul nu se consolidase încă în Armenia, el fiind impus de curtea regală și unii nobili.

Păturile conducătoare, regele, catolicosul, intelectualitatea și masele populare patriotice erau conștiente de pericolul care amenința existența poporului armean[33]. În această situație, a căpătat o importanță istorică religioasă și culturală deosebită necesitatea creării unui alfabet național și dezvoltarea pe această bază a învățămîntului, literaturii și științei cu un caracter propriu. Meritul principal al acestei opere revine lui *Mesrop Maștoțh* și catolicosului Bisericii armene, Sahak Parthev, care l-a susținut și a contribuit apoi personal, prin traduceri, la îmbogățirea culturii armene. Dintre cele 15 alfabete existente în lume, sînt rare cazurile cînd istoria să fi reținut

[33] H. G. Jamkocian, A. G. Abrahamian, S. T. Melik-Bachșian, S. P. Poghosian *Hay joghovrdi patmuthiun (Istoria poporului armean)* vol.II, pp. 319—328, Editura Universității din Erevan, 1975.

numele autorilor lor. Un asemenea caz este cel al creatorului alfabetului armean. Cine era Mesrop Maştoţh?

Personalitatea sa ne este cunoscută din scrierile a trei autori armeni din secolul al V-lea: istoricul *Koriun*, elevul lui Maştoţh, care, la moartea dascălului său a scris o biografie a acestuia (prima operă literară originală scrisă în limba armeană), precum şi istoricii *Movses Chorenaţhí* şi *Ghazar (Lazar) Pharpeţhí* (Pharbeţí).

Din relatările contemporanilor, se ştie că *Mesrop Maştoţh* s-a născut în anul 361, în provincia Taron, satul Haţik sau Haţekat din vestul lacului Van, fiul lui Vardan (se presupune că ar fi fost din nobilimea armeană). A primit educaţie într-o şcoală de limbă greacă, probabil la Antiohia, în celebra şcoală a lui Libaanios, unde au învăţat şi alţi cărturari şi teologi de seamă ai secolului ca: Ioan Gură de Aur, Bazil din Cezarea, Grigore din Nazianz, Ghevond Haykazîn şi alţii. După ce şi-a terminat studiile, tînărul Maştoţh vine la Vagharşapat, unde devine ofiţer la curtea arsacidă şi apoi secretarul regelui Vramşapuh. În această calitate, el cunoaşte pe dregătorii curţii, reprezentanţi ai nobilimii şi bisericii. După scurt timp însă nu se ştie din ce motive, el se călugăreşte şi pleacă în provincia Goghth, unde mai persista păgînismul, pentru a duce activitate misionară. Venind în contact cu poporul, el a ajuns la concluzia că fără o scriere proprie, poporul armean este sortit pieirii, prin asimilare. Totodată, el şi-a dat seama că nici creştinismul nu va putea fi răspîndit în mase, dacă scrierile religioase nu vor fi aduse la cunoştinţa populaţiei în limba vorbită de ea, ceea ce necesita, de asemenea, inventarea unui alfabet propriu şi traducerea scrierilor creştine în limba naţională. Din datele transmise de istoricii epocii, Maştoţh a fost acela care a luat iniţiativa creării unui alfabet propriu, reuşind să-şi asocieze pe catolicosul Sahak Parthev. Apoi, amîndoi s-au prezentat la regele Vramşapuh, expunîndu-i planul lor, care a fost aprobat de acesta. Regele a precizat, cu acest prilej, că a văzut la episcopul Daniel Siriacul din Mesopotamia un alfabet creat pentru limba armeană. În consecinţă, aceste litere au fost aduse în Armenia şi experimentate cu un grup de elevi, însă s-a constatat foarte repede că ele nu corespundeau pentru redarea bogăţiei fonetice a limbii armene. Renunţîndu-se la ideea folosirii unui alfabet gata elaborat, s-a hotărît trimiterea lui Mesrop Maştoţh, cu un grup de elevi, în Asiria, cu misiunea de a studia alfabetele popoarelor străine, a se consulta cu învăţaţii greci şi siriaci, pentru a crea un alfabet propriu şi a pregăti traducători din limbile străine. Maştoţh lasă o parte din elevii săi la Edessa, pentru a învăţa limba siriacă (limbă vorbită în nord-vestul Mesopotamiei şi aparţinînd ramurii răsăritene a limbii aramaice-n.a.), iar cealaltă parte o trimite la Samosat, pentru a se perfecţiona în limba greacă. El însuşi rămîne la Edessa, unde creează alfabetul armean, împreună cu semnele grafice, corespunzînd fiecărei foneme, fiecărei nuanţe a limbii armene vorbite, în timpul său, în capitala ţării, Vagharşapat. Fiecărui sunet corespunde o literă cu excepţia vocalei *u* care este exprimată, ca şi în alfabetul grecesc, prin două litere, *o* şi *w* sau în franceza modernă (*o* plus *u*).

În total, alfabetul creat de Maştoţh avea 36 de semne, la care s-au adăugat ulterior încă două: *o* rotund şi *f*, pentru a reda cuvinte străine. Astfel, în prezent el are 38 de semne, din care 29 de consoane, adaptate tuturor nuanţelor sistemului fonetic armean, 6 vocale: *a*, *o* (de două feluri), *u*, *e* (de două feluri), *i*, *ă* şi două semi-consoane: *w* şi *y*. În unele dialecte există şi sunetele *ö* şi *ü* fără a avea însă caractere corespunzătoare. Se scrie, ca şi greaca sau latina, de la stînga la dreapta.

Simplitatea şi precizia acestui alfabet, precum şi numărul mare de caractere, fac ca el să poată fi adaptat la sistemul fonetic al multor limbi moderne. De pildă, limba română poate fi redată cu multă fidelitate în alfabetul armean. În Turcia a existat în secolul al XIX-lea o întreagă literatură şi presă scrise în limba turcă cu caractere armeneşti, literatură citită nu numai de armenii din Turcia, ci şi de intelectualii turci, care întîmpinau dificultăţi în însuşirea alfabetului arab neadaptabil perfect la sistemul fonetic turcesc. Şi în Ţările Româneşti au apărut la armeni documente şi corespondenţă scrise în limba română sau în limba turcă cu alfabet armean. Perioada creării alfabetului armean este aşezată de filologi între 392—406 după Hristos, neputîndu-se preciza mai exact, din cauza deteriorării unor cifre din manuscrisele vechi. Majoritatea istoricilor înclină să considere anul 405 ca anul definitivării alfabetului şi al înapoierii lui Maştoţh în patrie, cu misiunea îndeplinită în mod strălucit. Din relatările elevului său Koriun, în *Viaţa lui Maştoţh*, rezultă că oficialităţile, biserica, intelectualitatea patriotică şi, în general, societatea armeană a epocii şi-au dat seama de însemnătatea creării alfabetului armean pentru păstrarea fiinţei naţionale. Maştoţh a fost întîmpinat la intrarea în Vagharşapat de rege, nobilime, cler, şi practic, întreaga populaţie a capitalei, într-o atmosferă de însufleţire şi bucurie generală, iar ziua aceea a fost proclamată sărbătoare naţională.

Pe lîngă erudiţia sa excepţională, Maştoţh a dovedit şi un talent organizatoric deosebit, pornind la alfabetizarea întregului popor, pentru a-i înlesni accesul la cultură şi la scrierile creştineşti, ceea ce este în sine o realizare de mare cutezanţă intelectuală şi politică pentru începutul secolului al V-lea, cînd ţara era subjugată de perşi.

Mesrop Maştoţh a trecut şi în partea ocupată de Bizanţ, încercînd să deschidă şcoli şi aici, dar s-a izbit de rezistenţa autorităţilor locale, care urmăreau asimilarea populaţiei armeneşti, folosind în acest scop şcoli greceşti. Maştoţh nu s-a lăsat dezarmat. El s-a dus la Constantinopol, s-a prezentat la împăratul Theodosiu al II-lea şi la patriarhul Attikos, reuşind să-i convingă şi să obţină aprobarea în vederea deschiderii de şcoli armeneşti şi în teritoriul ocupat de Bizanţ. În felul acesta s-a asigurat pe întregul teritoriu al celor două părţi ale Armeniei aceeaşi limbă literară, păstrîndu-se unitatea culturală a poporului armean.

Potrivit celor relatate de istoricul Koriun, Maştoţh este creatorul unui alfabet şi pentru georgieni (iberi sau gruzini), precum şi pentru albani (aghvani, popor din Caucaz dispărut în Evul mediu de pe scena istoriei). El a

murit la 17 februarie 440, fiind înmormîntat în comuna Oşakan (20 km nord-vest de Erevan), devenită loc de pelerinaj pentru armenii din întreaga lume.

La dezvoltarea scrierii şi literaturii armene au contribuit în mare măsură mănăstirile şi şcolile mănăstireşti. După reforma introdusă de mitropolitul Bazil din Cezarea cu privire la obligativitatea ce o aveau călugării din Cappadocia de a efectua o muncă fizică sau intelectuală în colectivităţi religioase şi Biserica armeană a introdus o reformă similară, în secolul al IV-lea, organizînd încă de pe timpul catalicosului Nerses cel Mare (tatăl Catolicosului Sahak) o viaţă monahală bazată pe aceleaşi principii. Totodată, mănăstirile armeneşti capătă un caracter pronunţat naţional, prin deschiderea de şcoli anexe cu predare în limba armeană. Pe de altă parte, atît efectuarea de traduceri, cît şi crearea de opere literare, teologice şi ştiinţifice originale se concentrează în aceste mănăstiri.

Făurirea unei literaturi beletristice şi ştiinţifice originale a reprezentat în istoria poporului armean o armă mai puternică de rezistenţă şi supravieţuire decît orice armată, permiţînd, chiar în condiţiile grele de pierdere a independenţei naţionale şi a unui stat propriu, timp de secole întregi, păstrarea unităţii şi identităţii naţionale.

6. Luptele pentru independenţă. Bătălia de la Avarayr

După moartea regelui Vramşapuh (414), de al cărui nume rămîne legată marea revoluţie ce a avut loc în cultura armeană, pe tronul Armeniei au fost instalaţi cîţiva regi de origine străină, pînă la înscăunarea unui rege autohton, în persoana lui Artaşes (422-428). Sasanizii nu renunţaseră însă la vechiul lor plan de a desfiinţa dinastia arsacidă din Armenia şi, profitînd de tendinţele centrifuge ale *nachararilor* armeni, cărora le-au promis că, o dată cu înlăturarea regelui le vor preda întreaga putere, l-au detronat pe Artaşes (428) şi au pus capăt astfel regatului armean şi dinastiei arsacide. Dar nici puterea n-au predat-o nobililor armeni, ci au numit un *marzpan* (guvernator) persan, ceea ce a ascuţit contradicţiile dintre feudalii armeni şi regele Persiei, care tindea să transforme Armenia într-o simplă provincie persană. Este adevărat totuşi că unele dregătorii ca, cea de *sparapet* (comandantul suprem al armatei armene) şi cea de *hazarapet* (şef de guvern şi responsabil cu strîngerea dărilor) s-au păstrat în mîinile nobililor armeni.

O problemă ce rămînea nerezolvată pentru sasanizi era cea a bisericii considerată o organizaţie antistatală, avînd în vedere că zoroastrismul fusese proclamat religie de stat în Persia. Yezdegerd I socotea, că atita timp cît armenii vor păstra creştinismul, vor fi aliaţi naturali ai Bizanţului creştin, principalul inamic al Persiei; de aici numeroasele încercări ale sasanizilor de a-i converti pe armeni la religia lor, ce urma a fi folosită, la rîndul ei, ca instrument ideologic, pentru dominaţia persană în Armenia. Pe de altă

parte, ceea ce îi neliniştea pe regii Persiei era faptul că, după desfiinţarea dinastiei arsacide, biserica îşi asumase într-un fel rolul acestei dinastii, devenind o puternică pîrghie, pentru păstrarea forţelor centripetale, a unităţii poporului armean şi punînd cele două părţi ale Armeniei sub autoritatea spirituală a catolicosului. Totodată, unind întreaga Armenie Mare sub păstoria sa, biserica a trezit timpuriu conştiinţa poporului, privind comunitatea intereselor sale naţionale, şi a determinat hotărîrea capilor bisericii armene de a deveni independenţi faţă de Bizanţ şi biserica universală, de a avea o biserică autocefală, naţională. În felul acesta, Biserica armeană a contribuit la lupta poporului armean împotriva dominaţiei străine.

Sasanizii i-au permis catolicosului Sahak Parthev să se înapoieze în patrie, însă i-au redus simţitor puterile, trimiţînd o dată cu el pe episcopul siriac Şmuel.

La moartea lui Sahak (439), istoricul Movses Chorenaţhí a scris: „Deşi Sahak Parthev s-a născut muritor, a lăsat o amintire nemuritoare".

O dată cu urcarea pe tronul Persiei a lui Yezdegerd al II-lea, situaţia Armeniei s-a înrăutăţit. Pentru războaiele purtate în Asia Centrală şi împotriva hunilor, care năvăleau dinspre Caucaz, a ordonat să se recruteze soldaţi nu numai din Iran, ci şi din ţările creştine subjugate, în special din Armenia. Aceste ţări rămîneau astfel fără apărare, în timp ce trupele lor se găseau angajate în lupte, departe de hotarele ţării. Forţele armene şi în general creştine (inclusiv cele georgiene şi albane) erau trimise în locurile cele mai periculoase, unde sufereau pierderi grele. Aceste practici, împreună cu dările spoliatoare, care semănau mai mult a jaf, au provocat mari nemulţumiri în rîndul nobilimii, dar şi al ţărănimii. Starea de spirit antipersană şi antizoroastristă a ajuns la culme atunci cînd *hazarapetul* Mihrnerseh a trimis nobililor armeni decretul prin care se impunea convertirea la zoroastrism, cu concluzia din scrisoarea însoţitoare, cum că, în cazul convertirii armenilor, le vor urma exemplul şi georgienii şi albanii. Pentru a întocmi un răspuns, se convoacă o adunare cu reprezentanţii din toate provinciile Armeniei, la care participă 17 prinţi şi 17 episcopi. Cei prezenţi erau conştienţi de însemnătatea momentului, pentru apărarea identităţii poporului armean şi a patriei sale, de superioritatea lor morală şi culturală. Ei şi-au exprimat părerea că decretul de convertire este rodul lipsei de instruire şi cunoştinţe. Istoricul *Eghişé*, contemporan al evenimentelor, scrie în acest context: „Orbul este lipsit de razele soarelui, iar incultul de posibilitatea de a-şi trăi viaţa integral. E preferabil să fii orb de vedere, decît orb cu spiritul. După cum spiritul este superior trupului, tot aşa vederea spiritului este superioară vederii organice". Participanţii la adunare erau însufleţiţi de asemenea idei umaniste şi progresiste. Ei au respins zoroastrismul, considerată o religie puerilă, afirmînd că problemele legate de libertatea de conştiinţă nu pot fi impuse cu forţa, că nu sînt dispuşi să-şi schimbe credinţa şi dacă e nevoie să moară pentru credinţă şi patrie, sînt gata s-o facă. Ei trimit o scrisoare în acest sens, care provoacă furia regelui şi a nobililor persani. Yezdegerd al II-lea îi invită pe toţi nobilii din Armenia, Georgia (Gruzia) şi Albania (caucaziană n.a.)

să se prezinte la Ctesiphon, unde îi amenință cu execuția, dacă nu se convertesc (450). În fața acestor amenințări brutale, reprezentanții celor trei țări creștine se hotărăsc să accepte de formă convertirea, deciși ca, odată ajunși în patrie, să organizeze rezistența. Sparapetul Vardan Mamikonian a acceptat cu reticență această concesie, chiar dacă era o stratagemă. Odată înapoiați în patrie, împreună cu 700 de magi (preoți zoroastriști) și soldați persani, ei au întîmpinat ura populației care s-a răsculat în mod spontan, necunoscînd intențiile reale ale nachararilor. După cum se exprimă Eghișé, răsculații erau hotărîți ca: „Fratele să lupte împotriva propriului frate, dacă acesta trădează legămîntul față de preceptele lui Dumnezeu; tatăl să nu-și cruțe fiul, iar fiul să nu aibă considerație față de părintele ce-și încalcă onoarea; soția să lupte împotriva soțului, iar servitorul să-și înfrunte stăpînul". Au ieșit la luptă bărbați și femei, tineri și bătrîni.

Răsculații au măcelărit garnizoanele persane, izgonind pe magii și funcționarii persani. Curînd, însă, lucrurile se lămuresc: nachararii, în frunte cu sparapetul Vardan Mamikonian preiau comanda răsculaților. Lor li se alătură, cu multe rezerve și oscilări, însuși *Vasak Siuni*, de naționalitate armeană, numit de persani *marzpan* al Armeniei. Trupele de răsculați ocupă toate punctele strategice ale țării. Totodată, ele caută să-și asigure aliați, adresîndu-se în primul rînd „împăratului creștin" al Bizanțului care refuză să-i sprijine, fiind ocupat cu luptele la Dunăre împotriva „barbarilor". Numai hunii din nordul Caucazului au promis să sprijine lupta împotriva Persiei. Pentru a face legătura cu ei, Vardan Mamikonian lichidează garnizoanele persane care apărau trecătorile prin Caucaz, fără să reușească totuși să obțină sprijinul hunilor. La cererea expresă a regelui Persiei, împăratul bizantin Marcian se angajează chiar solemn să nu ajute pe răsculații armeni. La aceasta se adaugă trădarea lui Vasak Siuni, care se retrage din armata răsculaților, predînd o seamă de puncte de sprijin trupelor persane în Cîmpia Araratului și atrăgînd de partea sa pe unii nacharari șovăielnici. Mamikonian nu s-a lăsat însă intimidat, ci și-a adunat forțele și pe nachararii patrioți la Artașat, unde a format un nou guvern sub conducerea sa, proclamînd independența Armeniei. Oastea răsculaților, compusă din 66 000 de luptători, recrutați din toate păturile populației, inclusiv din clerul creștin, animată de un puternic sentiment patriotic, a pornit spre sud, pentru a întîmpina armata persană pe cît posibil în afara granițelor țării. Dar aceasta pătrunsese deja în Armenia și ciocnirea între cele două forțe a avut loc în Cîmpia Avarayr, pe malul rîului Tighmut, la sud de Nachceavan, în ziua de sîmbătă 26 mai 451. Armata persană, sub conducerea lui Mușkin Nisala vurt, număra 80—90 000 de soldați bine instruiți, însoțiți de 13 elefanți de luptă. Evenimentul este consemnat în opera istoricilor vremii, Ghazar (Lazar), Pharpețhi (Pharbeți) și Eghișé. Acesta din urmă își intitulează lucrarea *Războiul armenilor*. După succesele inițiale, cînd trupele persane încep să se retragă, o defecțiune în dispozitivul oștirii armene dă posibilitatea forțelor persane să contraatace cu sprijinul elefanților. În lupta aprigă ce se încinge cad 1036 de ostași și nacharari armeni în frunte cu comandantul armatei,

Vardan Mamikonian (Vartan Mamigonian), iar persanii pierd 3544 de oameni. Oastea armeană s-a retras, dar şi-a păstrat puterea combativă. Mulţi istorici contestă că ciocnirea dintre cele două armate de la Avarayr a fost o victorie pentru persani, bazîndu-se pe relatarea detaliată dată de Eghişé, care, după ce descrie în mod poetic, cu multă plasticitate, situaţia cîmpului de luptă după bătălie şi starea de spirit a diverselor categorii de ostaşi, trage următoarea concluzie: „Nu au fost învingători şi învinşi, ci, ieşind la luptă vitejii contra vitejilor, ambele părţi au suferit înfrîngere".

De fapt, după bătălia de la Avarayr a urmat un război de partizani, purtat de întregul popor împotriva cotropitorilor persani, ceea ce a dus pînă la urmă la renunţarea planurilor de convertire la păgînism a armenilor şi la recunoaşterea din partea sasanizilor a libertăţii cultului creştin în Armenia şi implicit a păstrării identităţii naţionale a poporului armean.

Această pagină din lupta pentru libertate s-a imprimat atît de adînc în conştiinţa naţională a armenilor de pretutindeni încît pînă astăzi încă, după peste 1 500 de ani de la acel eveniment memorabil, ziua luptei de la Avarayr este comemorată în fiecare an ca o sărbătoare naţională. „Sărbătoarea Vardanienilor" (Vartananţ Ton-Don), iar biserica a proclamat victimele bătăliei „martiri" şi pe Vardan Mamikonian „sfînt".

Epilogul răscoalei din 450—451, deşi în general favorabil pentru poporul armean, din punct de vedere naţional, a fost tragic pentru majoritatea capilor răsculaţilor. 37 de nacharari şi 8 clerici, luaţi prizonieri în bătălia de la Avarayr, au fost deportaţi în locuri îndepărtate din Iran. După cîţiva ani, unii dintre clerici au fost executaţi, altora li s-au tăiat urechile şi au fost trimişi la muncă forţată. Marzpanul Vasak Siuni a fost destituit, judecat la Ctesiphon şi executat pentru trădarea intereselor persane, la începutul răscoalei. În istoria poporului armean a rămas însă ca o figură de trădător de patrie şi neam.

Drepturile cucerite de răsculaţii armeni nu au avut o viaţă lungă, întrucît regele Peroz, care a urmat tatălui său Yezdegerd în anul 459, în mare parte cu ajutorul nachararilor armeni, şi-a încălcat promisiunile făcute acestora şi a reînceput politica de opresiune şi prigoană. Aceasta a făcut ca poporul să se răscoale din nou, de astă dată sub conducerea sparapetului Vahan Mamikonian şi a nachararului Sahak Bagratuni. Lupta, care a durat trei ani (482—484), în alianţă cu Georgia, a fost victorioasă. La aceasta s-a adăugat înfrîngerea armatei persane în Asia Centrală, în ciocnirile cu hunii şi omorîrea regelui Peroz. Urmaşul său, Vologeses (484—491), sub presiunea înfrîngerilor suferite pe toate fronturile şi cu forţele armate slăbite, a acceptat să încheie un tratat de pace cu răsculaţii armeni în condiţiile cerute de aceştia şi anume: 1) Încetarea oricărei prigoane împotriva creştinismului în Armenia; 2) Respectarea orînduirii feudale din Armenia şi a drepturilor şi privilegiilor nobililor; 3) Nachararii armeni recunosc numai suzeranitatea personală a regelui Persiei, fără intermediul altor persoane (aluzie la marzpan).

Bilanţul răscoalei din 481—484 a fost mai pozitiv decît cel al răscoalei din 450—451, întrucît Armenia a fost recunoscută ca ţară semi-independentă, autonomă. Ea şi-a păstrat identitatea sa politică şi posibilităţile de dezvoltare economică şi culturală. Armenia feudalo-princiară (Tanutirakan-Danudiragan) a avut o existenţă relativ scurtă (450—509). În această perioadă, au avut loc sciziuni dogmatice în Biserica Creştină, care au fost exploatate pe plan politic, atît de Imperiul bizantin, cît şi de Persia sasanidă. În anul 451, cînd poporul armean se răsculase împotriva dominaţiei persane şi ducea o luptă aprigă pentru existenţă naţională, pe malul asiatic al Bosforului, la Calchedon, a avut loc cel de-al patrulea Conciliu universal al Bisericii Creştine, care a dus la sciziunea dintre *monofiziţi* (cei care susţineau că în Iisus Hristos există o singură natură, atît divină, cît şi umană sau că Hristos este el însuşi dumnezeu cu faţă umană) şi *diofiziţi* (care susţineau că în Hristos există două naturi una divină şi alta umană). Diofiziţii, susţinuţi de împăratul Marcianus, au învins, declarînd pe monofiziţi „eretici". Armenii, georgienii şi albanii, care nu participaseră la conciliu, dar care simpatizau cu monofiziţii, ca şi copţii şi siriacii, au fost, de asemenea, etichetaţi „eretici" faţă de Biserica bizantină considerată „ortodoxă" sau calchedoniană. O dată cu victoria diofiziţilor, a început prigoana împotriva monofiziţilor din Imperiul bizantin. Sub această mască scolastică, se ascundea tendinţa de dominaţie universală a Bizanţului, iar popoarele asuprite de bizantini, în provinciile orientale, duceau lupta de eliberare sub mantia monofizitismului. Persia, la rîndul ei, pentru a se contrapune Bizanţului, a recunoscut oficial nestorianismul[34] drept cult unic al creştinilor ce trăiau pe teritoriul ei. Armenii, georgienii şi albanii au trebuit să ducă lupta de existenţă naţională pe două fronturi: împotriva Bizanţului şi a diofizitismului susţinut de acesta, precum şi împotriva Persiei şi a nestorianismului.

Armenia bizantină. După cum s-a arătat mai sus, prin tratatul semnat în anul 387 între Imperiul roman de răsărit şi Persia, 1/4 din teritoriul Armeniei a trecut la Imperiu, cunoscut ulterior sub denumirea de Bizanţ. Dominaţia bizantină în Armenia a luat forme din ce în ce mai opresive şi spoliatoare, în asemenea măsură, încît abuzurile funcţionarilor bizantini, dările grele, războaiele nesfîrşite au determinat ţărănimea să-şi părăsească pămînturile şi să se refugieze la oraşe, în special la Constantinopol, pentru a-şi asigura existenţa.

Domnia împăratului Iustinian I 527—565 a fost caracterizată prin tendinţa de expansiune şi refacere a Imperiului roman. În timpul domniei lui, Bizanţul capătă din ce în ce mai mult caracterul unui stat grecesc, limba greacă înlocuind treptat limba latină în administraţie şi ca limbă de cancelarie, datorită predominanţei populaţiilor elene sau elenizate din Orient. Atenţia lui Iustinian s-a îndreptat, la început, spre Occident. După lupte grele, generalul de naţionalitate armeană *Narsés*, a reuşit să izgonească definitiv

[34] Doctrină religioasă creştină care susţine că trebuie să se recunoască în Hristos două persoane, individualităţi, aşa cum se disting două naturi.

pe ostrogoţi din Italia (552—555), el însuşi devenind vice-rege al Italiei, în timp ce un alt general armean, *Artavan Arşakuní*, a cucerit Africa de Nord, izgonind pe vandali. În urma războaielor purtate în Bazinul mediteranean, suprafaţa imperiului s-a dublat. Această expansiune continuă trebuia să ducă la ciocniri şi cu Persia, care aveau loc adesea pe teritoriul Armeniei, cu sorţi schimbători de izbîndă, pentru o parte sau cealaltă. Politica opresivă bizantină în Armenia a dus şi la răscoale ale populaţiei, precum şi la comploturi pentru asasinarea lui Iustinian şi a generalului Belizarie, susţinătorul său (539—540). Armenia bizantină a rămas, însă, în continuare sub stăpînirea imperiului, fiind împărţită în patru părţi, conduse de guvernatori de obicei armeni, cum au fost: Toma, Hamazasp, generalii Guzes, Sittas (Ursikios), Akakios, care serveau cu fidelitate pe împărat şi la nevoie reprimau chiar mişcările insurecţionale ale populaţiei. Politica bizantină de strămutare a populaţiilor eterogene ale imperiului dintr-o parte în alta a Bizanţului a avut consecinţe nefaste asupra unităţii teritorial-naţionale a poporului. Mulţi armeni au fost smulşi de pe pămînturile lor şi duşi în Balcani şi în alte ţări occidentale. Trupe şi comandanţi armeni erau folosiţi în războaiele Imperiului, ca trupe de elită. Pentru a lovi în puterea nobilimii armene, a fost desfiinţată moştenirea ereditară pe linie bărbătească, care era menită să împiedice fărîmiţarea pămînturilor şi slăbirea bazei materiale a familiilor nobiliare. Iustinian a desfiinţat acest drept, pe motiv că încalcă dreptul roman şi nedreptăţeşte pe femei. La aceasta se adăuga folosirea nobililor în serviciul Imperiului, departe de patria lor, împiedicînd astfel organizarea şi conducerea unor eventuale răscoale.

Luptele de eliberare împotriva Persiei şi Bizanţului. Politica opresivă dusă atît de Persia, cît şi de Bizanţ, a provocat şi în cursul secolelor VI—VII numeroase răscoale ale armenilor împotriva dominaţiei străine, răsculaţii căutînd să se alieze cînd cu unul din cele două imperii împotriva celuilalt, cînd cu terţe ţări aflate în conflict cu una din cele două mari puteri. Politica lui Iustinian de asimilare forţată şi încercările de subordonare a Bisericii armene faţă de Biserica bizantină calchedoniană a dus la ostilitatea armenilor împotriva Bizanţului, care, cu scurte împăcări sau alianţe comune împotriva Persiei, a durat în tot cursul evului mediu.

Pentru a-şi afirma independenţa faţă de presiunile ideologice venite din ambele părţi, în anul 554 a fost convocată la Dvin, sub preşedinţia catolicosului Nerses al II-lea Bagrevandeţhi (Pakrevanteţi), o adunare generală a clerului, nobilimii şi a reprezentanţilor altor pături ale populaţiei, cu care prilej a fost anatemizat atît calchedonismul cît şi nestorianismul. Se pun bazele autocefaliei Bisericii armene, care va avea un rol naţional din ce în ce mai mare în secolele următoare. Pe aceeaşi linie de afirmare naţională, s-a hotărît data de început a calendarului armean anul 551 după Hristos. Atitudinea anti-calchedoniană a Bisericii armene era şi pe placul sasanizilor, care au încercat să o cîştige de partea lor, dîndu-i dreptul de a încasa dările de la populaţie, în locul nobilimii armene.

Atitudinea binevoitoare a curţii regale persane era însă în contradicţie cu comportarea marzpanului persan, în special a lui Suren Vîşnaspí şi a magilor care au continuat să construiască temple păgîne în Armenia persană, să oprime poporul, să ducă o viaţă de desfrîu, să comită violuri, să atenteze la onoarea familiilor armene, să practice obiceiuri zoroastriste abjecte ca aceea a căsătoriei dintre părinte şi fiică etc.

7. Invazia arabă

Triburile arabe din Peninsula Arabia care, pînă în secolul al VII-lea, nu au jucat un rol în evenimentele istorice din Orientul apropiat şi mijlociu, s-au activat începînd din anul 611, cînd reformatorul religios Mahomed a întemeiat şi a predicat religia musulmană, unindu-le în jurul acestei religii. Din anul 632, profitînd de slăbirea forţelor bizantine şi persane, în urma nesfîrşitelor războaie dintre ele şi de sciziunea din sînul Bisericii creştine, arabii au cucerit în scurt timp Mesopotamia inferioară şi superioară, Siria, Palestina, Egiptul, Persia, iar în anul 640 au pătruns şi în Armenia, înaintînd pînă la capitala Dvin (Tvin). Luptele dintre arabi şi bizantini pentru dominaţia asupra Armeniei s-au desfăşurat timp de 53 de ani, pînă ce, în anul 693, arabii şi-au stabilit hegemonia pînă la Munţii Caucaz.

În perioada de decadenţă a regatului sasanid, au început să se afirme în Armenia prinţii din familia Bagratuní (Pakraduní) şi cei din familia Rîştuní (Rîşduní), în timp ce puterea mamikonienilor slăbise.

Astfel, în 639, Theodoros Rîştuní a unit partea persană şi cea bizantină a Armeniei, care a devenit un principat autonom sub conducerea sa. El şi-a luat titlul de principe şi comandant suprem al Armeniei reunificate, stabilindu-şi sediul pe insula Agthamar din lacul Van. În anul 649, împăratul Heraclios al Bizanţului l-a recunoscut pe Theodoros Rîştuní în calitate de principe. Lucrurile au început însă să se complice pentru acesta, datorită situaţiei militare nefavorabile din Armenia, unde, nemaiexistînd trupe bizantine, armenii erau lăsaţi în voia soartei, în faţa ameninţărilor arabe. Luînd în considerare conjunctura creată, Rîştuní a preferat să ajungă la un *modus vivendi* cu arabii şi a încheiat, în 652, un tratat, prin care Armenia era scutită de a plăti tribut, timp de trei ani, iar după aceea suma tributului rămînea la aprecierea Armeniei. Totodată, armenii au primit dreptul de a avea o armată de 15 000 călăreţi, care era însă obligată să participe la campaniile arabilor. Recunoscînd, în mod formal, suzeranitatea Califatului din Medina, Armenia şi-a păstrat cîtva timp autonomia. În plus, Rîştuní a fost recunoscut principe suprem şi al Georgiei şi Albaniei (caucaziene), dar s-a îmbolnăvit în curînd şi s-a retras de la conducerea ţării (654). Arabii au invadat Armenia, profitînd şi de neînţelegerile şi rivalităţile dintre nobilii feudali armeni. Figura lui Rîştuní, considerat ca una dintre cele mai mar-

cante personalități politice armene din evul mediu, s-a reflectat în epopeea eroică „*Sasna Ţrer*“ sub numele de *Unchiul Thoros* sau *Tevathoros*, personificînd înţelepciunea politică.

Totuşi, în ciuda hegemoniei arabe, datorită luptei sale îndărătnice, Armenia şi-a restabilit în mare măsură autonomia internă, iar în timpul urmaşilor lui Rîştuni a rămas în continuare un principat semi-independent, cu o economie înfloritoare şi o cultură dezvoltată.

În a doua jumătate a secolului al VII-lea, Armenia a oscilat între Bizanţ şi Califatul din Damasc, în funcţie de conjunctura politico-militară, iar cele două puteri îşi disputau hegemonia asupra Armeniei, pînă cînd califul din dinastia omayadă, Abd-al-Malik (685—705) şi-a stabilit hegemonia asupra Armeniei, numindu-l pe fratele său Muhammadin (693) vice-rege al Armeniei, Atropatenei şi Djazirei (Mesopotamia superioară). În anul 701, Armenia, Georgia, Albania, regiunile pre-caspiene şi Ciogha (Darband) au fost transformate de arabi în provincia denumită de ei „*Arminia*“. În această perioadă, opresiunea şi exploatarea economică arabă s-a înăsprit, ceea ce a dus la răscoala populaţiei, uciderea guvernatorului arab şi nimicirea garnizoanelor arabe de către răsculaţii conduşi de Sîmbat Bagratuní (Bagratidul). Pentru a se răzbuna, arabii au atras prin viclenie într-o cursă pe nachararii armeni şi, închizîndu-i în bisericile din Nachceavan şi Chram, i-au ars de vii. Bagratuní a scăpat de această cursă. Deşi răscoala a fost reprimată, ea a avut totuşi urmări favorabile pentru poporul armean şi pentru drepturile ereditare ale nobilimii armene, drepturi ce au fost recunoscute de califii omayazi. Politica arabă faţă de Armenia era însă foarte schimbătoare, trecînd de la încercările de cîştigare a populaţiei, la represiunile brutale şi spolierea ei, sub jugul greu al birurilor.

Exploatarea economică a popoarelor supuse de arabi şi prigonirea creştinilor au luat proporţii mai mari prin folosirea unor mijloace viclene, o dată cu venirea la putere a dinastiei abbaside (750—1258), care a organizat califatul din Bagdad pe baza unui mahomedanism bigot şi intolerant. Armenia avea un *vostikan* arab (cuvînt provenit din limba pahlavi şi însemnînd persoană de încredere a regelui, în speţă, în timpul dominaţiei arabe, „guvernator“), care supraveghea activitatea principelui armean. Vostikanul, la rîndul lui, era supravegheat şi spionat de administratorul poştei, care trimitea califului rapoarte confidenţiale despre fiecare pas al acestuia.

Cu toate măsurile de opresiune şi supraveghere strictă, arabii nu au putut preveni răscoalele periodice ale poporului armean împotriva jugului străin. O problemă mai gravă s-a ivit însă, datorită politicii califatului de a coloniza cu arabi teritoriul Armeniei învecinat cu Bizanţul şi de a islamiza poporul armean, ca şi celelalte popoare dominate de arabi. În anii opresiunii abbaside a început emigrarea unor largi mase ale poporului armean, iar în unele părţi ale Armeniei s-au creat emirate arabe.

Cu toate condiţiile externe nefavorabile, familia nobiliară a *bagratizilor* şi-a extins domeniile în cea mai mare parte a Podişului Armeniei, ajungînd în nord pînă la Djavachkh, iar în sud pînă la Mesopotamia superioară.

După ce şi-a extins în felul acesta domeniile, *Aşot Bagratuní* a fost recunoscut, în 804, prinţ al armenilor, mutîndu-şi capitala la Bagaran, în timp ce fratele, său Şapuh, a fost numit comandant suprem al armatei. Alături de bagratizi s-au întărit şi familiile nobiliare: *Arţruní* în *Vaspurakan* (în jurul lacului Van), *Siuneţhí* în *Siunikh* (sud-estul Armeniei) şi prinţii din *Arţach* (a răsărit de lacul Sevan). Sub presiunea neîntreruptelor răscoale ale poporului armean, Califatul abbasid a fost obligat să recunoască suveranitatea bagratizilor în *Arminia*, iar Bagarat Bagratuní (Pakarad Pakraduní) a fost recunoscut „prinţ al prinţilor" nu numai faţă de nobilii armeni, ci şi faţă de cei din Georgia şi Albania. În anii domniei lui (826—850), Armenia şi-a recăpătat autonomia internă, deşi prinţul prinţilor trebuia să strîngă dările, prin nachararii armeni, şi să trimită califului tributul anual. Sub califul Mutavakkil (847—861), arabii au mai făcut o încercare de a opri procesul de descompunere a califatului. Pentru a frînge rezistenţa poporului armean, el l-a numit pe generalul de origine turcă Bugha, cunoscut pentru cruzimea sa, în calitate de comandant al trupelor arabe. După succese iniţiale, trupele arabe au fost înfrînte (855), iar Bugha a fugit din Armenia. Centrul principal al rezistenţei armene s-a mutat în Vaspurakan. În felul acesta, în timp ce Califatul abbasid se destrăma, iar forţele bizantine înaintau în Asia Mică, se pregăteau condiţiile pentru restabilirea independenţei Armeniei.

În anul 861, generalii turci din armata arabă l-au asasinat pe califul Mutavakkil, ceea ce a grăbit descompunerea califatului. În 862, *Aşot* (Aşod) *Bagratuní* (Bagratidul), a devenit „prinţ al prinţilor armenilor şi georgienilor", întemeind regatul independent al bagratizilor.

Dominaţia arabă de peste două secole asupra Armeniei nu a schimbat instituţiile, credinţa şi cultura poporului armean, nu a lăsat urme nici asupra limbii, dar a frînat dezvoltarea artei şi culturii. Deşi arabii porniseră expansiunea lor cu ideea de a răspîndi islamismul, aceasta nu a reuşit decît în ţările păgîne ca: Persia, Afghanistan, Belucistan, India, Turkestan, în rîndul unor triburi din Munţii Caucaz şi din Africa, care au adoptat scrierea arabă, literatura şi civilizaţia arabă. Poporul persan şi-a pierdut în mare măsură identitatea sa naţională, a trecut la islamism, a distrus vechea sa cultură şi literatură, cărţile vechi, scrierea pahlavi. Persanii au adoptat alfabetul arab, iar în limba lor au pătruns foarte multe cuvinte arabe. Ţările creştine, cu excepţia Palestinei, Siriei, Mesopotamiei şi Egiptului (unde s-au instalat mase mari arabe) nu s-au islamizat [35].

8. Restabilirea independenţei Armeniei

Regatul bagratid. În condiţiile slăbirii puterii califatului arab de la Bagdad, care se bizuia din ce în ce mai mult pe armata alcătuită din mer-

---

[35] H. Acearian, *Hayoţhlezvi patmuthiun (Istoria limbii armene)* Vol. II, p. 171—172, Haipethrat, Erevan, 1951.

cenari turci, nesiguri, aduşi din Asia Centrală, o seamă de ţări şi regiuni dominate de arabi s-au desprins în secolul al IX-lea de sub dominaţia lor. Au izbucnit revolte ca cele ale armenilor din Sasun şi din Chuthé, care au zdrobit armata arabă. În Georgia, de asemenea, unde se stabilise o ramură a bagratizilor sub conducerea unui alt Aşot Bagratuní, fiul lui Atîrnerseh, au apărut principate independente.

Pas cu pas, Armenia se elibera de dominaţia arabă şi de obligaţiile sale pecuniare faţă de calif. În 874/75, Vostikanul arab a fost izgonit din Armenia. Pe o inscripţie din insula lacului Sevan, din anul 874, se menţionează că Aşot Bagratuní este recunoscut de către nobilii armeni rege. Acesta s-a dovedit şi un bun diplomat în relaţiile cu Bizanţul, care, sub împăratul de origine armeană *Vasile I* (867—886), întemeietorul dinastiei macedonene (867—1057), i-a propus o alianţă şi încoronarea ca rege. Aşot a acceptat să primească coroana atît din partea împăratului Bizanţului, cît şi din partea califului Mutamid, fiind încoronat oficial în Armenia, în anul 884 sau 885 şi recunoscut ca rege de ambele puteri.

Prin urmare, după aproape 450 de ani de la căderea dinastiei arsacide şi dispariţia statului armean, se restabileşte statul centralizat independent al Armeniei. Aceasta a avut o mare însemnătate, atît din punct de vedere politic, cît şi economic şi cultural. Istoricul Stepanos din Taron (Taroneţhi), contemporan al acestor evenimente, considera că Aşot I „a refăcut, pentru a treia oară, regatul Armeniei".

Sub domnia lui *Sîmbat I* (Sîmpad, 890—914), fiul lui Aşot I, s-a încheiat un tratat comercial cu împăratul Bizanţului de naţionalitate armeană, *Leon al VI-lea Filozoful* (sau Înţeleptul, 886—912). Sîmbat a întărit prietenia cu Imperiul şi a contribuit la dezvoltarea comerţului de tranzit prin Armenia, între Bizanţ şi ţările arabe. Hotarele Armeniei s-au extins sub domnia primilor regi bagratizi, cuprinzînd cea mai mare parte a Armeniei istorice. Regatul bagratid se întindea de la Samchor pînă la Karin (Erzurum) şi de la rîul Kura pînă la malul de sud al lacului Van şi provincia Taron în vest. Dacă primii 17 ani ai domniei lui Sîmbat I au trecut în pace, ultimii 5 ani au fost ani de restrişte, Armenia trebuind să facă faţă invaziilor emirilor Sadj din Atropatene, încercărilor de scindare prin crearea unui al doilea regat armean în Vaspurakan (908) sub regele *Gagik* (cit. rom. Gaghik) *Arţruní*, iar Sîmbat I însuşi, fiind atras în cursă de emirul Iusuf, a fost decapitat în 914, iar corpul său crucificat în piaţa publică din Dvin. Fiul defunctului rege, *Aşot al II-lea* supranumit *Ierkat* („fier", 914—929) a răzbunat moartea tatălui său, înfrîngînd oştile arabe, prin atacuri rapide şi curajoase. În felul acesta, Armenia s-a eliberat nu numai de cotropirile arabilor din Atropatene, ci a încetat, în general, să recunoască chiar şi suzeranitatea formală a califului arab. Nemaifiind tributară nimănui, economia Armeniei s-a dezvoltat rapid, o dată cu progresul cultural. În multe provincii ale ţării s-au construit lacuri de acumulare, canale de irigaţii, agricultura şi zootehnia au cunoscut un mare avînt. S-au construit palate, hanuri, şosele şi poduri, precum şi mănăstiri şi biserici, în stil autohton.

O dată cu cîştigarea independenţei, a început o nouă eră în dezvoltarea culturii armene. Pe lîngă mănăstiri şi biserici s-au deschis şcoli, ateliere de copiat şi miniat manuscrise, biblioteci; au luat avînt diferite ramuri ale ştiinţei, au fost scrise cronici şi lucrări istorice, s-a dezvoltat literatura religioasă, s-au scris imnuri şi cîntece religioase. Pe timpul lui *Aşot al III-lea Voghormaţ (Milostivul)* (953—977) s-au deschis leprozerii, spitale, aziluri pentru orbi şi şchiopi, precum şi alte aşezăminte sociale. De asemenea, capitala ţării a fost mutată la Aní (961) care a fost înconjurată de ziduri şi turnuri de apărare, rămase pînă în zilele noastre. S-au construit clădiri monumentale, clădiri de locuit, băi publice, biserici etc. din piatră, remarcîndu-se prin eleganţa şi finisajul lor deosebit. S-au realizat construcţii edilitare şi în alte oraşe şi comune.

Armenia a trăit o perioadă de securitate externă, datorită şi faptului că puterea Califului arab slăbise considerabil, mai ales după campaniile trupelor bizantine conduse de generalii armeni ai imperiului, Nichifor Focas şi Ioan (Hovhannes) Ţimiskes, care au zdrobit pe arabi şi au ocupat Cilicia (964—965). Acesta din urmă a înfrînt, de asemenea, oastea prinţului rus Sviatoslav, care intrase în Bulgaria, iar după aceea a anexat partea răsăriteană a Bulgariei. Aceste evenimente au avut, însă, consecinţe şi pentru poporul armean, întrucît în vederea apărării frontierelor de nord ale imperiului, Ţimiskes a populat Tracia cu armeni, în special sectanţi, din provinciile armene stăpînite de bizantini.

În secolul al X-lea, Armenia bagratidă trebuia să facă faţă pe de o parte tendinţelor expansioniste ale Imperiului bizantin, iar pe de altă parte, pericolului ce rezulta din existenţa pe teritoriul Armeniei a unor mici emirate arabe, înfipte în trupul ţării şi care, deşi se supuseseră regelui Armeniei bagratide, împiedicau reconstituirea unui stat unitar cu o singură limbă, aşa cum a existat odinioară. Emiratele arabe, avînd centrele la Dvin (Tvin), Berkri (Pergri) şi Manazkert (Manazgerd) au contribuit la scindarea Armeniei şi izolarea Regatului Bagratid de la Aní de bagratizii din Taron (Daron) şi de provincia Vaspurakan (Vasburagan). Această situaţie a dăinuit vreme îndelungată în evul mediu, pînă la invazia otomană şi mongolă în secolele XIII—XV.

Regatul din Vaspurakan. În secolele IX—X, Vaspurakan, care se întindea în partea de est, nord-est, nord şi sud a bazinului lacului Van, mergînd în est pînă la Nachceavan (actualmente Nachicevan, era cea mai mare regiune (nahang) a Armeniei Mari, cuprinzînd 35 de provincii (gavarkavar). Dintre acestea 33 intrau în componenţa regatului Vaspurakan. Regiunea se caracterizează prin podişuri, văi înalte situate între munţi, cărora le dau viaţă cursuri de ape mici. Cîmpiile ce se întind pe malurile lacului Van au o climă blîndă, favorabilă agriculturii, cu predilecţie cultivării viţei de vie şi a livezilor, iar păşunile de munte permit dezvoltarea creşterii animalelor. În afară de regiunea Vaspurakan, în regatul dinastiei Arţruní (Ardzruní) au mai intrat provinciile Mokh, Tamber (Damper) şi Irna, precum şi o parte a provinciilor Her şi Zarevand.

În secolul al X-lea, regatul Vaspurakan se întindea de la rîul Arax în nord pînă la Munții Cordueni și de la lacul Van în vest, pînă la lacul Kaputan (Urmia) în sud-est.

Unificarea Vaspurakanului a avut loc în perioada 852—858, datorită eforturilor lui *Gurgen* (cit. rom. Gurghen—arm. occ.-Kurken) *Apupelci* (Abubeldj) dintr-o ramură secundară a familiei Arțruní (Ardzruní). Inițial, în lupta pentru restabilirea unei Armenii independente, familia feudală Arțruní a sprijinit eforturile bagratizilor din nord, iar bagratizii, la rîndul lor, i-au sprijinit pe prinții Arțruní, dîndu-le chiar provincia Nachceavan, un important nod de comunicații și de comerț internațional. După moartea lui Așot Arțruní (904) domnia a trecut în mîna fratelui său mijlociu *Gagik* (cit. rom. Gaghik, arm. occ.-Kakig), care, într-o perioadă de disensiuni cu bagratizii și apropiere de arabi, a fost proclamat „rege al tuturor armenilor" de către emirul Atropatenei, Iusuf (908), titlu întărit în 919 și de către califat. În felul acesta, arabii au reușit să spargă unitatea poporului armean, exploatînd în folosul lor interesele înguste feudale și tendințele centrifuge ale nobililor armeni. Această situație nu a exclus însă alianța dintre dinastiile bagratide și arțrunide, ori de cîte ori trebuiau să facă față pericolului comun arab.

Domnia regelui Gagik s-a caracterizat, pe plan intern, prin mari construcții edilitare și bisericești. Orașul Vostan, situat pe malul de sud al lacului Van, într-o poziție geografică frumoasă, a fost reconstruit ca și orașul Van (pe malul răsăritean al lacului), unde au fost ridicate biserici, s-au construit trepte, ducînd de la citadela de pe deal spre bazinul de acumulare a apei, s-a săpat un tunel de piatră de aducțiune a apei potabile de la poalele muntelui Varag (situat mai la răsărit) pînă în orașul Van. În cetatea Vanului a fost terminată construcția palatului regal, amenajat somptuos cu săli aurite. S-a dezvoltat reședința de vară și de odihnă de la Get, precum și reședința de iarnă de la Marakan. Mari lucrări de construcții au fost inițiate pe insula Aghthamar din sudul lacului Van. Aici s-a ridicat și un oraș cu același nume, cu portul său, unde s-a construit, de asemenea, un palat regal și o monumentală catedrală (919—921) decorată cu basoreliefuri în piatră, considerată o capodoperă a arhitecturii medievale armene.

Regele Gagik s-a dovedit a fi, totodată, un eminent om politic și bun diplomat, îmbinînd spiritul de rezistență cu o tactică flexibilă și cu acceptarea de compromisuri pentru salvgardarea păcii și independenței țării. El a recunoscut suzeranitatea bagratizilor, colaborînd cu ei și domnind în pace pînă aproximativ în anul 942. În anii care au urmat, s-au accentuat presiunile Bizanțului, atît pe plan politic, cît și religios, ceea ce a dus la fărîmițarea și slăbirea acestui regat.

Crearea altor mici regate și principate armenești. După slăbirea dominației arabe, s-au mai creat în Armenia o seamă de regate sau principate mai mici ca:

a. *Principatul Taron* (Daron) situat în vestul țării, între lacul Van și Tigrul superior;

b. *Principatul Arțach (numit ulterior Chacen)*, în răsăritul Armeniei, la st-sud-est de lacul Sevan, condus de familia princiară Aranșahik-Eranahik, din timpuri îndepărtate.

c. *Regatul Kars (Gars, Ghars) sau Regatul Vanand.*

În perioada sa de existență, secolele X—XI, regatul Kars a cunoscut o înflorire economică și culturală. Ocupînd cca. 10 000 km.², și dispunînd de mine de minereu de fier, de cupru, argint, plumb, pe baza cărora s-a dezvoltat producția meșteșugărească, precum și de o bogată zootehnie, regatul a intrat în circuitul de schimburi de mărfuri din Orientul Apropiat și Mijlociu.

d. *Regatul Kiurikienilor din Tașir-Dzoraget*, cunoscut și sub numele de regatul din Lorí, aflat în extremitatea de nord a țării, a avut inițial capitala la Samșulde apoi la Lorí. A dăinuit între secolele IX—XI sub suzeranitatea regilor bagratizi.

Regatul Kiurikienilor, avînd întinse pășuni alpine, precum și șesuri cu culturi cerealiere, a devenit un puternic centru agro-zootehnic. Subsolul era, de asemenea, bogat în mine de cupru și fier.

e. *Principatul Taik* (Daik) din Armenia Occidentală. Populația Taikului se ocupa de agricultură, creșterea vitelor, pomicultură, viticultură, folosind sisteme de irigații. Regiunea avea minereuri utile, precum și mine de aur și cariere de piatră de construcții.

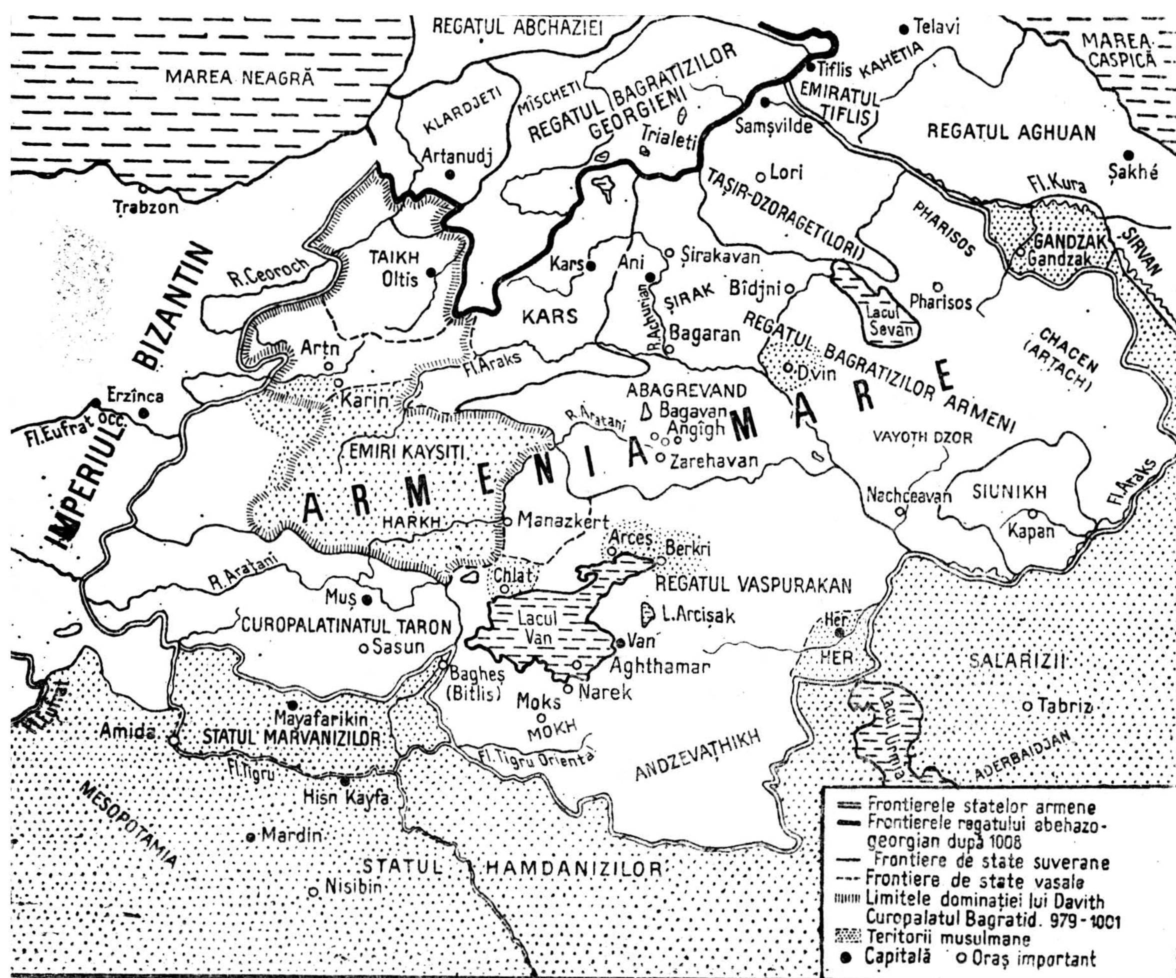
f. *Regatul Siunikh sau Sisakan* (sec. IX—XI) din sud-estul Armeniei (la sud de lacul Sevan), de sub suzeranitatea regilor bagratizi.

La sfîrșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, în Siunikh au fost ridicate clădiri sociale, publice și bisericești, cea mai importantă fiind mănăstirea Tathev, unde au fost adăugate ateliere meșteșugărești și depozite.

În 1044, ultimul an al domniei regelui Sîmbat (Sîmpad) al Siunikhului, țara a fost cotropită de emirii din Atropatene. Trupele arabe venite din sud au provocat mari distrugeri și multe victime în rîndurile populației, mai ales în marele centru religios și cultural de la mănăstirea Tathev, unde se aflau aprox. 1000 de călugări, sihaștri și mulți meșteșugari. Cotropitorii au tras prin sabie cea mai mare parte a călugărilor care nu reușiseră să fugă și au incendiat și distrus biserici și alte construcții, jefuind, totodată, bogățiile mănăstirii și ale unităților anexe. Cu toate distrugerile mari, mănăstirea a fost refăcută în decurs de doi ani.

9. Aportul armean în Imperiul Bizantin

O dată cu transferarea în 330 a capitalei Imperiului roman la Bizanț, Armenia, cu poziția sa strategică dominantă, a devenit mărul discordiei între marile puteri din zonă; mai întîi între Bizanț și Persia, ulterior între Bizanț și Califul Arab, mai apoi între Bizanț și triburile turcomane. Deși prin tratatul din 387 cu Persia, Bizanțul obținea partea occidentală a Armeniei, denu-



ARMENIA ÎN SECOLELE X-XI

mită Armenia Minor, împărații bizantini au încercat să-și extindă dominația și asupra Armeniei Mari, intrată sub hegemonia persană. În fond Bizanțul era interesat în anexarea Armeniei, dar fără armeni. Această politică s-a concretizat prin dislocarea forțată a unei părți a populației armene. Soldații și generalii (strategii) armeni erau deosebit de apreciați pentru valoarea lor, dar au fost și 14 împărați și 9 împărătese de origine armeană pe tronul Bizanțului. Încă din secolul al III-lea legiunile romane *Apollinaris* și *Fulminata*, staționate la Satala și la Melitene, erau compuse în parte din armeni creștinați, pomenindu-se chiar de o „legiune armeană". Iustinian a inaugurat dislocarea forțată a soldaților armeni în Europa, pentru apărarea frontierei de la Dunăre, împotriva invaziilor avare și slave. Împăratul Mauriciu a dispus, printr-un decret, la sfîrșitul secolului al VI-lea, mutarea în Tracia, a 30 000 de călăreți armeni împreună cu familiile lor.

O dată cu răspîndirea armenilor în zonele europene ale Imperiului Bizantin se face simțită și influența artei armene. Mulți cercetători găsesc că bisericile armene cu cupolă pe plan pătrat sau dreptunghiular au influențat construcțiile bizantine ca, Sfînta Sofia de la Constantinopol. În schimburile culturale, Armenia Minoră a jucat un rol de seamă.

Prin încorporarea în Imperiul Bizantin a unei părți însemnate din Armenia Mare, unde se găseau multe familii nobiliare, influența acestora a crescut în imperiu, reprezentanții lor ajungînd în cele mai înalte ierarhii militare și politice. Numai în perioada 582—842, din 22 de împărați, cel puțin 7 au fost de origine armeană, începînd cu *Mauriciu*. Împăratul *Heraclius* avea o ascendență arsacidă sau mamikoniană; era fiul lui *Heraclius-Vahan*, exarh (guvernator) al Cartaginei. Cei patru împărați care i-au succedat erau descendenții săi direcți. Heraclius a încredințat un rol important armenilor în reorganizarea imperiului, în fața invaziei persane. Avînd o atitudine mai tolerantă față de Biserica armeană, s-a bucurat de mare prestigiu în rîndul populației armene. Ultimul heraclid a fost înlăturat de la putere în 711 de prințul armean *Vardan* (Vartan) probabil din familia Mamikonian, care s-a urcat pe tronul Bizanțului sub numele de *Filippikos* (711—713). A dus o politică de convertire cu forța la calchedonism a populației armene, ceea ce a făcut pe unii să se refugieze în teritoriul ocupat de arabi.

Împăratul *Leon al V-lea Armeanul* (813—820) era un descendent al familiei nobiliare armene Artruni. Fiii săi purtau nume armenești (Vard, Sîmbat). Urcarea sa pe tronul Bizanțului a statornicit predominanța elementului oriental și iconoclast din Imperiu, față de cel occidental și ortodox. El a restaurat iconoclasmul și a oprit atacurile bulgare împotriva Constantinopolului.

De la mijlocul secolului al IX-lea și pînă la mijlocul secolului al XI-lea, tronul Bizanțului a fost ocupat, fără întrerupere, de împărați armeni (842—1056), această perioadă corespunzînd apogeului puterii și culturii bizantine. Împărăteasa *Theodora* era născută prințesă Mamikonian. Fiul ei, *Mihail al III-lea* a domnit între 842—867, căzînd victima unui complot urzit de un alt clan armean de la curte, condus de *Vasile I* (Bazil 867—886), un armean

originar din Adrianopol, care a pus bazele dinastiei „macedonene". Reprezentanţii ei au domnit pînă în 1056, dinastia dînd dovadă de o longevitate excepţională (aproape 200 de ani), datorită principiului eredităţii dinastice moştenite de la monarhii armeni. În secolul al X-lea, au fost cîţiva uzurpatori, şi ei armeni, care au căutat însă să-şi dea aparenţa de legitimitate, căsătorindu-se cu cîte o descendentă a familiei „macedonene". De asemenea, cînd după 1028 pe tronul Bizanţului s-au urcat şi unii reprezentanţi ai altor familii, ei au procedat în acelaşi mod. În general, în această perioadă, împăraţii de origine armeană păstrau conştiinţa etnicităţii lor şi mîndria de apartenenţă la familiile nobiliare de nacharari. Astfel, succesorul lui Vasile I, *Leon al VI-lea Filozoful* (886—912) este pomenit în cronicile bizantine ca fiind „fiu de armean şi generos mai mult chiar decît un armean". *Constantin al VII-lea Porfirogenetul* (912—919, 944—959), în *Elogiul* pe care-l scrie despre bunicul său Vasile I, revendică originea arsacidă a acestuia. În remarcabilele enciclopedii istorice şi geografice, pe care le-a întocmit, acest împărat-scriitor manifestă un interes deosebit pentru armenii iluştri, ca prinţii din Taron sau Mleh şi strategii armeni, lăudînd vitejia lor. În timpul copilăriei lui Constantin Porfirogenetul, tronul imperial a fost ocupat între 919-944 de marele amiral *Roman Lecapene*, fiul unui nobil armean atras ca mulţi alţi armeni la curtea lui Vasile I, după înscăunarea acestuia. Fiica lui Roman Lecapene s-a căsătorit cu Constantin Porfirogenetul, care s-a urcat pentru a doua oară pe tronul Bizanţului. Fiul rezultat din această căsătorie, Roman al II-lea i-a succedat ca împărat al Bizanţului (959—963).

Generalii (strategii) armeni menţionaţi mai sus, Nichifor Focas (963—969) şi Ioan (Hovhannes) Ţimiskes (969—976), care s-au acoperit de glorie în războaiele contra arabilor, s-au urcat succesiv pe tronul Bizanţului, fiind sprijiniţi de familiile nobiliare armene şi greceşti, care participaseră alături de ei la campaniile militare. Nichifor Focas a fost proclamat împărat (963) la îndemnul şi cu sprijinul a doi descendenţi ai ilustrului general armean Ioan Kurkuas (Hovhannes Gurgen-Kurken), a strategilor Roman Kurkuas şi Ioan Ţimiskes şi cu încuviinţarea văduvei lui Roman al II-lea, al cărui fiu, viitorul împărat Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976—1025) era încă minor. Focas a cucerit Creta, Cipru şi Cilicia, unde au fost dislocaţi mulţi soldaţi armeni, precum şi populaţie armeană. El s-a bucurat de ataşamentul trupelor sale, dar a fost detestat de populaţia civilă, care era brutalizată şi jefuită de administraţia sa. Această situaţie a favorizat complotul lui *Ioan Ţimiskes*, ajutat de locţiitorul său *Mihail Burţes* şi armeanul *Sahak Vahram*, care a dus la asasinarea lui Focas şi urcarea pe tronul Bizanţului a lui Ţimiskes (969). Noul împărat era originar din localitatea Cemeşkaţagkh (forma grecizată, Ţimiskes) din Armenia bizantină. Atît împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul, cît şi ultimii împăraţi din dinastia macedoneană, Constantin al VIII-lea şi cele două fiice Zoe şi Theodora, au slăbit legăturile cu Armenia şi familiile nobiliare armeno-bizantine. De altfel, relaţiile dintre împăraţii bizantini de origine armeană şi Armenia erau dictate de interesele imperiale ale Bizanţului, care pînă la mijlocul secolului al X-lea au coincis în faţa pe-

ricolului comun arab, la care s-au adăugat ideologia şi credinţa creştină comună, ce au permis împăraţilor bizantini de origine armeană să-şi manifeste pe faţă solidaritatea etnică. Lucrurile s-au schimbat întrucîtva, cînd o parte a vechii Armenii bizantine s-a eliberat, în anii premergători urcării pe tron a lui Nichifor Focas. Bizanţul încercase permanent să-şi impună hegemonia asupra întregii Armenii Mari. În consecinţă, în 966, Focas a obligat pe principii Bagrat şi Grigor din Taron să cedeze principatul lor în schimbul unor domenii în Bizanţ. Succesorul său, Ioan Ţimiskes a fost mai aproape de armeni şi a dus o politică de alianţă cu regatele armene.

Vasile al II-lea Bulgaroctonul, deşi a respectat specificul etnic al populaţiilor din Imperiu, oprind persecuţiile din partea Bisericii greceşti şi dorind să apară în provinciile de răsărit ale Imperiului drept „protector" al armenilor şi sirienilor, a dus o politică expansionistă. În Occident, a cucerit Imperiul bulgar, iar în răsărit a anexat regatul Vaspurakan. Urmaşii săi au dus o politică şi mai mioapă în faţa pericolului seldjucid, lovind pe la spate în regatele armene, demobilizînd trupele armene şi lăsînd astfel frontierele răsăritene descoperite în faţa invaziilor seldjucide. Armenii şi grecii nu au opus un front comun faţă de invadatori, iar prin înfrîngerea suferită de trupele bizantine în bătălia de la Manazkert, dominaţia bizantină în Asia Mică a fost zdruncinată.

Strategi armeni în armata bizantină şi alte personalităţi. Politica împăraţilor bizantini de a folosi ostaşi şi comandanţi armeni recrutaţi fie din populaţia Armeniei bizantine, fie din rîndurile refugiaţilor veniţi din Armenia Mare, cu prilejul unor persecuţii periodice din partea persanilor şi apoi a arabilor, a făcut ca militarii armeni să se afirme din ce în ce mai mult în ierarhia armatei bizantine. Această politică, începută în secolul al VI-lea sub domnia lui Iustinian cu generali ca: Narses, Nerses din Basen, Artavan Arşakuni, a devenit tradiţională în secolele următoare. În secolul al VIII-lea, *nacharar-ul* Artavazd Mamikonian (Ardavazt Mamigonian) vice-împărat şi strateg al *themei* armeniace a ajutat la urcarea pe tron al socrului său împăratul Leon al III-lea Isaurianul şi apoi a uzurpat el însuşi tronul Bizanţului (742—743). Şi alţi generali armeni au ocupat pentru scurt timp tronul Bizanţului prin lovituri de stat militare, cum a fost cazul generalului Vahan, în 637, împotriva împăratului Heraclius, al generalului Măjej Gnuni (Knuni), trimis în Sicilia pentru a lupta împotriva arabilor şi care a fost proclamat împărat de trupele sale, al generalului Alexis Muzelé (dintr-o ramură a familiei Mamikonian), care s-a răsculat împotriva împărătesei Irina, cînd aceasta a încercat să-l înlăture de la putere pe fiul ei Constantin al VI-lea. Alţi generali armeni au fost numiţi în fruntea altor *theme* cum a fost Taciat Andzevaţhi, strateg al bucelarilor sub Leon al IV-lea (775—780), Artavazd Mamikonian (omonim cu uzurpatorul sus-menţionat), strateg în aceeaşi perioadă al themei anatolienilor. În Balcani este menţionat generalul Bardas (Vard-Vart) ucis în campania împotriva bulgarilor în 792; în Grecia, Leon Skleros (strămoş al celebrei familii de magnaţi din Asia Mică), era strateg al Peloponezului la începutul secolului al IX-lea, Grigor Taronaţhí (Krikor Daronaţl) a devenit

duce al Thesalonicului în anii 991—995. Descendenţii săi au ocupat funcţii de înalţi funcţionari în Macedonia, Tracia, Bulgaria. În Grecia, se mai pomeneşte de strategul Rupenes, strămoş al lui Ruben (Rupen) întemeietorul principatului armean din Cilicia. Armenii instalaţi în Balcani deşi aveau sarcina de a combate pe bulgari, au stabilit în unele cazuri legături maritale cu aceştia. Ţarul Samuil (997—1014) al Bulgariei era armean din partea mamei; în anii 625—644 Isaac (Sahak-Sahag) a fost exarh (guvernator) al Italiei, cu sediul la Ravenna. În sec. al IX-lea armenii erau folosiţi de Imperiu, de asemenea, în Italia de sud şi Sicilia, împotriva invaziei arabilor din Maghreb. În oraşele eliberate din Calabria (880) au fost instalate garnizoane armene şi de sectanţi paulicieni. Cel mai celebru strateg armean din această perioadă a fost Sîmbat (Sîmpad), care a condus, la sfîrşitul secolului al IX-lea, un vast comandament, cuprinzînd toată Italia de Sud, Macedonia şi Tracia.

Dintre succesorii săi armeni s-au remarcat, în secolul al XI-lea, Kurkuas şi Thornik. Dintre strategii de origine armeană din Sicilia este cunoscut celebrul Katakalon Kekaumenos, care a apărat cu vitejie Messina, asediată de arabi (1041). Alături de arabi, evrei şi slavi, armenii au constituit în Italia de sud o puternică minoritate etnică, avînd reprezentanţi în toate domeniile de activitate: administraţie, armată, moşierime (în regiunea Bari), meşteşuguri, comerţ. Au existat biserici armeneşti la: Bari, Tarent, Matera. Nişte moaşte ale lui Grigore Iluminătorul au fost transferate la Nardo (regiunea Otranto), care l-a recunoscut drept „protector".

Se întîlnesc armeni şi în alte funcţii conducătoare din Imperiu. Urcarea pe tron a lui Vasile I, a atras la Constantinopol mulţi armeni dornici să ajungă în poziţii conducătoare. Un prieten armean din tinereţe al lui Vasile I, *Stylianos Zauţes* a devenit consilierul său personal în perioada domniei acestuia. Apoi a fost numit ministrul principal al lui Leon al VI-lea, care s-a căsătorit cu fiica sa, Zoe şi i s-a atribuit titlul creat anume pentru el de „Tată al Împăratului". Zauţes a restabilit dreptul roman în Imperiu. Între secolele IX—XI numeroşi funcţionari de origine armeană ocupă posturi importante în provinciile Bizanţului. Sînt cunoscute cîteva familii nobiliare care transmit funcţiile lor ereditar, cum au fost familiile Mamikonian, Kekaumenos, Taroniţii (Bagratizi din Taron), Thornik, Kurkuas. Acestea au influenţat cercurile conducătoare bizantine, răspîndind spiritul feudal.

În această perioadă a existenţei Imperiului Bizantin, armenii au jucat un rol important şi în viaţa religioasă, ocupînd adesea poziţii conducătoare în ierarhia ecleziastică. În a doua jumătate a secolului al IX-lea, a fost ales patriarh al Constantinopolului, Fotios, fiul unei prinţese Kamsarakan (familie nobiliară armeană), cunoscut ca cel care a răspîndit ortodoxismul printre slavi. Împăraţii Vasile I şi Roman Lecapene au numit proprii lor fii patriarhi ai Bisericii ortodoxe. În 843, împărăteasa Theodora (Mamikonian) a restabilit cultul icoanelor pentru care a fost canonizată. Împăraţii din dinastia macedoneană au avut în general o atitudine mai tolerantă faţă

de Biserica armeană monofizită decît în trecut. Vasile I a dispus chiar reprezentarea figurii lui Grigore Iluminătorul în mozaicurile de la Catedrala Sf. Sofia (distrusă în timpul cutremurului din 1894).

Rolul culturii armene în Bizanț. Numărul mare de armeni care au pătruns în viața politică, obștească și culturală a Bizanțului a lăsat urme sesizabile în arta bizantină.

După dispariția iconoclasmului, arta bizantină s-a putut dezvolta în voie și asistăm la revoluția în artă, premergătoare Renașterii, încă de la mijlocul secolului al IX-lea, ai cărei principali promotori au fost învățați și oameni de cultură de origine armeană ca: Fotios, un profesor eminent, înainte de a deveni patriarh; Cezar Bardas, fratele împărătesei Theodora, care a întemeiat noua Universitate din Constantinopol; Leon Filozoful, rector al aceleiași Universități, Ioan Gramaticianul și alții care au contribuit la redeșteptarea științei și filozofiei antice, cu precădere grecești.

Cultura națională a armenilor de sub stăpînire bizantină s-a păstrat mai bine în păturile muncitoare, mai puțin supuse presiunii culturale și bisericești a statului. Acest lucru s-a vădit în deosebi la Sebastia, Adrianopol și Filipopolis (Plovdiv), unde se copiau manuscrisele armenești.

Arta și arhitectura armeană s-au răspîndit în Imperiu o dată cu dislocarea populației armene din Răsărit în provinciile occidentale ale Bizanțului (secolele VI—XI). În perioada iconoclasmului, 730—843 (cu o scurtă întrerupere la sfîrșitul secolului al VIII-lea), cînd împărații bizantini au ordonat distrugerea icoanelor, au fost încurajate temele pur decorative în artă, unde se face simțită influența armeană. Motivele armenești sînt vizibile în sculpturile unor biserici ortodoxe din Tracia și Macedonia, regiuni de imigrare a armenilor. Reprezentarea animalelor fantastice în sculpturile unor biserici de la Atena și Teba, în Grecia, sînt de o evidentă inspirație armeană. Au fost găsite chiar *chacikaruri* (stele funerare și monumentale specifice artei armene).

Ulterior, această influență s-a extins și în Bulgaria, așa cum o dovedesc frizele de animale de la Stara Zagora. Influența în artă s-a evidențiat mai ales în perioada dinastiei macedonene. În unele biserici ctitorite de Vasile I se observă adoptarea planului bisericilor armene în formă de cruce cu cupolă. De asemenea, unele biserici din Grecia (la Dafni, la Focis etc) și din Bulgaria, regiuni unde au existat colonii armene, se constată folosirea planului pătrat, sprijinit de patru abside, obișnuit cu mult timp înainte în Armenia Mare. Aceste influențe se explică și prin prezența la Constantinopol și în Imperiu a unor arhitecți armeni, printre aceștia numărîndu-se Tîrdat (Dìrtad-Tiridates), celebrul constructor al Catedralei din Ani, capitala Armeniei bagratide, care a reconstruit cupola Sfintei Sofia din Constantinopol, prăbușită la cutremurul din 989, într-o concepție nouă și care se menține și este admirată pînă în zilele noastre.

10. Mişcările sociale-sectante din Armenia

Încă din perioada feudalismului timpuriu, în Armenia se semnalează mişcări sociale, lupte de clasă între feudali şi iobagi, care iau forme sectanto-sociale, ele fiind îndreptate simultan împotriva feudalităţii şi a ierarhiei bisericeşti deţinătoare de întinse moşii lucrate de iobagi. Despre mişcările sociale din secolele IV—V calificate drept „erezii", „secte diavoliceşti" etc., există aluzii în lucrările istoricilor armeni Phavstos (Faust) Buzant şi Movses Chorenaţhí. „Ereticii" din primele secole ale erei noastre cereau desfiinţarea ierarhiei bisericeşti, a curţii papale şi a comunităţilor creştine de la începuturile creştinismului, dar, în acelaşi timp, luptau pentru desfiinţarea exploatării feudale.

În secolul al IV-lea, lupta de clasă şi antagonismele sociale se exprimau în Imperiul bizantin, în Armenia, în Georgia, prin mişcarea anahoreţilor (pustnicilor). Elementele exploatate lipsite de mijloace de existenţă, se refugiau în munţi sau în deşerturile din Mesopotamia, Siria sau Africa, unde căutau dreptatea şi egalitatea socială. Aceste mişcări sectante-sociale au apărut, în timp, sub denumirile de *mesalieni* (mîţghneaik), *borboriţi* (borboritoni), *manichei*, *pavlicieni*, *thondrakieni*.

Mişcarea mesalienilor, care a luat naştere în secolul al IV-lea în împrejurimile oraşului Ninive din Mesopotamia, a pătruns în Armenia, în secolul al V-lea. Reprezentanţii ei respingeau ritualul bisericesc, adoraţiunea, viaţa religioasă, cereau egalitatea între membrii din societate, între oamenii culţi şi inculţi, între bărbaţi şi femei. Secta s-a răspîndit în rîndurile iobagilor din toate regiunile Armeniei, iar ideile de egalitarism proclamate au găsit răsunet în masele largi populare, ceea ce a constituit un pericol real pentru stăpînirea feudalilor şi clericilor.

Mişcarea pavlicienilor. În secolul al VII-lea, în Armenia bizantină a luat naştere mişcarea pavliciană, cu caracter religios şi social-economic antifeudal, determinată de exploatarea economică nemiloasă a bizantinilor, de birurile insuportabile, de exploatarea propriilor feudali, la care se adăugau presiunile politico-religioase de convertire a populaţiei armene la calchedonism. Denumirea sectei provine, probabil, de la numele apostolului Pavel, care se bucura de mare popularitate. Mişcarea s-a răspîndit în tot răsăritul Imperiului bizantin, pătrunzînd şi în Armenia răsăriteană. Sectanţii strămutaţi de Bizanţ în Tracia au difuzat şi aici ideile lor, pregătind terenul pentru luptele ulterioare de clasă şi crearea altor mişcări social-sectante.

Din cauza prigoanei dezlănţuite de biserica oficială şi de autorităţi împotriva pavlicienilor, nu ne-au rămas scrierile lor. Ceea ce cunoaştem despre doctrina şi acţiunile lor ne-a parvenit din surse ale feudalităţii şi ale reprezentanţilor bisericii. Din interpretarea critică a acestor scrieri se pot deduce unele concluzii grăitoare despre natura mişcării, care a răscolit timp îndelungat societatea epocii. De regulă, membrii ei aparţineau păturilor muncitoare

și în special țărănimii, care își exprimau pe această cale nemulțumirea și revolta împotriva abuzurilor clerului, care se ocupa de camătă, exploata ateliere și mari latifundii, hirotonisea preoți și chiar episcopi contra unor mari sume de bani, făcea împărtășanie contra cost, participa la reprezentații teatrale și curse de cai, considerate, atunci, imorale.

Cu timpul, mișcarea capătă și un caracter de eliberare populară împotriva străinilor, bucurîndu-se de sprijinul unor mase largi ale populației.

În secolul al IX-lea, doctrina pavliciană s-a cristalizat. Principiul ei de bază consta în dualismul credinței dintre Dumnezeul Binelui și cel al Răului, primul fiind considerat ca stăpînul cerurilor, care nu are putere pe lumea noastră, iar celălalt, creatorul și stăpînul acestei lumi. Tot ce e vizibil — spuneau pavlicienii — este creația Răului, iar divinității Binelui îi aparține tot ce ține de rațiune și este invizibil. „Pămînturile cultivabile, casele, latifundiile sînt creațiile Divinității Răului". Ei nu admiteau că inegalitățile sociale, exploatarea, sărăcia lor, lipsa de pămînt, arbitrariul și nedreptățile ar putea fi opera Divinității Binelui. Luptînd împotriva inegalităților și nedreptăților, pavlicienii erau convinși că luptă împotriva „Divinității Răului" și a ordinii stabilite de el, apropiind ziua cînd pe lume va domni Dumnezeul Binelui. Caracterul de clasă al mișcării pavliciene rezultă și din informația furnizată de un istoric al epocii, care relatează că pavlicienii ofereau cu plăcere azil iobagilor și servitorilor fugiți de la stăpînii lor.

Pe plan teologic, pavlicienii respingeau *Vechiul Testament*, considerîndu-l o operă a Satanei, iar pe prooroci, hoți și corupători, servitori ai Răului. Ei îl urau pe apostolul Petru, care simboliza instituția Bisericii (socotită „lăcaș al diavolilor"), pe călugări, considerați exploatatori, ca și toată pătura clericală. Refuzau să recunoască pe sfinți și imaginile lor, acuzînd de idolatrie pe cei ce se rugau în fața icoanelor; respingeau taina botezului și a împărtășaniei, socotind că, din moment ce Hristos era fiul Dumnezeului ceresc, neavînd nimic comun cu lumea aceasta — lumea Satanei — nu se poate comunica cu el prin pîine și vin sau boteza cu apă, toate creații ale Satanei. Se rugau în case speciale, sub supravegherea „tovarășilor de drum" sau a „notarilor", care nu se deosebeau prin nimic de ceilalți oameni, nici prin îmbrăcăminte și nici prin modul de trai.

Începînd din secolul al IX-lea, pavlicienii se organizează în comunități teritoriale, avînd și forțe armate proprii, conduse nu de șeful sectei, ci de un comandant suprem (sparapet). Atît conducătorul sectei, cît și cel al armatei erau aleși de un nucleu de cadre numite *sinekdemos* (tovarăși de drum).

Dintre conducătorii sectei în această perioadă sînt cunoscuți Vahan și Sergios (Sarkis), acesta din urmă devenind cel mai important ideolog al mișcării. El și-a atras ura teologilor și cronicarilor clericali, întrucît influența sa în mase lua proporții, punînd în pericol dominația Bisericii și a feudalilor. Călugărul grec Petros Sicilianul din sec. al IX-lea, îl descrie în felul următor: „... Sergios, apărătorul Satanei, care a transformat pe mulți (credincioși)

din miei în lupi și cu ajutorul lor a împrăștiat turmele lui Hristos. Sergios, acest lup îngrozitor cu chip de miel..." etc.[36]

Cele mai diferite pături ale claselor laborioase și oameni de diferite naționalități participau la mișcarea pavliciană, cerînd egalitatea pentru toate păturile sociale, fără deosebire de sex și origine sau poziție în societate, împărțirea egală a tuturor bunurilor societății în rîndul membrilor ei și folosirea lor de către toți oamenii, fără deosebire de sex și clasă, pentru a crea o viață plăcută și fericită pe pămînt și nu în lumea fantastică de dincolo de mormînt[37].

Potrivit directivelor Bisericii ortodoxe bizantine, pavlicienii erau pasibili de pedeapsa cu moartea și confiscarea averii. Aceleași sancțiuni se aplicau și deținătorilor de scrieri pavliciene, care nu le predau spre a fi arse. Împărații bizantini, la rîndul lor, au luat măsuri de represiune din ce în ce mai sălbatice. Urmașul împăratului Nichifor, Mihail I Rangabe (811—813) și Leon al V-lea Armeanul (813—820), „văzînd că secta pavliciană a contaminat cea mai mare parte a creștinilor — după cum relatează Petros Sicilianul — au transmis ordine în toate regiunile Imperiului roman ca partizanii acestei secte abominabile să fie măcelăriți".

Ca răspuns la prigoana împăraților bizantini, pavlicienii participau la toate mișcările laice care erau îndreptate împotriva statului bizantin. Astfel, la începutul secolului al IX-lea, ei se aflau în rîndul răsculaților conduși de Toma din Gazira, care nu avea nici o legătură cu pavlicienii și doctrina lor. După reprimarea revoltei, bizantinii au dezlănțuit un nou val de persecuții armate împotriva pavlicienilor. Împăratul Teofil (829—842), apoi împărăteasa Theodora (842—856) au fost hotărîți să pună capăt cu orice preț mișcării. Mii de pavlicieni au fost trași în țeapă, înjunghiați sau înecați în mare, dar în fața prigoanei crunte, aceștia s-au aliat cu arabii. Încercările Imperiului de a înfrînge coaliția arabo-pavliciană nu au avut succes, tentativele lui Mihail al III-lea și Vasile I Macedoneanul fiind ineficiente. Trupele de pavlicieni conduse de Chrisochir au ajuns la apogeul puterii lor în jurul anului 870, pătrunzînd pînă pe meleagurile Mării de Marmara și stabilind relații cu țarul Boris I al Bulgariei, unde existau mase mari de pavlicieni. Însă, în urma unor lupte interne din califatul arab, acesta nu i-a mai putut ajuta, încît, rămași singuri față în față cu armatele bizantine, au suferit o grea înfrîngere în anul 872, iar capitala lor, Tefrike, a căzut în mîna acestora. Totuși, existența lor nu a fost curmată, o parte s-au retras în regiuni muntoase inaccesibile, iar alții în Armenia răsăriteană, care se afla sub dominație arabă și unde exista secta thondrakienilor, cu o ideologie apropiată de cea a pavlicienilor. Cei care au fost dislocați în Tracia și-au continuat existența pînă în secolul al XIX-lea, asimilîndu-se în masa poporului bulgar, dar trecînd la catolicism. Centrul lor în Bulgaria era orașul Filipopolis (azi Plovdiv).

---

[36] Petros Sicilianul, *Epistolă către israelieni*, pag. 29, ediția armeană.
[37] Arakel Arakelian, *Hay joghovrdi mitavor mișakuithi zargațman patmuthiun (Istoria dezvoltării culturii spirituale a poporului armean)*, pag. 552, Editura Haypethrat, Erevan, 1959.

Mişcarea a dăinuit în Armenia şi în provinciile răsăritene ale Bizanţului, timp de aproape două secole, punînd la grea încercare dominaţia Bisericii oficiale, a clerului şi a feudalităţii.

Mişcarea thondrakiană. Nemulţumirea populară din Armenia împotriva orînduirii feudale, a exploatării şi bisericii a reizbucnit în prima jumătate a secolului al IX-lea sub conducerea lui Sîmbat (Sîmpad) din Zarehavan, care şi-a stabilit sediul în satul Thondrak sau Thondrik (Thontrag-Thontrig). Acesta a fost un om cult, şi-a petrecut tinereţea în Persia, unde a studiat astronomia şi doctrinele sectelor. Se bănuieşte că a fost un membru al dinastiei bagratide din Armenia. Mişcarea thondrakiană, care era prezentată de cler, nobili şi istoricii vremii drept o „sectă" şi o „erezie", a avut, în realitate, o importanţă socială şi istorică ce depăşeşte cadrul strict bisericesc. Injuriile, acuzaţiile exagerate, calomniile vădite la adresa mişcării şi a conducătorilor săi, precum şi poziţia de clasă a celor care aduceau aceste injurii, par să constituie o dovadă în plus a caracterului social al conflictului. De altfel, thondrakienii au avut o participare activă şi la răscoalele ţărăneşti violente ce au zguduit regatele armene independente, în secolul al X-lea, după eliberarea de sub jugul arab.

Din relatările istoricului religios, Aristakes Lastivertţhí (Arisdages Lasdiverdţí), ale învăţatului Grigor Magistros (Krikor Makisdros), prinţ Pahlavuní (Bahlavuní), ambii din secolul al XI-lea şi ale poetului călugărit Grigor Narekaţhí (sec. X), (singurele surse păstrate despre această mişcare), rezultă că thondrakienii luptau împotriva clerului armean, a feudalilor laici şi clericali, împotriva inegalităţilor sociale şi economice existente în Armenia, împotriva ierarhiei clericale, respingeau ritualurile bisericeşti, deţinerea unor moşii de către biserică şi opresiunea, cerînd reîntoarcerea la viaţa comunitară simplă din primele secole ale creştinismului. Ei considerau că tainele bisericeşti ca: hirotonisirea, straiele preoţeşti, slujbele religioase, împărtăşania, botezul, mirul, Paştele, postul, cununia religioasă nu constituie decît ipocrizie şi o încercare de înşelare a poporului, propunînd în schimb iubirea liberă şi sinceră dintre bărbat şi femeie ca legătură fundamentală în viaţa conjugală. Nu recunoşteau autoritatea bisericii şi nici nu credeau în ea, se pronunţau împotriva hirotonisirii ierarhilor, dispreţuiau şi ironizau pe sfinţi şi toate legile bisericeşti, nu credeau în cruce, considerînd-o inutilă din care cauză au dărîmat unele biserici şi cruci. Ei admiteau existenţa lui Isus Hristos, însă, spre deosebire de pavlicieni, nu-i atribuiau o origine divină, ci afirmau că a fost un om ca toţi oamenii, fiul din flori al unei „prostituate" din Bethlehem. În consecinţă, nu recunoşteau nici miracolul învierii şi nemuririi sale. În general, nu credeau în viaţa de apoi, socotind că omul trebuie să se bucure de condiţii de trai fericit în această lume.

Thondrakienii luptau împotriva inegalităţii sociale şi predicau egalitatea materială şi de drepturi, denunţau abuzurile, libertinajul şi nedreptăţile. Trăind o viaţă simplă, în comune anume constituite, dădeau dovadă de virtuţi morale şi se abţineau de la acumulări de bunuri materiale. În cuprinsul comunelor lor, domnea egalitatea în drepturi între toţi membrii societăţii,

precum și între bărbați și femei, condamnînd rînduielile bisericii prin care femeia era subordonată și aservită bărbatului. Recunoașterea de drepturi egale pentru femei este atestată de faptul că în fruntea mișcării s-au găsit, în mai multe rînduri, femei ca: Hranuș, Achni, Kamara ș.a.

În a doua jumătate a secolului al X-lea, lupta socială din Armenia, sub thondrakieni, s-a accentuat ca urmare a acaparării pămînturilor obștiilor sătești de către feudali și a transformării țăranilor liberi de pe moșiile nobililor și ale mănăstirilor în iobagi. Doctrina thondrakienilor depășise conceptul simplist al dualismului dintre bine și rău al sectelor anterioare, avînd un caracter mai realist și practic. Apărînd într-o perioadă istorică în care conștiința de sine a maselor populare atinsese un grad mai înalt de dezvoltare, mișcarea a prins rădăcini adînci și a căpătat un caracter de luptă ascuțită, punîndu-și amprenta asupra tuturor mișcărilor sociale din Armenia medievală. Începînd din secolul al IX-lea, mișcarea thondrakiană a provocat o vie neliniște în rîndurile feudalilor și ierarhiei bisericești[38]. Mișcarea era îndreptată, totodată, împotriva cotropitorilor străini, arabi sau bizantini. Doctrina ei a făcut ca, în timp, să i se alăture nu numai mase de oameni simpli și supuși la diferite biruri, ci și unii clerici și reprezentanți ai micii nobilimi nemulțumiți de marii latifundiari, care-i amenințau cu acapararea pămînturilor. Așa s-a întîmplat că la începutul secolului al XI-lea conducător al mișcării devine episcopul Hakobos (Iacob) din Harkh, care își cîștigase un mare prestigiu prin viața austeră, reușind să atragă mase mari de creștini. El a luptat împotriva practicilor bisericii de a folosi slujba religioasă, spovedania și împărtășania ca mijloc de jefuire a populației. Darurile către biserici și clerici erau considerate drept mijloc de răscumpărare a păcatelor, așa cum au fost mai tîrziu în Europa occidentală „indulgențele".

În prima jumătate a secolului al XI-lea, mișcarea thondrakiană a ajuns la apogeul puterii și expansiunii sale, cîștigînd mulți aderenți în sud-vestul Armeniei, în Mesopotamia, în Armenia bizantină, în Balcani (unde predicatorul bulgar Bogomil a răspîndit învățătura, care a devenit cunoscută sub numele de *bogomilism*, în Rusia Kieviană, în Italia, în Spania, în Franța (sub numele de mișcarea sau secta *albigenzilor* din secolele XII—XIII și a *catarilor* din secolele XI—XIV etc. Datorită caracterului său social, mișcarea și-a dovedit rezistența în timp, aproape două secole, învingînd toată prigoana și represiunile, provocînd mari frămîntări în Armenia, în Albania Caucaziană, ca și în Imperiul bizantin.

Mișcarea și-a pierdut forța în urma căderii regatului armean bagratid și apoi a invaziei seldjucizilor. Ea a marcat un episod de seamă în istoria poporului armean, avînd caracter progresist prin aceea că a reușit să trezească conștiința de sine a poporului oprimat, să-l ridice la luptă, atît împotriva exploatatorilor autohtoni cît și a năvălitorilor străini. Mișcarea a fost o expresie a luptei împotriva orînduirii feudale și a bisericii ce o servea. Prin extinderea

---

[38] *Hay joghovrdi patmuthiun*, vol. III, pag. 289, 295, Academia de Științe a R.S.S. Armene, Institutul de Istorie, Erevan, 1976.

în alte țări, a căpătat un caracter internațional, mobilizînd mase mari de oameni, atît în Răsărit cît și în Apus. Ideile emise de thondrakieni au apărut cîteva secole mai tîrziu în operele marilor reprezentanți ai Renașterii, Dante, Boccacio, Petrarca, Thomas Münzer, iar pe plan religios, în secolele XIV—XVI, în doctrinele reformatorilor Jan Hus, Martin Luther ș.a.

În ciuda prigoanei din evul mediu, la o epocă mult mai tîrzie, în anul 1880, se mai semnalează încă existența unor sectanți thondrakieni în unele sate din provincia Șirak (în jurul actualului oraș Leninakan-Kumairi).

11. Prăbușirea regatului bagratid de la Ani. Apararișia turclior seldjucizi

Criza internă a regatului bagratid de la Aní, ca urmare a luptelor sociale și subminării independenței statului, au slăbit puterea lui de rezistență. La sfîrșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, cel mai mare pericol îl reprezenta expansiunea Bizanțului. Încă în 949, acesta a ocupat orașul Karin (Erzurum), în 966 a ocupat Taronul, iar în 968 Manazkertul. Au urmat apoi: Arceș (Argeș), Berkri și anexarea regatului Vaspurakan, de către împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul (după cum am văzut mai sus, el însuși de origine armeană). Regatul Ani a fost prins ca într-un clește dinspre nord și sud de bizantini, în timp ce triburile nomade turcomane făceau incursiuni pe teritoriul Armeniei.

Aflîndu-se într-o situație dificilă, regele Hovhannes-Sîmbat a sperat să oprească iminenta campanie bizantină, printr-un aranjament politic. În acest scop, în anul 1022, l-a trimis pe catolicosul filo-bizantin, Petros Getadardz (Kedatarț) la împăratul Vasile al II-lea, care se afla la Trebizonda, dîndu-i indicația de a încheia un tratat, în virtutea căruia regele se angaja să lase Bizanțului moștenire regatul său, prin „testament". Împăratul a acceptat cu bucurie acest tîrg, calificat de cronicarii armeni ai vremii drept trădare și vînzare de țară. Aceștia îl acuzau pe catolicosul Petros pentru acordul încheiat, reușind să-l determine pe rege să-l exileze în fortăreața de la Bîdjní. Dar Petros nu era singur în orientarea sa pro-bizantină și alți prelați și nobili armeni erau partizanii recunoașterii suzeranității bizantine, cum a fost Sargis (Sarkis), care a jucat un rol nefast în subminarea independenței Armeniei, în timp ce conducătorul partidei patriotice, atașate ideii de independență-comandantul suprem, sparapetul Vahram Pahlavuní, a cîștigat teren. La moartea lui Hovhannes-Sîmbat (1041), împăratul Mihail al Bizanțului s-a prevalat de drepturile sale de „moștenitor" al Armeniei, năvălind cu o armată de 100 000 de oameni pentru a anexa regatul de la Aní. Dar poporul și apoi noul rege Gagik al II-lea, nepotul de frate al regelui decedat și care s-a urcat pe tron la vîrsta de 18 ani, au refuzat să predea țara. Armata bizantină a suferit o înfrîngere umilitoare sub zidurile capitalei Aní. Istoricii

armeni menționează că masele populare și combatanții erau ferm hotărîți să apere independența Armeniei bagratide, care dura de aproape două secole. Succesorul lui Mihail, împăratul Constantin Monomahul a trimis o mare armată (1044) pentru a cuceri Armenia. Dar și a doua, ca și a treia ofensivă bizantină s-au prăbușit în fața rezistenței populare și a armatei conduse de Gagik al II-lea și sparapetul Vahram Pahlavuní. Micul regat al Armeniei bagratide, rezistînd în fața celui mai mare imperiu al epocii, dădea pilde de eroism în lupta pentru apărarea independenței și libertății sale.

Nereușind să înfrîngă cu forța armată rezistența poporului, împăratul Constantin Monomah l-a atras într-o cursă pe regele Gagik al II-lea, invitîndu-l la Constantinopol, unde i-a propus să renunțe la stăpînirea Armeniei, oferindu-i în schimb orașul Melitene și regiunile învecinate (la vest de Armenia). Gagik al II-lea a refuzat oferta, însă, fiind reținut la Constantinopol, adversarii săi pro-bizantini — catolicosul Petros, Sargis și partizanii lor — au trimis împăratului cheile orașului Aní. Datorită trădării, trupele împăratului au reușit să cucerească Aní, punînd capăt regatului centralizat bagratid (1045) și transformîndu-l în provincie bizantină. Regele Gagik al II-lea a primit două domenii pe teritoriul Imperiului, unde a trăit cîtva timp, după care a fost asasinat.

Căderea Armeniei bagratide urmată de invazia seldjucidă a avut consecințe tragice pentru poporul armean din teritoriul Armeniei Mari. Mase mari de oameni au emigrat, slăbind rezistența în fața invaziilor ce au urmat și a dominației străine. Bizanțul era preocupat, ca și în trecut, de dezrădăcinarea nobilimii armene și dislocarea ei în Asia Mică și în Balcani, lăsînd pe teritoriul Armeniei numai pe nobilii fideli. În același timp, nobili și ofițeri superiori bizantini au primit latifundii în Armenia, dar numărul lor fiind redus, nu au jucat nici un rol în viața social-politică a țării. În schimb, nobilimea armeană dislocată a contribuit la armenizarea unor teritorii care suferiseră ocupația arabă sau bizantină, așa cum s-a întîmplat în Armenia Minor și în Cilicia. Această politică a dus la slăbirea apărării granițelor răsăritene ale Imperiului împotriva invaziilor.

Treptat, au fost desființate și trupele compuse din soldați armeni încît, în secolul al XI-lea cînd s-au produs primele invazii turcomane, ele au întîmpinat o foarte slabă rezistență.

Apariția turcilor seldjucizi. Strămoșii triburilor turcești trăiau în vechime în regiunile de la nord de China și, ca triburi războinice, efectuau frecvente incursiuni în China. Treptat, ei s-au întins spre apus, ajungînd pînă pe malurile Mării Caspice și ale Dunării. Chinezii îi numeau *hion-nu*. În secolul al V-lea a avut loc o unire tribală, care a devenit cunoscută sub numele de *huni*. În secolele IX—XI triburile turcomane din Asia centrală, care vorbeau diferite dialecte ale aceleiași limbi de bază, au suferit influența arabă și s-au islamizat. Ei intrau în grupuri izolate în solda califilor arabi, dar cu timpul au început să întemeieze state proprii. Astfel, în secolul al X-lea, un trib turcesc, pornind din Turkestanul occidental a format sultanatul din Chorasan, dar acești turci s-au asimilat în sînul poporului persan. În a doua jumătate

a secolului al X-lea, tot în Turkestan a luat naştere o mişcare condusă de Seldjuc, după al cărui nume a fost întemeiată dinastia şi a luat fiinţă Imperiul seldjucid. La origine, triburile seldjucide de păstori, de pe cursul mijlociu al rîului Sîr-Daria, au intrat în conflict cu conducătorul Turkestanului, din cauza tendinţelor lor de a ocupa noi păşuni. Evitînd o ciocnire făţişă, ele au pornit în deceniul şase al secolului al X-lea spre apus, stabilindu-se la Samarkand, Buchara şi Nura, extinzîndu-se apoi în Iran, Irak, Transcaucazia, Asia Mică, Armenia, provocînd pretutindeni jafuri, distrugeri, incendii, masacre. Seldjucizii au întemeiat un imperiu mai mare decît reuşiseră arabii, stăpînind teritorii întinse între China şi Marea Mediterană, precum şi între Marea Neagră şi Oceanul Indian. În perioada aceasta, Bizanţul era ocupat cu lupta împotriva pecenegilor în Peninsula Balcanică. Trupele de mercenari folosite împotriva seldjucizilor s-au dovedit lipsite de combativitate. În consecinţă, Imperiul bizantin a pierdut nu numai Armenia, ci şi provincii mai vechi ale imperiului, în Asia Mică. În anul 1064, seldjucizii au cucerit oraşul Aní, l-au jefuit şi l-au distrus în mare parte. În 1071, bizantinii au suferit o nouă înfrîngere la Manazkert, de la seldjucizii conduşi de Alpaslan. Dominaţia acestora a durat pînă la sfîrşitul secolului al XII-lea cînd imperiul lor s-a fărîmiţat şi a dispărut. Deşi scurtă, stăpînirea lor a schimbat totuşi configuraţia etnică şi politică din Asia Mică, inclusiv din Armenia. Astfel, în Atropatene, elementul persan s-a turcizat, ca şi elementul alban (aghvan) din Albania caucaziană (actualmente o parte din Azerbaidjan). În Armenia Mare, după căderea regatului bagratid, au rezistat cîteva mici regate şi principate ca: Taşir-Dzoraget şi Siunikh, Vaspurakan, Arţach, Sadun, Mokkh, Degikh. Acestea au dus o luptă disperată, pentru a rezista invaziei turceşti, dar pînă la urmă au fost răpuse în confruntarea inegală cu un duşman numericeşte mult superior. Deosebit de tragică a fost prăbuşirea regatului Siunikh din sud-estul Armeniei, după o existenţă de 183 de ani. În capitolul final al istoriei acestui mic regat, în anul 1170, seldjucizii au năvălit în ţară şi au cucerit ultimul reazăm al regatului, cetatea Bagha (Baghaberd-Paghapert), unde erau ascunse mari comori ale culturii armene. Aici, seldjucizii au incendiat cea mai mare parte a bibliotecii, cuprinzînd 10000 de manuscrise vechi, în parte aduse şi din alte părţi ale Armeniei şi adăpostite în această cetate.

Din punct de vedere social-economic şi cultural, năvălirea seldjucizilor, aflaţi pe o treaptă inferioară de dezvoltare, a avut consecinţe negative, atît în Armenia, cît şi în celelalte ţări.

O dată cu fărîmiţarea Imperiului seldjucid în numeroase sultanate şi emirate, a slăbit forţa lor militară şi s-au creat noi posibilităţi de refacere a independenţei Armeniei. Începînd din prima decadă a secolului al XII-lea, regatul Georgiei (Gruziei) a dus o luptă neîncetată împotriva seldjucizilor, care a durat, cu întreruperi, peste un secol. Ca rezultat al unor războaie victorioase, la care au contribuit prinţii, comandanţii şi soldaţii armeni, seldjucizii au fost înfrînţi şi Georgia a devenit, la începutul secolului al XIII-lea, cel mai puternic stat din Transcaucazia. Regele David Bagratidul (1089—

1125), dintr-o ramură a dinastiei bagratide din Armenia, a extins hotarele Georgiei pe seama emiratelor seldjucide. În felul acesta, ea va prelua rolul pe care-l jucase Armenia în secolele IX—X, ca hegemon al luptei împotriva cotropitorilor străini. Unele familii princiare armene din nordul Armeniei, care supraviețuiseră asaltului seldjucid au cerut protecția bagratizilor georgienii și și-au unit forțele cu aceștia. În urma unor lupte victorioase, orașul Aní a fost eliberat de dominația turcească în trei rînduri: în 1123, 1161, 1174. După 1174 orașul și regiunea au fost puse sub conducerea prințului armean Ivané Orbelí (Orpelí) și a adjunctului său Sargis (Sarkis) Zakarian. Armenii s-au afirmat la curtea regilor georgieni, în special după urcarea pe tron a reginei Tamar (1184—1213), cînd bagratizii georgieni au ajuns la apogeul puterii lor. După lupte înverșunate, ce au durat 25 de ani, trupele georgiano-armene au reușit să lichideze emiratele seldjucide din Aní, Dvin și Kars și să slăbească dominația seldjucidă din alte provincii armene. Pînă în 1212 au fost eliberate și provinciile armene din sud ca Araratul, Gugarkhul, Siunikhul și altele. Toată zona depresurată (corespunzînd aproximativ cu actualul teritoriu al Republicii Armenia) a fost dată în stăpînire fraților Zakarian, care recunoșteau suzeranitatea suveranului georgian, dar stăpîneau regiunile lor în mod independent. Nominal, principatul Zakarienilor reprezenta unul din cele șapte „regate" federate, alcătuind Georgia și pe care georgienii îl numeau „Somchiti" (Armenia). Zakarienii, originari din Armenia de sud, s-au stabilit în secolul al XI-lea în regiunea Dzoraget din nordul Armeniei și s-au înrudit cu dinastia bagratidă.

Ei și-au împărțit principatul în trei prefecturi, guvernate de delegați: în Siunikh, guvernau Orbelienii; în Ararat, Vaciudienii, iar în Valea Vaioțh (Vaioțh Dzor), Chaghbakian-Proșienii (Broșienii).

Sub domnia Zakarienilor, Armenia a cunoscut o perioadă de avînt atît în economie (agricultură, meșteșuguri, comerț, urbanism), cît și în arhitectură, artă, literatură, istoriografie, drept. Din această perioadă au rămas minunate opere arhitectonice și de artă. În secolele XII—XIII a fost refăcută rețeaua de irigații, s-au construit noi canale de irigații și lacuri de acumulare. Orașele s-au îmbogățit cu construcții mari din piatră, palate și așezăminte obștești. S-au dezvoltat breslele, care luaseră naștere cu mult mai înainte decît în Occident, încă din secolul al X-lea. Populația orașului Aní a ajuns la 100000 din care numeroși erau meșteșugari, comercianți, cămătari, intelectuali, oameni de artă. Locuitorii erau în mare măsură alfabetizați și posedau un gust dezvoltat pentru reprezentații teatrale, spectacole de muzică și dans, pentru artele plastice. În condițiile create în economie și prin dezvoltarea comerțului internațional și de tranzit, a apărut o burghezie bine situată, cu bogătași care și-au lăsat numele în istorie, ca marele comerciant și moșier Tigran Honențh, la inițiativa căruia s-a construit în 1215, o biserică monumentală ce-i poartă numele, păstrată pînă în zilele noastre. Orășenii încep să-și ia nume de familie. Dacă mai înainte lîngă prenume se adăuga denumirea localității de naștere sau de reședință, începînd din secolul al

XIV-lea se folosesc nume de familie pentru cetăţenii de rînd cu terminaţia în *-ian* — sau *-ianţ* — ca „Hovhannesian" sau „Hovhannesianţ".

12. Invazia mongolă

Perioada de pace şi prosperitate a fost de relativ scurtă durată, întrucît la începutul secolului al XIII-lea, din Asia Centrală au început să năvălească în Asia Mică şi Europa Răsăriteană triburi nomade cunoscute sub numele general de *mongoli*, de la denumirea chineză „men-ghu". La început, ei au fost cunoscuţi după numele celui mai puternic dintre aceste triburi războinice şi anume *tătari*. Mongolii şi-au extins dominaţia de la Oceanul Pacific pînă la Marea Mediterană şi Marea Neagră. Erau de credinţă şamanistă, la început, apoi unii au devenit budişti, alţii creştini nestorieni, iar mai tîrziu, majoritatea celor aflaţi în Orientul Mijlociu şi Apropiat s-au convertit la islamism.

Cuceririle mongole au început în 1209, cînd Cinghiz han a cotropit o mare parte a Chinei. În 1220 primele hoarde au apărut în Iran şi Transcaucazia, trimise în scop de cercetare a regiunilor ce urmau a fi atacate de grosul trupelor mongole. Dar, încă înainte de invazia mongolă propriu-zisă, în 1225, sub presiunea şi prigoana forţelor mongole, şahul regatului turcoman Chorezm, Djalal ad-Din, a năvălit în Iran, Armenia şi Georgia, ucigînd, jefuind şi ducînd în captivitate pe mulţi locuitori, pe care-i vindea ca sclavi. Invazia a durat 7 ani şi a avut urmări grave pentru Armenia: oraşele şi satele au fost în mare parte distruse, economia ruinată, foametea şi epidemiile au decimat populaţia.

Nu se vindecaseră încă rănile provocate de invazia lui Djalal ad-Din, cînd hoardele mongole conduse de Cearmaghan au năvălit în Armenia, au cucerit oraşul Ani (1236), unde au masacrat populaţia, iar pe copiii, femeile şi meşteşugarii care au supravieţuit i-au dus în captivitate. Aceeaşi soartă a fost rezervată şi populaţiei din Kars, care nu opusese totuşi rezistenţă, în speranţa de a fi cruţată de cotropitori. Pînă la jumătatea secolului al XIII-lea, mongolii ocupaseră întreaga Armenie Mare, pătrunzînd în Mesopotamia şi Siria.

După cum reiese şi din cronicile vremii, dintre toţi cotropitorii, mongolii au fost cei mai cruzi, răspîndind pretutindeni groaza şi atacînd în marş necruţător. Cînd cucereau un oraş, obişnuiau să evacueze întreaga populaţie, pentru a putea jefui casele în voie, iar ceea ce nu puteau lua cu ei, incendiau. După ce îi ţineau pe locuitori 7—10 zile în cîmp deschis, începeau să se ocupe de ei: pe luptătorii luaţi prizonieri îi ucideau fără nici un discernămînt, majoritatea meşteşugarilor erau împărţiţi ca sclavi între căpetenii, tinerii erau repartizaţi în activităţi auxiliare pentru armată: la asedirea cetăţilor, la asalturi periculoase, împinşi în faţa trupelor lor, la munci grele etc., iar femeile şi copiii erau vînduţi ca sclavi.

Mongolii îi foloseau adesea pe feudalii localnici, dîndu-le sarcini militaro-administrative. Pentru a-i lega de ei, îi obligau cîteodată să se căsătorească cu femei mongole și le dădeau cadouri prețioase. Dările grele și jugul cotropitorilor îi făceau totuși pe mulți nobili să ia calea emigrației. În Siunikh, familia feudalilor Chaghbakian, devenită în secolul al XIII-lea, Proșian (Broșian) s-a mai menținut cîtva timp, contribuind la întemeierea primei universități armene, în 1284, la Gladzor, în sud-estul Armeniei. Dar, treptat, marile familii feudale armene au dispărut de pe scena istoriei: Proșienii în anii 50 ai secolului al XIV-lea, Zakarienii, în anii 60, Vaciutienii în anii 60, iar Orbelienii în anii 90 ai aceluiași secol.

Dominația mongolă a avut efecte pustiitoare pentru economia Armeniei, ca și în celelalte țări din Orientul Apropiat și Mijlociu. Agricultura dezvoltată a Armeniei, încă din antichitate, a fost ruinată de economia pastorală nomadă. Cîmpiile, viile și livezile roditoare au fost transformate în pășuni, au devenit pustii. Sistemul de irigații a fost distrus. A fost dezorganizată nu numai agricultura, ci și viața orășenească (meșteșugurile, comerțul, sistemul monetar). Economia feudală mai avansată și în plină dezvoltare a trebuit să cedeze locul unor relații de producție pastorale și tribale. Destabilizarea vieții economice a țărilor supuse a dus pînă la urmă și la prăbușirea Imperiului mongol, dar pentru Armenia Mare ea a avut consecințe nefaste nemijlocite, întrucît o mare parte a populației a fost nevoită să-și părăsească leagănul strămoșesc, dispersîndu-se în diferite zone învecinate, cum a fost Crimeea.

După mongoli au urmat alți năvălitori nomazi, a căror invazie a agravat și mai mult situația din Armenia Mare, oprind dezvoltarea sa politică, economică și culturală.

13. **Armenia Ciliciană** (secolele XI-XIV)

Cilicia se află în sud-vestul Asiei Mici la Marea Mediterană. În secolul al XI-lea, aici a luat naștere un stat armean, care a fost numit de istoricii europeni *Armenia Mică* sau pur și simplu *Armenia* (în franceza medievală Herménie), iar în sursele armene *Kilikian așcharh* (Țara Ciliciei) sau *Sisuan*, după numele capitalei *Sis*. Spre vest, Cilicia cuprinde o regiune stîncoasă cu dealuri mici, spre răsărit o regiune de șes, iar spre nord-est un masiv muntos cu piscuri ce ating 3500 m. Partea de nord e acoperită de Munții Taurus Cilicieni, Antitaurus și Amanus, unde au fost înălțate cetăți inexpugnabile. Partea de sud este scăldată de apele Mediteranei, întinzîndu-se de-a lungul unui litoral de 500 km, cu mari porturi comerciale, ca Ayas și Korikos. Cilicia muntoasă are o climă aspră, cu veri toride și ierni geroase. Cilicia de jos cu cîmpii fertile, are în schimb o climă blîndă, permițînd cultivarea de plante subtropicale, de vii și livezi. Munții sînt acoperiți de pășuni bogate și păduri de conifere și foioase, care furnizează cherestea. În regiunile de șes ale Arme-

niei Ciliciene se cultiva bumbac, orez, grîu, orz, precum şi citrice, măslini şi trestie de zahăr. Bogăţiile minerale cuprindeau: minereu de fier, plumb, argint, sulf, sare, ape minerale medicinale. Ţara este brăzdată de rîuri rapide ca: Piramus (Djihun), Sarus (Sihun), Kydnos (Tarsus), Calycadnos.

În evul mediu, populaţia Ciliciei se compunea din armeni, siriaci, greci, evrei şi arabi. În perioada sa de înflorire, în secolul al XIII-lea, Armenia Ciliciană ocupa o suprafaţă de 40 000 km^2 şi avea o populaţie de peste un milion de locuitori. Oraşele cele mai mari erau: Sis, Tarson, Adana, Anazarba, Mamestia, iar dintre cetăţi trebuie menţionate: Lambron, Kuklak (Guglag), Kapan (Gaban) şi Vahgan.

Cum s-a ajuns la crearea unui stat armean la o depărtare atît de mare de Armenia propriu-zisă? După cum s-a arătat mai sus, împăraţii bizantini practicau o politică de strămutare şi dispersare a populaţiilor autohtone spre alte ţinuturi ale Imperiului. Potrivit acestei politici, Bizanţul a strămutat mase mari de armeni şi în Cilicia unde exista din vechime o populaţie armeană. Printre cei strămutaţi se aflau familii nobiliare şi ofiţeri, care aveau sarcina de a apăra frontierele Imperiului, dar şi meşteşugari, comercianţi şi ţărani. În felul acesta, Bizanţul urmărea, totodată, zdrobirea rezistenţei populaţiei armene din Armenia. În unele cazuri, în secolul al XI-lea, nobilii şi populaţia plecau din vatra lor strămoşească şi se stabileau în Cilicia din proprie iniţiativă, pentru a scăpa de agresiunea şi fărădelegile comise de seldjucizi sub Tughril-bek şi apoi sub sultanul Alpaslan. Unul dintre aceşti emigranţi a fost şi prinţul Oşin, care s-a mutat în Cilicia împreună cu oştenii săi. Pe la jumătatea secolului al XI-lea, în Cilicia au luat naştere cîteva principate armene, care au încercat să-şi asigure hegemonia asupra întregii Cilicii. Istoria a reţinut numele prinţului Filaret (Philartos) Varajnuní, Gogh (Kogh) Vasil, Bagrat (Pakrad), Abîlgharib Pahlavuní, dar domnia cea mai puternică şi viabilă s-a dovedit cea a prinţilor rubenizi, care s-au afirmat, purtînd războaie de apărare împotriva bizantinilor, seldjucizilor şi cruciaţilor. Numele acestei dinastii provine de la prinţul Ruben (Rupen), care s-a răsculat în 1080 împotriva bizantinilor, a eliberat Cilicia de Sus, a izgonit pe bizantini şi a pus bazele Principatului armean din Cilicia (1080—1095), devenit ulterior Regatul rubenid al Ciliciei. Datorită intereselor comerciale, atrase mai ales de bogăţiile Orientului, chemate, totodată, în ajutor de Bizanţ în lupta împotriva musulmanilor, statele occidentale (Ţara francilor, Sfîntul Imperiu Roman şi oraşele-republici italiene Veneţia şi Genova) şi-au trimis trupe în Orientul Apropiat, sub pretextul de a elibera „sfîntul mormînt " de la Ierusalim de dominaţia necredincioşilor (musulmani). Principatul — apoi Regatul Armeniei Ciliciene — a sprijinit pe cruciaţi şi, în unele situaţii, a participat cu trupe la campaniile lor. Aceştia au creat în jurul Ciliciei şi unele state proprii, cum au fost Comitatul latin de la Edessa (Urha), care, ţinînd seama de numărul şi rolul armenilor, apare ca un comitat armeano-franc. Principatul de la Antiohia, Regatul de la Ierusalim, Comitatul de la Tripoli. Deşi, în general, statul Armeniei Ciliciene a colaborat cu statele cruciaţilor, au existat şi conflicte armate, ca urmare a tendinţelor unor state ale cruciaţilor de a ocupa părţi

din Cilicia. La aceasta s-au adăugat şi încercările Bizanţului, în secolul al XII-lea, de a readuce Cilicia sub dominaţia sa. *Rubenizii* au reuşit să apere independenţa Armeniei Ciliciene împotriva tuturor încercărilor bizantine, seldjucide şi ale cruciaţilor de la Antiohia de a o subjuga sau răpi părţi din teritoriul său.

Un moment important în istoria Armeniei Ciliciene a reprezentat domnia lui Levon al II-lea Magnificul (1187—1219), om politic talentat, bun militar şi diplomat, care a ştiut să manevreze cu iscusinţă între împăratul Germaniei Frederic I Barbarossa (1152—1190), sultanul Salah al-Din al Egiptului *(Saladin)*, seldjucizii din Asia Mică şi papa Inocenţiu al III-lea, asigurînd independenţa şi integritatea ţării. El a respins invazia triburilor nomade turcomane venite dinspre nord-vest, precum şi trupele lui Salah al-Din şi a dejucat intrigile ţesute împotriva sa de ducele de Antiohia, Bohemund al III-lea (1163—1201), reuşind, treptat, să extindă graniţele Armeniei Ciliciene de la Seleucia pînă la Alezandretta. de la portul Atalia pînă la fluviul Eufrat şi să-şi consolideze suveranitatea asupra Cîmpiei Ciliciene, rîvnite atît de bizantini, cît şi de cruciaţi. El a supus, totodată, familia princiară a *hethumizilor* din cetatea Lambron. Condiţiile interne şi internaţionale erau de acum coapte pentru încoronarea sa ca rege al Armeniei Ciliciene. Mai era un ultim obstacol: cererea papei ca armenii cilicieni să treacă la catolicism. Episcopii armeni şi Levon au hotărît să accepte formal cererea papei, iar încoronarea a avut loc la Tarson, la 6 ianuarie 1198, după ritualul armean, coroana trimisă de împăratul german (Sfîntul Imperiu Roman) fiind pusă de catolicosul armean. Noul rege a încheiat tratate comerciale cu statele occidentale, semnînd „Levon, rege al armenilor, din mila lui Dumnezeu", inscripţie ce apare şi pe monede de aur şi argint pe care le-a bătut. Levon a avut o atitudine binevoitoare faţă de cavalerii teutoni, templieri şi ospitalieri şi le-a acordat pămînturi la frontierele ţării. Regatul a cunoscut o mare dezvoltare economică şi culturală, au fost reconstituite porturile, căile comerciale şi strategice, podurile, au fost construite hanuri, pieţe şi o flotă comercială. Pe plan cultural, Levon a luat măsuri energice, pentru a crea şcoli pe lîngă mănăstiri, a invitat la curtea sa oameni de ştiinţă şi artă cărora le-a creat condiţii materiale pentru activitatea lor.

După moartea lui Levon al II-lea (1219), în viaţa statului cilician intervine un eveniment deosebit, care întăreşte unitatea statului. Mult timp, dinastiile rubenide şi hethumide purtaseră lupte fratricide, existînd rivalităţi între ele. După cum arăta Nicolae Iorga, se poate afirma, pe bază de analogie cu relaţiile dintre Moldova şi Ţara Românească, că lupta era între „două văi". de-a lungul cărora s-au dezvoltat două centre ale puterii.[39] Rivalităţile au luat sfîrşit printr-o uniune matrimonială între moştenitoarea regelui Levon al II-lea, Zabel (Izabela) şi Hethum, fiul bailului Costantin, tutorele Zabelei, care era minoră la moartea tatălui ei.

O dată cu preluarea puterii de către dinastia hethumidă (1226), Armenia Ciliciană a devenit un stat centralizat în care principalele funcţii au fost

---

[39] Nicolae Iorga *Brève Histoire de la Petite Arménie — l'Arménie* Cilicienne, pag.10—11, Paris, 1930.

concentrate în mîinile familiei lui Hethum. Tatăl său, Constantin, a primit titlul de *Tagovorahair* (tată de rege) și baron superior; fratele mai mare, Sîmbat (Sîmpad), celebru istoric, geograf, poet, legislator și, în același timp, om politic, a devenit *sparapet* (conetabil) al forțelor armate. Un alt frate al regelui, Leon, a fost numit *mareșal*.

De la urcarea pe tron a lui Herthum I, în Asia Mică a apărut pericolul mongol, care a amenințat, atît pe seldjucizi, cît și toate popoarele din zonă. Conducătorii Ciliciei s-au găsit în fața alternativei: fie a-i ajuta pe seldjucizi împotriva mongolilor, în care caz și-ar fi atras represaliile mongole, fie a se alia cu mongolii împotriva seldjacizilor. Dinastia hethumidă a ales această din urmă cale, ceea ce a fost hotărîtor pentru soarta viitoare a Regatului Cilician, întrucît el a intrat într-un conflict permanent, atît cu sultanatul Seldjacid de la Ikonia, cît și cu sultanatul mamelucilor din Ebipt. După înfrîngerea seldjucizilor în 1243, Cilicia, se apropie din ce în ce mai mult de Imperiul mongol, sparapetul (conetabilul) Sîmbat a plecat la Karakorum, unde s-a întîlnit (1246) c7 hanul mongol Goyak, pentru a pregăti vizita regelui Hethum I la cartea hanului mongol și încheieirea unui tratat de alianță și asistență mutuală. Acest tratat, prin care se recunoaște, totodată, suzeranitatea Imperiului mongol, a fost semnat de Hethum I, în 1254, cu noul jan Mangu, Tratatul de alianță și asistență mutuală armeano-mongolă prevedea, printre altele, următoarele:

1. Părțile se obligă să se ajute reciproc în caz de război și anume Cilicia să ajute pe mongoli la cucerirea Mesopotamiei, Siriei și Palestinei, iar mongolii să apere integritatea Armeniei Ciliciene împotriva saltanatelor din Ikonia și Egipt, precum și împotriva celorlalte state islamice din jurul Ciliciei;

2. stabilirea păcii și prieteniei veșnice între părțile contractante;

3. interdicția pentru trupele și funcționarii mongoli de a încălca frontierele Ciliciei, fără asentimentul și cererea Regatului Armeniei;

4. retrocedarea către Armenia a pămînturilor, orașelor și cetăților care aparținuseră Armeniei Ciliciene, ocupate de alte state și apoi cucerite de mongoli.

După prăbușirea Califatului de la Bagdad sub lobiturile mongolilor, rolul porturilor Ciliciei și ale cruciaților din Siria a crescut, atît din punct de vedere al relațiilor politico-militare dintre Răsărit și Apus cît și al schimburilor comerciale internaționale.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, profitînd de slăbirea Imperiului Mongol, ca urmare a unor lupte interne, mamelucii au atacat Cilicia (1266), care, neprimind ajutor din partea mongolilor a fost înfrîntă. După doi ani, ei au ocupat Antiohia și au pus capăt existenței principatului cruciaților. Ca urmare a acestor evenimente, Hethum I a abdicat în 1269, în favoarea fiului său Levon, iar ei a murit într-o mănăstire, în anul 1270.

În perioada secolelor XII—XIV, în Cilicia s-a realizat o sinteză de influențe între Apus și Răsărit rezultînd o nouă civilizație, pe care Nicolae Iorga o numea „civilizația armeano-francă cu un grad avansat de „franci-

zare“ și „latinizare“[40]. În actele publice a început să se folosească latina și franceza, denumirile funcțiilor de stat sînt împrumutate de la franci, îmbrăcămintea, obiceiurile sînt occidentale, baronii poartă nume latine, au loc căsătorii mixte. Totuși, lumea călugărilor, a prelaților, a scriitorilor și oamenilor de artă n-a abandonat niciodată tradiția armeană, bine înrădăcinată pe baza alfabetului și a literaturii autohtone, care avea o vechime de șapte secole, cînd s-a creat statul Armeniei Ciliciene, ceea ce a ferit cultura armeană de pericolul unei asimilări bizantine sau latine. Dar are loc o sinteză cu păstrarea elementelor naționale. Aici se regăsesc influențele vechi orientale, precum și cele occidentale, care se suprapun vechii culturi armene.

Orașele și porturile Ciliciei au cunoscut o mare înflorire în perioada regatului armean. Din populația de un milion, aproape jumătate trăia în orașe și porturi. Orașul Sis, situat în munți, a devenit centrul politic, administrativ, comercial, meșteșugăresc, reședința catolicosului Bisericii armene mutată apoi la Ecimiadzin. Din punct de vedere al dezvoltării comerciale și meșteșugărești, portul Ayas (Lajazzo) a avut o importanță mai mare, după dispariția statelor cruciaților din Siria, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Marco Polo, care a vizitat acest port, îi laudă activitatea în *Cartea Minunilor*. Meșteșugarii armeni produceau articole de metal, lemnărie, articole textile, covoare manuale, ceramică, sticlărie ș.a. pe care în bună parte le exportau. Regii Armeniei Ciliciene băteau monede, care s-au răspîndit și în afara hotarelor țării, în Italia, în țările riverane ale Mării Negre și în Moldova. Legăturile comerciale ale Armeniei Ciliciene au luat o mare dezvoltare cu Genova, Veneția, apoi Franța, Spania țările din Orientul Apropiat și Mijlociu, cu Crimeea, Moldova (lîngă Cetatea Albă s-au găsit monede ale regilor Armeniei Ciliciene[41]). Începînd din 1201, Cilicia a încheiat tratate comerciale cu țări străine și comercianți, acestora din urmă acordîndu-le autorizații și privilegii. Negustorii străini primeau prin aceste privilegii dreptul de a avea cartiere proprii în orașele ciliciene, administrație locală, judecătorii proprii, biserici, dreptul de a exercita meserii și comerț. Cilicia exporta bumbac, cereale, cherestea, vite, fructe, măsline, condimente, minereuri și importa mătăsuri, podoabe, arme, săpun. Negustorii străini care beneficiau de autorizații plăteau taxe vamale de numai 1/100, în timp ce cei fără autorizații plăteau 4/100.

Structura de stat a Ciliciei avea multe trăsături comune cu societățile feudale occidentale, preluînd chiar o serie întreagă de denumiri de funcții. La curte a luat ființă un for suprem, *curiae regis*, cu rol consultativ pe lîngă rege. În autorizația comercială acordată genovezilor, în 1201, se folosește formula „cu aprobarea curiei“ *(assensi curiae)*, înlocuită mai tîrziu cu formula *moto proprio* (din proprie voință — a regelui). Funcția veche armeană de sparapet (comandant al armatei) a devenit *comes stabuli* (conetabil, constabul), primul consilier și locțiitor al regelui în absența acestuia s-a numit *bail*

---

[40] Nicolae Iorga, *op. cit.*, pag. 54, și urm.
[41] G. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois de la Mer Noire*, p. 161.

(din latină, bajulus), care, în cazul cînd regele era minor, purta titlul de „tată al regelui“, şeful secretariatului (cancelariei) regelui purta titlul de canţler sau *djanţler* (cancelar) ş.a.

Ansamblul de instituţii, legi şi norme internaţionale de drept cunoscute în istorie dovedeşte că Armenia Ciliciană din secolele XII-XIII era de-acum un stat feudal bine organizat, cu o ordine complexă, cu un sistem solid de legislaţie, care reglementa raporturile interne şi externe, bazată pe *Codul de legi* (Datastanagirk) al lui Mîchithar Goş (secolul al XII-lea) adaptat pentru Cilicia de conetabilul Sîmbat.

La sfîrşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea, situaţia regatului Armeniei Ciliciene s-a agravat, indirect din cauza slăbirii Imperiului mongol cu centrul în Iran, ca urmare a luptelor cu celălalt stat mongol, Hoarda de Aur, din nordul Mării Negre. Creşterea puterii mamelucilor din Egipt ameninţa, totodată, existenţa, atît a Armeniei, cît şi a statelor cruciaţilor. Cea de-a opta cruciadă organizată de papă şi statele occidentale cu sprijinul direct al Regatului armean s-a terminat cu un eşec, ceea ce a lăsat Armenia izolată faţă de mameluci şi ceilalţi musulmani din zonă. Armenia Ciliciană a fost invadată în mai multe rînduri de mameluci, care au provocat multe distrugeri şi victime în rîndul populaţiei civile.

Războaiele izbucnite în Europa la începutul secolului al XIV-lea nu au mai permis organizarea de noi cruciade. Mongolii mai fac o ultimă încercare, în 1303, cu ajutorul trupelor armeno-georgiene şi ciliciene de a cuceri Siria, însă suferă o înfrîngere în faţa Damascului. Regele Hethum al II-lea (1289—1305), care se erijase în organizatorul unei cruciade, reuşind să ocupe (1303) pentru cîteva zile Ierusalimul, trebuie să se retragă. Ca urmare a unor fărădelegi comise de mongoli (asasinarea regelui Levon al IV-lea şi a 40 de prinţi armeni, în 1307, de către un comandant de oşti mongol), precum şi datorită slăbirii treptate a Imperiului şi trecerii mongolilor la mahomedanism, alianţa armeano-mongolă a luat sfîrşit, în primele două decenii ale secolului al XIV-lea. Toate încercările de a obţine ajutoare din Occident se loveau de condiţia pusă de Papă de a accepta Unirea cu Biserica catolică şi chiar folosirea limbii latine în şcoli, condiţii respinse de regulă de clerul armean, precum şi de marea majoritate a poporului, ataşată de credinţa strămoşească. Dar, chiar şi în eventualitatea acceptării acestora, cum s-a întîmplat în 1307, cînd, sub presiunea filo-latinilor, sinodul bisericesc convocat la Sis a acceptat propunerea Papei, statele occidentale s-au dovedit incapabile să vină în ajutorul Ciliciei. Aceste presiuni papale nu au făcut altceva decît să zdruncine unitatea politică internă a ţării, ducînd la puternice contradicţii între partida conservatoare patriotică şi partizanii prooccidentali ai Unirii. Fiind informaţi de certurile interne din Cilicia, mamelucii au început, după anul 1320, incursiuni devastatoare periodice pe teritoriul Ciliciei, care se repetau la fiecare 5—10 ani, obligînd regatul armean să plătească tribut Egiptului şi să facă cedări teritoriale, printre care, portul Ayas-Lajazzo, iar regele Levon al V-lea (cunoscut în inscripţiile în limba latină cu titulatura de „Leon rex omnium

Hermenorum"), s-a obligat să întrerupă legăturile cu Papa și regele Franței. Totuși, el a reluat în secret relațiile cu Papa Benedict al XII-lea, ceea ce nu a împiedicat însă pe partizanii catolicismului să pună la cale asasinarea sa (1342), considerînd că nu colaborează suficient cu Occidentul. Gruparea pro-occidentală l-a adus pe tronul țării pe prințul Guy de Lusignan din dinastia franceză Lusignan din Cipru. Acesta a fost înscăunat (1343) după ritualul armean, ca rege al Ciliciei, sub denumirea de Costandin al III-lea. Dar, abia urcat pe tronul Ciliciei, noul rege a încercat să impună limba franceză la curte și să-i catolicizeze pe armeni, ceea ce a atras bănuiala și dușmănia atît a Egiptului, cît și a triburilor turcomane, care au invadat țara în mai multe rînduri, în anii 1343—1344. Dar și prinții armeni s-au ridicat împotriva politicii regelui și, cu spijinul maselor populare, l-au răsturnat de la putere, asasinîndu-l în palatul său de la Adana (1345), împreună cu fratele său, contele Bohémond și cei 300 de cavaleri franci, pe care regele îi adusese cu el. În locul lui a fost ales un rege autohton în persoana „marelui mareșal" Costandin al IV-lea, care a domnit între anii 1345—1363 și care provenea, probabil, din familia hethumizilor. Și acesta s-a lăsat înșelat, la început, de promisiunile papei — care-și mutase sediul la Avignon, în Franța — de a ajuta Cilicia. De un ajutor occidental propriu-zis nici nu putea fi vorba, mai ales în condițiunile izbucnirii războiului anglo-francez de 100 de ani.

Cu toată lipsa de realism a politicii pro-occidentale, în condițiile istorice din acea perioadă, francofilii și latinofilii au mai făcut o ultimă încercare, de a lega Cilicia de interesele Occidentului și ale Catolicismului. Aceștia au organizat un complot împotriva lui Costandin al V-lea și l-au asasinat, pe motiv că încearcă o împăcare cu Egiptul.

În ciuda experienței negative și a iluziilor foarte adesea spulberate, ei și-au pus din nou speranța în ajutorul Occidentului, trimițînd o delegație în Cipru și invitîndu-l pe Levon de Lusignan (Costandin al III-lea) să ocupe tronul Ciliciei. Acesta, un catolic fervent, fidel bisericii de la Roma, devenit rege al Armeniei Ciliciene în 1374, sub numele de Levon (Leon) al VI-lea, a cerut ajutor țărilor din Europa Occidentală, angajîndu-se, în schimb, să răspîndească catolicismul în Cilicia.

Ultimul rege al Armeniei a avut parte de o domnie efemeră. La cîteva luni după înscăunarea sa, mamelucii, turcomanii și trupele Emiratului de la Alep, au invadat țara, iar la 16 aprilie 1375, în condițiile lipsei totale de ajutor din exterior și a foametei, a căzut cetatea Sisului și o dată cu ea s-a prăbușit ultimul stat armean centralizat. Regele, Catolicosului *Poghos* (Pavel), regina Mariam și alți nobili au fost duși în captivitate la Cairo. În urma intervenției regelui Castiliei, Ioan I, sultanul Egiptului a consimțit să-l pună în libertate pe Levon al VI-lea, după o detenție de 7 ani, în 1382. Regele Franței, Carol al VI-lea, l-a primit la Paris cu toate onorurile și l-a însărcinat (1384) cu purtarea de tratative cu Anglia, în vederea terminării Războiului de 100 de ani, misiune ce nu a fost încununată de succes. A murit la Paris, la 29 noiembrie 1393, fiind înmormîntat în bazilica regală de la Saint-Denis, lîngă Paris,

REGATUL ARMENIEI CILICIENE
SECOLELE XII - XIII
după Gérard Dédéyan

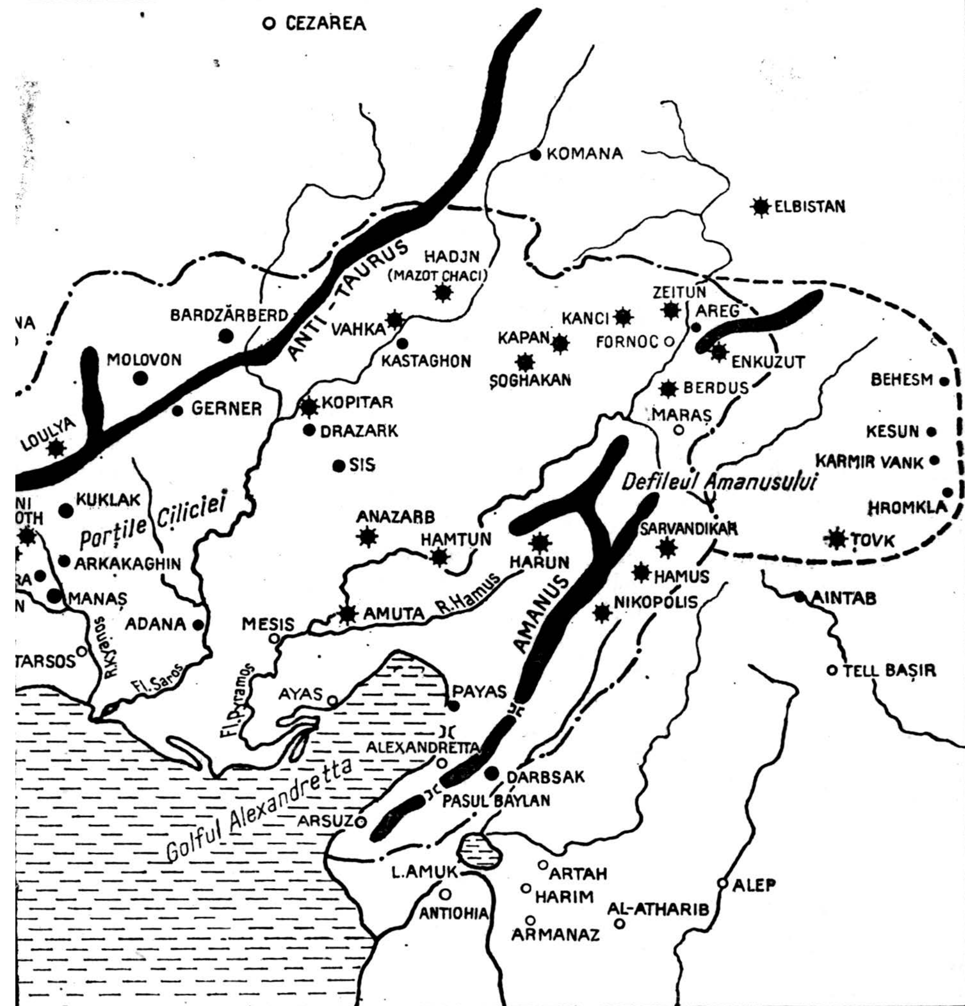
N

Orașe
Fortărețe
Mănăstiri

Frontiere
State suverane
State vasale

0 10 20 30 Km

LAC TATTA
SULTANATUL DE RUM
ISAURA
LARANDA
MUNDAS
MELIOCH
MAGHUA
TAURUS CILICIAN
MANAVGAT
ALARA
ASTAROS
SINIT
DOMETIUPOLIS
ALANYA
VERESK
LOZAT
ERMENEK
PALAIAPOLIS
MUT
Fl. Kalika
LAMOS
KOTRADA
SYEDRA
KORYKOS
SELEUCIA
AYJUTAP
PRAKANA
NAGHLON
ANTIOCHETTE
ANAMUR
SIK
KELENDERIS
PAPATUL


CEZAREA
KOMANA
ELBISTAN
ANTI - TAURUS
HADJN
(MAZOT CHACI)
ZEITUN
AREG
KANCI
KAPAN
FORNOC
ENKUZUT
BARDZĂRBERD
VAHKA
KASTAGHON
ŞOGHAKAN
MOLOVON
BERDUS
BEHESM
GERNER
KOPITAR
MARAŞ
DRAZARK
LOULYA
SIS
KESUN
KARMIR VANK
Defileul Amanusului
KUKLAK
Porțile Ciliciei
ANAZARB
HROMKLA
SARVANDIKAR
HAMTUN
TOVK
ARKAKAGHIN
HARUN
HAMUS
MANAŞ
R.Hamus
AMANUS
AINTAB
NIKOPOLIS
AMUTA
ADANA
MESIS
R.Kyanos
TARSOS
TELL BAŞIR
Fl.Saros
Fl.Pyramos
AYAS
PAYAS
ALEXANDRETTA
DARBSAK
Golful Alexandretta
PASUL BAYLAN
ARSUZ
L.AMUK
ARTAH
HARIM
ALEP
ANTIOHIA
AL-ATHARIB
ARMANAZ

ca „... roy latin du royaume d'Arménie..." după cum se menţionează pe epitaful de pe mormîntul său.

Deşi Armenia Ciliciană fusese desfiinţată ca stat, totuşi timp de încă o jumătate de secol, cîteva principate armene din munţii Ciliciei şi-au menţinut independenţa. Şi chiar mai tîrziu, pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, sub dominaţia turcă, s-au păstrat, în stare de semiindependenţă principate armene la Hadjîn, Maraş, Zeithun, Thomarza, însă o mare parte a populaţiei a fost nevoită să ia drumul pribegiei din cauza neîncetatelor războaie dintre mameluci şi turcomani. Mase de emigranţi armeni s-au refugiat în Cipru, Rhodos, Italia, Franţa şi alte ţări.

După 300 de ani de existenţă liberă, statul din Armenia Ciliciană, a dispărut de pe scena istoriei, lăsînd însă urme adînci în cultura armeană şi universală.

14. **Dominaţia turcomană**

Secolele XIV—XVIII au constituit o etapă nefastă în istoria poporului armean din Armenia Mare. După dezvoltarea remarcabilă din perioada precedentă, invaziile triburilor turcomane au pus capăt stării de semiindependenţă a principatelor armene ca cel al zakarienilor, oprind în loc şi evoluţia culturii armene, cu micii excepţii. Numai Biserica armeană a mai păstrat drepturi de proprietate asupra pămînturilor sale, precum şi unele atribute de autoritate naţională, întărite mai ales după mutarea sediului catolicosal de la Sis la Ecimiadzin. Datorită activităţii asidue a unor catolicoşi patrioţi, s-au putut păstra unele centre de cultură, legături permanente între armenii din provinciile cotropite şi cu cei din diaspora. În felul acesta, biserica a devenit, în decursul timpului, singura reprezentantă a naţiunii în faţa stăpînitorilor străini şi singura instituţie naţională unanim recunoscută de poporul armean. Masele largi şi-au păstrat în toată această perioadă identitatea naţională, limba, scrierea, cultura, obiceiurile şi credinţa.

După moartea *ilchanidului* mongol Abu Said (1335), Imperiul mongol a intrat în declin, fărîmiţîndu-se între diferiţi moştenitori şi rivali. Dinastiile *ciobanide* şi *gealayiride* şi-au împărţit puterea, dar luptele dintre ele se desfăşurau adesea pe teritoriul Armeniei. Ţara era pustiită de hoardele mongole, oraşele jefuite şi incendiate, populaţia civilă masacrată. Nu scăpau nici feudalii de abuzurile şi jaful cotropitorilor. În aceste condiţii, numeroşi nobili, orăşeni, negustori, meşteşugari, au luat din nou calea emigrării.

În această perioadă, în Asia Mică s-au format diferite emirate *(beylik)* turcomane, ca cele ale turcilor *oghuz* şi *otomani*, care au început să-i înlocuiască pe emirii mongoli în Iran, Irak şi Armenia. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, după victoria sultanului *Baiazid* la Nicopole (1396) asupra forţelor unite europene, *otomanii* au asediat Constantinopolul (ultimul punct de sprijin

al Imperiului Bizantin) şi au absorbit numeroasele emirate ale turcilor *oghuz* din Asia Mică. Emiratele mongole *ciobanide* şi *gealayiride* din Armenia, Iran şi Irak au fost înghiţite de dinastiile turcomane Kara Koyunlu (Oaia Neagră) şi Ak Koyunlu (Oaia Albă), numite astfel după emblemele de pe drapelurile lor.

Situaţia urma să se modifice însă între anii 1387 şi 1402, cînd hoardele lui Timur Lenk („Timur Schiopul" numit şi Tamerlan) au răspîndit teroarea, devastînd şi omorînd cu o cruzime rar întîlnită în istorie, de-a lungul teritoriilor străbătute, din Asia Centrală pînă la Marea Egee. Instituţiile culturale din Armenia au avut mult de suferit, dar voinţa de a învăţa şi a păstra moştenirea culturală naţională nu a putut fi înfrîntă. Este semnificativă soarta pe care a avut-o Hovhan Vorotneţhi, rectorul Universităţii din Tathev (Datev), care, fiind pus sub urmărire, a luat cu el 60 dintre studenţii săi şi, peregrinînd din localitate în localitate, a continuat cu ei procesul de învăţămînt. Deşi se proclama descendent al Cuceritorului lumii (Genghis Han), Timur Lenk nu era mongol, ci turcoman şi musulman, avîndu-şi obîrşia la Samarkand. Expansiunea imperiului său l-a obligat pe sultanul Baiazid să ridice asediul Constantinopului şi să se îndrepte împotriva acestuia dînd bătălia decisivă. lîngă Angora (Ankara) în 1402. Forţele otomane au fost înfrînte, iar Baiazid luat prizonier. Statul otoman a dispărut în felul acesta din Orientul Mijlociu şi din Asia Mică, însă au rămas posesiunile din Balcani, de unde s-a pornit ulterior la recucerirea Anatoliei.

După moartea lui Timur Lenk (1405), au început lupte devastatoare între hoardele Kara Koyunlu şi hoardele turceşti Geaghatai ale succesorilor lui Timur Lenk. De multe ori, aceste hoarde rămîneau fără conducători şi anarhia domnea în toate regiunile cutreierate de ele. În general, luptele se soldau cu un bilanţ tragic pentru populaţia civilă, nevoită ori să se refugieze în munţi, ori să emigreze, spre a nu cădea în mîinile cotropitorilor, care fie că îi omorau fie îi duceau în captivitate în Hurasan şi îi vindeau ca sclavi.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea, Armenia a fost pustiită de luptele dintre diferitele triburi turcomane ca Ak Koyunlu, Sefevizi, Kîzîlbaşi ş.a.

Aceştia au fost înfrînţi în cele din urmă de turcii otomani (în 1554, sultanul Soliman a ocupat şi incendiat Erevanul, care era sub ocupaţia sefevidă din Iran). Tratatul de pace semnat în 1555 la Amasia a dat otomanilor Armenia Occidentală (cu Vaspurakan şi Alaşkert, precum şi Georgia Occidentală), iar Iranul a primit regiuni din Transcaucazia şi Armenia Orientală. Pentru turci, cucerirea Transcaucaziei devenise actuală şi datorită faptului că ruşii au ocupat Cazanul şi Astrahanul şi au intrat în Caucazul de Nord, pînă la Terek, unde au construit cetăţi. În 1578, turcii au ocupat Şirvanul, Derbendul, Karabaghul, Arţach), Erevanul şi au ajuns în provincia Gegharkhunikh. După pacea dintre otomani şi persani, semnată în 1590, cavaleria turcă *(sipahi)* a fost demobilizată, ca şi soldaţii neregulaţi din Anatolia, *sebkanii* (ţărani tineri, lipsiţi de pămînt, recrutaţi în timp de război). Toţi aceştia, lăsaţi la vatră, s-au unit cu nomazi kurzi şi turci, constituind bande de tîlhari, cunoscuţi sub numele de *djelali*. În anii 1590—1610 ei atacau şi jefuiau

orașele și satele Armeniei, Anatoliei, Cappadociei, fără ca puterea centrală otomană să-i poată struni.

Profitînd de haosul din Imperiul otoman, Șah Abbas al Persiei (1588—1629) a recucerit pămînturile pierdute, dar războiul a durat cu intermitențe pînă în 1639, cînd s-a încheiat pacea, în urma căreia otomanii au primit Irakul, regiunea Van și Armenia pînă la Kars, iar Persia Erevanul și Atropatene (Azerbaidjan). În timpul războaielor turco-persane, politica dusă de Șah Abbas de a pîrjoli pămînturile în calea trupelor turcești a avut consecințe tragice pentru poporul armean, care și-a văzut patria pustiită, iar populația civilă deportată în străfundurile Persiei. În anii 1604—1605, au fost deportați cca. 300000 de oameni din provinciile Armeniei spre centrul Persiei. Alături de ei se găseau, georgieni și kurzi. Localitățile pe care le părăseau erau incendiate de soldații șahului, recoltele distruse, hambarele arse. Pe drumul „marelui surghiun" cum numește un cronicar al vremii deportarea, au murit zeci de mii de bărbați, femei, copii, fiind expuși la foamete, frig, maltratări, violuri. Mii de oameni au pierit în mlaștinile și stepele aride din Persia centrală. Numai o cincime a celor deportați—după unele mărturii — au reușit să supraviețuiască, stabilindu-se pînă la urmă în capitala Ispahan și în regiunile învecinate. Armenii au căpătat dreptul de a crea o suburbie a capitalei, care s-a numit, în amintirea unuia din orașele de unde fuseseră deportați, Nor Djugha (Noul Djugha), care, în secolul al XVII-lea, a devenit un centru economic înfloritor cu 30000 de locuitori. O mică parte a populației a scăpat totuși de deportarea în Iran, refugiindu-se temporar în munți sau în Georgia. Sah Abbas a format, după modelul *ienicerilor* din armata turcă, un corp de soldați permanenți, recrutați dintre copiii armeni și georgieni, care au fost îndepărtați de părinți, ținuți ca sclavi și islamizați.

15. Mișcările de eliberare națională

În urma situației critice în care s-a găsit poporul armean din cauza dominației opresive a turcilor otomani și a sefevizilor din Iran, au început să apară primele semne ale unei mișcări de eliberare politică. Diverși emisari armeni s-au deplasat în Europa (Polonia, Veneția, Roma) solicitînd ajutor pentru eliberarea Armeniei. Aceste demersuri erau sortite, însă, de la început eșecului, întrucît statele europene aflate în faza inițială de acumulare a capitalului erau interesate în dezvoltarea relațiilor comerciale cu Orientul și mai puțin în angajarea unor conflicte religioase sau de eliberare a creștinilor. Chiar în situația cînd habsburgii, venețienii sau regii Poloniei aveau o atitudine ostilă Imperiului Otoman, ei se fereau să-și periclitеze relațiile cu Persia, de dragul creștinilor oprimați de această țară.

Războiul din Kandia (insula Creta) din anii 1645—1669, dintre Veneția, Franța și statul papal, pe de o parte și Imperiul Otoman, pe de altă parte,

a trezit noi speranțe în rîndurile creștinilor supuși turcilor, inclusiv ale armenilor. În timpul acestui război, catolicosul Chaciatur de la Sis a apelat la regele Ludovic al XIV-lea al Franței pentru a conduce opera de eliberare a tuturor creștinilor, dar statele occidentale au fost învinse de turci. Cruciada anti-otomană din Europa a fost preluată, începînd din 1670, de habsburgi, cu care se aliaseră Polonia, Veneția și, ceva mai tîrziu, Rusia. Dar, și de această dată, speranțele de eliberare ale armenilor au fost spulberate.

Încercările de eliberare s-au întețit în secolele următoare, exponenții mișcării de emancipare fiind intelectuali și patrioți armeni, atît din Armenia, cît și din afara hotarelor Armeniei propriu-zise. O figură deosebită în acest sens a fost Israel Ory, fiul melikului Israel. *Melik-ii*, în număr de cinci, erau reprezentanți ai dinastiilor princiare armene, recunoscuți sub domnia sefevizilor din Persia, stabiliți mai ales în provincile din sud-estul Armeniei ca, Sisakan-Siunikh, Ghaphan și Karabagh (Arțach); ei controlau un teritoriu ce se întindea de la Marea Caspică pînă la frontiera otomană, la vest de lacul Urmia și erau însărcinați cu apărarea frontierelor persane în fața atacurilor turcilor, rușilor și georgienilor, în care scop li se permisese să aibă cîte o armată proprie de 1 000—2 000 de oameni.

Israel Ory, care făcuse parte din delegația condusă de Catolicosul Hakob ce s-a deplasat în Occident, s-a pus în slujba ideii de eliberare încă de la vîrsta de 18—19 ani. După moartea Catolicosului, a plecat în Europa Occidentală, angajîndu-se mai întîi voluntar în armata franceză și apoi în slujba Kurfürstului Johann Wilhelm al Renaniei-Palatinat, unde a devenit comisar al aprovizionării. În acea perioadă, Renania-Palatinat participa, sub conducerea Austriei, la războiul împotriva Imperiului otoman. Căpătînd acces la Johann Wilhelm, Ory l-a convins să preia lupta de eliberare a Armeniei și să devină rege acolo, iar pe curtenii și prelații iezuiți de la curtea lui i-a făcut să creadă că armenii se vor converti la catolicism. Planul prevedea o expediție militară în primăvara anului 1700, la care urmau să participe împăratul german Leopold I, Papa de la Roma și Marele duce de Toscana, trecînd prin Polonia și Rusia. La începutul anului 1700, Ory s-a dus la Viena, pentru a purta tratative cu Leopold I, dar și-a dat repede seama că după încheierea păcii separate cu turcii la Karlovitz ,în 1699 și războiul de succesiune la tronul Spaniei, ce se pregătea în Occident, puterile europene nu vor putea să se ocupe de problema eliberării Armeniei, chiar dacă s-ar fi gîndit în mod serios să pună în aplicare acest proiect îndrăzneț. Atunci, Israel Ory și-a îndreptat atenția spre țarul Rusiei, Petru I, căruia i-a prezentat, în 1701, un apel semnat de melikii armeni din Siunikh, prin care țarul era solicitat să ia în mîinile sale problema eliberării Armeniei. Cererea a rămas fără urmare.

Israel Ory s-a îndreptat din nou spre Austria și Germania, pentru a reveni la Rusia, dar toate aceste încercări nu au dus la nici un rezultat concret, puterile europene nefiind realmente interesate în eliberarea popoarelor creștine de sub dominația turcă și persană.

În timp ce începutul de secol 18 era pus sub semnul apariţiei unei noi mari puteri pe scena mondială, imperiul ţarilor, în Persia, Imperiul sefevid era în plină descompunere, lucru de care au profitat atît turcii, dar şi popoarele subjugate, inclusiv armenii. Aceştia, sub conducerea lui Davith Bek, au organizat o insurecţie armată, în 1722, în provincia Siunikh, cu centrul la Ghaphan (sudul Armeniei), îndreptată împotriva asupritorilor sefevizi, a cotropitorilor otomani, precum şi a reprezentanţilor păturilor nobiliare armene, care pactizaseră cu asupritorii străini. După succesele iniţiale împotriva turcilor, ei au fost zdrobiţi, în 1728.

Condiţiile de organizare a luptei de eliberare din interiorul Armeniei ocupate devenind din ce în ce mai grele, încep să ia naştere în diaspora diferite mişcări de renaştere naţională şi eliberare. Unul din fenomenele cele mai interesante în acest domeniu a fost mişcarea de renaştere culturală iniţiată de abatele Mîchithar Sebastaţhi, încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Acesta, născut, în 1676, la Sebastia (Sivas), şi-a primit educaţia în mănăstiri armene din Sebastia, Erzurum, Edjmiaţin (Ecimiadzin), Sevan şi Cipru. Încă din anul 1700, la Constantinopol, a pus bazele unei instituţii „în serviciul iluminării spirituale a naţiunii noastre armene", după cum se exprimă într-una din scrisorile sale. A fost obligat curînd să părăsească oraşul, sub presiunea Patriarhului armean şi a autorităţilor otomane, care nu tolerau apropierea de Biserica catolică. Mîchithar s-a mutat mai întîi în Peninsula Moreea, ce se afla sub dominaţia Veneţiei şi, după căderea ei în mîinile turcilor, în 1715, s-a refugiat la Veneţia, unde i s-a acordat, în 1717, insula San Lazzaro din lagună, pe care a construit o mănăstire, devenită ulterior Academia armeană. El considera că trebuie creată o punte între Biserica armeană şi cea catolică, refuzînd, totodată, latinizarea ritului armean şi limbii armene. Unirea cu catolicismul, prin păstrarea specificităţii culturale armene a facilitat activitatea congregaţiei create de Mîchithar pe pămîntul Italiei. Acesta, împreună cu colaboratorii săi au început să desfăşoare o activitate remarcabilă în domeniul culturii armene, editînd şi tipărind vechile opere de istoriografie, filozofie, ştiinţă, ale primilor autori armeni din secolele V—VI şi din evul mediu, opere literare vechi, studii despre artă, istorie, etc., au tradus în limbi occidentale opere ale autorilor vechi armeni, iar în limba armeană, opere din literatura universală. Au întocmit un monumental dicţionar complet al limbii literare clasice armene, *grabar (Haykazian Bararan)*, în două volume, care a fost publicat în 1749, armeana devenind astfel, după greaca, latina, franceza, italiana şi spaniola, a şasea limbă din lume, care se îmbogăţea cu un dicţionar complet şi de mari proporţii. Acest dicţionar a fost perfecţionat ulterior şi reeditat în 1836—1837 sub denumirea de *Nor Haykazian Bararan (Noul dicţionar al limbii armene)*, retipărit în Armenia Sovietică în 1979—1981. Această ultimă formă este opera a trei cercetători de la Congregaţia Mîchitharistă de la Veneţia: Gabriel Avetikian (1750—1827), Chaciatur Siurmelian (1751—1827) şi Mîkîrtici Avgerian (1762—1854), care au lucrat timp de 50 de ani, cercetînd manuscrisele vechi armene cunoscute pînă la acea dată. Lucrarea s-a compus iniţial din 12

volume manuscrise, dar din lipsă de fonduri nu a putut fi tipărită mult timp. A văzut lumina tiparului sub o formă prescurtată de două volume mari, cînd mai trăia numai ultimul dintre cei trei autori. Cuvintele sînt prelucrate din punct de vedere semantic şi filologic, cu o parte explicativă uşor accesibilă, dîndu-se, totodată, traducerea lor în greacă, latină, turcă şi uneori în persană, arabă, franceză, rusă, ceea ce face ca dicţionarul să aibă valoare poliglotă.

În afară de aceste activităţi, mîchithariştii au publicat şi lucrări de popularizare ca: almanahuri, tratate de agricultură, sericicultură, apicultură, contabilitate, manuale şcolare. Opera de renaştere a culturii armene desfăşurată de mîchitharişti pătrundea în mase pe două căi: şcoli şi presă. Prima şcoală armeană mîchitharistă a fost întemeiată în Transilvania, în 1747, constituind şi prima şcoală armeană organizată după modelul şcolilor occidentale dezvoltate de după Renaşterea europeană şi nu după modelul seminarelor teologice Vardapetanoţh. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au fost întemeiate şi alte şcoli în diaspora armeană, dar marea dezvoltare a reţelei de şcoli mîchithariste a avut loc în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Principalele institute de învăţămînt mediu liceal ale mîchithariştilor au fost — şi continuă să fie — colegiile de la Veneţia şi Paris, care au dat culturii şi artelor din diaspora armeană mari personalităţi. Din nefericire din cauza greutăţilor financiare şi a lipsei oricărui sprijin din partea statului colegiul de la Paris a fost lichidat în 1990.

Presa mîchitharistă este reprezentată de revista „Bazmavep" (Pazmaveb), care apare la Veneţia şi revista „Handes Amsorya", editate de mîchithariştii de la Viena, conţinînd atît articole cu caracter teologic, cît şi studii istorice, filologice, etnografice etc. Devenind un centru important de studii armenistice şi dispunînd de un fond însemnat de manuscrise vechi şi documente, Academia de la San Lazzaro din Veneţia a atras personalităţi culturale de seamă ca marele poet englez Lord Byron, care a stat acolo aproape un an, pentru a învăţa limba armeană şi a colabora la o gramatică anglo-armeană, precum şi Nicolae Iorga, care a vizitat în mai multe rînduri acest lăcaş de cultură.

Activitatea culturală multilaterală a Congregaţiei mîchithariste a avut o mare însemnătate în trezirea conştiinţei naţionale a poporului armean, purificarea limbii literare, eliminarea turcismelor şi a tendinţelor latinizante, ajutînd, totodată, lupta de eliberare.

Centrul de la Veneţia nu a fost singurul reazăm al renaşterii naţionale armene. Constantinopol, unde se concentrase o importantă populaţie armeană, cu o intelectualitate de vază, în toate domeniile artei, literaturii şi ştiinţelor, a rivalizat cu opera mîchithariştilor. Aici s-au creat edituri, tipografii, şcoli, presă. Patriarhul Kolot a jucat un rol important în dezvoltarea culturii armene în capitala Imperiului otoman şi, de aici, în răspîndirea ei în provinciile armene, precum şi în alte centre ale diasporei.

Un rol de seamă au avut şi armenii stabiliţi în India, mulţi dintre aceştia îmbogăţindu-se şi finanţînd acţiunile culturale. Printre instituţiile create de ei se numără, în secolul al XIX-lea, Colegiul Murat de la Padova în Italia,

mutat ulterior la Paris şi Colegiul Rafael de la Veneţia, devenit ulterior, prin fuziune, Murat-Rafael, întemeiate de două familii bogate din Madras, Rafael Gharamian şi Samuel Murat. Din rîndul armenilor din India s-au ridicat mari luptători pentru cauza eliberării şi independenţei ca Şahamir Şahamirian (1723—1797), Hovseph Emin (1726—1809) şi Movses Baghramian, aflaţi sub influenţa filozofiei şi iluminismului englez.

Cel mai important reprezentant al mişcării de eliberare din India a fost, fără îndoială, Hovseph Emin, care avea ca scop al vieţii sale eliberarea Armeniei de dominaţia străină. El a sperat, la început, să obţină sprijinul guvernului englez pentru cauza sa, dar şi-a dat repede seama că interesele Angliei erau contrare tendinţelor de restabilire a statului armean. În consecinţă, şi-a îndreptat paşii spre Petersburg, dar nici demersurile pe lîngă Rusia nu au avut rezultate concrete.

În concepţia acestuia „oamenii trebuie să domnească numai asupra naturii şi nu asupra unor fiinţe raţionale ca şi ei; — asupra oamenilor trebuie să domnească legile", ca atare, în tot ceea ce a întreprins, Şahamirian avea în vedere modernizarea şi independenţa statului.

Războiul ruso-turc din anii 1768—1774 a dat un nou avînt mişcării de eliberare a poporului armean, ca şi popoarelor din Balcani, subjugate de turci. Guvernul ţarist, încercînd să ridice popoarele creştine împotriva Imperiului otoman, susţinea că unul din scopurile de bază ale războiului este eliberarea acestor popoare. O adunare a notabililor armeni convocată la Edjmiaţin (Ecimiadzin), în 1782, hotărăşte în unanimitate să ceară ajutor militar Rusiei, pentru eliberarea Armeniei. Ei s-au angajat să lupte cu forţele proprii ale melikilor, care cuprindeau 5000 de soldaţi.

Proiectele prezentate Rusiei ţariste proveneau deci fie din cercurile feudalo-clericale, fie din cercurile burgheziei armene. Era însă evident că Rusia monarhistă cu orînduirea sa feudală nu va admite niciodată ca pe pămînturile cucerite cu forţa armelor să fie instituită orînduirea burgheză şi mai puţin încă să recunoască crearea unei „republici armene" aşa cum prevedea proiectul grupului de la Madras al lui Şahamirian. Oricum, planurile Rusiei ţariste prevedeau ocuparea Transcaucaziei şi crearea acolo a două state sub suzeranitate rusă: Georgia şi Armenia[42].

Din cauza neîncetatelor hărţuieli turco-persane, regele Erakli al II-lea (1737—1797) al Georgiei ceruse protecţia Rusiei şi recunoscuse, încă cu un deceniu în urmă, suzeranitatea acesteia, care avea să se termine, în 1801, prin încorporarea Georgiei în Imperiul ţarist sub Alexandru I.

La începutul secolului al XIX-lea, deşteptarea naţionalităţilor oprimate şi dobîndirea independenţei popoarelor din Europa a avut un ecou puternic şi în rîndul poporului armean, care forma pe atunci o comunitate de circa 3 milioane de suflete, avînd o limbă, scriere şi cultură proprii, o religie unitară creştină. Teritoriul ţării era împărţit între Turcia şi Persia, iar din

---

[42] *Hay joghovrdi patmuthiun (Istoria poporului armean)* Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan 1972, Vol. IV, pag. 219.

1828 şi Rusia, care a ocupat partea răsăriteană, ce aparţinuse pînă acum Persiei. Majoritatea populaţiei trăia pe teritoriul ocupat de Turcia, precum şi în districtele şi oraşele din apusul Turciei, unde fusese deplasată o parte din populaţia armeană în decursul istoriei, aşa cum s-a arătat mai sus. În afară de aceasta, mase mari de refugiaţi părăsiseră patria lor milenară şi se stabiliseră în colonii ce se întindeau din India pînă în Europa Occidentală şi Răsăriteană. În imperiile otoman şi persan, armenii trăiau în mijlocul unor popoare musulmane ca turci, tătari, persani, kurzi, lazi, arabi.

Invaziile, decimările, transferurile de populaţii au determinat mutaţii în sînul locuitorilor armeni din Armenia Occidentală. Mare parte a acesteia (85—90%) era formată din ţărănime, dar majoritatea armenilor de la oraşe se ocupau de meserii, comerţ sau erau intelectuali. Nobilimea dispăruse aproape în întregime, însă o nouă clasă de privilegiaţi a fost creată, începînd din secolul al XVI-lea, atunci cînd sultanii au recompensat cu titlul de *amira* un număr restrîns de armeni bogaţi, care se aflau în slujba statului ca: familia Dadian, care a întemeiat în Imperiul otoman manufacturile de mătăsuri, bumbăcărie, hîrtie, fontă, praf de puşcă, arme. Un membru al acestei familii a construit prima cale ferată de-a lungul Bosforului (1847). Familia Balian, arhitecţi din tată în fiu, au construit pentru sultani mari palate (care sînt admirate pînă în zilele noastre la Istanbul), moschei şi edificii publice, mai ales în secolul al XIX-lea. Familia Bezdjian s-a îmbogăţit din comerţul cu pînză de in. Familia Diuzian a dat Imperiului, între 1757 şi 1880, aproape fără întrerupere, pe superintendenţii monetăriei. Pînă la războiul din Crimeea, *amira*-ii sînt principalii bancheri din Imperiu (sarafi), precum şi bijutierii curţii. Acumulînd mari averi din comerţul internaţional, din monopolul asupra unor produse sau din dreptul de folosire exclusivă a unor drumuri, ei au pus bazele, în secolul al XIX-lea, a industriei din Imperiul otoman. Prin contactele lor cu paşalele, vizirii şi sultanii turci, devin personalităţi influente în cercurile conducătoare turceşti. În acelaşi timp, bizuindu-se pe marile lor averi, joacă un rol preponderent în viaţa comunităţilor armene, controlează biserica. Numele lor este legat însă şi de opere de binefacere şi cultură ca: întemeierea de şcoli, instituţii de caritate şi religioase etc.

Meseriaşii de la oraşe, constituiţi în bresle (*esnaf* în Imperiul otoman, *hamkar* în Imperiul persan) se ocupă de cizmărie, croitorie, fierărie, ceasornicărie, bijuterie, brutărie, morărit etc., prelucrau metalele şi în special arama la Erzurum, Tokat, Mersivan, pieile, lîna, mătasea, bumbacul la Van şi Erzurum. În domeniul bijuteriei, covoarelor, tapiseriei, broderiilor, ceramicii, artizanii armeni dau lucrări de valoare artistică.

Situaţia ţăranului era dificilă; supus exploatării moşierilor turci şi kurzi sau a unor mănăstiri, redus adesea la statutul de iobag, el trebuia să efectueze corvezi şi să plătească biruri grele, în natură şi în bani. În puţine cazuri, dispune de mici loturi de pămînt sau părţi din pămîntul comunal. În afară de mizeria materială, ţăranul armean era supus opresiunii naţionale, lipsit de drepturi civice, asimilat forţat sau trecut cu de-a sila la mahomedanism,

astfel încît în secolul al XIX-lea, mulţi vorbeau turceşte şi în familie, deşi îşi păstrau obiceiurile naţionale şi ataşamentul faţă de Biserica armeană.

Ca şi ceilalţi supuşi creştini sau izraeliţi din Imperiul otoman, armeanul era considerat un raia şi *ghiaur* (necredincios), lipsit de drepturi şi avînd obligaţii fiscale mai grele decît populaţia musulmană. El nu putea să călărească un cal, să poarte anumite culori rezervate musulmanilor, să depună mărturie împotriva unui musulman, să fie numit în funcţii publice, să poarte arme. Printre impozitele discriminatorii se numărau: *djiziyeul*, *bedeliaskeri* (pentru răscumpărarea serviciului militar), precum şi *aşarul* şi *haraciul* pe recoltă.

În hanatul Erevanului, perşii încasau c. 40 de impozite şi drepturi feudale, dintre care principalul era *mulk-ul*.

Unele legislaţii turceşti au favorizat numai instituţia bisericească. Patriarhul armean de la Constantinopol a fost recunoscut, în 1764, drept cea mai înaltă autoritate a comunităţii armene *(Ermeni millet)* din Imperiul Otoman. În afară de prerogativele spirituale, el avea drepturi în materie de stare civilă, fisc, notariat, binefaceri, învăţămînt laic şi religios, tipărituri, cenzură, judecarea ereticilor, care se rezuma la începutul secolului al XIX-lea la predarea armenilor convertiţi la catolicism organelor de stat turceşti, spre a fi pedepsiţi.

Situaţia în Armenia orientală. Prin tratatul de la Turkmanciai (1828), semnat între Rusia şi Persia, şahul cedează ţarului hanatele Erevan şi Nachidjevan. Totodată, o clauză a tratatului prevede că armenii rămaşi sub dominaţie persană au dreptul de a emigra, la cerere, în Rusia, ceea ce a permis întoarcerea la căminele lor a armenilor deportaţi, în decursul secolelor, în Persia. Şi astfel, pe parcursul anului 1828, 45—50 000 de armeni din Azerbaidjanul persan, corespunzînd vechii Persarmenia, emigrează în Armenia orientală. Emigrările spre Rusia au luat amploare după războiul ruso-turc din 1828—1829, cînd Rusia a intervenit în favoarea grecilor răsculaţi. Pe frontul de est, trupele ruseşti conduse de generalul Paskevici, sub comanda căruia au luptat şi mulţi voluntari armeni, au ocupat Kars, Ardahan, Baiazet, Erzurum, Muş din Armenia turcească. Prin Tratatul de la Adrianopol (1829) Rusia s-a obligat să evacueze provinciile cucerite în Armenia turcească. Şi în acest caz, s-a prevăzut pentru armeni dreptul de a emigra în Rusia. Speriaţi de spectrul unor represalii şi masacre, ca 100 000 de armeni, mai ales ţărani şi meşteşugari, s-au refugiat, în iarna anului 1829—1830 şi primăvara anului 1830, pe teritoriul Rusiei.

Soarta teritoriilor armene ocupate de Rusia ţaristă a rămas cîtva timp nedecisă. Grupul de patrioţi armeni, compus din K. Arghutian, Ch. Lazarian (Lazarev) şi A. Chudabaşian, a cerut crearea unui stat autonom armean sub suzeranitatea Rusiei, crearea de forţe naţionale şi cadre administrative proprii. Guvernul ţarist a respins aceste cereri, iar catolicosul Nerses Aştaraketḩi, care iniţial fusese numit într-un Comitet provizoriu de guvernare a provinciilor armene eliberate de sub persani, a fost îndepărtat din Armenia şi trimis, ca într-un fel de exil, în calitate de şef spiritual al armenilor din Basarabia.

Totuşi, decretul ţarului Nicolae I din 1828, prin care se constituia Armianskaia Oblast (Provincia Armeană), cuprinzînd hanatele Erevan şi Nachidjevan, a fost primit cu satisfacţie de populaţia armeană, deşi rămîneau pe din afară regiuni populate în majoritate de armeni ca Lori, Karabagh, Achalkhalakh. Reorganizările administrative ulterioare au desfiinţat această împărţire teritorială, înlocuind-o cu *guvernămîntul Erevan*, avînd o mai mică concentrare etnică armeană.

Pentru viaţa armenilor din Imperiul ţarist a avut o importanţă deosebită promulgarea, în 1836, a aşa numitului *Polojenie* (Statut) care se referea la drepturile şi funcţiunile Bisericii armene din Rusia. Catolicosului i se recunoştea conducerea spirituală a tuturor comunităţilor armene din Rusia, consolidînd proprietatea bisericească şi acordînd anumite privilegii clerului armean. Biserica armeană primea drepturi de stare civilă, învăţămînt şi de conducere a vieţii culturale armene. Ţarul capătă dreptul de a confirma numirea episcopilor şi a alege Catolicosul dintre doi candidaţi propuşi de Adunarea Naţională, în care rolul laicilor a fost redus. Ca şi Biserica ortodoxă rusă, Biserica armeană a fost supusă controlului politic şi administrativ al guvernului ţarist. *Polojenie* acorda totuşi oarecare autonomie culturală şi religioasă armenilor din Rusia. Seminarul întemeiat în 1813 la Ecimiadzin (unde se află şi reşedinţa Catolicosului) a devenit cel mai important centru intelectual al armenilor din Rusia. Economia şi urbanistica provinciei armene purtau amprenta îndelungatei dominaţii persane şi apoi a unei colonii periferice a ţarismului. *Alexandropol* (actualmente *Kumayri*) cu cei 11 280 locuitori, în 1830, era singurul oraş cu populaţie armeană unitară. Erevanul, cu casele sale joase, de pămînt, cu străzi întortocheate şi prăfuite, avea în 1830 11 463 locuitori, din care 6 125 armeni şi 5 338 musulmani (astăzi, Erevanul are peste un milion de locuitori în mare majoritate armeni). În general, pe teritoriul provinciei armene, la începutul anului 1827, în urma deportărilor în masă practicate de Persia, numărul populaţiei armene scăzuse în mod catastrofal, reprezentînd doar 25 151 de suflete dintr-un total de 106 900, adică aproximativ 25%. După patru ani, în 1831, numărul populaţiei armene ajunsese la 82 377 (comparativ în R.S.S. Armeană, numărul populaţiei era, în 1987, de 3 411 900, din care armenii reprezintă 90%; numai în 15 ani, între 1970—1985, populaţia republicii a crescut cu 30%). Din aceste date rezultă tendinţa netă de dispariţie fizică a poporului armean din Armenia răsăriteană aflată sub stăpînire persană. Este de înţeles, prin urmare, de ce poporul armean îşi îndreptase privirile spre Rusia, îşi lega speranţele de salvare de pătrunderea trupelor ruseşti în Transcaucazia şi a salutat pe ruşi ca eliberatori.

Cu toată înapoierea generală a Rusiei ţariste, nivelul ei economic era totuşi superior vecinilor din sud, ceea ce a ajutat la o oarecare înviorare a economiei Armeniei Răsăritene, prin extinderea suprafeţelor însămînţate, crearea de manufacturi şi dezvoltarea legăturilor comerciale cu regiunile învecinate. Mai important era însă faptul că în sînul societăţii ruse apăruseră forţe revoluţionare, care promiteau, în perspectivă, să îmbunătăţească, atît situaţia socială cît şi cea naţională a maselor de armeni. Dar pînă la maturi-

zarea mişcării revoluţionare din Rusia, ţarismul a oprimat şi exploatat poporul armean, care n-a obţinut nici eliberarea naţională şi nici drepturi sociale şi politice.

Trezirea conştiinţei naţionale în Armenia turcească. Colonia armeană de la Constantinopol, care exista de pe vremea Imperiului bizantin a crescut vertiginos în cursul secolului al XIX-lea. La începutul secolului erau 150 000 de armeni, iar potrivit unui recensămînt otoman, din 1831, numărul lor crescuse la 160 000, reprezentînd 20% din populaţia capitalei; între 1860 şi 1880 au ajuns la 300 000. Armenii numeau capitala *Bolis* (de la *Constantinopol*), în timp ce Armenia istorică cu centrele sale *Van, Karin* (Erzurum), *Muş, Sasun* era denumită *Iergir* (cit. Ierghir) adică „Ţara". La Constantinopol, Izmir şi Kayseri (Cezarea) a luat naştere o puternică burghezie armeană din rîndurile căreia s-au ridicat *efendii*, funcţionari armeni, culţi şi poligloţi, educaţi după principii pedagogice occidentale, care serveau Imperiul otoman în ministerele nou create. În 1885, numărul acestora se ridica la 494. În jurul lor se formează şi o pătură de intelectuali, medici, avocaţi, precum şi cadre naţionale (scriitori, ziarişti, învăţători). În primul sfert al secolului al XIX-lea, în sînul populaţiei armene urbane se accentuează diferenţierea între clase. La Constantinopol se refugiază zeci de mii de ţărani armeni din interiorul ţării, din cauza exploatării crunte a moşierilor musulmani (turci şi kurzi), a birurilor insuportabile, a atacurilor tîlhăreşti, a răpirilor femeilor şi fetelor, a tot felul de abuzuri, faţă de care autorităţile, fie că închideau ochii, fie că erau neputincioase.

Aceşti refugiaţi, *bantuchd*, formează proletariatul urban; în timp ce familiile lor rămîneau în provincie, la ţară, ei se stabileau la Constantinopol, cîştigînd un salariu de mizerie ca muncitori necalificaţi (hamali, cărăuşi de apă potabilă, servitori, gunoieri etc); trăiau în promiscuitate, în nişte hanuri vechi. Meseriaşii (cizmari, croitori, bijutieri, brutari, armurieri, fierari) aveau corporaţiile lor. Aceştia împreună cu păturile proletare erau excluşi de la treburile Patriarhiei, adică de la toate problemele politice, sociale şi de învăţămînt ale comunităţii armene. În aceste condiţii, în prima jumătate a secolului al XIX-lea se desfăşoară o adevărată luptă de clasă, care nu era îndreptată împotriva guvernului otoman, ci împotriva propriei burghezii, reprezentate de purtătorii titlului de *amira.* Dar, ori de cîte ori păturile de jos se revoltau împotriva claselor privilegiate armene, autorităţile turceşti interveneau în favoarea acestora din urmă. Întrucît Marile Puteri profitau adesea de frămîntările interne din Turcia, pentru a-i impune anumite condiţii, sultanul Abdul Medjid a introdus reforme *(Tanzimat)* şi *Carta imperială (hatt-i şerif) de la Giul-Hané* (1839), care proclamau egalitatea de drept a tuturor supuşilor otomani, fără deosebire de religie şi garantau securitatea personală şi a bunurilor, o justă repartizare a impozitelor etc.

În această perioadă, prin intervenţia guvernului francez, catolicii armeni sînt recunoscuţi ca *Millet* („naţiune"), în timp ce, în urma intervenţiei Angliei, şi protestanţii armeni sînt recunoscuţi ca *Millet,* ceea ce duce la ruperea acestora de comunitatea armeană şi slăbirea atotputerniciei Patriarhiei armene.

Revoluţiile din Europa, din anul 1848, mai ales cea din Franţa şi cea din Italia la care au participat studenţi armeni, au constituit un imbold pentru mişcările populare ale armenilor din Turcia, mişcări care vizau emanciparea maselor populare de tutela patriarhului şi amira-ilor. După războiul din Crimeea, cînd Anglia şi Franţa au dat ajutor militar Turciei împotriva Rusiei, Turcia a fost obligată de cele două mari puteri să reafirme egalitatea dintre supuşii musulmani şi cei nemusulmani. Profitînd de situaţia nou creată, populaţia armeană a reuşit, după multe lupte interne, să proclame o *Constituţie Naţională* proprie, recunoscută de autorităţi, dar care făcea din patriarhul armean un fel de monarh constituţional, numit de o Adunare Naţională compusă din 140 de deputaţi aleşi, atît laici, cît şi clerici şi care avea o seamă de Comisii specializate pe profil politic, religios, economic, judiciar, şcolar. În felul acesta, s-a realizat o oarecare autonomie culturală şi religioasă, care a permis dezvoltarea instrucţiunii publice în limba maternă. Constituţia naţională a armenilor din Turcia a influenţat şi pe liberalii turci care au reuşit să proclame în 1876 Constituţia otomană.

Reformele care promiteau să îmbunătăţească şi să normalizeze traiul populaţiilor nemusulmane din Turcia nu au fost traduse în viaţă în interiorul ţării. Marii moşieri musulmani acaparau recoltele şi pămînturile ţăranilor armeni. Situaţia se agravează în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd în Armenia sînt instalaţi cerkezi şi kurzi. Triburile nomade kurde se extind treptat spre nord şi nord-est, jefuiesc şi ocupă pămînturile ţăranilor armeni lipsiţi de apărare, le cer tribut sau sume pentru răscumpărare, le răpesc soţiile şi fiicele. Împinşi la exasperare, locuitorii armeni din unele regiuni, *Zeithun* (1862), *Van* (1862), *Erzurum* (1863), iau măsuri de autoapărare sau de răscoală. Imperiul otoman trece printr-o criză gravă în anii 1876—1878, reformele nefiind aplicate. „Problema armeană", ca o parte a „problemei Orientului", este redeschisă, o dată cu răscoalele din Bosnia şi Herţegovina şi insurecţia bulgară din 1876, care este reprimată cu sălbăticie. Sultanul Abdul-Hamid, care este înscăunat în august 1876, dă o nouă Constituţie, prevăzînd crearea unui parlament cu două camere. Prin aceasta, guvernul turc a redus la tăcere pe criticii săi, iar faţă de puterile occidentale a folosit argumentul că, din moment ce se recunoaşte egalitatea în drepturi a tuturor supuşilor otomani, care au şi posibilitatea democratică de a-şi face auzită vocea în parlament, nu ar mai fi nevoie de prevederi speciale pentru populaţiile creştine. Dar acest parlament nu a ţinut decît o singură sesiune, Constituţia fiind suspendată în februarie 1878. După aceea, timp de 30 de ani, sultanul Abdul-Hamid, poreclit „sultanul roşu", din cauza represiunilor sîngeroase pe care le-a dezlănţuit, a instituit un regim despotic de teroare. Prigonirea populaţiilor creştine din Imperiul otoman a oferit Rusiei ţariste un pretext de a-şi lua revanşa faţă de condiţiile grele ce i se impuseseră la Conferinţa de la Paris, după războiul din Crimeea, pentru a-şi restabili poziţiile zdruncinate pe litoralul Mării Negre şi a-şi realiza planurile de cucerire în Orientul Apropiat. În aprilie 1877, Rusia a încheiat o alianţă cu România împotriva Turciei, iar la 12/24 aprilie 1877, ţarul Alexandru al II-lea, sosit

la Chişinău, a semnat manifestul de război adresat „Fraţilor slavi". Sub pretextul ajutorării acestora, ţarul a pornit un război de cuceriri. Operaţiunile de război au început simultan pe frontul din Balcani, unde şi-a adus contribuţia armata română, şi pe frontul din Caucaz, unde armata rusă era condusă în mare parte de comandanţi armeni şi număra în rîndurile sale 40 000 de voluntari armeni. Corpul de armată din Caucaz era comandat de generalul Mikael Loris-Melikov pe numele de origine Loru-Melikian (devenit ulterior generalisim al Armatei ruse, prim-ministru cu puteri dictatoriale al Rusiei), generalul Arşak Ter-Ghukasov (Ter-Ghukasian), şef al Statului major, generalii Hovhannes Lazarian (Lazarev), Matadian, Şelkovnikov, Alchazov, Kişmişev şi alţi 500 de ofiţeri armeni de diferite grade alături de ofiţerii ruşi. Ostaşi armeni au participat şi la luptele din Balcani. Pe frontul de răsărit, armata rusă a ocupat *Kars*, *Ardahan*, *Olthin*, *Alaşgert*, *Baiazet*, *Erzurum*, *Batum* şi alte centre ale Armeniei Occidentale şi Georgiei Occidentale, fiind întîmpinată de populaţia armeană ca o armată eliberatoare. Pe frontul din Balcani, după victoriile hotărîtoare ale armatelor ruse şi române pe teritoriul Bulgariei, armata rusă a ajuns la Adrianopol, la 30 km de Constantinopol, obligînd Turcia să ceară pace.

În noua situaţie creată, prin înfrîngerea Imperiului otoman, membrii Adunării Naţionale armene de la Constantinopol au avut păreri divergente; în timp ce unii cereau autonomia provinciilor armene din Turcia, sub protectorat rus sau chiar alipirea lor la provincia armeană din Imperiul ţarist, alţii, în frunte cu patriarhul Nerses Varjabedian, cu toată atitudinea lor de loialitate faţă de Imperiul otoman, căutau să-şi lege viitorul de soluţionarea problemelor balcanice. În urma demersurilor Patriarhului pe lîngă negociatorii ruşi, în *Tratatul de la San Stefano* (3 martie 1878) s-a introdus articolul XVI, care prevedea reforme imediate în favoarea armenilor din Imperiul otoman şi în primul rînd securitatea lor faţă de kurzi şi cerkezi. Tratatul nu a fost însă tradus în viaţă, lovindu-se de opoziţia Angliei şi Austriei, care nu vedeau cu ochi buni extinderea influenţei ruse în Balcani şi în Asia Mică, întrucît ea contravenea propriilor lor planuri de expansiune în această zonă. Rusia ţaristă a cedat presiunilor exercitate de puterile europene, acceptînd convocarea *Congresului de la Berlin* (iunie-iulie 1878), la care au participat Rusia, Anglia, Austria, Germania, Franţa şi Italia, iar din partea populaţiei armene din Turcia, o delegaţie condusă de Chrimian Hairig (devenit ulterior Catolicos). Delegaţia armeană circulase în prealabil, timp de cîteva luni, prin capitalele europene, cu un proiect de autonomie a Armeniei, inspirat din statutul pentru Liban (1861). Puterile occidentale s-au opus doleanţelor populaţiei armene, admiţînd doar, în articolul 61 al Tratatului de la Berlin obligaţia „Înaltei Porţi de a realiza, în provinciile locuite de armeni, unele reforme, rezultînd din necesităţile locale şi de a garanta securitatea supuşilor armeni faţă de kurzi şi cerkezi...". Deşi, practic, populaţia armeană nu a obţinut nimic concret, problema armeană s-a transformat într-o chestiune internaţională, a devenit obiect de manevre diplomatice în relaţiile dintre marile puteri. Rusia, la rîndul ei, a trebuit să facă concesii importante: Bul-

garia a fost dezmembrată şi a devenit un stat vasal al Turciei, Bosnia şi Herţegovina au fost ocupate de Austria, Erzurum, Baiazet şi Valea Alaşkertului au fost înapoiate Turciei, dar Kars, Ardahan şi Batum au fost anexate la Rusia. *Art 61* nu a fost tradus realmente în viaţă, dar a întreţinut iluzii periculoase în rîndul populaţiei armene, în timp ce conducătorii Imperiului otoman au văzut în redeşteptarea conştiinţei naţionale a armenilor şi interesul purtat de marile puteri pentru poporul armean un real pericol pentru integritatea Imperiului în Asia[43].

Lipsa reformelor promise şi neîncetatele abuzuri atît din partea moşierilor kurzi, cît şi din partea autorităţilor au determinat populaţia armeană din regiunea asiatică a Imperiului otoman să se organizeze din punct de vedere politic şi să ia măsuri de autoapărare. La *Van* (1885) s-a constituit primul partid revoluţionar armean, numit *Partidul Armenakan* compus din elemente democrate şi liberale; la *Erzurum* a fost creată organizaţia *Apărătorii Patriei* (1881). Acestea aveau obiective modeste: să pună capăt nedreptăţilor, să obţină reforme administrative şi fiscale, iar în cazul organizaţiei de la Van se preconiza libertatea naţională şi înarmarea ţărănimii armene pentru autoapărare.

Cele mai importante partide politice naţionale armene au luat naştere în diaspora. În 1887, la Geneva, a fost întemeiat Partidul Social-Democrat *Hînceak*, iar în 1890, la Tiflis, a fost creată Federaţia Revoluţionară Armeană (Partidul *Daşnak* sau Taşnag de la cuvîntul *daşnakţuthiun* = federaţie). În avangarda noilor partide armene se situează intelectualitatea armeană, atît din Turcia, cît şi din Rusia, care se orientează spre cultura şi ideile politice din Occident. Intelectualitatea armeană din Turcia, după ce absolvă şcolile primare sau secundare armeneşti din Turcia, îşi îndreaptă paşii spre universităţile din Franţa, Belgia, Italia, Elveţia, inspirîndu-se, în timpul studiilor, din ideile revoluţiei franceze, din lupta de eliberare naţională a Greciei, lupta pentru unitatea Italiei, precum şi de ideile socialismului utopic. Intelectualitatea armeană din Rusia, după absolvirea şcolilor primare şi secundare armeneşti — iar în perioadele cînd au fost închise de autorităţile ţariste, în 1885 şi 1897— a gimnaziilor ruse, şi-a continuat studiile superioare la universităţile din Moscova, Petrograd, Dorpat, Berlin, Leipzig, Geneva, Zürich. Intelectualii care ieşeau din aceste instituţii de învăţămînt superior erau animaţi de ideile emancipării naţionale şi ale dreptăţii sociale.

Sub influenţa acestora, partidele politice armene îşi cristalizează doctrina lor care suferă modificări în timp, în contactul cu partidele politice din Rusia şi în funcţie de evoluţia din Imperiul otoman. La început, Partidul Hînceak a fost influenţat de ideile organizaţiei populiste teroriste ruse *Narodnaia Volia*, ceea ce s-a tradus, în anii 1890—1896, prin acţiuni violente în Imperiul otoman (manifestaţia de la *Kum-Kapu* din Constantinopol, în 1890, revolta din *Sasun* în 1894, insurecţia de la *Zeithun* în 1895—96).

---

[43] *Histoire des Arméniens*, Editura Privat-Toulouse, 1982, p. 463 şi urm.

16. Represiunile şi masacrele din Imperiul Otoman

Regimul sultanului Abdul-Hamid, alarmat de acţiunile violente ale unor organizaţii armene, a răspuns prin represalii brutale, care s-au soldat în 1894–1896 cu masacrarea a aproximativ 200 000–300 000 de civili armeni de pe teritoriul Imperiului otoman, în timp ce 80 000 pînă la 100 000 de persoane s-au refugiat în Transcaucazia, precum şi în Bulgaria şi România. Masacrele organizate de „sultanul roşu" au declanşat o puternică reacţie a opiniei publice din ţările civilizate. În Franţa, personalităţi ca Anatole France, Georges Clémenceau, Jean Jaurès, în Anglia, cunoscutul om de stat Gladstone, în Germania, Johannes Lepsius şi alţii au mobilizat opinia publică împotriva fărădelegilor ce se comiteau în Imperiul otoman[44].

La Congresul de la Londra din 1896, hînceakiştii din Turcia şi Egipt au criticat tactica Centrului hînceakist din Transcaucazia, acuzîndu-l că leagă rezolvarea „problemei armene" de mişcarea muncitorească rusă, ceea ce a speriat pe mulsulmanii conservatori şi burghezia occidentală, care nu vedeau cu ochi buni dezvoltarea unei mişcări socialiste armene în Imperiul otoman.

Ajutorul extern s-a dovedit iluzoriu (lucru ilustrat prin slaba reacţie diplomatică faţă de masacrele din 1894–96 din Sasun). Doar personalităţi politice şi culturale din Occident s-au raliat cauzei armene, constituind, în 1900, la Paris, asociaţia *Pro Armenia.* În 1901, Biroul Internaţionalei Socialiste a lansat un apel către toţi socialiştii, pentru a acţiona în Parlamentele ţărilor lor şi pe lîngă guvernele respective, în vederea unor intervenţii care să ducă la oprirea masacrelor din Imperiul otoman împotriva armenilor şi a altor naţionalităţi. În Rusia, de asemenea, opinia publică progresistă şi oameni de cultură au luat atitudine în favoarea cauzei poporului armean.

Partidele cu program revoluţionar din Turcia (armenakan, hînceak, daşnak) pregătesc luptători revoluţionari înarmaţi (feday), inspirîndu-se după modelul haiducilor bulgari şi a garibaldienilor italieni. Cel mai de seamă conducător de haiduci a fost Andranik (Antranig) Ozanian, tîmplar din Şabin Karahisar, care a devenit erou naţional al luptei de eliberare a armenilor din Imperiul otoman.

Revoluţionarii naţionalişti armeni erau însă prigoniţi nu numai în Imperiul otoman, ci şi în Rusia. Burghezia armeană, cu sprijinul înaltului cler, se pronunţa împotriva tacticilor revoluţionare, tinzînd, în Imperiul otoman, doar la reforme, iar în Imperiul rus, la dezvoltarea avantajelor economice obţinute de ea. Între 1898–1901, marele capital armean a ocupat poziţii dominante în industria petrolieră de la Baku, care a devenit cel mai mare

---

[44] Dr. Johannes Lepsius *Armenien und Europa*, Berlin, 1896; *Massacres d'Arménie, témoignages des victimes* préface de Georges Clémenceau, Paris, 1896; *Encyclopaedia Universalis*, art. „Arménie", vol. 2, pp 429, 433, Paris, 1970; David Marshall Lang *The Armenians A people in Exile*, p. 9–11, London-Boston-Sydney, 1982: Crăciun Ionescu *Furtună deasupra Orientului*, p. 56–58, Bucureşti, Editura Politică, 1985 etc.

producător mondial de ţiţei. Armenii Ghukasov şi Mirzoiev, pionierii industriei petrolului între 1850 şi 1872, deţineau aproape un monopol, iar cu timpul, industriaşii armeni s-au ocupat nu numai de extracţia ţiţeiului, ci şi de rafinarea, transportul şi comercializarea lui la scară internaţională. Industriaşul Lianozov construieşte primul, după Nobel, propriile sale conducte petroliere; „regele petrolului" din Baku, Mantaşian (Mantaşev) se asociază cu bogătaşul Aramianţ, creînd un adevărat imperiu petrolier, cu terenuri proprii, vagoane-cisternă, rafinării, uzine de îmbuteliere în barili, cu propria flotă de petroliere, cu circuitele sale de comercializare, atît în Rusia cît şi în Orientul Apropiat şi Mijlociu, precum şi în Europa Occidentală. Aceşti industriaşi armeni concurează cu Nobel şi Rothschild, iar la îndemnul Bisericii armene, joacă un rol de mecena în viaţa culturală, sprijinind construirea de şcoli şi teatre, acordînd burse.

Din recensămîntul efectuat în 1897, rezultă că armenii alcătuiau 12% din populaţia Transcaucaziei cu un total de 1 173 096. La Tiflis, trăiau 200 000 de armeni, reprezentînd jumătate din populaţia oraşului, iar la Baku erau 52 233 armeni. În 1917, numărul populaţiei de naţionalitate armeană din Caucaz ajunge la 1 783 000, dintre care 669 000 trăiau în guvernoratul Erevan, formînd majoritatea populaţiei (60%). Mişcarea muncitorească din Rusia cuprinde în curînd şi pături largi ale proletariatului armean din Transcaucazia. În 1898, la Tiflis a fost creat „grupul muncitorilor armeni marxişti" care leagă problema eliberării poporului armean şi a muncitorimii armene de cea a proletariatului din Transcaucazia şi din întreaga Rusie.

Reprezentanţii proletariatului armean erau foarte activi în Comitetele din Transcaucazia ale *Partidului Muncitoresc Social-democrat din Rusia (P.M.S.D.R.)*, în care un rol deosebit l-a avut Stephan Şahumian. Relaţiile sociale şi naţionale se ascut continuu în Rusia, la începutul secolului al XX-lea. După închiderea şcolilor armene, guvernul ţarist decretează confiscarea averilor bisericeşti şi ale clerului armean, ceea ce este resimţită de populaţia armeană ca o prigoană împotriva culturii sale naţionale. Măsurile restrictive împotriva armenilor au fost ridicate de ţarul Nicolae al II-lea abia după înfrîngerea din războiul ruso-japonez şi mişcările revoluţionare din 1905. În situaţia creată, se cristalizează cele două orientări opuse din rîndurile populaţiei armene din Rusia: o parte, alcătuită în special de păturile muncitoare îşi leagă soarta de cea a proletariatului din toată Rusia, în timp ce daşnacii se afirmă împotriva luptei de clasă, preconizînd alianţa tuturor claselor, în faza emancipării naţionale. Agitaţiile naţionaliste din Transcaucazia au dus la lupte sîngeroase între armeni şi musulmani în anii 1905—1906.

Revoluţiile din Orientul Mijlociu, „Mişcarea constituţionalistă persană" din 1906—1912, „Revolta de la Tabriz" din 1908, revoluţia Junilor turci din Imperiul otoman (1908), deschid noi perspective şi populaţiei armene, al cărei număr, în Imperiul otoman era, în 1882, conform statisticii Patriarhiei Armene, de 2 660 000, dintre care 1 630 000 în cele 6 vilaiete orientale. Revoluţia Junilor turci (Comitetul Uniune şi Progres) îşi fixează ca obiectiv „otomanizarea", adică egalitatea între toţi supuşii otomani, sub deviza

revoluţiei franceze „libertate, egalitate, fraternitate". Daşnacii se aliază cu junii turci, iar în prima Cameră a deputaţilor, din decembrie 1908, armenii capătă dreptul de a avea zece locuri, din 266. Burghezia armeană din Turcia se organizează, însă, în Partidul *Ramkavar*-Ramgavar (liberal-democrat) ostil daşnacilor şi neîncrezător, în sinceritatea Junilor turci. Evenimentele ulterioare au exacerbat naţionalismul şi şovinismul pan-turc. În 1909, în timpul guvernării junilor turci, sub pretextul că armenii din Cilicia ar intenţiona să întemeieze un stat independent, autorităţile au organizat masacrarea a 30 000 de armeni la Adana. Înfrîngerea Turciei în războaiele balcanice (1912—1913), care a dus şi la lichidarea ultimelor posesiuni otomane din Africa şi Europa, a împins mai mult pe junii turci pe poziţiile şovinismului, aceştia trecînd de la politica otomanizării la cea a turcizării. Chiar şi în aceste condiţii, Partidul daşnak a continuat alianţa cu junii turci, ceea ce i-a atras critici severe din partea Partidului hînceak şi a multor personalităţi, printre care şi generalul Antranig Ozanian, care s-a retras din Partidul daşnak încă din 1907, acuzîndu-i pe daşnaci că se lasă înşelaţi de junii turci şi înşeală la rîndul lor, poporul armean despre adevăratele intenţii ale acestora[45].

În toamna anului 1912, catolicosul Gevork al V-lea (Kevork) a prezentat ţarului Nicolae al II-lea o cerere de protecţie în favoarea armenilor din Turcia. El l-a însărcinat, totodată, pe fruntaşul armean Boghos Nubar Paşa (fiul fostului prim-ministru al Egiptului, remarcabilul om de stat, Nubar Paşa) să plece cu o delegaţie la Paris şi în alte capitale europene. Aceste demersur conveneau în acel moment diplomaţiei ţariste, care reuşeşte să înfrîngă opoziţia Austro-Ungariei şi Germaniei, obţinînd acordul Puterilor occidentale pentru proiectul final. Proiectul prevedea, în locul celor 6 vilaiete orientale, la care s-a adăugat vilaietul Trebizonda, crearea a două provincii anatoliene locuite de armeni, care urmau să fie puse sub supravegherea a doi inspectori generali străini, însărcinaţi cu îndeplinirea reformelor necesare în colaborare cu populaţia locală. Proiectul a fost acceptat de guvernul Junilor turci, condus de triumviratul compus din Talaat, Enver şi Djemal, la 8 februarie 1914, iar în luna aprilie a aceluiaşi an, au fost numiţi ca inspectori generali olandezul Westenenk şi norvegianul Hoff. Se părea că problema armeană este pe punctul de a fi rezolvată, însă izbucnirea primului război mondial avea să dea o cu totul altă turnură soartei poporului armean, care supravieţuise pînă atunci, pe pămînturile sale istorice.

După o perioadă de expectativă, Turcia s-a alăturat, la începutul lunii noiembrie 1914, Puterilor Centrale. De fapt, cercurile conducătoare ale partidului Junilor turci, Partidul Ittihad, vizau să cotropească Transcaucazia şi să formeze un imperiu, care să unească în frontierele sale popoarele musulmane şi turcomane din Caucaz şi Asia Centrală (panturanism, pan-turcism). Aceste intenţii au fost exprimate, încă din iulie 1914, la Congresul Partidului daşnak ce s-a ţinut la Erzurum, de către o delegaţie a Ittihadului, care a cerut

---

[45] *Zoravar Antranig gichosi (Vorbeşte generalul Antranig)*, pag. 18—21, Editura Nor Or, 1974, Los Angeles, California.

conducerii daşnace ca, în caz de război cu Rusia, daşnacii să provoace o revoltă a armenilor din Rusia, pentru a uşura pătrunderea armatelor turceşti în Transcaucazia. Junii turci promiteau în schimb să sprijine formarea unui *stat autonom armean*, cuprinzînd teritoriul Armeniei Caucaziene, precum şi mai multe sandjakuri din vilaietele Erzurum, Van şi Bitlis. Conducătorii daşnaci au refuzat propunerea, afirmînd că partidul lor doreşte să rămînă neutru, dar că susţin loialitatea armenilor din Turcia faţă de stat, în cazul cînd Imperiul otoman ar fi angajat într-un război. Şi, într-adevăr, cînd Turcia a intrat în război, populaţia armeană a răspuns conştiincios la ordinul de mobilizare, cazurile de dezertare şi nesupunere fiind foarte rare, ceea ce nu a împiedicat guvernul să pună pe seama armenilor înfrîngerile suferite pe frontul împotriva Rusiei. Conducătorii Junilor turci erau nemulţumiţi, de asemenea, de formarea unor unităţi de voluntari armeni proveniţi, atît din Rusia, cît şi din alte ţări (Statele Unite, Franţa, România, Bulgaria etc) care luptau, fie alături de armata rusă, fie alături de armatele aliate ale Antantei. Aceste nemulţumiri se adaugă la vechi gînduri de răfuială cu minoritatea armeană din Turcia, care ceruse respectarea drepturilor sale naţionale. Pentru planurile pan-turce, existenţa populaţiei armene din Armenia turcească reprezenta, de asemenea, un obstacol. Conducătorii Imperiului otoman au considerat că starea de război le oferă un prilej pentru a trece la lichidarea întregii populaţii armene din Turcia. Pretextul folosit la început, precum că populaţia armeană periclita spatele trupelor turceşti de pe frontul ruso-turc, a fost foarte repede spulberat, întrucît deportarea şi anihilarea populaţiei civile armene a avut loc, începînd din luna aprilie 1915, în regiuni foarte îndepărtate de frontul din Caucaz, precum Cilicia, Tracia, litoralul Mării de Marmara etc. După cum a devenit cunoscut ulterior, chiar din surse turceşti şi germane, la începutul anului 1915 a avut loc, sub preşedinţia lui Talaat, o şedinţă secretă a Comitetului central al partidului de guvernămînt Ittihad, la care au participat secretarul general al partidului, Nazîm, ministrul de război, Enver, Behaeddin Şakir ş.a. Raportorul principal a fost Nazîm, care a afirmat, printre altele, „... trebuie să lichidăm din rădăcini poporul armean, pe pămîntul nostru să nu mai rămînă nici un singur armean, să fie dat uitării numele de armean. În prezent, ne aflăm în război; nu se va găsi prilej mai favorabil; intervenţia Marilor Puteri şi vocea de protest a ziarelor nu va putea atrage atenţia şi chiar dacă ar atrage atenţia, problema va deveni un fapt împlinit şi se va închide. De astă dată va fi o operaţie de exterminare“ [46].

După cum arată omul de ştiinţă francez Yves Ternon, istoric al genocidelor, „În locul unor masacre anarhice, asistăm la executarea unui plan, ale cărui faze se succed în mod riguros. Deportarea este inaugurată la Zeithun (Cilicia) la începutul lunii aprilie 1915. Casele sînt golite de locuitorii lor armeni şi convoaiele sînt îndreptate spre Konia şi Deir-es-Zor (deşertul

---

[46] Melvan-zade Rifat *Dedesubturile întunecoase ale revoluţiei otomane*, Beirut, 1892, pag. 97—98. Idem *Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius*, Potsdam, 1919, pag. 94, 113, 142.

sirian). Ordinul de deportare este extins la satele de munte din Amanus și Taurus. Pretextul folosit de guvern pentru a generaliza și oficializa deportarea este rezistența armenilor din orașul Van, care ridică armele pentru a se apăra împotriva valiului Djevded. Acesta, după ce masacrase pe locuitorii creștini din Persia ocupată de turci, a revenit la Van, la începutul lunii aprilie, pustiind și trecînd prin sabie populația satelor armenești. Armenii din Van au rezistat aproape o lună asaltului trupelor și jandarmeriei turcești, pînă ce unitățile de voluntari armeni și armata rusă au despresurat orașul, la 18 mai 1915, salvîndu-i de la deportare și masacru. Vestea rezistenței armenilor de la Van ajunsă la Constantinopol a oferit guvernului încă un pretext pentru a precipita și generaliza operațiunea de deportare"[47]. În noaptea de 24/25 aprilie 1915, numai la Constantinopol au fost arestați 235 de intelectuali armeni de vază. Numărul lor s-a ridicat în curînd la 800. Ei au fost duși în partea asiatică și, fără să li se prezinte vreun act de acuzare, fără a fi judecați, au fost asasinați pe ascuns, cu mijloacele cele mai barbare. Printre cei omorîți se găseau mari poeți și prozatori ai literaturii armene occidentale ca Daniel Varujan, Siamanto, Rupen Zartarian, Ervant Sîrmakeșchanlian, deputatul, juristul și prozatorul Krikor Zohrab, ziariști, oameni de știință și de artă, profesori etc. Marele compozitor Komitas a fost readus la Constantinopol, la intervenția corpului diplomatic, dar a înnebunit în urma celor trăite și văzute în deportare, fără să-și mai revină pînă la sfîrșitul vieții, murind în 1935, într-un sanatoriu, la Paris. Dacă la Constantinopol și la Izmir, masele populației armene nu au fost afectate de măsurile de deportare și masacrare (din cauza prezenței unor diplomați și corespondenți străini), în schimb, în provincie, ordinele guvernului au fost executate întocmai. Guvernul Junilor turci a emis o circulară secretă, sub semnătura ministrului de interne, Talaat, în care se ordona autorităților din vilaiete să extermine populația armeană, precizîndu-se că „guvernul își asumă întreaga răspundere și ordonă să nu fie cruțați nici copiii din leagăne"[48]. Ordinul a fost executat cu mici excepții locale (unii prefecți care nu s-au supus au fost destituiți, ca cel de la Angora-Ankara), cu cea mai mare strictețe. În cazuri izolate, oameni inimoși din rîndul populației turce sau kurde au ascuns și adăpostit pe prietenii lor armeni sau copiii rămași orfani.

De regulă, se proceda după o metodă comună pe întreg teritoriul Turciei: bărbații și tinerii erau scoși din orașe și sate și spînzurați ori omorîți cu alte mijloace, iar femeile și copiii trimiși în deșerturile Mesopotamiei, unde majoritatea au murit din lipsă de hrană și apă sau de boli, iar în multe cazuri au căzut victimă unor masacre din partea unor criminali de drept comun eliberați anume din închisori sau a unor triburi musulmane kurde, ațîțate de autorități. Deși autoritățile otomane au încercat să dea

---

[47] Yves Ternon, *Le génocide de Turquie et la guerre (1914—1923)* în *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982, pag. 489 și urm.

[48] *The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, London, 1920, p. 16, citat în Istoria poporului armean, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene Erevan 1981, vol. VI, pag. 555.

operațiunii lor caracterul unui *djihad* (război sfînt) împotriva creștinilor, conducătorii religioși ai lumii arabe au condamnat masacrarea armenilor ca fiind contrară eticii musulmane.

Operațiunea de exterminare a populației armene era ținută secret de autorități, însă lumea a aflat în curînd de cele ce se întîmplau din rapoartele consulilor străini de la fața locului, a raportului ambasadorului Statelor Unite în Turcia, Henry Morgenthau, de la oameni de cultură și ziariști, ca scriitorul german Armin Wegner, precum și din relatările misionarilor străini, martori oculari ai deportărilor și masacrelor. Aceasta a prilejuit Antantei să trimită, la 24 mai 1915, un avertisment guvernului otoman, pentru a pune capăt masacrelor, făcînd răspunzători pe membrii guvernului și pe executanți. Guvernul Junilor turci s-a văzut nevoit să recunoască în parte cele întîmplate, oficializînd prin decrete ordinul de deportare, cu acuzația că armenii ar fi colaborat cu dușmanul, ar fi comis sabotaje și acțiuni teroriste, acuzații care nu au fost niciodată dovedite.[49]

Opinia publică mondială inclusiv din România a luat o atitudine fermă împotriva genocidului comis de guvernanții Imperiului Otoman. Winston Churchill scria în 1929: „Nu există nici o îndoială că această crimă a fost pregătită și executată din rațiuni politice. Se ivise un prilej pentru a face să dispară din țară un popor creștin“ [50].

Scriitorul Jean Bart, care a fost martor ocular al evenimentelor de la Trebizonda, scria în al său *Jurnal de bord:* „Turcii din satele vecine au năvălit cu cuțitele prin casele creștinilor și îi înjunghiau în pragurile caselor și pe scările bisericilor. Numai cei ce s-au refugiat pe vasele străine din port au putut scăpa“.

Măsurile luate împotriva populației armene au continuat și în anii următori, chiar în afara hotarelor Imperiului otoman, după cum rezultă dintr-un „memorandum“ secret, trimis în octombrie 1916 de ministrul de război, Enver Pașa, comandantului armatei germane de la Dunăre, generalului Mackensen, care se pregătea să năvălească în România, după intrarea în război a României. Enver recomandă lui Mackensen să adopte măsuri discriminatorii față de cetățenii de altă naționalitate, pe care îi va găsi în regiunile ce le va ocupa în România, precizînd: „... în mod special, domnule general, atrag atenția Excelenței Voastre asupra populației armene care

---

[49] Yves Ternon *op. cit.*, pag. 491. De asemenea, *Mejdunarodnie otnoșeniia v epochu imperializma, Dokumenti iz archivov țarskovo i vremen, pravitelstva* seria III, vol. 8, partea II, pag. 400; Idem, Evgenii Tarlé *Evropa v epochu imperializma 1871—1919*, Moscova-Leningrad, 1928, pag. 393. Idem, Crăciun Ionescu *Furtună deasupra Orientului*, pag. 93, Editura Politică, București, 1985. De asemenea: Christopher Walker *Armenia: The Survival of a Nation*, London, 1980; *Encyclopaedia Universalis*, Vol. 2, pag. 429, Paris 1970; David Marshall Lang *The Armenians, A people in Exile* p. 16—38, London-Boston-Sydney, 1982; Viscount James Bryce *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915—1916* 2-nd Edition, Beirut, 1972. Dr. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien* 1914—1918, Potsdam 1919, Henry Morgenthau *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1919; Rafael de Nogales, *Four years beneath the Crescent*, London, 1926 etc.

[50] Winston Churchill *World's Crisis* (Criza mondială), vol. V. p. 405.

trăiește pe teritoriul Regatului României și care, în urma ultimei noastre politici (masacrele din 1915, n.a.), a reușit să scape din Turcia și să se stabilească acolo. Față de ei trebuie să se aplice neapărat cele mai severe măsuri, inclusiv deportarea și nimicirea lor în masă"[51].

Deși nu au fost semnalate cazuri de prigoană deosebită împotriva cetățenilor de naționalitate armeană din România, în timpul ocupației germane (cea mai mare parte refugiindu-se, de altfel, în Rusia, în mod temporar), „memorandumul" lui Enver confirmă caracterul premeditat, organizat și inflexibil al genocidului inițiat de guvernul junilor turci.

La sfîrșitul primului război mondial, dintr-o populație de circa 2,5 milioane de armeni, care trăiau în Imperiul otoman, mai supraviețuiau 850 000, dintre care 200 000 în Imperiul otoman, 200 000 de femei și copii au fost islamizați forțat, 250 000 s-au refugiat în Transcaucazia și Rusia, iar circa 200 000 au găsit adăpost în alte țări ale lumii.

Recensămîntul oficial din 1927 din Turcia, consemna existența numai a 64 000 de armeni pe teritoriul țării, iar conform datelor oficiale din 1965, mai rămăseseră doar 33 000.

Astfel, peste 1,5 milioane de armeni căzuseră jertfă măsurilor inumane adoptate de conducătorii Ittihadului și, ulterior, în perioada 1918—1922, de kemaliști, împotriva populației civile lipsite de apărare. A fost singurul caz cînd un popor întreg a fost exterminat pe teritoriul său național istoric. Luptele disperate de autoapărare purtate cu arme primitive, în unele locuri, cum au fost cele de la Van, Urfa, Șabin—Karahisar, Muș, Muntele Musa (epopee de rezistență eroică, despre care marele scriitor austriac *Franz Werfel* a scris celebrul roman *Cele 40 de zile de la Musa-Dagh*, tradus în 30 de limbi, inclusiv în limba română) au reușit să salveze puține vieți, mulți jertfindu-se într-o luptă inegală. La Muș, de pildă, din 59 000 de armeni și-au salvat viața doar 9 000, refugiindu-se în munții din Sasun.

După încheierea armistițiului de la Mudros cu Puterile Antantei, la 30 octombrie 1918, căpeteniile Junilor turci au fugit în străinătate. În februarie 1919, Tribunalul militar turc din Istanbul a început judecarea lor în contumacie și, după 6 luni de dezbateri, a condamnat la moarte pe Marele vizir și ministru de interne, Talaat, pe ministrul de război, Enver, pe ministrul marinei militare, Djemal, pe ministrul învățămîntului și secretarul general al partidului Ittihad al Junilor turci, doctorul Nazîm, pentru crima de a fi antrenat Turcia în război și de a fi deportat și masacrat populația armeană.

Deși fugiți în străinătate, aceștia nu au scăpat de pedeapsa ce le fusese hărăzită. La 15 martie 1921, tînărul Solomon Tehlerian (singurul supraviețuitor al familiei sale) l-a împușcat cu un foc de revolver, pe străzile Berlinului, pe principalul acuzat, Talaat, predîndu-se apoi poliției. Procesul, care

[51] Arhivele *Mejdunarodnîe Otnoșeniia 1870—1918 (Sbornik Dokumentov)* Moskva, 1940, pag. 124, citat în *Vasken I, Catholicos of all Armenians — A brief Chronology 1908—1955*, Compiled by Souren Sh. Vanetzi, pag. 14 Ecimiadzin, 1986 (în lb. arm.).

a avut un răsunet larg în lumea întreagă, s-a terminat cu achitarea inculpatului.

Documentele prezentate şi depoziţiile martorilor în faţa tribunalului german au dovedit vina lui Talaat de organizator al genocidului. În 1921, Djemal Paşa a fost asasinat la Tiflis. În acelaşi an, Enver a fost ucis în Asia Centrală, unde a condus lupta basmacilor împotriva Armatei Roşii. Fostul prim-ministru, Said Halim Paşa, a fost asasinat, în 1921, la Roma, iar în 1922, a fost asasinat la Berlin, un alt conducător al Junilor turci, Behaeddin Şakir.

După toate pierderile suferite în primul război mondial, poporul armean nu a avut nici satisfacţia de a-şi vedea visurile împlinite, cu toate promisiunile generoase făcute de Marile Puteri în perioada luptelor, cînd sute de mii de armeni luptau cu arma în mînă în rîndurile armatelor aliate. O primă decepţie au avut armenii care luptau în unităţile de voluntari alături de armata rusă. Încă de la sfîrşitul anului 1915, autorităţile ţariste au hotărît să dizolve unităţile armene şi să le încadreze în unităţile ruseşti. Politica urmărită de Rusia ţaristă faţă de problema armeană a fost exprimată în mod clar într-un comunicat al comandantului Corpului 4 Caucazian, generalul Oganovski, care arăta: „... guvernul Rusiei n-a uitat politica sa istorică şi misiunea sa în Orient (adică politica sa în problema armeană). El urmăreşte interesele statului rus şi nu realizarea visurilor armenilor despre autonomia Armeniei"[52].

Cînd au devenit clare scopurile imperialiste ale Rusiei ţariste, marea majoritate a voluntarilor armeni au părăsit unităţile lor, ceea ce dovedea cu prisosinţă că ei se angajaseră în luptă pentru realizarea idealurilor lor naţionale şi nu pentru satisfacerea scopurilor expansioniste ale Rusiei ţariste. Aprecierea situaţiei de către voluntarii armeni s-a dovedit a fi justă, întrucît, în acordul semnat de Rusia cu Anglia şi Franţa, la 26 aprilie 1916, se stipula că după terminarea victorioasă a războiului, Rusia va putea anexa vilaietiurile Erzurum, Trabzon, Van şi Bitlis. Nu se făcea nici o referire la crearea unui stat armean sau la autonomia Armeniei.

Decepţii asemănătoare au avut armenii şi cu puterile occidentale. Guvernele englez şi francez au promis să satisfacă cererile naţionale ale armenilor, iar Franţa a promis chiar restaurarea statului armean în Cilicia, sub protectorat francez, ceea ce nu s-a realizat.

17. Situaţia din Transcaucazia

Revoluţia din Octombrie 1917, din Rusia, a răsturnat complet situaţia pe frontul din Caucaz şi Turcia răsăriteană. Forţele turco-germane au profitat de noua situaţie şi, pretextînd incidentele sîngeroase ce avuseseră loc între

[52] *Istoria poporului armean*, Erevan, 1981, Vol. VI, pag. 552 (în lb. arm.).

populaţia armeană şi populaţia musulmană, care trăia în teritoriile ocupate de trupele ruseşti (provocate de fapt de trupele neregulate turceşti împotriva populaţiei civile), au năvălit, în ianuarie 1918, în Transcaucazia. Pe frontul european, trupele germane au atacat Rusia Sovietică, obligînd-o să semneze, la 3 martie 1918, tratatul de pace înrobitor de la Brest-Litovsk.

Articolul 4 al tratatului prevedea retragerea trupelor ruseşti din Ardahan, Kars şi Batum şi dreptul populaţiilor locale de a hotărî regimul acestor regiuni, în înţelegere cu statele învecinate şi în special cu Turcia. Comisariatul transcaucazian nu a recunoscut Tratatul de la Brest-Litovsk, iniţiind tratative separate cu Turcia. Seimul transcaucazian a cerut Turciei restabilirea frontierei ruso-turce de dinaintea primului război mondial şi acordarea autonomiei Armeniei Occidentale în cadrul statului turc, cerere respinsă de delegaţia turcă la tratativele de la Trabzon, în martie, 1918. Turcia a cerut, la 6 aprilie 1918, ultimativ, conformarea cu condiţiile dictate în Tratatul de la Brest-Litovsk. Între timp, armata turcă îşi continua ofensiva. Au căzut unul după altul, Erzindjan, Erzurum, Batum, Kars. Populaţia armeană, care nu reuşea să se retragă spre răsărit, era trecută prin sabie.

La 22 aprilie 1918, blocul partidelor antisovietice (menşevicii georgieni, daşnacii armeni, musavatiştii azerbaidjani) au proclamat independenţa Transcaucaziei. Acest act nu a fost recunoscut de Rusia Sovietică, dar a fost recunoscut de Germania şi Turcia, care aveau astfel posibilitatea de a ocoli Tratatul de la Brest-Litovsk şi de a-şi extinde dominaţia în Transcaucazia. Germania urmărea să pună mîna pe petrolul şi bogăţiile naturale ale Transcaucaziei, iar Turcia să realizeze vechiul său plan panturcic de extindere a dominaţiei sale asupra popoarelor turcomane din Transcaucazia şi chiar de dincolo de Marea Caspică.

La 21 mai 1918 trupele turceşti pătrund în Cîmpia Araratului şi ocupă satul Sardarapat, care avea o importanţă strategică. Pentru poporul armean însemna o luptă pe viaţă şi pe moarte. Trupele armene, înarmate cu armamentul rămas de la armata ţaristă, ajutate de miliţiile populare, bătrîni, adolescenţi şi femei, practic întreaga populaţie, au reuşit să respingă ofensiva turcească şi să recucerească (22 mai 1918) importanta poziţie strategică de la Sardarapat. Înaintarea turcească a fost oprită şi pe celelalte fronturi din Armenia, împiedicînd astfel ajungerea turcilor la Baku, lipsind totodată Germania de mult rîvnitul petrol din Caucaz, într-un moment hotărîtor al primului război mondial. Poziţia trupelor armene a fost însă slăbită prin proclamarea independenţei Georgiei, care a încheiat pace separată cu Turcia, la 4 iunie 1918, la Batum, precum şi prin proclamarea independenţei Azerbaidjanului, la 27 mai 1918, de către Consiliul naţional azerbaidjan.

18. Republica Armenia

Faţă de situaţia creată, Consiliul naţional armean din Tiflis, aflat sub conducerea Partidului daşnac, a proclamat independenţa Armeniei, la 28

mai 1918, sub denumirea de „Republica Armenia“ (Hayastani Hanrapetuthiun), avînd ca drapel național vechiul steag tricolor al dinastiei de Lusignan, care a domnit în Armenia Ciliciană cu puțin timp înainte de prăbușirea ultimului stat medieval armean (1375). Tricolorul armean (recunoscut în prezent și în Repulica Armenia ca simbol național) are culorile roșu, albastru, portocaliu (auriu) așezate orizontal. După 543 de ani, renăștea statul independent armean, deși pe un teritoriu foarte mic din Armenia istorică. Aceasta a constituit o victorie de mare însemnătate pentru toate forțele patriotice și mișcările de eliberare națională din societatea armeană.

Potrivit tratativelor de la Batum, teritoriul Armeniei urma să cuprindă numai 10.000 km^2. Mari zone din regiunile Alexandropol și Ecimiadzin, părți din provinciile Erevan și Șarur-Daralagiaz, precum și regiunea Surmalu, în întregime, urmau să treacă la Turcia. Armenia trebuia să fie dezarmată, să nu întrețină relații diplomatice cu țările aflate în război cu Turcia, să permită trupelor turcești tranzitarea teritoriului Armeniei, să pună sub controlul Turciei stațiile sale de cale ferată etc.

Pe teritoriul Republicii Armenia trăiau un milion de oameni, din care 700 000 de armeni și 300 000 de musulmani (în 1914, în toată Rusia trăiau 2 000 000 de armeni, din care 1 685 000 în Transcaucazia). Din cei 700 000 de armeni, care trăiau în Republica Armenia, jumătate erau refugiați din Armenia turcească. Această republică nu s-a dovedit un stat viabil. Populația ei lupta pentru supraviețuire. Țara era într-o stare de mizerie inimaginabilă. Lipseau hrana, îmbrăcămintea, medicamentele, locuințele. Republica se afla sub blocadă economică, mai întîi de către turci și germani, pînă în noiembrie 1918, apoi din cauza conflictelor cu Georgia și Azerbaidjan. Jaful și nesiguranța, tifosul și holera, bandele înarmate, care cutreierau șoselele, au făcut ravagii. În primăvara anului 1919, 20% a populației republicii murise de foamete și boli.[53]

Guvernul Republicii Armenia era conștient de haosul economic ce domnea în țară și primul ministru Kaciaznuni a pus în fața parlamentului (Chorhurd), în care erau reprezentate toate partidele, obiective foarte modeste pentru a scoate țara din marasm. Dar chiar și în aceste momente grele, guvernul a hotărît în primăvara anului 1919 să întemeieze o universitate, care a funcționat la început la Alexandropol, fiind mutată apoi la Erevan.

Situația în țările învecinate din Transcaucazia era tulbure. Puterea sovietică reușise să se instaleze doar la Baku (Comuna din Baku condusă de Stephan Șahumian), însă trupele engleze intră pentru o scurtă perioadă la Baku (4 august 1918), urmate de trupele turcești (15 septembrie 1918), apoi iar de englezi, care, împreună cu autoritățile antibolșevice de la Așchabad (dincolo de Marea Caspică), au reușit să lichideze Comuna din Baku și să execute pe cei 26 de comisari ai poporului, în frunte cu S. Șahumian (20 septembrie 1918). După armistițiul cu Puterile Centrale, englezii s-au instalat în Transcaucazia și au început să croiască frontierele naționale

[53] *Histoire des Arméniens*, pag. 507, Toulouse, 1982.

după cum le dictau propriile interese imperialiste. Generalul Thompson, instalat la Baku, a atribuit Azerbaidjanului provincia Karabagh (locuit în majoritate de armeni), iar Armeniei districtele Şarur-Daralagiaz şi Nachidjevan evacuate de turci. Cu acordul englezilor, Armenia reocupă regiunea Kars, guvernul armean crezînd că va putea să se prezinte la Conferinţa de Pace de pe poziţii de forţă şi să reclame alipirea la Republica Armenia celor trei vilaiete din Armenia turcească, Bitlis, Van şi Erzurum. Speranţe deşarte!

În aprilie 1920, la Conferinţa de la San Remo, pentru pregătirea tratatului de pace cu Turcia, Lloyd George, Georges Clémenceau şi Nitti hotărăsc crearea unui stat armean, care să cuprindă numai o parte a provinciilor Trabzon, Van, Bitlis şi Erzurum. Turciei i se atribuia Cilicia situată la vest de rîul Djihan, cuprinzînd Adana, Mersin şi regiunile Maraş şi Diyarbekir, iar o parte din Cilicia urma să rămînă sub mandat francez. Tratatul de pace a fost semnat cu Turcia, la Sèvres, la 10 august 1920. Articolul 88 preconiza recunoaşterea independenţei şi suveranităţii statului armean, iar articolul 89 stipula că Turcia şi Armenia acceptă arbitrajul preşedintelui Thomas Woodrow Wilson al Statelor Unite, în vederea delimitării frontierelor dintre cele două ţări. Guvernul turc de la Constantinopol nu a ratificat Tratatul de la Sèvres, iar kemaliştii, care deţineau de acum puterea reală în Turcia, l-au ignorat. Tratatul a rămas literă moartă.

Eşecul Tratatului de la Sèvres venea după o altă speranţă spulberată a Republicii Armenia şi anume aceea că Statele Unite îşi vor asuma mandatul asupra unei Armenii unite, cuprinzînd atît Armenia Caucaziană, cît şi mai multe provincii din Armenia turcească. În vederea realizării acestui plan, propus de preşedintele Wilson, încă din vara anului 1919, o misiune militară americană, condusă de generalul Harbord, a efectuat o călătorie de studiu în Armenia turcească şi Transcaucazia. Misiunea a cules mărturii nemijlocite despre atrocităţile din 1915. Deşi raportul final se exprima în favoarea adoptării mandatului american asupra Armeniei, nota că majoritatea locuitorilor consideră că restabilirea legăturilor cu Rusia reprezintă singurul mijloc de a obţine stabilitatea economică şi de a asigura securitatea externă a ţării. De altfel, reprezentanţii Partidului Socialist Revoluţionar şi ai Social-Democraţilor din Parlament cereau pur şi simplu alipirea la Rusia. Luînd în considerare concluziile raportului misiunii Harbord, precum şi temerea că trupele americane trimise în Armenia ar putea fi izolate, în urma unei eventuale ascuţiri a contradicţiilor cu Anglia şi Franţa, sau ar putea intra în conflict cu Rusia Sovietică, ale cărei trupe se apropiau de frontierele Armeniei, Congresul Statelor Unite a votat, la 1 iunie 1920, împotriva asumării mandatului asupra Armeniei. În ceea ce-l priveşte, guvernul Republicii Armenia acceptă în principiu punerea ţării sub mandatul unei mari puteri, avînd în vedere ca ordine de prioritate: SUA, Anglia, Franţa şi numai în ultimă instanţă Rusia Sovietică.[54]

---

[54] Anahid Ter-Minasian *„1er Août 1918: le drapeau flotte sur Erevan"* în Spécial Arménie pag. 127, Ed. Nouvel Observateur şi La Vie, Paris aprilie 1989.

În cursul anului 1920, în Transcaucazia se petreceau evenimente care au avut consecințe hotărîtoare pentru soarta poporului armean. Pe de o parte, expansiunea Armatei Roșii în Transcaucazia, iar pe de altă parte agresivitatea crescîndă a Turciei au creat o situație nouă și pentru poporul armean. La începutul anului 1920, Armata Roșie a înfrînt gărzile albe din Rusia, precum și pe intervenționiștii străini, apropiindu-se de Transcaucazia. La 28 aprilie 1920, comuniștii din Azerbaidjan, cu sprijinul celei de-a XI-a Armate Roșii, au doborît regimul musavatist, instaurînd puterea sovietică. În perioada mai-iulie 1920, la Moscova s-au desfășurat tratative între Rusia Sovietică și Republica Armenia. Partea sovietică a declarat că recunoaște independența Armeniei, s-a oferit să-i acorde ajutor și să intervină pe lîngă Turcia, pentru a stabili linia de frontieră, pe baza dreptului de autodeterminare a popoarelor și a etnicității, cerînd, în schimb, încheierea unui tratat de prietenie între Rusia Sovietică și Republica Armenia, guvernul sovietic fiind preocupat ca Armenia să nu devină un cap de pod al Antantei în Caucaz. Guvernul dașnac a refuzat oferta guvernului sovietic și, în felul acesta, s-a găsit izolat în fața amenințării turcești, în așteptarea unui tratat în favoarea Armeniei, încheiat de Antantă cu Turcia și care, sub forma Tratatului de la Sèvres, s-a dovedit a fi o iluzie.

În această perioadă, în Turcia s-a întărit autoritatea kemaliștilor, care duceau lupta împotriva puterilor Antantei, ceea ce le-a atras simpatia și sprijinul material și moral al guvernului Rusiei sovietice. Totodată, însă, mișcarea kemalistă era naționalistă și expansionistă, urmărind cotropirea Transcaucaziei. Și, într-adevăr, încă din luna iunie 1920, forțele turcești au început să pătrundă în provincia Kars, care, în 1919, fusese curățată de trupele turcești de către englezi și restituită Republicii Armenia. În septembrie 1920, turcii au ocupat Sarighamîș și înaintînd spre inima Republicii Armenia, au pus stăpînire la 30 octombrie, pe orașul și fortăreața Kars, iar după cîteva zile pe Alexandropol (Leninakan, actualmente Kumayri). Disperat, guvernul dașnac a apelat la puterile Antantei, cerînd o debarcare la Trabzon, în spatele liniilor turcești, dar și-a dat repede seama că puterile occidentale, fie că nu puteau, fie că nu voiau să ajute Republica Armenia. Problema a fost discutată și la prima adunare generală a Ligii Națiunilor, la 15 noiembrie 1920, unde delegatul României a propus trimiterea în Caucaz a unui corp expediționar, care să ajute Armenia. Propunerea a fost respinsă, ca și cererea de admitere a Republicii Armenia la Liga Națiunilor, pe motiv că Tratatul de la Sèvres nu a fost ratificat.

Cotropirea trupelor turcești a costat poporul armean încă 200 000 de morți, în cea mai mare parte din rîndul populației civile. Numai la Kars, după cum a relatat cetățeanul român V. Ionescu, martor ocular al ocupării orașului de către trupele turcești, au fost omorîți 10—12 000 de armeni.[55]

În fața imposibilității de a face față singură asaltului turcesc, Republica Armenia a cerut pacea. Tratativele au început la 25 noiembrie 1920, în

---

[55] *Istoria poporului armean*, Erevan, 1967, Vol. VII, pag. 128 (în lb. armeană).

Alexandropolul ocupat şi s-au finalizat la 2 decembrie 1920, prin încheierea de către delegaţia guvernului daşnac a unui tratat de pace înrobitor, deşi respectivul guvern fusese, între timp, răsturnat de bolşevicii armeni, cu sprijinul celei de a XI-a Armate Roşii ruseşti, care a pătruns în Armenia, venind din Azerbaidjan. Soldaţii guvernului daşnac nu au opus în general rezistenţă. Comitetul Revoluţionar (Heghkom) a proclamat, la 29 noiembrie 1920, constituirea Republicii Sovietice Socialiste Armene.

Tratatul de la Alexandropol, semnat de guvernul daşnac, prevedea restrîngerea teritoriului Armeniei, în conformitate cu prevederile tratatului anterior de la Batum, în limitele provinciei Erevan şi lacului Sevan. În Nachidjevan şi Şarur urma să se stabilească o administraţie separată, aleasă prin plebiscit, aşezată temporar sub protecţia Turciei. Armenia urma să fie dezarmată, păstrînd numai 1 500 de soldaţi, 8 tunuri şi 20 de mitraliere, pentru sarcini grănicereşti şi de apărare a ordinii interne. Guvernul Armeniei Sovietice nu a recunoscut valabilitatea acestui tratat, iar prin Tratatul de la Moscova dintre Rusia Sovietică şi Turcia (16 martie 1921), precum şi Tratatul de la Kars (21 octombrie 1921) între Rusia Sovietică şi Republicile Sovietice Transcaucaziene, pe de o parte şi Turcia, pe de altă parte, aceasta din urmă s-a obligat să se retragă din Batum, Alexandropol şi de la calea ferată Alexandropol-Erevan, primind în schimb teritoriul armean pînă la rîul Arax (inclusiv regiunile Kars, Ardahan şi Sürmalu). Totodată, partea turcă a impus ca provincia armeană Nachidjevan să fie trecută în componenţa Republicii Sovietice Azerbaidjan.

Epilogul dramei armene. Primul război mondial se terminase de cîţiva ani, dar „problema armeană" continua să facă obiectul unor dispute şi discuţii nesfîrşite. O conferinţă convocată la Londra, în februarie 1921, a studiat împreună cu reprezentanţii Turciei kemaliste revizuirea Tratatului de la Sèvres, acceptînd suprimarea articolului 88. Nu s-a mai pus problema creării unui stat armean liber şi independent, ci a unui „cămin naţional la frontiera orientală a Turciei". Astfel, aliaţii Antantei făceau abstracţie de sentinţa arbitrală, dată la cererea lor de preşedintele S.U.A., Thomas Woodrow Wilson, la 20 noiembrie 1920 şi care atribuia statului armean cea mai mare parte a vilaietelor Van, Erzurum, Bitlis, şi o parte a vilaietului Trabzon, drept acces la mare. În martie 1922, la Conferinţa de la Paris, aliaţii au recunoscut revendicările turceşti, proclamînd deplina suveranitate turcească de la frontierele cu Transcaucazia, Persia şi Mesopotamia, pînă la Marea Egee. Paragraful referitor la armeni nu mai pomenea de căminul naţional, ci de „aspiraţiile tradiţionale ale armenilor pentru constituirea unui cămin naţional". Delegaţia turcă nu se mai simţea obligată să dea nici măcar garanţii pentru minorităţile creştine, întrucît, între timp, începînd din martie 1921, au fost exterminaţi şi jumătate de milion de greci de pe ţărmurile Mării Negre, nemairămînînd decît un număr neînsemnat pe coasta Mării Egee, lichidaţi şi aceia, împreună cu armenii, în masacrele şi incendiul de la Izmir, în septembrie 1922.

La Conferința de pace de la Lausanne, care s-a deschis la 13 noiembrie 1922, în numele Turciei s-a prezentat generalul Ismet Inönü, delegat al guvernului de la Ankara, care se proclamase suveran pe întreg teritoriul Turciei, destituind pe sultanul Mahomed al VI-lea și nemairecunoscînd guvernul de la Constantinopol. În legătură cu „regretabila chestiune armeană", Inönü a aruncat întreaga vină asupra Rusiei țariste și „mișcării insurecționale armene", pretinzînd că „guvernul și poporul turc n-au făcut altceva decît să recurgă, în toate cazurile și fără excepție, la măsuri de represiune sau la represalii, după ce au ajuns la capătul răbdării". Această versiune, care refuză orice condamnare a Junilor turci pentru masacrele comise și scutește Turcia de plata unor reparații, a fost reținută de guvernele turcești succesive. În general, se neagă că a avut loc un genocid în Turcia, ci o deportare a populației armene, care este acuzată de lipsă de loialitate față de guvernul otoman și pactizare cu dușmanii Imperiului Otoman. Autoritățile turcești au afirmat că în timpul deportărilor au pierit „numai" 600 000 de armeni din rîndul populației civile. Nu se recunoaște ordinul de masacrare dat de guvernul Junilor turci, afirmîndu-se că documentele prezentate în acest sens în fața diferitelor instanțe sînt false. Se trece sub tăcere omorîrea reprezentanților literaturii și culturii armene. Linia oficială turcă este că în Imperiul otoman sultanii „au respectat întotdeauna securitatea națională și religia celorlalte popoare", iar că armenii au exploatat și masacrat pe turci. Pentru a întări această afirmație, la Erzurum a fost ridicat un monument închinat „victimelor turce" ale masacrului care ar fi fost organizat de armeni împotriva populației turcești în 1918.
În raportul prezentat de subcomisiunea de pregătire a Tratatului de pace, chestiunea armeană a figurat la rubrica problemelor nerezolvate. De atunci, situația armenilor ce au mai rămas în Turcia este reglementată de dispozițiunile privind minoritățile. Tratatul de pace de la Lausanne cu Turcia a fost semnat, la 24 iulie 1923.

Discuțiile din cadrul Ligii Națiunilor referitoare la soarta poporului armean s-a rezumat la exprimarea unor dorințe nesemnificative.

În sesiunea sa din 1922, Liga Națiunilor a aprobat propunerea avansată de Fridtjof Nansen, comisar al *Ligii pentru problema refugiaților*, de a se elibera refugiaților armeni și altor refugiați rămași apatrizi, pașapoarte internaționale „Dr. Nansen". Aceasta a ușurat statutul legal al armenilor refugiați din Turcia în România, Bulgaria, Grecia, Franța și alte țări.

Din 1923, Liga Națiunilor a început să se ocupe de ajutorarea refugiaților armeni, studiind, printre altele, posibilitatea de a așeza 50 000 pe teritoriul Armeniei Sovietice, pentru care s-a propus alocarea unui fond de un milion de lire sterline. Astfel, „chestiunea armeană" a fost redusă, pînă la urmă, la dimensiunea unei probleme umanitare a refugiaților, dar nici măcar fondul promis de un milion de lire sterline nu a fost procurat, în mare măsură din cauza obstrucțiilor ridicate de Anglia. Convingîndu-se însă definitiv că puterile occidentale sînt indiferente față de suferințele refugiaților armeni și nemaiputînd suporta ca Liga Națiunilor să înșele speranțele miilor de

refugiaţi, la sesiunea Ligii din toamna anului 1929, Fr. Nansen a introdus o rezoluţie, prin care a cerut să se înceteze dezbaterea inutilă a problemei acestor refugiaţi. În consecinţă, la 21 septembrie 1929, Liga Naţiunilor a hotărît scoaterea ei de pe ordinea de zi. Astfel, s-a închis un capitol trist al istoriei poporului armean.

Pe baza impresiilor culese la faţa locului în Armenia şi a studiilor efectuate, Fridtjof Nansen a scris o carte intitulată „Popor înşelat".

Evenimentele legate de soarta poporului armean din Imperiul otoman, la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi în timpul primului război mondial au făcut obiectul unor luări de poziţie, în ultima vreme, atît de către foruri politice internaţionale şi parlamentare, cît şi din partea unor personalităţi politice, de cultură şi în presă. Este de reţinut, în mod deosebit, rezoluţia adoptată cu majoritate de voturi de către Parlamentul European de la Strasbourg, în şedinţa sa din 18 iunie 1987, în care se recunoaşte că: „... evenimentele tragice, care s-au desfăşurat împotriva armenilor, în anii 1915—1917, pe teritoriul Imperiului otoman constituie un genocid în sensul convenţiei pentru prevenirea şi reprimarea genocidului, adoptate de Adunarea Generală a O.N.U., la 9 decembrie 1948".

Luări de poziţie asemănătoare au avut loc din partea unor personalităţi politice din Occident, ca preşedintele Mitterand şi alţi reprezentanţi ai opiniei publice din Franţa, preşedintele George Bush (înainte de a fi ales) şi alte personalităţi din S.U.A., precum şi din alte ţări.

19. Republica Sovietică Socialistă Armeană

În linii generale, Republica Armenia, cu suprafaţă de 29 800 Km^2 (aproximativ a zecea parte din Armenia istorică) şi o populaţie de peste 3,5 milioane (1988) s-a constituit pe baza vechii Provincii Armene (Armianskaia Oblast) din Rusia ţaristă, cu excepţia provinciei Nachidjevan, anexată la R.S.S. Azerbaidjan, a provinciei Karabagh (Arţach), trecută în 1921 în componenţa Azerbaidjanului, precum şi a regiunilor Achalkalak şi Achalţcha din nord, alipite la R.S.S. Georgiană. Capitala a fost stabilită la Erevan

Este de reţinut că a doua zi după proclamarea puterii sovietice în Armenia, în şedinţa comună a Biroului Politic şi a Biroului Organizatoric al C.C. al Partidului Comunist din Azerbaidjan, la 30 noiembrie 1920, s-a adoptat o declaraţie, în care, după ce se salută proclamarea R.S.S. Armene şi poporul său „frăţesc", se afirmă: „... Începînd de azi, declarăm că conflictele de frontieră dintre Armenia şi Azerbaidjan sînt rezolvate. Se consideră că Nagorno-Karabagh, Zangezur şi Nachicevan fac parte din Republica Socialistă a Armeniei". La 1 decembrie 1920, Nariman Narimanov, primul secretar al C.C. al Partidului Comunist din Azerbaidjan, trimite Partidului Comunist al Armeniei o telegramă în acelaşi sens. Declaraţia a fost întărită şi de

Plenara Biroului Caucazian al Partidului Comunist (b) al Rusiei, din 3 iunie 1921. Cu toate acestea, spre sfîrşitul aceleaşi luni, sub presiunea elementelor naţionaliste şovine musulmane, precum şi a Turciei, Narimanov revendică Karabaghul, folosind cu această ocazie şi ameninţarea că Azerbaidjanul (pe atunci cel mai important producător de ţiţei din toată Rusia) va opri livrările de petrol. La 5 iulie 1921, sub dictatul lui Stalin, Biroul Caucazian îşi revocă hotărîrea anterioară, atribuind Karabaghul Azerbaidjanului, împotriva voinţei populaţiei din această provincie, care era constituită din armeni în proporţie de 95%. În urma repetatelor proteste ale populaţiei provinciei, în 1923 s-a constituit în cadrul Azerbaidjanului Regiunea Autonomă Nagorno-Karabagh, care reprezintă o parte din vechile provincii armene Arţach şi Udik. La trasarea frontierei, autorităţile de la Baku au avut grijă ca Regiunea Autonomă să fie separată de Armenia printr-un coridor populat de azeri şi kurzi, apărînd ca o enclavă în interiorul Azerbaidjanului. Revendicările repetate ulterioare ale Armeniei şi populaţiei din Karabagh nu au găsit ecou la Moscova şi Baku. Autorităţile azerbaidjene au dus în Karabagh o politică de deznaţionalizare forţată, restricţii pentru răspîndirea culturii armene, izolare de Armenia, închiderea bisericilor, ceea ce a provocat protestele şi cererea de alipire la Armenia a cetăţenilor de naţionalitate armeană din această regiune, revendicări care au escaladat într-un conflict deschis între cele două republici, blocada instituită împotriva Armeniei şi expulzarea populaţiei armene din Azerbaidjan (cca 500 000 de oameni) în anii 1988—1990.

În 1922, s-a format Republica Federativă Sovietică Socialistă a Transcaucaziei, din care făceau parte Georgia, Azerbaidjan şi Armenia. Din 1936, Armenia a devenit o republică de sine stătătoare, membră a Uniunii Sovietice, ca şi celelalte republici transcaucaziene, dar în acelaşi an, a început un nou val de persecuţii şi represiuni, care, de astă dată, a avut mai puţin drept obiectiv suprimarea daşnacilor şi altor patrioţi armeni ce au luptat pentru independenţa Armeniei, ci mai mult lichidarea a însuşi revoluţionarilor comunişti participanţi la instaurarea puterii sovietice în Armenia, precum şi a unor activişti de partid şi de stat de seamă, acuzaţi de „troţkism", de „pactizare cu imperialiştii şi burghezia internaţională", de „naţionalism" şi alte învinuiri imaginare. Ei au fost etichetaţi ca „duşmani ai poporului", pe baza unor simple denunţuri calomniatoare, deportaţi fără procese sau pur şi simplu asasinaţi în secret. Staliniştii au acreditat ideea că în Armenia ar exista o reţea întinsă de organizaţii naţionaliste-troţkiste. În 1936, primul secretar al Partidului comunist din Armenia, Aghasi Chandjian, care avusese tendinţe patriotice, a fost chemat de Lavrentii Beria (secretarul organizaţiei de partid din Transcaucazia) la Tbilissi, împreună cu Sahak Ter-Gabriellian, preşedintele Consiliului comisarilor poporului şi asasinaţi acolo, fără nici un proces, pretinzîndu-se că amîndoi s-ar fi sinucis. După aceea, sute de alte cadre şi intelectuali au fost fie deportaţi, fie omorîţi fără judecată drept adepţi ai lui Chandjian. În felul acesta, în cursul anilor 1936—1937 au fost lichidaţi fizic foşti secretari ai C.C. al P.C. din Armenia ca: Gevork Alichanian (tatăl Elenei Bonner, ulterior soţia academicianului disident Andrei Sacharov), Sargis Srapionian (Luşkaşin),

Sargis Kasian (primul președinte al Comitetului militar revoluționar din Armenia) și sute de alte personalități politice și culturale.

După război, în 1949, la ordinul lui Stalin, a început un nou val de prigoane, căruia i-au căzut victime foști dașnaci, personalități politice, științifice, culturale și cetățeni simpli, care își exprimau nemulțumirea pentru condițiile de viață, printre ei numărîndu-se și mulți repatriați în anii postbelici, inclusiv din România. Mii de familii de armeni au fost deportați din Armenia și din alte regiuni ale Transcaucaziei în Siberia și Asia Centrală. Fiind în plin război rece, acuzația curentă era că cei deportați sînt „spioni" ai puterilor occidentale.

Economia. Puterea Sovietică a moștenit o țară cu caracter colonial cu o economie înapoiată, cu o industrie foarte slab dezvoltată.

În 1920, Armenia Sovietică era lipsită de instituții social-culturale, avea puține cadre de specialiști și intelectuali (aceștia aflîndu-se cu precădere la Tiflis și Baku sau în diaspora armeană). Datorită hărniciei și dîrzeniei populației, oțelite în lupta milenară cu vitregia naturii, aceasta a reușit, într-o perioadă istorică scurtă, să facă pași importanți pe calea creării unei țări moderne, cu o economie și cultură dezvoltate, în ciuda concepțiilor dogmatice comuniste impuse poporului armean în toate domeniile vieții și a prigoanei împotriva intelectualității naționale patriotice. Deși republica se bucura de oarecare autonomie, ea s-a aflat întotdeauna sub controlul și supravegherea strictă a autorităților centrale de la Moscova, exercitate prin Partidul Comunist (b) al U.R.S.S. și organele de securitate (G.P.U., N.K.V.D., K.G.B.). Sub pretextul că Comitetul Central al partidului trebuie să oglindească compoziția etnică a republicii, secretarul II al Comitetului Central și alți cîțiva membri erau numiți și trimiși de la Moscova, nefiind nici măcar locuitori ai Armeniei (de altfel, rușii reprezintă doar cîteva procente ale populației republicii). În organele centrale, atît de partid, cît și de stat se folosea mai mult limba rusă. Cea mai mare parte a întreprinderilor marii industrii erau de subordonare unională, prin aceasta realizîndu-se o adevărată exploatare a poporului armean. Prin descompunerea Uniunii Sovietice, poporul armean și-a luat soarta în propriile sale mîini (1991).

Agricultura. Munții, stîncile și Lacul Sevan acoperă două treimi din suprafața republicii. 90% din teritoriu se află la o altitudine de peste 1 000 de metri, iar altitudinea medie este de 1820 m. Cea mai mare parte a țării este acoperită cu pietre, lavă vulcanică și praf. Fără irigație nu crește aproape nimic. Subsolul țării conține puține minereuri utile (cupru, fier, molibden, aur) și este complet lipsit de materii prime energetice. În 1980, suprafața agricolă reprezenta 1 385 000 de hectare, respectiv 45% din suprafața republicii, iar suprafața arabilă numai 0,5 milioane ha. Colectivizarea forțată a agriculturii și măsurile restrictive dogmatice luate ulterior au frînat dezvoltarea ei. În ciuda mecanizării și chimizării, s-a redus eficiența. Agricultura Armeniei produce cu precădere struguri, fructe, legume, cereale, plante industriale, geraniu (pentru parfumuri). Republica își asigură pe deplin necesarul de leguminoase și fructe, dar importă în cea mai mare parte cerealele, precum și unele produse lactate și de carne.

Nivelul de trai al țărănimii a crescut în general, prin electrificarea satelor, construcția de case noi din piatră, extinderea rețelei de apă potabilă, a gazelor naturale, a rețelei telefonice, a instituțiilor social-culturale.

Pentru a folosi complet brațele de muncă existente la țară, mai ales în perioadele cînd nu se desfășoară muncile agricole, marile întreprinderi din orașe (de încălțăminte, îmbrăcăminte, ceasuri etc.) au început să creeze, în ultimul timp, sucursale și ateliere în localitățile rurale.

Industria. În ultimele decenii industria a cunoscut o dezvoltare spectaculoasă, deși inegală și ineficientă. S-au dezvoltat: electrotehnica, industria chimică, metalurgia neferoasă, industria mecanică și de autoutilitare, automatica, electronica, radio-electronica, industria de calculatoare electronice, de aparate de precizie, de utilaje astronomice, de echipamente pentru nave și stații cosmice, industria de ceasornice, industria textilă și de încălțăminte, industria de materiale de construcții, industria agroalimentară etc. Față de perioada dominației țariste, producția industrială a crescut de 250 de ori (1986).

În anii antebelici, cînd a început industrializarea, Armenia era foarte săracă în energie electrică. În lipsa materiilor prime energetice locale, s-a pus accentul pe construirea de hidrocentrale electrice, folosindu-se rezervorul natural al Lacului Sevan. În anii post-belici, cînd s-a pus problema economisirii apei din Lacul Sevan, s-a trecut la construirea de 3 termocentrale pe păcură și gaz metan (la Erevan, Kirovakan și Hrazdan). Producția de energie electrică a crescut de la 20,6 milioane kWh în 1928, la 395 milioane în 1940 și la 14,5 miliarde kWh în 1986. Producția de energie electrică pe cap de locuitor se situa (1986—1988) între 4 254—4 500 kWh.

În ultimii ani, industria Armeniei este în curs de reprofilare și retehnologizare. În acest proces, de o atenție deosebită se bucură măsurile de îndepărtare din republică a întreprinderilor sau secțiilor poluante ale mediului înconjurător, energofage și mari consumatoare de materii prime. Astfel, marea uzină de aluminiu din Erevan, care producea aluminiu primar prin electroliză, un procedeu mare consumator de energie electrică și totodată poluant al atmosferei, a fost transformată, în anii 1984—1989, într-o fabrică producătoare de folii și foițe de aluminiu, pe baza materiei brute primite de la uzine din alte părți ale C.S.I. Din aceleași motive, după accidentul de la Cernobîl, Centrala nuclearo-electrică a Armeniei, care furniza 38% din energia electrică a republicii, a fost desființată.

Cultura. Creația culturală a cunoscut, de asemenea, o puternică dezvoltare în pofida dictaturii și a unei ideologii deformante. Analfabetismul, o grea moștenire a regimului țarist și care afecta 90% din populație a fost lichidat aproape în întregime și s-a făcut un efort deosebit pentru pregătirea de cadre naționale în toate domeniile științei, tehnicii, artei. În viața unei singure generații, Armenia Sovietică a dat lumii personalități, care depășesc cu mult dimensiunile geografice și cifra demografică a celei mai mici republici foste sovietice. Numele lui Aram Chaciaturian (Haciaturian) în muzică, al lui Victor Hambarțumian, în astrofizică,

ales, în anii de după război, președinte al Uniunii Astronomice Internaționale și, în două rînduri, președinte al Uniunii Internaționale a Societăților Științifice, al lui Avetik Isaakian în literatură, al lui Martiros Sarian în pictură, precum și creațiile numeroșilor oameni de știință, litere, artă, care au contribuit la dezvoltarea culturii universale în ultimele decenii, au devenit cunoscute pe plan mondial.

Deși aflată sub dependența directă a Moscovei și lipsită de independență, noua patrie a constituit un refugiu pentru numeroși oameni de cultură de naționalitate armeană, care trăiau în alte regiuni ale fostei Uniuni Sovietice și în străinătate.

Realizările din domeniul învățămîntului sînt relevante: 1500 de școli de învățămînt general, marea majoritate în limba națională, precum și 80 de limbă rusă, 15 cu profil de limbă engleză și alte cîteva cu profil de limbă germană și franceză, în afară de școli pentru minoritățile naționale.

Republica dispune de 13 institute de învățămînt superior, care pregătesc cadre în 156 de specialități, numărînd 59 200 de studenți (1988). În 1987, la 1 000 de locuitori reveneau 145 de specialiști cu studii superioare.

O importanță capitală pentru progresul diferitelor ramuri științifice și al culturii armene în general a avut-o crearea, în 1943, a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, primul său președinte fiind ales în persoana lui Iosif (Hovseph) Orbeli, eminent filolog, orientalist și armenist de renume mondial, fost director al Muzeului Ermitaj din Leningrad. Din 1945, președinte a fost ales Victor Hambarțumian, întemeietorul astrofizicii sovietice, șeful primei catedre de astrofizică a Universității din Leningrad. Din prima zi a creării Academiei, s-a hotărît specializarea și adîncirea anumitor direcții ale cercetărilor științifice de vîrf, acordîndu-se prioritate științelor exacte în anumite domenii: în matematică — teoria funcțiilor, în astrofizică — cercetările extragalactice, în fizică — particulele elementare, razele cosmice și optica neliniară, în chimie — mecanismul reacțiilor chimice și crearea de medicamente de sinteză, în biologie — neurochimia și procesele fiziologice ale plantelor. În același timp, se continuă, prin institutele de profil ale Aca demiei, cercetări în domeniul istoriei, literaturii, artei și lingvisticii armene.

În ultimele decenii, Armenia a devenit un important centru științific nu numai la nivelul fostei URSS, ci și pe plan mondial. Este semnificativ faptul că Buletinele de matematică și astrofizică, precum și revista de Neurochimie editate de Academia de Științe a Armeniei sînt traduse integral în limba engleză, în S.U.A.

Pentru efectuarea cercetărilor în direcțiile alese, s-a creat o puternică bază materială. În această privință este suficient să pomenim de Observatorul astronomic și astrofizic de la Biurakan (creat în 1946), unul din cele ma mari și importante din fosta URSS și din lume, dotat cu un telescop, avînd diametrul oglinzii de 2,60 m (unul dintre cele mai mari din lume), diferite alte telescoape, spectroscoape și lunete, un radiotelescop parabolic

de 54 m diametru, cuplat cu un telescop optic, de o precizie unică, intrat în funcţiune în 1986.

Mai importante sînt, însă, noile teorii ce au luat naştere în acest centru, precum şi descoperirile de noi galaxii. Academicianul Victor Hambarţumian a emis încă din 1956 ipoteza caracterului activ al nucleelor galactice, care explică în bună măsură evoluţia sistemelor stelare, punînd bazele unei noi direcţii de cercetare ce indica, de fapt, calea de dezvoltare a întregii astronomii extragalactice contemporane.

Astronomul american Vera Rubin subliniază că această ipoteză a început să se confirme în decursul timpului, cu noi dovezi. Printre aceste dovezi sînt citate galaxiile Seyfert şi o serie de galaxii neregulate. S-a confirmat, şi se bucură de o recunoaştere unanimă, ipoteza avansată de V. Hambarţumian la Congresul de la Solvay (SUA) din 1958, după care radiogalaxiile sînt rezultatul evoluţiei interne a fiecărei galaxii în parte şi că apariţia unor nori uriaşi emiţînd radiaţii radio îşi are originea, în primul rînd, în caracterul activ al nucleelor galaxiilor. Emisiunea uriaşă de energie electromagnetică a cvasarurilor a constituit încă o dovadă a activităţii nucleelor galaxiilor (Conferinţa ştiinţifică internaţională de la Biurakan, 1986, organizată de Uniunea Astronomică Internaţională).

Şi alţi eminenţi cercetători de la Biurakan s-au făcut cunoscuţi pe plan internaţional, ca academicianul Beniamin Markarian (decedat în 1986), care a descoperit împreună cu colaboratorii săi, în decurs de 15 ani, 1 500 de galaxii, fiecare cu cel puţin 100 de miliarde de stele, cunoscute acum în lumea întreagă sub denumirea de *Galaxiile Markarian.*

Succese de seamă au înregistrat şi oamenii de ştiinţă de la Institutul de fizică din Erevan, care dispun (începînd din 1967) de un puternic accelerator liniar de electroni (unul din cele cîteva existente în lume, celelalte fiind situate în S.U.A. şi Germania). S-au înregistrat succese în domeniul particulelor elementare şi a dezlegării secretului forţelor interne ale materiei, probleme de avangardă, care preocupă pe fizicienii din ţările cu potenţial ştiinţific dezvoltat. În Uniunea Sovietică se consideră că dintre cercetătorii sovietici, cei mai avansaţi în acest domeniu sînt fizicienii armeni, ceea ce a determinat şi ţinerea la Erevan a unei consfătuiri sovieto-americane pe temele materiei şi particulelor elementare.

Legat de aceste preocupări sînt şi cercetările efectuate în domeniul razelor cosmice, încă din 1943, de fraţii Alichanian. Artem Alichanian a fost primul care a descoperit existenţa protonilor în razele cosmice. În 1947, a intrat în funcţiune „Spectrometrul Alichanov-Alichanian“, avînd un magnet puternic (astăzi însă piesă de muzeu). În prezent, în urma hotărîrii Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., de a instala în Armenia cel mai mare centru de studiere a razelor cosmice, ţinîndu-se seama de experienţa acumulată de oamenii de ştiinţă armeni, staţiunea s-a construit la o altitudine de peste 3 000 m, pe povîrnişurile Muntelui Aragaţ. Aici a fost instalată cea mai mare „celulă Wilson“, detectori de raze Roentgen, primele celule scintilometrice cu pereţi despărţitori largi din lume. Noua staţiune ştiinţifică de studiere a razelor

cosmice, poartă numele vechii capitale armene „Aní". Are un calorimetru de ionizare cu o suprafaţă de 16 000 m² şi o greutate de 10 000 tone, un magnet de 3 000 de tone, unul dintre cele mai mari din lume şi 4 000 de calculatoare.[56] Oamenii de ştiinţă urmăresc cu interes lucrările acestei staţiuni.

Succese de seamă înregistrează şi Institutul de fizică aplicativă în domeniul fenomenelor Roentgeno-acustice, precum şi alte probleme legate de acestea. Pe baza cercetărilor fundamentale, au fost create instalaţii fizice originale dintr-o nouă generaţie, care prezintă interes pentru diferite ramuri ale economiei naţionale.

Printre institutele create la Erevan un loc important îl ocupă Institutul de Chimie-fizică, întemeiat de academicianul Aram Nalbandian, fost colaborator al eminentului chimist rus Nikolai Semionov, laureat al Premiului Nobel.

De mare apreciere s-au bucurat lucrările lui Nalbandian în domeniul cercetărilor, privind mecanismele primare ale reacţiilor chimice în stare gazoasă. Cu ajutorul acestui institut, s-a rezolvat şi problema producerii metalelor greu fuzibile, pe baza unei tehnologii noi. Realizări de seamă au obţinut şi celelalte institute de cercetări în domeniile chimiei organice, microbiologiei, energeticii atomice, elaborării de sisteme program şi de modele matematice pentru calculatoare şi al automatizării sistemelor de conducere, centrul de studii şi folosire a energiei solare cu instalaţii de focalizare cu oglindă parabolică şi folosire în metalurgie (heliometalurgie) etc.

În cadrul Academiei de Ştiinţe şi în instituţiile de ramură activează 100 de institute ştiinţifice cu un efectiv de 21 000 de cercetători, care dispun de toate posibilităţile ştiinţei şi tehnicii moderne.

În ciuda unor dogme ideologice impuse în mod brutal, de regimul comunist-stalinist, oamenii de ştiinţă armeni au înregistrat succese de seamă şi în domeniul ştiinţelor sociale.

Leo a scris o istorie a poporului armean, începută încă înainte de revoluţia bolşevică, Manandian a publicat valoroase studii despre istoria antică a Armeniei. Hracea Adjarian a întocmit *Dicţionarul etimologic al limbii armene*, în 7 volume (1926—1935), rod a 40 de ani de cercetări, iniţial litografiat şi apoi tipărit. După părerea unor lingvişti occidentali, puţine limbi din lume dispun de un dicţionar asemănător, privind etimologia cuvintelor lor. Acelaşi autor a scris o gramatică comparată a limbii armene cu 560 de limbi vorbite sau moarte, o operă completă în 5 volume; un dicţionar în 3 volume al numelor proprii armeneşti; o istorie a limbii armene etc.

În anii de după revoluţie s-au creat şi o seamă de noi instituţii social-culturale, de care ducea lipsă ţara ca: operă, teatre, săli de concerte, muzee, studio cinematografic, cinematografe, presă, edituri.

Institutul de Istorie a Academiei de Ştiinţe a editat o vastă *Istorie a Poporului armean*, în 8 volume. Editura Enciclopedică a editat *Enciclopedia*

---

[56] „Sovietakan Haiastan", Erevan, din 1 mai 1986.

Armeană în 13 volume. S-au publicat numeroase opere în domeniul lingvisticii, istoriei literaturii armene, filozofiei, economiei, artei, arhitecturii. Muzica simfonică armeană a cunoscut mari succese, ieşind pe scena mondială şi devenind un bun al muzicii universale, prin operele muzicale create de Aram Chaciaturian (Haciaturian), Alexandr Harutiunian, Arno Babadjanian, Eduard Mirzoian, Edgar Hovhannisian, Ghazaros Sarian, Terterian ş.a.

Arhitecţi talentaţi ca Rafi Israelian, Mark Grigorian, Jim Torosian, Spartak Chacikian ş.a. au creat construcţii în stil naţional modernizat, care împodobesc Erevanul şi regiunile Armeniei, în timp ce arhitectul Karó Halabian a elaborat planul de reconstruire a Stalingradului (Volgograd).

Se acordă o importanţă sporită educaţiei artistice a copiilor şi tineretului. Începînd din anul 1970, în şcolile medii din Armenia s-a instituit obligativitatea predării bazelor eticii şi esteticii, considerîndu-se rolul incontestabil al artei în formarea personalităţii. Aceluiaşi scop serveşte *Centrul de educaţie estetică a copiilor*, din Erevan, cu ramificaţii în toată republica şi care se ocupă de educaţia estetică a copiilor de la vîrsta preşcolară pînă la 15 ani.

Pe linia învăţămîntului de stat, s-au creat 123 de şcoli cu profil de muzică, artă şi balet, unde învaţă 30 000 de copii.

Au luat naştere numeroase ansambluri artistice: orchestre simfonice, de cameră, de muzică veche, de dansuri şi cîntece populare, coruri academice etc.

Printre mijloacele audio-vizuale, un rol important revine radioului şi televiziunii, care acoperă practic întregul teritoriu al republicii. Televiziunea are două programe naţionale, ambele color. Capitala, Erevan, dispune de numeroase instituţii social-culturale, unele de celebritate mondială ca *Institutul de manuscrise vechi Matenadaran* (bibliotecă întemeiată în secolul al V-lea şi care conţine manuscrise în limba armeană şi alte limbi vechi, multe de importanţă culturală universală), Galeria republicană de arte plastice, numărînd opere ale unor artişti armeni, ruşi şi occidentali, îmbogăţită cu donaţii ale unor armeni din străinătate, Muzeul de Istorie, Muzeul dc Artă Contemporană (construcţie originală cu săli în formă cilindrică, opera arh. Jim Torosian), Casa-muzeu „Aram Haciaturian“, Casa-muzeu „Martiros Sarian“, Casa-muzeu „Hovhannes Tumanian“ etc.

În anii postbelici, nivelul de trai al populaţiei s-a ridicat simţitor. Semnificativă este următoarea situaţie statistică (1985): la 100 de familii reveneau 101 frigidere electrice, 95 de televizoare, 70 de maşini de spălat.

Cu toate că în primele decenii de după sovietizare, ţara a trecut prin mari greutăţi materiale, cca 200 000 de armeni din străinătate (în marea lor majoritate neoriginari din fosta Rusie ţaristă) au venit să se stabilească cu familiile lor în Armenia Sovietică. Totuşi, în anii din urmă, din cauza condiţiilor de trai nesatisfăcătoare şi a conflictului cu Azerbaidjanul Sovietic, mulţi repatriaţi au părăsit ţara, emigrînd în special în S.U.A. şi alte ţări.

Situaţia social-economică a Armeniei s-a înrăutăţit şi ca urmare a cutremurului catastrofal din 7 decembrie 1988, într-o regiune dens populată din nordul ţării, care a afectat 40% din teritoriul republicii, cuprinzînd 21

de orașe, peste 350 de sate, numeroase exploatări agricole, obiective industriale și social-culturale, agravînd și mai mult condițiile și așa acute de locuit. Ceea ce este mai tragic, cutremurul a îngropat sub dărîmături peste 25 000 de oameni de toate vîrstele și profesiunile; zeci de mii au rămas invalizi și orfani, 500 000 s-au pomenit fără adăpost. Situația a devenit dramatică și în urma refugierii în Armenia în aceeași perioadă, a sute de mii de armeni din Azerbaidjan, iar lucrările de reconstrucție au fost îngreuiate în urma întreruperii comunicațiilor pe calea ferată care trece prin Azerbaidjan și face legătura cu restul fostei URSS. precum și a blocadei economice de către autoritățile de la Baku, care au oprit aprovizionarea cu petrol și gaze din Azerbaidjan.

Începînd din 1990, Armenia Sovietică, urmînd exemplul și al altor republici sovietice, s-a angajat în transformări politico-organizatorice profunde. Astfel, potrivit hotărîrii Sovietului Suprem al Republicii din 24 august 1990, țara și-a proclamat suveranitatea și independența, schimbîndu-și titulatura în „Republica Armenia“ sau pe scurt „Armenia“. Drapelul de stat a fost schimbat, reintroducîndu-se drapelul tricolor al Republicii Armene din anii 1918—1920. S-au introdus principiile democrației parlamentare pluripartide, au fost recunoscute drept legale și partidele dinaintea sovietizării, care își mutaseră sediile în emigrație.

Mitologia, credințele populare și religia antică armeană

Ca la toate popoarele vechi, și la armeni mitologia era legată de concepții naturaliste și cosmologice asupra fenomenelor din natură și societate. Soarele și luna, stelele, fulgerele și tunetul, furtunile, vulcanii și cutremurele, apa și focul, frigul și seceta, fertilitatea și pierderile de recoltă, nașterea și moartea, precum și alte fenomene naturale impresionau profund gîndirea omului primitiv, ajungîndu-se la interpretări neștiințifice, mistice și supranaturale. Autorii vechi armeni din secolele V—VII după Hristos, ca Eznik sau Anania Șirakațhí au păstrat pentru posteritate informații prețioase despre credința și superstițiile vechilor armeni. Eznik Koghbațhí, filozof și istoric din secolul al V-lea, în opera sa *Respingerea sectelor* vorbește despre unele credințe păstrate pînă în secolul său, printre care aceea că balaurii (vișap) sînt înălțați în cer cu ajutorul boilor. *Vișapii* care erau reprezentați în Armenia prin blocuri de piatră cioplite sub formă de pești sau șerpi destinați să păzească sistemele antice de irigații, au devenit ulterior obiecte de groază. Potrivit superstițiilor populare, *vișapii* puteau să se introducă în corpul omenesc: suflul lor era considerat a fi otrăvitor; ei puteau călări și vîna sau zbura; le plăcea să sugă laptele vacilor sau să fure grînele de pe aria de treierat.

Înrudiți cu ei erau *nhangii*, asemănători însă cu aligatorii. Se credea că aceștia iau forma unor foci sau sirene, stau la pîndă în rîuri, unde apucă pe înotători de picioare, îi trag la fund, își satisfac cu ei poftele sexuale, le sug sîngele și îi lasă morți pe malul apei.

Ca și la indieni și perși, întîlnim la vechii armeni ideea existenței spiritului rău, care se numea *dev* (tev), în sanscrită *deva*, în Avesta *daeva*, în pahlevi și persana modernă *dev*. *Devii* erau reprezentați ca tirani cu șapte capete. Cînd se băteau între ei, se părea că se ciocnesc munții și lava se scurge din vulcani. Ei puteau să azvîrle stînci uriașe la mari distanțe și trăiau în peșteri sau păduri dese. *Devii* femei erau închipuite a fi de mărimea unor dealuri. Acestea circulau cu sînul stîng aruncat peste umărul drept, iar sînul drept peste umărul stîng, crezîndu-se că, altfel, sînii lor ar săpa găuri adînci în pămînt. *Devii* erau considerați a fi foarte bogați, aveau cai de foc cu care călătoreau în depărtări, într-o clipită. Avîndu-se în vedere

aspectul respingător al femeilor lor, *devii* bărbaţi preferau fetele din rasa umană, cărora le dăruiau orice cereau, în schimbul relaţiilor sexuale cu ele. Armenii credeau, pînă în timpurile moderne, în vrăjitoare şi, de asemenea, în „spiritele bolilor". Aceste spirite erau reprezentate de oameni scunzi, purtînd pălării triunghiulare. Ele ţineau în mînă ramuri albe, negre şi, roşii. Dacă spiritul lovea pe cineva cu ramura albă, respectivul se îmbolnăvea, dar se însănătoşea curînd; dacă lovea cu ramura roşie, victima urma să rămînă mai mult timp în pat, iar dacă lovea cu o ramură neagră, victima era sortită să piară şi nimic nu-o mai putea salva.

Spiritului rău era opus spiritul bun numit la armeni *hreştak*, denumire care s-a păstrat mai tîrziu în religia creştină, în sens de înger. În vechea credinţă armeană, fiecare copil are de la naştere un înger păzitor, care îl apără de spiritele rele. Printre sarcinile acestui înger se numără tăierea unghiilor copilului, distrarea lui cu mărul de aur ţinut de înger în mînă. Cînd copilul creşte şi se întăreşte, îngerul păzitor se întoarce în ceruri, în timp ce copilul îi zîmbeşte şi îi întinde micile sale braţe.

Printre făpturile supranaturale bune se numărau şi aşa numiţii: *şahapet* (şahabed), protectori ai gospodăriei, care apărau, de asemenea, viile şi măslinii de forţele răului; *vişapakagh*, care omora vişapii (balaurii), precum şi *arlez* sau *aralez*, care, potrivit unei credinţe existente şi la asirieni, învia morţii, lingîndu-i (credinţă consemnată la autorii armeni din secolul al V-lea, Faust Buzant şi Eznik Koghbaţhí). Despre făpturile numite *kadj* (kaci) sau *kadjk* există două interpretări diferite. După unii ar fi genii ale binelui, după alţii, ale răului.

În afară de făpturi supranaturale, cărora li se atribuiau diferite forţe, armenii vechi aveau cultul pădurii, al plopului, al focului, timpului, apei, soarelui.

Pădurea era calificată drept „sfîntă", precum şi *plopii albi*, care erau, de asemenea, „sfinţi". Potrivit relatării lui Movses Chorenaţhí, cînd legendarul rege Ara cel Frumos a murit, de pe urma lui a rămas un fiu numit Anuşavan, căruia i se spunea *Sos* (plop alb), fiindcă era închinat cultului plopilor albi din oraşul Armavir. Armenii ghiceau după foşnetul mai slab sau mai intens al frunzelor copacilor. Adorarea plopilor albi a dăinuit în Armenia vreme îndelungată. Nerses Şnorhalí relatează că, pe vremea sa (sec. XII), secta adoratorilor soarelui (Arevordí) din Samosat adora şi plopul tremurător. Cultul pomilor se întîlneşte şi la alte popoare în vechime. În India, de pildă, smochinul era un obiect al cultului, în Fenicia chiparosul, în Scandinavia şi Suedia de sud tisa, nucul, stejarul etc. În Roma antică erau consideraţi arbori sfinţi stejarul, închinat lui Jupiter, laurul, închinat lui Apollo, măslinul, închinat Minervei, mirtul, dedicat Venerei etc.

În antichitate, armenii adorau, de asemenea, focul. Cultul acestuia s-a păstrat mult timp, rămînînd şi în epoca creştinismului, sub forma sărbătorii. Intrarea în biserică, cînd, după slujba de seară, în curtea bisericii, unde se aprindea un rug, tinerii căsătoriţi dansau în jurul lui, iar bărbaţii săreau deasupra flăcărilor.

Pe alocuri, încă pînă în secolul trecut, se jura pe foc, se considera un păcat să se spună „stinge focul"!, se spunea „binecuvîntează focul"! Oricum această operaţiune trebuia făcută cu cenuşă. Ca şi la multe alte popoare, stingerea focului cu apă sau suflînd era considerată un păcat. De asemenea, nu trebuia scuipat în foc, nu trebuia murdărit în alt mod şi nici călcat.

Focul era socotit un mijloc eficace de apărare împotriva spiritelor rele. Se considera că demonii sînt prezenţi pretutindeni, în afară de foc.

Focul şi apa erau consideraţi soră şi frate. Însă, spre deosebire de alte popoare din Asia ca, indienii şi iranienii, care aveau un zeu al focului de sex bărbătesc, la armeni focul era de sex feminin (sora) şi apa, fratele. În antichitate, se povestea că focul şi apa s-au certat odată în jurul întrebării cine e mai tare şi atunci au hotărît să-şi măsoare forţele. Sora (focul) a început să ardă tot fînul de pe munţi, dar fratele (apa) a venit repede şi a stins focul. De atunci, sora şi fratele se duşmănesc.

În gospodărie, vatra *(thonir)* avea aceeaşi valoare ca biserica şi era socotită sfîntă. După construirea ei, se chema preotul, pentru a sfinţi. Unele din vechile pietre mari funerare de pe morminte, considerate morminte de *aznavuri* (uriaşi, socotiţi locuitorii vechi ai Armeniei) erau, de asemenea, venerate ca vetre.

În timpul focului se făceau ghicitorii, după cum se îndreptau flăcările şi fumul. Dacă ele se îndreptau spre răsărit, însemna că va fi un an agricol bun, dacă se îndreptau spre vest, era interpretat ca un semn că va fi recoltă proastă[57].

Pînă recent, în popor se foloseau descîntece sub formă de *aghothkh* (rugăciuni) fie în scris, fie oral. Cele în scris sînt consemnate pe fîşii lungi de hîrtie, la care sînt adăugate şi rugăciuni creştine, în general în formă de proză. Cele orale sînt compuse sub formă de dialoguri în versuri şi poartă pecetea antichităţii. Descîntecele sînt îndreptate împotriva spiritelor rele care provoacă oamenilor boli şi pagube. Printre acestea apar îndeosebi spiritele rele ale nopţii, care fac rău lăuzelor, *grogh*-ul (scribul), spiritele bolilor şi ochiul rău. Un loc deosebit era atribuit lupului, care era echivalent cu diavolul, fiind considerat mai periculos şi mai rău decît toate celelalte spirite rele ale nopţii în formă de animale ca: şerpii, scorpionii, broaştele etc. Cremenea era considerată un mijloc de apărare împotriva lupilor, prin însuşirea sa de a scăpăra şi face focul. Legat de lupi era credinţa în existenţa vîrcolacilor, numiţi în armeneşte *martagail* (om-lup) şi reprezentaţi ca oameni, de obicei femei, transformaţi în lupoaice.

În credinţele populare armeneşti se atribuie un rol important deochiului (ochiul rău), considerat un demon, personificarea însăşi a răului, care dăunează cailor, oilor, pietrelor de măcinat, cîmpiilor, provoacă boli şi distruge fulgerător. Acest demon este reprezentat fie sub forma unui bărbat blond cu

---

[57] Manuk Abeghian *Der armenische Volksglaube*, Leipzig, 1899, în *Opere complete*, vol. VII, pag. 518—526, Erevan, 1975.

ochi albaştri, fie un brunet cu ochi căprui. De obicei bărbaţii cu ochii albaştri deschis sau verde sînt consideraţi răi şi trebuie să te fereşti de ei. Dacă un bărbat cu asemenea ochi priveşte pe cineva, acela nu mai reuşeşte în nimic şi dacă îi urează unui călător noroc, atunci i se va întîmpla o nenorocire. Movses Chorenaţhí relatează că regele Ervand era considerat un om cu ochi rău şi, potrivit legendei, servitorii regali aveau obiceiul ca, în zorii zilei, să ţină în faţa lui pietre foarte dure, care crăpau însă sub privirea sa.[58]

Un obicei vechi rămas pînă în zilele noastre este *Viceak*-ul (vidjag), „jocul ursitei", jucat de fete. Cu o zi înainte, numită *Ţaghkamor ton*, „Sărbătoarea mamei florilor", fetele se pregătesc, culegînd din munţi florile *horot* şi *morot*, în timp ce alte fete merg să „fure" apă din şapte izvoare sau şapte rîuri şi fîntîni. Aceasta trebuie să se facă pe ascuns, o fată nu trebuie s-o vadă pe cealaltă şi oamenii nu trebuie să ştie. „Hoaţele" îşi umplu ulcioarele lor cu apă, aruncă cîte o piatră în ele şi se înapoiază numaidecît, fără să scoată o vorbă, fără să se uite în jur şi fără să aşeze ulciorul pe jos. Ele îşi închipuie că munţii, văile, pomii, pajiştile strigă după ele. Cine se uită înapoi şi ascultă aceste voci, este transformată pe loc într-o piatră. Sensul acestei operaţiuni este legat de credinţa existentă în legendele armeneşti, după care eroul fură din apa nemuririi, al cărei izvor este păzit de demoni, şerpi şi scorpioni. De aceea, el se furişează pînă la acest izvor, pentru ca demonii şi şerpii să nu-l observe, îşi umple ulciorul cu apă şi fuge de acolo, în timp ce munţii, pomii şi altele strigă pentru a înştiinţa pe paznicii izvorului. Aceştia se trezesc şi îl urmăresc pe erou.

Seara, fetele care au „furat" apa se adună într-o grădină, toarnă apa din şapte izvoare într-un vas, aruncă în el şapte pietre, precum şi petale. Toţi cei care doresc să afle ursita lor aruncă în vas cîte un obiect, ca semn al soartei proprii. După aceea, fetele împodobesc vasul cu flori şi confecţionează „ursita", din două beţe legate în cruce, care se îmbracă în formă de păpuşă, reprezentînd o mireasă *(hars)* avînd pe ea diverse podoabe. Această păpuşă este „ursita" (Viceak-Vidjag), care se fixează pe vas şi se lasă noaptea sub stele, pentru ca ele, adevăratele ursite, să acţioneze asupra ei. Cîteva fete o păzesc toată noaptea împotriva flăcăilor, care caută s-o fure.

În ziua următoare sau, pe alocuri, după 7 sau 14 zile, fetele şi femeile tinere se adună dis-de-dimineaţă într-o grădină, la un izvor sau lîngă un pîrîu. Se cîntă aşa-numitele cîntece de ursită. După fiecare strofă, „mireasa" reprezentată de o fetiţă de 7 ani trage din vas cîte un semn al sorţii. Conţinutul strofei premergătoare indică soarta aceleia căreia îi aparţine semnul tras şi se referă la măritiş şi noroc.[59]

Este interesant de notat că un obicei asemănător se întîlneşte şi la greci.

Preocuparea de a ghici soarta după stele şi constelaţii se întîlneşte la armeni din cele mai vechi timpuri, ca şi la celelalte popoare antice. În funcţie de constelaţia ce se vede pe cer în momentul naşterii pruncului, se prevestea

---

[58] Manuk Abeghian, *op. cit.*, pp. 565—579.
[59] Manuk Abeghian, *op. cit.*, p. 514—518.

dacă noul născut va trăi mai mult sau mai puțin, dacă va fi fericit sau nenorocit, și ce caracter va avea.

Stelele, constelațiile și planetele aveau denumirile lor armenești, din care s-au păstrat însă numai numele a cinci planete: Luț sau Phailațú (Pailadzu) — Mercur, Ieghdjerú sau Arusiak — Venus, Țîkravorí sau Hrat — Marte, Artachuir sau Lusînthag — Jupiter, Phoraznotí sau Ierevak — Saturn. Se consideră că fiecare om se naște sub o anumită stea, care este norocul sau soarta sa.

Dacă steaua sa este bună, atunci va fi fericit, dacă steaua este rea, atunci va fi nefericit. Dar nu numai norocul, bogăția și sărăcia, ci și moartea, renumele, înțelepciunea, puterea, tot ce e bun și ce e rău depinde de stele.

Ca la multe popoare din vechime, și la armenii vechi a existat un cult al soarelui, al luminii. Soarele era socotit că dă viață oamenilor, animalelor și plantelor. „Bună dimineața", se spune în armenește *„barí luis"* (bună lumină). Lumina zorilor distruge spiritele rele ale nopții. Pentru un eveniment fericit în viața cuiva, i se urează *„acikîd luis"* („să fie lumină în ochii tăi" adică „îți urez bucurie"). Soare în limba armeană este *arev* (de la sanscrita *ravi* sau *aregak* (din *arev* + *ak* = izvor adică izvor de căldură și lumină, dătător de viață). În *grabar* întîlnim denumirea de *arphí.*

În credința populară armeană, atît soarele cît și luna *(lusin)* sînt ființe personificate venerate. Potrivit mărturiei lui Xenofon din anii 401—400 înainte de Hristos armenii sacrificau cai pentru soare (Xenofon, *Anabasis*, IV, 5). În credința populară, soarele este reprezentat fie ca o roată de moară de apă, fie ca un tînăr care are o mamă ba inimoasă, ba malițioasă. Cu soarele (viața) fiului ei se luminează cerul și pămîntul. Seara, mama își culcă copilul în poalele ei, pentru ca a doua zi, dis-de-dimineață, să reînceapă mersul său pe cer. De aceea, în limba armeană se nu vorbește de „apusul" soarelui, ci de *„mairamut"*, adică „intrarea în mamă" sau „areva mair e mătnum — mair gămădné" — soarele intră în mamă. Pînă în ultima vreme, rămășițe ale cultului soarelui din antichitate s-au păstrat în conștiința populară sub forma de rugăciuni de dimineață, la răsăritul soarelui (Oh, tu soare dumnezeesc strălucitor! Piciorul tău să se așeze pe fața mea! Păzește copiii mei!).

Soarele și luna sînt considerați frați și anume soarele este fratele și luna sora. Legenda povestește că, mai înainte, sora mergea, împreună cu fratele în sus și în jos, dar fiindcă era foarte frumoasă, a fost deochiată și s-a îmbolnăvit de vărsat (craterele de pe lună!).

De rușine, sora (luna) umblă numai noaptea pe cer, atunci cînd pămîntul doarme și nimeni nu poate să-i vadă fața ciupită de vărsat.

Cultul lunii la armeni este foarte asemănător cu cel al etruscilor, despre care se presupune că au trăit inițial în Asia Mică, unde au avut contact cu armenii și ulterior au migrat în Italia. Ei numeau luna *losna* (comparativ în limba armeană *lusin*). În Armenia antică a existat un templu al soarelui și unul al lunii la Armavir (una din vechile capitale ale Armeniei).

Calea Laptelui a apărut, după un vechi mit armean, atunci cînd, într-o iarnă aspră, zeul armenilor Vahagn a furat de la Barşam, zeul asirienilor, nişte fîn, din care au rămas urme, o dîră, pe cer. De aceea, Calea Laptelui s-a numit „Dîra hoţului de fîn".

Ca şi la vechii greci, armenii aveau cultul *timpului* (Cronos), care era numit Juk şi Jamanak. Acesta veghea asupra mersului regulat al luminii zilei şi întunericului nopţii. El era reprezentat ca un bătrîn cu părul albit, care sta tolănit pe un munte înalt, iar în povestirile populare, în cer. Juk ţine în mînă două ghemuri, dintre care unul alb, iar celălalt negru. El adună, cu rîndul, pe unul şi îi dă drumul celuilalt sau rostogoleşte pe unul în josul muntelui şi urcă pe celălalt. Acestea erau reprezentările zilei şi cerului din timpul zilei, precum şi a nopţii şi a cerului din timpul nopţii.

1. Politeismul armean

În perioada de formare a poporului armean, în concepţiile religioase ale triburilor armene predominau naturalismul şi reprezentările cosmologice. Cu timpul, s-a format un întreg sistem local de zei cu reprezentare umană şi ierarhizare. Panteonul zeilor armeni cuprindea un mare număr de zei, care se asemănau în unele privinţe cu cei din lumea indo-iraniană şi apoi elenistă.

În fruntea panteonului zeităţilor armene se situa Aramazd, zeul suprem, părintele tuturor zeilor, creatorul cerului şi pămîntului, cel care asigură belşugul şi bunăstarea pentru omenire, precum şi vitejia bărbaţilor. După nume, se aseamănă cu zeul iranian Ahura Mazda însă nu şi ca funcţie. Aramazd, deşi era bun, putea să împartă şi pedepse. Religiei păgîne armene îi era străină concepţia dualistă contrară a zeilor buni şi a celor răi. Astfel, zeul răului, Ahriman al iranienilor nu exista la armeni. Aramazd se aseamănă mai mult cu Dios sau Zeus al grecilor, Jupiter al romanilor şi Indra al indienilor. Templul principal al lui Aramazd se găsea în fortăreaţa Aní, din apropierea oraşului Erzînka (Erzindjan).

Potrivit tradiţiei, Aramazd a avut un fiu numit Mihr şi două fiice, Anahit şi Nané. Nu se pomeneşte nicăieri de existenţa unei soţii a lui Aramazd, presupunîndu-se că nu a avut soţie. Mihr a fost considerat zeul soarelui şi al focului, cultul său pornind din mediul iranian pînă la graniţele Imperiului Roman. În Armenia, templul său se găsea în satul Bagahariei din provincia Derdjan. În Armenia veche, soarele avea chip uman şi se identifica cu zeul Tir, iar pe timpul lui Tigran cel Mare, alături de Mihr apare zeul soarelui de origine asiriană, Barşamin, a cărui statuie fusese înălţată în comuna Thordan.

Zeiţa Anahit (Anahid). Era corespondenta zeiţei elene Artemis, romane Diana, persane Anahita, indiene Niyadya şi apare sub numele de Aneid,

Aní etc. Cultul acesteia s-a răspîndit printre asirieni, babilonieni, fenicieni, fiind considerată „mama zeilor", „regina pămîntului", „doamna cea mare". Deși numele ei pare să fi trecut în Armenia, venind din Iran, ideea personificată în această zeiță este originară dintr-o rădăcină comună a unor popoare din Asia și Asia Mică, funcțiile ei fiind diferite la armeni. Anahit era zeița lunii și a apei, egală cu soarele și tot atît de puternică, dat fiind că era purtătoarea umidității, „moașa ploilor și doica plantelor", zeița fertilității, maternității, a dragostei, a înțelepciunii, protectoarea capitalei Artașat și a întregii Armenii. În antichitate, patru temple erau închinate acestei zeițe (la Artașat, Aștișat, Erez și Darbnaț Kar). La Erez, centrul principal, unde regii Armeniei se închinau zeilor păgîni, exista o statuie de aur a zeiței. Un cap de bronz al zeiței, găsit într-o altă localitate, se află astăzi la British Museum din Londra.

Anahit era numită la asirieni Derketo, Astarte, Beltis sau Bilati, iar la babilonieni, Milita și Iștar, fiind considerată cu predilecție zeița dragostei senzuale și simbolul apei și fertilității, iar cultul ei era legat de scene de desfrîu. Și în Armenia, într-o epocă mai veche, după cum relatează Strabon, la templul ei din Erez (Eriza) din provincia Akilisena, zeița avea numeroase slujii și slujitoare. Sărbătoarea ei se ținea în primăvară și toamnă. În acea zi de sărbătoare, tinerele fete se dedau prostituției în cinstea zeiței, practică socotită sfîntă și permisă. Chiar și nobilii își dăruiau tinerele fiice zeiței și numai după ce se prostituau în templu o dădeau în căsătorie tînărului ales (Strabon, XI, 14, 16).

Asemănătoare cu Anahit era *Astghik* (de la astghă — stea) zeița luminii, a frumuseții și dragostei, avîndu-și originea în zeitățile antice orientale ale dragostei și mai apropiat de zeița asiriană Astarte. Era considerată iubita zeului Vahagn, din care cauză și templul din provincia Taron, închinat ei, era numit „Concubina lui Vahagn". În timp ce la greci idealul suprem era considerat frumosul și bunătatea, la armeni frumusețea și eroismul erau considerate cele mai înalte virtuți, care erau simbolizate prin unirea lui Vahagn cu Astghik.

La început, cele două zeități, Anahit și Astghik, se confundau, pentru ca, cu timpul, prima să rămînă simbolul înțelepciunii și sobrietății, pe cînd cea de-a doua a devenit simbolul dragostei și a voluptății. Într-o legendă veche armeană se povestește că acolo unde fluviul Eufrat trece prin munți și intră în cîmpia Mușului, Astghik obișnuia să se scalde noaptea. Pentru a-i admira goliciunea, tinerii aprindeau un mare rug pe muntele Daghon spre a face vizibilă frumusețea corpului zeiței. Aceasta, însă, acoperea întreaga cîmpie cu o ceață deasă, pentru a se ascunde de privirile indiscrete. De aici și numele de Muș al orașului și cîmpiei (mșuș — ceață).[60]

---

[60] Arakhel Arakhelian *Hai joghovărdi mătavor mășakuithi zargațman pațmuthiun (Istoria dezvoltării culturii spirituale a poporului armean)*, Erevan, 1959, pag. 59.

Astghik era serbată în fiecare an cu mare pompă în luna *navas* (iulie). Sărbătoarea se numea *Vardavar* (vard sau vart — trandafir, var — strălucire), întrucît se aduceau zeiței, ca ofrandă, trandafiri.

S-a menținut, de asemenea, pe vremea creștinismului ca sărbătoarea „Schimbarea la față", figurînd însă în calendarul Bisericii apostolice armene sub denumirea sa antică. Cu acest prilej, oamenii din popor se stropeau cu apă de trandafir sau apă simplă în case și străzi, iar pe malul apelor sau lîngă izvoare, se împingeau unii pe alții în apă. De asemenea, se obișnuia să se lanseze porumbei. Atît Astghik, cît și Vahagn, reprezentau în imaginația poporului corpuri cerești.

O altă zeitate feminină era *Nané* considerată sora Astghikăi și cea de-a treia fiică a lui Aramazd. De numele ei este legat simbolul înțelepciunii, a inventivității, a maternității, alăptării, a gospodinei, iar ca funcții ce i se atribuiau, această zeiță poate fi asemuită cu zeița Nane a grecilor sau Nanna a popoarelor scandinave. De asemenea, georgienii o numeau Nina da Nana. În jurul originii cuvîntului există două variante. După unii, numele zeiței provine din sanscrita nana, care înseamnă mamă. După alții, ar fi vorba de zeița babiloniană Iștar, care purta numele de Nana la asirieni. Oricum, un fapt este cert, că această zeiță era comună multor popoare din Asia Mică, fără a se putea stabili cine a împrumutat-o de la cine.

În religia politeistă armeană, Vahagn (Vahakn) apare ca zeu al vitejiei, furtunii, tunetului, fulgerelor și al ploii. Ca funcții se aseamănă cu Indra, zeul furtunii la indieni, Keresasba, zeul furtunii sau fulgerelor la perși, cu epitetul Verethragna adică „Ucigător de balauri" (la armeni, Vișapakhagh), cu zeul furtunii Thor sau Donar la germani, dar și cu Heracles (Hercules) la greci, sub raportul atributului său de zeu al vitejiei. Movses Chorenaþhí redă o legendă, care circula la armeni în antichitate și potrivit căruia Vahaghí era fiul lui Tigran Ervandian, dar se născuse din „unirea cerului cu pămîntul și din marea purpurie". Legenda îl descrie astfel:

El avea părul de foc,
Avea flăcări în barbă,
Iar ochii erau niște sori.

Într-una din variante, Vahagn luptă cu balaurii și îi învinge, omorîndu-i, de unde epitetul de „Vișapakhagh".

Temple ale lui Vahagn existau la Aștișat, în provincia Taron, precum și în alte localități. Aceste temple erau frecventate și de dansatorii pe sîrmă, care prindeau astfel curajul necesar, înainte de a se produce în fața spectatorilor.

Tir (Dir). Zeul era socotit scribul părintelui zeilor Aramazd, precum și protectorul științei și artei, dascălul preoților, interpretul visurilor, zeul învățăturii și arhitecturii. El corespundea aproximativ cu funcțiile lui Hermes și Apollo, la greci, Mercur, la romani, Tyr la celți și scandinavi, Taut la

fenicieni, Toth sau Teth la egipteni. Tir erau un zeu iubit la armeni, templul său fiind înălțat la Erazamuin, între Erevan și Artașat. Numele lui s-a dat lunii aprilie (la armenii vechi, Tre sau Trea), unui sat și unui munte. De asemenea, este folosit pînă în zilele noastre, ca o componentă în prenume bărbătești ca Tiran (Diran), Tiratur (Diradur), Tirair (Dirair), Tîrdat-Tiridat (Dîrtad) etc.

Amenabegh, *Amanor*, *Vanatur*. Aceste trei zeități erau specifice vechii credințe armene. Amenabegh trecea drept zeu al fertilității și recoltei, ca apărător al holdelor și viilor de îngheț, grindină și inundații, care sînt destul de frecvente în masivul muntos al Armeniei. Locul său de cult era în localitatea Bagavan din regiunea Bagrevand. Sărbătoarea acestui zeu se ținea în fiecare început de an și la ea participau regele și prinții, alături de masele largi populare. Aveau loc jocuri, concursuri, curse de cai, lupte între animale, se dădea drumul la porumbei etc.

Anul nou era numit *Amanor*, considerat un zeu căruia i se aduceau jertfe. Se povestește că regele Tigran al III-lea ar fi ordonat să se construiască un han și să fie hrăniți toți participanții la această sărbătoare, din care cauză poporul a numit Amanor-ul și Vanatur (Vanadur), adică „ospitalier". Acest zeu s-a bucurat de mare stimă în poporul armean, cunoscut pentru spiritul său deosebit de ospitalitate și în zilele noastre.

În epoca elenismului, ca și în celelalte țări din Orientul Apropiat, o dată cu pătrunderea influenței elene, s-a extins și panteonul zeilor greci ca Hercules, Apollon, Hefaistos, Artemis, Afrodita, Pallas Athenas etc. Regii elenofili armeni au adus în Armenia statui ale acestor zeități, amplasîndu-le în templele din orașe sau la marginea șoselelor. Cultul zelior aduși de afară nu a cîștigat teren în rîndul populației, el limitîndu-se în general la cercurile palatului, ale aristocrației elenofile și ale negustorimii. Poporul a fost străin de limba, obiceiurile și politeismul grec, rămînînd atașat de limba, obiceiurile și proprii săi zei. De altfel, chiar și în cercurile conducătoare, cultul zeilor importanți nu a durat prea mult.

Locurile de cult păgîn, templele, aveau denumiri specifice ca, „mehian" sau, în cazul cultului focului, „atrușan". Paralel cu denumirea de „mehian" se folosea și denumirea de „bagin" de la cuvîntul „bag" — dumnezeu, în limba pahlavi. „Bagin" era fie numai masa de jertfe, fie tot templul de idoli.

În temple și „mehian"-uri slujeau bărbați sau femei („kurm" — preot și „kîrmuhi" — preoteasă). Conducătorul preoților era numit „kîrmapet", care era desemnat de rege, conducea toate treburile cultului și era șeful suprem al acestei puternice pături a societății antice armene, deținătoare a unei baze economice proprii.

Cultura spirituală

1. Legendele antice armene

Ca gen al creației literare antice, legendele erau foarte răspîndite printre vechii armeni. Primele referiri la legendele și istoria poporului armean le găsim la autorii greci din secolele V—IV înainte de Hristos, Herodot și Xenofon, iar mai tîrziu la Strabon. Acesta din urmă, vorbind despre Media (Țara mezilor), povestește că acolo era foarte răspîndită legenda lui Iason și Medeea, după care Medeea, fiica lui Aietes, regele Colhidei, era o vrăjitoare care l-a ajutat pe argonautul Iason să dobîndească Lîna de aur, după care s-a căsătorit cu el. Dar fiind părăsită de acesta, pentru fiica regelui Corintului, și-a ucis rivala, precum și proprii ei copii. După Strabon, Țara mezilor a fost numită după Medeea, Media, acolo construindu-se temple închinate lui Iason. Strabon afirmă că și în Armenia existau temple închinate lui Iason (Strabon, XI, 13, 10; XI, 14, 12). În literatura veche greacă, legenda lui Iason și Medeea este pomenită prima oară de Homer (aproximativ secolele X—VIII înainte de Hristos) în *Odiseea* și de *Hesiodos* (sec. VII înainte de Hristos) în *Theogonia*. Faptul că, nici în Grecia și nici la Roma, Iason nu a devenit obiect de cult, ca în Media și Armenia, a făcut pe unii cercetători să considere că această legendă își are originea în Media și Armenia de unde a trecut în Grecia și la romani[61].

Legenda lui Hayk (Hayg). O legendă foarte populară și care a circulat printre armeni din toate timpurile, pînă în zilele noastre, este cea a lui Hayk, presupusul întemeietor și eponimul poporului armean, care își spune *hay*. Despre această legendă se vorbește pe larg la vechii scriitori armeni, cum sînt Movses Chorenațhi în a sa *Istorie a poporului armean* (sec. al V-lea după Hristos), *„Istoria“* Episcopului Sebeos (sec. al VII-lea). *Astronomia* și *Calendarul* de Anania Șirakațhi (sec. al VII-lea). Chorenațhi a cules această legendă din cîntecele trubadurilor (gusan) armeni din provincia Goghth.

Hayk, descendent din Iafet, un fiu al lui Noe (din *Vechiul Testament)* e reprezentat ca un arcaș uriaș, un erou iubitor de libertate, care, refuzînd

---

[61] Arakhel Arakhelian, *op. cit.*, p. 34—35.

să se supună tiranului Bel (Marduk), zeul babilonian, pleacă din Babilon împreună cu copiii săi și se stabilește în Armenia. Bel îi propune să se înapoieze și să i se supună, însă Hayk respinge oferta. Atunci Bel cotropește țara lui Hayk, dar în lupta ce se încinge, Hayk îl ucide și își afirmă astfel independența. În această legendă regăsim ecouri îndepărtate ale istoriei poporului armean, ale răspîndirii sale în masivul armean, ale războaielor dintre Urartu și asirieni. Ideea centrală a legendei lui Hayk este apărarea patriei, eliberarea ei de cotropitorii străini. În imaginația populară, Hayk este confundat cu un zeu, care își are imaginea pe cer sub forma *Constelației Orion* numită la armenii vechi *Hayk*. Ca și Orion din mitologia greacă, Hayk este un vînător viteaz.

Din punct de vedere istoric, legenda redă unele fapte reale, sub o formă mitologică, păstrată în amintirea populară. Denumirile geografice la care se referă ca: Harkh, Haykașen, Hayoțh Dzor (Valea armenilor) etc. aflate în regiunea lacului Van, denotă că legenda își are într-adevăr rădăcina în epoca formării poporului armean, în vecinătatea și pe malurile lacului Van, cînd o parte din componentele poporului armean s-a infiltrat pe teritoriul Urartu, de fapt venind, după cum am văzut, din Peninsula Balcanică și nu din Asiria sau Babilonia, după cum pretinde legenda. Aserțiunea că presupusul fiu al lui *Hayk*, un anume *Armenak* a condus tribul său spre nord-est de Harkh și s-a stabilit în cîmpia Araratului, de unde s-a răspîndit mai spre nord în regiunea Șirak și spre sud în Siunikh este o reflectare a unor evenimente istorice îndepărtate. Versiunea din legendă după care armenii ar fi venit din sud este legată, după părerea lui M. Abeghian, de legenda biblică a construirii turnului de la Babilon, adăugată ulterior legendei inițiale, de scriitorii creștini.[62]

Chorenațhi și ceilalți scriitori vechi armeni explică deci originea și numele poporului armean cu numele lui Hayk, considerat patriarhul, strămoșul, poporului armean. În imaginația populară, locul diavolului, al spiritului întunericului a fost luat de dușmanii vechilor armeni, asirienii, babilonienii și alte popoare semite, al căror zeu principal era Bel, creator al lumii și oamenilor, simbolizînd soarele, lumina și aerul. În legenda lui Hayk și Bel se face simțită influența civilizației, culturii și credinței asiriene.

Legenda lui Aram. Această legendă conține elemente istorice ce se referă la relațiile armenilor cu țările învecinate ca: Media, Asiria, Cappadocia. Numele însuși de Aram este probabil un ecou al figurii istorice cu același nume, un rege urartic, care a luptat împotriva regelui Asiriei, Salmanasar al II-lea (860—826 înainte de Hristos) și totodată, eponimul elementului component al poporului armean numit de celelalte popoare *armen*. Războiul lui Aram împotriva Asiriei este prezentat într-o formă legendară ca luptă împotriva zeului asirian Barșam. Același caracter îmbracă și faptele lui Aram în regiunea Cezarea (Majak) din Cappadocia, unde luptă împotriva Titanilor conduși de Paiapis din neamul Titanilor, pe care-l învinge și îl

---

[62] Manuk Abeghian, *op. cit.*, pp. 22.

împinge pe o insulă din Marea Asiatică (Mediterană). Această legendă are o asemănare izbitoare cu legendele greceşti legate de lupta lui Zeus împotriva Titanilor şi înfrîngerea lor. Conducătorul giganţilor înrudiţi cu Titanii, Tifon (Typhaeus), simbolul vulcanilor şi uraganelor pustiitoare, care avea o sută de capete şi o sută de guri din care scuipa flăcări, pornit să răzbune înfrîngerea Titanilor, a fost, de asemenea, învins de Zeus şi aruncat sub vulcanul Etna din Sicilia sau, după alţii, sub insula vulcanică Enaria din Marea Mediterană. După Markwart [63], această legendă a fost însuşită de neamul *armen*-ilor, cînd mai trăiau încă în Cappadocia. În Iliada, teritoriul locuit de *arimi* (adică armeni) era identificat cu regiunea locuită de gigantul Tifon, adică muntele vulcanic Argaios, la sud de Cezarea (Majak), ceea ce înseamnă că legenda luptei dintre Zeus şi Titani sau Giganţi, care este interpretată ca o reflectare legendară a fenomenelor vulcanice, era povestită şi în împrejurimile muntelui Argaios. Arimii, care locuiau prin acele părţi, au legat-o însă de muntele strămoşului lor, Arim, prezentînd-o drept o luptă a acestuia cu Titanii sau Giganţii. Ulterior, numele de Arim a devenit Aram, probabil în amintirea regelui Aram menţionat mai sus. Locul luptei este situat în legenda armeană tot în apropiere de Cezarea, iar Aram îl învinge pe *Papaios* (Paiapis), Titanul înrudit cu Tifon şi îl aşază sub o insulă din Marea Mediterană, ca în legenda greacă.

Legenda lui Torkh (Turkh, Durkh). Despre acest uriaş cu o forţă neobişnuită ne povesteşte Movses Chorenaţhí în *Istoria armenilor*. Torkh sfarmă stînci întregi (aidoma lui Sfarmă-Piatră din basmele românilor), şlefuieşte pietrele cu unghiile sale, sapă inscripţii pe pietre, aruncă stînci asupra vaselor duşmane ce se apropie de ţărm şi care se scufundă.

Legenda aminteşte de *Odiseea* lui Homer şi de faptele Ciclopului Polimene, lăsînd să se întrevadă, fie o origine comună, fie o transmitere din gură în gură, prin barzii populari, care cîntau, în lumea antică, legende versificate. De altfel, *Odiseea* reprezintă o culegere a legendelor diferitelor popoare, prelucrate cu multă artă. Numele lui Torkh apare legat adesea şi de denumirea Angeghea (Ankeghea) adică descendent din zeul armean Angegh, însă, ulterior, numele său a fost legat de uriaşul Hayk.

Cu toate asemănările cu *Odiseea*, unii cercetători sînt înclinaţi să considere legenda lui *Torkh Angegh* de origine locală, luînd naştere pe fondul cultural din Asia Mică.

2. Literatura

Cultura elenistică armeană. Campania lui Alexandru Macedon în Orient, spre sfîrşitul secolului al IV-lea înainte de Hristos, deşi nu a traversat Armenia, a vehiculat influenţa culturii greceşti în aproape toate ţările din Asia

---

[63] Joseph Markwart, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, pp. 66—68, Berlin, 1919.

Mică şi Transcaucazia. Din contactul său cu vechile culturi locale are loc o încrucişare, care a dat naştere la o sinteză originală cu fiecare cultură în parte, denumită sub numele generic de *elenism*. La Antiohia, Pergamon şi la Alexandria, iau naştere mari centre ale elenismului, unde se dezvoltă filozofia, ştiinţa, literatura, dreptul etc. Astfel, se creează o nouă sinteză culturală de importanţă universală.

Cultura elenistică devine la început un bun al claselor conducătoare, al aristocraţiei şi al populaţiei urbane, care vorbesc şi limba greacă, în timp ce populaţia ţărănească păstrează limba autohtonă, obiceiurile şi tradiţiile populare proprii, credinţa sa, aşa cum s-a întîmplat în Egipt, Siria, Iran, Armenia, Georgia (Gruzia) etc. Oraşele ce se întemeiază în această perioadă respectă, în general, urbanismul elen, iar arhitectura este, de asemenea, în mare parte de inspiraţie elenă, ca oraşul Artaşat (Artaxata), Tigranakert, templul de la Garní etc., în Armenia.

În perioada elenismului, Armenia a cunoscut un important avînt economic, au luat naştere noi oraşe, s-au dezvoltat comerţul şi meşteşugurile, s-au extins relaţiile cu ţările învecinate, în special elenistice. Deşi primele influenţe ale elenismului se fac simţite încă de la sfîrşitul secolului al IV-lea înainte de Hristos, perioada propriu-zisă a elenismului cuprinde secolele III—I înainte de Hristos, iar perioada tîrzie, secolele I—III după Hristos, cînd asistăm la criza relaţiilor sclavagiste şi la apariţia primelor forme ale feudalismului. Începînd din anul 30 înainte de Hristos, cînd Egiptul a fost cucerit de romani, se extinde în Orientul Apropiat şi influenţa civilizaţiei latine, de care beneficiază, de asemenea, Armenia. Sub aceste influenţe diversificate, cultura spirituală şi materială a poporului armean, îmbogăţită cu trăsături mai vechi locale, ia forme originale superioare, datorită cărora Armenia se situează în rîndul ţărilor cu cultură înaintată din antichitate.

Şi pînă la introducerea scrierii şi limbii greceşti în Armenia, au existat diferite alfabete şi limbi, care se foloseau fie în inscripţiile de cult, fie în cancelaria regală. Astfel, în templele păgîne se foloseau unele semne specifice de comunicare. Apoi s-a folosit ca limbă şi scriere oficială *pahlavi* şi *arameica*. Chiar şi după pătrunderea elenismului în Armenia şi folosirea limbii greceşti de către aristocraţie şi anumite pături orăşeneşti, s-a păstrat în paralel arameica pentru documentele de cancelarie. O dovadă în acest sens sînt pietrele de hotar ale lui Artaşes I, descoperite în regiunea lacului Sevan şi care poartă inscripţii arameice (sec. al II-lea înainte de Hristos).

Dintre inscripţiile în limbi străine, găsite pînă în prezent pe teritoriul Armeniei, 16 sînt în limba greacă, 9 în limba arameică şi 7 în limba latină. Acestea prezintă mare importanţă pentru studierea istoriei şi culturii armene din secolul al III-lea înainte de Hristos — secolul al IV-lea după Hristsos. Inscripţiile de la Armavir (una din primele capitale ale Armeniei antice), scrise în limba greacă, consemnează evenimente din sec. al III-lea înainte de Hristos, legate de viaţa ultimului rege Ervand din dinastia Ervandizilor, iar inscripţiile greceşti şi latine găsite la Artaşat, Tigranakert, Charberd, Ecimiadzin au mare importanţă pentru elucidarea raporturilor romano-armene

din secolele I—II după Hristos, cum este inscripţia privind invazia lui Traian în Armenia (166 după Hristos), găsită la Phokr Vedí (sud-vest de Erevan).

Principala provincie, unde a început să se dezvolte cultura elenistică a fost Ţophkh (Dzopk), situată în vestul Armeniei Mari, mărginită de malul stîng al Eufratului. Principatul Ţophkh-ului bătea monedă proprie, cu inscripţie în limba greacă (exemplu sînt monezile lui Arşam, 240—210 înainte de Hristos şi ale lui Şavarş 210—200 înainte de Hristos). Aici, pe baza culturii proprii, s-a dezvoltat *cultura elenistico-armeană*, care s-a răspîndit apoi pe întregul teritoriu al Armeniei. Tot aici, în oraşele Arşamaşat şi Karkathiokert, puternice centre comerciale, s-a creat prima cultură orăşenească armeană, despre care, din păcate, nu se cunosc amănunte. Se ştie că în secolul al III-lea înainte de Hristos, în Armenia circulau monedele de aur şi argint bătute de Alexandru Macedon şi de Seleucizi, ceea ce ilustrează nivelul atins de comerţul armean în acea epocă, precum şi existenţa unor relaţii comerciale strînse cu statele elenistice seleucide.

În secolele II—I înainte de Hristos, cînd regatul armean independent ajunge la apogeul puterii sale şi al extinderii sale teritoriale, cultura elenistică ia, de asemenea, un avînt deosebit, atingînd culmea sub Tigran al II-lea cel Mare şi Artavazd. Limba oficială a Armeniei elenistice era limba greacă a epocii *(Koine)*, care era scrisă şi vorbită la curtea regală şi în familiile aristocrate, ca şi în celelalte ţări elenistice. Creaţiile literare erau, de asemenea, în limba greacă. Însă, în afară de inscripţiile în piatră şi de pe monedele ce ne-au parvenit, nu ne-au rămas operele literare şi istorice scrise în acea perioadă şi despre care pomenesc istoricii greci şi romani, precum şi scriitorii armeni din secolul al V-lea după Hristos. Aceste surse atestă că a existat o literatură armeană în limba greacă. Plutarh, de pildă (50—125 după Hristos), relatează (Plutarh, Crassos, 33) că fiul lui Tigran cel Mare, Artavazd a scris tragedii, discursuri şi opere istorice, dintre care unele se mai păstrau încă pînă în sec. al II-lea după Hristos, dispărînd după aceea.

În a doua perioadă a elenismului (secolele I—III după Hristos) Armenia devine un stat tampon între Roma şi Persia, ceea ce a făcut ca influenţa elenismului să slăbească şi să crească, în schimb, importanţa tradiţiilor populare. Totuşi, scrierile autorilor greci din antichitate au rămas în conştiinţa publicului cititor ca modele de literatură cultă cu un caracter profund umanist şi universal.

Cea mai veche lucrare în limba armeană cu caracter de critică literară este *Cartea lucrurilor necesare (Girk pitoiţ)* scrisă în secolul al V-lea de un autor necunoscut şi care se referă la poeţii şi scriitorii greci din antichitate: Homer, Hesiod, Menandru şi Euripide, pe care-i numeşte „autori demni de laudă". Cartea-manuscris pomeneşte pe scurt şi de filozofii greci — Socrate, Pitagora, Diogene, de tiranul Periandru — de istoricul Herodot, de oratorul Demostene, ceea ce a dat posibilitate cititorilor armeni să ia cunoştinţă de clasicii greci.

Despre „marele Homer" se afirmă că este în fruntea tuturor poeților. „părintele poeților". Hesiod este apreciat ca „cel mai grațios", dintre poeți, fiind demn de toată lauda, cel care întrece, prin talentul său, pe toți poeții. Totodată, autorul cărții, referindu-se la lucrările *Theogonia* și *Munci și zile* ale lui Hesiod, scoate în evidență momentele referitoare la *munca în agricultură*, ceea ce constituie o noutate în literatura epocii, nu numai din Armenia; mulți autori străini se referiseră pînă atunci la Hesiod, fără însă să sesizeze calitatea acestuia de bard al muncii omului.

Cartea popularizează, de asemenea, mitologia greacă.

Apariția unei asemenea lucrări dovedește, pe de altă parte, nivelul atins în secolul al V-lea după Hristos de către publicul cititor armean și gusturile sale estetice, aprecierea care se dădea valorii neîntrecute a creației poetice grecești, în ciuda obscurantismului religios dominant în lumea veche, în perioada feudalismului timpuriu și a condamnării și ignorării de către biserică a tot ce era legat de cultura păgînismului.

Cititorul armean a luat cunoștință, totodată, de concepțiile politico-filozofice din lumea antică greacă, ca de exemplu de lupta dusă de Pittakos (c. 650—569 înainte de Hristos), unul din cei Șapte Înțelepți ai Greciei, împotriva aristocrației tiranilor din Lesbos, instaurînd democrația și luînd conducerea puterii populare timp de 10 ani (589—579 înainte de Hristos) după care a abdicat. Printre ceilalți Înțelepți menționați se numără Thales, Solon, Bias, filozoful, Periandres (căruia îi este consacrată o pagină întreagă).

Și mai tîrziu creațiile autorilor greci au fost folosite de scriitorii și istoricii armeni. Astfel, Thovma Artruni din secolul al IX-lea, folosește legendele din *Theogonia* lui Hesiod pentru a explica raționalist genealogia regilor din istoria Siriei.

Romanul antic armean. În poezia veche populară armeană, unde se transmitea din gură în gură, un loc de seamă îl ocupau mitologia și legendele, după cum am văzut mai sus. Este demn de notat că subiectul lor principal îl formau constituirea statului centralizat armean și lupta poporului pentru independență. Din secolul al III-lea înainte de Hristos și pînă la sfîrșitul secolului al II-lea după Hristos conținutul predominant al creației populare îl formează evenimentele și personajele istorice relatate mai mult sau mai puțin real. Se creează seria de romane ale tradiției istorice, în care se amestecă realul cu imaginarul și legendarul, se confundă persoanele și datele. Romanele sau povestirile se referă la Tigran Ervandian (Ervandidul), Tigran cel Mare, Ervand, Artașes, Artavazd și în parte la cunoașterea lumii înconjurătoare, într-o formă mai reală decît vechiul naturalism.

Această creație antică populară ne-a fost păstrată grație operei lui Movses Chorenațhí, care a cules povestirile *vipasanilor* și cîntecele *gusanilor* (trubadurilor) armeni din provincia Goghthan (Nachidjevan), relatările înțelepților și faptele povestite în scrierile existente încă în vremea lui.

Spre deosebire de legendele, care au mai mult un caracter mitologic și sînt adesea inspirate din modele străine, *romanul* are ca subiect istoria și reprezintă o creație originală națională. Chorenațhí numește romanul

vechi armean *vipasankh* şi uneori *araspel* (legendă), ceea ce denotă amestecul amintirilor istorice cu legendele. În romanele armene, ca şi în romanele franceze, ţesute în jurul persoanei lui Carol cel Mare (Charlemagne), în care sînt amestecate fapte aparţinînd altor regi carolingieni, se confundă faptele şi evenimentele mai multor regi şi perioade istorice, atribuite unei aceleaşi persoane, cum este persoana regelui Artaşes (Artaxerxes)[64].

Primul roman armean cuprinde evenimente începînd din secolul al II-lea înainte de Hristos, deşi apare şi numele lui Ervand (Orontas, după Strabon) care a trăit în secolul al IV-lea înainte de Hristos, nume purtat apoi de mai mulţi regi (satrapi) armeni. Înfrîngerea lui Antioh cel Mare de către romani lîngă Magnesia (190 înainte de Hristos) şi destrămarea Imperiului seleucid, împotriva căruia se răsculaseră şi armenii, a făcut posibilă întemeierea Regatului Armeniei Mari sub regele Artaşes I. După secole de subjugare de către perşi şi seleucizi, poporul armean devenea independent, îşi întărea conştiinţa unei entităţi etnice vorbind o limbă unitară. Întemeierea dinastiei artaxiade, a capitalei sale, Artaşat (Artaxata) în anul 180 înainte de Hristos, a victoriilor repurtate de Artaşes I, a perioadei de dezvoltare economică şi de construcţii, au impresionat adînc pe contemporani şi au lăsat urme profunde în conştiinţa generaţiilor următoare. S-a creat un roman general cu mai multe ramificaţii despre domnitorii Armeniei, în urma unificării ţării. Regii din dinastia artaxiadă aveau nevoie de un roman, care să povestească despre originea lor glorioasă, despre strămoşii lor iluştri şi faptele lor eroice. Această sarcină a revenit *vipasanilor*, care au alcătuit o povestire-roman din vechile cîntece, relatări şi legende. Deci este de presupus — după Manuk Abeghian — că literatura epică a fost opera unor profesionişti, care o povesteau acompaniindu-se de instrumentul popular numit „phandirn". Romanul era ascultat cu plăcere de membrii familiei regale, de aristocraţie, dar şi de oamenii simpli din popor.

Romanul lui Tigran cel Mare. Prima ramură a romanului se referă, în principal, la evenimente petrecute în primul secol înaintea erei noastre, pe vremea domniei lui Tigran cel Mare, care a lăsat o impresie adîncă în amintirea poporului armean, ca o perioadă de glorie. *Vipasanii*, spune Movses Chorenaţhí, îl cîntau acompaniaţi de *phandirn* pe „cel mai ilustru descendent al dinastiei artaxiade, regele regilor Tigran cel Mare, pe care-l numeau *Tigran Ervandian*. Astfel a luat naştere acest gen de roman, care a fost prelucrat literar, în secolul al V-lea după Hristos de două ori: prima dată sub formă de elogiu, iar a doua oară (care s-a păstrat) în versiunea lui M. Chorenaţhí. În centrul acţiunii se află relaţiile dintre regii a două popoare învecinate, regele armenilor Tigran şi regele mezilor Ajdahak (Astiages) care s-au războit, în urma complotului urzit de acesta din urmă împotriva regelui armean.

---

[64] Manuk Abeghian *Haioţh hin grakanuthian patmuthiun (Istoria literaturii vechi armene)*, Vol. I, p. 37 şi urm., Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan 1944.

În roman, figura regelui Tigran este preamărită și, după cum se exprima Chorenațhí: „... acest Tigran blond, cu părul buclat, cu obrazul îmbujorat cu privirea blîndă, cu picioarele puternice și frumoase, grațios și robust, frugal la mîncare și băutură, moderat la veselie, despre care strămoșii noștri, cîntînd cu *phandirn* spuneau că și în dorințele trupești era măsurat, avea darul vorbirii și era învățat, fiind dotat cu toate însușirile necesare unui om". Tigran este idealizat și prezentat ca un erou desăvîrșit din punct de vedere fizic și al caracterului, fiind totodată drept față de toți, atît cu cei puternici cît și cu cei slabi.

Chorenațhí mai afirmă că, „punîndu-se în fruntea vitejilor și dovedind mult curaj, Tigran a ridicat poporul nostru și a făcut din noi, care eram subjugați, cuceritori care au subjugat pe alții, impunîndu-le biruri". O trăsătură, evidențiată în roman, e faptul că, spre deosebire de alți domnitori, care erau de origine străină, Tigran era un autohton.

Stăpînii Iranului s-au temut de puterea lui Tigran. Din datele istorice se știe că el a cucerit regiunile de nord-vest ale Iranului și, ieșind învingător, și-a măritat fiica cu regele part. Aceste realități istorice și-au găsit expresia în roman, unde apar sub forme mitologice. Se povestește că Ajdahak, visînd că Tigran, călărind pe aripi de vultur, zboară spre capitala Mediei și îl omoară, s-a speriat că visul ar putea deveni realitate și s-a căsătorit cu sora (de fapt fiica) lui Tigran, Tigranuhí. Ajdahak a încercat să o cîștige pe Tigranuhi de partea sa într-un complot împotriva regelui armean, dar aceasta l-a înștiințat pe fratele ei despre complotul urzit de Tigran, adunînd oaste din Cappadocia, Georgia (Gruzia) și Albania (Caucaziană) îl atacă pe Ajdahak, îl învinge și îl omoară în luptă.

Eroul principal al romanului este descris după placul aristocrației armene, întruchipînd idealurile sale de putere și cuceriri, iar regele ca erou ideal. Și pe cît este Tigran de puternic, viteaz, luminos și sincer, pe atît este Ajdahak de fricos, neliniștit, suspicios, viclean, înșelător, lingușitor și trădător. Învinsul este cel rău și străin. Tigran este glorificat, iar mezii sau „balaurii" sînt respinși și luați prizonieri.

Evenimentele citate în roman sînt luate din istoria lui Tigran cel Mare și a epocii sale, dar unele fapte sînt atribuite, prin confuzie, lui Tigran Ervandian, contemporan cu regele Cirus al perșilor.

Relațiile dintre Tigran și regele mezilor, despre care povestește romanul, sînt amintiri rămase în tradiția populară, privind conflictele dintre armeni și mezi, atît sub Tigran cel Mare, cît și sub domnia succesorilor săi. Romanul a luat naștere la puțin timp după domnia lui Tigran cel Mare, deci spre sfîrșitul primului secol înainte de Hristos și în primul secol după Hristos, într-o perioadă cînd în locul regilor pămînteni, domnia trece în mîna unor regi de origine străină — mezi, ponți, georgieni și în sfîrșit partul arsacid Tîrdat, 66 după Hristos — se creează tulburări, dezordine economică. Romanul lui Tigran amintește cu nostalgie perioada domniei sale, ca o perioadă de „pace și construcții" sub conducerea unui rege legitim armean.

Romanul lui Artaşes. O a doua ramură a vechiului roman armean, este cea a lui Artaşes *(Ardaşes)*, care se referă fără îndoială la figura istorică a lui Artaşes I, din secolul al II-lea înainte de Hristos, întemeietorul dinastiei ce-i poartă numele, dar căruia i se adaugă fapte şi evenimente dintr-o epocă mai tîrzie, de pe timpul regelui Tîrdat din sec. I. Romanul apare ca o continuare a romanului lui Tigran cel Mare, însă este construit pe fundalul creării primului stat unitar armean şi a dezvoltării sale economice.

Povestirea începe cu regele legendar Sanatruk, care este ucis în timpul unei vînători. Nobilii îl aleg ca succesor pe prinţul Ervand, care, potrivit romanului, a trăit pe vremea ultimului rege Darius al perşilor şi care era numai pe jumătate din dinastia arsacizilor şi anume pe linie maternă, în timp ce tatăl său fusese un taur, aidoma Minotaurului din insula Creta. Odată ajuns pe tronul Armeniei şi temîndu-se ca nu cumva fiii legitimi ai lui Sanatruk să-i răpească tronul, el porunceşte să fie omorîţi toţi fiii acestuia, care ar fi avut dreptul legitim de a fi numiţi regi. Numai unul dintre ei, Artaşes, scapă de masacru şi este ascuns de doica sa printre păstori, iar apoi dus de tutorele său în Persia, la curtea regelui Darius. El se înapoiază în Armenia în fruntea unei oşti, însoţit de prinţul Sîmbat Bagratuni, poartă război împotriva lui Ervand, care este învins şi omorît în luptă, iar Artaşes devine regele Armeniei, creînd o nouă dinastie. Totuşi, Ervand este amintit ca un rege întemeietor de oraşe şi monumente. El a ridicat oraşul Ervandaşat, castelut Ervandakert, oraşul de temple Bagaran, unde a strămutat statuile zeilor şi ale strămoşilor regilor armeni şi a menţinut pacea. Artaşes a cinstit memoria regelui răsturnat, rezervîndu-i funeralii regale şi înălţînd un monument pe mormîntul lui. Personalitatea lui Artaşes este preamărită şi glorificată ca unul care a extins teritoriul ţării, a pus ordine în stat, a construit edificii, a întemeiat capitala ce-i poartă numele, Artaşat şi a apărat ţara de invaziile străine. Aceste fapte corespund realităţilor istorice şi Chorenaţhí precizează că a găsit confirmarea lor în scrierea preotului Olimpos, de la templul lui Aramazd, din orăşelul Ani (provincia Daranagh) intitulată *Istoria templului* (lucrare ce nu ne-a fost păstrată).

În roman sînt amintite evenimente legate de *alani* şi Sathenik, care, deşi se referă la perioada tîrzie a regelui Tîrdat I, sînt atribuite lui Artaşes. Se povesteşte că alanii, împreună cu alte popoare muntene năvălesc în Armenia. Artaşes, în fruntea oastei sale, respinge pe invadatori, pe malul nordic al fluviului Kura, cu care ocazie îl ia prizonier pe prinţul moştenitor al alanilor. În urma înfrîngerii suferite, regele alanilor cere pace şi eliberarea fiului său, însă Artaşes nu acceptă. Atunci, fiica regelui alan, Sathenik, sora prinţului căzut prizonier, se adresează, de pe povîrnişul malului opus, regelui armean, cu următoarele cuvinte, în versiunea culeasă de la povestitorii populari de Movses Chorenaţhí:

„Ţie-ţi vorbesc, bărbat viteaz Artaşes
Care ai învins neamul viteaz al alanilor,
Ascultă cuvintele fiicei cu ochi frumoşi a alanilor
Şi redă libertatea adolescentului.

Căci nu-i în legea eroilor ca, din răzbunare,
Să stingă viaţa familiei altor eroi
Sau să-i ţină servitori în rînd cu sclavii
Şi între două popoare viteze
Să menţină eternă duşmănie."

Lui Artaşes i-a plăcut — spune povestirea — înţelepciunea şi frumuseţea Sathenikăi şi, în consecinţă, l-a trimis pe preceptorul său, Sîmbat, la regele alanilor, spre a-i cere mîna fiicei sale, însă la alani exista obiceiul de a plăti mari sume pentru mireasă. În acest sens, regele alan — povesteşte Chorenaţhí — a spus:

„Şi de unde va plăti viteazul Artaşes
Mii şi zeci şi zeci de mii
Pentru această fecioară din seminţia vitejilor,
Pentru domnişoara din neam regesc a alanilor?"

Răspunsul regelui alan a fost interpretat ca un afront impertinent. Oare se punea problema banilor şi a bogăţiilor pentru regele Armeniei? În consecinţă, pentru învingător apărea mai onorabil să folosească metoda obişnuită pe atunci, un obicei rămas pînă în vremurile din urmă şi anume, răpirea.

„Curajosul rege Artaşes călărit-a pe frumosul său murg,
Şi scoţînd arcanul cu chingă purpurie şi inele de aur,
Şi trecînd peste fluviu pe aripi de vultur,
Şi aruncîndu-şi arcanul cu chingă purpurie şi inele de aur,
A înlănţuit mijlocul fecioarei alanilor,
Şi a durut-o mult mijlocul gingaşei fecioare,
Şi a adus-o cu iuţeală în tabăra sa".

Părinţilor Sathenikăi nu le-a rămas decît să se împace cu faptul împlinit, după cum se obişnuieşte în asemenea situaţii, şi, la nuntă, foştii duşmani s-au împăcat:

„Plouat-a cu aur
La nunta mirelui Artaşes.
Plouat-a cu mărgăritare
La nunta miresei Sathenik".

În relatarea acestui roman de către Movses Chorenaţhí, ni s-a păstrat din păcate, puţine fragmente, din care reies însă multe asemănări cu povestiri ale altor popoare.

Romanul lui Artavazd. Potrivit romanului lui Artaşes, se povesteşte că acesta a avut mai mulţi copii, dintre care cel mai mare era Artavazd. În jurul numelui lui s-a ţesut un alt roman, care-l confundă în unele versiuni cu Artavazd, fiul lui Tigran cel Mare, care a trăit în primul secol înainte de Hristos. Acesta s-a distins în luptele împotriva neamului balaurilor (mezilor) de la nord de fluviul Arax, l-a ucis pe conducătorul lor, bătrînul Argavan (Argamin), cucerind toate ţinuturile lor. Regele Artaşes a murit după ce a domnit 41 de ani. Funeraliile sale sînt descrise cu lux de amănunte, care aruncă o lumină asupra obiceiurilor păgîne ale Armeniei antice. Regele a

fost aşezat într-un sarcofag de aur, cu multe bijuterii şi podoabe, cu armele sale. „Tronul (carul mortuar) pe care zăcea corpul său era înconjurat de mulţimea copiilor şi rudelor sale, iar pe lîngă ei stăteau ofiţerii, prinţii, unităţile militare ale acestora şi în general armata, înarmaţi cu toţii ca şi cum s-ar pregăti de război. În faţă, răsunau trompetele de alamă, iar în urma carului mergeau cîntăreţe în rochii negre şi bocitoare. La urmă de tot, cortegiul era însoţit de gloată". Se mai arată că multe dintre soţiile şi iubitele sale, precum şi servitorii săi au murit sau, potrivit spuselor lui Chorenaţhi, au fost omorîţi şi înmormîntaţi o dată cu el, după obiceiul păgîn. Văzînd toate acestea şi îngrijorat, Artavazd se adresează corpului neînsufleţit al tatălui său cu următoarele cuvinte:

„Cînd plecat-ai
Şi dus-ai întreaga ţară după tine
Cum să mai domnesc eu
Peste aceste ruine?"

Faţă de această plîngere, mortul îl blestemă de dincolo de mormînt:

„Cînd îţi vei călări calul mergînd la vînătoare
Spre înaltele culmi ale Masisului, (Araratului n.a.)
Kadj-ii să te prindă şi să te ducă,
Spre înaltele culmi ale Masisului,
Şi-acolo să rămîi, lumina să n-o mai vezi!"

După cum relatează Chorenaţhí, blestemul bătrînului rege l-a ajuns pe Artavazd şi moşnegii povesteau că acesta se află într-o peşteră din munţi, legat în lanţuri grele, iar doi cîini îi tot rod lanţurile. El însuşi se zbate să scape şi să pună capăt lumii. Dar fierarii bat duminica de trei-patru ori cu ciocanul în nicovală pentru ca acest zgomot transmiţîndu-se să-i întărească lanţurile.

Caracterul rău al lui Artavazd este explicat în roman prin aceea că, la naşterea sa, femeile l-au vrăjit, iar cîntăreţii din Goghthan spuneau că „neamul balaurilor l-a răpit pe micuţul Artavazd şi în locul lui a pus un diavol".

Asemenea povestiri se întîlnesc la multe popoare, de exemplu, legenda lui Astiages la perşi, legenda lui Prometeu la greci etc. De asemenea, la germani, pentru a întări chipurile lanţurile în care este legat Lucifer, fierarii au obiceiul de a bate seara, de sărbători, de cîte trei ori în nicovală.

În prezentarea lui Artavazd, există, totuşi, şi altă idee, întrucît Eznik Koghbaţhi îl descria în culori luminoase, ca un erou bun, de neam regesc, pe care-l ţin închis diavolii şi care, după cum sperau păgînii din vremea lui, va scăpa odată şi odată devenind stăpînul Armeniei.

În această din urmă accepţiune, Artavazd este mai degrabă figura istorică a fiului lui Tigran cel Mare.

În ciclul de romane rămase din antichitate se numără şi romanul lui Vardges Manuk, care, venind din provincia Tuh, s-ar fi aşezat lîngă dealul Şreş, unde a întemeiat o comună, pe care a dezvoltat-o ulterior Vagharş, numind noul oraş — Vagharşapat (în prezent Ecimiadzin). Vardges s-a căsă-

torit cu sora regelui Ervand, tatăl lui Tigran cel Mare din roman, iar Vagharş este fiul acestuia din urmă. În felul acesta se face legătura dintre cele două romane principale armene rămase din vechime. Au existat şi alte romane, care au dăinuit unele pînă în sec. al XI-lea, ca cel al lui Artaşes Partul sau Arsacidul, despre care pomeneşte Grigor Magistros, redînd un fragment versificat.

* * *

După cum reiese din exemplele de mai sus, vechiul roman armean s-a eliberat de reprezentările legendare şi mitologice, legîndu-se mai mult de realităţile istorice şi sociale, de caracterele umane generalizate ca: setea de putere, lupta pentru pămînt, tendinţa de război, jaf, căpătuială, aviditate, luare de prizonieri, gelozie, complot, dragoste şi intrigi, îmbogăţite cu descrierea unor obiceiuri vechi şi detalii ale vieţii de toate zilele.

Vechiul roman armean este o creaţie artistică populară şi chiar dacă nu în întregime, totuşi în părţile care erau cîntate, el era versificat. Valoarea acestui gen constă în simplitatea şi spontaneitatea sa, în imaginile bogate şi frumuseţea stilului.

Deşi evenimentele la care se referă romanele armene din antichitate sînt luate din viaţa şi activitatea regilor şi aristocraţiei, fondul temelor tratate are un caracter mai larg, el oglindeşte aspiraţiile generale ale poporului armean pentru independenţă, întregirea teritoriului ţării, lupta împotriva cotropitorilor străini, victoria binelui asupra răului.

Literatura scrisă armeană în alfabet naţional are o existenţă neîntreruptă de peste 1500 de ani. Se pot face diferite periodizări în funcţie de criteriul adoptat. În ceea ce ne priveşte am adoptat o periodizare care ţine seama atît de evoluţia istorică, cît şi de tematica şi concepţiile estetice şi anume:

1. Perioada de traduceri din alte literaturi;
2. Perioada primelor creaţii originale din sec. al V-lea;
3. Perioada renaşterii literaturii armene din secolele IX–XI;
4. Perioada dezvoltării şi laicizării literaturii medievale armene în secolele XII–XIV;
5. Perioada literaturii medievale tîrzii din secolele XIV–XVIII;
6. Literatura armeană modernă din secolele XIX–XX.

După cum s-a arătat mai sus, pregătirea şi crearea alfabetului armean (392–406 după Hristos) de către Mesrop Maştoţh, a avut o importanţă uriaşă, atît din punct de vedere cultural cît şi naţional, în procesul de afirmare a identităţii poporului armean. Maştoţh şi catolicosul Sahak Partev au întemeiat şcoli, printre care una de grad superior. Scopul lor era de a pregăti, pe de o parte, cadre de învăţători, de traducători şi pe de altă parte, de a pune bazele unei literaturi şi ştiinţe originale armeneşti. Chorenaţhi precizează că „Maştoţh a întemeiat şcoli în toate provinciile Armeniei de sub dominaţia persană" şi, ulterior, după cum am văzut, şi în partea bizantină. Aceasta a dus încă din secolul al V-lea la alfabetizarea unei bune părţi a populaţiei. Este semnificativ că prima propoziţie scrisă în limba ar-

meană cu alfabetul armean a fost prima dintre *Parabolele* lui Solomon din Biblie, traduse de însuşi Maştoţh: *„Să se cunoască înţelepciunea şi ştiinţa, să se înţeleagă cuvintele minţii“*, care în mod tacit a fost adoptată ca o linie călăuzitoare şi programatică a tuturor autorilor armeni ai „Secolului de aur“ al literaturii armene, secolul al V-lea.

Mesrop Maştoţh a pornit de la premisa că nu se poate crea o literatură naţională, fără a cunoaşte literaturile mai vechi şi mai evoluate. Şi iată că are loc un eveniment singular în istoria culturii universale: se creează în mod organizat o şcoală de traducători din literatura universală, care avea să dăinuie timp de 250 de ani, păstrîndu-se pînă în zilele noastre traducerea a peste 60 de opere mai importante ale lumii antice şi medievale. Dat fiind că ponderea mai mare a acestor traduceri au avut-o creaţiile filozofilor şi oamenilor de ştiinţă greci din antichitate, şcoala este cunoscută sub denumirea de „elenofilă“. Tineri bursieri ai regelui şi ai Bisericii au fost trimişi în centrele culturale ale antichităţii elenistice, la Atena, Constantinopol, Alexandria, Antiohia, Edessa, pentru a învăţa limbile străine şi a cunoaşte cultura popoarelor vechi. Prima lucrare de anvergură care a fost tradusă a fost *Biblia*, iniţial, se pare, din siriacă şi apoi din originalul grec. Traducerea a fost efectuată de Mesrop Maştoţh împreună cu elevii săi, Yovhan Yegegheţhaţhí şi Yovseph Paghnaţhí, cu concursul catolicosului Sahak Parthev (348—438). Este a cincea traducere (anul 435) în ordine cronologică, distingîndu-se prin bogăţia şi frumuseţea limbii armene clasice, perfecţiunea sa stilistică şi rigurozitatea gramaticală. Cercetătorii străini o consideră drept „regina tuturor traducerilor“, iar F. C. Conybeare afirmă că „traducerea *Vechiului Testament* (în limba armeană n.n.) are aproape aceeaşi valoare pentru noi ca şi textul grecesc însuşi ... Aceeaşi opinie este valabilă şi pentru *Noul Testament* armean“.

Pentru dezvoltarea ulterioară a culturii armene a avut o însemnătate inestimabilă faptul că traducătorii armeni nu s-au limitat la scrieri teologice şi bisericeşti, ci au tradus opere filozofice, ştiinţifice şi beletristice, aparţinînd antichităţii greceşti, siriace, romane, precum şi din limba ebraică, iar mai tîrziu din alte limbi. Unele opere ale filozofilor greci antici s-au pierdut în întregime sau parţial şi au fost reconstituite graţie traducerilor în limba armeană, ce s-au păstrat de-a lungul secolelor, în ciuda încercărilor grele prin care a trecut Armenia. Opera de căpetenie *Despre natură* a lui Zenon din Cition, întemeietorul stoicismului (sec. al IV-lea înainte de Hristos) era pierdută din sec. al II-lea după Hristos şi tot ce se ştia despre concepţiile lui se baza pe nişte parafrazări sumare şi comentarii în operele altor filozofi, pînă ce, în 1947, un cercetător a descoperit în tezaurul Matenadaranului din Erevan traducerea integrală a acestei opere în limba armeană, restituind-o astfel culturii universale. În asemenea situaţii, traducerea are valoare de original. Acelaşi lucru se poate afirma despre opera lui Timoteos Aelurus *Respingerea definiţiei Conciliului din Calcedon*, *Apologia* a lui Aristide Atenianul (sec. al II-lea), partea întîi a *Cronicii* lui Eusebios din Cezarea (260—340), al cărei original în limba greacă este pierdut, însă în 1787 a fost desco-

perită traducerea în limba armeană efectuată la începutul secolului al IX-lea, *Definițiile* atribuite lui Hermes Trismegistos, lucrări ale lui Ioan Gură de Aur (347—407), Grigore din Nazianz (329—389), Bazil din Cezarea, Theon din Alexandria, Ignatie al Antiohiei (35—107), Irineu (130—200), Dionisie al Alexandriei (sec. al III-lea) și alții. Pagini întregi din opera lui Aristotel, al căror original s-a pierdut, au putut fi reconstituite datorită traducerii lor în armenește din secolele VI—VII. De asemenea, opera filozofului materialist Democrit (cca. 460 — cca. 370 înainte de Hristos) este cunoscută în mare măsură prin comentariile celebrului filozof armean din secolele V—VI Davith Anhaghth (Invincibilul) sau David Armeanul. Începînd din sec. al V-lea au fost traduse și operele lui Platon, Pitagora, Heraclit, Porfir ș.a.

Intelectualii armeni au avut posibilitatea să citească în limba maternă și alte opere celebre din vechime cum sînt lucrările de medicină ale lui Galen, Voribasius și ale altora, traduse în aceeași epocă, precum și lucrarea lui Nemesios din Emesa (sec. al IV-lea) intitulată *Despre natura umană*, tradusă în anul 772, *Anatomia* lui Grigore din Nyssa tradusă în sec. al VI-lea, opera *Elementele de geometrie* a lui Euclid, tradusă prima oară în limba armeană, încă din sec. al VII-lea, sau după alții, în sec. al XI-lea, oricum cu mult înainte de traducerea în limba latină. La Matenadaranul din Erevan se păstrează, de asemenea, traducerea în armeană a lucrărilor din evul mediu ale unor alchimiști europeni.

Arta traducerilor s-a dezvoltat în continuare în evul mediu, spiritualitatea armeană fiind dornică să se țină la curent cu realizări din domenii cît mai variate ale științei universale, fie în sfera științelor sociale, fie în cea a științelor exacte. În secolul al XIII-lea, învățatul și comandantul suprem al armatei armene ciliciene, conetabilul Sămbat (1208—1276) a tradus din franceza veche hotărîrile Curții de jurați din Antiohia (capitala regatului cruciaților franci) cunoscut sub denumirea de *Asizele de la Antiohia*, al căror original francez s-a pierdut.

Lista traducerilor din știința și literatura universală este foarte lungă. Să mai cităm doar cîteva: fragmente din *Botanica* de Dioscoride, lucrarea de matematici *Kitabeh Nejab* de Avicenna (din limba arabă), *Istoria lui Alexandru cel Mare* de Pseudo-Calistene, tradusă încă din secolul al V-lea și întregită într-o versiune originală armeană cu versuri în stil de cîntece populare de Chaciatur Keceareţhí în secolul al XIV-lea. În secolul al V-lea a existat o traducere din Homer, din care s-au păstrat, însă, numai fragmente. O nouă traducere integrală din *Iliada* s-a făcut în 1780. O traducere a Apologiei lui *Aristide Atenianul* există într-o copie din secolul al X-lea. S-au mai păstrat fragmente din poetul latin din sec. al V-lea Caius Sollius Apollinarius, din operele lui Diodor din Tars și Origen etc. O influență binefăcătoare asupra literaturii armene au avut traducerile *Povețelor* lui Hikar, precum și ale fabulelor lui Esop și Olimpianos. Din limba arabă au mai fost traduse *Povestiri despre un cavaler și o fecioară*, *Istoria cetății de bronz*, *Istoria regelui Pahlul*, *Dojenile regelui Nușiravan* (extrase din *1001 de nopți*). Din sanscrită s-au tradus: *Poveste despre regele indian Gadir Șah*, *Istoria celor Șapte În-*

țelepți ș.a.; din siriacă, *Înțelepciunea lui Ahikar*, din etiopiană, cartea intitulată *Cheia cugetărilor*, din franceza veche povestirea romantică *Paris și Vienna (l'Histoire du chevalier Paris et de la belle Vienne)*; două poeme ale poetului latin M. Annaeus Lucanus, două lucrări teologice din limba latină de Toma d'Aquino (sec. al XIII-lea) și diferite apocrife. Din limba polonă s-a tradus *Marea oglindă (Wielkie Zwiercadlo)*, iar în *Martirologia armeană* s-a păstrat o traducere dintr-un autor rus anonim din sec. XI—XII, intitulată *Istoria sfinților mucenici Boris și Gleb* (în versiunea armeană, *Povestire despre David și Roman)* și numeroase alte opere ale autorilor străini din Antichitate și evul mediu. Traducerile din știința și literatura universală au continuat neîntrerupt, luînd un nou avînt în epoca modernă și contemporană, prin tălmăciri din literatura europeană, inclusiv din limba română (Mihail Eminescu și scriitori și poeți români contemporani ca Tudor Arghezi ș.a., literatura americană, rusă ale celorlalte popoare din URSS etc.). Setea de cunoaștere a creațiilor celorlalte popoare a devenit un adevărat cult. Biserica armeană a trecut în calendarul său *Sărbătoarea traducătorilor (Tharkmanceațh ton-don)*, ce se sărbătorește astăzi și printre laici în Armenia, o dată la trei ani, sub forma unor simpozioane internaționale ale traducătorilor. În acest spirit apare explicabil de ce în primele universități armene din secolele al XIII-lea și al XIV-lea la „cele șapte arte" s-a adăugat și „arta traducerilor" pentru formarea cadrelor de traducători. Printre cele cca 25 000 de manuscrise armenești păstrate în întreaga lume (din care peste 16 000 la Institutul de studiu al manuscriselor sau Matenadaran, de la Erevan), alături de creațiile originale ale autorilor armeni vechi, un loc de seamă îl ocupă vechile traduceri manuscrise. În aceste condiții, cultura armeană ne apare, spre deosebire poate de alte culturi vechi, nu ca o cultură închistată în sine, ci marcată de un caracter universal, care a dat naștere unei efervescențe creatoare în rîndul învățaților armeni, aflați în tot evul mediu în pas cu cuceririle științei din toată lumea și la curent cu orientările din filozofie și literatură, pe baza cărora au creat opere originale.

O problemă care a intrigat mult timp pe cercetătorii limbii armene este faptul că primele lucrări care s-au scris cu alfabetul nou creat, fie traduceri fie opere originale, au avut încă de la început o limbă bogată în cuvinte și expresii, un stil cizelat, o gramatică perfectă. Cum se putea explica acest fenomen? Atît armeana mesropiană sau „armeana epocii de aur",cît și armeana post-mesropiană, adică de după 440, dovedește o maturitate rar întîlnită în începuturile altor literaturi, caracterizate prin căutări, imperfecțiuni gramaticale și de stil. Explicația plauzibilă este aceea că primii traducători și autori au scris în limba vorbită uzuală din regiunea Araratului, care, după o folosire de peste o mie de ani de către popor și exprimată în literatura orală, unitară pe tot teritoriul Armeniei, fusese cizelată și ajunsese la perfecțiune. La aceasta au contribuit și traducerile orale ale textelor religioase creștine în sec. al IV-lea, înainte de inventarea alfabetului. De asemenea, traducerea în a doua jumătate a secolului al V-lea a gramaticii lui Dionisios Thrax (scrisă pentru limba greacă la cumpăna secolelor II—I înainte de

Hristos) care a fost adaptată la limba armeană, iar comentariile ce au apărut pe marginea ei în secolele V–IX au făcut ca ea să capete pînă la urmă caracterul unei gramatici originale armene, cu aplicare la structura limbii armene a principiilor şi regulilor enumerate de Dionisios. Fără îndoială traducerile din genuri variate şi a operelor ştiinţifice au făcut ca vocabularu limbii armene să se îmbogăţească tot mai mult. O influenţă deoseibtă în acest sens a avut-o şcoala elenofilă de traducători.

Limba folosită în traducerea *Bibliei* a fost un îndreptar, atît pentru traducerile ulterioare, cît şi pentru operele originale. Dat fiind că scopul primar urmărit de Maştoţh şi catolicosul Sahak Parthev era popularizarea noii doctrine religioase, primele lucrări originale aveau un caracter religios creştin şi de combatere a concepţiilor păgîne, care mai persistau în popor, la peste un secol de la adoptarea oficială a creştinismului (301) de către statul armean. Această împrejurare întăreşte, pe de altă parte, ipoteza că limba cultă folosită în scrieri era într-adevăr limba vorbită în popor. *Biblia* şi întreaga literatură de propagandă religioasă trebuia să fie pe înţelesul poporului şi nu numai a unor pături culte, intenţie, de altfel, mărturisită şi confirmată de primii traducători şi autori.

Primele opere originale din secolul al V-lea. Imnurile religioase *(şarakan)*, cîntările religioase, hagiografiile, elogiile, panegiricile, epistolele, rugăciunile, comentariile *Evangheliei*, apologiile etc. sînt primele lucrări originale armene.

După traducerile din siriacă şi greacă a unor asemenea lucrări, autorii armeni încep să creeze opere proprii, în care subiectul religios se îmbină cu preocupările politice pentru redobîndirea independenţei patriei. Îndeosebi biografiile şi hagiografiile se referă la subiecte interesante, scrise într-o limbă cu imagini bogate, cu dialoguri vii, cu conflicte dramatice ascuţite, prezentînd figuri viguroase de martiri pentru credinţă şi patrie. Un exemplu de frumuseţe literară din prima perioadă a literaturii secolului al V-lea este *Martiriul Şuşanikăi*, cuprinzînd istoria vieţii şi martiriul fiicei comandantului armatei armene, Vardan Mamikonian, în lupta de eliberare împotriva persanilor. O altă creaţie literară valoroasă se înscrie în perioada dominaţiei arabe şi se referă la *Martiriul lui Vahan Goghthnaţhí* ca şi biografia-hagiografia lui Grigor Lusavorici, biografia lui Nerses cel Mare, martiriul Fecioarei Hriphsimé ş.a.

Dintre cînturile religioase din seria *Şarakanelor*, cele mai vechi creaţii sînt atribuite lui Mesrop Maştoţh, Sahak Parthev şi Yovhan Mandakuni. În aceste cînturi se întîlnesc în mod semnificativ multe referiri la viaţa politică şi situaţia patriei. În lucrările teologice originale, un loc important îl ocupă în secolele VI–VIII lupta doctrinară împotriva calchedonismului şi a Bisericii bizantine, care încearcă să-şi subordoneze Biserica armeană şi, pe această cale, să uşureze subjugarea întregii Armenii de către Imperiul bizantin.

Literatura istorică, la care ne vom referi în continuare şi care are o pondere foarte mare în secolul al V-lea, se caracterizează nu numai prin valoarea sa ştiinţifică de sursă primară pentru cercetători, ci şi prin meritele sale literare artistice, prin retorica sa strălucită şi stilul desăvîrşit, prin ati-

tudinea plină de patos patriotic a autorilor, precum şi datorită legăturii cu legendele antichităţii păgîne. Această istoriografie s-a impus de-a lungul a 15 secole ca un izvor de inspiraţie patriotică şi emoţională, în viaţa poporului armean. După lucrarea de critică literară *Cartea lucrurilor necesare*, menţionată mai înainte, prima operă literară laică originală, scrisă în jurul anului 443 de istoricul Koriun (Goriun), este *Biografia lui Maştoţh* (Viaţa lui Maştoţh), dascălul său, care a murit în anul 440. Cartea aminteşte genul antic al biografiilor marilor personalităţi şi se distinge prin stilul său îngrijit, elevat, marea măiestrie retorică şi bogăţia de imagini. Lucrarea a fost tradusă în limbile engleză, franceză, germană, rusă.

O operă istorică de mare valoare şi cu certe merite literare este lucrarea lui Eghişé, intitulată *Despre Vardan şi războiul armenilor*, care povesteşte evenimentele legate de răscoala împotriva jugului persan din anul 451 şi bătălia de la Avarayr, care este vie în memoria poporului armean pînă şi astăzi, datorită în bună parte operei lui Eghişé, completată de relatările celorlalţi istorici armeni contemporani. Lucrarea se remarcă prin profunzimea ideilor sale şi, după cum precizează autorul, a fost scrisă drept „consolare pentru cei dragi, dătătoare de speranţă pentru cei ce speră şi îmbărbătare pentru viteji".

Este o operă cu caracter multiplu: istoric, politic, epic, liric, patetic, cu descrieri plastice, cu elemente de epopee populară tradiţională, scrisă într-un limbaj sublim şi un stil atrăgător, cu dialoguri vii şi antiteze, mai ales atunci cînd relatează disputa doctrinară dintre creştinism şi mazdeism, în discuţia cu Marele preot al Persiei.

Descrierile sale despre bătălia de la Avarayr şi aspectul cîmpului de luptă după lăsarea serii sînt de o rară plasticitate, măiestrie şi realism zguduitor:

„Şi în acea zi de primăvară, cîmpiile înflorite s-au umplut cu valuri de sînge. Cine vedea grămezile de cadavre ale numeroşilor oşteni căzuţi în luptă i se frîngea inima şi i se încolăceau intestinele; se auzeau vaietele răniţilor şi răcnetele celor masacraţi, se vedeau răniţi zvîrcolindu-se şi tîrîndu-se, fricoşi care fugeau, oameni îngroziţi care se ascundeau, oşteni speriaţi cu inima zdrobită. Ce să mai spun de ţipetele femeilor, lamentările rudelor, plînsetele prietenilor". [65]

Opera lui Eghişé a fost tradusă în franceză, engleză, rusă, italiană.

În creaţiile pleiadei de istorici şi filozofi armeni din secolul al V-lea găsim multe pagini de reală valoare estetică literară, în afară de faptul că au reprodus în formă iniţială sau prelucrată multe legende şi romane ale antichităţii după cum am văzut mai sus. Un loc de seamă trebuie recunoscut părintelui istoriografiei armene, Movses Chorenaţhí. Anumite pasaje ale operei sale de căpetenie *Istoria Armenilor*, sînt dintre cele mai frumoase bucăţi ale literaturii vechi armene, prin înalta măiestrie poetică, bogăţia

---

[65] Eghişé *Vardananţh Palmathiun (Istoria Vardanienilor)* p. 190—191, Editura Haypethrat, Erevan, 1946.

limbii, comparațiile cu imagini expresive. Ca exemplu se poate cita minunata descriere a Cîmpiei Araratului: „Împreună cu întregul său popor Aramaniak (descendent al lui Hayk n.a.) s-a îndreptat spre nord-est (venind de la Babilon n.a.), s-a dus și a coborît într-o depresiune adîncă înconjurată de munți cu vîrfuri semețe, prin care trece dinspre apus un rîu susurînd, iar partea răsăriteană a cîmpiei pare că stă culcată pe o coastă, întinzîndu-se în direcția soarelui, iar de la poalele munților izvorăsc ape cristaline, care, unindu-se și alcătuind rîuri, curg lent în apropierea hotarelor lor, pe lîngă poalele munților și marginile cîmpiei, precum niște adolescenți care dau tîrcoale fecioarelor. Iar muntele de miazăzi care se'naltă spre soare, cu vîrful său de un alb strălucitor (muntele Araratul Mare n.a.), a crescut direct din pămînt... și se ridică cu ascuțișul în sus, precum un munte bătrîn în mijlocul munților întineriți."[66]

Și în capitolul intitulat *Plîngeri* din aceeași operă, întîlnim pagini de înaltă ținută artistică, exprimînd și tragismul și eroismul poporului armean Chorenațhí își ridică glasul împotriva nedreptăților soartei, a dominației opresive străine, împotriva domnitorilor proprii „ciudați", „abuzivi" și „incapabili", împotriva clericilor, „ipocriți, ostentativi și vanitoși", a lipsurilor și viciilor societății. În *Plîngeri* autorul exteriorizează și propriile sale sentimente, influențate în mare măsură de nenorocirile patriei. El trăiește intens suferințele și durerile poporului său, exprimîndu-și, totodată, credința într-un viitor mai fericit al patriei sale.

Deși au trecut 15 secole de la redactarea acestei opere, ea nu și-a pierdut actualitatea, făcînd parte din patrimoniul culturii universale. În decursul secolelor a fost tradusă în limbile latină, persană, franceză, italiană, engleză, rusă, germană (parțial), georgiană, maghiară.

Pagini de literatură întîlnim și în operele celorlalți clasici armeni din sec. al V-lea, ca de pildă în tratatul teologico-filozofic *Respingerea sectelor*, al filozofului Eznik Koghbațhí (Eznig Goghpațhí), născut în ultimul pătrar al sec. al IV-lea, care, pe alocuri, folosește un stil plin de imagini, cum este descrierea soarelui și lunii. Istoricul Phavstos Buzand (Faust din Bizanț) autorul unei alte *Istorii a armenilor* și-a îmbogățit lucrarea cu numeroase capitole de beletristică, folosind romanele antice, povestirile populare și tradițiile transmise din generație în generație, hagiografiile, legendele religioase. Autorul scrie într-un stil simplu, popular, cu expresii luate din vorbirea curentă, cu exagerări, cu idei proprii psihologiei și gîndirii maselor populare largi.

Unele pasaje cu subiect poetic sînt citite cu desfătare pînă în zilele noastre, cum este de exemplu povestea lui *Vasak și regele Șapuh* sau a lui *Arșak și Șapuh*, moștenite încă din antichitatea păgînă.

Eroii patrioți ai lui Phavstos mor toți pe cîmpul de luptă. Numai Manvel Mamikonian moare de moarte bună în patul său, ceea ce este considerat de acesta ca o mare nenorocire și dezonoare.

---

[66] Movses Chorenațhí *Patmuthiun Hayoțh (Istoria armenilor)*, p. 90, Editura Hayastan, Erevan, 1968.

Phavstos se exprimă în imagini sugestive originale, cu un gust rafinat și o prelucrare artistică a detaliilor. El a fost, în același timp, primul autor din literatura clasică armeană, care a folosit *satira*. Opera lui este una din realizările remarcabile ale vechii literaturi armene în ceea ce privește desăvîrșirea stilului epic și a servit ca izvor de inspirație pentru alte lucrări literare din literatura medievală armeană ca și din secolele XIX—XX. Marele romancier Raffi din secolul al XIX-lea, în romanul său istoric *Samvel* și scriitorul Stephan Zorian din Armenia, în trilogia sa istorică *Regele Pap*, și-au luat subiectele din *Istoria* lui Phavstos Buzand. Opera sa a fost tradusă în limbile rusă, franceză, germană.

În literatura secolului al V-lea, meritul de a fi creat *genul epistolar* revine lui Ghazar Pharpeţhí (Lazar din Pharpí) care a trăit în anii 441/443—510/515.

În *Epistolă către Vahan Mamikonian. Acuzația unui monah mincinos* își apără cu multă demnitate onoarea și respinge în mod convingător acuzațiile false la adresa sa, furnizînd cu acest prilej date interesante și despre persoana sa.

Epistola reprezintă unul din cele mai strălucite produse ale artei retorice și de publicistică politică armeană veche, scris într-un stil logic, plin de umor și sarcasm. Lucrarea este interesantă și prin dezvăluirea unor moravuri și vicii ale societății în care trăia ca: gelozia, cupiditatea, minciuna, incultura unei pături de clerici cu care venea în contact etc.

Opera sa principală, *Istoria armenilor*, în afară de meritele sale documentare, științifice, conține pagini literare, ca cea privind flora și fauna provinciei Ararat. Lucrarea a fost tradusă în limba franceză.

Poezia. Încă din zorii literaturii scrise armene, ia naștere și poezia. La început, cu subiecte religioase, dar și cu vădite accente laice din viața de toate zilele, din frămîntările și pasiunile lumești. Creatorul alfabetului armean, *Mesrop Maștoţh*, a fost unul dintre primii poeți armeni. Versurile de mai jos, scrise în primele decenii ale secolului al V-lea, ilustrează lirismul său religios:

„Prins în vîltoarea greșelilor mele
Fierb precum marea în gheara furtunii.
Atotiertător, împărate, ajută-mi!

Ca marea-i păcatu-mi: un tulbure hău.
Sînt în puterea haínelor valuri,
Salvează-mă, bietul, cîrmaciule bun!" [67]

Yovhan Mandakuní (420—491) face parte dintre traducătorii pregătiți de Maștoţh, dar s-a distins prin creații originale cum ar fi, predici, canoane rituale, șarakane pentru unele sărbători religioase, printre care și cinci închinate Sărbătorii Traducătorilor.

---

[67] *Antologie de poezie armeană clasică și contemporană*, p. 4—5, „Biblioteca pentru toți", Editura Minerva, București, 1981.

Scriitorul religios Komitas, din secolul al VII-lea, ajuns catolicos al Bisericii armene, ne-a lăsat cîteva poezii în formă de șarakan, printre care un lung elogiu intitulat *Consacratele*, dedicat martiriului fecioarelor conduse de Hriphsimé. Tema își are originea în primul secol al creștinării Armeniei, dar Komitas nu povestește faptele și nu scrie un panegiric, ci le transpune într-un șirag de imagini poetice, care se transformă într-un imn de glorie, ilustrat de conștiința deșertăciunii lumii și de corupția despre luptă și dedicare pentru „adevărul etern ceresc". Komitas prezintă pe Hriphsimé și fecioarele consacrate în toată frumusețea lor trupească, încîntătoare, de care se îndrăgostesc nu numai oamenii, ci și îngerii.

„Frumusețea corpului și a voastră strălucire
Înnebunit-au pe rege și-n păgîni băgat-au spaima

....

O, voi femei de falǎ poporului și țării,
Ați fost ca niște perle răbdînd necunoscute

....

Voi v-ați întors privirea de la necazul vieții
Căci vis e-aicea totul, găteală a minciunii.
Ați alungat din suflet ispita desfătării
Convinse că trufia e doar deșertăciune"

....

Prin lirismul său deosebit de puternic și imaginile artistice, poemul lui Komitas marchează o nouă etapă în dezvoltarea poeticii armene.

Secolul al VII-lea a lăsat moștenire nu numai poezii cu subiecte religioase, ci și laice, cea mai reprezentativă fiind poemul oratorului și poetului Davthak Kherthogh, intitulat *Plîngere la moartea marelui prinț Djevanșer*, scris cu prilejul asasinării prințului Djevanșer al albanilor, popor caucazian dispărut și despre care istoricul din secolul al VII-lea, Movses Kaghankatvațhí (Gaghangadvațí) a scris *Istoria albanilor*, care cuprinde și poemul amintit. Acesta este conceput în acrostih, compus din 36 de catrene, cu accente puternic emoționale și, la început, cu caracter de panegiric, în care se elogiază meritele victimei asasinatului, iar apoi se relatează evenimentele premergătoare. Poemul este scris cu sensibilitate poetică, cu efuziune lirică tristă, cu un stil bogat în imagini, folosindu-se o prozodie potrivită cu conținutul.

Renașterea literaturii armene în secolele IX—XI. Eliberarea de sub stăpînirea arabă și crearea unor regate independente armene în secolul al IX-lea (la Aní, în provincia Vaspurakan și în Albania armeană — Aghvankh) au creat condiții favorabile pentru dezvoltarea tuturor ramurilor culturii armene, iar beletristica a atins culmi fără precedent și o nouă calitate, caracterizată printr-o laicizare pronunțată a creațiilor literare, determinată de dezvoltarea economico-socială, de înmulțirea clasei comercianților și meseriașilor de la orașe.

Pe lîngă imnurile religioase de tipul *șarakanelor*, au luat naștere și alte genuri poetice specific armenești, sub denumirea de *gandz* (kanț), *ode*, *imnuri*, *predici*, *cîntece*, adunate în culegeri.

Un rol deosebit în laicizarea literaturii, îi revine lui Grigor Narekaţhí, din secolul al X-lea, un poet şi un prozator de o forţă expresivă, bogăţie de idei şi expresii fără precedent în literatura armeană de pînă atunci. Specialiştii armeni şi străini au dat o înaltă apreciere creaţiei acestei perioade şi, comparînd-o cu operele literare ale altor popoare din acea epocă, consideră că sînt la cel mai înalt nivel, iar opera lui Gr. Narekaţhí devansează chiar epoca sa. Unii cercetători apreciază perioada ca o *Renaştere* în literatura armeană, iar alţii chiar ca o mişcare premergătoare *Renaşterii* din Europa Occidentală. Sînt însă şi păreri conform căreia literatura acestei perioade trebuie considerată ca o literatură a orînduirii feudale înaintate, create pe baza dezvoltării vieţii orăşeneşti, fără să-i conteste înalta valoare artistică.

Începînd din secolul al X-lea, în literatura armeană a luat naştere un nou curent spiritual, care, credincios noilor criterii filozofice şi estetice urmărea o reformă culturală întinsă, pentru a se pune în slujba progresului vieţii. Atît operele literare, cît şi cele ştiinţifice şi religioase erau chemate să consolideze cultura naţională, să pună ordine în relaţiile politice externe şi cele obşteşti interne, să educe pe cetăţeni, să slujească cerinţele lor spirituale şi fizice. În comparaţie cu perioadele anterioare, literatura s-a apropiat de problemele vieţii, deşi influenţată încă frecvent de concepţii religioase asupra lumii; totuşi, în esenţă, sub impulsul noilor sensibilităţi, a umanitarismului, patriotismului, ea s-a referit la frumuseţea naturii şi omului, la valorile sale exterioare şi interioare, la elogiul forţei şi virtuţilor, a justificat necesitatea oglindirii relaţiilor umane reale şi a redării fidele a psihologiei omului. În general, în cultura scrisă, principiul oglindirii artistice a vieţii a căpătat o mai mare pondere şi varietate. În literatură, omul a apărut ca un caracter mai complet, cu năzuinţele sale sociale şi individuale, cu gîndurile sale naţionale şi umanitare.[68]

Nu putem vorbi de creaţiile literare din această perioadă fără a menţiona poezia şi epopeea populară orală, care s-a transmis din generaţie în generaţie, o bună parte fiind consemnată în scris, începînd din secolele XIV–XV.

Epopeea Sasunţhí Davith. Cea mai de seamă epopee populară armeană este *Sasná ţrer* cu eroul său central Sasunţhí Davith (David din Sasun), care a luat naştere în secolele IX–XII, avînd drept temă lupta împotriva dominaţiei arabe dintr-o perioadă anterioară, lupta împotriva exploatatorilor, atît străini cît şi autohtoni. Este o operă monumentală nu numai a culturii armene, ci şi universale, în care se exprimă ideologia dominantă a maselor largi populare, axate pe ideea luptei de eliberare, pe aspiraţiile oamenilor din popor. Epopeea transmite peste secole un mesaj, care este actual şi în epoca noastră, după peste o mie de ani, ea purtînd germenii ideilor de eliberare naţională, de proslăvire a muncii, de înţelepciune populară, de combatere a şovinismului.

---

[68] V. S. Nalbandian, V. S. Nersisian, H. G. Bachcinian *Hay midjnadarian graka nuthiun (Literatura medievală armeană)*, p. 68–69, Erevan, 1986.

Epopeea se compune din patru părţi, care prezintă patru generaţii de eroi ai luptei de eliberare. Prima generaţie este reprezentată de Sanasar şi Baghdasar, care se răscoală împotriva califului din Baghdad, se întorc în provincia Sasun, unde construiesc o cetate inexpugnabilă. După aceşti eroi urmează ramura fiului lui Sanasar, Marele Miher, care, avînd o putere uriaşă, luptă împotriva forţelor naturii şi a forţelor rele ale societăţii, apoi ramurile lui Davith şi ale fiului său, Micul Mîher. Partea principală a epopeii este ramura lui Davith. Acesta personifică vitejia, patriotismul, generozitatea, mărinimia, ataşamentul faţă de oamenii din popor, faţă de munca paşnică, dreptatea socială, răzvrătirea împotriva tiraniei şi exploatării. Dar, cu toate că el este înzestrat cu o putere supranaturală, nu doreşte să domine nici propriul popor, nici alte popoare. Învingător, el refuză coroana şi tronul tiranului învins. În antiteză, apare chipul tiranului Mîsra Melikh, un uriaş monstruos, hrănit de mic copil în ideea de a cuceri alte ţări şi a jefui popoarele, fiind personificarea răului, a opresiunii, a senzualităţii şi desfătărilor trupeşti, a profitului nemuncit, a lenei şi somnului. El cotropeşte Sasunul şi stoarce avuţiile ţării şi poporului, duce în captivitate femeile, fetele, copiii şi cînd întîmpină rezistenţă, trimite armatele sale să treacă prin foc şi sabie populaţia ţării. Dar Davith face discernămînt între Mîsra Melikh şi soldaţii săi, urmînd sfatul unui arab bătrîn care-i caracterizează astfel pe soldaţii arabi:

„Sînt aceştia oameni săraci şi amărîţi,
Unul este susţinătorul maicii sale,
Altul flăcău proaspăt însurat,
Unul este stîlpul căminului său
Altul făclie într-o casă abia clădită ...

Mîsra Melikh este cel care i-a luat şi i-a adus cu de-a sila:

Mîsra Melikh este duşmanul tău
Du-te şi luptă-te cu el ...
Şi de vei merge şi-l vei ucide pe Melikh,
Soldaţii aceia îţi vor închina rugăciuni".

Davith învinge armata lui Melikh, dar refuză orice beneficii. Singura pradă de război, pe care o ia, este urechea tăiată a lui Melikh, iar pe soldaţii acestuia îi lasă liberi să se întoarcă la căminele lor, în patria lor. Davith îşi mărturiseşte profesiunea de credinţă: popoarele să trăiască în bună înţelegere, în bună vecinătate şi pace, fiecare să se bucure de roadele ţării şi muncii sale, iar dacă unii îndrăznesc să pornească din nou război, atunci fulgerul sabiei lui Davith nu-i va cruţa. El însuşi, însă, nu va fi niciodată agresor.

Ideea socială a epopeii se axează pe preamărirea muncii libere de exploatare, pe năzuinţa de a culege roadele obţinute prin sudoarea frunţii, bunăstarea generală a tuturor truditorilor şi oprimaţilor, lupta dezinteresată şi plină de sacrificii în folosul acestora pentru dreptate socială, împotriva „balaurilor" şi „diavolilor", a exploatatorilor cu sau fără coroană din propria ţară. Cînd Davith era încă copil şi păştea turma de oi a tatălui său

nu a suportat ca animalele să fie înțărcate și „lipsite de libertate", din care cauză a desfăcut țarcul și le-a redat libertatea.

Este evidențiată, de asemenea, ideea necesității muncii. Încă din adolescență, Davith nu concepe să stea fără să muncească și să mănînce pîine nemuncită, chiar și atunci cînd trăiește în casa unchiului său Thoros:

„Unchiule, e primăvară,
E vremea păstoritului, e vremea cultivatului...
Hai dă-ne de lucru".

Și Davith ară cu plugul într-o oră cît ară alții în șase zile, întărind zicala țărănească, precum că „lumea se îndestulează la coarnele plugului". El se erijează, totodată, în apărător al drepturilor „fraților" săi plugari, dacă stăpînii ar îndrăzni să taie din drepturile lor. Exploatatorii interni sînt simbolizați și generalizați în chip de diavoli, în ale căror peșteri sînt îngrămădite avuțiile jefuite de la popor. Davith îi nimicește, capturează avuția furată și o restituie populației, umplînd hambarele.

În epopeea *Davith din Sasun* și-au pus amprenta concepțiile mișcării sociale-sectante *thondrakiene*, care a agitat populația Armeniei în secolele IX—XI, după cum s-a arătat mai sus. În ramura din epopee despre Micul Mîher, fiul lui Davith, se continuă lupta împotriva spoliatorilor externi și interni, dar răul și nedreptatea continuă să domnească în lume. Regii și prinții sînt hrăpăreți și exploatează propriul popor, stareții mănăstirilor sînt avizi, trădători și... surprinzător pentru evlavia medievală, însuși Dumnezeu este părtinitor și protejează pe opresori. El trimite opt îngeri pe pămînt, care-l înfrîng pe Mîher, adică tocmai pe acel erou al epopeii care personifică cel mai strălucit spiritul de luptă împotriva nedreptății sociale. Continuarea luptei devenind imposibilă, nu mai rămînea decît resemnarea și răbdarea, iar Mîher se închide împreună cu calul său într-o stîncă, așteptînd ca „lumea să fie distrusă și apoi reconstruită" pe baze noi. O filozofie optimistă populară, cu care se încheie marea epopee Davith din Sasun.

Poezia populară. În secolele IX—XII a înflorit literatura orală și sub formă de cîntece și poezii populare. S-au răspîndit în mod deosebit asemenea genuri ca poeziile numite *hairen* ale gusanilor (trubaduri) și cîntece de iubire pe baza versificației cărora și-au creat operele poetice și mari scriitori ai evului mediu ca: Grigor Narekațhí, Nerses Șnorhalí, Grigor Tîgha ș.a. În acea perioadă, după cum pomenea scriitorul Grigor Magistros din sec. al XI-lea, acest gen de poezii populare era mai dezvoltat decît în literatura greacă. Deși ele nu erau scrise, fragmente ale lor ne-au fost păstrate de scriitori în operele lor. Creațiile populare îmbrăcau și alte forme ca: fabula, proverbul, maxima, zicătoarea, ghicitoarea, povești tradiționale. Unele poezii populare au origine precreștină, fiind transformate spre a satisface canoanele noului cult. Asemenea cîntece erau cele numite *avetis* (vestiri fericite). În vechime, aceste cîntece erau legate de începutul primăverii, înverzirea cîmpiilor, înflorire, Anul Nou, ideea renașterii vieții, pentru ca în era creștinismului, ele să fie închinate sărbătorilor legate de Hristos, Fecioara Maria și alți sfinți ai bisericii. Alte genuri ale poeziei

populare sînt cîntecele de dansuri, care încep cu versul „A înflorit arborele vieții..." Fragmentele păstrate fac dovada unui înalt gust artistic, în ele fiind oglindite adesea viața de toate zilele a truditorilor, dragostea și imagini poetice tradiționale.

În condițiile create prin eliberarea de sub stăpînire arabă, au apărut figuri importante care au ilustrat literatura, știința, arhitectura, arta.

În Aghvankh (Albania Caucaziană) s-au remarcat cărturari de seamă ca *Hamam Arevelțhí* (născut în anii 20—30 ai secolului al IX-lea), om cu cultură multilaterală, devenit rege, care, însă, după ce a abdicat, s-a consacrat literaturii, pedagogiei și muzicii. De la el ne-a rămas o gramatică a limbii armene, poezii, comentarii ale *Bibliei* ș.a. Atrag atenția versurile închinate definiției ființei „Om", în care se exprimă ideea de libertate. Scriitorul Ananun (Anonim) din sec. IX—X are meritul de a fi creat o culegere de *Șarakane* de un gen special, în care, sub acoperirea imnurilor religioase, se exprimă concepțiile social-politice ale epocii, protestul împotriva opresiunii arabe, năzuințele de libertate și pace.

În regatul de la Aní-Șirak, sub pana lui Grigor Magistros, Vardan Anețhí, Hovhannes Sarkavag, Mîchithar Anețhí ș.a., șarakanele, elogiile, rugăciunile, istoriografia, arta traducerilor, epistolele laice, precum și poezia și povestirile au intrat într-o nouă fază a dezvoltării lor.

O personalitate deosebită a veacului al XI-lea a fost Grigor Magistros (cca. 990—1058) din casa princiară Pahlavuní (Bahlavuní), care s-a distins, atît ca general în armata armeană, cît și ca poet, filozof, om de știință, traducător și pedagog. El a luptat pentru crearea și dezvoltarea literaturii laice independente de cea religioasă, arătînd că poporul armean a avut nevoie de putere politică și rege, pentru ca inventarea alfabetului armean să nu rămînă un apanaj al unui cerc restrîns de clerici, numai pentru păstrarea tradițiilor religioase. El a devenit astfel cel mai de seamă reprezentant al acestei noi orientări, scriind despre sine: „am fost obișnuit încă din copilărie să nu mă ocup de literatura mistică, ci de poezia laică". Magistros a fost preocupat nu numai de conținutul laic al lucrărilor sale ci și de forma lor artistică. Într-una din poeziile sale patriotice, el invocă legenda lui Hayk și Bel și face apel la lupta împotriva invadatorilor străini.

Epistolele lui Grigor Magistros reprezintă exemple de proză artistică, redactate într-un stil frumos, cu concepții laice, în care se reflectă viața reală cu multiplele sale fațete.

Orientările poetice și filozofice ale lui Grigor Magistros nu au mai fost dezvoltate, din cauza nefericitelor evenimente istorice care aveau să pună capăt existenței regatului de la Aní.

Din generația imediat următoare, în condițiile pustiirilor, masacrelor și emigrărilor, provocate de invazia triburilor seldjucide, a trăit Hovhannes Sarkavag Imastaser (1045/1050—1129) un enciclopedist, ca și predecesorul său, Gr. Magistros.

Hovhannes Sarkavag Imastaser ne-a lăsat un foarte valoros poem dramatic, în care își expune concepțiile despre societate și relațiile dintre om

și natură. Poemul se referă la dialogul imaginar alegoric dintre el, filozoful și poetul, ca reprezentant al intelectualității epocii, cu o mierlă *(Înțeleapta tăifăsuire pe care a avut-o la ceasul său de preumblare filozoful Hovhannes Sarkavag cu mierla)*. De fapt, pasărea prezintă concepțiile noi ale poetului împotriva concepțiilor vechi. După cum observa Manuk Abeghian, prin această operă se reconsideră natura, cerîndu-se ca arta s-o urmeze, natura avînd primatul.

Reprezentantul gîndirii monahale cere mierlei să se îndepărteze, să nu-l tulbure, la care mierla îi răspunde că lumea aparține în egală măsură oamenilor și păsărilor, acuzînd pe poet și pe oameni:

„Tu, cel atît de înțelept, mă-nvinuiești, dar nu este drept!
Pe noi din veac pe-acest pămînt ne-a pus stăpîni Cel-sfînt;
Ci voi, mult presus de noi, dar venetici, cu fală-n piept,
Goniți din rai pentru păcat, veniräți pe pămînt.
Pămîntul cel nemărginit a noastră dreaptă moștenire-i,
Ca să trăim, să ne-nmulțim sub cerul lui curat.
Ci voi, nesățioși mereu, v-ați rupt de sfînta lege-a firei.
Rîvnind și cerul să-l luați, voi căpătarăți iad!

Rîvnind noian de bogății, voi ați ajuns săraci cu duhul.
Cuvîntul Domnului călcînd, și nărăvind la jaf,
În gheenă ați nimerit, măcar că jinduiați văzduhul.
Urmîndu-l pe iscusitor, v-ați îngropat în praf.
Voi, crînceni ucigași de frați, veți rătăci fără-adăpost,
Surzi vor rămîne îngerii la geamătul din voi.
Stăpînul sfînt l-ați viclenit și-acum umblați fără de rost.
Vă-nvinuim ne-nduplecați, noi slugi acum la voi" [69].

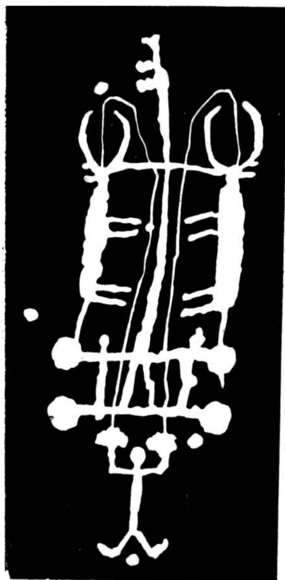
Hovhannes Sarkavag s-a afirmat și prin lucrări științifice și pedagogice la care ne vom referi ulterior.

* * *

În anii 908—1021, în Vaspurakan a luat naștere regatul dinastiei Arțruní, unde s-au remarcat mari reprezentanți ai literelor armene ca Thovma Arțruní (pseudonim Șapuh Bagratuní), Chosrov Andzevațhí, Anania Narekațhí și mai ales genialul Grigor Narekațhí.

O operă originală este cea lăsată posterității de Șapuh Bagratuní (sec. al IX-lea), sub denumirea de *Istorie*, care cuprinde întîmplări din viața unor personalități reale, în proză artistică. Autorul prezintă în chip condensat trăsăturile de caracter ale personalităților descrise, situații psihice încordate. El laudă dragostea de muncă, sociabilitatea, distracțiile vesele, patriotismul, noblețea sufletească, dezinteresul material, eroismul, condamnînd, totodată, aviditatea, discriminarea națională, privilegiile de clasă.

[69] În *Antologie de poezie armeană clasică și contemporană* p. 30—31, București, 1981.

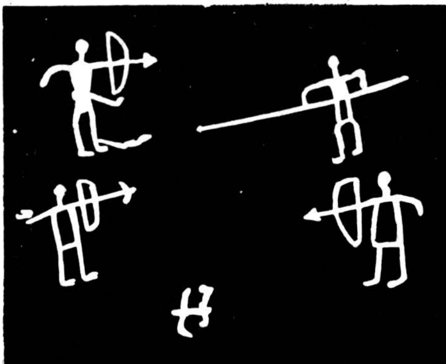


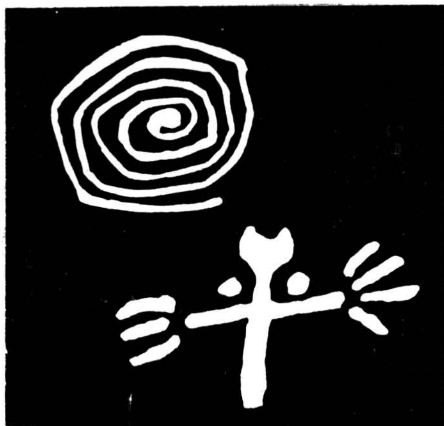
1. *Ughtasar* (Muntele Cămilei) în Munţii Vardenis, în provincia Sisian, Sudul Republicii Armenia, gravură rupestră, car cu boi (simbol zodiac?). Mileniul III—II înainte de Hristos. Preofunzimea gravurilor 2—6 mm. Lăţimea 2—21 mm.



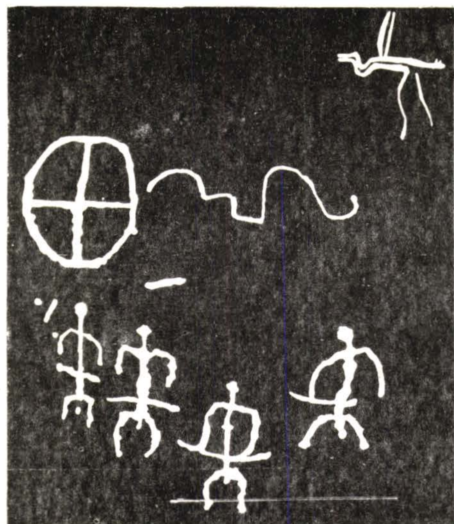
2. *Djermadjur.* Munţii Vardenis, gravură rupestră. Vînătorul.

3. *Ughtasar.* Munţii Vardenis, gravură rupestră. Bătălia.

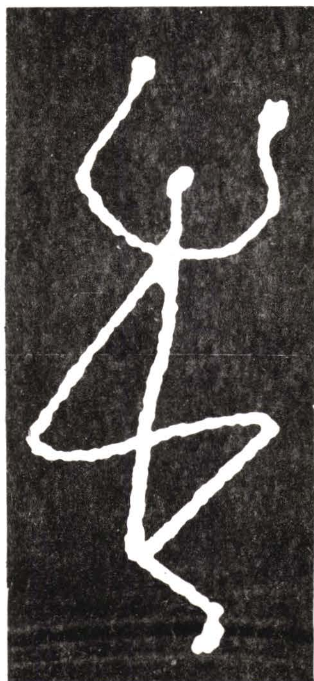




4. *Djermadjur.* Munţii Sisian, gravură rupestră (simbol balaur?).



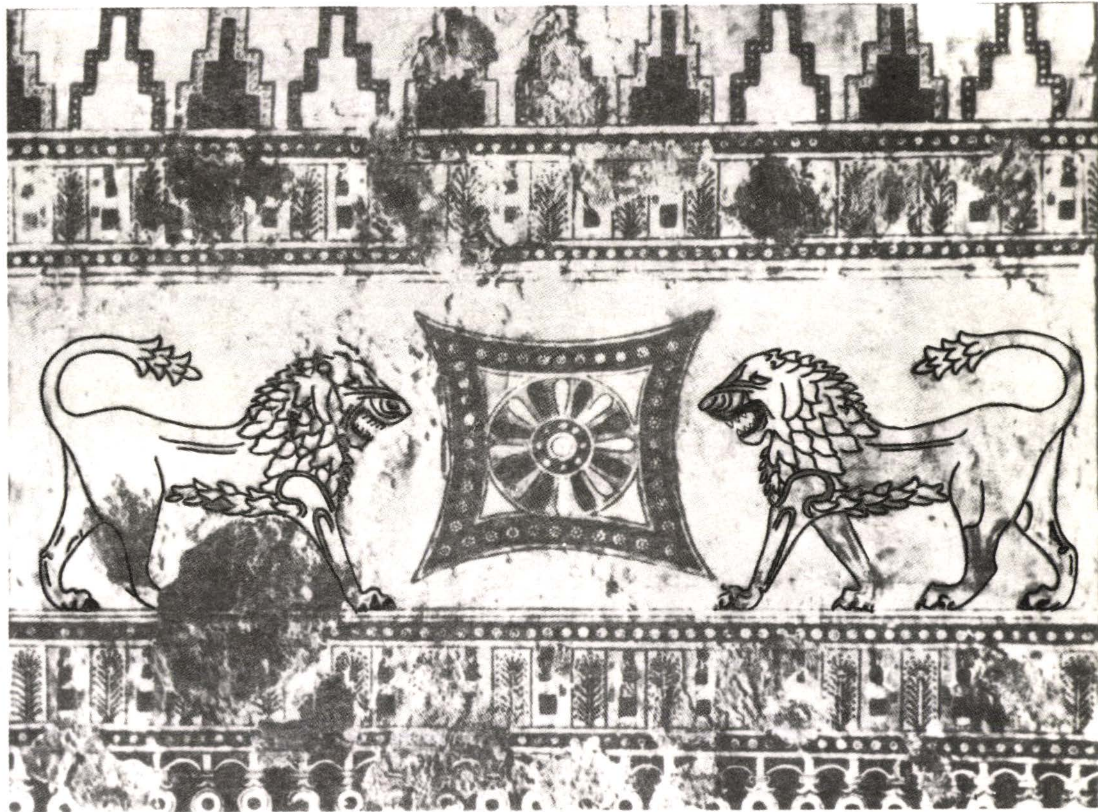
5. *Ughtasar.* Munţii Vardenis, gravură rupestră. Pămîntul în formă de cerc împărţit în patru părţi, locuite de oameni (?).



6. *Ughtasar.* Munţii Vardenis, gravură rupestră. Dansator (?).



7. *Erebuni.* Sculpturi la intrarea în palat (sec. VIII înainte de Hristos).



8. *Erebuni.* Frescă (lei pe pereţii sălii mici a palatului;sec. VIII înainte de Hristos).

a







b





c




d





9. a. *Monede* ale lui Tigran cel Mare (95–55 înainte de Hristos) cu tiara armeană cu cinci vîrfuri. Pe revers, zeiţa Fortuna din Damasc. Dedesubt, monedă bătută la Antiohia cu inscripţia în limba greacă „Rege Tigran“ din anul 72/71 înainte de Hristos şi zeiţa Fortuna din Antiohia.
b. Monede ale regelui Armeniei Ciliciene Levon I (1196–1219).
c. Monedă de argint a regelui Armeniei Ciliciene Hetum I (1226–1270).
d. Monedă a regelui Armeniei Ciliciene Levon al V-lea Lusignan (1374–1375).

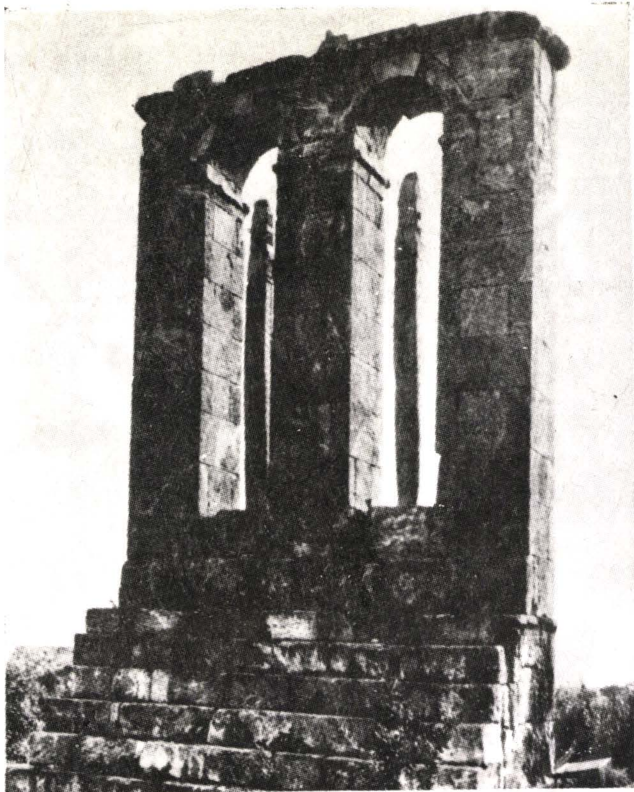


10. *Garni.* Templul păgîn al Soarelui în stil ionic, elenistic-armean, sec. I după Hristos (Foto Movses Şlughian).

11. *Catedrala din Ecimiadzin.* Catolicosul Vazken I al tuturor armenilor (în dreapta).

12. *Ereruk.* Bazilica dinspre S.V. (sec. IV—V).

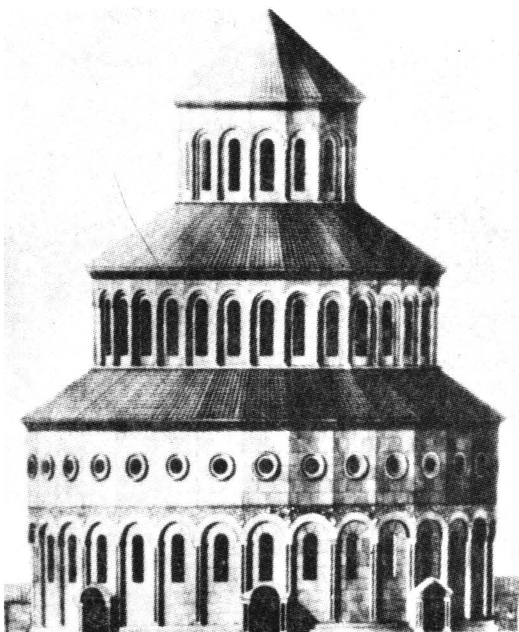




13. *Odzun.* Stelă dublă (sec. V).



14. *Mastara.*
Biserica Sf. Ioan (sec. al VI-lea). Cupolă centrală pe bază cruciformă.



15. *Zvartnoţh.* Biserica circulară (660). Reconstituire de Thoros Thoramanian.

16. *Zvartnoţh.* Biserica Sf. Grigore Iluminătorul (641—660). Capitel în coş.





17. *Zvartnoţh.* Biserica Sf. Grigore Iluminătorul.
Capitel cu vultur.

18. *Zvartnoţh.* Basoreliefuri reprezentînd pe constructorii bisericii în arcatura faţadei.

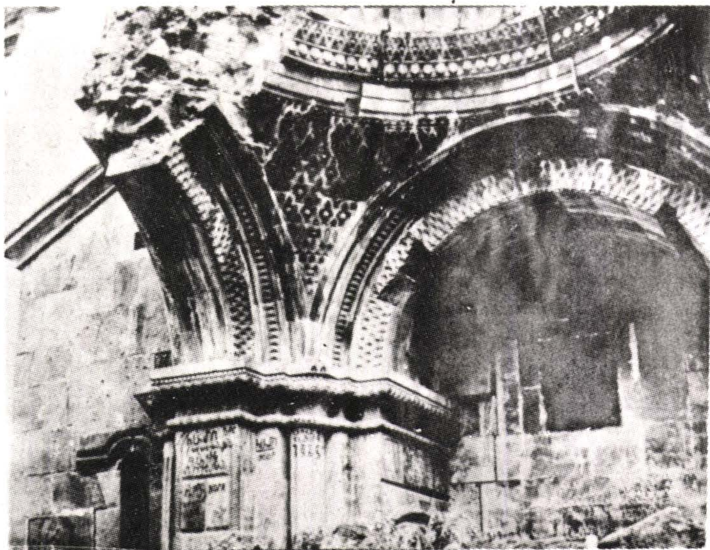


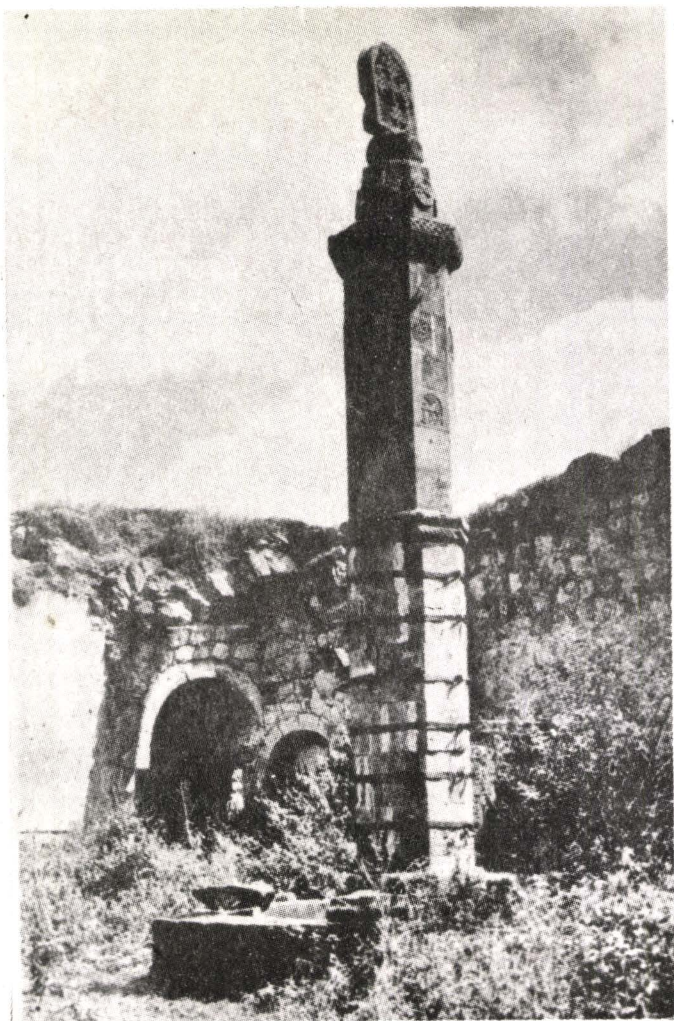




19. *Sisavan.. Biserică cu cupolă centrală (sec. VII).*

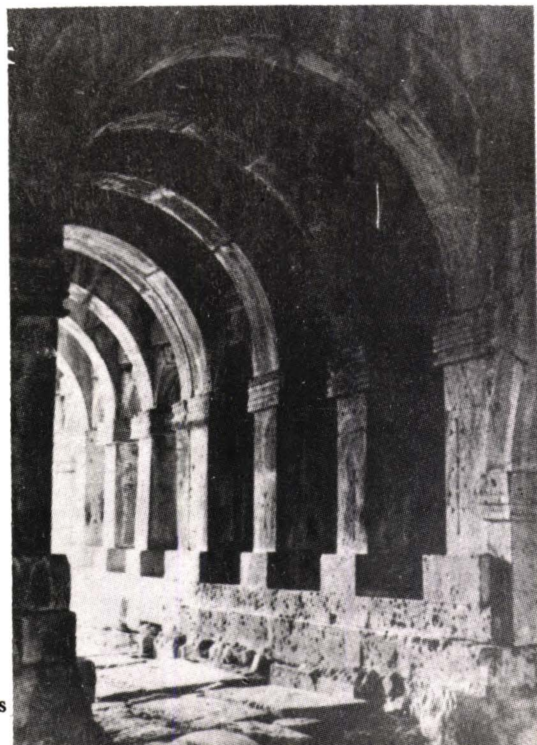
20. *Mănăstirea Tathev.* Biserica Petru şi Sf. Pavel (895—906). La cutremurul din 1931 s-au prăbuşit cupola şi clopotniţa. În curs de restaurare (1989).





21. *Mănăstirea Tathev.*
Stelă oscilantă (sec. IX), care vibrează la orice grad de seism sau la simpla atingere.

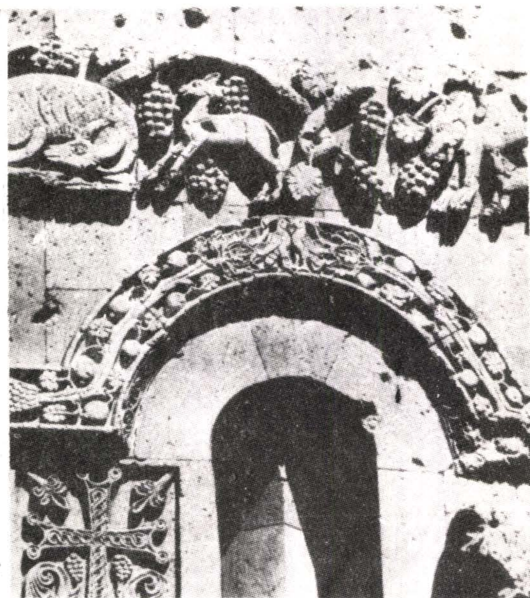
22. *Sanahin.* Vedere generală a mănăstirii (sec. IX—X).



23. *Sanahin.* Galeria lui Grigor Magistros (sec. XI).



24. *Sanahin.* Capitel al unui stîlp din naos.



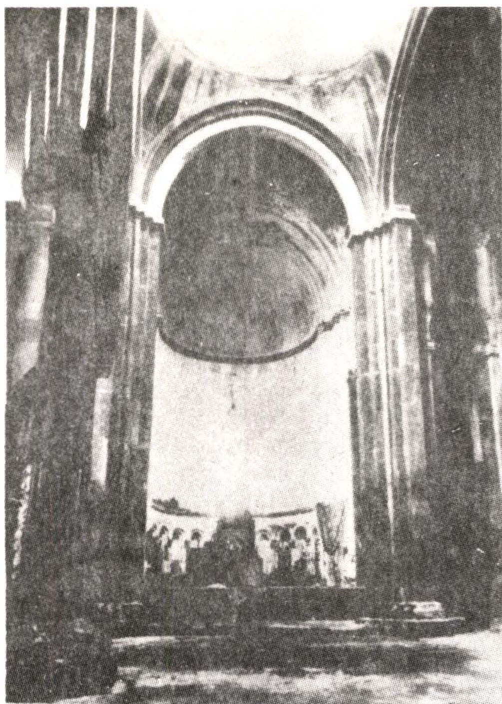
25. *Biserica Sf. Cruce* de pe insula Aghthamar din lacul Van. Detalii ale benzii decorative.



26. *Aghthamar.* Biserica Sf. Cruce (915—920). Basorelief reprezentînd pe David şi Goliat.



27. *Aghthamar.* Biserica Sf. Cruce. Basorelief zoomorf.



28. *Ani.* Catedrala, interior (989—1001). Stîlpi multipli şi ogivă.



29. *Ani.* Biserica Sf. Grigore. Statuia lui Gagik Bagratidul (1001—1020).



30. *Ani.* Biserica lui Abughamrenţh (sec. X).



31. *Ani.* Biserica Mîntuitorului (1036).

32. *Marmașen.* Vedere generală a mănăstirii (986—1029).

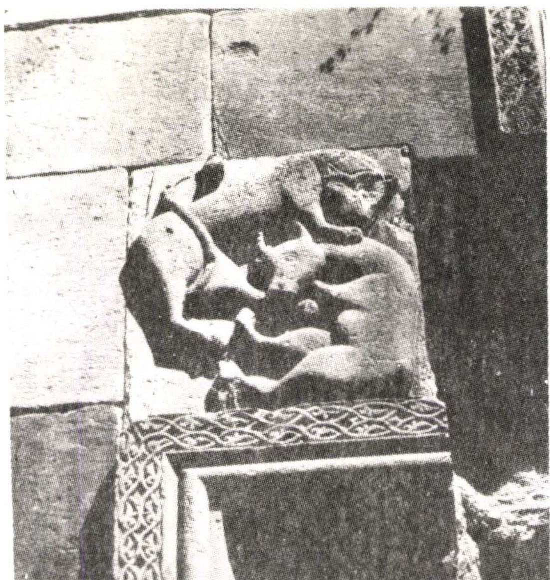
33. *Chțkonkh.* Vedere generală a mănăstirii (sec. IX—XI).



34. *Haghpat.* Vedere generală a mănăstirii. În dreapta clopotniţa (1245)
În fund: biserica Sf. Nşan (967—991). Ctitorii bisericii prinţii Gurgen şi Sîmbat.



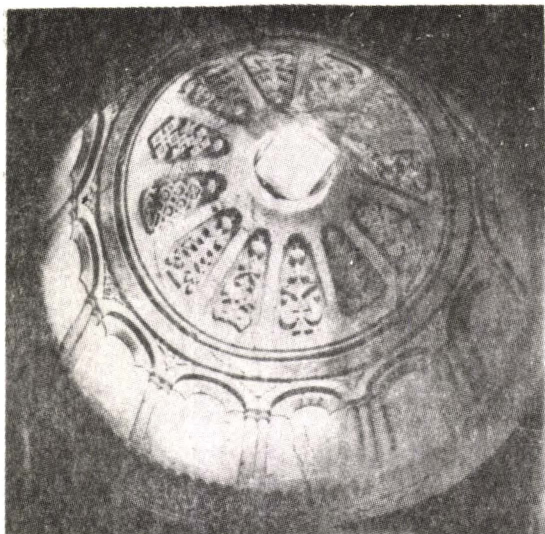
35. *Mănăstirea Keciaris.*
Biserica Sf. Nşan şi Catedrala (sec. XIII).



36. *Mănăstirea Makaravankh*, regiunea Idjevan, construită în anii 1198—1205. Basorelief zoomorf.

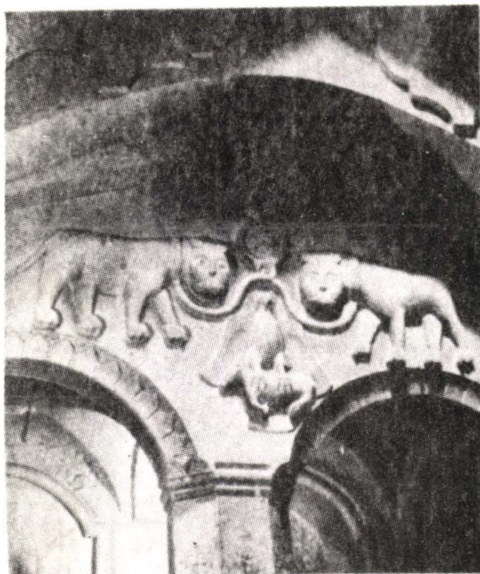


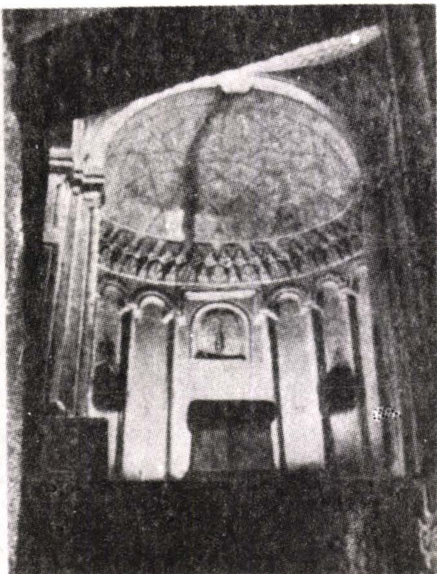
37. *Geghard.* Vedere generală a mănăstirii (sec. XII—XIII).



38. *Geghard.* Cupola bisericii rupestre (1282—1283). Arhitect Galdzag.

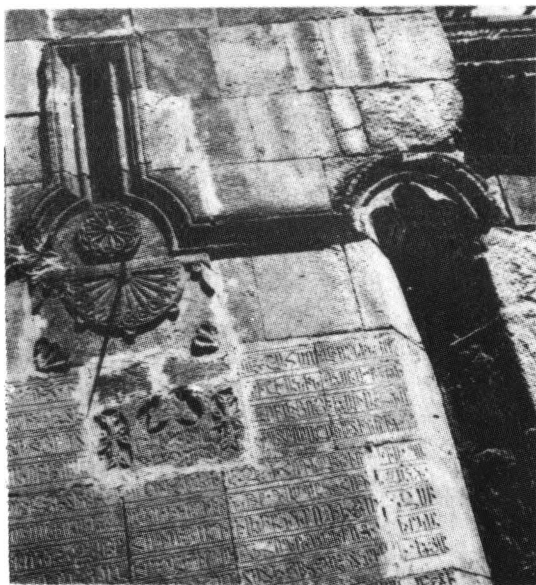
39. *Geghard.* Biserica rupestră. Stema familiei princiare Proşian.



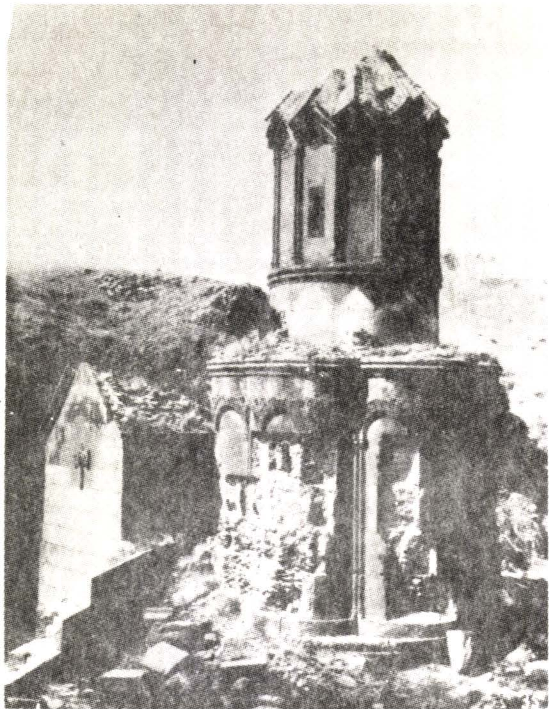


40. *Hagharțin.* Vedere generală a mănăstirii (sec. XI—XIII). Regiunea Dilidjan.





41. *Hagharțin.* Cadran solar pe peretele bisericii.



42. *Ani.* Biserica mănăstirii fecioarelor. Ctitorită la începutul secolului al XIII-lea de Tigran Honenţh. Construcţie circulară cu cupolă centrală, cu şase abside şi pronaos.

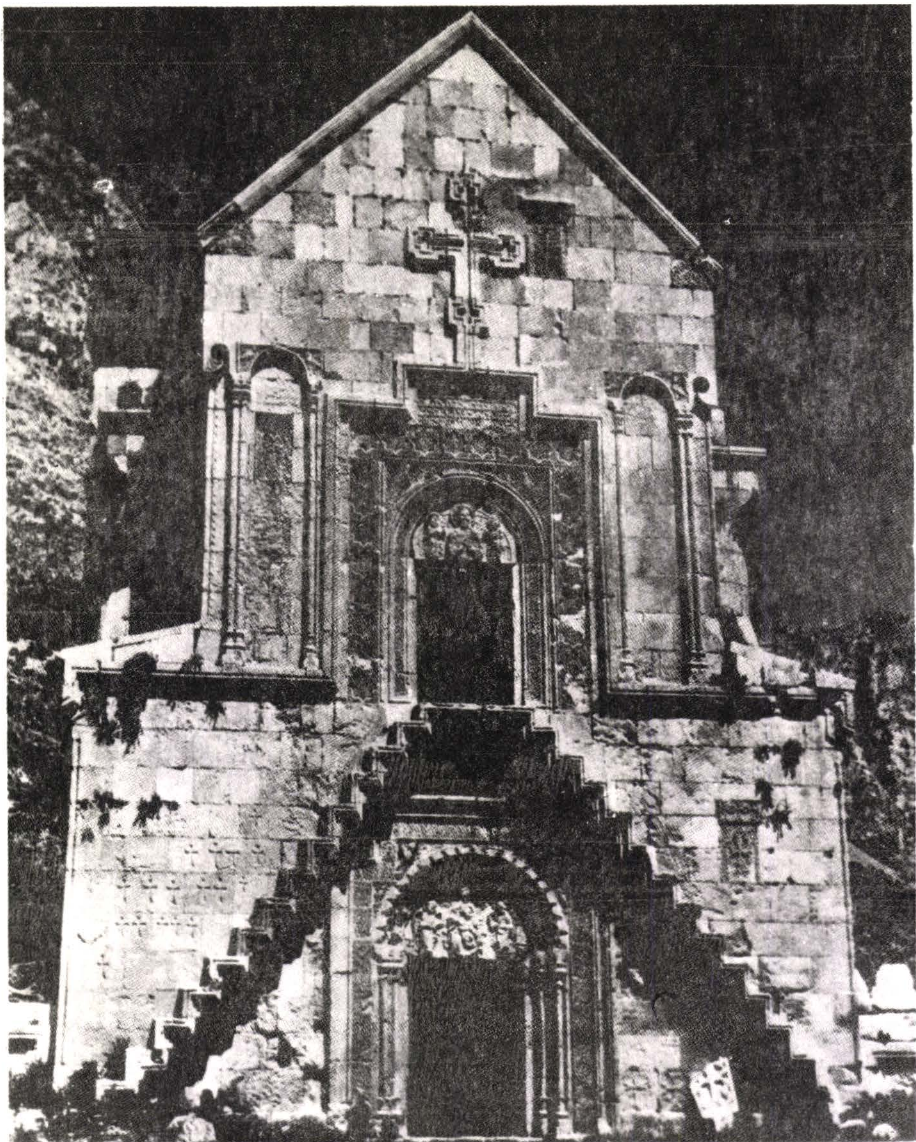
43. *Makaravankh* (regiunea Idjevan). Biserica Sf. Maria, motiv decorativ în basorelief deasupra unei ferestre. Vultur strangulînd un balaur (1204).



44. *Ani.* Biserica Sf. Grigore ctitorită de Tigran Honenţh (1215).

45. *Ani.* Biserica lui Tigran Honenţh. Detalii decorative ale peretelui de sud, cu nişă triunghiulară (1215).



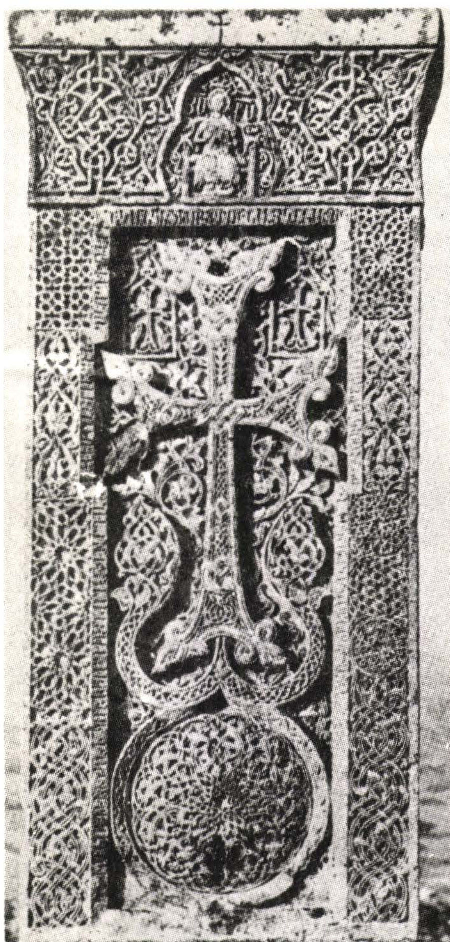


46. *Mănăstirea Noravankh* (regiunea Eghegnadzor). Biserica Sepulcrală a prinţilor Orbelian, pe două nivele , Sf. Maria (1339). Arhitect Momik.

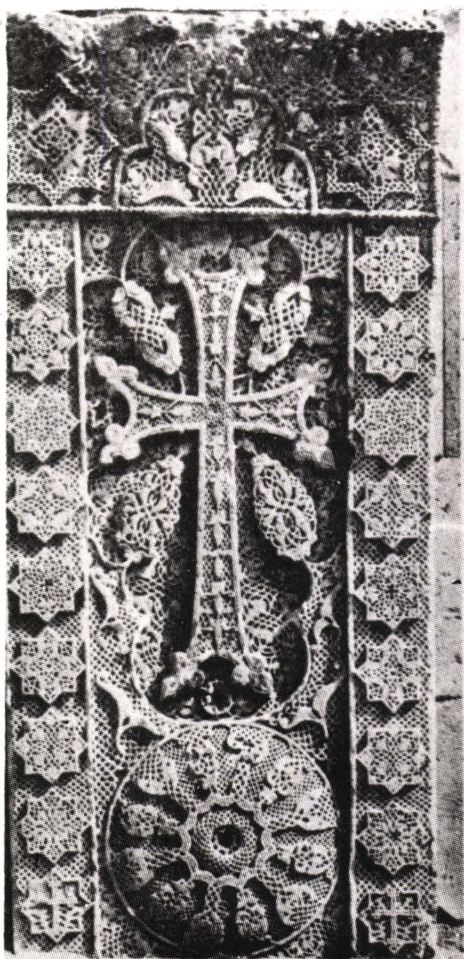
47. *Spitakavor* . (regiunea Eghegnadzor). In trarea în naos.Detalii decorative (sec. XIII).



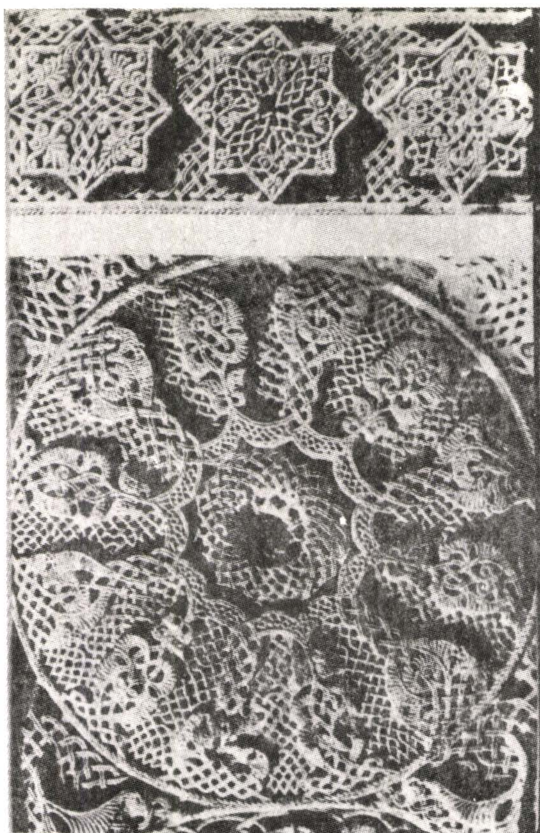
48. *Noravankh. B*iserica Sf. Karapet. Basorelief reprezentîndu-l pe Dumnezeu, pe faţada naosului (1339). Arhitect şi sculptor Momik.



49. Regiunea Tumanian, Dsegh, *„Sirun Chaci“* (Cruce frumoasă) sec. XIII.



50. *Goșavank.* Chacikar lucrat de Poghos (1291).



51. *Goşavank.* Chacikar lucrat de Poghos (frag ment).

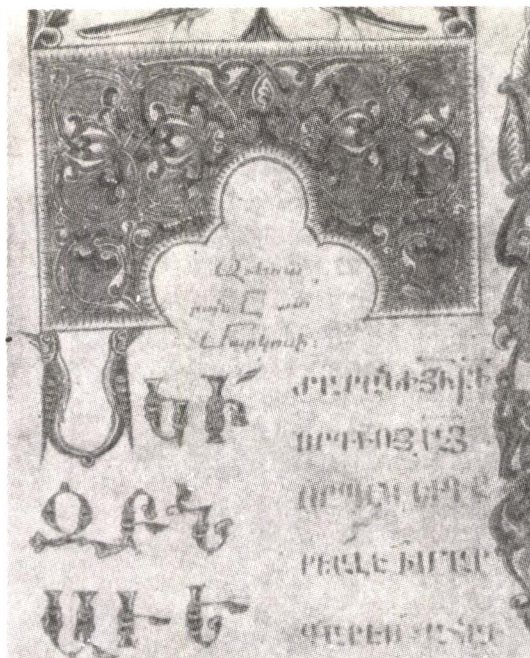


52. *Eghegnadzor.* Noravankh. Chacikar sculptat de Momik (1308). În prezent în palatul catolicosal de la Ecimiadzin.

53. *Institutul Lazarian* (1815), Moscova. Gravură de E. de Lacombe.



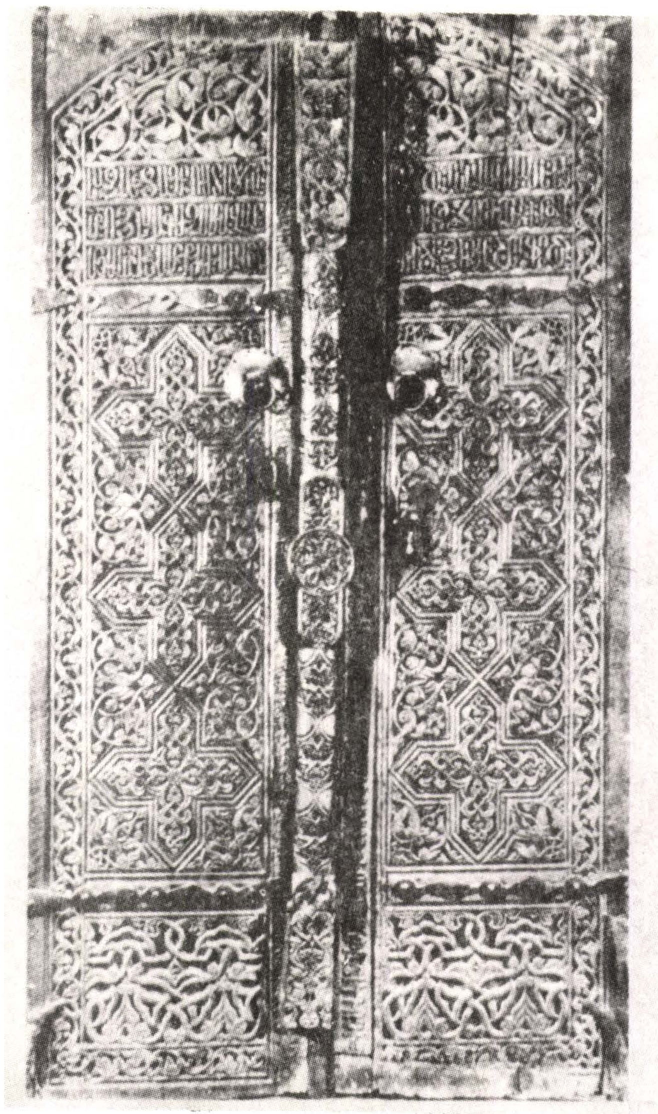
54. *Evangheliarul de la Ecimiadzin.* Copertă lucrată în fildeş (sec. VI după Hristos).



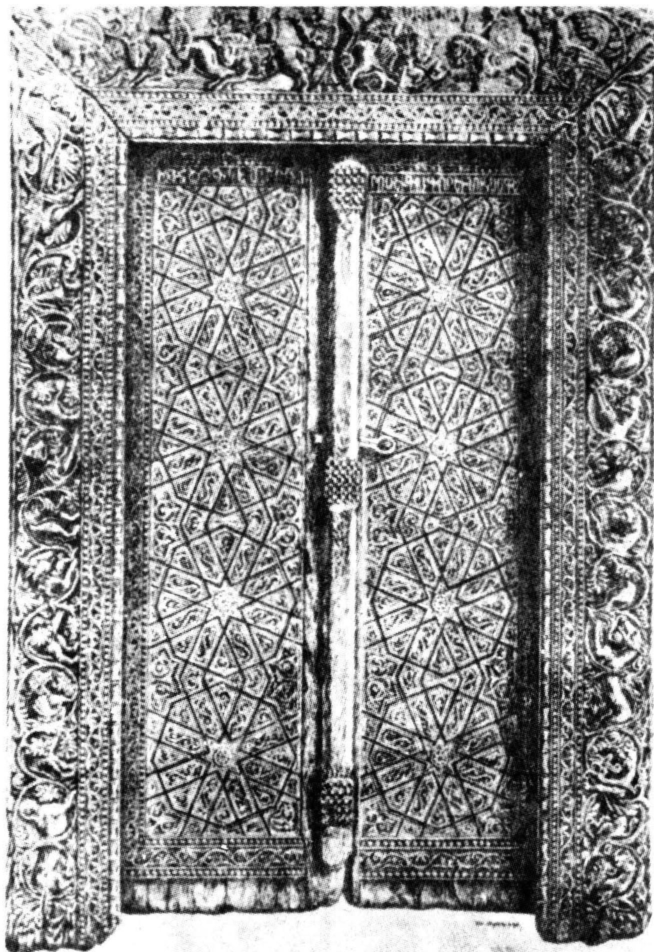
55. *Începutul Evangheliei după Marcu* (Cilicia sec. XIV), Miniat de Sargis Piţak (cf. ipotezei Sylviei Agémian). Cluj-Napoca, Arhivele Statului.



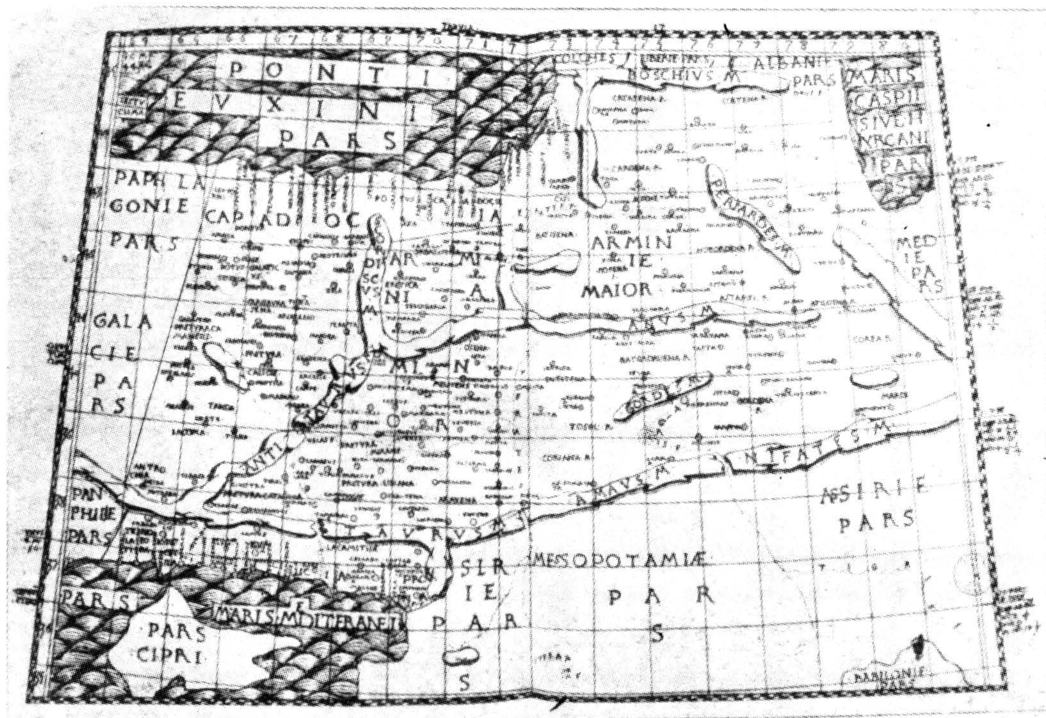
56. *Ornamente marginale.*
Culegerea de la Famagusta (1310—1312). Cluj-Napoca, Arhivele Statului.



57. *Crimeea.* Biserică armeană (1371). Uşă de lemn. Muzeul Ermitaj.



58. *Mus.* Uşă de biserică (1134). Sculptură în lemn.



59. Armenia Maior şi Armenia Minor în harta lui Ptolemeu (150 d. Hr.).

În perioada sus-amintită au trăit şi creat mulţi alţi scriitori şi poeţi, dar personalitatea cea mai ilustră, considerat cel mai mare poet din literatura medievală armeană, dacă nu chiar din întreaga literatură armeană, este Grigor Narekaţhí (Krikor Naregaţí adică Grigor din Narek, o mănăstire situată pe litoralul de sud al lacului Van) care a trăit în anii 951—1003. El şi-a primit educaţia şi a scris în această mănăstire, al cărei stareţ era unchiul său, învăţatul Anania Narekaţhí. Tatăl său, Chosrov Andzevaţhí, a fost, de asemenea, un cărturar cunoscut. Despre aceştia din urmă se ştie că au fost acuzaţi de capii bisericii şi de nobilime că sînt critici ai orînduielilor bisericeşti şi că intenţionează să introducă reforme. Însuşi Grigor din Narek a fost acuzat de asemenea păcate, iar pentru judecarea lui se constituise un juriu compus din capi ai bisericii, ai nobilimii şi moşierimii, dar se pare că judecarea lui n-a mai avut loc. De la el ne-au rămas 30 de poeme, ode, panegirice, melodii, discursuri. Prima sa lucrare cunoscută, scrisă în 977, a fost un Comentariu la Cîntarea cîntărilor a lui Solomon.

Narekaţhí rămîne celebru prin poemul său liric de o factură originală *Cartea plîngerilor* sau, după cum a fost cunoscut în popor, timp de secole, pur şi simplu *Narek*. Poetul este un mistic prin aceea că tinde, încordînd toate strunele sufletului său, să se contopească cu Dumnezeu, prezentat ca o fiinţă ideală. Pentru aceasta, însă, este nevoie să te izbăveşti „neîncetat şi zilnic" de păcatele tale, să învingi trupul păcătos să devii o părticică a divinităţii, reprezentînd perfecţiunea. Pentru scriitor, viaţa fizică de pe acest pămînt este un obstacol şi cauza tragediei omului. Năzuinţele contradictorii ale sufletului şi trupului îl sacrifică pe om. Numai printr-o încordare extremă a voinţei, prin renunţarea la plăcerile trupeşti, concentrîndu-şi spiritul şi sentimentele asupra a ceea ce este ceresc, omul poate spera în izbăvire pentru păcatele sale comise sau necomise. Sufletul sfîşiat de contradicţii tragice pe pămînt ajunge la fericirea supremă, fără intermediul simţurilor şi raţiunii, ci luminîndu-se nemijlocit de adevărul suprem divin.

Ideile mistice ale lui Grigor Narekaţhí făceau, totodată, să apară de prisos rolul de intermediar între om şi Dumnezeu al clerului şi bisericii, cu tot ritualul complicat teatral, cu obiectele sale de cult, cu tainele sale, cu privilegiile şi interesele materiale ale clerului, din moment ce fiecare credincios putea să „vorbească" nemijlocit cu Dumnezeu. Este firesc că asemenea idei, care periclitau poziţia şi interesele clerului i-au atras ura şi prigoana acestor cercuri. În fond, însă, poetul reedita în numele creştinismului unele idei ale filozofiei neoplatoniciene, după care, *omul* trebuie să tindă cu toate puterile sale sufleteşti şi spirituale să se asemene şi să se apropie de divinitate, pentru a se contopi cu el. Dar ceea ce a dat naştere misticismului lui Narekaţhí nu este într-atît ideologia precursorilor, pe cît realităţile în care trăia el, într-un secol marcat prin descompunerea orînduirii feudale din Armenia. În *Cartea plîngerilor*, Narekaţhí iese din cercul restrîns al misticismului, pentru a prezenta în persoana eroului său liric pe omul real, cu toate virtuţile şi viciile sale, cu toate contradicţiile sale, cu trăirile şi gîndurile, cu frămîntările şi răscolirile furtunoase ale simţămintelor sale. Conţinutul bogat de idei este

îmbrăcat într-o formă artistică neîntrecută, cu expresii poetice originale în proză ritmată, cu folosirea unor procedee poetice inedite, cu un vocabular bogat, completat cu cuvinte create de el, cu adaptarea melodică a ritmului la conţinut, cu onomatopee. Cele 99 de capitole ale voluminosului său poem sînt scrise sub forma *Plîngerii*, care era un gen popular, avîndu-şi geneza în cîntecele populare de jale şi tînguiri. Poetul deplînge mizeria persoanei sale, pierzania sufletului său, exprimînd prin aceasta frămîntările omului, fiind conştient că *Plîngerea* trebuie însoţită de un cînt dătător de speranţe, ceea ce-l face să adopte un ton optimist. Căutînd să definească genul acestei opere, criticul literar A. A. Ghazinian, arăta că ea este „o creaţie originală este ea însăşi propriul său gen literar ... nu are nici antecedent şi nici consecvent în sens direct ... opera sa a deschis o cale nouă care a devenit făgaşul larg al liricii personale în literatura armeană." [70]

Mulţi cercetători s-au aplecat asupra filelor îngălbenite de cele zece secole de existenţă ale poemului, pentru a-i descifra sensul său lăuntric. Marele filolog şi critic literar Stephan Malchasian scria că „concepţia lui, ideea sa interioară este cu totul nouă şi unică în literatura universală", iar literatul M. Mîkîrian din Republica Armenia considera că „Dintre toate poemele de gen liric existente în literatură este poate cel mai liric, fiindcă în structura sa generală, subiectul epic lipseşte cu desăvîrşire".

Specialistul de manuscrise şi al literaturii medievale armene, Babken Ciukasîzian, arăta într-o recenzie recentă, la apariţia la Erevan a volumului complet al *Cărţii Plîngerilor*, într-o ediţie critică: „Opera lui Narekaţhí a deschis o epocă nouă în istoria evoluţiei gîndirii estetice a poporului armean. Ea a deschis calea liricii individuale, a transformat în subiect de creaţie tragismul lumii interioare a omului frămîntată de contradicţii, a valorificat frumuseţea vie şi în continuă schimbare a naturii, a proslăvit divinizarea omului şi ideea umanistă a perfecţionării sale morale. Datorită puternicei sale capacităţi creatoare şi imaginaţiei sale, a îmbogăţit în mod excepţional şi a poetizat limba armeană." [71]

Scriitorul francez Gabriel Mourey caracteriza în felul următor pe Narekaţhí şi opera sa: „Cel mai surprinzător, cel mai încîntător poet mistic al acestei epoci, şi, de asemenea, cel mai artist, în sensul modern al cuvîntului, acela care a ştiut să exprime cel mai intens şi cu cel mai pronunţat relief şi colorit sentimentele sale, a fost călugărul Grigor din Narek... Într-adevăr, nimic nu este mai straniu, nimic nu este mai pătrunzător decît aceste strigăte de deznădejde, aceste chinuri de speranţă, aceste remuşcări sfîşietoare, aceste viziuni ale iadului, aceste împovărări, aceste spaime, aceste extazieri, aceste elanuri, aceste inspiraţii, aceste porniri violente, unde sufletul şi trupul bietului călugăr sînt legănate, torturate, răpite! Această poezie este înflăcărată, cuprinsă de delir, dar ea rămîne umană prin adevărul sentimentelor şi senzaţiilor

---

[70] „Patma-Banasirakan Handes" („Revista de istorie şi filologie") Nr. 3/1985, p. 95, Erevan, Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene.

[71] Babgen Ciukasîzian *Ediţie monumentală* în cotidianul „Sovietakan Haiastan" nr. 264 din 18 noiembrie 1986.

pe care le traduce, prin realismul precis şi îndrăzneţ al imaginilor sale. Gîndu te duce şi la *Cîntarea Cîntărilor*, şi la *Apocalips*, şi la *Sf. Tereza* şi la *Paradisul* lui Fra Angelico sau al lui Van Eyck, şi la *Infernul* lui Orcagna sau al lui Van Bosch." [72]

Pentru a exemplifica aceste aprecieri, redăm cîteva fragmente, în traducere, din *Cartea Plîngerilor*, poem în care fiecare din cele 99 de capitole începe cu titlul *Din adîncurile inimii, cuvînt către Dumnezeu* şi care acoperă, în versiunea tipărită, peste 400 de pagini! Mulţi cercetători au afirmat că Narekaţhí este intraductibil şi, într-adevăr, pînă şi traducerea lui din armeana clasică (grabar) în armeana modernă (aşcharabar) a scăzut oarecum din valoarea sa artistică. Totuşi, traducerile în limba română vor putea da, sperăm, cît de cît, o idee despre gîndurile lăuntrice şi arta poetului, pespre stilul său exprimat în autoironii:

„Cum pot om să mă numesc,
eu ce-ntre neoameni ies la număr?

Cum să mi se spună fiinţă gînditoare
mie care-mpărtăşesc stupiditatea dobitoacelor?

Cum să fiu eu fiinţă văzătoare
cînd lumina stins-am dintru mine?

Şi sensibil c-aş fi vestea să se ducă,
eu ce-atîtea porţi închis-am cîte simţuri am?" [66]
(cap. 21)

Prin autobiciuirea poetului cu un torent de epitete, cititorul poate vedea lesne că autorul se referă mai puţin la persoana sa şi că, de fapt, se au în vedere tarele societăţii în care trăia:

„Sînt un vînat ce-l caută o săgeată,
Un rob fugar căzut sub stînci grămadă,
Un prins în laţ ce nu poate să scape,
Sînt un pirat care se-neacă-n ape,
Viteaz sfielnic, martor mincinos,
Oştean nevolnic, gospodar slinos,
Un preot care blestemă amvonul,
Legiuitor care-a-ncălcat canonul,
Un clopotar cu clopotul dogit,
Un retor sînt cu graiul bîlbîit,
Sînt spaimă pentru ochi, şi spurcăciune,
Cu chipul hîd şi inima cărbune,

---

[72] Gabriel Mourey *Etude sur l'art et la poésie Arméniens* în vol. *Poèmes Arméniens anciens et modernes*, traduits par Archag Tchobanian, p. 22—23, Paris 1902.

[73] Traducere de Mihai Rădulescu în *Civilizaţia armenilor*, p. 243, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1983.

Un zaiafet ce-ncepe în zadar,
Un dar milog, un cilibiu murdar,
Livadă pustiită, fără roade.
Secerător de buruieni neroade,
Un grădinar de bozii și urzică,
Un stup în care șoarecii se strigă,
Un moș uitat de-ai lui, și huhurez,
Eretic care stăruie-n eres,
Flecar deșert și mitocan fălos,
Avar, șperțar, viclean, zavistios,
Sînt lene, îngîmfare, necredință,
Nerușinare, nerecunoștință.
Un ifos sînt, ros de slugărnicie,
Slugărnicie roasă de mîndrie,
Mîndrie-ngenunchiată, și dîrzie,
Dîrzie vlăguită de tărie.
Vechil-tîlhar, sfătuitor pizmaș,
Neguțător hoț și prieten laș,
Vecin hîrbalnic, bogătan mișel,
Toți așteptîndu-i moartea în vreun fel,
Un vistiernic fur, o slugă rea,
Un crainic fals, un tăndălău sadea,
Răufăcător trecînd din vatră-n vatră,
Jăcmănitor cu inimă de piatră,
Un sol ce vestea bună-o face vină,
Un împăciuitor care dezbină,
Un rege izgonit din țară-n țară,
Un rege fără lege, rege-fiară,
Un cîrcotaș îngălbenit de spaimă,
Jude părtinitor, domn fără faimă,
O căpetenie fără-ndrăzneală,
O slugă care nu dă socoteală,
Un cîntec blestemat de autor,
Osîndă sînt pentru acuzator.

Cîndva cînd răul nu-mi sta scris pe frunte,
Cu laude mă-ntîmpinau oriunde.
S-au dus acele vremuri mari de fală,
Acum de rele-s spornic făurar —
La unele-am ajuns doar din greșeală,
La altele din slăbiciune doar." [74]

Viziunea sa despre *Judecata din urmă* prevestește cu cîteva secole mai devreme imaginea atît de cutremurătoare a scriitorilor și oamenilor de artă

---

[74] Tradus de Haralambie Grămescu din limba rusă, în *Antologie de poezie armeană* . . . p. 21—22, București, 1981.

din Renaştere, cînd sună ceasul din urmă: „Cerul se răsuceşte şi pămîntul se cutremură în toată profunzimea sa; asemenea valurilor ce fug ale unei mări agitate, ele se ciocnesc între ele şi se opresc ambele, imobilizate, şi vastul pămînt, zguduit pînă-n adîncurile sale, nivelează munţii cu înălţarea violentă şi răsunătoare a măruntaielor sale interioare; şi pietrele se topesc şi se aprind şi toate elementele se descompun; cerurile sînt zguduite, transformîndu-se definitiv, şi fiinţele îmbracă forme noi; acţiunile noastre tainice sînt dezvăluite, iar misterele pasiunilor noastre se descoperă, comportarea noastră intimă se desenează pe corpul nostru, regele cerurilor se urcă la tribunal şi ia în mînă sentinţele. Şi atunci, vai, de două ori, de şapte ori, vai, după măsura faptelor de-aci jos, care conţine infinitul cifrelor! Ce voiu face eu, suflet lamentabil, în această mare zi de pericol? Dacă armatele celor luminaţi şi corurile celor aleşi, care sînt glorificate de fericire se cutremură şi tremură, neputînd suporta teribila privelişte a judecăţii sale, or eu, mizerabil fiu al morţii, cum de voiu îndrăzni să mă-nfăţişez?"

Introspecţiunea lui Narekaţhí îl duce la întrebări tulburătoare asupra naturii omului, „acest necunoscut", după cum ar spune dr. Alexis Carrel şi în secolul nostru. Poetul medieval armean, ca psiholog profund, mărturiseşte:

„N-am ştiut, într-adevăr, nicicînd să mă cunosc
de cine, după chipul cui şi pentru cine-am fost creat"
(cap. 46)

Dar Narekaţhí, ca toţi marii umanişti, are încredere în creatura „Om", exprimîndu-şi convingerea că se naşte curat şi cu proprietăţi sufleteşti alese, dar, realităţile ulterioare, îl înrăiesc. Cu opt secole mai tîrziu, Goethe avea să spună: „Edel sei der Mensch, hilfreich und gut... " („Se spune că omul este nobil, săritor şi bun"). Narekaţhí crede în posibilitatea transformării omului. El cere, cu toată puterea imaginaţiei şi idealismului său, să se creeze asemenea condiţii, ca umanul să învingă în om. Astfel se explică imaginile impresionante şi bogate despre lumea interioară a omului, analiza profundă a caracterului său şi condamnarea nemiloasă a trăsăturilor negative, a comportării antisociale şi a încălcării legilor, oroarea şi dezgustul poetului faţă de toate trăsăturile urîte şi monstruoase ale sufletului omenesc, după cum exprimă plastic în versurile de mai jos:

„Afirm din vîrful buzelor
şi mint pe dinlăuntru,
cu dreapta dau,
cu stînga fur de sting!...

Pe dinafară-n înger mă preschimb,
în taină — într-un diavol;
mă ţin drept pe picioare,
în duh, în schimb, mă clatin!

Sînt plin de chipuri mincinoase
şi mă înşel cu adevărat;
mă fac că-s drept,
de fapt — trădez!

Sînt aşezat în corul celor blînzi
iar eu cu demonii mă-nvîrt în horă."
(cap. 71.II)

sau, într-un alt loc:

„Rugatu-m-am la regii pămînteşti,
Fără să ştiu că regii pe pămînt
Aduc suspine, moarte, deznădejdi,
Decît vreun bine ori vreun licăr sfînt?"
(cap. 51. I)

Pentru el întregul Univers, „nesfîrşit şi veşnic", este pătruns de divinitate şi atunci îşi pune întrebarea: Ce reprezintă viaţa omului faţă de această veşnicie, poate oare omul să învingă antiteza dintre muritor şi nemuritor, să se unească cu Universul şi să devină nemuritor în natură? În general, misterele Universului, secretele vieţii şi morţii frămîntă sufletul poetului şi devin izvor de reflecţiuni şi îndoieli chinuitoare. Dar el iubeşte viaţa şi crede în nemurirea omului. Aceasta dă naştere cîteodată la stări de spirit optimiste:

„Sînt două creuzete opuse unul altuia: unul aţîţă focul,
celălalt îl stinge;
Sînt două braţe întinse-n sus: unul pentru a lovi,
celălalt pentru a respinge.
În aceeaşi inimă sălăşluiesc două sentimente: unul de
speranţă-ndoielnică, celălalt de pieire certă,
Şi sori sînt doi, de fiecare parte-unul al întunericului,
celălalt al focului."

Astfel, în sufletul poetului coexistă lumina şi întunericul, speranţa şi desperarea, chinul şi fericirea. Dar el tînjeşte după linişte, vrea să se elibereze de această dualitate, prin victoria binelui, şi de aceea „mugeşte pînă-n cer" (după expresia poetului Hovhannes Tumanian), luptă cu Dumnezeu, spre a-şi atinge ţelul. În consecinţă, scopul său nu este negarea omului, ci perfecţionarea lui, pentru a-l face să ajungă la divinitate [75].

Punînd *omul* în centrul preocupărilor sale, Narekaţhi se îndepărtează, totodată, de scolastica şi misticismul obscurantist, nesfiindu-se să adopte poziţii naturaliste, descriind *omul* şi *natura*, chiar atunci cînd în odele sale se referă la fecioara Maria, după cum rezultă din exemplul de mai jos, dacă punem de o parte titlul religios:

---

[75] M. Mîkîrian, poemul „*Cartea Plîngerilor*" al lui Grigor Narekaţhi, *Introducere la ediţia în armeană modernă*, Erevan 1960.

„Ochii ei, mare a mărilor, cu nenumărate zîmbete,
Ce se revărsau dimineaţa,
Ca doi sori înflăcăraţi.
De pe buzele ei curgeau roze;
Limba ei vibrînd cînta ca o harpă.
Roiul părului ei, podoabă,
Se-nfăşoară în trei cosiţe în jurul obrajilor ei.
Sînul ei luminos, plin de trandafiri roşii
Braţele ei împurpurate, tufe de violete.

. . . .

Cînd umbla, cu frumuseţea ei ca perla,
La mişcarea picioarelor ei, licăriri se revărsau din ea."

Stările sale de extaz şi misticism voluptuos, sună ca un ecou îndepărtat, care vine din păgînism.

Versurile lui Narekaţhí îl apropie atît de mult de poezia zilelor noastre, încît nu este de mirare că, după o mie de ani, el îşi exercită încă influenţa asupra poeţilor armeni. Mari reprezentanţi ai literaturii armene moderne şi contemporane ca Saiath-Nova, Hovhannes Tumanian, Avetik Isahakian, Eghişé Ciarenţ şi alţii s-au inspirat din opera lui. Marele scriitor american de origine armeană, William Saroyan, îl consideră genial şi plin de originalitate.

Şi, pentru a reliefa şi mai mult apropierea lui Grigor Narekaţhí de epoca noastră, merită să-l cităm şi ca vizionar, cu aceste rînduri din *Cartea Plîngerilor* (cap. 40, II):

„Acuitatea spiritului meu mă face să intuiesc din depărtare
Spectacolul de groază, dar şi luminos, al lucrurilor care au să vină".

Opera sa principală, Cartea Plîngerilor, terminată în anul 1002, în anul premergător morţii sale premature, a fost tradusă în limbile: italiană, franceză, rusă, engleză, arabă, turcă etc. consfinţind locul său necontestat în literatura universală.

Literatura armeană în secolele XII—XIV. După pierderea independenţei statelor armene sub loviturile triburilor seldjucide în secolul al XI-lea, literatura armeană a continuat să se dezvolte, pe de o parte, sub forma cîntecelor populare şi a gusanilor-trubaduri, pe de altă parte, în spatele zidurilor mănăstirilor, devenite loc de refugiu pentru scriitori şi oameni de ştiinţă, precum şi în noul regat al Armeniei Ciliciene.

În perioada secolelor XII—XIV, s-au dezvoltat îndeosebi lirica şi alte genuri noi literare. Alături de *şarakane* au apărut culegeri scrise *gandzaran* şi *tagharan*, dintre care multe erau însoţite de melodii cîntate, care au pătruns în slujba bisericească. Paralel, se compuneau multe ode, poveţe, poezit destinate publicului larg, un tip nou de literatură cu caracter laic, care a luai un mare avînt în special în Cilicia, Erzînka, Sebastia şi alte oraşe şi regiuni.

În literatură şi-au făcut tot mai mult apariţia teme laice legate de om şi natură, relaţiile dintre suflet şi trup, patrie şi libertate, situaţia maselor populare, probleme de interes obştesc, ceea ce a contribuit la dezvoltarea gîndirii şi culturii armene. În literatură s-au afirmat mari figuri ca Frik, Hovhannes şi Kostandin Erzînkaţhí, Hovhannes Tîlkuranţhí, Chaciatur Keciareţhí, Nerses Şnorhalí şi alţii. Tot în această perioadă a avut loc trecerea de la armeana clasică (grabar) la armeana medie, vorbită de popor, mai ales în literatura laică, întrucît biserica a continuat să folosească scrierile religioase şi slujba în grabar, pînă şi în zilele noastre.

În literatura cultă, a constituit o mare cucerire introducerea *fabulei*. Primul fabulist în Armenia Mare a fost Mìchithar Goş (sec. al XII-lea), iar în Armenia Ciliciană, Vardan Aigekţhí (Vartan Aikegţí) în sec. al XIII-lea. Cărţile cu fabule scrise de aceştia au o mare valoare literară şi moralizatoare şi nu şi-au găsit egalul în literatura armeană de mai tîrziu. Poeţii au atacat aproape toate genurile poetice cunoscute în acea epocă de la catrene cu ghicitori şi *cafe* cu opt versuri, de cîte 7—8 silabe, pînă la poemul eroic şi de dragoste *Farman Mankan*.

Cîntece populare. Avînd rădăcini îndepărtate în antichitate, au fost cultivate şi în perioada secolelor XII—XIV, în diferite forme. De atunci au rămas în literatura armeană cîntece despre luptători pentru apărarea şi independenţa patriei, duşi în captivitate, sau cîntece de dor ale celor izgoniţi sau nevoiţi să-şi părăsească patria.

Printre cîntecele populare de mare valoare artistică se numără *hairen*-urile (catrene cu versuri de 15 silabe, împărţite în două grupe de 7 şi 8 silabe), poezii specifice ale literaturii armene, considerate capodopere ale liricii medievale şi care aveau, de regulă, teme laice, scrise într-o limbă populară, de dimensiuni mici, conţinînd expresii ale înţelepciunii populare. *Hairen*-urile aveau melodii şi erau cîntate cu acompaniament de instrumente muzicale. Fragmente de hairen-uri scrise ne-au parvenit încă din sec. al V-lea, conţinînd cîntece din perioada pre-creştină.

În condiţiile dezvoltării orăşeneşti, a înfloririi comerţului şi meşteşugurilor, a întăririi spiritului laic, *hairen*-urile compuse de poeţii-trubaduri (gusani) au atins culmi de perfecţiune. Hairen-urile erau create şi se cîntau la petreceri, sărbători, în locurile de pelerinaj, la sărbători religioase, la adunările uniunilor de tineret („sau „viteji" cum li se spunea în evul mediu; asemenea uniuni au existat şi la armenii din Moldova şi Ardeal).

Genul acesta pornit din popor a sedus pe mulţi poeţi de seamă, începînd încă din secolul al X-lea, cu Grigor Narekaţhí şi mergînd pînă la poeţii din secolul al XVII-lea. După tematica lor, *hairen*-urile pot fi: de dragoste, de pribegie, moralizatoare şi rituale. În ele sînt exprimate adesea sentimente patriotice, sociale, de familie. Oricum, însă, predomină tema dragostei, cu cîte un tînăr îndrăgostit, iubita lui şi cîteodată un al treilea personaj, care intervine în dragostea cuplului, de obicei duşmanul invadator, un rival sau stăpînul ţinutului. În general, cei doi îndrăgostiţi sînt favoriţii poporului, care apreciază în ei trăsături elevate ca: dăruirea de sine, sentimente nobile

dar și grijile lor zilnice, comune maselor. În hairen-uri se exprimă adesea frumusețile naturii, care participă la acțiune sub formă personificată. Fiind produsul imaginației și talentului a nenumărați autori anonimi, hairen-urile cristalizează năzuințele poporului spre lumină și bine, spre tot ce e nobil și sublim.

Poezia populară se distinge prin frăgezimea sa deosebită, prin abundența nuanțelor și sinceritatea sentimentelor. Scriitorul rus, Valerii Briusov, a publicat, încă din 1916, o culegere intitulată *Poezia Armeniei*, în care scria printre altele: „Misiunea istorică a poporului armean, rezultată de tot mersul dezvoltării sale, este de a căuta și a găsi sinteza Orientului și a Occidentului. Și îndrumarea aceasta s-a manifestat îndeosebi în opera artistică a Armeniei, în literatura ei... În cîntecul popular armean nu găsim asprimea cîntecelor scandinave hrănite de marea rece și cerul de plumb: el respiră căldura Sudului și luxul Orientului. Nu găsim în cîntecul armean melancolia și naivitatea cîntecelor rusești, compuse în zilele de copilărie fragedă a poporului rus: în ea se simte o maturitate mult mai mare a poporului aruncat încă din leagănul său, în mijlocul națiunilor celor mai civilizate. În cîntecul armean nu găsim nici severitatea și grosolănia cîntecelor germane, deseori respingătoare prin sinceritatea lor cinică; ea și-a împrumutat rafinarea gîndirii și finețea de sentiment de la vecinii ei răsăriteni. Totodată, cîntecului armean îi este străin sentimentul exagerat al cîntecelor populare orientale: sîngele aric și școala elină au înfrînat fantezia.

Cu toată pasiunea lui, cîntecul armean e curat și, cu toată vehemența lui — măsurat în expresiuni. E o poezie plină de culorile bogate ale Orientului și pătrunsă de rațiunea Occidentului care cunoaște mîhnirea fără de desperare; e o pasiune neexaltată, un extaz străin de exagerare..." [76]

Genuri noi literare. O personalitate literară și științifică deosebită din Armenia răsăriteană este Mîchithar Goș (Koș — cca. 1130—1213). După cum s-a arătat, el este acela care a întemeiat fabulistica armeană; culegerea pe care a scris-o cuprinde 190 de fabule, avînd ca motto „Nimic nu este mai nobil decît a fi de folos societății". Prin această idee, autorul urmărea să contribuie la educarea maselor populare, trezirea conștiinței lor cetățenești. Ca atare, Goș apelează la creațiile populare, la înțelepciunea populară acumulată în decursul veacurilor. O mare parte a fabulelor cultivă conștiința națională și ideea rezistenței împotriva invadatorilor străini. Totodată, ca produs al epocii sale, Goș apără orînduirea feudală și principiile sale de bază, fiind totuși conștient de lipsurile ei. În acest spirit, el susține că „domnitorii noștri sînt oameni puși de Dumnezeu", cărora trebuie să li se dea ascultare „întrucît Dumnezeu a orînduit ca cel slab să se supună celui puternic". Nu trebuie judecate și cercetate acțiunile domnitorilor, fiindcă cei ce o fac „încalcă ordinea domniei". În același timp, însă, el recunoaște existența opresiunii și exploatării și condamnă „fărădelegile stăpînilor",

---

[76] *Din Lirica Armeană* studiul introductiv de Gr. Cialhușian pp. 6, 7, 8 *Literatura Universală*, colecție îngrijită de V. Pîrvan, Editura Cultura Națională, București, 1922.

care schingiuiesc şi omoară pe supuşii lor sau pe „domnitorii tirani", care „îi pedepsesc pe hoţi, dar comit aceleaşi lucruri prin despotism". El socotea că este de datoria regelui aflat la conducerea domniei să apere poporul de duşmanii externi şi de tiranii interni. În cazul unor abuzuri ale stăpînilor laici sau ai capilor bisericii, el consideră că este legitimă răzvrătirea poporului, care, „prin înţelepciune îşi adună forţele şi învinge pe cei puternici".

În fabulele sale, Goş preconizează armonia socială, concentrarea forţelor naţionale. În acest cadru, el sfătuieşte pe stăpînitori să-şi înfrîneze opresiunea şi exploatarea. Este necesar — arată el — să se lupte împotriva contradicţiilor interne, fraudelor, lipsei de solidaritate, certurilor, venalităţii şi nedreptăţilor. El nu cruţă nici pe reprezentanţii laici şi nici bisericeşti, dar susţine ideea întăririi puterii monarhice centrale, cu rolul ei de apărătoare a existenţei naţionale. În aceeaşi ordine de idei, el apără interesele bisericii naţionale, în scopul unei societăţi creştine unitare, pentru a rezista cotropitorilor străini. Din fabulele sale aflăm multe aspecte ale vieţii de toate zilele din epoca lui. Natura este, de asemenea, reprezentată mai grăitor şi mai amplu decît la scriitorii anteriori. Florile şi pomii, fructele şi seminţele, furnica şi ursul, cerul şi pămîntul dialoghează cu vioiciune. Prin toate acestea răzbate viaţa socială şi visurile oamenilor de îmbunătăţire a soartei lor.

Mîchithar Goş a elaborat un stil propriu, care se distinge prin concíziune şi precizie, reuşind să echilibreze forma şi conţinutul.[77]

O personalitate deosebită din evul mediu armean a fost Hovhannes Erzînkaţhí (cca. 1220—1293), supranumit Pluz din cauza staturii scunde, care s-a impus în cultura armeană nu numai ca mare filozof, om de ştiinţă, gramatician şi om de arte ci şi ca om de litere, scriind poezii, epistole, discursuri, predici. În toată activitatea sa socială, se constată tendinţa de a da literaturii şi învăţămîntului o linie laică. De aceea, creaţiile sale rimate sînt scrise cu precădere în limba vorbită de popor, se adresează unor pături largi ale poporului, meşteşugarilor, comercianţilor, nobilimii şi intelectualităţii, ceea ce denotă un interes crescînd din partea societăţii armene pentru literatură. El a elaborat pînă şi regulamente pentru breslele şi organizaţiile obşteşti armeneşti din Erzînka (Erzindjan). Printre poeziile sale atrag atenţia cele scrise în genul *hairen*-urilor, în formă de catrene, cu caracter filozoficomoralizator. Hovhannes Erzînkaţhí exprimă idei foarte avansate pentru epoca sa în ceea ce priveşte relaţiile culturale internaţionale. „Învăţaţii tuturor popoarelor să fie respectaţi — spune el — şi să se înveţe din cunoştinţele lor, fără adversitate". În lucrarea sa *Cuvinte alese din scrierile învăţaţilor musulmani*, Pluz face generalizări pe baza ideilor exprimate de filozofii arabi şi persani. Cartea permite nu numai o introspecţiune în concepţiile sale asupra filozofiei şi ştiinţelor naturale, ci constituie, totodată, o mărturie pentru eforturile sale progresiste de a îmbogăţi cultura naţională cu cuceririle culturii popoarelor învecinate.

---

[77] A. S. Mnaţakanian în *Istoria poporului armean* Vol. III p. 857—859, Erevan, 1976 (în limba armeană).

Volumul *Comentariu la culegerile de gramatică* (1291) constituie o capodoperă a gîndirii teoretice a epocii sale, cuprinzînd cele mai bune cuceriri din epocile anterioare în domeniul gramaticii şi gîndirii filozofice. El face o analiză a lucrărilor gramaticale din secolele V—XI, completîndu-le cu comentarii proprii, care îmbogăţesc gramatica limbii armene. Sînt de o deosebită valoare teoriile sale asupra problemelor de artă şi literatură, precizările în legătură cu genurile literare şi îndeosebi învăţătura sa despre proprietăţile melodice ale vocii.

Printre *hairen*-urile, în număr de peste 70, găsim cugetări filozofice despre viaţă şi moarte, despre soarta omului, natura contradictorie dintre spirit şi trup. Poeziile sale moralizatoare conţin îndemnuri la bunătate, virtuţi, învăţătură, ştiinţă şi tendinţa umanistă spre dezvoltarea frumuseţilor sufleteşti.

Iată două exemple din hairen-urile lui Pluz:

„*Ca o roată-i lumea noastră*...
E lumea asta ca o roată: şi-n sus, şi-n jos te duce soarta!...
De eşti prea sus cădea-vei, şi apoi din nou te vei reînălţa;
Aşa lucrează şi tîmplarul: el, leagănul, tot el sicriul;
Şi unul vine, altul pleacă, iar el lucrează înainte..." [78]

„*Omule, tu, fără minte*...
Omule, tu, fără minte, hai trezeşte-te-n lumină —
Sclav al simţurilor oarbe, îţi laşi sufletul în tină;
Cu păcatul stai la masă, mesteci fără încetare —
Pentru viermi aduni osînză, o, întoarce-te din cale!" [79]

Pentru prima oară în literatura armeană, Hovhannes Erzînkaţhí Pluz atinge tema pribegiei, care luase amploare în timpul vieţii lui, în urma neîncetatelor invazii ale triburilor străine.

Este deosebit de actuală poezia sa *Hovhannes şi Aşa* care se referă la problema dragostei şi căsătoriei dintre tineri aparţinînd unor rase şi religii diferite. Dragostea este privită ca un sentiment natural puternic, care acţionează independent de voinţa, credinţa şi conştiinţa omului, punînd stăpînire pe întreaga lui fiinţă. El descrie cu multă naturaleţe, atît atitudinea mamei tînărului armean, care este îngrijorată şi răscolită, cît şi atitudinea tatălui fetei, Aşa, care o bate pentru că s-a îndrăgostit de „fiul armeanului".

Scopul doctrinal al poeziei este de a se scoate în evidenţă superioritatea religiei creştine, întrucît Aşa se declară de acord să se cunune în biserica armeană şi astfel Hovhannes apără tradiţiile sale naţionale şi religioase.

---

[78] *Din lirica armeană*, traducere de Mircea Gheorghiu şi Grigore Avakian, p. 31, Bucureşti, 1922.

[79] Traducere de Dumitru M. Ion, din limba rusă, în *Antologie de poezie armeană*... p. 45, Bucureşti, 1981.

Pluz a scris şi poezii religioase, *şarakane* şi *elogii* pentru Grigore Iluminătorul, catolicosul Nerses cel Mare ş.a., în care se exprimă dorinţa pentru o viaţă în siguranţă, nutrindu-se speranţa pentru o renaştere a statului naţional armean şi asigurarea păcii în lume.

Curentul acesta literar născut la Erzînka a continuat cu un nou avînt sub pana lui Kostandin Erzînkaţhí (1250—1320), despre care se ştie că şi-a primit educaţia într-o mănăstire, dar n-a urmat cariera monahală. Ca şi predecesorul său cu acelaşi nume, el era în strînse legături cu breslele, făcîndu-se exponentul preocupărilor şi tendinţelor acestora, precum şi ale organizaţiilor de tineret. În felul acesta problemele vieţii laice, dragostea de viaţă, pătrund în literatură. O dată cu opera lui, în lirica medievală armeană apare tema dragostei, care se exprimă fie direct, fie în formă metaforică, prin poezii dedicate dragostei dintre trandafir şi privighetoare sau în jurul ideii dumnezeirii. În ambele cazuri, poetul îmbrăţişează ideea victoriei dragostei, a bucuriei şi distracţiei. În metafora *Cuvinte despre trandafir*..., el exprimă concepţia că dragostea este un sentiment general, este prezentă peste tot, orice obiect şi fenomen este o expresie a dragostei şi că fără iubire nu există nici frumuseţe.

În poeziile în care dragostea este cîntată la persoana întîi, se laudă frumuseţea şi farmecul femeii, ca în poezia de mai jos, pe care o redăm parţial:

Cîntec de iubire

Frumuseţe-asemeni ţie
Cine-a mai văzut sub lună?
Chipul tău îmi dă beţie,
Cu minunea se cunună.

O, te caut fără tihnă,
Plîng cu lacrimi de sînge,
Chinul fără de odihnă
Zi şi noapte pieptu-mi frînge.

. . . .

Dragostea îţi e vrăjită —
E blestem şi-i izbăvire;
Tu-mi eşti templu tu-ursită,
Ţie doar mă-nchin, iubire.

. . . .

Dacă te zăresc, ce jale
Biata inimă-mi sfîşie!
Sazu [80]-mi iau şi-ţi ies în cale
Să-mi cerşesc dulcea robie. [81]

---

[80] Instrument muzical popular armean, asemănător ghitarei.

[81] Traducere de Carolina Ilica din limba rusă, în *Antologie de poezie armeană*... p. 53—54.

În stihurile lui Kostandin Erzînkaţhí se simte influenţa lui Grigor Narekaţhí şi a poeziei populare, dar el tratează vechile motive în mod original şi cu mijloace noi. Tema poeziilor sale se extinde, întîlnind preocupări pentru primăvară, natură, soare, lumină, zori. În afară de sensul lor metaforic, poetul elogiază fenomenele naturale, scriind pentru prima oară un număr mare de cîntece despre iubire şi natura neîntinată. În poezia *Se făcu iată primăvară senină*, cîntă bucuria trezirii naturii, o dată cu primăvara, anotimp căruia îi dedică atenţie specială în *Poezie de primăvară şi bucurie* şi *Poezie despre primăvară şi dragoste*.

În poetica lui îşi fac loc şi durerile sale personale, plîngerile faţă de persecutorii lui, pe care-i consideră „nebuni şi proşti". În evul mediu orice precursor al unor noi concepţii făcea obiectul prigoanei, iar acesta, pentru a se apăra, invoca o pretinsă vedenie cu Hristos. Procedeu la care a apelat şi Kostandin, pentru a justifica versurile sale închinate dragostei şi naturii.

Poetul are şi alte creaţii cu conţinut social şi moralizator, cum sînt poveţele, în care se ridică împotriva lipsei de etică a societăţii în care trăia. Lirica lui Kostandin Erzînkaţhí este rodul maturizat al laicizării literaturii medievale armene, care a ajuns la un nivel superior de dezvoltare. În această perioadă s-au afirmat şi alţi scriitori, care au contribuit la îmbogăţirea genurilor literare din literatura armeană. În secolul al XIII-lea trăieşte istoricul şi poetul Stephanos Orbelian (decedat în 1304) care a scris, pe lîngă opere istorice, un poem patriotic conţinînd ideea restabilirii statului armean centralizat.

Contemporan cu Orbelian este Chaciatur Keceareţhí (1260 — cca. 1330). A activat la mănăstirea Kecearis (azi în oraşul Ţaghkadzor, la nord de Erevan), aflat atunci în principatul prinţilor Proşian şi care a lăsat moştenire o importantă operă literară originală, ca şi prelucrarea traducerii mai vechi (sec. al V-lea) a *Vieţii lui Alexandru Macedon*, scrisă de Pseudo-Callistenos. Chaciatur a versificat multe pasaje din traducere, completînd-o cu peste o sută de *cafe*, cu stihuri după modelul *hairen*-urilor şi a îmbogăţit-o cu reflecţii moralo-filozofice, lirice, exprimînd ideologia de luptă pentru eliberarea naţională, caracteristică epocii. Poetul a cîntat deopotrivă natura şi suferinţele poporului în urma invaziei tătaro-mongole, în tragedia istorico-politică *Despre dărîmarea Casei de la Răsărit*.

Poetul Terter (Derder) Erevanţhí (cca. 1290—cca. 1350) s-a născut la Erevan, dar din cauza invaziei mongole, a apucat calea pribegiei, stabilindu-se în Crimeea. Penei lui se datorează un poem dramatic despre o discuţie între struguri, vin şi un înţelept, în care strugurii şi vinul se exprimă împotriva gîndirii monahale şi înving. În felul acesta, Terter Erevanţhí introduce în literatura armeană elemente de dramă în dialog.

Un loc deosebit îl ocupă în literatura armeană, bardul suferinţelor maselor populare truditoare, poetul laic Frik (Frig — cca. 1236—1315). Se presupune că s-a născut în Armenia Răsăriteană, a fost un om bogat, dar şi-a pierdut averea în urma năvălirilor tătaro-mongole. Despre biografia

lui se știe numai din referirile sumare la persoana sa pe care le face în poeziile sale. Acest fapt a dat loc la unele speculații în privința adevăratei sale identități, care apare în două manuscrise vechi sub numele de Firik S-a presupus că „Frik" este un pseudonim. Publicistul și cercetătorul Mîgîrdiei Bodurian din România a emis ipoteza că ar fi pseudonimul sub care se ascunde în unele opere Chaciatur Keceareţhí. Prof. Manuk Abeghian contestă că ar fi vorba de un pseudonim. [82] Frik și-a primit, probabil, educația într-una din școlile mănăstirești existente, de altfel aceasta fiind singura formă de învățămînt în acea epocă, totuși operele lui nu trădează influența vechilor reguli de prozodie, de filozofie și retorică, de scolastică și teologie ce se predau în mănăstiri. Unul din meritele lui în prozodie este simțul melodic perfect. Poeziile lui sînt scrise în proporție egală în cele două măsuri tradiționale ale poeziei armene: după modelul *hairen*-urilor în versuri de 2—3—2 / 3—2—3 picioare și în versuri iambice de 4—4. Fac excepție trei poezii scrise în picioare simple de vers de 3—3—2—3. S-au păstrat circa 50 de poezii dintre care celebre sînt: *Împotriva soartei*, *Plîngere*, *Despre Arghun-han și Bugha*, *Cîntec despre moarte și deșertăciunea vieții*, poezii religioase și mistice, rugăciuni.

Frik este un poet profund liric, dar lirismul său nu este individualizat, ci este expresia unor sentimente generale naționale și umane. El era un om cu o sensibilitate deosebită, un observator cu simț critic ascuțit, un gînditor îngrijorat de situația politică și socială grea în care se găsea Armenia în acea epocă. În opera lui, ideea de eliberare de sub jugul mongol este predominantă. Din versurile sale răzbate nemulțumirea, precum și ura împotriva claselor exploatatoare și privilegiate, exprimînd concepții înaintate pentru epoca sa. Dar, fiind un produs al epocii în care trăia, el nu se putea desprinde cu totul de ideologia mistică, pe care, însă, o leagă adesea de problemele sociale.

În general, în literatura armeană a *Renașterii*, tema eliberării naționale, ivită în urma invaziilor străine și tema socială, consecință a contradicțiilor de clasă și marilor diferențe de avere, apăreau mai mult sau mai puțin în opera unor scriitori. Fără îndoială însă că în opera acestui poet-cetățean cele două teme sînt exprimate cu o deosebită acuitate. În consecință, Frik este considerat ca adevăratul întemeietor al literaturii social-politice, în cultura armeană. Problemele sociale apăruseră în Armenia încă din sec. al IX-lea, de pe vremea dinastiei bagratide, ca urmare a marilor diferențieri de clasă, între aristocrație, comercianți, cămătari, proprietari de manufacturi, cler și moșieri pe de o parte și clasa muncitorilor de la orașe și sate, care se zbătea în mizerie, pe de altă parte. Deosebirile dintre clase s-au adîncit cu timpul, mai ales în urma invaziei tătarilor, care impuneau biruri mari, suportate în special de muncitorii de la orașe și din exploatările agricole. Această

[82] Manuk Abeghian *Hayoţh hin grakanuthian patmuthiun (Istoria vechii literaturi armene)*, Vol. II, p. 246, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan , 1946.

situaţie a dus în Armenia la lupte de clasă ce s-au oglindit în fabulele lui Goş şi care nu-i erau necunoscute lui Frik, care le va transpune în versuri în poeme ca *Împotriva sorţii* şi *Plîngere*.

„Situaţia noastră-i şi mai grea,
De cînd tătarul ne e domn,
Ne-a pustiit ţara tot,
Iar pe hoţi îi puse căpetenii".

Deşi face uz de noţiunea de soartă, împotriva căreia luptase încă Eznik Koghbaţhí în sec. al V-lea, pentru poet aceasta nu este decît o figură de retorică, care nu mai înseamnă întîmplare oarbă. Frik cere lui Dumnezeu să se ghideze după principii morale, fixînd soarta oamenilor după merit, după o judecată dreaptă, spre deosebire de Soartă care este un judecător strîmb şi nedrept. Oamenii buni, înţelepţi, învăţaţi — spune el — nu au succes, sînt săraci şi nenorociţi, abia de-şi procură o bucată de pîine, casa lor este distrusă, în timp ce oamenii răi, inculţi, nebuni şi strîmbi adună averi şi ajung stăpîni. Prin urmare, poetul se plînge de inegalităţile sociale şi de nedreptatea ce se face celor merituoşi, care nu sînt apreciaţi şi nu au succes. El deosebeşte două clase: una care profită pe nedrept şi alta care e merituoasă, dar e lipsită de bunătăţile vieţii. În consecinţă, poetul se pronunţă pentru egalitate şi răsplată după merit, devenind astfel un exponent al gîndirii şi simţămintelor celor nevoiaşi.[83]

"Mai bine sărac şi înţelept,
Decît o mie de proşti cu avere".

Tema socială este şi mai evidentă în poezia *Plîngere*, unde sentimentul de revoltă se generalizează împotriva tuturor inegalităţilor între oameni ca şi în natură, împotriva impilărilor de către năvălitorii străini, ca şi faţă de indiferenţa lui Dumnezeu pentru suferinţele poporului armean, pe care l-a lăsat pradă asasinilor şi jefuitorilor, ceea ce-l face pe poet să se îndoiască, pentru moment, de bunătatea lui, întrucît asistă cu indiferenţă la zdrobirea celor slabi, dezmoşteniţilor, nevinovaţilor lipsiţi de apărare şi la triumful forţei brute, a şansei oarbe, a abilităţii ticăloase.

Poezia este inspirată în mod nemijlocit de prigoana începută de tătari împotriva armenilor, în 1295, dar plîngerile lui Frik, „din amărăciunea inimii", se extind la toate domeniile vieţii sociale. La poeţii anteriori, se vorbea numai de „imparţialitatea şi dreptatea" lui Dumnezeu şi, de la Eznik Koghbaţhí încoace, presupusa atitudine a lui Dumnezeu era explicată, în mod naiv, prin aceea că din cauza „vinovăţiei" poporului armean i se întîmplau toate nenorocirile. Dar, în sec. al XIII-lea, cînd spiritul religios slăbise oarecum, poetul ajuns la vîrsta de 60 de ani îşi permite să „discute" cu Dumnezeu împreună cu oropsiţii sorţii din generaţia lui.

---

[83] Manuk Abeghian, *op. cit.*, Vol. II, p. 258—259.

Poetul încearcă să-şi explice rădăcina relelor. În problema nenorocirilor naţionale, el consideră drept cauză existenţa pe pămînt a numeroase popoare, în loc de unul singur:

„Cîte popoare născutu-s-au pe pămînt!
Şi fiecare altă limbă a grăit
Iar nici unul nu-l place pe celălalt".

Aceasta ar fi o cauză obiectivă, dar există alte nenorociri şi nedreptăţi, pentru care poetul se ia la sfadă cu Dumnezeu. În primul rînd, în ceea ce priveşte naţiunea armeană, care suferă de crimele şi distrugerile năvălitorilor străini: „Deşi nu sîntem nici stuf nici buruieni, îi laşi să ne dea foc ca nişte mărăcini... Şi dacă nu sîntem buni de nimic /, Distruge-ne măcar dintr-o singură lovitură / Pentru ca să-ţi uşurezi inima o dată / Dacă-i adevărat că toate acestea se fac din vrerea ta / O, Dumnezeule atotputernic şi bun!"

Dar poetul vede şi alte nedreptăţi ce se întîmplă pe pămînt, tot din vina lui Dumnezeu. De ce trăieşte unul numai zece ani, altul peste o sută? De ce are unul mai mulţi copii, altul nici unul?

Ceea ce-l revoltă cel mai mult pe poet sînt însă inegalităţile şi nedreptăţile sociale:

„Unul este nobil din naştere
Altul se naşte cerşetor
Unul stăpîneşte mii de cai şi catîri
Altul nu are nici măcar o capră sau o oaie...

Unul posedă mii de monede de aur,
Altul n-are nici măcar o para de aramă,
Unul posedă perle cu miile,
Altul nu are nici măcar un mărgean
....
Unul se-mbracă în mătăsuri şi stofe purpurii,
Altul nu are o cămaşă pe el;
Unul face numai rău şi toate-i izbutesc,
Altuia nimic nu-i reuşeşte, deşi nu face decît binele.

Unul se-mbogăţeşte, jefuind pe alţii,
Altul sărăceşte, pierzînd şi ce-a agonisit;
Unul posedă o forţă extraordinară,
Altul este slab şi sfios.

Cel puternic se năpusteşte cu furie
Şi fără milă taie beregata celui slab,
Îi răpeşte soţia şi copiii
Şi îi duce în pribegie pentru veşnicie.

Prinţii pe care i-ai pus în fruntea popoarelor
Se poartă ca lupii,
Ciobănind oile sau iepurii,
Ori precum leii puşi în fruntea turmelor,

. . . .

Bietul sărac vine ruşinat
Supus, liniştit şi modest
Stă în ultimul rînd,
Umil, obscur şi dispreţuit.

. . . .

Omul bogat este onorat
Pretutindeni i se aduc omagii,
Chiar de e orb sau chior,
Infirm, prost sau şchiop.

De comite lucrurile cele mai ruşinoase,
Nimeni nu îndrăzneşte să le observe;
Este întotdeauna onorat de toată lumea
Şi este în mare cinste."

Valoarea lui ca poet umanist creşte prin faptul că leagă problemele naţionale de cele sociale.

Într-una din poeziile sale, vorbeşte despre lipsa de unitate a popoarelor creştine în faţa invaziei tătaro-mongole, socotind că mare parte din vină o poartă francii şi bizantinii.

Pe de altă parte, Frik demască tarele claselor privilegiate ale creştinilor, numindu-i direct: nobilii, bogătaşii, călugării, episcopii, regii, preoţii, doctorii în ştiinţe, pustnicii, pontifii, cu un cuvînt toţi, în afară de muncitori. Nici un reprezentant al claselor privilegiate nu scapă de biciuirea usturătoare a poetului. Pînă şi în problemele vieţii şi morţii, poetul socoteşte că moartea este îngrozitoare numai pentru cei bogaţi, puternici şi exploatatori, care profită de toate bunătăţile de pe pămînt, în timp ce pentru cei asupriţi, înfometaţi şi suferinzi, moartea îi izbăveşte de situaţia lor mizeră.

Frik rămîne un mare liric, ştiind să folosească cu măiestrie toată gama prozodiei, iar în conţinut, să treacă de la un gen la altul, într-un stil variat, vioi, cu elemente dramatice de umor şi de satiră.

Literatura armeană în Armenia Ciliciană. Armenii stabiliţi în Cilicia, pe malurile Mării Mediterane, au dezvoltat toate genurile culturii armene, care a ajuns la epoca sa de înflorire maximă în secolele XII—XIV. Aici, după cum arăta Nicolae Iorga, s-a creat o mare sinteză, care a durat două secole, între cultura armeană tradiţională şi cultura francilor, adusă de cruciaţi [84].

---

[84] Nicolae Iorga *Brève histoire de la Petite Arménie — l'Arménie Cilicienne*, p. 5, Paris, 1930.

Dintre numeroasele figuri ale literaturii medievale armene s-au impus nume ca: Nersés Şnorhalí, Grigor Tîghá, Nersés Lambronaţhí, Vardan Aigekţhí ş.a.

Personalitatea lui Nersés Şnorhalí, adică Nersés Graţiosul (1100—1173), se impune cu autoritate în mai multe domenii ale literaturii şi vieţii sociale. Născut în castelul Ţovkh situat la graniţa Ciliciei orientale cu Siria, în familia princiară Pahlavuní, strănepot al lui Grigor Magistros, şi-a primit educaţia în şcoala de la Mănăstirea Karmir (Roşu) sub îndrumarea cunoscutului cărturar Stephanos Manuk Vardapet. El şi-a petrecut o mare parte a vieţii sale în palatul Catolicosului, unde fratele său Grigor al III-lea era catolicos, pe scaunul căruia s-a urcat el însuşi, după moartea acestuia. El a fost nu numai un mare poet, ci şi un filozof, pedagog, traducător, comandant militar şi activist obştesc. A lăsat o bogată moştenire literară, atît în proză, cît şi în versuri. Proza cuprinde epistole şi diferite comentarii legate de activitatea sa politico-socială. Un loc deosebit îl ocupă în această categorie lucrarea *Epistolă generală* (1166), care se adresează către toate păturile poporului armean şi toate grupurile cu caracter politic sau bisericesc. Scopul *Epistolei* era de a aplana contradicţiile interne ascuţite, de a apăra pe cei oprimaţi de cruntele spolieri şi înjosiri din partea stăpînitorilor. Şnorhalí susţine cu tărie că *toţi oamenii vin pe lume cu drepturi egale*, o teorie foarte avansată pentru vremea lui, avînd multe implicaţii în viaţa socială.

Un alt grup de epistole se referă la relaţiile diplomatice şi în care autorul atacă propunerile prezentate de Bizanţ, în scopuri expansioniste şi de pe poziţii de forţă, în contradicţie cu concepţia sa progresistă ca tratativele dintre armeni şi bizantini să se poarte de pe *poziţii de egalitate.*

Scrisorile sale, care se referă şi la problema unei eventuale uniri a Bisericii armene cu cea bizantină, constituie un preţios izvor de cercetări.

Valoroase sînt scrierile sale legate de educaţie şi învăţămînt, cu atît mai importante cu cît ele vin din partea unei personalităţi oficiale şi conţin propuneri şi hotărîri statale.

Trăind în deceniile premergătoare naşterii Regatului Armeniei Ciliciene (1198) scrierile sale urmăresc concentrarea forţelor armenilor răspîndiţi în diaspora, în jurul ideii patriei, a unităţii interne şi pentru crearea unui regat al tuturor armenilor. În acest spirit sînt scrise şi alte lucrări în proză sau în versuri *(Către nepotul meu Apirat, Roman, Plîngere despre Edesa)*.

Şnorhalí a îmbogăţit tematica *şarakan*-elor, *ganţ*-urilor şi rugăciunilor, făcînd elogiul personalităţilor de stat din trecut şi al eroilor jertfiţi pentru libertatea patriei. El a fost primul poet, care a exprimat în aceste genuri idei pur patriotice. Sînt relevante în acest sens şarakanele dedicate regelui Abgar, lui Tîrdat cel Mare şi reginei Aşchen, poemul *Eroii de la Avarayr* şi în deosebi poezia *Admirabil, încununat cu lauri*, dedicată faptelor de eroism ale Vardanienilor (din bătălia cu persanii, în anul 451).

Şarakanele sale, care cîntă natura şi trezirea spiritului uman, s-au bucurat de mare popularitate secole de-a rîndul *(Dimineaţa luminii, Toată lumea, Trezeşte-te gloria mea* etc.). Iată cîteva rînduri din cîntul *Dimineaţa luminii:*

„Dimineață a luminii, soare al dreptății, lumina ta
să mă-nsenineze!
Trezește-te, Doamne, pentru a ne ajuta; trezește-mă
din somn
Fă ca să fiu aidoma cu îngerii!“

Ca o noutate în literatura armeană apar poeziile didactice educative și care urmăresc, pe de o parte, să dea cititorilor cît mai multe cunoștințe utile și, pe de altă parte, să întărească conștiința lor națională.

Poemul *Despre cer și podoabele sale* (1162) conține cunoștințe de astronomie. De numele lui Șnorhalí este legată și cultivarea și perfecționarea genului ghicitorilor (300 la număr) despre care autorul afirmă că sînt destinate laicilor, „pentru a avea la dispoziție un mijloc util de distracție, în loc de a-și pierde timpul cu pălăvrăgeli fără de conținut“. Tema ghicitorilor se referă la natură, traiul oamenilor, istoria armenilor și beletristică.

Romanul conține fragmente din istoria armenilor, scris în genul poemelor eroice homerice, avînd ca scop, după cum susține autorul, educarea cititorilor în spirit patriotic, de rezistență și fermitate.

Capodopera lui în domeniul poemelor patriotice este *Plîngerea pentru Edesa* (1145), cea mai reprezentativă lucrare a poeziei politice armene, cu caracter lirico-epic. Sînt descrise amănunțit, asediul, apărarea, ocuparea, masacrul și jefuirea orașului Edesa (Urfa), capitala unui stat al cruciaților franci, avînd și o populație armeană, în 1144, de către trupele califului din Mosul. În poem, vorbește eroul liric, cu sentimentele și trăirile sale, cu încrederea sa în viitor și optimismului său. Edesa este personificată într-o văduvă, care și-a pierdut fiii, își plînge soarta și nenorocirea, îl blestemă pe dușman, nutrește speranța de răzbunare și visează despre fericire. Poetul a creat în felul acesta caracterul viu și integral al femeii și al mamei, cu accente emotive și impresionante:

„Atunci ne-au potopit urlînd
Agarii ca aduși de vînt,
Prădînd, arzînd și omorînd
Copiii noștri toți de-a rîndul,
Cetate-naltă dărîmînd,
Dînd zidurile la pămînt,
Ruine-n urmă-le-așternînd,
Și jaf, și scrumuri fumegînd.
. . . .
Din fala cea de oarecînd
Lăsară jale și spăimînt.
Tîlharul lacom și flămînd
Răpi și bunuri și pămînt.
Amaruri cum n-au fost nicicînd
Ne-au rupt cerbicea și ne-au frînt.
. . . .

Au dat prin spăngi cu-ndemînare
Sugari, bolnavi, moşnegi, fecioare.
Ce le păsa de-un prunc că moare?“ [85]

Folosind, în alte locuri, antiteza, poetul descrie barbariile duşmanului şi faptele de eroism ale locuitorilor oraşului. Înfăţişînd spectacolul apocaliptic al distrugerilor, autorul se referă şi la problemele sorţii poporului armean, la vechile capitale din Armenia Mare, distruse şi ele de năvălitori, la posibilitatea şi visul renaşterii statului armean, menţinînd trează în conştiinţa poporului ideea libertăţii şi independenţei politice. Este demn de relevat faptul că în „Plîngere“, poetul, deşi om al bisericii, nu se conduce după preceptul creştinesc de împăcare cu soarta şi resemnare, ci ajunge la concluzia că „libertatea poate fi cîştigată numai prin luptă şi victorie“ [86].

Meritul lui Nersés Şnorhalí în dezvoltarea prozodiei armene este foarte mare. El a scris în toate cadenţele folosite în poezia armeană, utilizînd şi unele de tip nou, a perfecţionat acrostihul şi a introdus rima schimbătoare. Caracterizînd opera sa, Manuk Abeghian, cercetător profund al operei poetului, scria: „La jumătatea secolului al XII-lea, poezia noastră coborîse din cer pe pămînt, cu suspinele delicate sau emoţiile serioase, cu accentele dulci ale lui Snorhalí... totul uşor şi cu gust, neforţat şi viu“.

Continuînd tradiţia poeţilor-cetăţeni patrioţi, Grigor Tîgha (Krikor Dîgha) (cca. 1130—1193), nepot de frate al lui Nersés Şnorhalí şi succesorul lui pe scaunul catolicosal, la moartea acestuia în 1173, a cultivat poezia social-patriotică.

Ceea ce este de remarcat e faptul că, în scrierile sale, nu întîlnim nici un rînd, nici un *şarakan* sau *ganţ* pentru necesităţile bisericii. Toate scrierile sale sînt dedicate problemelor arzătoare ale vieţii social-politice.

Plîngere pentru Ierusalim (1189), scrisă după căderea oraşului în mîinile musulmanilor (1187), este un poem epico-liric în 3000 de versuri, în care dezvoltă ideea patriotică din „Plîngerea pentru Edesa“ scrisă anterior de Nersés Şnorhalí, făcîndu-se campionul proiectului de identitate politică independentă a Armeniei Ciliciene. Tîgha ajunge la concluzia că pericolul musulman trebuie înfruntat cu forţe proprii şi luptă neîntreruptă, avînd în vedere lipsa unui front unit al ţărilor creştine.

Grigor Tîgha a mai scris o *Carte a Plîngerii*, în care, de pe poziţii umaniste, demască ipocrizia, goana după cîştig, lipsurile îndurate de săraci şi orfani în societatea în care trăia. Poetul, înşelat şi dezamăgit, negăsind pe pămînt pacea dorită, apelează la Dumnezeu, întrebînd: de la cine să cer un scut izbăvitor, un coif de siguranţă, o săgeată a victoriei, o armă a păcii, fiindcă toţi seamănă cu viperele. El este nemulţumit şi de Papa de la Roma, pentru că nu şi-a respectat promisiunile făcute poporului armean.

---

[85] Traducere de Haralambie Grămescu în *Antologie de poezie armeană*, p. 35, 38, Bucureşti, 1981.

[86] *Hay midjnadarian grakanuthiun (Literatura medievală armeană)* p. 94, Erevan, 1986.

Grigor Tîgha se afirmă ca un poet cugetător, care, văzînd ruptura dintre cele mai nobile dorinţe ale omului şi realitate, încearcă mari suferinţe.

Şi în literatura Armeniei Ciliciene s-a dezvoltat *fabula*, avînd ca ilustru reprezentant pe Vardan Aigekţhí (cit. rom.: Aighekţí — arm. occid.: Vartan Aikegţí) care a trăit în sec. XII—XIII. S-a născut în comuna Maratha din Armenia Ciliciană, a activat în diferite provincii. Şi-a primit educaţia la şcoala din mănăstirea Arkhakaghin, după care a obţinut titlul de vardapet-vartabed (doctor în ştiinţe), a devenit predicator şi, începînd din anul 1210, s-a stabilit şi a lucrat în mănăstirea Aigek, de unde i se trage şi porecla. Ni s-au păstrat numeroase opere de-ale lui ca: epistole, discursuri, fabule, anecdote, nuvele etc. În primii ani de activitate ca predicator, el a alcătuit culegerea intitulată *Rădăcina credinţei*, care cuprinde fragmente alese din literatura oratorică şi teologică armeană. Materialele din această culegere au fost folosite de autor în combaterea calchedonismului. Discursurile şi epistolele sale demască şi condamnă, ca şi precursorii săi, tarele societăţii în care trăia şi viciile umane, avînd prin aceasta o uriaşă importanţă documentară, pentru cunoaşterea epocii sale.

În cursul activităţii sale de predicator, Aigekţhí s-a interesat de fabulele populare, pe care le-a utilizat în discursurile şi predicile sale, reuşind să-şi exprime astfel ideile într-un mod cît mai plastic şi pe înţelesul tuturor. Pe această cale, el a introdus în literatura armeană genul de *discurs fabulat*. A întocmit o culegere, cuprinzînd atît fabulele populare cît şi cele originale, create de el, intitulată *Fabulele Vardapetului Vardan*. A fost foarte apreciată de publicul cititor, multiplicată de copişti în decursul veacurilor şi tipărită mai tîrziu (1668) la tipografia armeană din Amsterdam (Olanda) sub titlul *Cartea vulpii*, dar în ea au fost introduse şi fabule create de alţi autori necunoscuţi.

Este demn de relevat faptul că în fabulele lui Vardan un loc precumpănitor îl ocupă problemele sociale, în cadrul cărora el apare ca un critic al relaţiilor de producţie din societatea feudală, relaţii privite din punctul de vedere al celor mulţi şi obidiţi. În această privinţă, fabulele lui au multe puncte comune cu cele ale lui Mîchithar Goş. Din fabulele sale rezultă că masele populare erau strivite sub povara sărăciei, aspect ilustrat în fabula *Prinţul şi văduva*:

„Era odată un prinţ foarte rău şi nedrept.
În acelaşi oraş trăia o văduvă, pe care prinţul o jecmănea, impunîndu-i biruri grele. Iar femeia în rugăciunile ei cerea lui Dumnezeu să-l păstreze în pace.

S-au dus oamenii şi i-au vestit prinţului:

— Se roagă pentru răul pe care i-l faci.

Atunci veni Înălţimea Sa şi-i spuse:

— Eu nu ţi-am făcut bine, tu de ce te rogi pentru mine?

La care ea îi răspunse astfel.

— Tatăl tău era un om rău. Eu l-am blestemat şi a murit.
Te-ai aşezat tu în locul lui şi eşti mai rău. Mi-e
teamă că, dacă mori, fiul tău va fi şi mai rău".

În multe alte fabule se exprimă ideea că atît stăpînii clericali cît şi cei laici, trăiesc pe seama venitului muncitorilor (fabulele *Boul şi calul*, *Biserica şi moara de apă* etc.). În fabula despre *Sf. Gheorghe şi vulpea* sînt satirizaţi aceia care trăiesc din mită, atît în această viaţă (pămîntească), cît şi după moarte, ca „sfinţi". În această categorie intră şi unii clerici şi funcţionari de stat, satirizaţi în *Preotul hoţ şi văduva*, *Preotul corupt*, *Judecătorul corupt şi un borcan de ulei*. El biciuieşte cu satira sa şi pe aceia, ale căror fapte contrazic vorbele (*Săracul, preotul şi Evanghelia*, *Ermitul şi dulăul*, *Ermitul şi prinţul turc*, *Stăpînul de măgari şi lupul* etc.). Totodată, Aigekţhí face elogiul cîştigului prin muncă cinstită în fabulele *Cîştig pe merit*, *Văduva şi fiul*, *Viermele, albina şi furnica* etc.

În felul acesta problemele laice au intrat din plin în domeniul literar clasic, cu toate amănuntele şi complicaţiile vieţii de toate zilele.

Creaţiile sale sînt scrise într-un stil figurat şi într-o formă literară perfecte, creînd, împreună cu fabulele lui Mîchithar Goş, un nou gen valoros al prozei artistice armene, care a rămas inegalat în secolele următoare.

Literatura armeană în secolele XIV—XVIII. În ciuda condiţiilor nefavorabile, care au urmat după prăbuşirea ultimului stat armean din Armenia Ciliciană (1375) şi cotropirea Armeniei de către turci, persani, mongoli, mameluci, atît în rîndurile populaţiei armene rămase în ţară, cît şi ale celei din emigraţie, a crescut interesul pentru literatură şi în special pentru operele clasice din secolele anterioare. Este demn de notat că şi în aceste condiţii grele, a pierderii independenţei şi a existenţei statale, au apărut personalităţi marcante în literatură, artă, ştiinţă, care au continuat tradiţiile naţionale. Fără îndoială, însă, că cultura armeană ar fi luat un alt avînt, dacă ar fi beneficiat de existenţa unui stat naţional.

În perioada menţionată, a continuat laicizarea literaturii medievale armene, care s-a apropiat şi mai mult de popor, devenind un bun al maselor largi. Apar culegeri de poezii *şarakan*, *ganţ*, culegeri de poezii *tagharan*, culegeri de melodii. Acestea cuprindeau adesea cîntece religioase laolaltă cu creaţii laice, care cîntau dragostea, natura, patriotismul, dorul de patrie, se refereau la evenimente ca, foametea, cutremurele, amănunte din viaţa de toate zilele, povestiri satirice şi distractive. În *tagharan*-uri au început să apară treptat şi poezii populare, precum şi cele create şi cîntate de *gusani* (trubaduri). În culegeri predomină cîntecele de iubire cu conţinut tandru şi senzual. Un loc important îl ocupă cele intitulate *Tagh despre dragoste şi primăvară*, în care este preamărită trezirea naturii şi sînt descrise scene de primăvară. În acest cadru general, şi autorii de poezii religioase scriu lucrări de inspiraţie laică, în care leagă tema dragostei, a primăverii şi bucuriei de idei religioase.

O altă categorie de poezii se va ocupa de teme satirice, despre: vin, fumat, ospăţuri ş.a. Obiecte de umor vor constitui şi puricele, păduchea, măgarul,

cuțitul, măselele dureroase. Sînt satirizați avarii, bețivanii și oameni cu diferite alte vicii, teme legate adesea de fabule metaforice.

O categorie interesantă de poezii din culegeri este cea conținînd dialoguri în versuri, expresie a luptei de idei și concepții privitoare la suflet și trup, cer și pămînt. Dialogul în contradictoriu se termină fie cu o unitate de vederi, fie cu victoria ideilor laice.

Și în această perioadă s-au scris „plîngeri" legate mai ales de evenimentele tragice din viața poporului armean, evenimente ce se soldau cu masacre, deportări, prizonierat, ducerea în captivitate a copiilor, cu scene sfîșietoare la despărțirea lor forțată de părinți, incendierea orașelor și satelor, distrugeri. O parte din plîngeri se referă la soarta tristă a unor persoane sau la prigoana împotriva unor emigranți în țările gazdă.

O dată cu sporirea numărului de pribegi stabiliți în regiuni îndepărtate de patria lor, s-a creat genul *cîntecelor de pribegie*, de dor de patrie, ca cele închinate pribeagului sau în mod simbolic cocorului, căruia i se cere să aducă vești din locurile natale. În unele poezii, aceste idei se exprimă metaforic; poetul se imaginează o privighetoare, care se adresează trandafirului (patria), un gen ce s-a dezvoltat mai cu seamă în secolele XVI—XVIII.

În culegeri se întîlnesc poezii de popularizare a unor cunoștințe practice și științifice (de istorie, geografie, astronomie, calendaristică etc.), precum și didactice.

Înrudiți ca gen literar și artistic cu *gusanii*, în secolele XVI—XVII, apar *așughii*, cu cîntecele lor lirice, cîntate și executate, adesea, cu acompaniament de instrumente muzicale. Deși *așughii* au o origine generală orientală, genurile literare cultivate de ei au legături strînse cu cîntecele populare armene și ca tematică se preocupă, pe lîngă ideea de dragoste, de problemele referitoare la situația politică, lupta pentru independență, frămîntările și suferințele poporului armean. Marii lor reprezentanți au fost Naghaș Hovnathan, Baghtasar Dîpir (Tîbir) și genialul Saiath-Nova.

Un gen nou, cultivat mai ales în secolele XIV—XVIII, a fost *colofoniile* sau *memorialele*, cuprinse la sfîrșitul manuscriselor. Generațiile de copiști, dintre care mulți erau ei înșiși oameni culți și cu talent scriitoricesc, consemnau la sfîrșitul lucrării copiate date cronologice, evenimente istorice petrecute în timpul vieții lor, comentarii, relatări despre condițiile în care au copiat, în așa fel, încît acestea au valoare literară.

Unul dintre cei mai originali scriitori ai epocii a fost, fără îndoială, Arakhel Siunețhí (cca. 1350—1425) nepotul de soră al cunoscutului filozof și rector al Universității din Tathev, Grigor Tathevațhí. El și-a primit educația la această Universitate, ocupîndu-se de literatură, știință și pedagogie. Lucrarea sa *Despre gramatică*, scrisă sub formă de întrebare și răspuns, atinge un grad înalt de dezvoltare a gîndirii armene în domeniul gramaticii și esteticii. În operele sale poetice, Arakhel Siunețhí se postează pe pozițiile pietății creștine, sperînd să ajungă pe această cale la fericirea socială și națională. Ele se referă, de asemenea, la problemele educării în spirit patriotic și etic a păturilor eclesiastice și laice. În elogii, el se exprimă în stilul

poeziilor laice, dînd loc la interpretări ambigue în ceea ce privește obiectul dragostei, pe care o descrie cu atîta pasiune, încît cititorul nu-și dă seama dacă e vorba de o femeie sau realmente de o dragoste divină, cum pretinde poetul la sfîrșit.

Imaginația și fantezia poetului își dau frîu liber în poemul liric *Cartea raiului*, în care cititorii fac cunoștință cu „viața" de toate zilele de dincolo de mormînt, pînă la îngrozitoarea judecată din urmă și apoi în rai sau în iad. Totul e prezentat atît de realist încît îl face pe cititor să creadă că într-adevăr ar exista încă o viață după moarte, cu probleme de toate zilele. Despre toate acestea povestesc, fie poetul, fie cei morți. Aceștia din urmă se adresează celor vii, dîndu-le sfaturi și arătîndu-le, totodată, existența lor tristă, suferințele lor, plictiseala, dorul de care sînt cuprinși, pentru a intra în legătură măcar verbal cu frații de pe pămînt, lucru devenit însă imposibil.

Autorul nu urmărește într-atît expunerea concepțiilor religioase, pe cît umanizarea poeziei, printr-o introspecție psihologică, dezvăluirea cutelor ascunse ale spiritului uman și prezentarea irealului prin cunoașterea mai adîncă a realului. Și astfel, în loc de viața de dincolo de mormînt, cititorul ia cunoștință, de fapt, de realitățile concrete ale vieții de pe pămînt, cu toate frămîntările personale ale oamenilor, cu problemele lor sociale și politice. Personajele poemului, fie că sînt prezentate ca oameni vii sau morți, fie fizic, fie spiritual, apar ca niște făpturi apropiate și pe înțelesul tuturor, care suferă, atît pe pămînt, cît și „dincolo". Pe pămînt, ca urmare a prigoanelor, jafurilor, a celor ce comit nedreptăți, iar pe cealaltă lume, din cauza severității sfinților și a maltratărilor diavolilor.

Cartea raiului a fost comparată, ca structură, cu *Comedia divină* a lui Dante. Făcînd o descriere colorată a chinurilor veșnice ale păcătoșilor și plăcerile veșnice ale nevinovaților, referindu-se totoată la realitățile din această lume, poetul a urmărit scopuri moralizatoare și didactice, pentru a feri pe oameni de acțiuni condamnabile și a sădi în ei bunătatea.[87]

Capodopera lui Arakhel Siunețhi este *Cartea lui Adam*, scrisă între 1401—1403 și în care este tratat subiectul biblic al izgonirii lui Adam și Eva din rai, problema pierderii fericirii de către omenire, care amintește de situația politică a poporului armean. După cum arăta Nicolae Iorga [88], Siunețhi este un fel de Milton armean: „Iată deci că acest Arakhel — spune el — călugăr într-o mănăstire, nu se limitează numai la reproducerea *Bibliei* și a expune în ce mod s-a comis păcatul originar, ci o prezintă pe Eva vorbind lui Adam, seducîndu-l. Călugărul face dovada că cunoaște acest instinct, pe care nu l-a putut întîlni în viața sa: fără să fi fost expus acestor seduceri, el le intuiește, găsește în imaginația sa de poet tot ce este necesar, pentru a demonstra, cum un bărbat poate fi pus în situația de a face ceea ce

---

[87] *Hay midjnadarian grakanuthiun (Literatura medievală armeană)* pp. 125—126, Erevan, 1986.

[88] Nicolae Iorga *Brève Histoire de la Petite Arménie, l'Arménie Cilicienne*, p. 82, Paris 1930.

nu doreşte, datorită influenţei femeii". Poetul insistă asupra faptului că bărbatul, care se ataşează de femeie, „îşi pierde capul, precum un beţiv". N. Iorga conchide că „la Arakhel Siuneţhi se regăsesc, în acelaşi timp, atîta satiră şi atîta divinizare sentimentală, lucruri ce aparţin Occidentului".

Poemul are un caracter dramatic cu personaje (Dumnezeu, Adam, Eva), care întreţin dialoguri şi monologuri. Şi în acest poem, lucrurile imaginare sînt redate cu amănunte materiale, cu analize psihologice.

Poemul *Cartea lui Adam* reprezintă o noutate în literatura medievală armeană.

La sfîrşitul secolului al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea s-au evidenţiat o seamă de prozatori şi poeţi, dintre care este mai cunoscut grupul din comuna Por (Bor) din provincia Bagheş (Pagheş), la sud-vest de lacul Van. Din acest grup de scriitori au făcut parte Arakhel Baghişeţhí, Mîkîrtici Naghaş, Sadagha Poreţhí şi alţii.

Arakhel Baghişeţhí (cca. 1380—1454) este cunoscut pentru panegiricele, hagiografiile, poemele, plîngerile, poeziile cu conţinut patriotic, moralizator, social. A fost printre primii poeţi armeni, care au dezvoltat tema pribegiei. Într-una din poeziile sale moralizatoare condamnă alcoolismul, considerîndu-l cel mai mare rău social, care duce la omucideri, tulbură mintea, slobozeşte limba cu vorbe murdare...

Cea mai bună operă a lui Baghişeţhí trebuie considerată *Plîngerea pentru capitala Istanbul*, legată de căderea Constantinopolului în mîinile turcilor (1453).

În primele două părţi ale *Plîngerii*, poetul descrie prin antiteze trecutul strălucit al capitalei bizantine, în contrast cu prezentul tragic şi distrugerea ei. În ultima parte a lucrării, se referă la proiectul eliberării Constantinopolului şi Armeniei cu ajutorul Occidentului.

Consăteanul său, Mîkîrtici Naghaş (Naghaş în limba persană — pictor născut cca. 1394 — mort cca. 1470), a fost un talent multilateral: poet, miniaturist, pictor de fresce, arhitect, episcop. În urma prigoanei la care a fost expus în oraşul Amid (Diarbekir), unde fusese înscăunat ca episcop şi construise catedrala armeană (distrusă de mahomedanii fanatici), a emigrat la Constantinopol şi apoi în Crimeea, la Caffa (Teodosia), unde a rămas patru ani. La sfîrşitul vieţii, îl regăsim la Amid. A scris un mare număr de poezii, dar s-au păstrat numai 12—13, care s-au impus prin valoarea lor, prin suflul lor patriotic, prin spiritul laic, cîntarea iubirii şi a naturii, condamnarea racilelor sociale. Sub pana lui, cîntecele de pribegie ating un nivel înalt, neegalat de alţi poeţi armeni din evul mediu. Deplîngînd soarta cruntă a pribeagului, el pare să disuadeze pe muncitori de a-şi părăsi patria:

„Nu te mai tîngui, pribege.
Cu tînga dorul nu-l alini.
În lumea-n care chinu-i lege,
Zadarnic plîngi tu şi suspini.

Cu bocetele tale-amare
Nu înfloreşti, vai, nici o floare,—
Zadarnic umbli pe hotare
Cu ochii trişti, de lacrimi plini!"

Cel surghiunit, cu nenorocul,
Oriunde-ar fi, s-a logodit.
El nicăieri nu-şi are locul,
El nicăieri nu-i fericit.
Printre străini, el e străinul
Care-şi ascunde-n piept suspinul,
Ca nimeni să nu-i ştie chinul
Şi-al sufletului dor cernit!

În poeziile sale gnomice şi în panegirice, el condamnă aspectele negative ale vieţii sociale, spiritul de răzbunare, lăcomia, intoleranţa etc., iar în alte poezii se referă la deşertăciunea lumii sau la problema morţii:

„O, fraţilor, sînt vis şi fum a'lumii legi!
Au unde sînt sultani şi hani, vlădici şi regi?
Zideşti cetăţi, palate-nalţi, legi şi dezlegi —
Tot sub pămînt vei căpăta cămin de veci!

Să nu te laşi purtat, Naghaş, de doruri seci;
Nu te-amăgi a dobîndi averi întregi;
Sub darda grea a Morţii reci ai să te pleci —
Tot sub pămînt vei căpăta cămin de veci!

Lumea-i aşa, nu te-aştepta la nici un bine:
O zi voios, şi-apoi de-a rînd durerea vine;
Mîhniri adînci fiece om ascunde-n sine.
După nădejdi vin deznădejdi, chin şi ruşine".[89]

Poetul, deşi eclesiast, se eliberează de ideologia religioasă şi adoptă concepţii umanitare laice. Poezia sa *Despre lăcomie*, care se distinge prin bogăţia imaginilor, ritmul desăvîrşit şi forţa generalizatoare, este un puternic act de acuzare la adresa societăţii în care trăia, văzînd cauza principală a tuturor relelor în lăcomia umană. În acest context, el demască atît pe stăpînii spirituali cît şi pe cei lumeşti. Astfel, regii şi prinţii se războiesc şi umplu lumea de sînge în numele lăcomiei; episcopii încalcă legile şi iau mită, mînaţi fiind de lăcomie; preoţii se bat cu ciomege şi cîrje, îşi zmulg bărbile, îşi rup fălcile, totul din lăcomie.

Tendinţa spre laicism se manifestă cu mai multă pregnanţă în cîntecele sale despre natură şi de nuntă, dintre care cel mai cunoscut este metafora *Despre privighetoare şi trandafir*.

---

[89] Traducere de Haralambie Grămescu, în *op. cit.*, p. 74—76.

Un reprezentant de seamă al liricii medievale armene a fost şi Grigorís Aghthamarţhí (cca. 1480–1544), care ne-a lăsat aproape 30 de poezii, caracterizate prin folosirea intensă a alegoriilor, stil luxuriant, expresie fidelă a stărilor sufleteşti ale eroului. Ca şi Narekaţhí şi alţi poeţi premergători, Aghthamarţhí suferă de dualitatea şi contradicţiile dintre trup şi suflet. A scris şi poezii laice şi poezii religioase, printre care plîngeri şi elogii. În poeziile lirice, în care cîntă natura, primăvara şi dragostea, simţim suflul poeziei populare.

Poetul, devenit catolicos de Aghthamar (1512–1544), nu se sfieşte să-şi mărturisească iubirea pentru femeia, poate imaginară, dar care îi răscoleşte inima, ca în acel *Cîntec de iubire:*

„Ţi-i sînul cuib de mîngîiere,
Pe buze vorbele-ţi sînt miere,
Iar strălucirea ta întreagă,
Mi-e-n suflet jar şi adiere."
. . . .

Sau în încheierea poeziei sale alegorice *Cîntecul trandafirului şi al privighetorii:*

„Aghthamarţhí, vai, cîte-ndrugi în versul tău flecar!
Aminte-adu-ţi că pe pămînt iubirea e pojar:
Ţi-aprinde sîngele, şi-apoi îţi lasă-n piept amar.
Or are bucuria rost, cînd după ea, plîngi iar?"
. . . .

În cele trei poezii pe care le-a scris pe tema trandafirului şi privighetorii, el exprimă trăiri polivalente ale dragostei ca: dăruire de sine, dorul, bucuria revederii, tristeţea dezamăgirii, cu toate nuanţele fine psihologice.

Imaginile, pe care le foloseşte poetul, sînt pline de tîlc, bogate în conţinut, originale, pline de măiestrie artistică. Astfel, într-una din poezii, Aghthamarţhí descrie sprîncenele femeii iubite drept arcuri, iar genele drept săgeţi, cu care frumoasa a rănit inima poetului.

Într-o seamă de alte poezii și în colofonii, el își exprimă sentimentele patriotice şi durerea ce l-a cuprins pentru situaţia politică grea a patriei, de care este conştient, cu atît mai mult cu cît el însuși este un descendent al dinastiei Arţruní din Aghthamar, fosta capitală a regatului din Vaspurakan.

Frămîntările sale sufleteşti pe care le-a destăinuit în poezia *Gîlceava sufletului cu trupul* se regăsesc în stihurile de mai jos:

„Trupul, Doamne-i vatră de păcate,
Şi mă leagă-n lanţuri şi-n lăcate,
Geamăt crîncen sufletul frămîntă
Că-are să-l ajungă grea osîndă
. . . .

O, Grigoris, cînd ai să te speli
De noroiul negrelor greşeli?
Cugetă: e timp de somn acum?
Toate trec, iar viaţa-i ca un fum" [90].

În afară de activitatea poetică a desfăşurat activitate de copist şi a ilustrat unele manuscrise cu miniaturi.

Un mare liric medieval, care a trăit peste o sută de ani, acoperind tot secolul al XVI-lea a fost Nahapet Khuceak (Nahabed Kuceag), născut la începutul secolului, în comuna Charakonis din provincia Vaspurakan de la lacul Van. Identitatea şi creaţia lui dau încă loc la controverse. Tot ce se ştie despre biografia lui e că a fost un gusan-aşugh talentat, dotat cu o voce dulce. Cîntă, atît cîntecele şi poeziile compuse de el, cît şi poezii populare create în secolele X—XIV sau poezii ale altor autori. După trei secole de la moartea sa, faima lui a crescut într-atît, încît, din eroare i s-a atribuit drept de autor pentru sute de *hairenuri*, create în evul mediu. În mod cert au fost identificate numai circa zece poezii aparţinînd lui Khuceak, care, potrivit obiceiului vremii îşi aminteşte numele în cuprinsul poeziei. Unele dintre ele sînt scrise în limba armeană şi o parte în limba turcă cu alfabet armean. Toate au avut melodii şi erau cîntate [91].

Culegerile de poezii care ne-au fost transmise sub numele lui Nahapet Khuceak conţin trei categorii tematice: cîntece de dragoste, cîntece gnomice, cîntece de pribegie. În general, poeziile sînt scrise în catrene sau 8 jumătăţi de versuri.

Khuceak este unul dintre cei mai mari *aşughi* armeni. Scriitorul armean Arşag Ciobanian, comparîndu-i cu trubadurii şi truverii din evul mediu francez, arăta că, spre deosebire de confraţii lor francezi, *aşughii* armeni au, atît prin modul lor de viaţă, cît şi prin cîntecele lor, un caracter popular şi nu aristocratic; ei nu se adresează publicului rafinat al curţii regale sau al castelului seniorial. Deşi cîntă şi ei uneori la ospăţurile şi nunţile unor bogătaşi, sau în palatele unor prinţi străini, ei participă cu precădere la petrecerile populare, la serbările publice, la marile pelerinaje, la veghile funerare, la nunţile rustice ţinute în aer liber, la adunările nocturne ale ţăranilor la primarul satului. Îşi aleseseră ca patron pe Sf. Ion Botezătorul şi cei mai mulţi mergeau, la începutul carierei lor, în pelerinaj la celebra mănăstire de la Muş. Această tradiţie este anterioară creştinismului. Pe vremea păgînismului, cîntăreţii din Goghtn, strămoşii aşughilor, care cîntau luptele epice, amorurile aventuroase ale eroilor şi puterea zeilor, mergeau în pelerinaj în aceeaşi provincie, la templul de la Vahevahian, unde erau trei altare (ale lui: Vahagn — Hercule, Astghik — Venus şi Anahit — zeiţa fecundităţii, patroana Armeniei), pentru a le cere harul poetic.[92]

---

[90] Traduceri de Haralambie Grămescu, în *op. cit.*, p. 79—91.

[91] A. S. Mnaţakanian în *Istoria poporului armean*, vol. IV, p. 529, Erevan 1972, Editura Academiei dc Ştiinţe a R.S.S. Armene. Vezi şi Maruk Abeghian op. cit., vol. II, p. 417, Erevan, 1946.

[92] Archag Tchobanian *Les Trouvères Arméniens*, p. 7—8, Paris, 1906.

Ciobanian îl aseamănă cu Heinrich Heine şi Paul Verlaine. La rîndul său, Valerii Briusov adaugă că Nahapet Khuceak a dat în poezia lui exemple de lirică adevărată, pură, în sensul în care noi înţelegem aceasta astăzi, adică poezie intimă şi liberă, personală, cu tendinţa de a urmări un singur lucru: exprimarea sentimentului, care stăpîneşte pe poet numai la un moment dat.

Poeziile de dragoste, în care Khuceak excelează, sînt pline de senzualitate, dar şi de observaţii psihologice şi spirituale, în care străluceşte inteligenţa nativă a poetului. Iată două catrene dintr-o poezie în care poetul îşi mărturiseşte dragostea neţărmurită faţă de iubita de la care nu-şi poate lua ochii:

....

„Cu toate frumuseţile străine
Am încercat să-nduplec ochii mei,
Dar ei sînt veşnic însetaţi de tine,
Poftim şi înţelege-te cu ei!

Frumoasa mea, ia-mi viaţa, dacă-ţi place:
Ţi-o dărui vesel, nu e vreun prăpăd!
Dar de mi-ai cere ochii — ce m-aş face?
Cum aş trăi fără să te mai văd?"

Poetul este un maestru al cîntecului de dragoste pămîntească — spune M. Abeghian — aşa cum Narekaţhí este maestrul dragostei cereşti; amîndoi pornesc din spiritul aceluiaşi neam. Kuceak ia din vastul roman lumesc al dragostei cîte o idee sau sentiment, pe care le aşează în fiecare catrenă, exprimîndu-le printr-o imagine, cu cîte o vorbă scurtă, concentrată, cristalină, pătrunzătoare, puternică, orbitoare şi totodată simplă şi clară. Spre deosebire de Narekaţhí, Khuceak este legat de lumea veselă, voluptoasă şi parfumată [93], după cum o ilustrează versurile din poezia *Frumuseţe:*

„Lumina lumii, soarele de sus,
Pare că-ţi este robul preasupus,

Iar sînii tăi rotunzi, fără tăgadă,
Sînt plămădiţi din foc şi din zăpadă.

Ca moscul e aroma cărnii tale;
Suflarea ta — parfum de portocale".

Sau ca în poezia *Te-am sărutat:*

„Te-am sărutat pe gura dulce
Asemeni fructului oprit
Pe care moş-Adam gustîndu-l
A fost la fel de pedepsit:

[93] Manuk Abeghian, *op. cit.*, vol. II, pp. 420—421.

El-alungat din rai, sărmanul,
Eu, bietul, de la sînul tău...
Dar nu știu care-avu mai grele
Temeiuri de păreri de rău!"[94]

Erotismul reținut al lui Khuceak răzbate în multe catrene în stilul poeziei populare:

„Ochii? Un ocean; sprînceana — mult mai neagră decît norii.
De la florile de roze în obraz ți-ai pus bujorii.
La ce-i bună lumînarea? Tu aduci pe lume zorii.
Cu-ai tăi sîni și-a lor lumină chiar și-n morți trezești fiorii."

Sau în poezia *Din ce ești creată, oare...*

„Din ce ești creată, oare — din smaralde, din granate,
Din ce vas cu mosc și roze te-ai spălat pe săturate?"
„Albi, într-adevăr, mi-s sînii: două fildeșe curate.
Am să mă deschei la nasturi — nu-s minuni îngemănate?"

În poezia *Ce-i de făcut, ce mai pot face...* poetul se exprimă alegoric:

„Ce-i de făcut, ce mai pot face
Cu patima cea omenească?
Mimoza floarea își desface —
Nu vrea sărutul să-mi primească.
Îmi spune iar să am răbdare;
Eu îi răspund: „O suflet rece,
Bolnav mă vezi de așteptare,
Dar viața nu așteaptă: trece".[95]

Khuceak nu este indiferent față de problemele generale ale societății. Frămîntările sociale sînt oglindite în poezii ca: *Arbor desfrunzit* sau *Să știe omul tînăr*, iar dorința arzătoare a societății armene privind eliberarea țărilor creștine, inclusiv Armenia, de dominația musulmană răzbate în poezia *Am văzut o regină*, care se referă la căderea Constantinopolului (1453) și căsătoria țarului Ivan al III-lea cu Zoia Paleologu, eveniment ce trezise speranțe în eliberarea Bizanțului de către Rusia.

Unele poezii au conținut filozofic și gnomic. În poezia *Sufletu-a plecat din trupu-mi*, Khuceak e frămîntat de relația suflet-trup:

„Sufletu-a plecat din trupu-mi: lacrimi am vărsat orbește."
„Unde mi te-ai dus, în tine viața mea sălășluiește".
„Te credeam mai plin de minte, dar îți spun prietenește:
Cînd o casă e distrusă și stăpînu-o părăsește." [96]

---

[94] Traduse de Victor Tulbure și Dan Deșliu *Nahabed Kuceak*, p. 99, Editura Tineretului, București, 1963.
[95] *Antologie de poezie armeană... op. cit.*, p. 99, 102, 110.
[96] *Antologie de poezie armeană...* p. 103.

La vîrsta înţelepciunii, Khuceak dă un sfat semenilor săi:

„Iar sfatul — e acesta: nu te aşeza la rînd
Cu cel ce te huleşte cum te-a zărit plecînd,
Cu cel ce pe la spate săgeţile-şi repede,
Dar îşi ascunde arcul de-îndată ce te vede“.[97]

* * *

Secolele XVI şi XVII au dat naştere şi altor scriitori şi poeţi armeni, dintre care unii au activat în emigraţie din cauza condiţiilor vitrege din patrie. În secolul al XVI-lea, literatura din Armenia Minoră (occidentală) cunoaşte o înflorire deosebită prin exponenţii săi originari, în special, din Sebastia, Thokhathí şi Amasia. Hovasaph Sebastaţhí, care a trăit în sec. al XVI-lea, a cultivat cu predilecţie poezia lirică de dragoste, îmbogăţită cu oglindirea psihologiei feminine. În acelaşi timp, în poeziile sale hagiografice, gnomice şi panegirice, el descrie evenimentele tragice din vremea sa; a creat figuri de patrioţi, arătînd, totodată, ceea ce e bun şi rău în viaţă, străduindu-se să menţină treaz spiritul de independenţă şi libertate al armenilor şi să contribuie la educarea lor patriotică şi morală. Poeziile sale calendaristice şi poemul *Despre crearea fiinţelor* (1548) au avut un scop didactic.

Din oraşul Thokhath, nu departe, de Sebastia, s-au ridicat o seamă de poeţi, dintre care menţionăm pe Minas Thokhathţhí, care a trăit o bucată de vreme în Moldova, fiind martorul ocular al samavolniciilor comise de Ştefan Rareş (1551—1552) împotriva Bisericii armene. Despre aceste evenimente a scris o „plîngere“. De la el ne-a rămas o poezie umoristică de elogiere a mîncării naţionale „harisá“.

Un alt poet originar din acelaşi oraş este Hakob Thokhathţhí, născut în 1563 şi emigrat în Polonia, unde a trăit şi a creat. A scris poezii, dar este cunoscut mai ales prin traducerea din limba latină (1614) a operei *Istoria celor şapte înţelepţi*. Această lucrare, de origine indiană, era considerată de mult ca o capodoperă a literaturii universale. Prin traducerea ei pentru prima oară în limba armeană, publicul cititor armean şi-a lărgit orizontul cu încă o operă din proza universală, care a fost tipărită în mai multe ediţii.

În secolele XVI—XVII, colonia armeană din Crimeea, cu centrul la Kafa (Teodosia), unde populaţia armeană ajunsese la peste 100 000 de suflete, a dat mulţi oameni de litere, de artă, de ştiinţă, dezvoltînd, totodată, economia regiunii, care a prosperat. În această perioadă, emigraţia armeană spre Crimeea, ca şi spre Polonia, Moldova, Constantinopol, Cipru, a avut drept cauză principală războaiele turco-persane, începute în 1512, şi care au durat peste un secol (1639), pustiind teritoriul Armeniei. Emigranţii intelectuali stabiliţi în Europa au dus o intensă activitate creatoare, de traduceri şi editorială, trezind interesul cercurilor de cultură din Europa Occidentală

[97] Victor Tulbure şi Dan Deşliu *op. cit.*, p. 50.

pentru cultura armeană. În felul acesta au luat naştere studiile de armenistică din Europa, ai cărei primi reprezentanţi au fost Francesco Rivola şi Clement Galanos, iar cultura armeană a început să fie cunoscută pe scena culturală mondială, alături de naţiunile civilizate.

Dintre poeţii armeni, care au trăit în Crimeea, s-au distins Vîrthanes Kafaţhí (cca 1520—cca 1570), Chacigruz Kafaieţhí (născut în 1592), Martiros Ghrimeţhí (1620—1683).

Nu putem încheia enumerarea scriitorilor armeni din această parte a Europei, fără a pomeni de Simeon Lehaţhí (1584—1637) din Polonia, a cărui operă de căpetenie este poemul *Roman despre Nicol*, de factură politico-satirică. Simeon cultivă, de asemenea, genul jurnalelor de călătorii, care fusese iniţiat în literatura armeană încă din secolele X—XIII.

În secolul al XVII-lea, guvernul otoman se decide să atragă pe armeni la Constantinopol, pe de o parte, pentru a dezvolta comerţul şi meseriile, iar pe de altă parte, pentru a contrabalansa influenţa elementului grec. În consecinţă, mii de familii de armeni se stabilesc în capitala imperiului, mulţi dintre ei venind din Crimeea. În secolele XVII—XVIII, s-au ridicat din rîndurile acestei populaţii reprezentanţi de seamă ai vieţii sociale şi ai literaturii ca: Eremia Kheomurdjian, Hakob Nalian, Baghdasar Dîpir, Petros Ghaphanţhí şi alţii. Cel mai de seamă literat din acest grup a fost Eremia Kheomurdjian (1637—1695). Om de cultură vastă, cunoscător a mai multor limbi străine, s-a dăruit activităţii literare şi iluministe. De la el ne-au rămas poezii, poeme şi proză. Tematica lucrărilor sale cuprinde o gamă largă, mergînd de la problemele cotidiene ale vieţii pînă la probleme istorice şi naţionale. Sînt deosebit de interesante relatările despre evenimentele şi amănuntele vieţii din Constantinopol. În poeziile sale lirice, Kheomurdjian se inspiră din poezia populară, se referă la tema dragostei, ca şi la dorul de patrie al pribegilor, cum este cîntecul foarte popular *Cocorule, de unde vii?* În poeziile sale, natura şi apa sînt cîntate cu patos, apa devenind un simbol, a cărei necesitate este resimţită şi de flori şi de păsări, şi de animale, şi de către pribegii şi fiinţele dornice de lumină şi soare. Poetul a creat *ganţuri* cu conţinut laic. Poemul său istorico-documentar *Istoria Istanbulului* este prezentat într-o formă artistică literară, ca şi istoria de patru secole, în versuri, a Imperiului otoman, care are o mare valoare documentară.

Eremia Kheomurdjian a fost un activist obştesc energic, pe plan naţional armean, întemeind prima tipografie armeană la Constantinopol, luptînd pentru unitatea diferitelor fracţiuni politice, răspîndind ideile înaintate ale epocii în sînul populaţiei armene.

În secolul al XVIII-lea, Constantinopolul şi Armenia Răsăriteană au dat mari poeţi şi trubaduri, care au continuat tradiţiile prozei şi poeziei armene medievale, axîndu-şi tematica, atît pe problemele legate de eliberarea naţională, cît şi pe lira dragostei, naturii şi petrecerilor.

Cel mai talentat dintre scriitorii acestui secol este considerat Baghdasar Dîpir (Tîbir), 1683—1768, continuator al operei lui Kheomurdjian pe tărîm obştesc-naţional şi poetic. Contemporanii săi l-au supranumit *Noul Homer*.

El a reuşit să aducă un nou suflu în poezia armeană, creînd opere cu caracter naţional, în care, în condiţiile asupririi otomane, exprimă adesea, prin alegorii, dorinţa arzătoare a armenilor din epoca lui pentru libertate şi independenţă, stările lor sufleteşti complexe. El dezvăluie întregul tragism al sorţii poporului armean, căruia i se adresează ca unei iubite. În elogiile închinate marilor personalităţi ale patriei, precum şi în plîngeri şi poezii, răzbate leit-motivul patriotismului său înflăcărat.

Iubirea de patrie şi jeluirea situaţiei grele a poporului sînt tălmăcite în alegoria trandafirului şi privighetorii, ca în fragmentul de mai jos:

Nu plînge, privighetoare

„ Destul e, nu mai jeli, nu plînge, nu suspina!
Lasă-mă dorul să-l uit, nu-mi scormoni rana grea,
Nu-mi aminti nencetat dragostea tristă a mea.
Nu plînge, privighetoare, nu vărsa lacrimi de jar —
Oricît de mare ţi-e dorul, nu-i ca al meu de amar!“ [98]

Opera lui Dîpir cuprinde nu numai poezii, ci şi lucrări de gramatică, istorie, teologie, filozofie, epistole literare. El este, totodată, pedagog, editor şi muzician. Tipăriturile în limba armeană fiind de-acum aşezate pe temelii solide la Constantinopol, lucrările sale au fost tipărite în cea mai mare parte, iar culegerea sa de poezii a apărut în şapte ediţii, în cursul secolului al XVIII-lea.

Poezia armeană de dragoste a atins noi culmi sub pana lui Baghdasar Dîpir, care a reuşit să elimine influenţele orientale, inspirîndu-se din izvoarele autentic naţionale, caracterizate de durere reţinută şi sentimente nealterate.

Cea de-a doua ramură a poeziei din secolul al XVII-lea îşi are rădăcinile în poezia laică medievală, altoită cu cîntul popular liric al gusanilor şi aşughilor. Această poezie, care se adresează maselor largi populare, s-a dezvoltat în Armenia Orientală şi de sud-est, după pustiirea ţării de către Şah Abbas, în 1604, şi deportarea populaţiei armene în Persia. După distrugerea oraşului Djugha, unii locuitori s-au aşezat în împrejurimi, la Agulis şi la Şorot, alţii au întemeiat în apropiere de Isfahan oraşul armean Noul Djugha.

Din rîndurile acestei populaţii s-au ridicat talente strălucite în domeniile literaturii, artei, muzicii, care trebuiau să satisfacă gusturile rafinate ale unei societăţi compuse, în principal, din negustori, meşteşugari, intelectuali.

Cel mai strălucit reprezentant al acestei poezii lirice laice a fost Naghaş Hovnathan (1661—1722), un talent multilateral, care a excelat, atît în poezia lirică şi socială, cît şi ca pictor, decorator şi muzician. El s-a născut în orăşelul Şorot din străvechea provincie Goghthîn (Nachidjevan) cunoscută pentru tradiţiile sale folclorice antice. Ca şi *gusanii* armeni din antichitate,

---

[98] *Antologie de poezie armeană*..., p. 134.

Hovnathan a cîntat frumusețea femeii și băutura, exprimînd în imagini poetice simple setea de petreceri și fericirea iubirii satisfăcute. Iată un fragment din poezia *Cîntec de veselie:*

„Nimeni nu știe ce îi va aduce ziua de mîine;
Viața omului e asemeni florilor de cîmp:
Deschisă astăzi, ea se veștejește mîine..."[99].

În poeziile lui de dragoste nu lipsesc: natura, pomii, florile, cu parfumul lor, susurul apei, mediul social vesel înconjurător. În poezia *Cîntec de iubire* poetul mărturisește:

„În focul dragostei arzînd,
Cum să trăiești cu doru-n gînd?
Te-aștept, iubito, și te cînt. —
Mi-e soarta grea, nu-mi mai răni și inima,
Sultana mea!

Cînd pragul mi-ai trecut, stăpînă,
Vrăjit de vocea ta de zînă,
Condeiul mi-a scăpat din mînă.
Mi-e soarta grea, nu-mi mai răni și inima,
Sultana mea!"[100]

În poezia *Te-am văzut în zori de zi...* poetul își dezvăluie frămîntările sufletești:

„Te-am văzut în zori de zi cum treceai plutind.
Mințile mi le-ai răpit, liniștea-mi s-a dus.
Toată aur, chihlimbar, perle strălucind —
Mințile mi le-ai răpit, liniștea-mi s-a dus."[101]

Poeziile de dragoste ale lui Hovnathan au inițiat o nouă eră în lirica armeană, care avea să anunțe ivirea genialului Saiath-Nova.

În creațiile lui, răzbat ecourile vieții cotidiene a păturilor comerciale și meșteșugărești. Hovnathan biciuiește ipocrizia, înșelătoria, lucrul de mîntuială și calitatea proastă a unor produse, escrocheria, ticăloșia și alte vicii ale societății în care trăia. El critică, totodată, pe negustorii lacomi și inculți, pe clericii imorali și prost crescuți, întreprinzătorii și misiții speculanți. În contrast cu aceste tare ale claselor privilegiate, Hovnathan descrie cu sensibilitate și înțelegere viața grea și tristă a muncitorilor din atelierele de tors bumbac etc., protestînd împotriva inegalităților sociale, în numele muncii cinstite, a unei orînduiri drepte.

---

[99] Din *lirica armeană*, p. 165.
[100] *Antologie de poezie armeană*, p. 123.
[101] *Antologie de poezie armeană*, p. 124.

Naghaş Hovnathan a scris şi o seamă de poezii satirice, care au un caracter puternic social, subliniind astfel vederile sale democratice.

Contemporanii săi au apreciat în mod deosebit cîntecele de petrecere şi veselie, precum şi poeziile dedicate unor sfinţi ai bisericii şi panegiricele. Naghaş Hovnathan s-a afirmat ca un poet liric original şi talentat, care a pus bazele unei noi şcoli în lirica armeană. Întrucît faima lui se răspîndise în toată Transcaucazia, regele Vaghtang al VI-lea al Georgiei l-a invitat la palatul său din Tiflis, unde a activat ca muzician şi pictor de fresce. Tot el a executat frescele Catedralei din Ecimiadzin.

O apariţie deosebită în poezia armeană din sec. al XVIII-lea este ultimul liric medieval şi cel mai mare aşugh al vremii, Saiath-Nova (1722—1795), pe numele adevărat Haruthiun Saiathian. Pseudonimul Saiath-Nova înseamnă în limba persană „regele cîntecului". A compus cîteva sute de poezii şi cîntece, dintre care ne-au rămas circa 225, scrise în limbile armeană, georgiană şi azerbaidjană (un dialect al limbii turce) pe care le stăpînea deopotrivă, ceea ce a făcut ca Saiath-Nova să intre în patrimoniul literar al celor trei popoare. Limba armeană, în care a scris, era dialectul vorbit de popor la Tiflis. Ca şi predecesorul său, Naghaş Hovnathan, Saiath-Nova a fost bardul Curţii regale georgiene, unde a activat o bună parte a vieţii sale. Aici, s-a îndrăgostit de sora regelui Herakli al II-lea, Anna, o dragoste împărtăşită dar secretă, care a răscolit sentimentele lăuntrice ale poetului, făcîndu-l să compună cîntece lirice de o frumuseţe artistică şi o intensitate nemaivăzute în Transcaucazia. Dragostea nepermisă a trubadurului şi intrigile curtenilor au dus la îndepărtarea lui de la palat şi la izolarea lui într-o mănăstire, Saiath-Nova călugărindu-se sub numele de Ter-Stephanos. În 1795, în timpul invaziei hoardelor hanului Agha Muhamad al perşilor la Tiflis, Saiath-Nova a fost ucis în pragul catedralei armene.

Tema principală la Saiath-Nova o formează dragostea. Anumite poezii au însă şi teme sociale, obşteşti, moralizatoare etc. Cel mai mare merit al lui Saiath-Nova constă în dezvăluirea cutelor ascunse ale lumii interioare a omului, preamărirea trăsăturilor nobile, condamnarea răului şi josniciei, criticarea viciilor sociale, predicarea prieteniei între popoare, dorinţa arzătoare a unei orînduiri drepte, totul expus într-o formă artistică rafinată.

Poezia lui Saiath-Nova îşi are rădăcinile în poezia populară şi poezia medievală armeană, ca şi în lirica gusanilor şi aşughilor, precum şi în poezia orientală în general. Provenind din popor, el şi-a însuşit experienţa seculară de viaţă şi înţelepciunea acestuia, devenind un adevărat poet al maselor, exprimînd sentimentele, emoţiile, gîndurile şi năzuinţele lor. Saiath-Nova este animat de sentimente umanitare şi cîntă nu numai frumuseţea fizică, ci şi cea sufletească a omului, în cadrul căreia dă prioritate dragossei. După cum îl caracteriza marele poet Hovhannes Tumanian: „Acest mare îndrăgostit, care este cuprins şi mistuit de flăcările iubirii, contemplă lumea şi omul în lumina dragostei". În consecinţă, femeia frumoasă, pe care o iubeşte şi o cîntă, reprezintă pentru el perfecţiunea umană, o podoabă

și capodoperă a naturii. Alături de imaginile poetice tradiționale, Saiaht-Nova creează, cu bogata sa imaginație, altele noi, originale, înfățișînd plastic frumusețea femeii iubite.

„O, buzele rubine înflăcărate sînt!
Țesut cu fir de aur ți-e fiece veșmînt.
. . . .
Ești însăși frumusețea luminii omenești.
Ești vălul de mătasă pe umerii regești.
De tine risipită
Mi-e tihna cînd gătită
Tu treci și cu-al tău farmec simțirea mi-amețești.

În urmă-ți, vrăjitoareo, curg lacrimi pe-un obraz.
Ești toată-mpodobită ca sticla de Șiraz!
Ești sclipătul oglinzii cînd luna intră-n iaz!
Ești cîntec de iubire,
De tîngă, de mîhnire,
De adamant, mireasmă, beție și extaz!
. . . .
Ce mîndră și voioasă și tandră-i draga mea!
Cosițele-i bogate sînt prinse-ntr-o mărgea.
Veșmintele de aur îi sînt și catifea.
. . . .
Tu ești gingașa floare de trandafir focos!
Tu ești mărgăritarul din fundul mării scos!
Tu ești santur, kiamancia și thar [102] melodios!
Și-n mine suni. Năprasnic răsuni, năpasta mea!

O, pașii prin grădină ți-i simt topit de dor.
Tu treci unduitoare ca unda de izvor,
Ca floarea care urme nu lasă pe răzor!
Ieșindu-ți înainte,
Să-ți cînt nici n-am cuvinte
Plutirea ca parfumul de roze-mbietor!

Privighetoarea n-are glas ca al tău, de-argint.
Mult mai mlădiu ți-e trupul ca zveltul hiacint.
Cînd îmi întinzi pocalul ești clinchet și alint.
Ca tine vinul n-are
Arome și culoare!
Ca tine n-are licăr frumosul mărgărint!
Ești trandafiru-n ramuri din frunze fremătînd.

[102] Santur, kiamancia, thar — instrumente muzicale populare specifice, cu coarde.

Sub soare vestejire nu vei avea nicicînd.
Eşti mai presus ca regii. Şi chipul tău e blînd.
Pe lună nu o dată
Privirea-ţi adorată
În ochii mei să cate, ci zile-ntregi la rînd.
....
Tu eşti a mea comoară! Supremul elixir!
Ospăţul meu de aur! Smaragd şi djavair! [103]
Mă voi grăbi un cîntec să-ţi cînt, cît mai respir
Căci lumea-i trecătoare
Sub coasa lucitoare,
Ca iarba din cîmpie, se duce fir cu fir." [104]

Frămîntările provocate de pasiunea personală a poetului-trubadur pentru sora regelui, teama de a o pierde sau chiar de a suferi represiuni din cauza acestei dragoste au dat naştere unor cîntece, în care durerea dragostei interzise se împleteşte cu tragismul situaţiei poetului. Dar, cîntul lui de dragoste transcede hotarele individuale înguste, căpătînd tonuri general-umane şi eterne. Oricît de tristă apare în unele versuri suferinţa personală a poetului şi amprenta morţii în cîntecul de dragoste, nu-i este caracteristic pesimismul întunecat şi, după cum rezuma H. Tumanian, „s-a înfuriat, dar niciodată nu s-a înrăit, l-a îndurerat, dar niciodată nu a blestemat".

Cîntînd suferinţa dragostei cu lira sa, Saiath-Nova a perfecţionat poezia lirică armeană de dragoste.

„El peste tot vorbeşte de iubire — spune Valerii Briusov—dar cît de deosebite sînt nuanţele ei în diferite poezii, toate acele treceri de la frăgezimea liniştită la patima înflăcărată, de la desperare la exaltaţie, de la îndoiala în sine la conştiinţa de sine a poetului! Cu adevărat Saiath-Nova se poate numi poet al nuanţelor. El, în secolul al XVIII-lea, a realizat oarecum testamentul dat cu un veac mai tîrziu de Verlaine: „Pas la couleur, rien que la nuance!" [105]

Tragismul dragostei poetului rezidă în inegalitatea socială a societăţii în care trăia, lucru de care acesta era conştient, manifestîndu-se împotriva orînduirii feudale nedrepte. Poeziile sale cu tematică socială şi satirică sînt îndreptate tocmai împotriva acestei orînduiri, preamărind, totodată, camaraderia, cinstea, fidelitatea, dărnicia, inventivitatea, inteligenţa, dreptatea, dragostea de adevăr, altruismul şi, în sfîrşit, dragostea de muncă, adică virtuţi şi reguli de comportament social, care stăteau la baza regulamentelor breslelor meşteşugăreşti. Iată care sînt gîndurile lui despre importanţa muncii:

---

[103] Djavair — briliant.
[104] *Saiath-Nova Regele trubadur*, poezii, în româneşte de Victor Tulbure, p. 21—24, Editura Univers, Bucureşti, 1975.
[105] V. Briusov, *op. cit.*, p. 62.

„Să nu te-apese-amărăciunea, ascultă-i binelui porunca
Şi pîinea zilnică şi sarea cu preţul trudei să cinsteşti!
Să nu-i fii nimănui povară! De-aceea îndrăgeşte munca,
Şi îndrăgeşte adevărul, şi-nţelepciunea s-o-ndrăgeşti!"[106]

Şi ... ce coincidenţă, poezia a fost scrisă la 1 Mai 1753, cu peste un secol înainte ca această zi să fie proclamată zi internaţională a muncii!

În alte poezii cu caracter social, poetul-trubadur se plînge de înşelătorii şi escrocherii, de incorectitudine, de stăpînitori şi exploatatori, de împărţirea omenirii în săraci şi bogaţi.

El satirizează obiceiurile de la Curte, pe linguşitorii obedienţi, dar care poartă pe limbă otravă de şarpe.

Totodată, el denunţă lăcomia, precum şi deşertăciunea căpătuielii:

„Ce-nseamnă oare avuţia cînd ea se scurge printre deşte?
E bun acela care-n viaţă numai cu fala se-nsoţeşte.
A noastră e această lume, dar nimeni nu o moşteneşte.
Ca pasărea-aş zbura, căci ramul grădinii nu-mi mai este drag.
Nu poţi să ştii din zorii zilei de mai apuci să vezi şi luna.
Pe bietul om îl stăpîneşte destinul crîncen totdeauna.
Al tuturora-i adevărul. Stăpînă însă ni-i minciuna.
Eu încă nu sînt rob, dar roiul stăpînilor nu mi-este drag." [107]

În versurile sale gnomice, Saiath-Nova ne apare cu toată puterea concepţiilor sale umanitare:

„Mîndria vană şi trufaşă nu-ţi treacă niciodată pragul!
Pe cei ce-s mai umili ca tine, cu umilinţă să-i priveşti!
Doar toţi purtăm în noi un suflet. De-aceea să-ndrăgeşti pribeagul,
Pe cel sărac îl îndrăgeşte, pe cel strein să-l îndrăgeşti!

Aşa Saiath-Nova te-nvaţă să-ţi duci pe-acest pămînt solia.
Nu ţine viaţa-n veşnicie. Tu sufletul să ţi-l păzeşti,
Căci vine dreapta judecată... Tu îndrăgeşte sihăstria,
Şi cumpătarea îndrăgeşte-o, şi pietrele să le-ndrăgeşti." [108]

Saiath-Nova este cel mai laic poet al liricii medievale armene, care, prin puterea geniului său literar a influenţat dezvoltarea liricii armene clasice din sec. XIX—XX.

Victor Tulbure, cunoscător şi admirator al operei marelui trubadur armean, scria: „Profundă, originală şi tulburătoare prin bogăţia conţinutului real de idei, prin intonaţia sinceră a sentimentelor şi desăvîrşita artă de aşezare a nuanţelor, poezia lui Saiath-Nova este un bazar de sunete şi cu-

---

[106] Traducere de Victor Tulbure în *op. cit.*, p. 12.
[107] *Ibidem*, p. 16.
[108] *Ibidem*, p. 13.

lori, care merg de la roșul triumfător al bucuriei la violetul apăsător al tristeței, de la chemarea șoptită a dragostei, la strigătul nestăpînit de revoltă.“ [109]

Saiath-Nova a depășit epoca sa, rămînînd viu pînă în zilele noastre. Deși este un fiu al poporului armean, el nu aparține numai lui, ci, după cum se exprima Valerii Briusov „Cu puterea geniului său, a devenit fiul iubit al întregii umanități!“. Și, într-adevăr, lumea științifică și literară a ținut de curînd să-i imortalizeze memoria și la nivelul galaxiei noastre: Uniunea Internațională de Astronomie a trecut pe harta planetei Mercur, în dreptul unui crater, numele lui „Saiath-Nova“!

* * *

În cursul secolului al XVIII-lea, cu toate condițiile politice nefavorabile, procesul de constituire a națiunii armene începe să se definitiveze, iar cultura și literatura sînt marcate pregnant de acest eveniment istoric.

Sub influența politică și culturală a Occidentului, dar și (pentru literatura din Armenia Orientală) a gîndirii social-literare din Rusia, concepțiile medievale și religioase cedează locul noii orientări culturale moderne.

Din cauza condițiilor specifice în care trăia poporul armean pe teritoriul patriei sale aflate sub dominație otomană și persană, gîndirea estetică și literară armeană s-au dezvoltat mai mult în centrele culturale ale emigrației și în special la Veneția, unde se tipărise încă din 1512 prima carte armeană, de către creatorul tiparului armean, Hakob Meghapart. Un rol important în acest centru l-a avut Mîchithar Sebastațhí, care a întemeiat în 1717, ordinul catolic-armean ce-i poartă numele și Academia Armeană de pe insula San Lazarro din laguna Veneției. Aici au activat teoreticieni ai clasicismului, armenologi, filologi, poeți, dramaturgi. Primul enciclopedist-filozof a fost Chaceatur Erzrumțhí—Arakhelian (1666—1740), care, sub influența clasicismului francez, a elaborat, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, teoria clasicismului armean. Nu a fost însă o copiere mecanică a esteticii franceze, ci o concepție originală, de sinteză, influențată de literatura patriotică armeană ce se dezvoltase în tot evul mediu, pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

În felul acesta, secolele XVII—XVIII au fost verigile ce au legat literatura armeană medievală de cea modernă, transmițînd urmașilor tradiția literară a precursorilor și ideologia, care au pus temelia concepțiilor sociale și estetice armene din secolul al XIX-lea.[110]

Literatura armeană modernă în secolele XIX—XX. Se formează o nouă concepție tematică în literatura armeană, pe care unii au numit-o „ideologia armeană“, menită să pregătească redeșteptarea națională a poporului

---

[109] *Ibidem*, p. 6.
[110] V. S. Nalbandian, V. S. Nersisian, H. G. Bachcinian, *op. cit.*, p. 161.

armean, prin iluminarea și educarea poporului. Se dezvoltă noi curente literare după modelul celor occidentale (clasicism, romantism, realism etc.).

Clasicismul armean își trăgea seva din bogatul material istoric și mitologic oferit de „secolul de aur" al literaturii armene, sec. al V-lea, care, preamărind și idealizînd trecutul, se cufunda în reverii despre viitoarea patrie, „raiul Armeniei". Totodată, cultura armeană s-a îmbogățit cu traduceri din literatura occidentală. Clasicismul armean, care a durat pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, a produs numeroase opere artistice, grupate în trei genuri literare: poezii, romane, dramaturgie. Întrucît în perioada respectivă în istoria poporului armean la ordinea zilei se aflau problemele de eliberare națională, dezvoltarea conștiinței naționale și făurirea unui stat independent, operele create reflectă această tematică și sînt pline de un suflu patriotic. Romanele și dramaturgia au ca subiect evenimentele trecute din istoria Armeniei, iar ideea de libertate și patriotism apare ca suprema virtute. Subiectele privind pasiunile umane și relațiile de familie, din clasicismul occidental, sînt ocolite de autorii armeni, care-și aleg în exclusivitate teme naționale-politice. Reprezentanții acestui curent au fost Hovhan Vanandeţhí (1772—1841), Arsen Bagratuní (1790—1866) și Petros (Bedros) Minasian (1799—1867).

Curînd, însă, s-a dovedit că limitîndu-se la tematica patriotică-istorică. clasicismul nu mai ține pasul cu evoluția noilor curente literare care apăruseră în Occident, în deceniul 30—40 al secolului al XIX-lea. Sub impulsul ideilor noi apărute în literatura europeană, ia naștere romantismul armean. care, spre deosebire de romantismul european, capătă un conținut iluminist, aspect ocolit de clasicismul armean, în secolul al XVIII-lea. Noul curent se caracterizează prin democratizarea și vulgarizarea literaturii, prin apropierea de problemele vieții, ale cotidianului, ceea ce fusese ignorat anterior. Primii reprezentanți ai romantismului armean au fost Harutiun Alamdarian (1796—1834) și Mesrop Thaghiadian (1803—1858).

O personalitate literară și științifică deosebită a secolului a fost Ghevond I éonce) Alișan (1820—1901), pe numele real Kerovpé Alișanian din Congregația Mîchitharíștilor de la Veneția, care a adus o contribuție strălucită la propășirea armenisticii și literaturii moderne armene. Aria cercetărilor și creațiilor sale a cuprins domeniile istoriei, arheologiei, geografiei, științelor naturale, filozofiei, teologiei, filologiei, mitologiei. Opera sa poetică, scrisă în anii 1857—1858, s-a publicat în 5 volume sub titlul generic *Melodii*, reprezentînd trăsăturile specifice ale romantismlui armean, cu un suflu religios. Scriitorul își îndreaptă privirile spre natură, pe care o prezintă drept „primul educator", abecedarul oricărui învățămînt. Cele mai strălucitoare pagini ale poeziei romantice a lui Alișan sînt creațiile sale patriotice, prin care a pus bazele unei noi orientări a poeziei național-patriotice.

Romantismul său se inspiră, de asemenea, din istoria poporului armean, din faptele de vitejie ale strămoșilor.

Aportul său la cunoașterea patriei, prin monografiile *Șirak* (1881), *Sisuan* (Armenia Ciliciană), *Ayrarat* (Armenia Răsăriteană) etc. sînt de ne-

prețuit și alcătuiesc și astăzi o bibliografie de referință pentru istorici, geografi și etnologi. Ca om de știință apreciat pe plan internațional, guvernul francez i-a acordat, în 1886, Legiunea de Onoare, iar Academia de Filozofie din Jena, precum și Societăți științifice din Italia și Rusia l-au cooptat ca membru de onoare. În Armenia Caucaziană, cea mai eminentă personalitate literară a fost Chaceatur Abovian (1809—1848), făuritorul limbii literare armene moderne (așcharabar — vorbită de popor), ramura orientală.

Prozator și poet, publicist și pedagog, călător și etnograf, Abovian a oglindit gîndirea filozofică. estetică. istorică. economică. pedagogică armeană a vremii. Spiritul inovator al lui Abovian s-a manifestat cu precădere în domeniul prozei, fiind întemeietorul cîtorva genuri noi în literatura armeană ca povestirea și memorialistica. Povestirile *Prima iubire*, *Fiica turcului*, dar mai ales romanul *Rănile Armeniei (Verkh Hayastani)* au deschis o pagină nouă în literatura armeană, rezolvînd problema estetică a democratizării artei. Abovian a introdus în roman pe omul din popor ca erou principal de literatură. *Rănile Armeniei*, fiind primul roman de anvergură în literatura modernă armeană, egalează marile opere ale literaturii universale, care simbolizează un întreg popor, toată istoria sa cu evoluția gîndirii sale pe plan enciclopedic, legînd între ele diferite epoci. Romanul este, totodată, un imn închinat sentimentelor nobile ale omului, iubirii, prieteniei, camaraderiei, patriotismului, legăturilor de familie, dragostei filiale și părintești, filozofiei morții." ... Poporul nostru, vai, a rămas mizer, supus sabiei și focului și nimeni nu ne întreabă cine sîntem, ce credință avem, pentru ce am venit pe lume; venim orbi și plecăm orbi" — astfel gîndesc oamenii din popor, eroii-ideali ai romanului lui Abovian.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu dezvoltarea vieții economice și politice și răspîndirea relațiilor capitaliste în statele în care locuiau armenii, ia avînt și cultura armeană cu diferitele sale exprimări. Această perioadă se caracterizează prin coexistența mai multor curente literare. Romantismul se scindează în două: o aripă conservatoare, care se izolează de noile idei privind concepțiile sociale republicane și o aripă progresistă, susținătoare a revoluțiilor burghezo-democrate din Europa, precum și a ideilor susținute de acestea cum ar fi națiunea, patria, libertatea, fraternitatea, egalitatea. Elanul insuflat literaturii romantice a fost, însă, de scurtă durată. Pe la mijlocul anilor 60 ai secolului, situația politică, atît în Armenia occidentală, aflată sub dominația otomană, cît și în cea orientală, aflată sub dominație țaristă, au spulberat speranța de eliberare națională. În literatură, începe să se impună *realismul*, reprezentat de mari literați ca: Mikael Nalbandian, Gabriel Sundukian, Perdj Proșian, Ghazaros Aghaian, toți din literatura armeană orientală. Poezia este dominată de dorul de patrie și spiritul revoluționar. Mîgărdici Beșikthașlian, poet armean din Turcia, imortalizează lupta eroică a locuitorilor din orașul Zeitun, împotriva opresiunii otomane.

Una din personalitățile cele mai mari în literatura armeană a secolului al XIX-lea a fost Mikael Nalbandian (1829—1866) din Noul Nachidjevan

de lîngă Rostov, care a excelat ca poet, prozator, critic literar, gînditor iluminist. A scris poezii patriotice, lirico-filozofice, satirice (în care zeflemisește viciile claselor avute și ale clerului, precum și înapoierea). În panegiricele sale (dintre care unul dedicat „Memoriei lui Jean Jacques Rousseau") el preamărește meritele unor personalități culturale mondiale. În poeziile sale cu conținut filozofic-politic se evidențiază poezia *Libertate*, un imn închinat ideii libertății, una din capodoperele poeticii armene. Nalbandian ridică, în lirica filozofică, la nivel universal general, gîndurile sale personale și idealurile naționale.

Lui îi datorează literatura armeană orientală primele romane și nuvele realiste, în care apar și probleme sociale ale vremii, conflictele dintre curentele și clasele sociale. În romanul său *Prezicătoarea morții*, Nalbandian contrapune pe eroul ideologic al romanului, care întruchipează progresul, iluminismul și patriotismul, unor reprezentanți ai forțelor retrograde purtătoare ale ideilor înapoiate, superstițiilor și prejudecăților oarbe. El satirizează și biciuiește modul de viață și obiceiurile familiale ale acestor clase.

Critica literară armeană cu rădăcini adînci în istorie, încă din secolul al V-lea, cînd s-au scris primele lucrări literare, a fost dezvoltată prin articolele și lucrările sale. „Națiunea care nu are critică — scria el — nu poate avea nici literatură, întrucît literatura fără critică este ca și trupul fără suflet". Concepțiile sale despre critică se bazează pe orientarea curentului realist, fiind dictate de necesitatea legăturilor reciproce dintre viață și literatură. El leagă ideea de frumos de cotidian și natură. Sînt remarcabile lucrările despre *Hegel și epoca sa*, *Introducere la gramatica așcharabarului* și *Critica romanului «Sos și Varditer»* de Perci Proșian. Această lucrare din urmă este un exemplu clasic de analiză estetico-filozofică în critica literară armeană.

Consătean cu Nalbandian a fost Rafael Patkanian (1830—1892), cunoscut, de asemenea, sub pseudonimul de Gamar Katipa. Încă de la jumătatea secolului, Patkanian opune patriotismului sentimental gnomic, patriotismul activ, axat pe lupta armată, sacrificiul de sine și cucerirea independenței cu prețul sîngelui.

Un alt exponent al poeziei romantice patriotice militante a fost Sîmbat Șahaziz (1840—1907).

Poezia sa se axează mai ales pe tematica național-politică sub lozinca „Mai întîi cetățean și apoi poet". Din acest punct de vedere, el ocupă un loc important în poezia armeană romantică de eliberare națională. Șahaziz a rămas însă, în limitele iluminismului liberal, deși a tins să se apropie de gîndirea revoluționară europeană. Expresia estetică a acestor concepții s-a tradus în romanul său versificat *Durerea lui Levon* (1864), care a constituit un gen literar nou în literatura armeană, purtînd influența lui Byron și Pușkin.

Șahaziz a scris și cîteva poezii lirice, dintre care *Visul*, pus pe note, este o romanță îndrăgită, cîntată și astăzi în popor și închinată mamei (*Am auzit o voce dulce...*). Iată într-o variantă românească această perlă a liricii șahaziziene:

Glasul îmi vorbise mie:
Glasul mamei mele, -am zis,
Fulgerat de bucurie...
Dar n-a fost decît în vis.

Rîul își mînase valul
Peste-o perlă, — ntr-un abis
Limpede precum cristalul...
Dar a fost numai în vis.

Cîntul ce-o să se destrame-i
Din pruncia-paradis...
Am simțit sărutul mamei.
Ce păcat c-a fost în vis!

M-a ținut la piept bătrîna,
Pleoapa umedă mi-a-nchis;
Eu am plîns, luîndu-i mîna...
Ah, de ce-a fost numai vis? [111]

Dramaturgia armeană a făcut un mare pas înainte în secolul al XIX-lea, însă în mod diferențiat. În timp ce în literatura armeană occidentală a predominat timp îndelungat încă drama clasică și cea istorico-romantică, în literatura orientală și-a revendicat dreptul la existență dramaturgia realistă.

Întemeietorul dramaturgiei realiste în literatura armeană orientală este Gabriel Sundukian (1825—1912), care, asimilînd creator cele mai de seamă tradiții ale dramaturgiei europene, a ridicat acest gen pe o treaptă superioară de generalizare socială și perfecțiune estetică. Multe dintre piesele sale au servit ca modele de realism critic pentru generațiile următoare de dramaturgi. Piesele sale *Chathabalá*, *Încă o victimă*, *Cămin distrus*, *Pepo* scrise în dialectul din Tiflis al limbii armene au ieșit din tipicul monden, ridicîndu-se la valori generale umane. Deși, aparent comedii, sînt în realitate puternice drame sociale, cu ciocniri violente de interese de clasă și studii psihologice. Trăind într-o perioadă istorică cînd orînduirea capitalistă se extinde în Rusia, opera sa dramatică reflectă transformările sociale ale populației orășenești, goana după profit, plafonarea sa spirituală, meschinăria traiului său. Sundukian simpatizează cu victimele nevinovate ale acestor relații.

Se poate spune pe drept cuvînt, că *Pepo* este considerat capodopera dramaturgiei armene. Pepo este un erou popular, pescar simplu, care abia își asigură existența. El intră în conflict cu societatea sa, opunînd burgheziei pe muncitor, acesta din urmă apărînd ca un om cu virtuți, cu noblețe sufletească și cinste, cu o atitudine combatantă împotriva opresorului. Stilul

[111] Tradusă de Haralambie Grămescu în *Antologie de poezie armeană*, pag. 177.

shakespearean al verbului scenic, monologurile pline de sens şi desfăşurarea dramatică a acţiunii, fac ca această piesă să se joace şi astăzi, după peste un secol, cu succes pe scenele armeneşti, iar în Armenia Sovietică a fost transpusă într-un film încă înainte de cel de-al doilea război mondial.

În literatura armeană din Turcia se afirmă, pe la mijlocul secolului, două personalităţi literare eminente: Mîgărdici Beşigthaşlian (1826—1868) şi Bedros Turian (1852—1872). Beşigthaşlian a apărut în viaţa culturală armeană ca dramaturg, fiind autorul cîtorva tragedii istorice. Scriitorul scoate în evidenţă, în tragediile sale, patriotismul, eroismul Armeniei istorice, condamnînd, totodată, trădarea şi disensiunile, socotite drept cauză a nenorocirilor naţionale. El a introdus limba populară (aşcharabarul occidental) în dramaturgia armeană din Turcia şi a renunţat la principiile tragediei clasice, unind drama istorico-patriotică cu romantismul. Poezia sa lirică are o certă valoare estetică, fiind o sinteză armonioasă între romantism şi clasicism. Beşigthaşlian a îmbogăţit poezia armeană cu creaţii lirice dedicate dragostei şi naturii. În opera sa se face simţită influenţa culturii şi literaturii italiene.

El rămîne un clasic al literaturii armene.

O apariţie strălucitoare pe firmamentul poeziei şi dramaturgiei armene occidentale a fost Bedros Turian, care, deşi a trăit numai 20 de ani, murind de ftizie, a lăsat o excepţională moştenire literară, marcînd un punct de cotitură în poezia armeană cultivată în Turcia. Condiţiile politice nefavorabile din Imperiul Otoman, au imprimat o notă de pesimism şi mîhnire poeziei patriotice naţionale a poetului romantic, care strigă în desperarea sa „folosiţi arma contra armei!“. Rămas însingurat cu patria sa tristă, poetul îşi exprimă dăruirea patriotică în poezii ca: *Dorinţa pentru Armenia*, *Durerea mea* etc. El se contopeşte cu ideea patriei şi se declară gata „să se transforme într-un chiparos, pentru a face umbră patriei, să se facă lacrimă şi să lase rouă pe mormintele din patriei, să se prefacă în foc şi să aducă libertate poporului armean, să devină o feştilă pentru a lumina gloria patriei, să se facă sînge şi să coloreze în roşu pămîntul negru al patriei şi chiar în mormînt să se prefacă în sunet de liră şi să cînte cîntecul străbunilor“.

Turian a fost un novator în poezia armeană, pe care a ridicat-o la perfecţiunea formei şi la generalizări ale spiritului uman, percepînd lumea cu întreaga sa complexitate, cu sentimentele şi gîndurile oamenilor. El a eliminat uniformitatea motivului liric, îmbogăţind poezia cu plenitudinea emoţiilor, lărgind orizontul poeziei armene, comunicîndu-i profunzime filozofică şi ridicînd nobleţea sentimentelor la nivel universal, ca în poeziile: *Lacul*, *Plîngere*, *Înşelare*, *Moartea mea*. Iată un fragment din această poezie, scrisă ca şi *Plîngerea* sub obsesia ideii morţii, pe care poetul bolnav îi presimţea iminenţa:

„Dacă-a morţii rece-aripă,
Mă va lua-n al ei pustiu,
N-am să mă-ntristez o clipă —
Eu, să ştiţi, voi fi tot viu!

Dacă luminări vor arde
Lîngă-obrazul pămîntiu,
Lîngă patul meu de moarte —
Eu, să știți, voi fi tot viu!

....

Dar dacă-mi va fi mormîntul
Dat uitării, părăsit,
Și-am să pier, cum piere vîntul —
Eu, atunci, voi fi murit!"[112]

Poetul înalță tragedia personală și durerea națională la nivel de tristețe universală. În timp ce panteismul său romantic încerca să rezolve tainele spiritului și existenței, vieții și morții, neantului și eternității, cerului și pămîntului, revoltîndu-se împotriva nedreptății universale și ironizînd Demiurgul, negînd viața de dincolo și nemurirea, el percepe, pe de altă parte, prăpastia dintre ideal și realitate și deplînge soarta umanității scindate.

Turian aduce inovații și în dramaturgia romantică armeană, revizuind unele din principiile sale de bază. În primul rînd, a introdus prelucrarea liberă a subiectului, îmbogățindu-l cu imagini ale moravurilor și vieții personale. Locul regelui sau prințului este luat de omul din popor al epocii respective, căruia scriitorul îi atribuie patriotism și spirit de sacrificiu. El contrapune filozofia vieții populare, celei de curte, rupe vălul ce acoperă și înfrumusețează viața curtenilor, demască decăderea morală, setea meschină de îmbogățire, înșelătoriile, crimele și intrigile aristocrației. „Ce este regele? — se întreabă el — un craniu gol ce poartă o coroană și lovește din întuneric. Și oare există în lume vreo coroană, care să nu fie însîngerată?" Expunerea deschisă a contradicțiilor de clasă și demascarea atît de violentă a obiceiurilor de curte era o noutate în literatura istorică armeană. Turian a eliberat, totodată, drama romantică de monopolul temei istorice, ridicînd probleme actuale sociale, ca de pildă în piesa *Teatrul sau mizerabilii*. Sfîrșitul tragic al personajelor din popor reprezintă un viguros protest împotriva nedreptăților sociale și o dorință vie, umanistă, de apărare a omeniei.

Influența literară a geniului lui Turian a depășit granițele epocii sale, făcîndu-se simțită în creațiile generațiilor ulterioare de scriitori.

În anii 70—80 ai secolului al XIX-lea, literatura armeană a pășit într-o etapă superioară a dezvoltării sale, în care predomină proza și dramaturgia. Prin aceste genuri literare, scriitori ca Raffí, Baronian, Proșian, Sundukian, Aghaian, Țerenț, Sîrpuhí Diusap ș.a. oglindesc multilateral problemele epocii și societății în care trăiesc. Tematica operelor lor se axează pe două probleme mari, care preocupau societatea armeană: lupta de eliberare națională și lupta socială. Scriitorii joacă un rol din ce în ce mai activ în viața poporului armean. Definind metoda literară a romantismului, Raffí spune: „Scriitorul creează idei pentru popor, idei înalte pentru întreaga omenire. Dacă nu găsește în contemporaneitate modelele ideilor sale, el pătrunde în trecutul

---

[112] *Antologie de poezie armeană*, p. 187—188.

istoric şi scoţînd din vechime eroii aleşi îi pune în faţa generaţiei prezente, cu descrierea faptelor lor glorioase, spre a-i servi de pildă. El creează asemenea modele, care nu se întîlnesc încă în prezent, dar care se vor ivi în viitor." [113]

Raffí era, de asemenea, de părere că „O carte bună poate salva o naţiune întreagă".

Cele două ramuri ale literaturii moderne armene, scrise în aşcharabarul literar occidental şi oriental, s-au dezvoltat pe căi oarecum diferite. Ambele ramuri ale limbii literare armene păstrau între ele legătura, însă, în timp ce prima avea ca sursă de inspiraţie, mai mult şcolile literare din Occident, cu precădere literatura franceză, cea din urmă se orienta mai mult spre literatura rusă, fără a o ignora însă pe cea occidentală. Cele două figuri centrale în această perioadă sînt: Raffí în Caucaz şi Hagop Baronian în Turcia.

Raffí, pe numele real Hakob Melikh-Hakobian (1835—1888) romancier cu o înaltă conştiinţă patriotică şi cetăţenească, este un iluminist, un vestitor şi ideolog al luptei de eliberare naţională a poporului armean. Spre deosebire de Abovian, care vedea în credinţă şi limba maternă factorii de apărare a entităţii naţionale, Raffí consideră că „omul are libertate în alegerea credinţei", iar în privinţa apărării etnicităţii, importante sînt "dragostea naţională", "noţiunea de naţiune" şi în consecinţă „cine nu-şi cunoaşte naţiunea şi n-o iubeşte încetează de a mai fi om". Nuvela sa *Djalaléddin* şi romanele *Nebunul* (1880) şi *Scîntei* (1883—1887) sînt consacrate problemei eliberării naţionale a armenilor din Turcia. Raffí ajunge la concluzia că pentru a scutura jugul străin nu este suficientă lupta unor eroi izolaţi, ci este necesar ca tot poporul să se ridice iar pentru aceasta trebuie să se ducă o muncă pregătitoare.

În romanul *Nebunul*, scriitorul povesteşte despre o familie Chaceó, ce reprezintă personificarea şi generalizarea estetică a ţărănimii muncitoare armene din Turcia şi soarta ei tragică.

În romanul *Scîntei*, Raffí ridică problema educării poporului în spiritul cunoaşterii patriei şi istoriei sale. Scriitorul trece în etapa următoare a creaţiei sale la romanul istoric, dînd naştere unor opere de mare valoare artistică şi popularitate ca *Davith Bek* şi una din capodoperele literaturii armene, romanul *Samvel*. În această din urmă lucrare, Raffí îmbrăţişează ideea că pentru un om, frumosul constă în capacitatea sa de a-şi sacrifica fericirea personală în folosul intereselor poporului şi patriei. În operele sale cu temă istorică, evită să actualizeze pe eroii săi, respectînd adevărul istoric, ceea ce caracterizează trăsăturile realiste ale ultimelor sale romane.

Hagop Baronian (1843—1891) mare scriitor satiric (Caragiale al literaturii armene) este una din figurile centrale ale literaturii armene occidentale. El a dezvoltat nu numai literatura satirică, ci şi gîndirea obştească armeană, ca unul dintre cei mai consecvenţi exponenţi ai curentului democrat. Atît

---

[113] Raffí, *Opere*, Vol. V, (în limba armeană), p. 471. Erevan, 1956.

în operele sale de proză artistică, cît și în dramaturgia sa, exprimă nu numai aspectele esențiale ale vieții social-politice armene ci și internaționale.

Sintetizîndu-și crezul estetic, Baronian scrie: „Simplitatea și adevărul sînt asemenea frumuseți care sînt căutate în orice și înainte de orice". În toată opera sa, atît în proză, cît și dramatică el a reușit să pătrundă în esența fenomenelor sociale și politice, relevînd tot ceea ce este într-adevăr ridicol și rizibil. Ascuțișul satirei sale este îndreptat împotriva claselor opresoare și exploatatoare, din Imperiul otoman, a moravurilor decadente de la orașe, a opresiunii sălbatice a sultanilor, a politicii înșelătoare a puterilor occidentale. În satira sa politică, Baronian se afirmă ca un patriot, care năzuiește la eliberarea poporului armean. Nu sînt cruțați nici notabilii naționali armeni, care, pretinzînd că apără interesele poporului, în realitate trădează poporul și lingușesc autoritățile otomane.

Cu comediile sale de satiră socială *Onorabilii cerșetori* și *Nenea Baghdasar*, Baronian s-a manifestat ca unul din întemeietorii realismului critic în literatura armeană și, împreună cu Gabriel Sundukian, inițiatorul genului comediei armene.

Hagop Baronian s-a evidențiat și în calitate de critic, precum și publicist. A editat și a redactat periodicele: „Meghu" (Albina), „Thatron" („Teatrul") „Chikar" („Înțeleptul"), care au ocupat un loc de seamă în publicistica progresistă armeană.

Scriitoarea *Sîrpuhi Diusap*, pe numele real Vahanian (1841—1901) este reprezentativă pentru proza armeană. Trei dintre romanele ei: *Maida, Siranuș, Araksia* sau *Învățătoarea* sînt dedicate temei eliberării femeii și problemelor de dragoste și familie. Inspirată de Georges Sand, a lansat idei înaintate pentru epoca ei. Astfel, scriitoarea condamnă căsătoria silită, fără dragoste și din interese materiale, care duce la destrămarea familiei, căsătorii caracteristice mediului burghez. Ca luptătoare pentru drepturile femeii, consideră că femeia este victima nedreptăților și prejudecăților.

Deși opera lui Diusap e bogată în imagini reale de viață, autoarea cade adesea pe o pantă sentimental-romantică.

În literatura armeană orientală un merit deosebit revine lui Perci Proșian (Berdj Broșian), pe numele real Hovhannes Ter-Arakhelian (1837—1907) ca unul din inițiatorii realismului în proza armeană. El s-a ocupat îndeaproape de viața țăranului armean, oglindind veridic situația satului sub dominația țaristă. În centrul atenției sale a stat în special situația economică, arătînd cum funcționarii țariști spoliază pe țărani. Romanele sale cele mai bune: *Problema pîinii, Paraziții, Bîghde* și *Huno* relevă unele aspecte inedite ale vieții satului armean.

Problemele satului au preocupat și pe un alt reprezentant de seamă al literaturii armene orientale, Ghazaros Aghaian (1840—1911), care a fost un scriitor multilateral. Romanul său *Două surori* (1872) reflectă lupta dintre stările sociale, precum și lupta țăranilor pentru pămînt. Democratismul lui Aghaian și-a găsit expresia în concepțiile sale introduse în prelucrarea unor fragmente ale epopeii populare *Kior-oghli*, numele unui erou legendar, care

ridică ţărănimea muncitoare împotriva boierilor (hani şi begi), omoară pe latifundiari şi pe arendaşi. Cu romanul *Harutiun şi Manvel* (1867) şi jurnalul său *Întîmplările de seamă din viaţa mea* (1893) s-au pus bazele genului autobiografic în literatura armeană.

El a tradus în limba armeană din Shakespeare, Schiller, Heine, Tolstoi, Puşkin, Krîlov.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, s-a dezvoltat proza realistă armeană, un loc de frunte ocupînd scriitori ca Şirvanzadé, V. Papazian, Nar-Dos, Muraţhan în literatura armeană orientală şi scriitorii Arphiar Arphiarian, Krikor Zohrab, Tîlgadinţhí, Rupen Zartarian, Eruchan, Ervant Odian şi alţii în literatura armeană occidentală, care, spre deosebire de cea orientală, cultivă mai puţin romanul şi mai mult nuvela şi povestirea.

Una din personalităţile cele mai de seamă ale literaturii realiste armene a fost Alexandr Şirvanzadé, pe numele real Alexandr Movsisian (1856—1935), care a avut un rol important în dezvoltarea literaturii armene, timp de jumătate de secol. El pornea de la principiul estetic că frumosul nu poate fi căutat în afara vieţii şi în consecinţă s-a legat de popor, de frămîntările şi năzuinţele sale. „Numai acele opere au rezistat acţiunii distrugătoare a timpului, care au pătruns cît mai adînc în viaţă" — spunea el. Cele mai bune volume ale sale: *Onoarea*, *Artistul*, *Haos* şi drama *Pentru onoare* respectă acest principiu, pe care şi l-a impus drept crez.

Într-o perioadă cînd în Europa Occidentală erau la modă şi se succedau curente ca: simbolismul şi futurismul, Şirvanzadé apără poziţiile sale realiste, replicînd că numai scriitorii şi oamenii de artă lipsiţi de perspectivă, speriaţi de adevăr şi viaţă, resping realismul. Pornind de la această convingere, el a oglindit multilateral fenomenele din societatea burgheză şi poziţia critică a proletariatului la adresa orînduirii capitaliste. În romanul *Haos* (1896—1897), tradus şi în limba română [114], scriitorul zugrăveşte haosul ce domneşte în lumea burgheză, în speţă burghezia industrială de la Baku, care tînjea să devină „rege al petrolului" şi „stîlp al finanţelor".

Între 1905 şi 1910 a trăit cu familia la Paris, unde a scris comedia *Şarlatanul*, dramele *Falitul*, *Pe ruine* şi *Armenuhí*. Un loc important în creaţia lui Şirvanzadé ocupă problema emancipării femeii şi descompunerea morală a familiei burgheze, a cărei cauză es e atribuită inegalităţii materiale şi juridice dintre bărbat şi femeie.

Scriitorul se manifestă, totodată, ca adversar al liberalismului. În romanul *Arsen Dimaksian*, în unele povestiri ca *Focul* şi *Tovarăşi*, el condamnă cosmopolitismul intelectualităţii burgheze.

Ca intelectual patriot şi profund întristat de soarta grea a armenilor din Imperiul Otoman, Şirvanzadé a încercat să organizeze sprijinirea materială şi morală a armenilor din Armenia Occidentală. În 1895, Ohranka ţaristă

---

[114] Alexandr Şirvanzadé *Haos*, traducere de Madeleine Karacaşian, Editura Univers, Bucureşti, 1986.

l-a arestat și l-a întemnițat, împreună cu alți intelectuali, sub acuzația de a fi incitat pe conaționalii lor la „revoltă împotriva guvernului otoman".

În 1920, a plecat în Turcia, Egipt, Italia, S.U.A., de unde a revenit în patrie, în 1926. În perioada sovietică a activității sale a mai scris comedia *Cuscrul lui Morgan* și romanul memorialistic *Din vîltoarea vieții*.

Unul dintre cei mai mari clasici ai prozei armene orientale a fost Muraţhan, pe numele real Grigor Ter-Hovhannisian (1851—1908), reprezentant al orientării utopice în problema agrară.

Muraţhan consideră că baza națiunii și apărării patriei o reprezintă țărănimea, văzînd în îndepărtarea ei de la țară un pericol pentru existența naționalității armene din Rusia. O amenințare asemănătoare vedea și în descompunerea familiei, idee ce apare cu pregnanță în romanul său *Gevórk Marzpetuní*.

Opus concepțiilor lui Muraţhan, romancierul Vîrthanes Phaphazian (1866—1920) reflectă în operele sale, scrise mai ales în ajunul revoluției din 1905, starea revoluționară din sînul țărănimii. Deși reprezentant al literaturii armene orientale, scriitorul se preocupă de lupta socială în viața satului din Armenia Occidentală. Totodată el descrie realist situația sumbră a țărănimii armene din Rusia, în condițiile dominației țariste și a pătrunderii capitalismului la sate. Phaphazian vede în existența țarismului cauza fundamentală a relelor din Imperiul țarist (drama *Stînca*, schițele *Semănătorul*, *Muncitorul agricol*, *La capătul văii*, *Pîrîul* și altele).

Apropiat de vederile realiste ale lui Muraţhan este și romancierul Nar-Dos, pe numele real Mikael Hovhannisian (1867—1933) un scriitor talentat și original, care, respingînd orientarea naturalistă a lui Emile Zola, apără ideea că literatura nu trebuie să fie numai oglinda realității, ci și o școală a vieții. Metoda lui Zola, spune el, este obiectivistă, ea arată numai pata de pe fruntea oamenilor, fără să indice și mijloacele de a șterge acea pată, care trebuie să fie una din problemele de bază ale literaturii. Eroii săi pozitivi sînt oameni care știu „să sacrifice eul lor pentru binele altuia, scopul existenței omului și chezășia fericirii lui". Nar-Dos face parte din pleiada de scriitori armeni al căror crez politic era patriotismul și dragostea față de cei oprimați.

Din același curent democrat progresist a făcut parte și poetul Hovhannes Hovhannisian (1864—1929), care a adus inovații în lirica armeană, fiind mai exigent în privința perfecțiunii formei poeziei, bogăției de imagini și purității limbii. Motivele sociale și politice predomină în creația sa.

Lirica sa patriotică, în special în legătură cu masacrele din 1895—1896, care au afectat poporul armean din Armenia Occidentală, s-a bucurat de mare popularitate.

Cel mai mare nuvelist din literatura armeană a fost, însă, indiscutabil, Krikor Zohrab. Valoarea artistică a operei sale este caracterizată, atît prin generalizările sociale, cît și prin stările sufletești ale eroilor săi, pe care le descrie cu multă originalitate și rafinament, în spirit critic. Orientarea sa realistă este evidențiată și prin titlul pe care l-a dat uneia dintre culegerile sale de nuvele: *Viața așa cum este*. Tematica preferată este viața de familie

și dragostea în societatea burgheză. Dintre nuvelele sale mai reușite sînt *Tefarig* și *Postal*, în care eroinele sînt servitoarele, care cad victime plăcerilor bogătașilor.

Talentul și inovațiile lui Zohrab s-au oglindit cel mai bine în tema dragostei și în nuvelele cu conținut psihologic, în care sînt exprimate, totodată, idealul său estetic și concepțiile sale sociale progresiste.

El se ridică împotriva „prefăcătoriei convenționale", din care cauză eroinele pozitive sînt acelea care „sînt imperfecte, fiindcă sînt nesocotite", iar eroinele negative sînt cele care devin „perfecte, fiind prea socotite". După cum se exprima un contemporan de-al său, scriitorul V. Tekeian: „Multe din nuvelele lui Zohrab... sînt revolte împotriva dragostei convenționale și a moralei curente".[115]

Pășind pe urmele lui Hagop Baronian, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Ervant Odian (1869—1926) a devenit cel mai de seamă și prolific reprezentant al satirei sociale și politice în literatura armeană. A scris un număr însemnat de romane, nuvele, povestiri, impresii de călătorie etc., a călătorit în mai multe țări, rămînînd o vreme și în România. Marea lui valoare socială și estetică reiese din meritul de a fi demascat, de pe poziții patriotice, politicianismul unor partide. Exemple strălucite de satiră politică întîlnim în suita lui de schițe intitulată *Paraziți ai revoluției* și în mai multe nuvele sub genericul *Camaradul Phanciuni*, aluzie la activiștii Partidului Dașnakțhuthiun.

Ca reprezentant al realismului critic, Odian a reușit să redea o imagine fidelă a fenomenelor din viața armenilor occidentali, biciuind cu satira lui moravurile decadente orășenești.

La începutul secolului al XX-lea, o nouă pleiadă de scriitori se afirmă în literatura armeană orientală și occidentală. Tematica operelor continuă să fie socială, dar și lupta națională. *Omul* devine principala preocupare a acestor scriitori, văzut în întreaga sa complexitate, cu necesitățile lui materiale, sociale, filozofice, estetice.

Unul din giganții literaturii moderne armene este Hovhannés Thumanian (1869—1923), exponent strălucit al spiritului vremii sale. El nu numai că zugrăvește cu măiestrie evenimentele și personalitățile epocii în care a trăit, ci privește viața cu căldură, creînd imaginea unui om neîntinat, generos și sublim. Popularitatea imensă de care s-a bucurat, încă din timpul vieții sale, se datorează faptului că a întruchipat în eroii săi sufletul nobil, optimismul și reflecțiile intime ale poporului, năzuințele și visele sale. În poemul său *Cucerirea cetății Thîmka*, (devenită subiectul operei *Almast* a lui Alexandr Spendiarian), Thumanian cîntă virtutea care duce la nemurire: „Ferice de acela care vine ca om și pleacă neîntinat". Unul din secretele valorii eterne a creației sale îl constituie exprimarea sentimentelor și trăirilor general-umanitare, alături de sentimentul național al eroilor săi.

---

[115] Ch. Vardanian *Din istoria mișcării literare armene occidentale de la începutul secolului*, pag. 172 în limba armeană, în „Buletinul Universității din Erevan", nr. 3 (48), 1982.

Capodopera sa *Gikhor* (cit. rom. Ghikor) constituie un model de proză și una din creațiile cele mai bune ale literaturii armene de povestiri. S-a distins, de asemenea, în genul nuvelei și al basmului popular, creînd, pe baza folclorului armean, poemul comic *Nazar cel Viteaz*, precum și povestiri pentru copii.

Alături de creațiile sale, în mare parte epice, sînt de relevat și poeziile lirice. Evenimentele tragice pentru poporul armean, din timpul primului război mondial, l-au condus pe făgașul poeziei politice, a cărei expresie și exemplu clasic este poezia intitulată *Cu patria mea*. Aici, el îmbărbătează poporul cu perspectivele optimiste și clare pe care le intuiește. Poezia *O picătură de miere* are ca temă un fapt divers, care, însă, luînd amploare, se transformă într-un conflict între doi oameni și apoi într-un conflict armat între două sate și două țări învecinate, conflict ce se soldează cu morți și răniți. Poezia este plină de înțeles politic și dă loc la meditații despre raporturile dintre oameni, neamuri și popoare.

Rolul său în dezvoltarea literaturii armene a fost imens, el activînd ca publicist și critic literar. În anii primei revoluții ruse (1905—1907), Thumanian s-a raliat cauzei poporului, în lupta împotriva monarhiei. Poetul își exprima convingerea că pînă la urmă toți tiranii vor pieri sub călcîiele popoarelor, care poartă stindardul frăției, păcii și al muncii cinstite.

Nu mai puține merite în dezvoltarea literaturii armene moderne revin lui Avetikh Isahakian (1875—1957) poet liric, patriot și democrat, născut la Alexandropol (Leninakan). Și-a făcut studiile de literatură, filozofie și istorie la Universitatea din Leipzig apoi la Zürich. În 1895, după ce s-a înapoiat în patrie, a fost arestat și exilat pentru activitate antițaristă. A trăit ani îndelungați în Germania, Italia, Grecia și Franța, de unde s-a întors, în 1936, definitiv în patrie.

Primul său volum de poezii intitulat *Cîntece și răni* a marcat o etapă nouă în dezvoltarea liricii armene. Poeziile sale sînt cuprinse de o dragoste nețărmurită de viață și de dorul unui trai mai bun, de gînduri răscolitoare și emoții puternice. Trăind în condițiile societății capitaliste pre-revoluționare din Rusia, el apare ca un revoltat față de inegalitățile sociale, viața grea a muncitorilor și cîntă libertatea și lupta socială. În anii revoluționari 1905—1907, poetul cheamă pe cei asupriți la luptă. După înăbușirea revoluției și anii de reacțiune, Isahakian scrie celebrul său poem liric *Abu-Lala-Mahari* (1909—1910), tradus și în românește,[116] în care poetul își caută salvarea pornind, ca și modelul spiritual al poemului, poetul arab Abu Al Ala Al Mahari (973—1057), cu caravana sa în deșert, un deșert eliberator de orice prejudecată, un simbol al libertății absolute. Fuga lui de realitățile vieții a reprezentat de fapt o fugă de reacțiune. Esența gîndurilor sale este redată cu toată profunzimea lor filozofică, ridicată la valoare universală umană. Lumea — spune el — parcă ar fi un basm fără de început și o minune fascinantă

---

[116] Avetik Isahakian *Abu-Lala Mahari*, traducere de Madeleine Karacașian și Tetre Ghelmez, Editura Univers, București, 1982.

fără de sfîrşit. Au venit şi au plecat, dar n-au înţeles sensul ei; iar oamenii, în scurta lor viaţă trecătoare ca un vis, în loc de a se bucura de frumuseţile acestei lumi minunate, îşi smulg unul altuia fărîmiturile din gură şi o transformă într-un iad îngrozitor. Eroii săi ideali sînt aceia, care au luptat cu spirit de sacrificiu pentru eliberarea poporului, dar a căror luptă nu a fost apreciată, nu a fost înţeleasă, ei înşişi au rămas izolaţi, aşteptînd pînă ce poporul va deveni conştient, se va ridica în picioare, cînd cuţitul le va fi ajuns la os şi îi va chema.

În poeziile sale de dragoste, Isahakian adînceşte psihologia iubirii, evidenţiind trăsături umane eterne. Legendele sale în proză şi versuri ca *Lilith*, *Iubire eternă*, precum şi poemul liric *Cîntecele Alagiazului* sînt dintre cele mai frumoase creaţii ale sale. Opera lui Isahakian s-a bucurat şi se bucură încă de mare popularitate.

Un poet militant a fost şi Vahan Terian (1885—1920), un cîntăreţ al stărilor sufleteşti de mare fineţe, influenţat într-o oarecare măsură de simbolism.

Un alt scriitor talentat — militant politic şi pe tărîm diplomatic a fost Avetis Aharonian (1866—1948), care şi-a făcut studiile superioare în Elveţia şi în Franţa. Opera lui este, de asemenea, influenţată de curentul simbolist din literatura occidentală. A cunoscut prigoana ţaristă şi închisoarea în anii 1909—1911, după care a emigrat. În romanele şi eseurile sale reflectă suferinţele armenilor din Turcia, tragedia masacrelor din 1915—1922 şi viaţa sa în închisorile ţariste. După proclamarea Republicii Armenia în 1918 a devenit preşedintele Consiliului Naţional Armean şi a condus delegaţia Armeniei la Conferinţa de Pace de la Paris (1919—1920), semnînd în încheiere din partea Republicii Armenia, Tratatul de pace de la Sèvres cu Turcia. În 1923, a participat la tratativele de la Lausanne cu Turcia. După sovietizarea Armeniei, a trăit şi a creat în emigraţie, în Franţa.

În această perioadă şi în literatura armeană occidentală au apărut poeţi de mare valoare, dintre care cei mai mulţi au căzut victime măcelului din 1915.

Misak Medzarenţ, pe numele real Misak Medzadurian (1886—1908), mort la 22 de ani de tuberculoză, a fost cel mai liric poet armean. El respinge simbolismul, individualismul, egoismul, considerînd că poetul trebuie să fie oglindirea naturii, vocea lui „trebuie să fie o strună a eternităţii universale şi să răsune cu vibraţia sintetică a tuturor existenţelor". El consideră că suprema fericire pentru om este „bucuria impersonală". Lirica lui ca şi a lui Daniel Varujan, aduce multe elemente originale şi inovaţii, se caracterizează printr-o explozie năvalnică a sentimentelor şi gîndurilor. Amîndoi aceşti poeţi au resimţit întregul tragism al situaţiei populaţiei armene din Imperiul otoman devenind exponenţii sentimentelor şi suferinţelor a sute de mii de oameni.

În poezia *Rugăciune de Navasard către zeiţa Anahit*, poetul laudă dragostea de viaţă a păgînismului şi ideologia sa, care îndeamnă la luptă.

Cea mai mare personalitate a poeziei armene occidentale de la începutul secolului al XX-lea a fost Daniel Varujan, pe numele real Daniel Ciabukkarian (1884–1915). Poezia sa este bogată în motive luate din cele mai diferite aspecte ale vieții. Culegerea *Inima neamului* este pătrunsă de puternice accente patriotice și dorința vie a poetului de a-și vedea poporul eliberat. În culegere își găsește locul, ca și la Siamantho, motivul păgîn, exprimat cu tărie în poezia lirică *Vahagn* (zeul armean al războiului), în care poetul afirmă că se roagă în fața templului lui „pentru puterea sa".

Temele social-politice cu caracter uman universal și-au găsit reflectarea în capodopera sa „Cîntece păgîne", unul din monumentele literaturii armene, care, prin măreția sa estetică, depășește granițele naționale. Această culegere de poezii conține un mesaj nou: critica profundă a lumii capitaliste și idealul păgînismului în accepțiunea sa. Omul perfect, ideal, este obiectul operei sale. Varujan respinge, totodată, spiritele meschine, vîndute, lipsite de idei și leagă opera sa de lupta social-politică a popoarelor. Mijloacele imagistice contravin adesea gustului și psihologiei burgheze. Se întîlnesc descrieri îndrăznețe, care par, la suprafață, de esență erotică și naturalistă, dar în realitate ele sînt expresia libertății spiritului, fiind îndreptate împotriva fățărniciei morale a societății în care trăia ca în poeziile „O, Talitha", „Saturnale", „Baia orientală" etc.

Făcîndu-și studiile universitare în Belgia (științe politice, istoria artei) și luînd cunoștință de mișcarea muncitorească europeană, Varujan introduce în poezia armeană occidentală tema proletară („1 Mai", „Pauza", „Mașinile", „Muncitorul în agonie" ș.a.), manifestîndu-și dragostea față de oamenii muncii și cîntînd cu durere soarta lor grea.

În ultima sa culegere de poezii, „Cîntecul pîinii", scrise înainte de sfîrșitul său tragic în genocidul din 1915, Daniel Varujan își îndreaptă privirile spre țărănime. Imaginile sale poetice despre viața la țară și truda țăranului sînt legate intim de dragostea sa față de oamenii simpli din popor și de patriotismul său.

Iată un exemplu din lirica patriotică a poetului:

Candela aprinsă

Iată și-a izbînzii clipă. Astă noapte-i sărbătoare.
Umple candela tu, noră!
Va veni din luptă fiul și ne-o da îmbrățișare.
Curăță fitilul, noră!

Parcă-aud pe la fîntînă o căruță care geme.
Candela aprinde-o, noră!
Cu izbînda vine fiul, plin de lauri, nu te teme.
Luminează-mi ușa, noră!

Dar căruţa e cernită; sîngele ce greu apasă!
Dă-mi lumina, iute, noră!
O, cu inima străpunsă, fiul mi se-ntoarce-acasă
Stinge candela, tu, noră![117]

În afară de poezii, Varujan a scris şi eseuri literare, a făcut publicistică redactînd revistele „Navasart" şi „Mehian" din Constantinopol.

Apropiat ca temperament şi ca tematică de Daniel Varujan, Rupen Sevag (1885—1915) a devenit celebru prin poezia clasică *Trubaduri*. Şi el este preocupat de problemele sociale, făcîndu-se rapsodul mişcării muncitoreşti. În poezia sa *Steagul roşu*, el emite cugetări în genul lui Frik despre inegalităţile sociale materiale şi juridice. Ca şi Siamanthó şi Varujan, Sevag se face port-drapelul ateismului militant, protestînd, printre altele, împotriva faptului că se construiesc prea multe biserici, în timp ce orfanii nu au unde să se adăpostească noaptea.

Rupen Sevag a fost adînc impresionat de soarta poporului armean aflat sub jug străin, condamnînd represiunile sălbatice, dar încercînd, totodată, să educe poporul în spiritul demnităţii naţionale.

Ca şi alţi poeţi şi scriitori armeni, a căzut victimă genocidului din 1915.

La începutul secolului al XX-lea, în literatura armeană şi-a făcut apariţia simbolismul, al cărui reprezentant de seamă a fost Levon Şanth, pe numele real Levon Seghbosian (1869—1951).

Cele mai importante opere ale sale sînt dramele: *Zei vechi* şi *Împăratul*. Drama *Zei vechi* este una din creaţiile de valoare ale dramaturgiei armene, atît prin perfecţiunea formei, cît şi prin conţinutul dramatic. Tema păgînismului este legată de lupta pentru existenţă şi ideea de a realiza năzuinţele umane prin luptă şi care trebuie să constituie izvorul fericirii.

El a scris şi cîteva drame istorice, dintre care cea mai reuşită este *Bailul Oşin*, ce tratează tema singurătăţii şi fatalităţii omului.

În anii 1900, în literatura armeană orientală se dezvoltă poezia proletară şi metoda realismului socialist în lirică. Cei mai de seamă reprezentanţi au fost Hakob Hakobian (1866—1937) şi scriitoarea Şuşanik Kurghinian (1876—1926), care s-au alăturat mişcărilor revoluţionare din Rusia.

Literatura în Armenia Sovietică. În perioada anilor 20 ai secolului al XX-lea a luat amploare mişcarea literară „proletară", ai cărei principali reprezentanţi au fost Eghişé Cearenţh (1897—1937), Azat Vîştuní (1894—1958) şi G. Abov. Aceştia au publicat, în 1922, primul manifest literar din Armenia Sovietică, în care îmbrăţişează punctele de vedere sectare proletcultiste şi lozincile futuriştilor şi „ultra-revoluţionarilor" ruşi. „Cei trei" îşi propuneau să elimine complet moştenirea literară prerevoluţionară, puncte de vedere care au fost în curînd denunţate de partid, relevîndu-se uriaşa importanţă a moştenirii trecutului. Alexandr Miasnikian (primul preşedinte al

[117] *Antologie de poezie armeană*..., pag. 248—249.

Consiliului Comisarilor Poporului din Armenia Sovietică) a precizat că arta proletară poate creşte pe baza tradiţiilor naţionale a conţinutului internaţionalist, izvorînd din experienţa construcţiei socialiste. Aceasta a constituit un îndreptar pentru dezvoltarea literaturii Armeniei Sovietice în deceniile care au urmat. În 1925, s-a întemeiat Uniunea Scriitorilor «Noiembrie», care a apărat dezvoltarea noii literaturi realiste pe baza tradiţiilor naţionale, alimentate de realităţile vieţii din societatea socialistă. Poetul Eghişé Cearenţh, socotit Maiakovski al Armeniei, a aderat la această uniune şi la principiile sale, modificîndu-şi concepţiile estetice iniţiale. În 1929, cînd s-a organizat Federaţia Scriitorilor Sovietici ai Armeniei, renunţîndu-se la noţiunea de „literatură proletară", el a devenit primul poet care a înţeles imperativul istoriei şi necesitatea unei estetici noi. Pornind de la rolul jucat în istorie de masele populare, Cearenţh a promovat ideea renaşterii epopeii eroice. Poezia lui este pătrunsă de sentimente patetice profunde, exprimate într-o limbă proaspătă cu imagini originale. El este considerat un deschizător de drumuri în poezia armeană sovietică, influenţînd pe mulţi scriitori din generaţiile mai tinere. Încă din 1924, Cearenţh a elaborat noi principii, privind relaţiile dintre personalitatea istorică şi masele populare. Dintre toţi scriitorii din generaţia sa, el a înţeles cel mai bine problema eroismului ca o problemă a adevărului, avînd două aspecte: unul istoric şi altul subiectiv.

Cearenţh a dedicat multe poezii personalităţii lui Lenin. În ciuda predominanţei motivului revoluţionar, nu este uitată nici tema patriotică:

Oriunde-aş fi, n-oi da uitării nici cîntecele noastre-amare,
Nici cărţile ce-n veac ajuns-au cărţi pentru rugă şi-nchinare.
Şi-oricît de grele răni mi-ar frînge a inimii plăpîndă floare,
Armenia-mi va fi iubită-de-a pururi unica făptură.

Nu-i basm mai drag inimii mele ce-a prins de-atîta dor să bată!
Decît Kuceak şi Narekaţhí lumină nu-i mai luminată:
Nici munţi semeţi ca Araratul n-am să mai aflu niciodată.
Masis, eterna mea iubire, tu eşti, spre glorii, calea pură![118]

Redeşteptarea satului armean a făcut obiectul multor poezii ca cele ale poeţilor A. Vîştuní, N. Zarian, V. Alazan şi ale altora, caracterizate prin colorit romantic. În poezia armeană din această perioadă se reflectă şi lupta de eliberare naţională a popoarelor din Orient ca în creaţiile lui E. Cearenţh (*Istanbul*, 1925), N. Zarian (*Fata chineză*, 1925), G. Sarian (*Gyulnara*, 1928) şi mai ales poeziile lui Azat Vîştuní, dedicate Orientului.

Proza armeană sovietică a început cu încercări timide sub formă de povestiri, poezii în proză, portrete, reflectînd particularităţile vieţii noi şi psihologia socială a epocii. În prima perioadă a predominat tema tradiţională a satului armean ca în operele lui Stephan Zorian şi Axel Bakunţh, care au creat în nuvelele şi povestirile lor tipuri de eroi ridicaţi din popor.

---

[118] *Antologie de poezie armeană*, p. 276—277.

În 1934 a avut loc primul Congres al scriitorilor din Armenia, cu care prilej s-au dezbătut probleme legate de metoda folosită de literatura sovietică, pentru a zugrăvi „omul nou", reconsiderarea moştenirii clasice, raportul dintre conţinutul socialist şi forma naţională şi altele. Curînd după aceea, spiritul de grup şi cultul personalităţii lui Stalin au dat loc la ciocniri neprincipiale şi abuzuri ale puterii, cărora le-au căzut victimă (1937) mari scriitori şi poeţi ca: Eghişé Cearenţh, Axel Bakunţh, Zabel Esaian, Vahan Thothovenţh ş.a., iar G. Maharí, V. Norenţh, V. Alazan ş.a. au suferit represiuni.

Problema metodei în literatura socialistă a preocupat pe toţi scriitorii armeni în anii 1930—1940.

O importanţă deosebită în dezvoltarea romanului armean a avut-o cartea lui Nairí Zarian, *Haţavan (Comuna pîinii)*, care reflectă contradicţiile dramatice din perioada colectivizării forţate a agriculturii.

În anii postbelici, literatura din Armenia Sovietică a suferit transformări de metodă şi conţinut. După o perioadă de interpretare sectară şi tendinţe formaliste-administrative, cînd au fost criticate romanele istorice apărute în timpul războiului şi motivele lirice în poeziile unor scriitori tineri (Silva Kaputikian, Gevorg Emin, Maro Margarian) aceste genuri şi-au recăpătat dreptul la existenţă.[119]

Proza inspirată din evenimentele războiului a îmbrăcat genul romanului dezvoltat: Hracia Kociar *Fiii marii case*, Hmaiak Siras *Ararat*, Seró Chanzadian *Oamenii plutonului nostru* etc.

În domeniul dramaturgiei, este de relevat piesa *Pe înălţimi* (1947) a lui Gurgen Borian (1915—1971), în care sînt oglindite episoade ale luptei pentru apărarea Caucazului, scrise în spirit liric.

În poezie s-au reflectat sentimentele lirice ale unor poeţi participanţi la război (Hracia Hovhannisian *Cîntecul vieţii mele*, Vahagn Davthian *Prima iubire*, Hamó Sahian *Pe malul Vorotanului* etc.). În anii post-belici, tema preferată în poezie a constituit-o problema păcii (Nairí Zarian *Cuvînt către lume*, *Porumbelul păcii*, Hovhannes Şiraz *Cartea păcii şi dragostei*, Paruir Sevak *Nemuritorii pornesc*, Maró Margarian *Vocea mamei*, Aşot Graşí *Cîntecul zboară prin lume* ş.a.).

În literatura din Armenia Sovietică şi-au făcut loc, totodată, fenomene de superficialitate, schematism, înfrumuseţarea realităţii, scene bucolice în descrierea vieţii de la ţară. Mare parte din romane a fost inundată cu descrieri de amănunte naturaliste. În dramaturgie dispărut tema dramei sufleteşti interne a omului, iar lirica a fost dominată de genul elogiilor, stilul ditirambic şi retoric. În 1952, încă, se vehiculau tendinţe de negare a unor mari valori literare şi culturale din moştenirea culturii armene.

Perioada 1956—1968 a literaturii din Armenia Sovietică a însemnat o înviorare pentru toate genurile, precum şi o reconsiderare a operelor unor

---

[119] S. B. Aghababian în *Hay Joghovărdí Patmuthiun*, vol. VIII, p. 427, Erevan, 1970.

clasici armeni, întărirea caracterului național al literaturii și adîncirea concepțiilor realiste. Poezia a pășit pe o nouă cale, cu concepții umaniste, cu analize psihologice, cu bogate imagini, cu diversitate de forme și structuri poetice. În dezvoltarea poeziei a avut un rol deosebit faptul că s-a recunoscut importanța cunoașterii conștiinței și bogăției lumii interioare a omului. Gevorg Emin s-a evidențiat prin originalitatea formelor poetice, recunoașterea atentă a fenomenelor vieții, concentrarea gîndurilor în aforisme de genul catrenului următor, în stil de *hairen:*

Ești un vis, știu,
Mi-ai fost dată-n dar.
Dar cum să te văd,
Dacă mi-a pierit somnul?

Poemul *Clopotnița care nu tace* de Paruyr Sevak a avut un larg răsunet prin tema închinată vieții compozitorului Komitas, care se bucură de mare popularitate printre armenii de pretutindeni.

Vahagn Davthian a scris poemul dramatic *Thondrakienii* dedicat mișcărilor sociale din Armenia medievală.

În deceniul 1960—1970, proza cunoaște noi orientări, se ridică noi probleme în fața scriitorilor, care își îndreaptă privirile spre frămîntările acute ale vieții, încercînd să adîncească aspectele psihologice. Referindu-se la perioada de după revoluție și la anii postbelici, romancierii armeni sînt preocupați de descrierea artistică a drumului parcurs de societate, de contradicțiile dezvoltării social-economice, de reanalizarea unor realități prezentate anterior într-o atmosferă pastorală. Cele mai reprezentative opere din această perioadă au fost *Familia Amirienilor* a lui Stephan Zorian, avînd ca subiect tulburările din 1921 în Armenia; *Fortăreața armenilor* (1964), *Varazdat* (1967) și *Regele Pap* de același autor, cu temă istorică, militînd pentru un stat unitar. Nuvela *Patriarhul* a lui Hracia Kocear pe tema genocidului din 1915, descrie durerea provocată de pierderea celor dragi, distrugerea căminului strămoșesc, emigrarea asociată de o pătrunzătoare privire în lumea interioară a „patriarhului“, însingurat și pradă unor frămîntări tragice. Nuvela a fost ecranizată de „studioul Armenfilm“.

Romanul istoric s-a îmbogățit cu noi opere cu tematică din lupta de eliberare națională din secolul al XVIII-lea ca: *Israel Orí* al lui M. Arazí, *Generalisimul Mìchithar* al lui Seró Chanzadian, *Soarta armenilor* al lui S. Aivazian, în care sînt prezentate portrete reușite ale unor eroi patrioți din istoria armenilor. Derenik Demircian scrie, spre sfîrșitul vieții sale, romanul *Mesrop Mașțoțh*, în memoria creatorului alfabetului armean, care, după cum afirmă scriitorul, a avut aceeași putere în păstrarea identității naționale ca și bătălia de la Avarayr împotriva dominației persane.

În această perioadă au înflorit și alte genuri literare, ca, schița, memoristica, notele de călătorie.

A apărut o nouă generație de prozatori tineri ca Vardges Petrosian, Zeithunțhian, Hrant Mathevosian, M. Mnațhakanian, K. Tonoian ș.a.

Un loc deosebit îl ocupă H. Mathevosian (n. 1935) cu volumele sale de proză conţinînd nuvele, schiţe şi povestiri: *August* (1967), *Copacii* (1978), *Alergarea* (1978), *Gospodarul* (1983). El s-a bucurat de o largă recunoaştere pe plan naţional, unional şi internaţional cu nuvelele sale: *Noi şi munţii noştri*,[120] *Alcho*, *Mesrop*. În opera sa se reflectă viaţa satului armean, istoria poporului armean, filozofia sa de viaţă, concepţia sa progresistă despre naţional şi universal. „Fiecare popor — spune Mathevosian — îşi are limba sa, istoria sa şi propriile sale tradiţii care-l singularizează. Totuşi, chiar ţinînd seama de specificul naţional, sînt convins că universul nostru e acelaşi şi că, în adîncul sufletului, oamenii sînt asemănători. Cu cît un scriitor se apropie mai mult de adevăr în zugrăvirea unui caracter, cu atît personajul său va fi mai naţional şi, totodată, internaţional".

În dramele ca şi în comediile scrise în ultimele trei decenii, se reflectă din ce în ce mai pregnant evoluţia vieţii societăţii sovietice. În pamfletul dramatic *Flora ce moare*, G. Ter-Grigorian biciuieşte tarele şi figurile descompuse, care îşi găsiseră loc în societatea sovietică: carieriştii politici, linguşitorii, calomniatorii, sectarii dogmatici. Se dezvoltă, de asemenea, genul vodevilului.

Traducerile din literatura universală, în care, după cum s-a arătat, există o tradiţie de peste 1500 de ani, au luat un avînt deosebit, fiind completate cu studii asupra literaturii universale ca scrierile lui Ruben Zarian despre opera lui Shakespeare sau studiile lui H. Hambarţhumian, despre opera lui Homer. În acelaşi timp, în afară de poeziile populare şi epopeea *Davith din Sasun*, mulţi autori contemporani, precum şi clasici armeni au fost traduşi în engleză, rusă, germană, franceză, română, italiană, cehă, polonă, chineză, arabă etc.

De asemenea, scriitorii armeni occidentali, care au fost ignoraţi în Armenia Sovietică o perioadă de timp după revoluţie, au fost reconsideraţi şi editaţi în tiraje de masă.

Literatura armeană în diaspora. După evenimentele din timpul primului război mondial, mase mari de refugiaţi armeni au găsit azil în ţări prietene, unde s-au organizat colonii, pe lîngă unele care existau mai de mult, creîndu-se şi centre culturale corespunzătoare cu şcoli, biblioteci, ziare, organizaţii obşteşti, case de cultură, echipe sportive, ansambluri artistice, edituri, tipografii etc. În ţările unde există colonii mai importante ca S.U.A., Franţa, Grecia, Liban, Siria, Egipt, Iran, Argentina, Bulgaria s-au format şi scriitori de limbă armeană, pe lîngă cei consacraţi, proveniţi din Turcia şi într-o mai mică măsură din Caucaz.

În *Statele Unite*, au trăit mai mulţi scriitori şi poeţi din generaţia vech[ie] ca: Vahé Haig, Garabed Sidal, pe numele adevărat Sahinian (1891—197[?]) Hagop Kuyumdjian (1904—1961), Antranig Antreasian (născut 1909),

[120] Tradus în româneşte de Julian Neacşu, Sergiu Selian şi Ludmila Vidraşcu, prefaţă de Sergiu Selian, Editura Univers, Bucureşti, 1986.

Nuriguian (născut 1894), care au publicat poezii, povestiri, schițe, memorii consacrate evenimentelor din Turcia și vieții emigranților armeni. William Saroyan (1908—1981) a scris în limba engleză, povestiri schițe, drame, multe cu subiecte din viața armenilor din S.U.A.

Al doilea centru mai important al literaturii armene din diaspora este *Franța*. Aici un rol important a avut poetul, filologul și popularizatorul poeziei armene Arșag Ciobanian (1872—1954) *(La Roseraie d'Arménie)*. După război, a editat culegerea de *Poezii alese* (1950). Tot din vechea generație au făcut parte Vahan Malezian (1871—1966) și Enovk Armen (1883—1968), care au publicat poezii, memorii, scrisori. În 1949, la Paris au văzut lumina tiparului memoriile scriitoarei Anais (Evpimé Avedisian, 1872—1950) sub titlul *Amintirile mele*, scris într-un stil de înaltă ținută estetică și bogat în conținut. Scriitorul Levon Mesrob (1880—1960) a publicat încă în anii antebelici cîteva romane despre Orient. Hraci Zartarian (n. 1892) a scris un roman intitulat *Oameni rămași orfani* iar Z. Vorpuní (1902—1981) a devenit cunoscut prin culegerile de povestiri *Cameră de închiriat, Zile ploioase, Și astfel a luat naștere omul*. Poeta Marie Atmadjian (n. 1913) a publicat cîteva culegeri lirice, în care trece de la abstract la real.

În *Italia* a trăit și a scris o perioadă Kostan Zarian (1885—1969), repatriat ulterior în Armenia Sovietică. Un alt centru important al literaturii diasporei este *Libanul*. Aici au lipsit reprezentanții vechii generații, iar noii scriitori s-au afirmat abia în deceniul 1930—1940, ajungînd la maturitate abia după război. Din această generație fac parte Vahé Vahian (n. 1907), A. Dzaruguian (n. 1913), devenit cunoscut prin cartea sa *Oameni fără copilărie*, în care se relatează despre soarta orfanilor din Turcia. Din anii '40 au intrat pe scenă Karnig Attarian (1925—1986) și Armen Tarian. Attarian a publicat, în 1954, volumul de poezii *Pe baricadă*, în care se face simțită influența lui Eghișé Cearenț. În povestirile și schițele lui A. Tarian sînt zugrăvite portretele de emigranți armeni și soarta lor nesigură. Dintre ceilalți scriitori armeni din Liban sînt de menționat K. Adjemian, care a publicat culegeri de povestiri referitoare, în principal, la soarta emigranților armeni, Sîmpad Panosian, Hrant Kankruni și mai recent Vahé Oșakan (n. 1923) poet postsuprarealist.

Literatura armeană din *Iran*, care a făcut parte din literatura armeană orientală, a început din anii 1930 să se dezvolte pe două făgașuri: unul pe cel al literaturii Armeniei Sovietice și celălalt pe cel al literaturii europene contemporane. În general, generația mai tînără s-a îndepărtat de preocupările vieții armene. Din această din urmă orientare face parte Zorair Mirzaian, poet și prozator, cu tendințe novatoare, care oscilează între realism și simbolism. Dintre ceilalți scriitori armeni din Iran sînt de semnalat: poetul Dev (Margar Gharabekian) care a publicat prima sa culegere de poezii sub titlul *Cîntecele mele;* poetul Ara Hovhannisian, Darfin (Gevorg Chudoian), decedat în 1964, care a scris piese de teatru și alții.

În *Turcia*, în condițiile dispariției vechii generații de scriitori, s-a creat un hiatus. Abia în 1930 au început să apară încercări timide din partea

unor tineri absolvenţi ai şcolilor armeneşti de la Istanbul. S-au publicat cîteva culegeri de poezii datorită lui V. Karagiozian şi H. Kalustian. În proză este de menţionat numele lui Z. Biberian, Adrine Dadurian şi V. Adjemian. După război au apărut scriitori şi publicişti ca: Zahrad, Robert Haddedjian cu povestiri, romane, piese de teatru, monografii, note de călătorie, traduceri, suite de articole; Pars Tughladji (Parsegh Tughladjian) care a publicat enciclopedii, monografii, o lucrare monumentală despre creaţiile familiei de arhitecţi Balian din Istanbul, studii istorice etc.; Ervant Gobelian (publicistică, studii literare); Alice Dövletian (povestiri, schiţe, poezii); Şahnur Şahen (lucrări de filologie); Kevork Pambuccian (studii filologice şi istorice) şi alţii.

În condiţiile diasporei, cînd nu toţi copiii şi tinerii armeni au putut beneficia de un învăţămînt în limba maternă, mulţi scriitori, deşi şi-au păstrat limba uzuală părintească, au folosit în literatură limba ţării gazdă, a noii lor patrii. Cel mai relevant exemplu este marele scriitor american William Saroyan, care, deşi cunoştea limba armeană şi se considera cu sufletul şi preocupările sale un armean, a scris în limba engleză. De asemenea, Levon Siurmelian (n. 1907), care a scris iniţial în limba armeană, a devenit ulterior scriitor de limbă engleză, pentru a găsi o audienţă mai largă a operelor sale. În Franţa, o seamă de scriitori şi poeţi de naţionalitate armeană ca Jean Mérou (Merujan Barsamian), Armène Lubin (Şahan Şahnur), Victor Gordon (Vahram Gakavian), Vahé Katcha (Vahe Chaciadurian), Rupen Mélik scriu în limba franceză.

Alisia Guiragosian, originară din Argentina, stabilită în prezent în Statele Unite, scrie poeziile ei în spaniolă, deşi, în ultimul timp a făcut şi cîteva încercări în limba armeană.

În condiţiile existente în diaspora, departe de pămîntul patriei istorice, se constată, în general, diminuarea numărului de scriitori de limbă armeană fenomen inevitabil, ţinînd seama de faptul că marea majoritate a statelor nu subvenţionează învăţămîntul în limba minorităţilor naţionale.

3. Istoriografia

Luînd naştere la scurt timp după inventarea alfabetului armean, istoriografia armeană din secolul al V-lea ne apare ca un fenomen cu totul original. Nu există cronicari, nu se scriu cronici, ci — după cum am arătat — adevărate opere de artă literaro-istorice cu o profundă filozofie istorică, cu conţinut emoţional-patriotic. Pentru a înţelege caracterul specific al istoriografiei armene, trebuie să ţinem seama de împrejurările istorice în care se dezvolta acest gen literar ştiinţific. Armenia fusese împărţită la sfîrşitul secolului al IV-lea între Imperiul Bizantin şi Imperiul Persan. Lipsită de independenţă naţională, poporul armean era în pericol de a fi absorbit şi asimilat în parte de perşi, iar de cealaltă de grecii bizantini. Faţă de perşi, cu religia lor mazdeistă, religia creştină a armenilor era un factor de conservare şi afirmare ca etnie şi comunitate religioasă separată. Faţă de Bizanţ,

de care era legat prin religia comună, rezistenţa poporului armean era slabă, mai ales pînă la Conciliul de la Calchedon. După cum am văzut, biserica împreună cu intelectualitatea au găsit o armă de autoconservare, ca expresie a voinţei de supravieţuire naţională şi anume inventarea unui alfabet propriu şi crearea, pe această bază, a unei literaturi naţionale. Problema principală ce se punea în secolul al V-lea în faţa poporului armean era lupta de eliberare împotriva dominaţiei străine, restabilirea independenţei de stat, răspîndirea şi înrădăcinarea religiei creştine în popor. Literatura care a luat naştere în aceste condiţii a fost caracterizată de Manuk Abeghian drept „o literatură militantă religioaso-politică". Şi într-adevăr, primii scriitori clasici armeni au devenit nişte tribuni de un tip deosebit, asumîndu-şi o mare responsabilitate pentru soarta poporului, atît faţă de contemporani, cît şi faţă de generaţiile următoare. Iată de ce istoricilor, a căror operă a avut o pondere dominantă în producţia literară a secolului al V-lea, le-a revenit sarcina de a prezenta în culori vii şi înălţătoare faptele de seamă din trecutul istoric, de a cita drept exemplu de urmat lupta eroică a înaintaşilor pentru apărarea patriei, de a trezi în sînul contemporanilor lor conştiinţa naţională, de a-i îndemna să cunoască istoria propriului popor, de a imprima în masele largi un puternic spirit de patriotism, încrederea în forţele proprii, adunarea întregii colectivităţi în jurul ideii de eliberare şi independenţă. Pentru istoricii armeni de atunci nu se punea problema unei atitudini pasive de înregistrare a unor evenimente, iar scrierea de opere istorice nu era un scop în sine. De aceea, operele lor nu au caracter de cronică scrisă într-un stil sec şi lipsit de pasiune. Trecutul în operele lor este prezentat ca o realitate vie. În concordanţă cu scopurile propuse, stilul a luat o formă artistică, cu accente emotive, înflăcărate, însufleţitoare, retorice, fără de care operele lor nu ar fi putut avea influenţa urmărită asupra păturilor largi ale populaţiei, ar fi rămas doar în patrimoniul cercurilor înguste mănăstireşti. [121]

În felul acesta, literatura istoriografică armeană din secolul al V-lea, în afară de valoarea sa istorică de sursă primară, are certe merite artistice, prin tipizarea personalităţilor istorice, prin stilul epic, dar şi emoţional liric, exprimarea într-o limbă frumoasă, bogată în imagini, cu dialoguri vii, cu descrieri pastelate ale naturii Armeniei. Sînt adevărate mărgăritare de proză artistică sau, după cum afirmă unii cercetători, „proză istorică".

Procedînd în felul acesta, istoricii armeni continuau de fapt tradiţia istoricilor greco-romani din antichitate, ale căror opere reprezintă, totodată, realizări în domeniul beletristicii.

O caracteristică de importanţă universală a istoriografiei armene constă şi în aceea că istoricii armeni din vechime prezintă relatări nu numai despre istoria poporului armean, ci şi despre statele şi popoarele învecinate ca: Imperiul persan sasanid, Imperiul bizantin, georgieni, albani, arabi, cruciaţi

---

[121] V. S. Nalbandian *Unele particularităţi ale istoriografiei armene din secolul al V-lea* în Patma-banasirakan Handes („Revista de istorie şi filologie") a Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Nr. 3/1985, pag. 13 şi urm.

seldjucizi, mongoli, otomani etc., care sînt de o valoare nepreţuită pentru istoriografia universală, adesea prin unicitatea lor.

Prima lucrare ce se referă la *Istoria armenilor* este opera cu acelaşi titlu a lui Agathangeghos (Agathangelos), care se ocupă de fapt numai de secolele III—IV, răspîndirea creştinismului în Armenia, întemeierea catedralei de la Edjmiaţin (Ecimiadzin) în anul 303, istoria regelui Tîrdat al III-lea şi a lui Grigor Iluminătorul. Partea a III-a a lucrării conţine date foarte preţioase despre toponimele din Armenia antică, rangurile nachararilor, mitologia şi religia păgînă armeană, sălaşurile antice de cult, precum şi viaţa socială. *Istoria lui Agathangeghos* are, totodată, o mare valoare literară, prin redarea unor pasaje întregi din epopeea veche populară, stilul bogat şi cizelat, dialogurile vii, poveştile despre minuni, rugăciunile poetice etc.

A doua *Istorie a armenilor*, cuprinzînd, însă, doar 65 de ani din secolul al IV-lea, a fost scrisă de Phavstos Buzand (Faust din Bizanţ). Perioada acoperită este cea a anilor 319—385, respectiv de la succesorul regelui Tîrdat al III-lea, Chosrov Kotak, pînă la împărţirea Armeniei între Persia şi Bizanţ. Cronologic, istoria lui Buzand începe de acolo unde a terminat-o Aghathangeghos. Din cele şase capitole ale lucrării ne-au parvenit doar patru, lipsind primele două. Opera lui Buzand se bazează pe povestirile religioase şi laice ţesute în jurul personalităţilor istorice, pe legende, romane, precum şi pe cîntece populare. Istoria sa se referă la două aspecte paralele şi anume cel religios şi cel laic pentru întărirea independenţei, ambele aspecte conjugîndu-se.

Autorul nu se dă în lături să critice unele stări de lucruri negative din Armenia feudală, contradicţiile dintre păturile conducătoare, ca şi pe conducătorii care se abat de la morala şi practicile creştineşti.

Cea mai mare parte a operei lui Buzand este consacrată evenimentelor politice din secolul al IV-lea, avînd în centrul atenţiei pe regii dinastiei arsacide şi comandanţii din casa princiară Mamikonian. Povestirile despre aceşti factori alcătuiesc un tot sub forma unei epopei cunoscute ca *Războiul perşilor* şi care relatează despre luptele victorioase purtate de regii armeni şi comandanţii din familia Mamikonian împotriva Persiei sasanide. *Istoria* lui Buzand abundă în episoade şi descrieri amănunţite despre viaţa din Armenia feudală, obiceiurile şi psihologia diferitelor pături sociale, relaţiile dintre Curte şi nobilime, contradicţiile periodice dintre acestea, intrigile ce se ţeseau în aceste cercuri etc., care prezintă o mare valoare documentară, pentru istoriografia modernă. Unele personalităţi sînt proslăvite pentru meritele lor cum este catolicosul Nerses cel Mare, ca unul care a luptat pentru independenţa şi autocefalia Bisericii armene faţă de încercările de dominaţie ale Bisericii Ortodoxe Bizantine, precum şi Comandantul Muşegh Mamikonian, pentru curajul, nobleţea şi patriotismul său. Idealizarea şi preamărirea regilor arsacizi urmăresc, de fapt, să transmită generaţiilor următoare mesajul luptei pentru independenţă şi al renaşterii statului centralizat unitar armean.

Istoria lui Buzand, scrisă în a doua jumătate a secolului al V-lea are o mare valoare istorico-filozofică-estetică în dezvoltarea istoriografiei armene.

După primele încercări cu caracter istorico-literar, meritul principal de întemeietor al istoriografiei clasice armene i-a revenit lui Movses Chorenaţhí (Moise din Choren), care s-a născut între anii 410—415 şi a murit în jurul anului 490.

A făcut parte din grupul de tineri bursieri trimişi de Maştoţh şi catolicosul Sahak la Alexandria (Egipt), unde a studiat filozofia, istoria, gramatica, retorica, literatura antică greacă, mitologia, teologia, devenind unul din învăţaţii de vază ai epocii. La înapoierea spre patrie, în jurul anului 440, el a stat un timp la Roma şi apoi la Atena. În anii de studiu, a devenit un admirator al culturii antice elene, pe care o considera superioară culturii persane. În acelaşi timp, fiind conştient de rămînerea în urmă a culturii armene a luptat pentru îmbogăţirea ei cu elemente eleniste, ceea ce explică şi faptul că a efectuat personal o seamă de traduceri de opere din limba greacă în limba armeană. Atitudinea sa filo-elenă i-a atras însă duşmănia clerului conservator pro-siriac din Armenia, avînd de suferit din această cauză. Capodopera lui Movses Chorenaţhí este *Istoria armenilor*, prima lucrare de acest gen care încerca să reconstituie istoria poporului armean de la origine şi pînă în secolul al V-lea, scrisă în anii 470—480, din însărcinarea prinţului Sahak Bagratuní (Bagratidul). Lucrarea este compusă din trei părţi: I *Genealogia familiilor nobiliare armene* (consacrată înaintaşilor legendari: Hayk, Aram, Ara cel Frumos, Tigran, Vahagn, ale căror istorii sînt considerate drept *Istoria armenilor din timpuri străvechi)* ; II *Relatare despre istoria medie a înaintaşilor noştri* (care începe de la epoca lui Alexandru Macedon, trece prin perioada dinastiei artaxiada, întemeierea dinastiei arsacide în Armenia, pînă la Grigor Iluminătorul şi moartea regelui Tîrdat); III *Încheiere*, cuprinzînd o perioadă de 110 ani (319—428) adică de la urmaşul lui Tîrdat, Chosrov Kotak, pînă la căderea dinastiei arsacide şi moartea catolicosului Sahak şi a lui Maştoţh. La sfîrşitul lucrării, marele istoric a scris o *Plîngere* închinată situaţiei grele politice, social-economice şi morale a Armeniei, după desfiinţarea regatului.

În lipsa mijloacelor ştiinţifice moderne ca, arheologia, descifrarea inscripţiilor în cuneiforme etc., Chorenaţhí a folosit sursele cunoscute în vremea lui, printre care *Biblia* ocupa un loc de seamă. Şi astfel, el porneşte de la legendele consemnate în *Vechiul Testament*, începînd Istoria sa de la Adam, ajungînd la Noe, la cei trei fii ai acestuia (Sem, Kham şi Iafet) şi legînd originea armenilor de seminţia lui Iafet. El stabileşte apoi următoarea descendenţă: Iafet, Gamer, Thiras, Thorgom, Hayk-Hayg (strămoşul eponim al armenilor), Aramaniak, Aramais, Amasia, Gegham, Harma, Aram, Ara cel Frumos, urmînd tradiţia scriitorilor armeni de a lega originea poporului armean de nume biblice. Scriind apoi despre istoria regilor armeni (Tigran, Ervand, Artaşes, Artavazd), Chorenaţhí citează drept surse opera istoricului siriac Mar Abas Katina (neidentificat, presupunîndu-se de unii că ar fi pseudonimul sub care se ascunde însuşi Chorenaţhí), legendele, epopeile populare, povestirile, care circulau pe vremea lui. El nu le reproduce însă aidoma, ci analizează critic sursele sale, le confruntă, le prelucrează. Folosind poezia

orală populară şi legendele, el le interpretează, considerînd că zeii şi eroii reprezintă personalităţi reale, care au trăit cîndva şi au fost zeificaţi şi glorificaţi ulterior ca eroi. De asemenea, el socoteşte că legendele sînt poveşti alegorice ale unor realităţi. În consecinţă, încearcă să interpreteze legendele, să le dezbare de elementele fantastice, ireale şi să le prelucreze în stil retoric şi cu gust estetic. El procedează în acelaşi mod cu datele care i se par nelogice [122].

Metoda analitică şi critica folosită de Chorenaţhí în opera sa a constituit o noutate în istoriografia armeană clasică. A doua importantă inovaţie introdusă de el a fost cronologia, precizînd că nu poate exista istorie fără cronologie. În consecinţă, el leagă succesiunea în timp a domnitorilor armeni de anii de domnie a unor regi perşi sau romani. Chiar dacă s-au strecurat greşeli şi confuzii este meritorie truda ilustrului istoric de a pune ordine cronologică în istoria poporului armean, în ciuda imperfecţiunii şi numărului redus al izvoarelor de care s-a folosit, printre care s-au numărat: Homer, Herodot, Platon, Iulius Africanus (sec. al III-lea), Eusebiu Cezareeanul, Iosif Flavius (sec. I), Labubna din Edesa (sec. al III-lea), episcopul Firmilian (sec. al III-lea), preotul păgîn Ughlub (sec. I—II), Policrate, Diodoros Sicilianul, Grigore din Nazianza, Pseudo-Calistene etc.

Pentru istoria şi evoluţia culturii armene, prezintă o importanţă de nepreţuit faptul că, datorită *Istoriei* sale, ne sînt cunoscute astăzi fragmente ale vechii culturi armene din antichitate, din epoca păgînismului, legendele şi romanele antice, care altfel ar fi fost pierdute fără urme.

Manifestîndu-se ca un intelectual patriot, conştient de menirea sa naţională, Chorenţahí a apelat la conştiinţa de sine şi amorul propriu al poporului, redîndu-i încrederea în valorile şi forţele proprii: *„Deşi sîntem un popor mic şi mult limitat ca număr, cu o putere slabă şi de numeroase ori cucerit de regate străine, însă se pot găsi şi în ţara noastră suficiente lucruri minunate, demne a fi amintite şi scrise...* [123]

Timp de aproape 14 secole, pînă în secolul al XIX-lea, *Istoria* sa era considerată singura sursă de informare în şcolile armene, fiind tradusă şi în numeroase limbi străine. Principalul merit al lui Chorenaţhí este patriotismul insuflat generaţiilor de armeni, care doreau libertate şi independenţă naţională. Figurile legendare de eroi naţionali ca: Hayk, Aram, Tigran, prelucrate ireproşabil nu în spirit creştin, ci după principiile artei retorice greceşti, trezesc pînă şi azi admiraţia cititorilor. Expresii strălucite de transpunere poetică sînt şi romanele antice ale lui Ara cel Fumos, Tigran cel Mare, Artaşes. Descrierile unor locuri şi bătălii sînt bogate în imagini literare şi pline de patos, producînd o impresie profundă prezentarea în culori vii ale bătăliilor din Cîmpia Araratului, Vagharşapatului, Ervandakertului, Şamira-

---

[122] Vezi şi Gh. I. Brătianu *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti* p. 11 şi urm, Editura Eminescu, Bucureşti, 1980.

[123] Movses Chorenaţhí, *Hayoţh Patmuthiun (Istoria Armenilor)* I, G. p. 70, Erevan, 1968.

makertului etc. Opera sa rămîne o sursă primară de valoare incontestabilă pentru istoriografia universală.

În pleiada de istorici din secolul al V-lea, un loc strălucit şi original îl ocupă Eghişé decedat între anii 480—485. Se cunosc puţine date despre biografia lui. Din afirmaţiile sale, precum şi potrivit tradiţiei, a fost militar şi secretarul particular al comandantului-şef Vardan Mamikonian, a participat la bătălia de la Avarayr împotriva armatei persane, precum şi la toate evenimentele politice, care au precedat şi au urmat acestei bătălii. Părăsind cariera militară, s-a călugărit şi a devenit magistru. A scris lucrări istorice, precum şi comentarii şi alte lucrări, fiind recunoscut ca un învăţat, care s-a ocupat şi de filozofie, ştiinţe, literatură.

Opera sa de căpetenie, *Despre Vardan şi Războiul armenilor*, cuprinde perioada istorică de la prăbuşirea dinastiei arsacide (428) pînă în 464—465, cu referiri la evenimentele din 450—451 legate de răscoala armenilor împotriva Persiei sasanide, prezentată ca un război pentru apărarea credinţei creştine. Eghişé dă însă o explicaţie mai ştiinţifică, completă şi reală a cauzelor conflictului şi anume: 1. intenţia regelui Yezdegyerd al II-lea al Persiei de a impune zoroastrismul tuturor popoarelor supuse, ca un mijloc de a întări dominaţia politică persană şi a îndepărta influenţa bizantină, proiect ce convenea şi preoţimii zoroastriste, care căuta să-şi extindă drepturile şi influenţa. Eghişé consideră că primul pas al perşilor în această direcţie a fost expedierea din Armenia a cavaleriei armene spre teatre de război îndepărtate, unde se exercitau presiuni asupra ostaşilor, pentru a-i converti; 2. a doua cauză serioasă era politica fiscală a Imperiului sasanid sub noul rege, care a introdus recensămîntul şi a înăsprit birurile, ceea ce a provocat nemulţumirea tuturor păturilor populaţiei. La acestea se adăuga şi desfiinţarea dreptului de administraţie locală. Eghişé a înţeles corect caracterul general popular al insurecţiei armate, precum şi rezultatele acesteia.

Marele merit al operei sale rezidă şi în latura sa politico-filozofică. El apare ca un ideolog timpuriu al luptei de eliberare, iar problema omului este tratată ca parte componentă în războiul dus de întregul popor. Eghişé consideră *omul* ca o sinteză a cerului şi pămîntului, a spiritului şi trupului, o fiinţă dumnezeiască şi glorificată, stăpînul şi suveranul lumii. El respinge dogma mistică medievală, care subaprecia importanţa a ceea ce este trupesc. Din punct de vedere teoretic expune importanţa activităţii lumeşti a omului [124].

Printre atributele esenţiale ale fiinţei umane, sînt considerate libertatea şi liberul arbitru, activitatea conştientă, care nu admite legi impuse de providenţă, prin urmare, omul poate să nu execute poruncile prestabilite de Dumnezeu, ci să le modifice, conform raţiunii, voinţei şi puterii sale de selecţie.

Eghişé se ocupă şi de problema personalităţii în istorie, susţinînd că însuşirile personale ale conducătorului, în special trăsăturile psihologice-

---

[124] G. Chîrlopian *Problema omului în lucrările lui Eghişé*, în Banber Erevani Hamalsarani („Buletinul Universităţii din Erevan) nr. 3/1971, p. 45 şi urm.

morale pot juca un rol hotărîtor în istoria popoarelor. De altfel, imaginea lui Vardan a devenit un simbol al virtuții și libertății. El se ocupă, de asemenea, de influența mediului asupra formării profilului moral al omului.

Sînt deosebit de interesante, instructive și actuale concepțiile sale despre ideologia luptei de eliberare. În acest context el arată că, valorile morale se modifică, devin relative, se ierarhizează, supunîndu-se scopului principal.

În această încleștare pe viață și pe moarte cu asupritorul, poporul răsculat disprețuiește valorile materiale, aurul nu-l mai tentează. Oamenii se gîndesc cum să se comporte, pentru a muri cu demnitate și curaj, să lase în urma lor un renume și să obțină nemurirea sufletului. Folosind un aforism antic, Eghișé scrie: „Moartea neînțeleasă e moarte, moartea conștientă este nemurire. Cine nu știe ce este moartea îi e frică de moarte, iar cel care o cunoaște nu-i e frică de ea."[125] Prin sacrificiul de sine conștient, în numele unor idealuri înalte, în numele patriei și al poporului — mai arată el — omul devine un exemplu instructiv pentru generațiile următoare și trăiește din faptele lor. Nemurirea nu este un fenomen spontan și nici ceva misterios, ci este recompensa pe care omul o primește pentru faptele sale. Moartea sau sacrificiul de sine conștient nu numai că aduce nemurire eroului, ci devine un izvor dătător de viață pentru alții. Moartea eroică întărește legătura dintre generații. Viața omenească, în calitate de proces progresiv de creare de valori și de luptă este nemuritoare.

În timpul luptei de eliberare se schimbă relațiile sociale. Contradicțiile dintre stăpîni și slujitori, dintre femei și bărbați — mai arată el — scad ca pondere. Pe prim plan apar interesele comune ale diferitelor pături sociale și elementele ce le unesc în lupta de eliberare. El apreciază dragostea și sinceritatea tot prin prisma funcției lor sociale. Nobilimea convocată la Tizbon (azi Ctesifon la sud de Bagdad) în fața regelui Yezdegyerd și arestată, se preface că acceptă convertirea, pentru a se elibera, a se întoarce în patrie și a cîștiga timp, în vederea organizării insurecției armate. În acest caz, arată Eghișé, minciuna (înșelarea dușmanului) a fost folosită pentru un scop suprem și încălcarea jurămîntului și a cuvîntului este scuzabilă, este o tactică în lupta de eliberare. Totodată, el condamnă lipsa de încredere în sine, de hotărîre, de convingere și dăruire, socotindu-le cauze ale fricii, iar frica trebuie respinsă de participanții la lupta de eliberare. Neînfricarea pentru Eghișé este una din condițiile invincibilității. El pune în gura marelui preot zoroastrist următoarea cugetare: „Cine poate rezista unor oameni, cărora nu le e frică nici de lanțuri, nici de schingiuiri, care disprețuiesc bogăția și care, ceea ce este mai rău ca orice, preferă moartea vieții?" Totuși, în condiții normale, Eghișé apără necesitatea fricii, pentru a reține pe oameni de la fapte antisociale.

Printre valorile negative, Eghișé citează lipsa de unitate în lupta de eliberare și mai ales invidia, pe care o consideră ca una din principalele cauze ale relelor. Totodată, el relevă importanța înțelepciunii și forței morale,

---

[125] Eghișé, *op. cit.*, pag. 108.

precum şi a culturii şi mai ales a culturii naţionale, ca izvor de patriotism şi forţă organizatoare în lupta de eliberare. Din acest punct de vedere este interesantă poziţia lui Eghişé în privinţa existenţei diferitelor limbi. Spre deosebire de *Biblie*, care considera acest lucru ca un blestem şi cauză a neînţelegerii între oameni, Eghişé socoteşte, dimpotrivă, că apariţia multitudinii de limbi este un fenomen pozitiv, întrucît prin influenţa reciprocă contribuie la îmbogăţirea lor. „Şi aşa cum culoarea devine mai strălucitoare adăugîndu-i-se altă culoare — spune el — şi faţa cu altă faţă, şi vîrsta cu altă vîrstă, şi arta cu altă artă şi opera cu altă operă, tot astfel şi limba se înfrumuseţează cu altă limbă". Această concepţie derivă de fapt din principiile şcolii de traducători întemeiate de Maştoţh, care susţinea că, pentru a crea o cultură de avangardă este necesar să se însuşească şi ceea ce au creat alte popoare. Eghişé menţionează că toate culturile şi limbile au meritele lor, înşirînd limbile cunoscute în epoca aceea şi dîndu-le calificative (neuitînd nici „splendoarea limbii persane", în ciuda învrăjbirii dintre armeni şi perşi). Eghişé judecă obiectiv şi ştiinţific moştenirea culturală a tuturor popoarelor evitînd să plătească tribut vanităţii naţionale.

Aceste idei progresiste, exprimate cu peste 1 500 de ani în urmă, nu fac decît să-l imortalizeze pe marele istoric şi gînditor armean din secolul al V-lea, făcîndu-l actual pentru multe popoare, chiar şi astăzi.

Ultimul mare istoric al secolului a fost Ghazar Pharpeţhí (Lazar din Pharp) născut cca 443. Şi-a făcut studiile întîi în Georgia apoi la Constantinopol, unde a învăţat limba şi cultura greacă.

A primit însărcinarea de a scrie o *Istorie a armenilor* pentru perioada de la 387 şi pînă la răscoala victorioasă a lui Vahan Mamikonian împotriva dominaţiei sasanide persane. Ca martor ocular al evenimentelor descrise în ultima parte a lucrării sale, *Istoria* lui Ghazar Pharpeţhí are o mare valoare istoriografică, dar şi literară.

În secolul al V-lea a luat naştere şi o literatură hagiografică originală legată de istoria Bisericii armene. Primele scrieri au fost *Viaţa lui Grigor Iluminătorul*, *Martiriul fecioarelor Hripsimé*, *Martiriul apostolului Tadeu şi fecioarei Sanducht* scris pe baza unei tradiţii vechi, care susţine că Biserica armeană a fost întemeiată de apostolii Tadeu şi Bartolomeu şi în consecinţă a fost numită ulterior Biserică apostolică, iar sediul patriarhului, „Scaunul sfîntului apostol Tadeu".

Pe linia istoriografiei, secolul următor rămîne un punct întunecat. Abia în secolul al VII-lea apare *Istoria lui Sebeos*, al cărei autor este incert. Tot ce se ştie, e faptul că el a trăit o vreme la curtea regelui persan Chosroes (590—628). Istoria sa începe de la legenda lui Hayk şi Bel pînă la aproximativ jumătatea secolului al VII-lea. În capitolul intitulat *Cartea epocii*, Sebeos se ocupă de situaţia din ţările învecinate cu Armenia ca: Persia, Imperiul bizantin, Califatele arabe şi relaţiile politico-militare dintre acestea, ceea ce îi dă valoare de izvor istoric pentru istoria Asiei Mici în general. Sebeos înfăţişează, totodată, situaţia politică, social-economică şi juridică

a Armeniei, relațiile sale cu Persia, Imperiul bizantin și arabii, în secolele VI—VII, opera sa constituind un izvor bazat pe documente certe.

Cel mai important izvor pentru perioada de dominație arabă, acoperind 150 de ani, este *Istoria lui Ghevond*, care era magistru eclesiast și a scris opera sa din ordinul prințului Șapuh Bagratuni. Istoria sa ajunge pînă la evenimente petrecute în anul 788, al căror contemporan a fost. El relatează, în primele trei capitole, despre invaziile califilor arabi în Palestina, Siria, Persia și Armenia, despre cucerirea și distrugerea capitalei Dvin și luptele duse de prințul Theodoros Rîștuni împotriva arabilor, situația Armeniei aflate sub dominația arabă, de la califatul lui Muavia (661—680) pînă în primii ani de domnie ai lui Harun-al-Rașid (786—809). Sînt descrise distrugerile provocate în Armenia, pe de o parte de arabi și bizantini, iar de cealaltă parte de *chazari*, dările grele impuse de arabi, care au provocat numeroase răscoale ale populației. Ghevond interpretează corect scopul masacrării în masă a nobilimii armene, care era considerată principalul obstacol în calea dominației arabe. În acest cadru se înscrie arderea de viu a nachararilor armeni în bisericile de la Nachceavan și Chram, precum și masacrul nachararilor la Dvin, în timpul domniei marelui emir Muse (785—786).

Populația Armeniei — arată istoricul — a ajuns într-o mizerie extremă „nimeni nu era stăpîn pe averea sa“ .. „erau lipsiți de bunuri, goi, desculți și flămînzi“. În atare condițiuni, atît poporul, cît și nobilimea s-au răsculat „considerînd că e mai bine să moară cu vitejie, decît să suporte jugul străin“.

După o perioadă de eclipsă, istoriografia armeană își reia tradiția de strălucire, începînd de la sfîrșitul secolului al IX-lea și în secolele X—XI. În scrierile istoricilor armeni, în condițiile societății feudale și creării regatului centralizat al bagratizilor, se evidențiază două direcții: una care susține ideea statului centralizat puternic, unit și cealaltă care se declară în favoarea tendințelor centrifuge, provinciale. Și în această perioadă se observă un interes sporit al istoricilor armeni pentru situația din țările vecine, din Caucaz, Orientul Apropiat, Imperiul bizantin.

Un istoric, care ne-a lăsat o prețioasă moștenire în această perioadă a fost Hovhannes Draschanakertțhí (Traschanagerdțí), care a excelat în secolele IX—X, nu numai ca istoric, ci și în domeniul politic și bisericesc, precum și ca diplomat. A fost și catolicos al Bisericii armene, în anii 897—929. Istoria armenilor scrisă de el începe de la Potop și pînă în anul 924. Perioada mai veche este reluată rezumativ de la istoricii armeni din secolele trecute, iar el s-a ocupat în detaliu de perioada începînd de la jumătatea secolului al IX-lea, insistînd mai ales asupra evenimentelor la care a avut o participare activă. Lucrarea este scrisă în spirit patriotic și într-o limbă bogată, salută restabilirea independenței țării, a păcii și prosperității economice, preamărește meritele regelui și prinților, care au contribuit la crearea statului unit și centralizat, condamnînd, totodată, atitudinea scizionistă și ambiguă a unor prinți față de dușmani. Ca ideolog al statului centralizat, Draschanakertțhí susține ideea că, în fața unor dușmani mai puternici,

Armenia poate să se apere numai unindu-şi forţele. Dar acest principiu îl face să se exprime şi împotriva luptei de clasă şi a mişcărilor sociale, care izbucniseră în diferite provincii. Totodată, el s-a manifestat împotriva sectelor, care periclitau poziţiile Bisericii armene.

Misiunile sale diplomatice au avut ca scop prezervarea regatului bagratid de la Aní de pericolele externe.

Un alt însemnat învăţat şi istoric al epocii, a fost Thovma Arţruní (Ardzruní) care a început să scrie în anii 880 o *Istorie a Casei Arţruní*, familie domnitoare în Vaspurakan. El îşi începe istoria de la Adam, folosind lucrările vechilor istorici armeni şi pînă în perioada vieţii sale. Se referă pe larg la luptele cu arabii, cea mai interesantă parte fiind cartea referitoare la perioada mergînd de la anul 850 pînă la începuturile secolului al X-lea. Arţruní foloseşte mărturiile contemporanilor pe care le verifică, precum şi propria sa experienţă trăită în regatul din Vaspurakan, despre care dă amănunte preţioase. Ca reprezentant şi susţinător al dinastiei arţrunide, el justifică opoziţia acesteia faţă de regatul centralizat bagratid, iar alteori trece sub tăcere unele fapte.

Istoria lui Thovma Arţruní a fost continuată şi completată de istoricul Ananun (Anonim), probabil tot din familia Arţruní, care dă amănunte interesante despre construcţiile de la Vostan şi Aghthamar ale Dinastiei arţrunide, precum şi despre obiceiurile şi armele vremii.

O importanţă deosebită prezintă *Istoria ţării albanilor* începută în secolul al VII-lea de istoricul Movses Kaghankatvaţhí şi completată pe parcurs de alţi istorici necunoscuţi, forma finală fiind dată de Movses Daschuranţhí, în secolul al X-lea. Această lucrare este *unică în istoria universală*, întrucît este singura istorie despre un popor dispărut de pe scena istoriei. Autorii se ocupă de elucidarea istoriei politice şi despre biserica acestui popor, creştinat timpuriu de către armeni.

Preocuparea istoriografiei armene pentru istoria altor popoare ia forme mai concrete prin apariţia unor lucrări sub titluri grăitoare şi evidente în acest sens ca acea *Istorie Universală* a lui Stephanós Taroneţhí (Daroneţí) zis şi Asoghik, care a trăit în a doua jumătate a secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea. Ideea însăşi de a scrie pe atunci o istorie universală este un indiciu pentru interesul manifestat în rîndurile cititorilor armeni. Autorul se ocupă într-adevăr de evenimente din istoria antică, de Asiria, de mezi, romani, perşi, regii egipteni din dinastia Ptolemeilor, regii sasanizi, împăraţii bizantini şi Imperiul bizantin ca atare, luptele duse de el cu arabii, cu califatele arabe şi Egiptul arab, cu bulgarii, răscoalele lui Vart Skleros şi Vart Fokas, unele evenimente din Georgia şi Abchazia ş.a., totuşi, conţinutul principal al operei îl constituie istoria Armeniei. Din acest punct de vedere, Cartea a III-a, cuprinzînd o perioadă istorică de 117 ani, de la urcarea pe tron a lui Aşot Bagratuní (Pakraduní), pînă în anul 1004, cînd domnea Gagik Bagratuní, prezintă o importanţă deosebită ca izvor autentic, original, scris pe bază de documente şi în spirit critic, iar despre unele evenimente, în calitate de contemporan şi martor ocular.

Din punct de vedere politic, Taronețhí apare ca un partizan al domniei centralizate a bagratizilor, adversar al forțelor scizioniste, al sectelor cu caracter social (mai ales a Thondrakienilor) și ca apărător al Bisericii apostolice armene.

De o valoare inestimabilă pentru evenimentele din prima jumătate a secolului al XI-lea, care au dus la prăbușirea ultimului regat din Armenia Mare, a fost *Istoria* scrisă de *vardapetul* (magistru, doctor) eclesiast Aristakes Lastivertțhí (Lasdiverdțí) din secolul al XI-lea. Lucrarea acoperă perioada 1000—1077, care a fost fatală pentru poporul armean. A început să o scrie în 1072, cînd ajunsese la adînci bătrîneți.

În prima parte a lucrării, el se ocupă de relațiile bizantino-armene, de înaintarea Bizanțului spre răsărit, de acțiunile împăratului Vasile al II-lea față de care are o părere favorabilă. În general, vorbește fără pasiune și ură despre istoria Imperiului bizantin, pe care o cunoaște foarte bine. Dar atunci cînd se referă la împăratul Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055), care a răsturnat regatul bagratid și a ocupat capitala Aní, după ce în prealabil Bizanțul pusese stăpînire pe regatul din Vaspurakan, printr-un șiretlic, tonul istoricului patriot se schimbă: el îl disprețuiește și îl condamnă. Istoricul relatează cu mîhnire decăderea regatului bagratid, în urma ocupației bizantine: regele a devenit prizonier, palatele regale au fost distruse, ostașii țării au fost dislocați în diferite provincii bizantine, nobilimea și-a părăsit pămînturile și s-a exilat, provinciile au fost pustiite și jefuite de bizantini, orașele înfloritoare au devenit vizuine de fiare sălbatice.

Cartea a II-a, conținînd cel mai bogat material documentar, se referă la invazia turcilor seldjucizi, care au venit val după val, au inundat întreaga Armenie, au distrus, au ucis, au prefăcut în ruine celebrele orașe armenești Aní, Kars, Arțîn ș.a. Lastivertțhí descrie cu lux de amănunte luptele duse de forțele armene și bizantine, precum și marea bătălie de la Manazkert, unde armata bizantină a fost înfrîntă, ceea ce a avut consecințe catastrofale pentru Imperiul bizantin și pentru întregul Orient Apropiat.

În *Cartea a III-a* a *Istoriei* lui Lastivertțhí se descrie mișcarea social-sectantă a Thondrakienilor, pe care autorul o ponegrește fel și chip de pe pozițiile ideologiei claselor dominante și a Bisericii armene, al cărei reprezentant fidel este.

Lucrarea lui Lastivertțhí aduce interesante amănunte despre viața din orașe și organizarea lor internă, despre contradicțiile interne ale societății din secolul său ca: înșelătoriile negustorilor și bogătașilor, specula, corupția etc.

Pentru istoria secolelor IX—XI prezintă o importanță deosebită *Cartea de documente,* conținînd 98 de acte și scrisori despre relațiile armeno-siriace, armeno-bizantine, armeno-georgiene etc., precum și despre mișcarea thondrakiană. Un izvor prețios constituie și inscripțiile pe piatră din această perioadă.

În perioada secolelor XII—XIV, pe lîngă lucrările generale de istorie un rol de seamă au avut cronicile care au caracter de culegeri completate cu

citarea unor evenimente mai apropiate sau contemporane cu autorul. Printre cronicarii mai de seamă sînt:

Matheos Urhaieţhí (sec. XI—XII), care a scris *Cronica*, lucrare valoroasă şi amplă referitoare la evenimentele din anii 952—1136. Lucrarea a fost continuată apoi, pînă în 1162, de Grigor Khesunţhí şi cuprinde date interesante despre evenimente nu numai din Armenia, ci şi din ţări ale Asiei Mici, precum şi din Siria, Mesopotamia, Georgia. Urhaieţhí vorbeşte cu simpatie despre tot ceea ce este în folosul poporului, drept rezultat al activităţii fie a unor armeni, fie a unor străini, şi se exprimă plin de ură faţă de cotropitorii care distrug şi jefuiesc, referindu-se în special la bizantini şi turciiseldjucizi. Sînt deosebit de preţioase anumite date despre prima cruciadă şi care lipsesc din izvoarele bizantine, arabe, siriace şi latine. Prezintă importanţă, de asemenea, descrierea campaniilor împăratului Bizanţului de naţionalitate armeană, Ioan Ţimişkeş, spre Siria, Cilicia şi Palestina, precum şi a căderii Edesei.

Cronica lui Samuel Aneţhí (sec. al XII-lea) oferă un material documentar bogat despre evenimentele din Armenia din perioada în care a trăit pînă în anul 1180, consemnate în calitate de observator. *Cronica* lui a fost continuată de autori necunoscuţi, pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Şi în această cronică sînt referiri la istoria altor popoare.

Istoria lui Mîchithar Aneţhí (sec. XII—XIII) se ocupă de o perioadă mai îndelungată din istoria Armeniei, începînd de la regele Paruir pînă la regii bagratizi *(prima parte)*, secolele XI—XII (în *a doua parte)* şi cruciadele (în *a treia parte)*. După părerea lui Mîchithar, istoria este rezultatul unor evenimente reale, ştiinţă a cunoaşterii trecutului şi prezentului, precum şi a prevederii viitorului. Evenimentele de bază ale istoriei — spune el — sînt în număr de şase: figuri, lucruri, locuri, timpul, modul şi cauza. Nici unul dintre istoricii mai vechi nu concepuse asemenea generalizări. Cronicarul dă şi anumite sfaturi. Pentru a scrie o istorie — arată el — este necesar să se studieze istoria veche şi nouă, să se stăpînească logica, modul de exprimare corectă a ideilor, limbile vechi, să se dovedească prudenţă în privinţa surselor etc.

Cronica lui Mîchithar Airivaneţhí (sec. al XIII-lea) merge de la Adam şi pînă în anul 1289, conţinînd extrase din lucrările istoricilor anteriori, dar şi unele amănunte inedite din alte surse.

În general, secolul al XIII-lea a cunoscut o înflorire a istoriografiei armene, printr-o cuprindere mai largă şi multilaterală a problemelor, prin modul de prezentare a evenimentelor istorice. În această perioadă, întemeietorul şcolii armene de istoriografie este considerat a fi Vanakan Vardapet Tavuşeţhí, ai cărui elevi, Kirakos Gandzakeţhí, Vardan Arevelţhí, Grigor Aknerţhí sau Akanţhí şi-au cîştigat mare faimă.

Opera lui Gandzakeţhí, *Istoria armenilor din sec. IV pînă în* 1265 este deosebit de importantă pentru lămurirea unor aspecte ale dominaţiei mongole în Orientul Apropiat şi Armenia, totodată, a contradicţiilor interne din Imperiul mongol. El descrie cu detalii şi mîhnire consecinţele catastro-

fale ale politicii agrare şi fiscale a cotropitorilor mongoli, masacrele în masă, ducerea în captivitate a populaţiei, emigrările forţate, pustiirile, foametea, epidemiile ucigătoare, destrămarea economiei şi în special a agriculturii, spolierea ţărănimii. El se ocupă şi de evenimentele din Armenia Occidentală de sub ocupaţie bizantină, precum şi de Armenia Ciliciană, Sultanatul din Ikonia şi relaţiile lor cu mongolii, istoria Bisericii armene, relaţiile dintre cultele armean, grec, georgian şi catolic, de învăţămînt, şcoli, literatură, ştiinţă, artă, arhitectură, economie şi construcţii. Prezintă interes şi relatările sale despre traiul, credinţa, obiceiurile şi limba mongolilor.

Totodată, istoricul armean îşi exprimă ura la adresa stăpînilor politici şi bisericeşti armeni, pentru cupiditatea, egoismul şi trădarea lor, acuzîndu-i că în loc să reziste invaziei mongole, au colaborat cu ocupanţii de dragul interesului şi cîştigului lor, jefuind pe proprii lor supuşi. Ca reprezentant al ideologiei religioase a epocii sale, el consideră că providenţa mişcă roata istoriei societăţii umane.

Vardan (Vartan) Arevelţhí (mort în 1271) este autorul celei de a doua încercări de a scrie o *Istorie Universală*, care ajunge pînă la anul 1267. El îşi începe partea dedicată istoriei Armeniei pe bază de legende şi anume construirea turnului din Babilon, de la Hayk şi Bel. Sînt mai bogate în date istorice şi documentare evenimentele mai apropiate de epoca lui, începînd din secolul al XI-lea. Descrierea invaziei mongole din primele decade ale dominaţiei lor este o sursă preţioasă şi de bază pentru istorie. Întreţinînd relaţii personale apropiate cu hanul mongolilor, Hulavu, el a căutat să uşureze soarta grea a conaţionalilor săi aflaţi sub jug mongol.

Vardan vorbeşte, de asemenea, despre *românii din sudul Dunării*, ca fiind în solda „francilor“ în cea de-a treia cruciada condusă de Frederic Barbarossa (1189—1192). „Constantinopolitanii — spune el — transportară gratuit toată mulţimea pe care francii o recrutaseră în ţinuturile *vlahilor* şi ale bulgarilor...“ (n.a. este vorba de înţelegerea dintre Petru şi Asan cu împăratul german Barbarossa, realizată la Niş, pentru a-i furniza ajutoare în oameni).

Informaţii interesante despre mongoli găsim şi în *Istoria poporului de arcaşi* (mongolii) a lui Grigor Aknerţhí (Krikor Agnerţí) din secolul al XIII-lea şi care cuprinde perioada 1220—1273. Autorul relatează despre originea mongolilor, despre personalitatea lui Ginghis-Han, tactica de luptă a mongolilor, aspectul lor exterior, obiceiuri şi limbă. Lucrarea conţine, totodată, informaţii preţioase despre Armenia, Cilicia şi ţările învecinate, despre birurile grele ale mongolilor şi sistemul sălbatic de a le strînge.

Cel mai ilustru istoric armean al secolului al XIII-lea a fost Stephanos Orbelian (mort în 1304). Principala sa lucrare *Istoria provinciei Sisakan* (Siunikh, din sud-estul Armeniei) are o importanţă deosebită, pentru precizarea toponimelor, geneza familiei princiare din Siunikh, rolul jucat de ea în perioada dinastiei arsacide, răspîndirea creştinismului în acest principat, viaţa politică, economică şi culturală din Siunikh şi mănăstirile sale, regatul din Siunikh, istoria familiei domnitoare Orbelian etc., pînă în anul 1297.

Ca şi predecesorul său, Arevelţhí, Orbelian întreţinea relaţii prieteneşti cu conducătorii mongoli, dar el nu trece sub tăcere consecinţele năprasnice ale dominaţiei mongolilor, cu efect direct distrugerea vieţii economice.

După Movses Chorenaţhí, Stephanos Orbelian este al doilea mare istoric armean, care foloseşte metode ştiinţifice în cercetările şi lucrarea sa. El părăseşte însă obiceiul de a lua ca punct de pornire legendele armene şi poveştile din Biblie (cu care ne obişnuiseră, atît Chorenaţhí, cît şi alţi istorici). Izvoarele sale sînt: arhivele, documentele divanului domnesc şi princiar, enciclicele catolicosale, actele de proprietate, inscripţiile în piatră, colofoniile (memorialele) de la sfîrşitul manuscriselor, care constituie surse istorice autentice, fără să ignore, totuşi, povestirile populare şi tradiţia. Lucrarea sa prezintă interes nu numai pentru Armenia, ci şi pentru istoria popoarelor din Orientul Apropiat şi Georgia.

Ideologia sa este cea a claselor dominante din societatea feudală. După această concepţie, masele populare truditoare sînt tratate drept „gloată" care nu poate crea istorie, ci este numai un obiect al istoriei. În consecinţă, el condamnă şi mişcările sociale din Siunikh.

Alături de Armenia Mare şi Armenia Ciliciană a dat naştere unor istorici de valoare, care ne-au lăsat opere de importanţă capitală, pentru înţelegerea istoriei acestui regat. Printre ei se numără cunoscutul om politic, militar, diplomat, legiuitor şi istoric, Conetabilul Sîmbat (Sîmpad) 1208–1276. Principala sa operă istorică *Anale* cuprinde descrierea evenimentelor din perioada 951–1276 şi se referă la Imperiul bizantin din secolele X–XI, ultima perioadă a regatului bagratid, invaziile turcilor-seldjucizi, ale mongolilor, mamelucilor din Egipt şi în deosebi la evenimentele politice din Cilicia. Ca reprezentant al regatului Armeniei Ciliciene, a asistat la încoronarea hanului mongol Guyuk. Istoricul Hethum (sfîrşitul secolului al XIII-lea începutul secolului al XIV-lea) este, de asemenea, un om de ştiinţă laic, cunoscut ca mare om politic şi diplomat, participant la făurirea alianţei armeno-ciliciene-mongole în lupta împotriva Egiptului. Lucrarea sa *Istoria tătarilor* este nu numai o istorie a acestui neam, ci a întregului Orient medieval, conţinînd bogate date istorico-geografice despre 14 ţări din Asia. Ca atare, a servit în evul mediu ţărilor din Europa la cunoaşterea istoriei, economiei, vieţii politice, geografiei Asiei, Caucazului, Rusiei meridionale. Lucrarea a fost scrisă la recomandarea Papei Clemens al V-lea şi constituie un izvor deosebit de important despre statul mongolo-iranian şi războaiele acestuia cu Egiptul.

Opera lui Hethum a fost scrisă în franceza medievală şi tradusă apoi în franceza modernă, italiană, engleză, olandeză şi armeană (1842). Hethum a mai scris lucrări genealogice şi a efectuat traduceri de lucrări istorice.

Pentru perioada secolelor XII–XIV, izvoarele şi documentele de valoare istorică certă s-au înmulţit considerabil. În secolele XII–XIV, cu deosebire, s-a scris un mare număr de cronici scurte, care, însumate, dau o imagine cuprinzătoare a perioadei istorice respective, completînd operele istoricilor. În perioada dintre secolele XII–XVIII s-au scris cîteva sute de cronici

scurte, din care au fost selecționate peste 50 și publicate în două volume mari. De asemenea, așa numitele *Epistole* au constituit în evul mediu un izvor neprețuit de informații, cu atît mai valoroase, cu cît erau scrise de personalități politice și eclesiastice.

Au sporit în mare măsură *inscripțiile* pe monumente arhitectonice, chacikaruri, morminte, pietre de hotar etc. cu un conținut documentar bogat despre politica economică și agrară a țării sau a ocupanților, despre felurile de impozite, măsura lor, despre proprietăți funciare seculare și bisericești, despre vînzările și cumpărările imobiliare și de pămînturi, despre donații, despre schimbările în structura socială, despre familiile feudale, situația orășenilor, rolul și poziția lor în societate, despre diferitele domenii ale culturii, evenimente politice etc.

Cel mai însemnat izvor de date istorico-sociale îl constituie, însă, miile de colofonii (dintre acestea cca. 5 000 se păstrează la Matenadaranul din Erevan), datorate copiștilor vechilor manuscrise, precum și beneficiarilor, legătorilor și reparatorilor lor. Acest obicei începe din secolul al IX-lea și ia amploare în secolele următoare, cuprinzînd din ce în ce mai multe date documentare. În colofoniile de la sfîrșitul manuscriselor se dau informații biografice și mai cu seamă de ordin politic, istoric, economic. Autorii, fiind în marea lor majoritate oameni din popor, furnizează date în legătură cu frămîntările maselor largi, nemulțumirile lor și diferite amănunte despre viața poporului, care de multe ori scapă atenției marilor istorici. Importanța colofoniilor a crescut în secolele XIV—XVI, cînd nivelul istoriografiei armene scăzuse.

Pentru istoria Armeniei din secolele XII—XIV prezintă un interes deosebit și fabulele, povestirile istorice, discursurile, predicile, poeziile patriotice.

Din perioada următoarelor două secole sînt de reținut puține nume de istorici și cronicari, ca cel al lui Thovma Mețophețhi (1378—1446), cunoscut pentru *Istoria sa despre Lenk-Timur* (Tamerlan), care începe cu anul 1386. El descrie cu amănunte invaziile și victoria sa asupra sultanului Baiazid lîngă Ankara, deportarea în masă a populației și masacrele ce au urmat, precum și pustiirile triburilor nomade Kara-Koyunlu și Agh (Ak)-Koyunlu. Lucrarea sa este un izvor important pentru istoria Armeniei și a Orientului Mijlociu din acea epocă.

În secolele XV—XVII predomină cronicile, ai căror autori sînt în mare parte necunoscuți.

În anii 30—40 ai secolului al XVII-lea activitatea culturală se înviorează, atît în Armenia cît și în coloniile armene din Europa și Asia (în special în Persia și India). Cea mai importantă lucrare, aparținînd lui Arakhel Davrijețhi (Tavrijeți), născut la Tabriz în Iran este *Istoria*, tipărită încă în timpul vieții sale la Amsterdam (1669). El a murit în 1670 și a fost înmormîntat la Edjmiațin (Ecimiadzin). Partea principală a lucrării sale este consacrată Armeniei, Persiei, Turciei, deportării armenilor de către șahul Abbas I în străfundurile Persiei și consecințele tragice, dar furnizează date

interesante şi valoroase despre coloniile armene de la Noul Djugha şi Lvov, precum şi în legătură cu istoria social-politică a Transcaucaziei şi ordinea administrativ-fiscală din Turcia şi Persia.

Contemporanul său, Zakharia Khanakherţhí (1627—1699), ne-a transmis informaţii interesante despre evenimentele din secolul al XVII-lea şi în mod deosebit despre mişcările sociale ce au avut loc şi aspectele necunoscute din alte surse ale vieţii poporului.

În acelaşi secol, s-au scris studii istorice în coloniile armene din Turcia, Ucraina, Polonia şi alte ţări. Reţine atenţia, prin importanţa sa ca izvor pentru istoria romînilor, cronica lui Hovhannes Khamenaţhí, intitulată *Istoria războiului de la Hotin* scrisă în 1627, adică după 6 ani de la terminarea războiului, încheiat cu uciderea sultanului Osman al II-lea. Lucrarea este întocmită de pe poziţiile unui martor ocular, cuprinde mărturii ale participanţilor la război dar şi ştiri consemnate pe baza scrisorilor primite de autor de la prietenii săi din Moldova. În felul acesta, cronica sa furnizează informaţii interesante şi despre Ţările Româneşti, Polonia, precum şi despre colonia armeană din Kameneţ-Podolsk.

În Turcia, învăţatul Eremia Celebí Kiomurdjian (1637—1695) a scris lucrări de istorie, geografie, statistică, cartografie, jurnale de călătorie, epistole, discursuri. Lucrările sale de istorie, rămase în mare parte netipărite, se referă în special la situaţia din Imperiul otoman, războaiele purtate împotriva popoarelor din Europa de Sud-Est şi Persiei, sărăcia extremă şi suferinţele popoarelor cotropite. În general, simpatiile sale se îndreaptă spre păturile laborioase ale popoarelor. Lucrarea sa tipărită şi tradusă şi în limba turcă, *Istoria Istanbulului*, conţine date interesante nu numai despre oraş, ci şi despre comerţul, meseriile, agricultura din Turcia, în secolul al XVII-lea.

Deosebit de interesant este *Jurnalul* lui Eremia Celebí, cuprinzînd un bogat material documentar despre evenimentele din Turcia, în anii 1648—1652, viaţa coloniilor armene, caracterizarea sultanilor şi a unor personalităţi politice şi eclesiastice etc. Lucrările sale prezintă interes nu numai pentru istoria Armeniei, ci şi pentru orientalistică.

Fiind un învăţat patriot, el considera că cel mai eficace mijloc pentru apărarea identităţii naţionale şi redeşteptarea conştiinţei naţionale este dezvoltarea limbii materne şi răspîndirea învăţămîntului. În acest scop, a întemeiat, în 1676, o tipografie armeană la Constantinopol.

Din jurnalele de călătorie ale epocii este de relevat *Registrul de socoteli* al lui Hovhannes Djughaeţhí, care a vizitat subcontinentul indian în anii 1682—1692, rămînînd şase ani în Tibet, la Lhasa (1686—1692). A învăţat limba tibetană, a făcut cunoştinţă cu viaţa poporului tibetan, comerţul, regimul fiscal, legislaţia ş.a. Informaţiile date au avut un caracter inedit, cu atît mai mult cu cît, pînă la începutul secolului al XX-lea, Tibetul era închis pentru lumea exterioară şi s-au păstrat foarte puţine materiale despre economia sa medievală. El furnizează date interesante şi despre oraşele indiene Calcutta, Patna, Agra etc., unde existau colonii armene.

Printre autorii de jurnale de călătorie un loc deosebit îl ocupă Simeon Lehaţhí, născut la 1584 în Polonia, care a călătorit timp de 12 ani, începînd din 1608. Drumul său l-a purtat prin Ţările Româneşti, ţările balcanice, Turcia, Armenia Mare, Egipt, Palestina, Siria, Anatolia, Italia. Călătorind practic prin tot Imperiul otoman, Simeon dă amănunte despre popoarele alogene lipsite de drepturi din Imperiu, despre abuzurile şi jaful autorităţilor, pustiirile provocate de răscoala djalalilor etc.

Secolul al XVIII-lea marchează începutul luptei poporului armean pentru eliberarea de sub stăpînire otomană şi persană, care s-a reflectat şi în operele de istorie. Totodată, se remarcă o preponderenţă a autorilor laici în istoriografie, ceea ce nu înseamnă că reprezentanţii istoriografiei feudalo-religioase, ca Mikael Ceamcian de la Congregaţia Mîchitaristă de la Veneţia, nu au dat lucrări de reală valoare ştiinţifică. Astfel, *Istoria armenilor*, scrisă de acesta după 1780, a pus bazele unei cronologii mai sigure.

În pleiada istoricilor armeni din secolele XIX—XX ocupă un loc meritoriu oameni de ştiinţă ca: Mîkîrtici Emin (1815—1890), Kherovbe Patkanian (1833—1889), Grigor Chalatian (1858—1912), Garabed Basmadjian (1864—1942), Nerses Akinian (1883—1963), Nikoghaios Adonţh (1871—1942), Andon Karakaşian (1818—1903), Leo pe numele real Arakhel Babachanian (1860—1932) ş.a.

4. Gîndirea filozofică armeană în secolele V — XIX

Un fenomen demn de relevat în evoluţia culturii spirituale armene este apariţia, o dată cu inventarea alfabetului armean, a preocupării pentru filozofie, această „mamă a ştiinţelor". În prima jumătate a secolului al V-lea, gîndirea filozofică apare legată de operele teologice, în mare parte traduse din literaturile lumii antice. Armenia, făcînd parte din sfera culturală a elenismului, preluase moştenirea filozofiei antice greceşti, iar pătura conducătoare şi intelectualitatea armeană foloseau greaca drept limbă de ştiinţă.

Autorii armeni din Armenia antică păgînă ca, Tiran Kherakan (Gramaticul), Artavazd al II-lea, Olimpos, precum şi de alte naţionalităţi ca, Metrodoros din Skepsis, Amphikratos Atenianul, Bardaţan, ale căror lucrări (pierdute) s-au referit, după toate probabilităţile, la probleme de istorie retorică şi filozofico-religioase, alcătuiesc preistoria gîndirii filozofice armene. Din aceeaşi perioadă trebuie menţionat numele retorului şi pedagogului armean din lumea elenistică, în secolul al IV-lea, Paruir Haykazn (Armeanul) sau, după cum era cunoscut, Proeresios, ale cărui lucrări nu s-au păstrat, dar căruia Roma i-a înălţat o statuie cu dedicaţia: „Regina oraşelor, regelui retorilor."

Dezvoltarea filozofiei armene a avut loc în condiţiile consolidării feudalismului şi a învăţăturii şi poziţiilor Bisericii creştine, ceea ce a avut o impor-

tanţă hotărîtoare pentru caracterul şi conţinutul filozofiei medievale armene. Trebuie subliniat, totuşi, că gîndirea filozofică armeană a avut trăsături particulare, caracteristice, în general pentru cultura armeană din evul mediu timpuriu. Armenia antică din secolul III înainte de Hristos — sec. III după Hristos avea legături strînse cu lumea elenistică şi popoarele culte ale epocii, grecii, romanii, arameii, evreii. Cînd, după crearea alfabetului armean a început să se formeze gîndirea ştiinţifică armeană, o seamă de cuceriri ale civilizaţiei şi culturii elenistice au fost asimilate cu uşurinţă de către societatea feudală armeană, purtînd însă pecetea ideologiei creştine.

În faza sa iniţială, filozofia armeană s-a manifestat în două direcţii caracteristice epocii: prima era deservirea intereselor doctrinei creştine, apologetica şi patristica; a doua era influenţa filozofiei neoplatonismului laic, care căuta să menţină legăturile sale cu ştiinţa lumii antice. Pe lîngă aceste două direcţii principale, se manifesta şi o a treia tendinţă, care exprima ideologia maselor populare, sub forma mişcărilor spontane sectante, a căror gîndire nu a căpătat însă o definitivare ştiinţifică, fiindu-ne transmisă fragmentar de ideologii feudalismului şi Bisericii creştine, prin criticile şi condamnările lor, care nu puteau fi obiective.[126]

Pentru începuturile filozofiei armene, o importanţă deosebită au avut-o traducerile din operele antichităţii, efectuate în secolele V—VI. Astfel, traducerea *Bibliei*, de către Mesrop Maştoţh, Sahak Barthev şi elevii lor, a avut o influenţă covîrşitoare în toate domeniile vieţii sprituale a societăţii armene, întrucît, prin caracterul său enciclopedic, a răspîndit concepţia creştină în filozofie, etică, drept, estetică, gîndirea social-politică, istoriografie etc.

Dezvoltarea filozofiei era condiţionată nu numai de influenţa Bisericii, ci şi de situaţia politică a Armeniei, care îşi pierduse independenţa, iar teritoriul împărţit între Imperiul persan şi Bizanţ. Ideile de eliberare, de apărare a identităţii naţionale, se exprimau şi în filozofia istoriei, iar, întrucît Biserica rămăsese singura instituţie independentă cu caracter naţional, influenţa acesteia asupra filozofiei s-a întărit. După cum se ştie, lupta împotriva dominaţiei străine luase pe atunci forma luptei religioase: împotriva zoroastrismului faţă de Persia; împotriva calchedonismului şi în apărarea monofizitismului faţă de Bizanţ. La formarea vechii filozofii armene au contribuit şi traducerile unor comentarii la Vechiul şi Noul Testament ca cele ale lui Bazil din Cezarea, Ciril din Alexandria, Efraim Siriacul, Grigore Divinul, Ioan Chrisostomul, Atanasie din Alexandria şi ale altora. Au fost traduse de asemenea, operele unor apologeţi ca Aristide Atenianul, Hipolit, Metodius Olimpicul, Epifan Cipriotul ş.a. care exprimau filozofia creştină şi se opuneau filozofiei antice şi mai ales materialismului antic.

Apologetica îşi găseşte exponentul cel mai de seamă în persoana lui Mesrop Maştoţh, care respinge celelalte religii şi păgînismul, căutînd să demonstreze dreptatea religiei creştine. El laudă pe „singurul Dumnezeu"

126 Sea Arevjatian în *Hay joghovirdi patmuthiun*, Vol. II, p. 503 şi urm., Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan, 1934.

ca o ființă fără de început, nelimitat, imuabil, incognoscibil și imaterial, o ființă supremă bună, care este demiurgul întregii lumi animate și neanimate, materiale și raționale. În felul acesta, Maștoțh răspunde problemei de bază a filozofiei, de pe pozițiile idealismului. Totodată, el îmbrățișează teoria celor patru elemente, create de Dumnezeu, cu care se făurește după aceea totul: din cele patru elemente se compun ființele, tot ce e vizibil și invizibil. Corpul este alcătuit din pămînt, apă, căldură și frig. Întreaga lume — spune el — fie neanimată, vegetală sau animală a fost creată în folosul omului. Din aceleași patru elemente a fost creat și corpul omului, pe care Dumnezeu l-a înzestrat cu un suflet viu și nemuritor, cu spirit și rațiune. În el s-au amestecat sufletul și trupul, pentru a deveni supraveghetorul Domnului peste celelalte ființe. Dar *omul*, această ființă supremă, spre deosebire de demiurg, este muritor și supus schimbărilor. Cu corpul este legat de lumea materială, iar cu sufletul de ființa dumnezeiască imaterială. Omul percepe lumea cu ajutorul celor cinci simțuri și cu rațiunea, cu care l-a dotat Dumnezeu, după chipul și asemănarea sa. Percepția începe de la simțuri, se urcă la gîndire, care generalizează informațiile comunicate de simțuri și pătrunde în esența lucrurilor sau fenomenelor. Dar, după Maștoțh, nivelul cel mai înalt al cunoașterii este credința, prin care omul percepe „adevărul dumnezeiesc".[127]

Ideile exprimate de Maștoțh au fost dezvoltate de elevul său, gînditorul și învățatul Eznik Koghbațhi (Eznig Goghpați) cca 380—450, în opera sa capitală *Respingerea sectelor*, scrisă în anii 40 ai secolului al V-lea. Alături de dascălii și colegii săi, Eznik a participat activ la întemeierea literaturii și științei armene, precum și la traducerea *Bibliei* și a altor lucrări.

În opera sa, el critică și condamnă, deopotrivă, filozofia materialistă antică greacă, sectele creștine, dar mai ales mazdaismul persan, sub a cărui acoperire, Persia sasanidă încerca să supună poporul armean. Lucrarea sa a contribuit, pe de o parte, la întărirea pozițiilor ideologice ale Bisericii armene, iar pe de altă parte, la fundamentarea teoretică a luptelor de eliberare din secolele V—VI. El rămîne un idealist, reprezentant al dogmei creștine. Dumnezeu — afirmă el — a creat tot ce există din neant, din neființă. Tocmai în aceasta ar consta diferența dintre el și lumea materială și cea vie. În acest context, el condamnă concepțiile filozofilor materialiști greci, după care materia este eternă și a existat din totdeauna, în același timp cu Dumnezeu. El respinge, atît stoicismul și epicurianismul ca expresii ale materialismului grec, cît și concepțiile lui Pitagora și Platon, cu toate că aceștia din urmă se găsesc pe pozițiile idealismului și susțin principiul unei zeități bune și imateriale. Eznik se ridică împotriva lor pentru simplul motiv că se deosebesc de dogma creștină a unui singur creator-Dumnezeu, individualizat. Faptul că Eznik condamnă cu vehemență materialismul grec, constituie pentru A. Arakhelian o dovadă a faptului că aceste concepții erau destul de

[127] Mesrop Maștoțh *Disertații despre dogmă*... (în limba armeană) pp. I-3, II-41, IV-28, V-39, XIV-174, Vagharșapat, 1894-1896.

răspîndite în Armenia, mai ales în rîndurile adversarilor Bisericii armene şi păturilor feudale.[128]

În acea epocă lupta de eliberare de jugul persan fiind obiectivul principal, Eznik se concentrează asupra laturii ideologice-religioase a acestei lupte, atacînd bazele religiei de stat a Persiei Sasanide. El respinge principiul fundamental al zoroastrismului (mazdeismului), privind dualismul lumii împărţite între rău şi bine, şi opune acesteia principiul monist creştin al unei singure fiinţe bune. După Eznik, în lumea materială şi vie nu există lucruri bune şi rele date de natură. Materia — afirmă el — nu este nici rea, nici bună; ea a fost creată de Dumnezeu pentru folosul omului şi nici o materie, lucru, animal sau plantă create de Dumnezeu nu poate să fie rău. Corporalul nu este rău prin sine însuşi. Dacă ar fi fost aşa, ar fi însemnat ca o parte din fiinţa omenească creată de Dumnezeu să chinuie pe cealaltă. Şi totuşi care este izvorul răului? De ce omul, în tot cursul vieţii sale, se găseşte în faţa dilemei de a alege între ceea ce e bine şi ceea ce e rău, fiind supus tentaţiei morale? Răspunsul este că Dumnezeu, de bună voie, i-a acordat omului libertate şi liber arbitru, pentru ca el însuşi să respingă răul şi să aleagă binele. Dar nenorocirea omului constă tocmai în libertatea sa de a se pune în slujba răului. Îmbrăţişînd principiul libertăţii voinţei, Eznik respinge, cu consecvenţă, şi fatalismul. Acceptînd ideea creştină a providenţei divine, el precizează, totuşi, că Dumnezeu nu hotărăşte dinainte faptele oamenilor, ci aceştia, cu liberul lor arbitru, fac alegerea între rău şi bine şi sînt răspunzători pentru faptele şi comportarea lor. Prin faptele lui bune, omul trebuie să fie pe placul lui Dumnezeu şi să ducă lupta neîmpăcată împotriva răului, un principiu căruia gînditorul armean îi acordă un sens social-politic.

Generalizînd principiile expuse, Eznik proclamă că fiecare om, ca şi *fiecare popor este făuritorul propriei sale fericiri.* Astfel, de pildă, dacă duşmanii cotropesc ţara, aceasta nu trebuie atribuită providenţei şi nu trebuie să ne îndemne la supunere faţă de ocupanţi, ci trebuie să ne ridicăm la luptă, să strîngem armată şi să expulzăm pe duşman de pe pămîntul patriei. [129]

Începînd de la jumătatea secolului al V-lea, apologetica cedează treptat poziţiile sale în favoarea neoplatonismului, reprezentat de tinerii intelectuali armeni, care-şi fac studiile superioare la Alexandria, ultimul bastion al filozofiei antice greceşti. Unul dintre primii reprezentanţi în Armenia ai acestui nou curent în filozofie a fost Eghişé, care, în afară de lucrarea sa istorică despre *Războiul lui Vardan şi al armenilor* a scris lucrări interpretative şi moralizatoare ca: *Interpretarea operelor, Pentru sufletul oamenilor, Interpretarea lui Iisus şi a Judecătorilor, Despre pustnici* etc. Ca ideolog al luptei de eliberare şi împotriva zoroastrismului, este continuatorul lui Eznik Koghbaţhí. El respinge concepţia mazdeistă despre doi zei, cel al binelui, Ahura-

[128] Prof. dr. Arakhel Arakhelian, *op. cit.*, pag. 563.
[129] Eznik *Respingerea sectelor,* Cartea a II-a, cap. 15, p. 113 (in limba armeană)

mazda și cel al răului, Ahriman, dar admite existența în lume a contradicțiilor, care, după părerea lui, sînt echilibrate și armonizate de către Dumnezeu. Ca în filozofia materialistă greacă, recunoaște cele patru elemente constitutive ale Universului: focul, aerul , apa și pămîntul, din ale căror diverse combinații se formează lumea materială. Aceste elemente se află în contradicție nesfîrșită, ceea ce determină și veșnicia lumii.

După terminarea lucrării susamintite (cca 465), în concepțiile lui Eghișé se observă o pronunțată înclinare spre neoplatonism, deși se mai simte tendința de a se supune cerințelor filozofiei creștine. El își însușește tezele unor precursori ai neoplatonismului ca Theon din Alexandria și scrierile grupate sub numele lui Hermes Trismegistos, dar și o teză fundamentală a lui Plotin, întemeietorul neoplatonismului și anume negarea naturii personale a lui Dumnezeu, care apare ca o ființă supremă, imaterială și unitară, neavînd nici o paralelă și asemănare cu lumea perceptibilă a simțurilor, fiindcă este lipsit de formă și limită, este veșnic, în afara timpului și nelimitat în spațiu, lipsit de calitate și cantitate.[130] O asemenea teză, deși se apropie de principiile teologiei creștine, se deosebește, totuși, prin aceea că, în primul rînd, respinge personificarea lui Dumnezeu și, în al doilea rînd, creează o prăpastie între Dumnezeu și creația sa, lumea, care apare ca cea mai inferioară exteriorizare. În felul acesta, dispare dovada cosmologică a ființei dumnezeiești, care era folosită pe larg de filozofii apologeți creștini. Spre deosebire de Eznik, la Eghișé, lumea materială este plină de răutate și suferințe și cauza acestora este „materia inferioară", de care este legat cu lanțuri trupești sufletul, de natură contrară, superioară și cerească. El scoate în evidență contradicția dintre suflet și materie. Omul reprezintă sinteza acestei contradicții, teză care are la Eghișé o importanță cardinală pentru antropologia și etica sa. Idealul lui Eghișé este eliberarea sufletului din închisoarea trupească, prin frînarea pasiunilor, prin elanul ascendent al sufletului lipsit de simțuri, observarea și contopirea cu divinitatea, ceea ce îl apropie de morala ascetică a neoplatonismului. Cu aceste teze, Eghișé a contribuit la pătrunderea unor idei ale filozofiei antice în formarea filozofiei armene, care încerca o sinteză cu filozofia creștină predominantă, într-o epocă cînd în Imperiul bizantin și alte țări creștine, reprezentanții filozofiei antice materialiste erau prigoniți. Prigoana începută încă în secolul al IV-lea și care a ajuns la apogeu sub Justinian, a dus la exilarea și întemnițarea a sute de filozofi, precum și la omorîrea unora, ca dascălul de filozofie și matematică de la Alexandria, Hipatia.

În secolele V—VII, orientarea creștină în filozofie a mai avut cîțiva reprezentanți: Yovhan Mandakuní și Mambre Verțanogh, în ultimul pătrar al veacului al V-lea, Petros Siunețhí, în veacul al VI-lea, Davith Harkhațhí și Yovhan Mairavanețhí în secolul al VII-lea. Sînt de reținut unele idei democratice susținute de acesta din urmă, sub influența mișcării sociale-sectante a pavlicienilor. El a introdus o orientare nouă în apologetica armeană,

---

[130] Eghișé *Scrieri* (în limba armeană), p. 306, Veneția 1859.

făcîndu-se exponentul ideilor creştinismului primitiv, pe plan social. Inegalitatea, existenţa săracilor pe lîngă bogaţi nu sînt pe placul lui Dumnezeu — susţine el — întrucît acesta a creat pe oameni egali şi liberi. Trebuie înfrînate poftele nesăţioase ale bogătaşilor, care se îmbuibă, sugînd sîngele săracilor. Aceste idei i-au atras ura şi prigoana ierarhiei bisericeşti. Şi în secolul al VIII-lea au mai trăit cîţiva filozofi, care rămăseseră credincioşi dogmei creştine ca Yovhan Odzneţhí (717—728) şi Stephannos Siuneţhí (mort în 735).

În a doua jumătate a veacului al V-lea, generaţia tînără, care a urmat lui Maştoţh şi traducătorilor operelor religioase, şi-a îndreptat atenţia spre filozofia şi ştiinţa antică greacă. Acesta era un curent nou, progresist, care aprecia cuceririle gîndirii greceşti şi căuta să laicizeze filozofia, îndepărtînd-o de patristică. Aşa zisa Şcoală elenofilă a luat fiinţă cu concursul bursierilor armeni trimişi să studieze în centrele elenismului din lumea antică. Buni cunoscători ai limbii, literaturii, filozofiei şi ştiinţei elene, aceştia, odată reîntorşi în patrie, au tins să introducă în cultura armeană cuceririle filozofiei greceşti şi să dezvolte pe această bază ştiinţa laică proprie. Prima acţiune — după cum am arătat — a constituit traducerea celor mai reprezentative opere, pentru care a fost nevoie, însă, de crearea unei terminologii naţionale capabile să exprime noţiunile abstracte şi cele de specialitate. Aceasta a fost o muncă intensă, care a cerut eforturi colective ale Şcolii de traducători, necesitînd reveniri, corecturi, perfecţionări. Este probabil ca unii filozofi armeni (ca David Anhaghtlı sec. V—VI) să fi scris operele lor mai întîi în greacă şi apoi să le fi tradus în armeană, întrucît ni s-au transmis uneori ambele variante ale aceleiaşi lucrări.

Traducătorii cunoşteau faptul că în antichitate exista o deosebire între arta raţiunii şi cea a practicii. Arta raţională era subîmpărţită în: gramatică, retorică şi filozofie (logică sau dialectică).

Filozofia, la rîndul ei, s-a divizat în filozofie teoretică şi practică. Cea teoretică cuprindea: fizica, matematica şi metafizica (ulterior teologia). Matematica, la rîndul ei, se subîmpărţea în: aritmetică, muzică, geometrie şi astronomie.

Creîndu-şi terminologia necesară, traducătorii armeni au trecut la transpuneri din filozofie, printre primele opere traduse între anii 470—480 figurînd opera marelui filozof elenist din sec. I, *Filon* din Alexandria. Multe din lucrările acestuia s-au păstrat numai în traducerea armeană, originalele fiind pierdute (*Despre providenţă*, *Pentru existenţă* ş.a.). Cu acestea, terminologia armeană s-a îmbogăţit într-atît, încît s-a putut trece la traduceri din treapta superioară a trivium-ului, logica. S-a considerat că, în acest domeniu, opera lui Aristotel (384—322 înainte de Hristos) este cea mai reprezentativă. Şi, astfel, în 490 au fost traduse *Categoriile* şi *Despre interpretare* după care au urmat *Metafizica*, *Analitica* ,*Fizica*, *Etica*, ceea ce a constituit prima tălmăcire a lui Aristotel într-o limbă străină. Tot în anul 490, s-a tradus opera *Introducere la Categoriile lui Aristotel*, a filozofului neoplatonist Porfir (Porphirios) Fenicianul (233—304), precum şi alte lucrări de logică.

Cu acest prilej au fost creaţi un număr mare de termeni, ce nu existau în limba armeană.

O mare realizare a fost traducerea, la începutul secolului al VI-lea, a operelor marelui filozof al antichităţii, Platon (427—347 înainte de Hristos) *Timeos*, *Evtipron*, *Minos*, *Apărarea lui Socrate*, *Legile*. Aceste traduceri ca şi altele menţionate anterior au dat posibilitatea specializării şi laicizării filozofiei armene în domeniile ontologiei, gnoseologiei, logicii, eticii, sociologiei, precum şi creării de opere originale în limba naţională, înălţînd gîndirea filozofică armeană la nivelul ştiinţei popoarelor civilizate dezvoltate ale epocii.

În ultimul sfert al secolului al V-lea, apar primele gramatici originale armene, întocmite de: Davith Kherakan (Tavit Keragan), Movses Khertogh şi Ananun (Anonim), care scriu interpretări la *Arta gramaticii* a lui Dionysios Thrax. Aceştia îşi exprimă propriile vederi în privinţa esenţei artei şi a dezvoltării sale ulterioare. Dacă pentru Dionysios Thrax gramatica este o ştiinţă bazată pe experienţă şi empirism, pentru comentatorii armeni, gramatica şi în general arta este privită de pe poziţii raţionaliste, teză exprimată cu pregnanţă la Movses Khertogh, care, respingînd empirismul lui Dionysios Thrax, susţine că izvorul artei este raţiunea şi că spiritul creează arta.

Istoricul Movses Chorenaţhi a exprimat principalele sale idei istorico-filozofice şi social-politice în lucrarea sa capitală *Istoria armenilor* despre care s-a vorbit mai sus. Ca purtător al ideologiei feudalismului victorios, el consideră orînduirea epocii sale ca fiind imuabilă şi dată de Dumnezeu.

Totodată, socoteşte că virtutea supremă pentru fiecare personalitate de vază şi pentru întregul popor este sacrificiul de sine pentru patrie şi libertate. Vorbind despre suveranitate, Chorenaţhi dezvoltă conceptul monarhului ideal, şi, ceea ce este mai interesant pentru un om al Bisericii creştine, nu-şi găseşte pilde ilustrative printre regii creştini, ci dă ca exemplu de monarh ideal pe Tigran cel Mare, din epoca păgînismului. Părintele istoriografiei armene citează patru condiţii necesare pentru un stat independent, domnia regelui şi personalitatea sa şi anume:

1. Monarhul trebuie să fie un exemplu, ideal de înţelepciune, autoritate şi vitejie, întrucît aceste caracteristici sînt garanţia realizării scopurilor pentru care există statul;

2. Scopul principal al statului condus de monarh trebuie să fie stăpînirea şi apărarea întregului teritoriu locuit de către poporul dat sau care i-a aparţinut mai înainte; pe aceste pămînturi trebuie să se exercite autoritatea supremă şi să se asigure securitatea populaţiei faţă de incursiunile duşmanului;

3. Întrucît în epoca respectivă, la care se referă exemplul dat, Imperiul armean al lui Tigran îngloba şi alte ţări, Chorenaţhi citează drept condiţie exercitarea suveranităţii şi faţă de popoarele supuse, precum şi încasarea impozitelor legale pentru vistieria statului şi

4. Întărirea puterii militare care constituie garanția asigurării suveranității de stat. Este de datoria monarhului să vegheze pentru înzestrarea corespunzătoare a armatei, să-i poarte permanent de grijă, să asigure competența militară a cadrelor și spiritul combativ al forțelor armate.

Movses Chorenaţhí a fost primul istoric armean, care a pus bazele, încă în secolul al V-lea, conceptului și sistemului de principii istorico-politice în filozofia armeană laică.

În adnotările pe marginea traducerii lucrării *Cartea despre cele utile*, a lui Aftonios susține ideea redării fidele a realității și rolului educativ al artei. După cum afirmă el, obiectul artei este adevărul vieții, care se exprimă în jocuri, declamație și prin redarea formei exterioare. Arta, ca și filozofia — spune el — îl ajută pe om să găsească căile și mijloacele de a evita răul și de a ajunge la bine. Adevărata artă îi procură omului satisfacția sufletească și reprezintă, în același timp, un mijloc de a cunoaște viața, pe cînd arta falsă îi dezorientează pe oameni și aduce daune societății. Chorenaţhí consideră drept cauză a lipsei de conținut în artă fuga de realitățile vieții. Conform cu aceste convingeri, el apreciază în cel mai înalt grad măiestria lui Euripide care prin puterea artei sale adevărate influențează sentimentele oamenilor, educîndu-i cu idei înălțătoare și dezvoltîndu-le trăsături nobile de caracter. Arta trebuie să folosească puterea sa emotivă, pentru a demasca răul și propovădui binele.

Concepțiile estetice înaintate ale lui Chorenaţhí despre rolul artei realiste au jucat un rol pozitiv în dezvoltarea gîndirii estetice armene în secolele următoare.

Cea mai strălucită personalitate a gîndirii filozofice laice armene din școala elenofilă a fost, fără îndoială, Davith Anhaghth (David Invincibilul, cunoscut în Occident sub numele de David Armeanul). A trăit aproximativ între 470—550, fiind originar din satul Nergin (Armenia Occidentală). Epitetul de „Invincibilul" provine din faptul că în disputele filozofice pe care le avea cu fillzofii din lumea greacă era întotdeauna învingător prin susținerea părerilor și concepțiilor sale. Și-a făcut studiile la Alexandria (Egipt), sub îndrumarea lui Olimpiodor cel Tînăr, care a condus Școala Neoplatonistă Alexandrină, la sfîrșitul secolului al V-lea, începutul secolului al VI-lea. Fiind un mare învățat al vremii sale, Davith era cunoscut în multe țări civlizate ale epocii. Ne-au rămas moștenire lucrările sale de mare valoare științifică: *Definițiile filozofiei (Introducere în filozofie* în varianta greacă), *Analiza „Introducerii" lui Porfir*, *Comentariu la „Analitica" lui Aristotel*, *Comentariu la „Categoriile" lui Aristotel*.

În lucrările sale se face simțită influența materialismului filozofic antic. Creația lui Davith Anhaghth a cuprins toate ramurile cunoscute în acea vreme ale filozofiei: ontologia (teoria existenței), gnoseologia (teoria cunoașterii), psihologia, logica, estetica, etica. În istoria vechii filozofii armene, David Invincibilul a fost primul învățat care a stabilit sfera problemelor de care se ocupă filozofia și a dat definițiile acestei științe, îndepărtîndu-se de dog-

mele religioase şi teologice. Cea mai importantă lucrare a sa rămîne *Definiţiile filozofiei (Introducere în filozofie)* tradusă şi în limba română.[131]

Davith îşi propune în primul rînd să combată agnosticismul vechilor sceptici, sofişti şi relativişti, să demonstreze nu numai posibilitatea cunoaşterii lumii, ci şi necesitatea filozofiei pentru perfecţionarea intelectuală şi morală a omului.

Problema ontologică de bază a filozofiei este rezolvată de Davith de pe poziţiile idealismului obiectiv. El consideră că divinitatea este *începutul* şi *cauza* a tot ce există şi încearcă să demonstreze esenţa cosmologică a divinităţii, în sensul concepţiei aristotelice.

Filozofia lui Davith se caracterizează prin sincretismul său, care îmbină concepţiile lui Pitagora, Platon şi Aristotel, acordînd, totodată, un loc important ştiinţelor naturii, matematicii şi logicii. El recunoaşte nu numai realitatea indiscutabilă, neîndoielnică a existenţei lumii înconjurătoare, care există independent de conştiinţa omului, ci şi posibilitatea şi necesitatea de a cunoaşte această lume.

Combătînd pe relativişti, care susţin că este imposibilă cunoaşterea din cauza mişcării permanente şi a schimbării a tot ce există, Davith arată că este posibilă cunoaşterea, întrucît filozofia, ştiinţa despre tot ce există, nu se referă la particular, ce se află în mişcare, ci la general, care nu se schimbă, rămînînd întotdeauna acelaşi.

Tratînd *problema definiţiilor* date filozofiei, Davith sintetizează şase formulări: „în primul rînd, cea care spune « filozofia este cunoaşterea celor ce sînt ca fiind ceea ce sînt»; a doua: « cunoaştere a celor divine şi omeneşti»; a treia: « pregătire pentru moarte»; a patra: « asemănare cu divinitatea pe cît îi stă omului în putinţă»; a cincea: « artă a artelor şi ştiinţă a ştiinţelor»; a şasea: « filozofia este dragoste de înţelepciune»." [132]

Potrivit concepţiei sale, „toate artele raţionale au nevoie de diviziune, definiţie şi demonstraţie, a căror mamă este filozofia". Acel lucru care nu poate fi definit — spune el — nu poate fi nici cunoscut. După cum observa Sen Arevşatian, „În istoria ştiinţei şi în special pentru filozofie prezintă un interes uriaş acea idee a lui Davith, după care originea definiţiei ca o categorie logică este legată nemijlocit de nevoile practice ale oamenilor. După Davith, relaţiile funciare sînt cele care au dat naştere ideii de definiţie, devenind apoi un bun al judecăţii logice. Trebuie ştiut — spune el — că definiţia a luat naştere prin copierea hotarelor satelor şi fermelor... Delimitînd un lucru dat, definiţia îl desparte de alte lucruri". După cum se vede, categoria logică a definiţiei nu este scoasă de Davith din judecata însăşi, ci din existenţa obiectivă, din relaţiile funciare. O asemenea concepţie materialistă este exprimată de el şi în legătură cu originea diferitelor ştiinţe ca: aritmetica

---

[131] David *Introducere în filozofie*. Traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de Gabriel Liiceanu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1977.
[132] *Ibidem*, pag. 26.

şi geometria, care au fost, de asemenea, condiţionate de necesităţile practice ale oamenilor.[133]

„Aritmetica a fost inventată de fenicieni — spune Davith — fiind negustori şi avînd nevoie de cifre pentru calcul. Muzica au inventat-o tracii; căci Orfeu (poet, filozof şi muzician mitic n.n.), despre care se spune că a descoperit muzica, era din Tracia. El a compus marşuri războinice, pentru a stimula curajul tracilor, întrucît erau foarte războinici ... Le este specific şi dansul piric, care este un dans de luptă... Egiptenii sînt cei care — nu din întîmplare — au inventat geometria, căci Nilul, provocînd fără încetare neajunsuri şi inundînd Egiptul, ştergea hotarele; egiptenii ajungeau să se omoare unii pe alţii. Cei rămaşi în viaţă au conceput de aceea un instrument prin care măsurau pămîntul şi vegheau la ce era al fiecăruia." [134]

Aplicînd în mod plastic definiţia după care filozofia este „ştiinţa ştiinţelor" şi „arta artelor", Davith o compară cu un monarh, care nu se ocupă de mărunţişuri şi probleme particulare, lăsînd acestea pe seama funcţionarilor şi guvernatorilor. Tot astfel şi filozofia se ocupă numai de general şi esenţial, lăsînd pe seama ştiinţelor şi artelor particulare cunoaşterea domeniilor lor şi fenomenele lucrurilor specifice.

Davith Anhaghth împarte filozofia în două categorii: 1. teoretică, ce se ocupă de cunoaşterea a tot ce există obiectiv cu toate fenomenele sale şi 2. practică, al cărei scop este comportarea etică a omului, pentru a ajunge la perfecţiune sufletească şi la adevărata virtute. Motivul unei asemenea împărţiri a filozofiei este — după Davith — însuşirea caracteristică a spiritului uman, care are două feluri de capacităţi: de cunoaştere şi vitale. Capacităţile (facultăţile) de cunoaştere sînt: senzaţia, reprezentarea, opinia, gîndirea discursivă (cunoaşterea raţională a universalului) şi intelectul intuitiv. Capacităţile (facultăţile) vitale sînt de două feluri: raţionale (voinţa şi decizia) şi neraţionale (pasiunea şi dorinţa). Între treptele senzoriale şi raţionale forma intermediară este arta (cuprinzînd şi meseriile) care este bazată pe imaginaţie, opinie şi raţionament. Arta nu poate exista însă fără cunoştinţe, fără înţelegerea obiectului şi scopului. Cunoştinţele, la rîndul lor, sînt elaborate pe baza experienţei. În felul acesta, arta se leagă de cunoştinţa experimentală. Davith numeşte artă adevărată acele genuri, care sînt utile, spre deosebire de artele deşarte şi rele, care nu sînt folositoare. După aceea urmează cunoaşterea ştiinţifică, bazată pe raţionament, iar treapta superioară şi ultimă, bazată pe intelect şi reprezentînd culmea treptei raţionale, o formează filozofia.

Scopul filozofiei practice este acela de a evita răul şi de a scăpa sufletul din închisoare, adică din trup. Acestui scop trebuie să servească cele trei componente ale filozofiei practice: etica, economia şi politica.

În domeniul logicii, Davith se manifestă ca un partizan al lui Aristotel, pe care-l socoteşte drept întemeietor al logicii formale. Ca şi mentorul său

---

[133] S. S. Arevşatian *Davith Anhaghth, filozof de vază al Armeniei vechi* (în limba armeană), p. 56—57, Editura „Hayastan", Erevan, 1980.

[134] David, *op. cit.*, p. 81—82.

din vechime, Davith acordă un rol exagerat deducției și cunoașterii adevărului, plecînd de la general spre particular, în dauna metodei inductive. După exemplul lui Aristotel, el consideră, totodată, că *scopul ultim al logicii este teoria demonstrației*, apodictica, pe care o opune dialecticii lui Platon. Logica lui Davith are orientare materialistă, însă, ca și Aristotel, nu a ajuns la dialectica generalului și particularului. Dar chiar și mlădițele gîndirii materialiste științifice sădite de el au dat roade în filozofia armeană medievală în secolele următoare.

Influența operei lui Davith nu s-a limitat numai la aria culturii și filozofiei armene. În studiul său introductiv la ediția romînă a lucrării *David — Introducere în filozofie*, Gabriel Liiceanu o califică ca fiind „prin excelență un *manual*, un bun exemplu pentru a înțelege ce devenise filozofia în secolul al VI-lea“ și „reușita în filozofie a opt secole de cultură elenistică și catehică“. De asemenea, precizează că lucrarea lui David „a făcut carieră medievală în aria culturală a Răsăritului mijlociu și a zonei mediteraneene, fiind prevăzută ca obligativitate în programul literaturii de școală. În plus, neoaristotelismul didactic ulterior îl cinstește ca pe un înaintaș de seamă, și urme sensibile ale influenței lui David se pot întîlni la Ioan Damaschinul (cca 675—750) și Nicephorus Blemmides (sec. XIII)... și în *Țările Romînești*, scrierile acestui neoplatonic tîrziu deschid deopotrivă către figura ultimului mare comentator aristotelic, Coridaleu, ale cărui exegeze complete domină în secolul al XVIII-lea învățămîntul din cele două Academii de limbă greacă de la Iași și București. Comentariile coridaleice, cu împrumuturi nedisimulate din opera lui David, îl preferă pe Invincibil deschizătorului de serie, Alexandru din Afrodisia“.[135]

Influența operei lui Davith Anhaghth s-a făcut simțită asupra gîndirii filozofice bizantine, arabe și persane. Filozoful arab *al-Kindi* (cca. 800—870), în disputele sale cu dogmaticii și scepticii s-a folosit de argumentele lui Davith. Principiile metodice ale acestuia sînt folosite și de gînditorul și învățatul tadjiko-persan Abu Ali Ibn-Sinai (Avicenna) (980—1037).

O asemănare izbitoare cu ideile Invincibilului se întîlnesc în concepțiile despre logică ale unuia dintre cei mai mari gînditori ai lumii musulmane, *Farabi* (870—950). Ideile exprimate de Davith au pătruns, prin filozofii arabi și bizantini, în Europa Occidentală, în lumea slavonă, în filozofia medievală georgiană și alte centre ale lumii creștine. În secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, oamenii de știință din Franța, Germania, Anglia și alte țări ca, C. F. Neumann, F. Conybeare, Adolf Busse ș.a. au început să se ocupe de opera și personalitatea lui Davith.

Aportul său la cultura universală trebuie apreciat și prin dezvăluirea unor mărturii legate de lucrări pierdute în negura vremii. De pildă, de la marele filozof materialist și ateist grec din antichitate, întemeietor al teoriei atomiste, Democrit (cca 460—cca 370 înainte de Hristos), nu ne-a rămas nici o lucrare originală. Tot ce se știe sînt referiri indirecte despre concepțiile

---

[135] David, *op. cit.*, p. XIII, XIX, XLI.

lui în lucrări ale altor filozofi care au trăit mai tîrziu. Una dintre cele mai importante surse este tocmai Davith Invincibilul. După cum arată Adelina Piatkowski, „mărturia că Democrit a fost acela care l-a considerat pe om drept un *mikrokosmos* se află la David Armeanul, filozof creştin din sec. al VI-lea şi comentator aristotelic, de formaţie neoplatonică". Într-un alt fragment păstrat în *Introducere în filozofie (Definiţiile filozofiei)* este redată concepţia lui Democrit despre forţele care guvernează în *Univers* şi în *mikrokosmosul* omenesc: „Unele guvernează doar, cum ar fi raţiunea, altele se lasă guvernate şi guvernează, aşa cum face facultatea spirituală, altele sînt doar guvernate, cum se întîmplă cu pasiunea". A. Piatkowski precizează în nota ei: „Acest fragment aparţinînd lui David Armeanul este considerat drept cea mai grăitoare mărturie asupra concepţiei lui Democrit despre registrele vieţii spirituale a omului. Deşi comparaţia între mikrokosmos şi makrokosmos este în spirit platonizant, rămîne de reţinut ideea controlului pe care omul poate, prin voinţă, să-l exercite asupra pasiunilor".[136]

În secolul următor, calea deschisă de Davith este dezvoltată de marele matematician, geograf, astronom şi gînditor Anania Şirakaţhí (610—685), întemeietorul filozofiei naturii în gîndirea filozofică armeană. În conformitate cu dogma impusă de Biserica creştină, Anania Şirakaţhí se declară fidel concepţiei creştine, încercînd, pe de altă parte, să împace ideile sale originale şi cele însuşite de la vechii învăţaţi şi gînditori păgîni cu învăţătura Bibliei. Dar, nereuşind întotdeauna, el expune teorii din domeniile filozofiei naturii şi ale astronomiei, care nu corespund în general dogmei creştine. Şirakaţhí dă tacit prioritate concepţiilor progresiste ale ştiinţei antice, declarîndu-se, totodată, adept al filozofiei idealiste şi al Bisericii. Astfel, el recunoaşte ideea biblică, după care o fiinţă imaterială supranaturală, Dumnezeu, a creat tot Universul, Pămîntul, Cerul şi, în general, tot ce există, fie el material (senzorial), fie spiritual (cognoscibil şi imaterial). El priveşte lumea în procesul dialectic al schimbării şi evoluţiei sale, apărînd ideea filozofilor greci din antichitate despre cele patru elemente constitutive ale Universului (Pămîntul, Apa, Aerul şi Focul). Învăţatul armean scrie că *„originea materiei este începutul distrugerii sale şi distrugerea materiei este începutul originii sale, iar rezultatul acestei contradicţii inofensive este Universul etern*"[137].

Şirakaţhí arată că omul percepe natura prin simţuri şi prin raţiune. Simţurile se pot cîteodată înşela, dar raţiunea îndreaptă greşelile simţurilor, reprezentînd forma superioară a cunoaşterii. Bazîndu-se pe simţuri, raţiunea poate înţelege esenţa lucrurilor şi să cunoască nu numai starea lor actuală, ci şi trecutul şi viitorul lor. Raţiunea este puternică numai în combinaţie cu simţurile. Ca filozof al naturii, Şirakaţhí acordă un loc important experienţei, observării şi cercetării lucrurilor, deosebindu-se prin aceasta de filozofii armeni anteriori.[138]

---

[136] Adelina Piatkowski *Democrit* în *Filozofia greacă pînă la Platon*, Vol. II, partea 1, p. 487, 504, 588, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984.
[137] G. W. Abgarian *The Matenadaran*, p. 36, Erevan, 1962.
[138] S. S. Arevşatian în *Hay joghovirdi patmuthiun*, Vol. II, pp. 527—529, Erevan, 1984.

În lucrările sale, Anania Şirakaţhí îşi exprimă concepţiile în *problemele filozofiei naturii*, situîndu-se pe poziţiile de avangardă ale gîndirii ştiinţifice din epocă. Deşi în legătură cu teoriile astronomice îmbrăţişează ideile aristotelice, ptolemeice şi ale Bisericii creştine, acceptînd ipoteza geocentrismului, în schimb, în problema formei pămîntului, el intră în conflict cu vederile Bisericii (care susţinea pe atunci forma plată a pămîntului, aşezat pe ape). Şirakaţhí apără conceptul aristotelic şi ptolemeic al sfericităţii sau după cum se exprimă el: „pămîntul are forma unui ou". Oricum, susţinînd ideea unui glob, trebuia să admită, pentru a fi consecvent, şi existenţa unei lumi şi a unor fiinţe la antipod, idee combătută de Biserică. Căutînd un compromis cu vederile clerului creştin, gînditorul armean emite părerea că soarele trece în cursul nopţii în emisfera opusă, luminînd acolo nişte munţi şi văi nelocuite.

În opera sa, Anania Şirakaţhí se ocupă pe larg *de combaterea astrologiei şi miturilor păgîne*, care stabilesc o legătură între viaţa oamenilor şi corpurile cereşti.

Aportul lui Şirakaţhí la dezvoltarea filozofiei naturii şi a ştiinţelor exacte a fost amplificat prin traducerile efectuate în secolul său şi în secolul următor ale unor lucrări ştiinţifice ca *Despre natura omului* a lui Nemesiós din Emesa şi *Despre anatomia omului* a lui Grigore din Nysa (traduse în 712 de Stephannos Siuneţhí), cărora le-a urmat, în anii 716—717, traducerea operelor lui Pseudo-Dionisios Areopagul. Acestea au îmbogăţit, totodată, terminologia ştiinţifică armeană, permiţînd scrierea unor lucrări originale în domeniul filozofiei naturii şi ştiinţelor.

În secolele IX—XI, gîndirea filozofică armeană se îndepărtează de filozofia din secolele precedente, ca urmare a schimbărilor din viaţa socială şi economică a ţării. Iau naştere noi orientări şi direcţii de gîndire. Neoplatonismul se uneşte, pe de o parte cu misticismul religios, iar pe de altă parte se apropie de raţionalism. Dezvoltarea vieţii orăşeneşti laice a dat un impuls viguros progresului ştiinţelor naturale, aşezînd pe prim plan orientarea spre filozofia naturii, care a început să se elibereze de lanţurile concepţiilor religioase. În viaţa socială, aceste tendinţe îmbracă forma unei lupte împotriva Bisericii, a clerului şi feudalilor, duse de mişcarea social-sectantă a thondrakienilor, animaţi de idei panteiste, epicuriene şi în unele cazuri ateiste.

In timp ce curentul mistic îşi găseşte un exponent în ideile filozofice ale marelui poet din secolul al X-lea Grigor Narekaţhí, despre care s-a vorbit, curentul raţionalist ia avînt în opera marelui învăţat şi singurului filozof laic din evul mediu armean, Grigor Magistros Pahlavuní (Krikor Makisdros Bahlavuni — cca 990—1058), enciclopedist, cunoscător a cîtorva limbi străine, admirator al culturii şi filozofiei antice elene şi, prin implicaţie, al lui Davith Anhaghth. În calitatea sa de membru al familiei princiare Pahlavuní, a condus oşti şi a reprimat mişcarea thondrakienilor. El a dus, totodată, o vie activitate de organizare pedagogică şi a popularizat ideile vechilor filozofi, poeţi şi oameni de ştiinţă greci. A tradus cîteva opere ale lui Platon.

În scrierile și scrisorile sale, Grigor Magistros acordă o importanță majoră științelor naturii și matematicii, care, spune el, pregătesc spiritul uman pentru a cunoaște ființa supremă, superioară naturii. În consecință, cunoașterea senzorială capătă o importanță deosebită și, pe această cale, ajunge la extinderea legităților lumii obiective asupra divinității, iar existența și esența acesteia sînt demonstrate pe cale rațională. El susține superioritatea cunoașterii raționale asupra simțurilor, precizînd, însă, că „gîndire înseamnă înțelegerea a tot ce există, iar această înțelegere se efectuează, bineînțeles, mai întîi prin intermediul simțurilor. În sistemul științelor, primul loc este ocupat de științele naturii, științele exacte, care se ocupă de lumea senzorială, de cunoașterea lucrurilor naturii și a însușirilor lor. Conform cu această concepție fundamentală, gînditorul armean se ocupă de biologie, medicină, astronomie, matematică și alte științe, un loc important ocupînd, ca la filozofii antici, știința despre cele patru elemente.

Orientarea spre filozofia naturii a fost întărită și dezvoltată de ilustrul învățat, poet și filozof, Hovhannes Sarkavag Imastasér (Sargavak Imasdaser, adică Diaconul Hovhannes Filozoful, 1045—1129), care și-a cîștigat renume pe de o parte, prin reforma calendarului armean, în 1085, pe baza calculelor astronomice și eliminarea întîrzierii acumulate în decursul secolelor și, pe de altă parte, prin principiile noi pe care le-a introdus în metodologia științei și în filozofia naturii. El susținea că natura a fost creată de divinitate și abia după aceea a devenit eternă, datorită contradicțiilor existente în cele patru elemente. Lupta continuă dintre contrarii menține elementele într-o mișcare permanentă și veșnică. În acest context, Hovhannes Sarkavag emite o idee dialectică interesantă, afirmînd că „natura fiecărui lucru se compune din armonia contrariilor, așa cum strunele lirei, prin combinarea sunetelor înalte și joase produc melodii plăcute". El vorbește, de asemenea, despre *posibilitatea transformării unor elemente în altele*, ca de pildă producerea aerului prin combinarea dintre apa clocotindă și stingerea focului, o teorie care îl apropie de principiul conservării materiei. Mai mult, în contradicție cu dogma scolastică de „a crede fără a cerceta", Hovhannes Sarkavag proclamă: „nu se poate accepta nici o afirmație, fără a cerceta și experimenta... Fără experiență, opinia nu poate fi considerată adevărată, ci numai experiența este sigură și indubitabilă". Aceste idei exprimate la sfîrșitul secolului al XI-lea au fost îmbrățișate în Europa Occidentală abia după două secole, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, de filozoful englez Roger Bacon (cca 1214—1294).

O altă orientare în gîndirea sa este locul important pe care-l acordă treptei senzoriale a cunoașterii, ajungînd la concluzia că la rezolvarea problemei raportului dintre lucruri și numele care le definesc, trebuie să ne bizuim pe comunicările simțurilor, întrucît ele sînt cele care stabilesc o legătură nemijlocită între intelect și tot ce există. În felul acesta, el deschide calea spre concepția nominalistă a filozofiei armene medievale, care a luat o mare amploare în secolele următoare.

Hovhannes Sarkavag, fiind, totodată, poet şi muzician, a emis idei noi şi originale în domeniul esteticii şi anume în problema legăturii dintre artist şi natură, manifestîndu-se ca un precursor al realismului în estetică. Potrivit părerii sale, natura este prioritară şi acel artist care o urmează şi caută să i se asemene poate ajunge la perfecţiune („mierla cîntă mai frumos decît artistul care cîntă după învăţătură, departe de coloritul şi melodiile naturii"). Frumosul rezidă în ceea ce este natural, sincer şi sănătos — afirmă el. Arta înstrăinată de viaţă şi natură, oricît de meşteşugite ar fi creaţiile sale individuale, nu poate ajunge la înălţimea artei ce conţine frumuseţea naturală izvorîtă din sînul vieţii. Acest principiu al artei realiste a premers cu cîteva secole apariţia sa în Europa. Ideile materialiste îndrăzneţe în domeniul filozofiei naturii şi al filozofiei artei, exprimate în lucrările lui Hovhannes Sarkavag, au deschis noi căi în faţa gîndirii filozofice medievale din Armenia, în special în domeniul ştiinţelor exacte experimentale.

Omul de ştiinţă şi medicul Mîchithar Heraţhí (sec. al XII-lea), vorbind în lucrările sale despre organismul omului, susţine că trupul şi sufletul sînt legate unul de altul şi alcătuiesc un întreg. Adoptînd concepţiile lui Aristotel şi Hipocrat, el consideră că sufletul se compune din trei părţi: vegetală, animală şi raţională.

Fidel vederilor sale materialiste, Heraţhí explică fenomenele sufleteşti prin cauze materiale, prin procesele vitale petrecute în organismul uman şi prin acţiunea unor factori externi. Concepţiile sale au fost reluate şi dezvoltate de medicul-învăţat Grigoris (sec. XIII—XIV), care privea organismul uman în contextul mediului ambiant şi condiţiilor de viaţă. El explica toate bolile prin cauzalitatea lor naturală şi materială, iar vindecarea lor era atribuită restabilirii echilibrului forţelor şi lichidelor interne ale organismului uman.

Un loc deosebit în filozofia armeană din secolul al XIII-lea revine marelui gînditor, gramatic, cosmolog, teolog, poet şi reprezentant al altor domenii culturale, Hovhannes Erzînkaţhí Pluz (Bluz). La explicarea fenomenelor naturale, se observă tendinţa de a evita atribuirea lor unor cauze supranaturale. Deşi admite existenţa unei divinităţi, unui creator suprem aşa cum cereau canoanele vremii, totuşi, atunci cînd vorbeşte despre geneza lucrurilor, descompunerea lor, mişcarea cerului etc., Erzînkaţhí nu se mai referă la divinitate, ci caută să le explice prin calităţile şi legităţile lor proprii. Natura apare la el drept creatorul tuturor lucrurilor şi cauza existenţei şi a distrugerii, „Transformările depind de timp şi materie" — spune el. De asemenea, în concepţia sa, „originea vieţii are două cauze, dintre care materia este prioritară". [139] Astfel, este de remarcat că încă în secolul al XIII-lea, la acest filozof armean apare *ideea legii conservării şi transformării materiei*. Este vorba de o intuiţie genială a lui Erzînkaţhí, care izvorăşte din experienţă şi alimentează mai departe concepţiile de tendinţă materialistă în filozofia naturii.

---

[139] *Matenadaran*, manuscrisul nr. 2173.

Sînt interesante şi vederile gnoseologice ale lui Erzînkaţhí. Omul — spune el — cunoaşte lumea pe patru căi: „cu raţiunea, experimentînd, prin simţuri şi credinţă". Între raţiune şi simţuri se află experienţa, care conţine caracteristici, atît raţionale, cît şi senzoriale. Credinţa este limitată la cunoaşterea „lucrurilor divine", care trebuie acceptate fără experiment şi demonstraţie, adică într-un domeniu din care este exclusă ştiinţa.

După Erzînkaţhí, lumea înconjurătoare este aceea care este percepută senzorial şi nimic nu poate scăpa celor cinci simţuri ale omului. *Nu există lucruri incognoscibile în lume.* Tot ce există, în toată diversitatea de culori, forme, mirosuri, sunete, calităţi, intră „precum pe porţile oraşului în piaţa minţii noastre", prin simţuri.[140]

Ca un cunoscător al anatomiei, Erzînkaţhí încearcă să şi localizeze raţiunea în creier, excluzînd astfel toate speculaţiile neştiinţifice despre suflet şi intelect. Centrul de recepţie senzorială — spune el — se găseşte în primul lob, centrul cunoaşterii sau raţiunea, în al doilea lob, care recepţionează comunicările venite de la primul centru, le prelucrează şi le transmite celui de-al treilea lob al creierului în spatele craniului, unde se află centrul memoriei.[141] El risipeşte în felul acesta negura teologiei, care învăluia noţiunea de spirit. În acelaşi mod sînt prezentate şi celelalte organe ale corpului omenesc, unde s-ar afla partea vegetală (ficatul) şi cea vitală (inima) ale spiritului, încercînd să arate legătura strînsă dintre spirit şi materie. La creier ajunge hrana cea mai fină, cea mai bună parte a sîngelui — spune el. Fără acea „forţă vitală", activitatea spirituală este imposibilă. Cînd există aceasta, există şi viaţă. Este, de asemenea, în dezacord cu concepţiile teologice despre trupul omului, căruia i se negau drepturile. Trupul nu este nici rău şi nici demn de dispreţ — spune el. Dacă trupul ar fi rău, atunci înseamnă că spiritul ar fi şi mai rău, întrucît el este conducătorul şi educatorul trupului [142].

Erzînkaţhí a avut un rol de seamă în dezvoltarea gîndirii filozofice armene laice, orientînd-o spre ştiinţele naturii.

Disputa predominantă în evul mediu, atît în Europa, cît şi în Armenia a devenit problema priorităţii spiritului sau materiei dusă între filozofii nominalişti şi cei „realişti". Respectiv, nominaliştii susţineau că noţiunile universale, generale nu reprezintă decît numele unor lucruri sau fenomene individuale. Potrivit teoriei nominaliste, numai lucrurile particulare au o existenţă reală. „Realiştii", dimpotrivă, susţineau că numai noţiunile generale au o existenţă reală, constituind ideile premergătoare ale lucrurilor individuale, de existenţa cărora ar depinde fiinţa lucrurilor. Pe drumul deschis de cele două curente s-au dezvoltat filozofia materialistă şi cea idealistă. Nominalismul are o tendinţă materialistă şi caracter antibisericesc. În istoria gîndirii filozofice din Armenia medievală, concepţiile nominaliste reprezintă partea cea mai valoroasă, în secolele XIII—XIV. După cum am văzut mai

---

[140] *Ibidem*, manuscrisul nr. 2773.
[141] *Ibidem*.
[142] *Ibidem*.

sus, filozofi armeni de vază, începînd din secolele V—VI au pregătit orientarea de bază a nominalismului.

Primul mare reprezentant al nominalismului armean, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a fost Vahram Rabuní (Rapuní), din Armenia Ciliciană, care a scris o seamă de lucrări de analiză și comentarii cu caracter filozofic ca: *Analiza Categoriilor lui Aristotel, Interpretarea lucrării lui Aristotel denumite «Periarmenias», Interpretarea lucrării «Definiții» a lui Davith Anhaghth, Analiza «Introducerii» lui Porfir, Interpretări filozofico-teologice* consacrate lucrărilor lui Dionisie Areopagul etc. Deși, în fond, este un reprezentant al filozofiei scolastice, Rabuní exprimă unele concepții materialiste importante. De pildă, în problema raporturilor reciproce între conștiința omului și lumea exterioară, el scrie: „În lumea exterioară se găsește senzorialul și cognoscibilul, fiindcă senzorialul se găsește în om și animale, dar ce este sesizabil nu se află în om, ci în afara lui, ca de exemplu piatra și lemnul, marea și orașul, fructele și orice. Tot așa, cognoscibilul se găsește în afara conștiinței și a celor care o posedă“.[143] În privința raportului dintre universal (general) și particular (individual), el se situează pe pozițiile nominalismului. „Genurile și speciile nu pot lua naștere fără individual, în timp ce individualul ia naștere fără a simți nevoia lor“. Universalul există în judecata omului, ca rezultat al capacității sale de cunoaștere.

Dezvoltarea gîndirii filozofice armene în secolele XIII—XIV a fost condiționată de o seamă de factori externi. După invaziile triburilor turcești, au urmat invaziile pustiitoare tătaro-mongole, care au paralizat în mare măsură activitatea intelectuală. Pe de altă parte, presiunile Bisericii Catolice, căreia i se raliaseră „uniații“ armeni, în vederea catolicizării poporului armean, au determinat o puternică rezistență din partea clerului și feudalilor, dar și din partea maselor populare, care vedeau în aceste acțiuni încercări de a schimba identitatea etnică și credința strămoșească. Pentru a răspunde la presiunile ideologice, pe linia credinței, se impunea formarea unei intelectualități bine pregătite, spre a putea înfrunta argumentele filozofice și dogmatice ale Bisericii Catolice. Acestui scop au servit în mare măsură școlile mănăstirești și Universitățile de la Gladzor (1284) și Tathev (1373), care au format o pleiadă de mari gînditori.

Filozofii care au condus aceste universități sau au fost formați în ele, au îmbrățișat ideile orientării nominaliste cu multe teze materialiste, care urmau să fie dezvoltate, în secolele următoare și în Europa. Tezele lor gnoseologice și de logică nu corespundeau dogmelor teologice și, prin orientarea lor materialistă, au dat imbold gîndirii științifice. Orientarea nominalistă a atins apogeul său la școala filozofică a Universității din Tathev.

Unul dintre cei mai iluștri reprezentanți ai nominalismului armean a fost Hovhan Vorotnețhí (1313—1386), elev al lui Esaii Nîcețhí, rectorul Universității de la Gladzor (Glațor). La rîndul său, în 1345 el a întemeiat

---

143 V. Rabuní *Analiza Categoriilor lui Aristotel, Materadaran*, Erevan, manuscrisul nr. 4268 (în limba armeană).

o școală la Mănăstirea Tathev, sub patronajul prinților Orbelian, stăpîni provinciei Siunikh din sud-estul Armeniei, școală care a fost ridicată la rang de Universitate în 1373, devenind unul dintre cele mai importante centre culturale ale Armeniei medievale. Din operele sale filozofice, ne-au parvenit cinci: *Analiza Categoriilor lui Aristotel, Interpretarea «Introducerii» lui Porfir*, lucrarea intitulată *Culegere din operele filozofilor*, care se ocupă de probleme de ontologie, *Analiza lucrării lui Aristotel despre Interpretare* și *Argumentarea patristicii la filozoful Theon.*

Vorotnețhí continuă orientarea lui Rabuní de despărțire a filozofiei de teologie și de a o transforma într-o știință de sine stătătoare. Ca și precursorii săi cu vederi nominaliste-materialiste, el recunoaște existența obiectivă a lumii exterioare și primatul ei față de simțurile omului, care sînt secundare și derivate. Senzualitatea și intelectul — arată el — nu pot avea un conținut independent. Ele sînt doar oglindirea lumii exterioare care există obiectiv. În felul acesta, ca și ceilalți filozofi nominaliști, el neagă primatul ideii proclamat de idealiști și relativiști. Consecvent cu această concepție a procesului cunoașterii, el explică relația dintre general și particular, ca o relație între rațiune și lumea reală, dînd prioritate particularului. Individul nu este un concept imaterial — arată el — ci o ființă, care se naște, crește și moare, independent de specia și categoria pe care o reprezintă. Individul are o existență materială și condiționează existența conceptului general imaterial.

Aceste idei au avut o puternică influență asupra gîndirii filozofice a Universităților de la Gladzor și Tathev, imprimînd o orientare empirică-materialistă și senzualistă în gnoseologie, logică și științele naturii, contribuind la progresul științelor.

Orientarea filozofiei în Armenia a fost în contradicție cu concepțiile scolastice din filozofia occidentală, în perioada respectivă, care căuta să satisfacă dogmele Bisericii Catolice. Curentul nominalist combătea pretențiile catolicismului de a crea o biserică universală, care proclama primatul generalului, în timp ce curentul nominalist susținea primatul particularului, deci și a bisericilor naționale, individuale.

Continuatorul ideilor lui Vorotnețhí a fost elevul său, Grigor Tathevațhí (Krikor Datevați), 1346—1409, care a devenit rectorul Universității din Tathev și unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai nominalismului materialist, exprimînd concepții foarte înaintate pentru epoca lui, atît în filozofie, cît și în sociologie, politică, pedagogie, științele naturii, ocupîndu-se de toate problemele actuale ce se dezbăteau în acea perioadă. Deși om al bisericii, ca mai toți învățații din Armenia, el a dus o activitate susținută organizatorică, pentru menținerea și dezvoltarea centrelor culturale și de învățămînt din Armenia, în condițiile grele ale invaziilor susmenționate. Fiind, în același timp, și un mare teolog, a știut totuși să continue procesul de diferențiere între credință și știință, aducînd argumente teoretice în sprijinul laicizării filozofiei. Tathevațhí apără teza „dualității adevărului", care pune pe același plan religia și știința, deși în problemele esențiale ale gnoseologiei exprimă idei embrionare ale raționalismului. În relația dintre divinitate și natură, Ta-

thevaţhí apără poziţiile filozofiei medievale religioaso-idealiste. Demiurgul este prioritar, lui i se atribuie crearea Universului şi naturii, „el este începutul a tot ce există, tot ce este vizibil sau invizibil". Dar — observă el — cele patru elemente care stau la baza naturii, odată create, sînt nemuritoare. Diferitele lucruri făurite din ele iau naştere şi pier, însă elementele niciodată, avînd o existenţă veşnică.[144]

Tathevaţhí deosebeşte două moduri de cunoaştere: „graţioasă", care se ocupă de perceperea a tot ce e supranatural şi, „naturală", care cuprinde lucrurile şi fenomenele lumii reale, fără să i se delimiteze dreptul de cunoaştere. Prin aceasta, el exprima o idee îndrăzneaţă pentru epoca lui, adică *dreptul raţiunii de a interveni în problemele credinţei. Afirmîndu-se împotriva superstiţiilor şi a credinţei oarbe,* el susţine că „cunoştinţa graţioasă" trebuie luminată cu lumina „cunoaşterii naturale".[145]

Însăşi exprimarea unei asemenea idei în secolul al XIV-lea, submina bazele scolasticii. Totodată, el se ridică împotriva teoriei „ideilor înnăscute", afirmînd că conţinutul intelectului şi sufletului se formează sub influenţa lumii exterioare, a mediului, teorie susţinută mai tîrziu de Jean Jacques Rousseau, Karl Marx şi alţii. „Sufletul omului — spune el — este precum un pergament spălat, care înregistrează tot ce se scrie pe el".[146] În acest proces, simţurile joacă un rol imens; ele alcătuiesc veriga primară şi necesară a cunoaşterii, fără de care procesul gnoseologic este imposibil. Raţiunea fără simţuri se găseşte în situaţia meşteşugarului lipsit de uneltele sale — afirmă Tathevaţhí. În problema universalului şi particularului, se exprimă pe linia nominalismului materialist, în favoarea existenţei reale a particularului şi a rolului derivat, secundar, al universalului. Totuşi, nu este de acord cu vederile extremiste nominaliste, care neagă cu totul existenţa noţiunilor generale. Tathevaţhí susţine că acestea nu sînt lipsite de importanţă obiectivă. Conştiinţa omului — spune el — rezumînd trăsăturile comune ale lucrurilor particulare, le grupează cu ajutorul judecăţii abstracte, în genuri şi feluri, pătrunzînd, datorită lor, în esenţa lucrurilor.

În problema naturii spiritului uman, Tathevaţhí ia atitudine împotriva concepţiei idealiste a lui Platon, care susţinea primatul spiritului, ca fiind premergător trupului. Spiritul şi trupul — replică Tathevaţhí — se nasc simultan din spermă, cresc şi se dezvoltă împreună. Nu este lipsită de interes ştiinţific explicaţia pe care o dă rolului jucat de poziţia verticală a omului. După părerea lui, datorită mersului vertical, „omul este stăpîn şi domnitor asupra tuturor animalelor; din cauza aceasta, în timp ce animalele stau cu capul plecat ca slujitori şi supuşi, omul stă drept, ca agricultor, liber şi rege... Capul stă sus, pentru ca limba şi mîinile să servească gîndirii şi muncii. Dacă ar fi stat cu capul plecat, s-ar fi sprijinit de pămînt cu ambele mîini şi nu ar fi putut lucra, iar limba i s-ar fi lungit în căutarea de hrană".[147]

---

[144] Sen Arevşatian în *Hay joghovîrdi patmuthiun*, Vol. IV, p. 459, Erevan, 1972.
[145] Grigor Tathevaţhí *Cartea predicilor* (Vol. de iarnă) p. 187 (în limba armeană).
[146] *Ibidem*, (Vol. de vară), p. 454 (în limba armeană).
[147] *Idem, Cartea întrebărilor*, p. 233.

Sînt interesante, de asemenea, vederile sale privind evoluţia. El caracterizează mişcarea şi schimbarea drept o lege generală a dezvoltării, care rezultă din esenţa existenţei lumii. „Orice are un început, are desigur şi un sfîrşit — spune el. Şi întrucît capetele ambilor, adică ale începutului şi sfîrşitului sînt schimbătoare, este necesar ca şi în interior să fie un foc schimbător, care este viaţa noastră". *Viaţa se dezvoltă, se schimbă în decursul timpului, şi timpul însuşi se schimbă.* Întreaga lume organică şi anorganică este, de asemenea, supusă legii generale a mişcării şi schimbării. Tathevaţhí este conştient de faptul că procesul de generare a fenomenelor are loc prin negarea vechiului şi că naşterea noului are loc în condiţiile morţii vechiului. Această idee este exemplificată prin răsărirea seminţei şi producerea noilor seminţe, iar în dezvoltarea acestei idei, Tathevaţhí ajunge la concluzia procesului dialectic de negare a negaţiei. Este semnificativ că la Hegel legea dialectică a negării negaţiei este ilustrată tot prin exemplul răsăririi seminţei.[148]

În explicarea fenomenelor sociale, Tathevaţhí se îndepărtează de dogma creştină care neagă întîmplătorul şi crede în determinismul divin, în fatalism. Or, Tathevaţhí supune fatalismul unei critici aspre. *Cursul de dezvoltare a fenomenelor* — susţine el — *este determinat de legităţile lor intrinseci şi sarcina ştiinţei este de a le studia şi a trage concluziile teoretice şi practice necesare. Fataliştii* — după Tathevaţhí — *neagă necesitatea raţiunii umane şi, prin aceasta, şterg diferenţa dintre om şi animale.*

Atît la Grigor Tathevaţhí, cît şi la ceilalţi reprezentanţi ai Şcolii filozofice şi social-politice din Universităţile de la Gladzor şi Tathev, întîlnim vederi înaintate pentru condiţiile şi concepţiile dominante ale evului mediu. Societatea omenească este asemuită cu un organism uman, în care fiecare membru îndeplineşte o funcţie: picioarele pentru mers, mîinile pentru a lucra etc., iar capul pentru a conduce întregul organism. Societatea este compusă din pături cu interese antagonice, pentru a cărei conducere este nevoie de organe juridice şi politice. Acceptînd orînduirea feudală şi forma de monarhie, gînditorii armeni cer ca monarhul să nu fie arbitrar şi absolutist, ci să se înconjoare de sfetnici şi să se ghideze după sfatul lor, dîndu-se ca exemplu forma de organizare a Romei antice, unde — spun ei — cincizeci de sfetnici se întruneau zilnic, iar regele acţiona după sfatul lor, ceea ce ar explica supravieţuirea îndelungată a Imperiului roman. În fond, reprezentanţii Universităţilor din Siunikh (Gladzor şi Tathev) preconizau instituirea unei monarhii constituţionale.[149] Ei considerau că trebuie să se înveţe din lecţiile istoriei şi, în acest context, explică pierderea independenţei Armeniei, prin practica domnitorilor armeni de a conduce de unul singur, fără sfetnici. Pentru a conduce statul cu înţelepciune — susţineau ei — trebuie respectată legea.

---

[148] Nerses Tovmasian *Vederile social-economice ale lui Grigor Tathevaţhí* (în limba armeană) pag. 39, Erevan, 1966.

[149] A. G. Abrahamian *Vederile sociale, politice şi pedagogice ale Universităţilor din Siunikh* în „Buletinul Universităţii" din Erevan, Nr. 2/1983, p. 96 (în limba armeană).

Cînd conducătorii civili sau clericali greşesc sau comit nedreptăţi, greşesc şi subalternii lor, iar supuşii comit acte de indisciplină, se răzvrătesc. Domnitorul este dator să conducă poporul fără violenţă, cu înţelepciune şi sfaturi.

Se acordă o importanţă deosebită *justiţiei*. Într-un manuscris din 1317 de la Gladzor se cere, printre altele, ca judecătorii să aibă avere personală şi să fie materialiceşte independenţi.

În aprecierea *claselor sociale*, se acordă cea mai mare importanţă ţărănimii, fără de care — spun ei — societatea n-ar putea exista, întrucît ea este aceea care furnizează alimentele, băutura şi materia primă pentru îmbrăcăminte. Dintre toţi oamenii, agricultorul este cel mai bun şi harnic, el îşi produce pîinea cu sudoarea frunţii sale. Omul muncitor este aidoma pomului roditor, nelucrătorul este ca smochinul neroditor, se gîndeşte la furt şi acaparare. O idee asemănătoare exprima cîteva secole mai tîrziu Jean Jacques Rousseau (1712—1778), care spunea: „Fie bogat sau sărac, puternic sau slab, orice cetăţean nelucrător este un înşelător." [150]

A doua pătură ca importanţă în societate este considerată meşteşugărimea, care, după Stephanos Orbelian, este creatoare de bunuri utile, dar cîteodată „execută lucrări de proastă calitate sau fură din materiale".

Despre comercianţi se exprimă aprecieri negative, întrucît activitatea lor este legată de afaceri, iar în afaceri înşelătoria este o uzanţă. Printre negustori există, de asemenea, unii care se ocupă de cămătărie şi sînt atît de lacomi încît oricît se îmbogăţesc doresc să se îmbogăţească şi mai mult. Sînt bogătaşi care „acaparează cu violenţă bunurile săracilor şi precum peştii mari înghit peştii mici." [151]

Deşi gînditorii din secolele XIII—XIV ai universităţilor armene se feresc de a intra în conflict deschis cu clasa feudalilor şi clerul sus-pus, ei aduc o serie de critici, printre care la adresa tendinţelor centrifuge ale unor feudali, care slăbesc statul. De asemenea, ei critică o seamă de tare ale societăţii în care trăiau ca: hoţia, adulterul, bîrfa, calomnia, ponegrirea, linguşirea, beţia etc.

Universitarii din Siunikh, şi îndeosebi Grigor Tathevaţhí, s-au preocupat şi de probleme de *pedagogie*, exprimînd idei înaintate. Reţin atenţia indicaţiile pe care le dau pentru educarea tinerei generaţii. Copilul — spune Tathevaţhí — nu se naşte cu virtuţi. Comportarea sa se formează sub acţiunea epocii şi mediului în care trăieşte. Educatorul trebuie să se străduiască să sădească în copil însuşiri bune şi frumoase. *Analizînd problemele eredităţii, mediului şi educaţiei*, Grigor Tathevaţhí dă prioritate educaţiei şi mediului, o concepţie care a fost exprimată în Europa abia în secolul al XVII-lea de filozoful englez John Locke (1632—1704). Se analizează psihologia diferitelor vîrste, împărţite în şase perioade: copilăria, copilăria tîrzie, adoles-

---

[150] *Ibidem*, pag. 98.
[151] Grigor Tathevaţhí, *op. cit.*, Vol. de iarnă, pag. 194.

cența, tinerețea, maturitatea, bătrînețea. În istoria pedagogiei, o asemenea împărțire de vîrste s-a făcut în Europa, în secolul al XVII-lea.

În lucrarea *Definiția educației*[152], educatorii sînt sfătuiți să învețe pe copii să fie sobri în alimentație și băutură ca să nu devină lacomi, bețivi și ahtiați după lux. Educatorul trebuie să dezvolte în copii patru trăsături pozitive: înțelepciune, curaj, cinste și spirit de echitate și să combată, totodată, viclenia, lașitatea, timiditatea, risipa, zgîrcenia, răutatea. Se cere educatorilor să nu cedeze în probleme de principiu, să aplice chiar pedeapsa cu bătaia, dar, în același timp, se precizează că educația înseamnă dragoste față de elev.[153]

Școala nominalistă armeană a îmbogățit gîndirea filozofică nu numai din Armenia ci și din Orient, în general, contribuind, totodată, la dezvoltarea gîndirii în științele social-politice. Însă, evenimentele istorice din zonă au frînat sau chiar au întrerupt dezvoltarea ulterioară, atît a filozofiei, cît și a altor ramuri ale științei. Astfel, după o dezvoltare ascendentă de aproape c mie de ani de filozofie armeană, consemnăm o stagnare și chiar regres timp de circa două sute de ani, începînd din primele decade ale secolului al XV-lea pînă la jumătatea secolului al XVI-lea, în condițiile nefericite create de invazia mongolă a lui Timur Lenk (Tamerlan), a sîngeroaselor lupte între triburile turcomane și între turci și perși, pe teritoriul Armeniei.

Filozofii și-au reluat preocupările în centrele culturale armene din diaspora, începînd din secolul al XVII-lea. În acest secol își face apariția în istoria filozofiei armene Simeon Djughaiețhí (decedat în 1657), care restabilește gîndirea filozofică armeană la nivelul său anterior. De la el au rămas cîteva lucrări filozofice ca *Logica*, un manual de logică pentru școli, analiza operei *Legăturile teologiei* a neoplatonicului Proklos (410—485) ș.a. În problema de bază a filozofiei, Djughaiețhí înclină spre idealism. El recunoaște că lucrul perceput este prioritar față de simțuri sau intelectul care percepe. De asemenea, în problemele logicii, el se așează pe pozițiile nominalismului și ale aristotelismului opus platonicismului. Nu universalul creează particularul, ci particularul creează universalul (generalul) — afirmă el.

Tot pe poziții idealiste se postează *Stephanos Lehațhí* (mort în 1687), care, după cum îi arată numele, a trăit în Polonia. A efectuat traduceri din filozofii antici și a scris *Probleme ale filozofiei și teologiei*, precum și analiza *Metafizicii* lui Aristotel. Atrage atenția teza lui cu caracter dialectic, după care în fiecare lucru sau fenomen există contradicții interne. Orice lucru — mai arată el — este rezultatul contradicțiilor și urmarea distrugerii unui lucru. Lucrurile sînt schimbătoare prin natura lor, iar contradicțiile ce se ciocnesc în interiorul lor, precum și influența acțiunilor exterioare mențin lumea lucrurilor în permanentă transformare și mișcare. Această idee constituie una dintre cele mai remarcabile manifestări ale gîndirii dialectice în filozofia medievală armeană.[154]

---

[152] *Matenadaran*, manuscris Nr. 6466.
[153] Gr. Tathevațhí *Cartea întrebărilor* și *Cartea predicilor*, Vol. de vară.
[154] Sen Arevșatian în *Istoria poporului armean*, Vol. IV, pag. 467, Erevan, 1972.

Cu toate încercările de restaurare a filozofiei în cadrul științelor sociale armene, dezvoltarea ei rămîne în urma nivelului atins în Europa Occidentală. Dacă în secolele XIII—XIV, filozofii nominaliști armeni mențineau pasul cu dezvoltarea pe plan mondial a filozofiei și în unele cazuri au precedat chiar gîndirea filozofilor europeni din secolele ulterioare, în secolul al XVII-lea, cînd în Europa au apărut asemenea gînditori ca: Francis Bacon, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, care au luptat împotriva idealismului și scolasticii, de pe poziții materialiste, filozofii armeni din acest secol nu mai reușesc, în general, să se mențină în avangarda gîndirii filozofice mondiale.

Ideologia nouă care se formase în Europa Occidentală a influențat pe gînditorii armeni din diaspora, care reprezentau, pe de o parte interesele burgheziei armene și, pe de altă parte, ideile luptei de eliberare națională și restaurare a statului armean. În acest sens s-a evidențiat *grupul de la Madras* (India), din care făceau parte, *Movses Baghramian*, *Șahamir Șahamirian* (1723—1797) și *Hovseph Emin* (1726—1809). Ei au fost primii în mișcarea culturală, filozofică și social-politică armeană, care s-au ridicat împotriva concepțiilor retrograde feudale și s-au afirmat ca luptători pentru concepțiile progresiste. Ideea centrală a ideologiei lor era „dreptul natural". Orice fenomen, fie în natură, fie în societatea umană — susțineau ei — se desfășoară după anumite legi. Fără legitate nu poate exista nimic. Dreptul natural izvorăște din aceste legități, cărora trebuie să se supună și grație cărora trăiește ființa umană. Legile trebuie să izvorască din natura omului și să corespundă cerințelor sale naturale. Iar aceste cerințe sînt: libertatea individului și egalitatea în drepturi a oamenilor. Orînduirea bazată pe opresiune este împotriva naturii și ilegală. Încălcarea dreptului natural, comisă de regi, despoți și prinți, are urmări devastatoare pentru societate.

În consecință — susțineau Emin și Șahamirian — poporul este îndreptățit să se răscoale împotriva despoților, pentru a-și restabili dreptul natural și, în acest caz, de a folosi violența și a deschide drumul exprimării voinței generale populare. De fapt, dreptul natural și cerințele generale populare se refereau la doleanțele burgheziei. Idealurile înscrise în lucrările *Capcana gloriei* a lui Șahamirian, *Broșură nouă numită predică* a lui M. Baghramian și *Autobiografia* lui H. Emin, privind democrația, libertatea personală, proclamarea Republicii, eligibilitatea organelor conducătoare ale Republicii, desființarea iobăgiei și intangibilitatea proprietății particulare au reprezentat noutăți nu numai în societatea armeană, ci și în întreaga Asie. Concepțiile lor chemau la luptă împotriva feudalității, monarhiei, iobăgiei și pentru instaurarea orînduirii burgheze.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în gîndirea filozofică armeană își fac loc orientări pozitiviste, eclectice și materialiste. Reprezentantul cel mai de seamă al pozitivismului armean a fost Grigor Arțruni (Ardzruni), care susținea că la baza științei nu trebuie să stea cercetarea faptelor concrete și generalizarea teoretică, ci descrierea lor.

Pentru această perioadă, în filozofia armeană se disting trei curente: 1. idealismul subiectiv; 2. eclectismul, care oscilează între materialism şi idealism şi 3. filozofia marxistă.

5. Dreptul

Încă de la sfîrşitul antichităţii şi începutul feudalismului timpuriu, în Armenia au existat un *drept canonic* şi un *drept laic*. Izvorul dreptului canonic a fost *Cartea canonică a armenilor*, bazată pe *Vechiul* şi *Noul Testament*, pe tradiţiile bisericeşti şi canoanele apostolilor. Începînd din secolul al IV-lea, Biserica armeană şi-a orientat activitatea canonică în conformitate cu condiţiile politice, sociale şi economice ale ţării, apărînd interesele clasei feudale. În *Cartea canonică* sînt cuprinse atît hotărîrile canonice ale Sinodurilor ecumenice de la Niceea (325), Constantinopol (381) şi Efes (431), cît şi cele ale Sinodurilor Bisericii armene de la Aştişat (354), Şahapivan (447), Dvin IV (648), Dvin V (719), Partav (768). Catolicosul Hovhannes Odzneţhi (717—728) a luat iniţiativa de a concentra într-o singură culegere toate canoanele naţionale şi de origine străină sub denumirea de *Cartea canonică a armenilor*, care constituie un monument istorico-juridic, primul *Corpus juris canonici*, din istoria universală, premergînd cu o sută de ani culegerea canonică a lui Isidoros Mercator [155].

Rolul acestei culegeri juridice, cu cele 24 de capitole de canoane (ajungînd la 40 în sec. al X-lea), în viaţa socială şi politică armeană, a fost de o importanţă covîrşitoare. Alături de ea s-a folosit şi ritualul *Maştoţh*, referitor mai ales la problemele de căsătorie, creat în secolul al V-lea, considerat ca un fel de cod bisericesc.

Încă în secolele III--IV a existat şi un cod laic, emanaţie a puterii regale. Se cunoaşte, de pildă, că Tîrdat al III-lea a promulgat legi îndreptate la început împotriva adepţilor creştinismului, iar după 301 (creştinarea Armeniei) împotriva celor ce se închinau zeilor păgîni. Există relatări la istoricii armeni din sec. al V-lea, după care pe vremea regilor Chosrov al II-lea şi Arşak al III-lea (sec. IV), în Armenia funcţionau judecătorii care se ocupau de procese civile, penale şi conflicte conjugale, iar hotărîrile lor erau obligatorii. Legile statului reglementau şi apărau relaţiile personale, patrimoniale, matrimoniale şi de altă natură ale cetăţenilor. Legile laice armene erau în vigoare încă şi în sec. al VI-lea, sub domnia lui Justinian, în partea Armeniei ocupată de Bizanţ, după cum reiese din edictul „Despre dreptul succesoral armean" şi cea de-a 21-a novelă. În acestea se afirmă, printre altele, că „în Ţara armenilor sînt în vigoare legi bune", că „legile în vigoare în Armenia nu se deosebesc cu nimic de legile romane" etc.

---

[155] S. H. Hovhannisian în *Hay Joghovîrd'i Patm uthiun*, vol. II, p. 482, Erevan, 1984.

Legile laice armene au fost încorporate ulterior în *Codul siriac sau siriaco-roman*, care este un monument al secolelor IV—VI. Codul reglementează modalitățile de succesiune (printre altele, egalitatea de drept între frate și soră), căsătoria, divorțul, relațiile patrimoniale dintre soți, sau dintre slujitori și stăpîni etc.

În Armenia pre-creștină a existat un drept cutumiar, care a căpătat o pondere din ce în ce mai redusă în epoca feudalismului. Dreptul canonic a interzis o seamă de prevederi ale Cutumei, cum erau libertatea concubinajului, căsătoria între rude apropiate, între soție și cumnat, dreptul de a avea o a doua soție în cazul sterilității soției etc.

Normele *Codului armean* pot fi grupate în norme de drept civil, familial, penal și de procedură.

Raporturile civile erau reglementate de normele dreptului civil și numai parțial de legislația canonică. Erau considerate subiecte ale dreptului civil toți supușii, începînd din ziua nașterii. Majoratul era socotit la 25 de ani, dar în conformitate cu principiile societății feudale, se recunoștea inegalitatea în drepturi, pe bază de criterii de clasă. Astfel, erau considerate subiecte cu drepturi depline numai reprezentanții clasei dominante: regele, prinții, nacharării, mica nobilime de la orașe și sate, clerul. Muncitorii de la orașe și sate, precum și țăranii liberi erau considerați subiecte cu drepturi limitate în probleme civile, în dispunerea bunurilor personale și imobiliare. Cei mai lipsiți de drepturi erau slugile și iobagii, care făceau obiectul vînzării-cumpărării, donației, dotei și al altor aranjamente.

Obiectele principale ale raporturilor de drept erau bunurile materiale, vînzările-cumpărările, moștenirile, donațiile și veniturile. Era răspîndită practica împrumuturilor de bani și bunuri, precum și amanetarea.

Codul prevedea, de asemenea, termenele de prescriere. Stăpînii aveau dreptul de a dispune de slugi și iobagi după plac, puteau să-i pedepsească dar nu să-i omoare. Legea apăra cu sfințenie dreptul de proprietate.

Succesiunea putea fi transmisă prin testament, fără testament sau prin puterea legii, urmînd, în linii generale, prevederile dreptului roman.

Dreptul de familie era reglementat, atît de dreptul laic, cît și de cel canonic. Pentru femei, monogamia era o regulă stabilită, iar începînd din sec. al V-lea, a devenit regulă și pentru bărbați. În secolele III—IV vîrsta de pubertate era considerată la 12 ani, reprezentînd, probabil, și vîrsta minimă de căsătorie. Era interzisă căsătoria între rude pînă la gradul III, iar, după *Sinodul* din 768, pînă la gradul IV. Era interzisă căsătoria cu mama soției, cu sora soției, căsătoria dintre doi frați cu două surori. Fiind obligatorie căsătoria religioasă, se permitea numai căsătoria între coreligionari, fiind interzisă căsătoria cu păgîni, evrei, calcedonieni și cu sectanți. Dacă se încălcau aceste reguli, biserica declara căsătoria nulă, vinovații erau anatemizați, iar preoții, care efectuau asemenea căsătorii, răspopiți. În anumite situații se admitea divorțul (absența îndelungată a unuia din soți, lepra, obsedarea, vrăjitoria, rîia, sterilitatea, impotența).

Dreptul penal prevedea răspunderea supuşilor pentru faptele lor, de la vîrsta de 15 ani. Normele de pedeapsă erau diferite, după cum fapta era comisă cu intenţie sau din neglijenţă, din proprie iniţiativă sau la îndemnul unei terţe persoane.

Pedepsele erau diferite: imputarea cu majorare a daunelor, lipsirea de dreptul de a ocupa funcţii, amenzi, exil, condamnarea la moarte. Pedeapsa supremă era aplicată pentru omor, tîlhărie, răpirea de fecioare sau femei fără soţi şi alte infracţiuni grave. Era interzis ca fiecare să-şi facă dreptate sau să caute răzbunare de sînge (cînd tatăl sau fraţii celui ucis îşi fac singuri dreptate). Acest drept îl avea numai judecătorul.

În perioada susmenţionată, existau două tipuri de judecătorii: civile şi bisericeşti. Judecătoriile civile (laice) funcţionau în provinciile, oraşele şi comunele mai mari ale Armeniei. Judecătorii erau numiţi de stăpînii ţinuturilor şi localităţilor respective, fiind recrutaţi din rîndul nobililor culţi. Judecătorul suprem era regele, iar în lipsa lui, *marzpanul* sau *hazarapetul*. Procesele erau cîştigate adesea de partea mai înstărită, prin mituirea judecătorului sau exercitarea de presiuni asupra lui.

În secolele XII—XIV, ştiinţa juridică armeană a făcut un mare pas înainte, prin elaborarea unor coduri de legi şi procedură, prin proclamarea unor principii de drept progresiste pentru epoca respectivă. Davith Alavkavordí sau din Gandzak (mort în 1140), de pildă, a scris *Canoanele*, o operă importantă a literaturii canonice medievale. Sînt de remarcat canoanele în favoarea apărării muncii.

Cel mai de seamă monument de drept armean este *Codul legilor (Datastanagirkh — Tadasdanakirk)*, scris în 1184 (cu completări pînă în 1265) de marele fabulist şi jurist Mîchithar Goş (Koş), mort în 1213. Codul a fost elaborat într-o perioadă cînd în Armenia de nord-est şi în Cilicia, economia, urbanistica, arhitectura, cultura cunoşteau o perioadă de înflorire, viaţa orăşenească cunoştea o dezvoltare impetuoasă, iar poporul armean lupta pentru restabilirea independenţei de stat. M. Goş a scris un Cod avînd în vedere perspectiva restabilirii statului armean. Codul de legi nu a fost sancţionat de nici un for statal, nici în Armenia Ciliciană, în perioada existenţei sale independente, însă faptic el a fost aplicat, atît pe teritoriul Armeniei, cît şi în diaspora armeană, timp de 700 de ani. *Codul* se compune din trei părţi: *Introducere, Dreptul bisericesc* şi *Dreptul civil* (care cuprinde 133 de articole şi se referă de asemenea la *Dreptul penal)*.

Sînt de remarcat prevederile umanitare în favoarea maselor, articolele care statuează protecţia iobagilor, slugilor, a muncii şi securităţii vieţii muncitorilor. Cei care atentau la viaţa iobagilor erau pasibili de urmărire penală, indiferent de poziţia lor socială. Din aceste puncte de vedere, *Codul* lui Mîchithar Goş depăşeşte cu mult mentalitatea epocii sale.

În dreptul medieval se făcea o distincţie între *om* şi *persoană*. În timp ce sclavul, iobagul şi nobilul erau consideraţi *oameni*, numai nobilul era considerat *persoană*. În diferitele coduri existente în evul mediu, fie ele creştine, musulmane etc., se prevedeau pedepse mai aspre pentru cei de altă credinţă.

Şi la Goş există o prevedere asemănătoare, însă el nu permite să se atenteze la viaţa unui creştin sau a unui musulman, întrucît pe amîndoi îi uneşte noţiunea de *om*, dreptul penal trebuind să-i apere în mod egal. Punctul de pornire în Dreptul roman, ca şi în dreptul ţărilor europene din epocă, era *persoana*, deci nu exista în general noţiunea de om, ci numai de sclav şi stăpîn, iobag şi aristocrat. Or, în dreptul lui Goş, punctul de plecare era considerat *omul*, indiferent dacă era stăpîn sau supus. *Mìchithar Goş a făcut, primul, marele pas istoric de a elimina contradicţia dintre noţiunile de drept, de „om" şi „persoană"*. Concepţiile progresiste ale lui M. Goş rezultă şi din unele teorii, pe care le emite, ca aceea că: „Dumnezeu l-a creat pe om liber. Dependenţa sa de stăpîni a izvorît din nevoia sa de a avea pămînt şi apă". Consecvent concepţiilor sale umanitare, el a mai emis principiul că *„legile trebuie să servească pe oameni şi nu oamenii legile"*.

Codul de legi al lui M. Goş a fost tradus în latină, polonă, rusă, georgiană şi kipceakă. În 1519, regele Sigismund I al Poloniei (1506—1548) a permis aplicarea acestui cod în judecătoriile comunităţilor armene din Polonia. El a fost aplicat şi în comunităţile armene din Moldova şi Transilvania. De asemenea, judecătoriile din Georgia l-au folosit în evul mediu.

În regatul Armeniei Ciliciene, conetabilul Sîmbat a elaborat un *Cod de legi* (1265), folosind *Codul* lui M. Goş ca şi traducerea, pe care a efectuat-o el însuşi din franceza veche, a *Asizelor din Antiohia* (unde a existat un regat franc în timpul cruciadelor). *Asizele*, al căror original francez, după cum s-a mai arătat, este pierdut, cuprindeau hotărîrile Înaltei Curţi.

În dreptul medieval armean, întîlnim mai multe prevederi şi principii, care se deosebesc de cele uzitate în Europa. În *Dreptul penal armean*, de pildă, se proclamă că numai *omul* poate fi subiect de infracţiune, în timp ce în Europa medievală şi alte ţări, din secolele IX—XV şi chiar în secolul al XVI-lea erau considerate subiecte de infracţiune şi animalele, insectele şi chiar obiectele neanimate. [156] M. Goş precizează că animalul dăunător sau periculos trebuie omorît numai pentru a înlătura izvorul unui pericol, dar de pedepsit trebuie pedepsit omul (cu despăgubirea daunei cauzate etc.)[157] După Dreptul armean, cei suferinzi de tulburări psihice, fie din naştere, fie în urma unei boli, erau exceptaţi de răspundere penală.

În problema *Dreptului familiei*, cutuma permitea căsătoria de la 12—14 ani pentru băieţi şi 10—12 ani pentru fete. Dar în *Codul* lui M. Goş se prevede, drept vîrstă minimă 18 ani pentru bărbaţi şi 15 ani pentru femei. În acelaşi *Cod* se mai stipulează că bărbatul este capul familiei, căruia trebuie să i se supună toţi membrii familiei. Dar nu se admite tirania şi arbitrariul din partea bărbatului. Drepturile sale au ca o contrapondere îndatoririle

---

[156] Kantorovici *Procesele împotriva animalelor în evul mediu* (în l. rusă). Petersburg 1897. K. Arima *Tierstrafen und Tierprozesse*, Innsbruck, 1891.

[157] Mìchithar Goş *Codul legilor*, pag. 7 (în l. armeană) Erevan, 1975.

sale față de familie, așa după cum și îndatoririle femeii sînt completate cu drepturile ei. M. Goș mai precizează că soțul este obligat să-și respecte soția, să fie omenos față de ea, să se preocupe de toate nevoile ei, să-i asigure bunăstarea materială, s-o îngrijească în caz de boală, să aibă grijă de cheltuielile pentru vindecare, să fie fidel în căsnicie etc., în timp ce într-o serie de țări europene, legislațiile permiteau soțului să-și bată soția „în scopul de a o educa și sfătui". Egalitatea în drepturi între soț și soție era întărită și prin prevederile, privind raporturile materiale-pecuniare între soți.

Erau prevăzute și o serie de articole privind raporturile personale și materiale între părinți și copii, obligațiile părinților față de copiii minori. Copiii, la rîndul lor, erau obligați, după Codul lui Goș, să-și respecte părinții, să le dea ascultare, iar la nevoie să-i îngrijească. Părinții erau îndreptățiți să nu-i mai recunoască pe copiii indiferenți față de părinți și să-i lipsească de dreptul de moștenire. Copiii nu erau considerați vinovați pentru infracțiunile comise de părinți și invers.

În Armenia medievală au existat trei tipuri de tribunale: 1) de stat (regale, princiare și inferioare); 2) feudale (de clasă și senioriale) și 3) tribunale duhovnicești — bisericești (catolicosale, episcopale, preoțești). Exista, de asemenea, o „instanță a bătrînilor". Atît pe linia tribunalelor de stat, cît și pe linia celor bisericești, fiecare instanță superioară judeca și apelurile. În atribuția tribunalelor de stat intrau procesele privind raporturile reciproce dintre rege, prinți, nobili, moșieri și muncitori, obligațiile fiscale și de stat în general, conflictele comerciale, protecția muncii, înalta trădare, spionajul, crimele, tîlhăria, escrocheria, înșelătoria pecuniară, vătămările corporale etc. În general, toate procesele penale cădeau în sarcina tribunalelor de stat. Tribunalele bisericești se ocupau de cazurile legate de viața internă bisericească, de dreptul matrimonial și în cazurile unde lipsea vinovăția penală.

În perioadele cînd organele naționale de stat au fost desființate, prin pierderea independenței, singurele instanțe de judecată au rămas cele bisericești.

Existau reguli precise în ceea ce privește alegerea organelor de judecată. Judecătorul trebuia să aibă cel puțin 25 de ani, să fie cult, competent profesional, bun, virtuos, lipsit de invidie, nepărtinitor, răbdător etc. Jurații erau numiți de președintele tribunalului, care putea să țină sau nu seama de părerile lor. În tribunal locurile erau stabilite astfel: la mijloc, pe o podea, se afla completul de judecată, iar în față și mai jos, părțile, care stăteau în genunchi.

În condițiile ocupației teritoriului Armeniei de către state străine, populația ei a fost supusă treptat legilor și procedurilor puterilor dominante. Și, astfel, după o perioadă de înflorire, cînd gîndirea juridică armeană s-a aflat în avangarda științei juridice a epocii, ea a rămas la nivelul dezvoltării medievale.

6. Științele exacte

Matematica. În Armenia secolului al VII-lea, în condițiile organizării vieții urbane, a dezvoltării comerțului, meșteșugurilor, a producției manufacturiere s-au dezvoltat științele exacte: matematica, geometria, astronomia, geografia, calendaristica, chimia etc.

În domeniul matematicii, Armenia s-a bucurat de moștenirea teoriilor matematice din Grecia veche, precum și de cea din epoca elenistică. Prima cuprindea teoriile pitagoreice, platonice și aristotelice, în care un loc important îl ocupau simbolismul cifrelor și teoriile lui Euclid (sec. IV înainte de Hristos). Cel mai ilustru reprezentant al matematicii armene, Anania Șirakațhi (cca 610—cca 685), care considera matematica „mama tuturor științelor", ne-a lăsat o seamă de lucrări de matematică și anume: o culegere de probleme de aritmetică intitulată *Întrebări și răspunsuri*, manualul *Aritmetica*, cuprinzînd tabele vaste pentru adunare, scădere și înmulțire (reprezentînd cel mai vechi manual de aritmetică din lume), *Șasemiarul* (conținînd tabele cu perechi de factori, care au ca produs numărul 6000, primul factor trecînd prin toate valorile literelor alfabetului armean, iar cel de-al doilea factor dîndu-se rotunjit pînă la un număr întreg). *Șasemiarul* poate fi folosit și la împărțire. Culegerea *Întrebări și răspunsuri* are o formă originală, conținînd 24 de probleme luate din istoria poporului armean. Problemele sînt liniare, cu o singură necunoscută; într-o problemă se cere să se împartă o mărime în progresie aritmetică. Fracțiile ce se întîlnesc în culegere sînt prezentate sub forma unor fracțiuni de unitate, uneori într-o formă destul de originală.[158]

Unele probleme sînt rezolvate cu metoda inversiunii, dar există și altele care nu ar fi putut fi rezolvate cu metodele cunoscute în matematica egipteană sau greacă.

Este de reținut că numerația armeană se baza pe alfabetul armean, însă se deosebea de cea ionică, prin aceea că ea conținea notații literale nu numai pentru unități, zeci și sute, ci și pentru mii. „Zece mii" se numea *biur* (piur); pentru notarea numerelor mai mari decît 10 000 se folosea un semn special, care mărea de zece mii de ori valoarea cifrelor alfabetice, putîndu-se astfel exprima și numărul de o sută de milioane.

În secolul al XI-lea a crescut interesul pentru geometria greacă și Grigor Magistros (990—1058) a tradus (poate a doua oară în limba armeană) *Elementele* de Euclid (sec. III înainte de Hristos) din Școala Alexandrină de matematici, operă al cărei original grec este pierdut. Era prima traducere a acestei opere într-o limbă străină. Traducerea latină s-a efectuat în Europa abia în anul 1501. Partea ce s-a păstrat din traducerea lui Magistros conține definițiile, postulatele, axiomele și primele trei propoziții din cartea I a *Elementelor* [159].

---

158 A. P. Iușkevici *Istoria matematicii în Evul mediu*, pp. 353—354, Editura Științifică, București, 1963.

159 A. P. Iușkevici, *op. cit.*, p. 355.

În secolele XI—XII se remarcă Hovhannes Imastaser Sarkavag (1045—1129) din Şcoala mănăstirii Haghpat (din nordul Armeniei). Gînditor, astronom, reformator al calendarului armean, Hovhannes Sarkavag (despre care s-a menţionat mai sus) a scris şi opere de matematică, dintre care cea mai importantă este lucrarea *Despre numerele poligonale*, din domeniul teoriei numerelor. De această problemă s-au ocupat filozofi şi matematicieni greci din antichitate, precum şi mai tîrziu, începînd din sec. al XVII-lea, matematicieni celebri din Europa ca: Descartes, Euler, Pascal şi alţii. Din lucrarea lui Hovhannes Sarkavag rezultă că în şcolile din Armenia medievală se preda teoria numerelor şi că exista un bogat vocabular de matematică în limba naţională. El a mai elaborat lucrarea *Tabele* de aritmetică, care se distinge, de asemenea, printr-o bogată terminologie armeană de specialitate.

La mijlocul secolului al XIV-lea, în Bizanţ a trăit învăţatul de naţionalitate armeană Nicolae Artavazdos din Smirna, căruia îi aparţine prelucrarea operei lui Planudes despre aritmetica indiană, cu completări personale. S-au păstrat două opere ale lui Artavazdos, sub formă de scrisori. Una se numeşte ,,Scurtă şi foarte clară expunere a ştiinţei calculului, întocmită în Bizanţul lui Constantin, de Rabdas Nicolae Artavazdos din Smirna, specialist în aritmetică şi geometrie, la rugămintea preacinstitului raportor juridic, avocatul Gevorg Chacik, foarte uşoară pentru doritorii de a o studia". În lucrare este explicat sistemul alfabetic de calcul şi numărătoare pe degete pînă la 9 999 (cu mîna stîngă se reprezentau unităţile şi zecile, iar cu dreapta, sutele şi miile). Aceasta este cea mai veche expunere scrisă cunoscută a numărătorii pe degete. Vorbind de operaţiile de aritmetică, Artavazdos face observaţia că, în cazul numerelor mari, este bine să se folosească ,,marele calcul indian". La sfîrşitul „scrisorii", se dau tabele mari de adunare, scădere şi înmulţire în numeraţia alfabetică, apropiate de tabelele lui Anania Şirakaţhí.

În cea de-a doua „scrisoare", se expun operaţiile cu fracţii şi procedeul aproximativ de extragere a rădăcinilor pătrate, de pe vremea lui Heron (sec. I înainte de Hristos). Artavazdos se ocupă de problemele rezolvabile prin regula de trei şi de ecuaţiile liniare cu una şi două necunoscute. În rezolvarea problemelor din viaţa cotidiană, prin regula de trei, el foloseşte termenul „aritmetica politică", care a intrat apoi în literatură. Lui i se datorează şi un manuscris de geometrie, păstrat la Paris, dar care nu a fost încă studiat.[160]

La Institutul de Cercetări al manuscriselor vechi — Matenadaran de la Erevan, se păstrează şi alte lucrări armeneşti de matematică din evul mediu ca, Manuscrisul Nr. 8716, conţinînd un *Manual de aritmetică practică*, din sec. al XV-lea, scris de un autor necunoscut. In manual se arată avantajul folosirii cifrelor arabe, se explică esenţa sistemului zecimal şi superioritatea

---

160 *Ibidem*, pp. 356—357.

sa față de sistemul alfabetic, precum și efectuarea celor patru operații aritmetice după noul sistem.

În Armenia medievală, în secolele IV—XVI, existau *Măsuri și greutăți* specifice, pe baza cărora se făceau calculele în comerț și arhitectură. Una din operele lui Anania Șirakațhí este intitulată, de altfel, *Greutăți și măsuri*.

În arhitectură s-a folosit lungimea exprimată în picioare (un picior mic = 26,5 cm, un picior mediu = 30,9 cm, un picior mare sau phileter = = 35,6 cm).

În geografie, distanțele se măsurau în *mile* și *asparez* (1 *asparez* = = 211,4 m, 1 *milă* = 7 *asparezi* = 1 480 m).

În lucrările calendaristice se socotește 1 *asparez* = 100 pași = 216,3 m, iar 1 *milă* = 7 *asparezi* = 1 590 m sau 1603 m. În construcțiile de monumente se foloseau și măsuri mai mici ca: *degetul* măsură mică = 1,66 cm, măsura mare = 2,22 cm, 1 *buit* = 4,43 cm, 1 *burní* = 10 cm, 1 *nerban* = 20 cm, 1 *thiz* = 23,175 cm, 1 *kangun* (mic = 46,35 cm, mijlociu = 53 cm și mare = = 71,2 cm), 1 *khail* (pas) = 70,2 cm (mic) 79,5 cm (mijlociu) și 92,5 cm (mare), iar *pasul geometric* obișnuit = 105—108 cm.

În secolele I—II și pînă la începutul secolului al IV-lea, în Armenia erau răspîndite unitățile monetare și de greutăți romane, iar începînd din al doilea pătrar al veacului al IV-lea, pînă în veacul al XII-lea a fost în vigoare sistemul bizantin. Astfel, 1 *kendinar* = 100 litri = 1200 *uncii*. Paralel cu sistemul bizantin, în secolele III—VIII se folosea și sistemul de greutăți persan, în care un *talant* era egal cu 2,5 *paiuasik* = 125 litri. Începînd cu a doua decadă a secolului al VIII-lea a fost folosit, timp de 300 de ani, și sistemul arab, în care unitățile de bază erau: *dram-dirhem* = 2,82—2,96 gr, *mîschal-mîthchal* = 1 *dahekan* = 4,44 — 4,45 gr, *unkí-ukí-nukí* = 20 gr, *litr-rathîl* = 399,6—400,5 gr.

Pentru lichide și cereale se folosea parțial sistemul antic roman de capacități. De exemplu, pentru ulei, se folosea unitatea *kait* = 4 *urcioare — phas* = 21,36 l. Pentru grîu se obișnuia sistemul vechi roman, în care *1 kor — 3 kapici* (cabus, sextarius); *1 cabus* = ceva mai mult de un litru.

Unele dintre aceste măsuri și greutăți s-au mai folosit pînă în evul mediu tîrziu, iar unele rămășițe chiar în secolul al XIX-lea.

Astronomia. În cadrul general al filozofiei, un loc deosebit l-a ocupat astronomia, care s-a dezvoltat pe temeiul teoriilor cosmogonice și geografice. În Armenia medievală — după cum s-a arătat — au prevalat concepțiile aristotelo-ptolemeice de geocentrism și sfericitate a pămîntului.

Concepția emisă ceva mai tîrziu, după Aristotel, de Aristarh din Samos (310—230 înainte de Hristos) despre heliocentrism și mișcarea pămîntului în jurul axei sale, fiind în contradicție cu dogma creștină, fusese dată uitării, atît în lumea medievală din Europa, cît și în cea din Armenia. Totuși, față de concepția retrogradă a reprezentării pămîntului în formă de farfurie plată înconjurată de ape, teoria sfericității pămîntului și a corpurilor cerești marca o poziție de avangardă, pe care o întîlnim în lucrările lui Davith

Invincibilul (Armeanul) în secolul V—VI şi ale lui Anania Şirakaţhí în sec. al VII-lea.

„Obiectul astronomiei — scrie Davith — sînt corpurile cereşti, iar ea, astronomia, formează obiectul filozofiei... Astronomia are ca subiect corpurile cereşti, iar ca scop ... cunoaşterea mişcărilor lor ... Astronomia este legată de ştiinţa despre corpurile sferice".

Sînt interesante şi concepţiile sale despre dimensiunile comparative dintre Soare, Pămînt şi Lună. „Iată Soarele — susţine el — care este de cîteva ori mai mare decît Pămîntul, noi îl vedem cît o palmă de mare". Într-alt loc, scrie: „Este supus judecăţii demonstrative tot ceea ce este adevărat, deşi inimaginabil. De pildă, cînd spunem că Soarele este incomparabil mai mare decît Pămîntul, iar Pămîntul decît Luna, deşi Soarele ne apare de dimensiunea unui picior. Şi iată, deşi acest lucru este inimaginabil, este adevărat."

În lucrările lui Anania Şirakaţhí, *Astronomia*, *Despre constelaţii*, *Despre mişcarea Soarelui*, *Despre Calea Lactee*, *Despre rotaţiile cerului* (fenomenele meteorologice) şi altele, sînt expuse concepţiile cele mai înaintate ale epocii în domeniul astronomiei, atunci cînd celebra astronomie arabă nu apăruse încă pe scena istoriei.

Concepţiile exprimate în aceste lucrări dovedesc că Şirakaţhí cunoştea operele filozofilor şi astronomilor din antichitate. Explicînd poziţia Pămîntului în Univers, el sintetizează ideile lui Aristotel şi Empedokles, arătînd că echilibrul său se datoreşte mişcării cerului, pe de o parte şi relaţiilor greutăţii elementelor, pe de alta. Pămîntul stă atîrnat în aer, fără sprijin — spune el — fiindcă vînturi puternice, care suflă pe dedesubt, au o forţă egală cu greutatea Pămîntului. Această teorie a fost valabilă şi în Europa medievală, sub numele de *Teoria vînturilor*, pînă la descoperirea gravitaţiei universale de către Newton.

Ca om de ştiinţă, Şirakaţhí a criticat astrologia, arătînd, pe de altă parte, importanţa studierii ştiinţifice a cerului înstelat, pentru călătorii şi prognoza meteorologică. Sînt interesante studiile sale despre Calea Laptelui, constelaţii şi Constelaţia Cancerului.

Despre natura Căii Laptelui, el dă o explicaţie apropiată de concepţia modernă, susţinînd că ea este o îngrămădire deasă de stele mari şi mici, care, din cauza luminozităţii lor slabe, sînt percepute uniform. În acest caz, el se face ecoul teoriei lui Democrit, la baza căreia stătea concepţia despre pluralitatea lumilor în Univers.

Şirakaţhí se ocupă, de asemenea, de eclipsele de soare şi de lună, dînd o explicaţie corectă despre producerea şi periodicitatea lor. Despre Lună afirmă că nu are lumină proprie, ci reflectă doar lumina Soarelui. De asemenea, se referă la influenţa lunii în provocarea mareelor. Prezintă interes din punctul de vedere al istoriei ştiinţelor explicaţiile pe care le dă despre producerea ploii, ninsorii, grindinei, furtunilor, vînturilor, cutremurelor şi altor fenomene naturale.

Problemele astronomiei au preocupat şi pe alţi învăţaţi armeni din secolele următoare, în evul mediu, ca: Nerses Şnorhalí din sec. al XII-lea

(Despre cer și podoabele sale), Hovhannes Erzînkaţhí Pluz din sec. al XIII-lea *(Despre mișcarea cerului)* și alţii. În secolele XVII-XVIII, Mattheos și Ghukas Vanandeţhí au publicat lucrări de astronomie. Chaciatur Abovian și Mikael Nalbandian s-au ocupat și de probleme teoretice ale astronomiei, apărînd poziţiile materialiste despre Univers, considerîndu-l nelimitat, precum și despre naşterea şi evoluţia corpurilor cerești.

În secolul al XIX-lea, mai mulţi autori armeni au publicat studii de astronomie, precum şi traduceri din astronomi cunoscuţi pe plan mondial. Mai însemnaţi sînt cercetătorii de la Academia armeană de la Veneţia (Congregaţia mîchitharistă), V. Hovsephian şi mai ales Choren Sinanian (1868—1928), care au întemeiat acolo şi un Observator armean. În 1894, cu instrumentele din dotarea acestui observator, Choren Sinanian a descoperit, pentru prima dată în lume, cel de-al șaselea satelit al planetei Jupiter. Comunicînd descoperirea sa la Observatorul Vaticanului, a primit un răspuns negativ,în sensul că Jupiter nu poate avea mai mult de cinci sateliţi. Totuşi, în 1904, descoperirea lui Sinanian a fost confirmată de un alt astronom, care şi-a asumat şi paternitatea descoperirii.

Secolul al XX-lea stă de-acum, pentru astronomia armeană, sub semnul marilor descoperiri ale astronomilor şi astrofizicienilor din Armenia Sovietică, despre care s-a vorbit mai sus.

Legat de preocupările armenilor pentru astronomie, trebuie să menţionăm că ei cunoşteau zodiacul, încă înainte de secolul al VIII-lea înainte de Hristos preluat, probabil, de la chaldeeni, ca și celelalte popoare vechi. Mulţi astronomi, care s-au ocupat de istoria astronomiei (Camille Flammarion, A. Berry, V. Rasovskaia şi alţii) au ajuns la concluzia că ideea de a da constelaţiilor nume de animale a pornit din Asia Mică şi Armenia.

Calendarul armean (Tomar). Problemele calendaristice au preocupat pe armeni din cele mai vechi timpuri. Din descoperirile arheologice recente rezultă că încă din mileniul al VIII-lea înainte de Hristos, populaţiile care locuiau pe podişul Armeniei au reprezentat în desenele lor rupestre Soarele, Luna cu fazele sale etc. Reprezentările grafice rupestre datînd din mileniile IV—I înainte de Hristos, găsite în munţii Gegham şi Vardenis, lîngă lacul Sevan, cuprind date mai precise despre fenomenele astronomice ca periodicitatea fazelor lunare, indicîndu-se cu 27 de raze ale discului lunar cele 27 de zile, cînd luna este vizibilă cu ochiul liber de la latitudinea Armeniei. Aceasta explică, totodată, de ce aproape toate popoarele vechi au adoptat calendarul lunar de 12 luni pe an, mai uşor de reperat şi de înţeles, dar imperfect.

În 1946, s-a găsit la Sanahin, în nordul Republicii Armenia, o centură-calendar, vechi de aproape 3 000 de ani, pe care sînt însemnate 12 desene geometrice grupate în 3 segmente (probabil cele 12 luni ale anului, grupate în trei anotimpuri de cîte 4 luni, ceea ce corespunde cu realităţile climatice de pe Podişul Armeniei). Sînt desenate, de asemenea, 27 de triunghiuri, ceea ce ar reprezenta periodicitatea restabilirii poziţiei Lunii în raport cu stelele. Centura poartă, de asemenea, imaginea a 236 de cercuri şi 118 puncte,

care fac în total 354, interpretîndu-se de către astronomi ca sugerînd cele 354 de zile ale anului lunar. Din semnele de pe centură s-a mai dedus că începutul anului coincidea cu începutul primăverii, că, pentru a evita schimbarea începutului de an se introducea o lună suplimentară, că luna era împărțită în săptămîni etc.

Din studierea desenelor rupestre și a centurii-calendar, rezultă că, în mileniile 3—1 înainte de Hristos, vechii locuitori ai Armeniei aveau cunoștințe înaintate de astronomie pentru epoca aceea și, în consecință, date calendaristice. Ei au folosit la un moment dat sistemul calendaristic lunaro-solar [161].

Pe la jumătatea mileniului I înainte de Hristos, armenii au introdus calendarul solar, care prezenta însemnate avantaje, în comparație cu calendarul lunar sau cel lunaro-solar și chiar față de calendarul solar roman contemporan. Calendarul solar armean se compune din 12 luni a cîte 30 de zile și o lună adițională de 5 zile. Fiecare lună purta o denumire proprie (Navasard — Anul Nou, Horí, Sahmí, Tré, Khaghoțh, Arațh, Mehekan, Areg, Ahekan, Marerí, Margațh, Hrotițh și Aveliațh — Adițional). Numele acestor luni sînt legate de muncile agricole, de vreme și zeitățile păgîne. Fiecare zi avea, de asemenea, un nume propriu (de exemplu, ziua a II-a era Hrand, ziua a III-a Aram, ziua a IV-a Margar, ziua a VII-a Astghik, ziua a XV-a Aramazd, ziua a XVIII-a Masis, ziua a XIX-a Anahit, ziua a XXVII-a Vahagn, ziua a XXIX-a Varag ș.a.m.d.). După cum vedem, majoritatea numelor sînt nume de zeități antice păgîne sau denumiri geografice.

Calendarul se numea la armenii vechi *Tomar* (Domar), care însemna registru în care erau trecute lunile anului, zilele, numele unor personalități comerciale și civile etc. El era de tipul calendarului solar egiptean antic, cu deosebirea că nu se folosea subîmpărțirea în decade. Ideea de săptămînă apare mult mai tîrziu în calendarul armenesc. Din timpuri străvechi, armenii au împărțit ziua în 12 ore de zi (lumină) și 12 de noapte. Și orele aveau fiecare denumirea lor, în funcție de luminozitatea lor. Ideea de a împărți ziua în 24 de ore egale, care apare prima dată la Ptolemeu (83—168), a fost îmbrățișată în Armenia încă din secolul al IV-lea. Începutul zilei era socotit de la răsăritul soarelui, însă, ulterior, sub influența unor țări europene, care au început să socotească ziua o dată cu miezul nopții, și armenii le-au urmat exemplul.

Potrivit mărturiei lui Chorenațhí, pe vremea regelui Artașes I, calendarul armean a suferit o modificare temeinică.

Anul solar armean număra 365 de zile, cu aproximativ 1/4 de zi mai puțin decît *anul tropic* (de la un solstițiu de vară la altul = 365 de zile, 5 ore, 48 de minute, 46 de secunde). Ceea ce înseamnă că după 1460 de ani se crea o diferență de 1 an, care se corecta, fără a pune la socoteală cel de-al 1461-lea an. Ciclul acesta de 1461 de ani era denumit în vechea literatură armeană „Ciclul armenesc“ sau „Ciclul lui Hayk“. După unii autori vechi,

---

[161] E. B. Aghaian *Aknarkner hayoțh tomarnerí patmuthian (Vedere generală asupra istoriei calendarelor armenești)* Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1986.

anul 428 (cînd 1 Navasard a corespuns cu 11 august al calendarului roman) s-a împlinit cel de-al doilea Ciclu armenesc. Din aceasta rezultă că ciclul armean păgîn sau „Calendarul armean de la origine“ s-a socotit de la anul 2 493 înainte de Hristos fiind legat de momentul cînd legendarul Hayk, întemeietorul mitic al poporului armean, l-a ucis pe legendarul conducător al asirienilor, tiranul Bel.

Mobilitatea calendarului solar crea unele greutăţi, din cauza schimbării continue a primei zile a anului, dar mai ales pentru faptul că nu se potrivea cu datele sărbătorilor creştine. Începînd din anul 352 s-au folosit tabelele de 200 de ani alcătuite de Andreas Bizantinul, care a fost tradus şi în limba armeană.

În anul 555, în oraşul *Dvin* din Armenia, a avut loc un Conciliu bisericesc, unde s-a hotărît ca, după expirarea acestor tabele, să se alcătuiască noi tabele şi să se stabilească o nouă eră de socotire a anilor, denumită „Marea dată a armenilor“ şi care începea la 11 iulie 552. Acest calendar rămînea, după principiul vechiului calendar armean, mobil. Pentru a evita confuziile, Anania Şirakaţhí a elaborat tabele de concordanţă, pe 532 de ani, între calendarul armean şi calendarul roman (iulian). Regula de concordanţă între cele două calendare este următoarea: cînd se face calculul pentru perioada 552—1320, spre a obţine data armeană corespunzătoare calendarului roman, în cazul zilelor de la 1 Navasard la 31 decembrie ale anului respectiv, se scade din data romană 551; iar pentru zilele de la 1 ianuarie la 1 Navasard, se scade 552. În anul 1320, prima zi a anului a coincis în ambele calendare şi prin urmare s-a produs anul adiţional armean, întrucît ziua de 1 Navasard a unui an a căzut pe 1 ianuarie, iar în anul următor 1 Navasard a căzut pe 31 decembrie al aceluiaşi an calendaristic. În consecinţă, după 1320, în loc de 551 trebuie scăzut 550, iar în loc de 552, 551.

În secolul al VII-lea, la indicaţia Catolicosului Anastas, Anania Şirakaţhí a întocmit proiectul unui calendar „fix“, dar care nu a găsit ecou. Abia în anul 1084, cînd s-a terminat primul ciclu de 532 de ani, Hovhannes Imastaser Sarkavag, despre care s-a vorbit mai sus, a reuşit să introducă un *calendar fix*, mutînd începutul anului pe 11 august, faţă de 29 februarie cum cădea în anul acela. Conform acestei reforme, la fiecare 4 ani se socotea un an bisect, iar în anul respectiv, luna adiţională avea, în loc de 5 zile, 6 zile. Pentru a obţine de la calendarul lui Sarkavag corespondentul în calendarul nostru actual, se procedează în felul următor: dacă evenimentul a avut loc în perioada 11 august — 31 decembrie, se adaugă 1083 la data lui Sarkavag. Dacă evenimentul s-a întîmplat în perioada 1 ianuarie — 11 august, se adaugă 1084.

Acest calendar, care a fost folosit timp de aproape două secole în Armenia de nord-est, s-a numit „Mica dată a armenilor“ sau „Sarkavagadir“.

Faptul că în ambele calendare armeneşti medievale anul începea vara nu este o excepţie; egiptenii antici îşi începeau anul la 19 iulie, vechii greci la 22 iulie etc.

Armenii nu au fost complet străini de folosirea calendarului roman (iulian). Astfel, în anul 122 după Hristos, Curtea regală armeană şi nobilimea au adoptat calendarul iulian, ceea ce rezultă şi din inscripţiile în limba greacă ale regilor armeni din perioada aceea. În prezent, în societatea armeană de pretutindeni se foloseşte calendarul gregorian, admis în toate ţările.

Chimia, alchimia, fizica. Problemele referitoare la materie, cercetarea, analiza şi transformarea ei au făcut obiectul studiului, atît al filozofilor, cît şi al chimiştilor şi alchimiştilor armeni din evul mediu. Hovhannes Erzînkaţhí Pluz, despre care s-a vorbit mai sus, susţinea teoria că materia este eternă, îşi poate schimba calitatea, să se transforme în alte substanţe, dar nu se distruge niciodată.

„... Sub acţiunea căldurii, sarea se transformă în aer, dar natura şi materia simplă nu se distrug deloc". El dă, de asemenea, definiţii şi informaţii despre noile substanţe ce se nasc prin sinteza sau descompunerea sărurilor, acizilor şi gazelor.[162]

Filozoful Hovhan Vorotneţhí (sec. al XIV-lea), despre care s-a vorbit anterior, s-a ocupat, de asemenea, de probleme de ştiinţe ale naturii. În cursurile pe care le-a ţinut la Universitatea din Tathev, el a criticat teoriile filozofilor antici, care considerau că natura este rezultatul transformărilor celor patru elemente (apă, pămînt, foc, aer), precum şi concepţiile gînditorilor materialişti antici, care considerau că orice în natură porneşte de la atom. Preferînd ideile lui Aristotel, el vede naşterea elementelor în felul următor: la început s-a creat substanţa fără calitate şi patru stări (căldura, frigul, umiditatea şi uscăciunea). Apoi, aceste stări unindu-se cu substanţa, dau naştere elementelor şi anume: focul, apa, aerul şi pămîntul. În afară de calităţile legate de substanţă, elementele au şi calităţi întîmplătoare (accidentale). În felul acesta, calitatea întîmplătoare a unuia este calitatea substanţială a celuilalt şi, astfel, toate elementele sînt legate între ele ca un lanţ. „Elementele — susţine el — au formă substanţială şi formă întîmplătoare; pămîntul are ca formă substanţială uscăciunea şi ca formă întîmplătoare frigul; apa are ca formă substanţială frigul şi ca formă întîmplătoare umiditatea; aerul are ca formă substanţială umiditatea şi ca formă întîmplătoare căldura; focul are ca formă substanţială căldura, iar întîmplătoare uscăciunea". Lucrurile din natură sînt rezultatul fuziunii elementelor în diferite proporţii. În felul acesta, sub influenţa unor condiţii corespunzătoare, dintr-un element se naşte altul, însă transformarea elementelor are loc nemijlocit numai între elementele avînd proprietăţi comune. Fiecare element afirmă el — are locul şi poziţia sa precisă în natură, în funcţie de greutatea sa. Pămîntul este elementul cel mai greu, „mama tuturor elementelor".

Filozoful Grigor Tathevaţhí (sec. al XIV-lea) despre care s-a vorbit, de asemenea, mai sus, s-a referit la probleme despre materie. După concepţia antică, orice substanţă se compune din patru elemente, iar fenomenele ce

[162] Manuscrisul Nr. 6670, *Matenadaran*, Erevan.

au loc în ea sînt condiţionate de proprietăţile contrare ale aceloraşi elemente luate cîte două. Tathevaţhí emite ideea sa originală, după care elementele sînt dotate nu de cîte două, ci de cîteva zeci de proprietăţi. El se referă în mod individual la fiecare element, explicînd însemnătatea lor în fenomenele naturii şi în viaţa oamenilor.

Elevii lui Tathevaţhí, Mattheos Djughaeţhí şi Hakob Ghrimeţhí (sec. XIV—XV) au adus contribuţii la dezvoltarea teoretică a chimiei evului mediu armean. Djughaeţhí încearcă să dea o explicaţie originală substanţelor din natură. El emite ipoteza că în natură trebuie să fi existat de la început următoarele materii pure: aurul, argintul, cuprul, cositorul, plumbul, fierul, lazuritul, mercurul, sulful şi diverse pietre preţioase. Analizînd proprietăţile fiecărui metal, învăţatul armean defineşte particularităţile lor cu referire la culoare, conductibilitate calorică, oxidare, capacitatea de a se alia cu diferite metale şi alte însuşiri.

H. Ghrimeţhí, mai afirmă că cele patru elemente, ce se află la baza tuturor substanţelor, sînt eterne şi nici nu cresc, nici nu scad.

La Matenadaran se păstrează o seamă de manuscrise medievale ale unor autori anonimi, care exprimă interesante teorii şi principii de chimie. În manuscrisul Nr. 2527, referindu-se, printre altele, la schimbarea proprietăţilor corpurilor în timpul reacţiei chimice, autorul afirmă că substanţa îşi modifică proprietăţile, transformîndu-se mai întîi în materia iniţială sau „natură".

Într-un alt manuscris sub titlul *Ce este chimia?*, se dă următoarea definiţie: „Chimia este ştiinţa, care ne învaţă, cum să distrugem corpurile şi apoi să le sintetizăm, pentru a cunoaşte bine proprietăţile şi starea corpurilor. Obiectul chimiei este descompunerea corpurilor şi reducerea lor la starea primară. Aceasta poate fi numită disecţia corpurilor naturale. Întrucît corpurile sînt compuse din diferite părţi, chimistul le descompune în părţile sale şi le analizează individual".

Această concepţie a avut importanţă practică în efectuarea de analize chimice, în obţinerea de substanţe noi şi crearea de aparatură corespunzătoare.

Alte lucrări se referă la activitatea alchimiştilor armeni din evul mediu şi metodele folosite de ei pentru rafinarea materiilor în vederea obţinerii de noi substanţe. Principalele metode folosite erau: distilarea, stoarcerea, evaporarea, cristalizarea, sedimentarea etc.

Spre deosebire de alchimiştii europeni, alchimiştii armeni erau mai puţin preocupaţi de obţinerea de aur şi mai mult de obţinerea unor materiale utile în producţie. De asemenea, spre deosebire de manuscrisele alchimiştilor europeni în limba latină, manuscrisele armeneşti sînt opera unor meşteşugari ca: argintari, bijutieri, suflători de sticlă etc.

Tehnologia folosită şi aparatura chimică permiteau topirea metalelor, obţinerea de aliaje, producţia de ceramică, coloranţi, cerneluri, medicamente, sticlă, săpun, var, materiale de construcţie, hîrtie, smoală etc., precum şi produse alimentare ca: uleiul, grăsimile, sarea ş.a. Alchimiştii armeni se

ocupau, de asemenea, de descrierea şi clasificarea metalelor, pietrelor şi altor materiale. Unele produse obţinute de aceştia, precum şi de meşteşugari erau mult apreciate şi solicitate în Orientul Apropiat şi în Europa, ca roşul „vordan" (obţinut dintr-un vierme) şi cernelurile folosite în manuscrisele şi miniaturile armene, care au particularitatea de a nu se decolora în decursul vremii, deşi unele au o vechime de 1 300 de ani. Cernelurile folosite în miniaturi au proprietatea surprinzătoare de a deveni mai strălucitoare, mai vii şi mai proaspete, cînd sînt expuse la soare. Acestea, ca şi coloranţii, se fabricau, în general, din plante şi erau insolubile în apă.

Meseria de chimist şi alchimist se transmitea din generaţie în generaţie, o dată cu secretele de fabricaţie. Pentru a le apăra, meşterii medievali armeni criptau în scrierile lor tehnologia, substanţele şi metodele folosite. În vederea criptării acestor date, s-au inventat alfabete speciale, coduri semne.

În strădaniile lor, pentru a obţine produse de calitate superioară, alchimiştii-meşteşugari armeni au făcut numeroase invenţii.

În epoca modernă, au devenit cunoscute nume de chimişti armeni, care şi-au adus contribuţia la dezvoltarea chimiei, atît în patria de origine, cît şi în diaspora. Cel mai cunoscut reprezentant a fost Giacomo Ciamician (1857—1922), născut în Italia, care şi-a desfăşurat activitatea mai mult la Universităţile din Padova şi Bologna. Ciamician este considerat întemeietorul chimiei substanţelor pirolice. Tot el a inventat spectroscopia de emisiune, care are o întinsă aplicabilitate în chimia şi fizica modernă. A descoperit, de asemenea, un efect, după care spectrele elementelor chimice din acelaşi grup din Tabela periodică sînt foarte asemănătoare între ele prin componentele lor şi pe această bază, cu mult înainte de apariţia teoriei cuantice, a emis o teorie, după care elementele aparţinînd aceluiaşi grup din sistemul periodic trebuie să aibă o structură asemănătoare. Această teorie a fost confirmată mai tîrziu, după apariţia metodelor noi de cercetare.

Studiul său despre structurile chimice şi soluţiile solide ale combinaţiilor organice a servit ca punct de pornire pentru cercetări importante. După minuţioase căutări, a descoperit mecanismul originii glucidelor şi alcaloizilor, demonstrînd că aceştia din urmă joacă acelaşi rol în plante ca hormonii în animale. La cel de-al 147-lea Congres naţional al Societăţii de chimie din S.U.A., în aprilie 1964, Ciamician a fost proclamat părinte al fotochimiei. În domeniul surselor neconvenţionale de energie, el a fost dintre primii care au propus utilizarea energiei calorice şi luminoase a soarelui.

Pentru meritele sale în domeniul chimiei moderne, Ciamician a fost ales preşedinte al Asociaţiei chimiştilor italieni şi membru al mai multor Academii. Municipalitatea din Bologna i-a ridicat o statuie, iar *Institutul de chimie* din acelaşi oraş a primit numele lui. De asemenea, fosta „stradă Armenească" din Trieste, localitatea sa de naştere, a fost rebotezată Strada Giacomo Ciamician [163].

---

[163] Asatur Paşaian *Chimistul Giacomo Ciamician*, în revista „Krunk" Erevan, nr. 97/1985 (limba engleză).

De mare faimă s-a bucurat în secolul al XIX-lea şi profesorul Andreas Arţruni (1847—1898), datorită studiilor sale în domeniul cristalografiei, geologiei şi mineralogiei. A întemeiat *Secţia de geologie-mineralogie* a Muzeului Caucazian din Tiflis, a fost directorul Muzeului de mineralogie din Berlin, profesor la Institutul de mineralogie din Strasbourg şi Breslau. În 1884 a fost numit şef de catedră la Politehnica din Aachen (Germania) şi decan de facultate. A publicat circa 500 de lucrări, dintre care aproape 60 sînt dedicate problemei chimiei cristalelor, care preocupă şi astăzi pe mulţi cercetători. Rezultatele cercetărilor au fost sintetizate în monografia sa *Chimia fizică a cristalelor*. A fost ales membru-corespondent al multor academii europene.

Un nume rămas puţin cunoscut în chimie şi fizică este cel al lui Vahagn Demircioghlian (1875—1936), care are interesante contribuţii în domeniul fizicii atomice. A făcut importante preziceri, confirmate ulterior, ca ipoteza structurii membranice a nucleului atomului. El a explicat din punct de vedere teoretic legea lui Mendeleev.

În evul mediu, învăţaţii armeni s-au ocupat mai puţin de problemele *fizicii*, interesul lor concentrîndu-se doar asupra acusticii în contextul teoriei muzicii. În schimb, în epoca modernă şi contemporană s-au ridicat o seamă de fizicieni, care şi-au cîştigat o faimă prin cercetările şi invenţiile lor. Astfel, descoperirea televiziunii şi televiziunii color este legată de numele lui Hovhannes Adamian (1879—1932). Aparatul, pe care l-a creat pentru transmiterea de imagini la distanţă şi recepţionarea de imagini de la distanţă, a primit primul drept de patent german, la 28 aprilie 1907.[164] În 1908, i s-a acordat primul patent rus, iar în 1913, un alt patent german, pentru crearea unui aparat de transmitere prin telegraf a imaginilor, prin intermediul clişeelor. Perfecţionările ulterioare au fost apărate prin patente germane, ruse, franceze şi din alte ţări. În 1923, a primit un patent sovietic, pentru „un aparat de văzut (televizor) printr-un mediu opac" şi apoi pentru recepţionarea şi transmiterea imaginilor în culori (trei culori complementare), denumit ulterior televiziune-color. Un aparat asemănător a fost creat de un inventator englez cu trei ani mai tîrziu.

Invenţia lui Adamian a fost apreciată pe plan mondial, iar prima transmisiune în culori a televiziunii din New York s-a efectuat după sistemul elaborat de el, considerat şi astăzi ca unul din sistemele de bază ale televiziunii.

Adamian a făcut peste 30 de descoperiri de mare valoare, iar spre sfîrşitul vieţii sale a lucrat la Erevan, unde a realizat şi primele transmisii experimentale de televiziune în culori, în condiţii de laborator.

Ştiinţele naturii, medicina, farmacologia, geografia. În evul mediu şi în epoca modernă, se constată un mare interes din partea învăţaţilor armeni şi pentru alte ramuri ştiinţifice ca: botanica, zoologia, biologia, medicina, farmacologia, geologia etc. Primul mare învăţat care s-a ocupat de unele

[164] *Kaiserliches Patentamt. Schrift 197443.* Klasse 21 a Gruppe 50/28/IV, 1907.

aspecte din aceste domenii a fost Grigor Magistros din sec. al XI-lea. Este semnificativă ideea, de avangardă pentru epoca sa, pe care o exprimă în domeniul *biologiei*, şi anume că embrionul conţine posibilităţi intrinseci de dezvoltare, creştere şi formare ulterioară. De asemenea, el arată că în timpul sarcinei, „fiecare aduce cu sine natura şi forma..., dar aceasta nu este caracteristică numai nouă, naturii speciei umane, ci şi tuturor speciilor de animale".

Hovhannes Imastaser (sec. XI—XII) formulează o idee care explică naşterea şi moartea în unitatea contrariilor, iar Hovhannes Erzînkaţhí Pluz (sec. al XIII-lea), referindu-se la probleme de biologie, scrie: „Tot ceea ce există sub cer este mobil şi schimbător. S-au creat după legea creaţiei şi dispar, potrivit legii distrugerii". El a emis, de asemenea, teorii cu privire la influenţa mediului, afirmînd că culorile şi mirosurile diferite ale plantelor, precum şi gusturile şi mirosurile diferite ale fructelor sînt rezultatul acţiunii mediului ambiant, a pămîntului, căldurii, apei, a substanţelor hrănitoare.

În secolele XI—XIII învăţaţii armeni acordă, în general, importanţă condiţiilor mediului, a hranei, în special pentru copilul mic, precum şi factorului ereditar. În manuscrisele ce s-au păstrat din evul mediu se emite şi ideea monogenezei, o problemă care a preocupat pe biologii din Europa pînă la jumătatea secolului al XIX-lea.

Într-o epocă mai apropiată, s-a distins biologul Nazaret Daghavarian (1862—1915), care a publicat pentru prima oară în limba armeană o carte despre principiile darwinismului. Scriitorul şi gînditorul Mikael Nalbandian (sec. al XIX-lea) a fost dintre primii care au popularizat darwinismul în rîndul armenilor din Răsărit, efectuînd, totodată, studii asupra aplicaţiilor practice ale biologiei în domeniul aclimatizării animalelor şi plantelor, în sericicultură, albinărit, piscicultură etc.

În domeniul *fiziologiei* moderne sînt de reţinut numele lui Leon Orbelí (1882—1958) şi al lui Ezras Hasratian din Uniunea Sovietică. L. Orbelí, elev al lui Ivan Pavlov, a dezvoltat învăţătura dascălului său, creînd ramura fiziologiei evolutive. Lucrările sale referitoare la sistemul neuro-vegetativ şi organele senzoriale au contribuit la dezvoltarea neurofiziologiei moderne, ceea ce i-a adus aprecieri în lumea ştiinţifică internaţională.

Cercetările din domeniul *botanicii* şi *zoologiei* au preocupat pe învăţaţii armeni încă din secolele V—VII. În *Geografia* lui Anania Şirakaţhí (sec. al VII-lea) de pildă există informaţii interesante despre fauna şi flora Armeniei istorice. Filozoful Hovhan Vorotneţhí (sec. XIII—XIV) s-a ocupat de probleme de *zoologie* şi biologie. În prelegerile sale, el a încercat o clasificare a animalelor după modalităţile de naştere, împărţindu-le în trei mari categorii: 1) cei ce se nasc — după părerea lui — prin putrefacţie (muştele, ţînţarii, viermii ş.a.), 2) cei ce se nasc din ouă şi 3) mamiferele, care se nasc din pîntece. După un alt criteriu, animalele sînt împărţite în: ierbivore, carnivore, şi cele care sînt şi ierbivore şi carnivore.

Grigor Tathevaţhí (sec. al XIV-lea) în lucrarea sa cu caracter enciclopedic, *Cartea întrebărilor*, încearcă, de asemenea, să facă o clasificare a reg-

nului animal şi vegetal. Regnul vegetal este împărţit în funcţie de utilitatea fructelor, păsările după forma aripilor, iar peştii, atît după aripioare, cît şi după solzi.

Unul din elevii lui Tathevaţhí, Matthevos Djughaeţhí (sec. XIV—XV), dezvoltînd o idee a dascălului său despre mersul vertical al omului, ajunge la concluzia că, iniţial, oamenii au fost patrupezi, ca şi celelalte animale. Ulterior, mînaţi de necesităţi, s-au sprijinit pe picioarele din spate, iar picioarele din faţă le-au transformat în instrumente de muncă. După concepţia sa, diferenţa dintre animale şi oameni constă în aceea că animalele, fiind lipsite de darul raţiunii, au rămas patrupede. Meritul lui Djughaeţhí constă în aceea că mult înainte de formularea teoriei evoluţioniste a emis idei care s-au apropiat de această teorie.

La începutul secolului al XV-lea, activează învăţatul Hakob Ghrimeţhí („din Crimeea"), care s-a ocupat de probleme ale ştiinţelor naturii, îmbogăţindu-le cu concepţii proprii, originale. El privea natura ca un întreg, în care sînt delimitate cele patru stări ale fiinţei (tot ce există): *obiectele neanimate,* care există doar; *plantele,* care există, dar şi trăiesc; *animalele,* care există, trăiesc şi simt totodată; în sfîrşit *oamenii,* care, în plus faţă de însuşirile arătate mai sus, raţionează. Ghrimeţhí emite ideea că în natură există şi forme tranzitorii ca: magnetita, care este un obiect neanimat, dar comunică cu plantele, prin forţa sa de atracţie, sau coralii, care cresc sub formă de arbore pe fundul mărilor şi care sînt, în acelaşi timp, fiinţe vii.

În problemele dezvoltării lumii vegetale şi animale, de la starea incipientă, pînă la maturizarea completă şi moarte, Ghrimeţhí ia în considerare însuşirile moştenite, influenţa mediului şi factorii temporali. În lucrarea sa, rămasă în formă de manuscris *Despre natura omului,* el tratează probleme de anatomie, fiziologie, fiziologia procreaţiei, fiziologia simţurilor omului ş.a.

Singurul zoolog armean din evul mediu a fost Abraham Polseţhí („din Constantinopol"), care a scris în 1611 o lucrare originală intitulată *Istoria animalelor şi fiarelor, a patrupedelor, reptilelor şi animalelor veninoase, a păsărilor şi a omului, a peştilor marini şi a crustaceelor de mare şi uscat.* El face o descriere corectă a vieţuitoarelor, clasificîndu-le în cinci mari categorii, după principiile enunţate de zoologii europeni din epoca Renaşterii. Prezintă un interes deosebit capitolul cuprinzător, care se referă la peştii ce populează mările din jurul Constantinopolului, întocmit pe baza observaţiilor şi studiilor proprii.

În domeniul *botanicii,* este de relevat activitatea lui Stephanos Şehrimanian, un talentat medic şi naturalist, care a scris între anii 1794—1818 o lucrare monumentală intitulată *Botanica sau flora Armeniei,* care îşi păstrează pînă astăzi valoarea ştiinţifică. Aici sînt descrise morfologic 800 de plante, răspîndirea lor geografică, nu numai din Armenia.

Denumirile plantelor sînt în limbile armeană, latină, arabă, persană şi uneori în greacă şi ebraică. Autorul dă, de asemenea, proprietăţile curative ale unor plante medicinale, modul lor de folosire, bolile în care pot fi utile. Şehrimanian s-a folosit în mare măsură de lucrările autorilor antici: Dio-

scoride, Pliniu, Hipocrat, Galen, ale autorilor europeni ca Linné ş.a., precum şi ale medicului şi învăţatului medieval armean Amirdovlath Amasiaţhí. Lucrarea sa este considerată a fi unicat pentru epoca sa, în tot Orientul Apropiat.

Medicina. Săpăturile arheologice de pe teritoriul Armeniei au dat la iveală instrumente medicale şi ustensile farmaceutice, ce se foloseau încă din antichitate. În vechime, medicina, bazată pe tradiţia şi experienţa populară, era practicată de preoţii templelor şi de femei, ceea ce a făcut ca zeiţele Astghik şi Anahit să fie considerate ca protectoare ale medicinii, ca „binefăcătoare ale naturii umane". Au existat chiar spitale particulare, începînd încă din sec. al III-lea după Hristos. Se pomeneşte de existenţa, în anul 260, a unei leprozerii, întemeiate de soţia nachararului Suren Salahuní, Aghvithan, în comuna Surenaşen, din provincia Derdjan, lîngă izvoarele de ape minerale tămăduitoare. Este de notat că, în Europa, primele leprozerii au fost deschise abia după trei secole.

Un număr mai mare de spitale, cu destinaţii diferenţiate, a fost creat pe lîngă mănăstirile întemeiate, după creştinarea Armeniei, în anul 301. Catolicosul Nerses cel Mare (353—372) a construit spitale pentru leproşi, pentru invalizi, pentru bolnavi neuropsihici, în toate provinciile Armeniei. Într-una din hotărîrile Conciliului de la Aştişat (354) se stabileşte: „Pentru a preveni răspîndirea bolilor contagioase, să se întemeieze leprozerii pentru leproşi, spitale pentru bolnavi, cămine pentru infirmi şi orbi".

Medicina tradiţională armeană s-a îmbogăţit, începînd din sec. al V-lea, cînd în şcoala elenofilă s-au tradus lucrările unor medici şi oameni de ştiinţă iluştri din Grecia antică şi Roma, ca de exemplu: Hipocrat, Claudius Galen, Asclepiade, Dioscoride, Oribasius, Democrites ş.a.

În lucrările filozofilor şi oamenilor de ştiinţă armeni, începînd încă din sec. al V-lea, se pot întîlni referiri şi teorii legate de anatomia, fiziologia şi bolile omului, precum şi de folosirea plantelor medicinale, pentru tratarea maladiilor. În opera sa *Respingerea sectelor*, Eznik Koghbaţhí (sec. al V-lea) leagă îmbolnăvirile de dezechilibrul ce se creează între cele patru lichide de bază, „dacă unul din ele — spune Koghbaţhí — sporeşte sau scade, se iveşte boala". Cele patru umori (lichide) de bază erau, după învăţătura antică: sîngele, limfa, bila galbenă şi bila neagră, corespunzînd celor patru elemente ale naturii. Eznik atribuie bolile şi unor factori externi şi de mediu ca: „... alimentaţia peste măsură sau cu tot felul de alimente, fără discernămînt, băutura, abstinenţa severă, munca pe vreme caniculară sau geroasă şi alţi factori nocivi". El acordă, de asemenea, o importanţă deosebită problemei cauzelor bolilor nervoase şi psihice, considerînd că ele sînt rezultatul epuizării creierului. „În urma epuizării creierului — susţine el — omul îşi pierde conştiinţa, vorbeşte cu pereţii, luptă cu vîntul. Din această cauză, medicii insistă cu tărie că nu e vorba de nici un diavol, care ar intra în organismul uman şi că toate aceste stări ale omului sînt boli, pe care ei le pot vindeca".

De asemenea, filozoful Davith Anhaghth se referă în lucrările sale la probleme de anatomie, biologie, igienă, etică medicală şi farmacologie. În lucrarea sa *Analiza «Introducerii» lui Porfir* se întîlneşte prima mărturie, după care în Armenia veche se practica disecţia şi autopsia, preluată de la Şcoala medicală din Alexandria.

În secolele următoare, ţara aflîndu-se sub ocupaţie străină, cultura a stagnat şi o dată cu ea şi gîndirea medicală armeană. Însă încă din secolul al X-lea, istoricul arab Ibn Haukal vorbea despre bogatele cunoştinţe şi experienţa strălucită a medicilor armeni. Numai la *Matenadaran*-ul din Erevan s-au păstrat peste 850 de manuscrise medicale armeneşti din evul mediu. Cel mai vechi exemplar este o carte de medicină din sec. al XI-lea, scrisă pentru regele Hovhannes (1030—1040) şi conţinînd sfaturi medicale. Dar epoca de înflorire a medicinii medievale armene se situează în secolele XII—XIV, cînd atît medicina teoretică, cît şi cea practică au cunoscut o dezvoltare remarcabilă. Din datele existente în vechile manuscrise şi miniaturile ilustrative, precum şi din descoperirile arheologice de instrumente chirurgicale, rezultă că în Armenia medievală se efectuau intervenţii chirurgicale complicate ca: incizia cezariană, îndepărtarea tumorilor interne, diferite operaţii ginecologice ş.a. În timpul operaţiei, se foloseau anestezice generale şi locale ca *mandragora*. Pentru naşterea fără dureri se foloseau: *melilotus officinalis* (Sulfină), *zedoar* şi alte analgezice din flora plantelor medicinale. Inciziile erau cusute apoi cu aţă de mătase naturală.

În Armenia medievală au existat Şcoli de medicină (băjăşkanoţh — păjăşganoţ sau păjăşgaran), unde se învăţa în conformitate cu o anumită programă, după însuşirea celor 7 arte (gramatica, retorica, matematica, muzica, astronomia ş.a.), pentru care se dădeau examene. După aceea se învăţa anatomia, fiziologia, farmacologia, receptura, etiologia şi patogeneza bolilor, metodele şi formele de tratare şi îngrijire a bolnavilor. Asemenea şcoli existau la Aní, Sanahin, Taron, Sis, Tathev şi alte locuri. Învăţămîntul se preda cu demonstraţii, o dată cu practica.

Se folosea şi vivisecţia asupra condamnaţilor la moarte, ceea ce a dus la dezvoltarea anatomiei şi fiziologiei, într-o perioadă cînd în Europa, sub domnia scolasticii şi dogmatismului, anatomia şi fiziologia erau necunoscute ca obiecte ale ştiinţei. În Armenia, ştiinţele medicale se dezvoltau pe baza experienţei, observaţiei şi a generalizării cazuisticii. Ca şi ceilalţi oameni de ştiinţă, medicii armeni se ghidau după concepţia filozofică a lui Hovhannes Sarkavag Imastaser (sec. al XII-lea), care arăta că „Fără experimentare nu poate exista cunoaştere exactă. Numai experienţa este demnă de încredere şi indubitabilă“, aşa după cum s-a menţionat mai sus.

Faptul că încă din secolele V—VI şi în secolul al XII-lea, cu mult timp înainte de a se permite în Europa (sec. al XVI-lea), medicii armeni aveau dreptul de a face disecţii şi autopsii, a creat posibilitatea medicinii armene să realizeze progrese însemnate. Potrivit *Codului de legi* (1184) al lui Mîchithar Goş s-a introdus practica de expertiză medico-legală într-o seamă de cazuri, în care se cere sfatul medicului, pentru a acorda posibilitate jude-

cătorului să dea o sentință dreaptă, lucru introdus în Europa abia în 1532, prin *Codul de legi Carolina.*[165]

În lucrările lor, medicii armeni se referă adesea la autori din antichitate și evul mediu ca: Hipocrate, Aristotel, Galen, Philippos, Paulos din Egina, al-Razi, Ibn Sinai (Avicenna) etc., ceea ce denotă o vastă erudiție de specialitate, la nivel mondial. Aceasta a făcut ca în evul mediu să apară o pleiadă de medici cercetători de mare valoare ca: Mîchithar Herațhí, Grigoris, Abusaid (de origine siriacă dar care a activat în Armenia), Amirdovlath Amasiațhí, Asar Sebastațhí și alții.

Mîchithar Herațhí (sec. al XII-lea) este considerat pe drept cuvînt cel mai mare reprezentant al medicinii clasice armene, care s-a distins printr-un impresionant număr de lucrări și prin idei originale. Principala sa operă *Tratamentul febrelor* (1184) a fost tradusă și în limba germană. El a mai scris *Anatomia ochiului*, precum și lucrări de anatomie, patologie generală, fiziologie, terapie, biologie, preparare și aplicare a medicamentelor, tratamentul bolilor de ochi etc. *Herațhí introduce pentru prima oară în istoria medicinii noțiunea de «febre de putrefacție»*, după care febra tifoidă, cea septică și malarică sînt produse prin „putrefacția" sîngelui, flegmei și altor umori (lichide) din organism. El, de fapt, părăsește ideea celor patru umori din organism și a echilibrului dintre ele, înlocuind-o cu concepția „putrefacției", bănuind existența unei substanțe ce provoacă infecții. După părerea sa, cauzele bolilor nu trebuie căutate întotdeauna în organismul bolnavului; agenți nocivi pot pătrunde în organism din exterior, din mediul înconjurător. În felul acesta, Herațhí anticipează încă din sec. al XII-lea o etiologie septică și existența agenților externi de boală, într-o perioadă, cînd nu se știa încă de existența bacteriilor (descoperire făcută în sec. al XIX-lea în Europa).

Medicii armeni medievali au înregistrat cuceriri remarcabile în domeniul diagnosticii și tratamentului bolilor, dînd un imbold puternic științei clinice, patologiei, igienei, cunoașterii bolilor infecțioase și contagioase. În problemele etiologiei și patogenezei bolilor, ei au respins concepțiile mistice și magice, legînd apariția bolii de mediul exterior, mediul geografic, climatic, alimentația, proprietățile calitative ale alimentelor, apei, orelor de masă, natura muncii, vîrsta bolnavului, constituția sa, puterea de rezistență, obiceiurile sale, starea neuropsihică, ereditatea și alți factori. Despre apariția tuberculozei, de pildă, Herațhí scrie: „Cauzele cele mai importante sînt: durerea sufletească, îngrijorarea și oboseala psihică, groaza și îndoiala, pasiunea, căldura mare și cititul excesiv, lipsa mesei la prînz și hrana insuficientă și altele asemănătoare". Totodată, el combate concepția elevului lui Galen (130 — cca 200), Philippos, cum că tuberculoza progresează fără creșterea temperaturii numai la bătrîni, arătînd că acest lucru se întîmplă si la tineri și oameni de vîrstă mijlocie, ca urmare a unei boli febrile și obo-

---

[165] Mîher Chaciatrian *Expertiza medico-legală în Armenia medievală* Haireniki Dzain, Nr. 23 (827) 3 iunie, 1981, Erevan.

selii, ceea ce este confirmat de medicina modernă. Atît Herațhí, cît și Grigoris (sec. al XIII-lea) s-au ridicat împotriva practicii moștenite din antichitate de a scoate sînge de la bolnavi, mai ales cînd aceștia sînt slăbiți.

Sînt interesante vederile lui Grigoris despre căile de contagiune a bolilor infecțioase (prin contactul direct cu bolnavul, prin obiectele folosite de bolnav, prin aerul respirat în apropierea bolnavului), vederi exprimate cu mult înainte de lucrarea scrisă de medicul italian Girolamo Fracastoro în 1546, despre bolile contagioase.

Medicii armeni medievali considerau că și apa poate deveni un izvor de contagiune; de asemenea, muștele, șoarecii, pisicile, cîinii, lupii și alte animale pot transmite boli contagioase, prin contactul lor cu alimentele sau mobila.

Sînt interesante, de asemenea, metodele de diagnosticare și analizele folosite de medicii armeni și care se apropie foarte mult de metodele moderne. Deși lipsiți de mijloacele actuale de investigare, ei acordau mare importanță cercetării însușirilor fizice ale urinei, salivei, excrementelor. Foloseau, totodată, pe scară largă, metoda chestionării bolnavului, alcătuiau chiar fișe-chestionar, care nu se deosebesc prea mult de cele uzitate în prezent.

Medicii armeni din secolele XII–XIII studiau boala considerînd-o ca un fenomen patologic și ca o chestiune cardinală în elaborarea sistemului de tratament. Ei s-au așezat pe poziții diametral opuse față de concepția enunțată de Claudius Galen și îmbrățișată în medicină pînă în evul mediu tîrziu, după care boala ar fi o manifestare izolată a unui organ sau altul, în afara sistemului întregului organism luat ca un tot. M. Herațhí, dimpotrivă, a înțeles corect interdependența diferitelor organe, a proceselor vitale din corpul omului și mediul exterior, precum și legătura ce există între activitatea fiziologică normală a sistemelor organice și fenomenele patologice. El face observația că în caz de îmbolnăvire, suferă activitatea fiziologică a tuturor organelor, într-o măsură sau alta, adică organismul în întregime și nu numai un organ sau altul[166]. În același sens se exprimă și Grigoris, care, descriind neoplasmul duodenal, arată că din această cauză suferă nu numai stomacul, ci și celelalte organe, care sînt lipsite de hrană[167].

A doua problemă de importanță principială în medicină și față de care medicii armeni medievali au venit cu idei noi, este modul de abordare a tratamentului unui bolnav. Astfel, Galen, ghidîndu-se după principiul enunțat de Aristotel, precum că „Nimic nu se petrece în natură, fără un scop“, considera că și în organismul omului funcțiile fiziologice și procesele patologice se desfășoară teleologic. În consecință, el a elaborat, metoda sa prestabilită de tratament, despărțind evoluția bolii în patru faze și precizînd că medicul nu trebuie să intervină înainte de cea de-a treia fază, cînd se convinge că bolnavul nu mai poate învinge singur boala. Mîchithar Herațhí respinge metoda lui Galen, apărînd principiul avansat, după care orice boală, cît de

---

[166] Mîchithar Herațhí *Tratamentul febrelor*, pag. 3 (limba armeană), Veneția, 1832.
[167] Grigoris *Cercetare asupra naturii omului și bolilor sale*, p. 130 (limba armeană), Erevan, 1962.

ușoară la început, trebuie tratată în faza sa incipientă, întrucît, în caz contrar, poate evolua, devenind incurabilă și poate învinge corpul.[168]

În opera sa *Tratamentul febrelor*, M. Herațhí, de pildă, dă descrierea detaliată etiologică, patogenetică, tabloul clinic simptomatic, indică tratamentul, hrana și îngrijirea unor boli ca: tuberculoza, malaria, tifosul, variola, ciuma etc.[169]

Ca și alți medici celebri din vechime și evul mediu, cum au fost Hipocrate, Avicenna ș.a., Herațhí și Grigoris au împărțit știința medicală în două mari domenii: preventivă și curativă, dînd prioritate primei. *„Baza sănătății — spune Grigoris — este profilaxia"*.

Medicii armeni s-au ocupat și de descrierea bolii canceroase, care le era cunoscută. În general, însă, ei au cercetat și descris stările febrile și bolile contagioase care erau deosebit de răspîndite în evul mediu.

Istoricul medicinii, E. Seidel, care a tradus *Tratamentul febrelor* în limba germană, comparînd-o cu lucrarea *Știința naturii* a învățatului german Hildegard, scrisă doar cu cîteva decenii mai devreme, spune în *Prefață* că lucrarea lui Herațhí „este mai profundă, mai consecventă, cu concepții mai originale și lipsită de prejudecăți scolastice".

În tratamentul bolilor, medicii medievali armeni foloseau metode multiple și avansate, acordînd atenție specială simptomatologiei și fenomenelor patologice, luînd măsuri curative cu ajutorul medicamentelor, fizioterapiei și regimului alimentar. Ei respectau și principiul elaborat de Hipocrate, privind vindecarea prin contrarii (munca prin odihnă, frigul prin căldură, golirea stomacului, dacă boala se datorează unei hrane excesive, mîhnirea și tristețea cu veselia etc.). Se acorda, în același timp, mare atenție tratamentelor prin sugestie, ca și folosirii muzicii. Această metodă nu este întîmplătoare, dacă ținem seama de faptul că medicii armeni din secolele XI—XIII cunoșteau nu numai legătura anatomică dintre creier, măduva spinării și nervii periferici, ci și interacțiunea fiziologică dintre acestea. În plus, ei ajunseseră la concluzia că activitatea fiziologică a tuturor organelor este dirijată de creier. Grigoris scrie: *„Capul este regele întregului organism"* sau *„simțul simțurilor"*[170]. Un alt medic anonim scrie: „Creierul din cap este precum temelia casei sau ca rădăcina pomilor... întrucît ca și temelia casei, dacă o zdruncini, se prăbușește toată casa, iar dacă rupi rădăcina, se usucă tot pomul..."[171] Sînt deosebit de interesante explicațiile, pe care le dă problemei de a ști cărei forțe se datorește faptul că creierul dirijează activitățile vitale, fiziologice ale organismului. Acea forță — susține el — ia naștere din alimentele omului, care sînt supuse metabolismului în organele digestive și, după procese multiple și o prelucrare complexă, care continuă în creier, se separă din ele o substanță fină de înaltă calitate precum aurul, un abur, care, trecînd din creier în arterele vieții, adică în nervi, se răspîn-

---

168 M. Herațhí, *op. cit.*, p. 2

169 M. Kțoian *Michithar Herațhi*, Erevan, 1968 (în limba armeană).

170 Grigoris *Cercetare asupra naturii omului și bolilor sale*, p. 51,4 în (limba armeană).

171 *Matenadaran*, Erevan, manuscris nr. 453 fila a 9-a (în limba armeană).

deşte în toate organele corpului şi condiţionează activitatea lor vitală, fiziologică". Mulţi autori medievali armeni erau de părere că creierul este înzestrat cu mai multe centre vitale fiziologice şi atunci cînd unul dintre ele este vătămat, altul îşi intensifică activitatea.

În secolul al XV-lea a trăit Amirdovlath Amasiaţhí (cca 1416 — 1420—1496), un mare medic şi om de ştiinţă, chirurg-şef la curtea sultanului Mahomed al II-lea. Ne-au rămas de la el opt lucrări, dintre care s-au publicat numai două: *În folosul medicinii* şi *De prisos pentru ignoranţi*. Prima lucrare cuprinde două capitole mari: *Studiul medicinii* şi *Alimentaţia şi medicamentele*. El descrie 200 de boli diferite şi indică tratamentul (medicamentele) lor. În domeniul anatomiei, a adus noutăţi valoroase în special în ceea ce priveşte anatomia ochiului. În lucrarea *De prisos pentru ignoranţi*, Amirdovlath descrie modul de preparare şi aplicare a 3 754 de medicamente. Prezintă un interes deosebit lucrarea sa farmacologică *Achrapatin*, scrisă în 1459, pe baza unui studiu al filozofului, teologului şi medicului evreu Moise Ben Maimon (1135—1204), al cărui original este pierdut şi pe care autorul armean îl completează.

Farmacologia. Medicina populară armeană, care are o vechime de aproape 3 000 de ani, a creat un important tezaur de medicamente, atît vegetale, animale, cît şi chimico-fizice. În antichitate, se bucurau de mare faimă plantele medicinale din munţii Armeniei, care erau exportate, atît în Orient, cît şi în Occident. Medicul şi botanistul grec, Dioscoride (sec. I după Hristos), se referă la plantele medicinale din Armenia, afirmînd că ele se disting prin minunate proprietăţi curative. Istoricul roman Tacitus (55—120 după Hristos) vorbeşte, de asemenea, despre medicamentele folosite de ţăranii armeni pentru vindecarea rănilor. După alte date, regele Pontului, totodată, medic şi toxicolog, Mithradate al VI-lea Eupator, îşi prepara celebra sa anti-toxină, cu care se imunizase („mithradatizase") împotriva încercărilor de a-l otrăvi, din plantele medicinale armeneşti. Anumite plante ca: rădăcina de mandragora (bryonia hioica) şi nigella sativa erau atît de apreciate încît erau venerate în Armenia antică.

Romanii apreciau mult proprietăţile curative ale plantei *laserpitium* din Armenia.

În vechime, se bucurau de multă apreciere argila şi piatra armeană, precum şi compuşii de mercur, fier, zinc, plumb, care se exportau în ţările învecinate. Argila armeană (bolus armena), care conţinea alumino-silicate şi oxid de fier, era folosită ca un medicament antiinflamator, antialergic şi antitumoral, precum şi în hemoragii şi intoxicări. Ea era cunoscută în antichitate de Galen şi în evul mediu de Avicenna. Acesta din urmă scrie în *Canonul* său: „Argila armeană sau de la Aní are o acţiune minunată asupra rănilor. Este eficace în special în vindecarea tuberculozei şi ciumei. Mulţi au fost salvaţi în timpul marii epidemii, întrucît aveau obiceiul de a-l amesteca periodic în vinul slab". Compuşii fierului erau folosiţi în preparate pentru vindecarea mai multor maladii, fiind menţinute pînă azi în farmacopeele

moderne. Printre medicamentele vechi armenești, compușii de mercur ocupau un loc deosebit, despre ele pomenind și Strabon.

În afară de medicamentele de origine vegetală și minerală, în medicina armeană se foloseau și preparate din organe și țesuturi animale ca extractele din glande genitale, creier, ficat, splină, vezică biliară a unor animale, ca și preparate mixte de origine, fie vegetalo-mineralo-animală, fie numai vegetalo-animală ca grăsimea de pe coada oii, care se freca de laptele cîinelui (euphorbia herba). Această grăsime dizolva tumorile dure și îndrepta oasele îndoite, prin aplicații cu bandaj. Medicamentele acestea aveau acțiune antitoxică, antisclerotică și hormonală.

Medicii armeni din antichitate — după cum relatează istoricul Lazar Pharpeţhí din sec. al V-lea — preparau cu multă dexteritate unguente și poțiuni cu acțiune rapidă asupra unor bolnavi cronici. Eznik Koghbaţhí, la rîndul său, pomenește de folosirea cucutei și a laptelui cîinelui pentru vindecarea bolii cronice a vezicii biliare.

Pe baza experienței proprii, medicii armeni din evul mediu au elaborat rețete originale (Grigoris singur dă în tratatul său formulele de preparare a 330 de medicamente complexe), pentru combaterea febrei, a durerilor, expectorante, diuretice etc. În medicamente se mai foloseau: camforă, opiu, sulf, mercur, aloe, fier, sulfat de cupru, argint ș.a.

Atît medicina, cît și farmacologia în Armenia medievală au fost așezate pe baze avansate, ceea ce a permis dezvoltarea lor științifică, lipsită de dogmatism și misticism, spre deosebire de Europa Occidentală și Centrală, unde scolastica și misticismul au împiedicat secole de-a rîndul progresul științelor medicale.

Geografia. Din evul mediu armean ne-au rămas și cîteva opere monumentale de geografie, dintre care cea mai importantă este lucrarea matematicianului și astronomului Anania Șirakaţhí *Despre geografie*, cunoscută în limba armeană sub titlul de *Așcharaţhuiţh* și întocmită în jurul anului 660 după Hristos, ca parte a capitolului *Geometrie* din opera lui mai vastă *Kînnikon*. Din cauza unor confuzii ivite pe parcurs, întrucît originalul era pierdut, iar copiile nu purtau numele autorului, s-a crezut că este opera lui Movses Choreniţhí (confuzie la care a subscris și Aurel Decei). Verificările și analizele comparate, începute încă din secolul al XIX-lea (K. P. Patkanian) și desăvîrșite în Armenia Sovietică, în anii postbelici, au dovedit că aceasta aparține de fapt lui Șirakaţhí. Lucrarea se pare că a avut și un număr de hărți, care, însă, nu s-au păstrat. În ultimii ani, acad. S. Eremian, din Armenia, a încercat o reconstituire a acestor hărți.

Geografia lui Anania Șirakaţhí a fost întocmită pe baza geografiei lui Claudiu Ptolemeu, din Școala Alexandrină, a lui *Hippolit din Bostra* și a lui *Pappos din Alexandria* (sec. al III-lea), care nu ne-a parvenit. Meridianele au fost date conform principiilor geografului grec *Eratostene* (282—202 înainte de Hristos). Autorul a elaborat, prin calcule matematice, o rețea gradată, care acoperă întreaga lume cunoscută atunci, „pămîntul locuit“, „oikumene“, situată în emisfera orientală, între 16° 25' și 63° latitudine nor-

dică. Întrucît de la data întocmirii geografiei lui Ptolemeu trecuseră peste cinci veacuri şi împărţirea politico-administrativă a lumii suferise mari schimbări, Anania Şirakaţhí a actualizat şi a completat harta lumii, aducînd o contribuţie originală la cunoaşterea mai bună a geografiei lumii medievale. Lucrarea lui a fost folosită ca manual de geografie în şcolile armeneşti din evul mediu. Ea cuprinde două părţi: I. O descriere cartografică a lumii, pe baza căreia a fost alcătuită „harta universului". După aceea este dată situaţia hidrografică cu Oceanul Atlantic, Oceanul Indian, Marea Greacă, adică Marea Mediterană împreună cu Marea Pontică-Neagră, Marea Caspică şi principalele ape, care se varsă în ele, precum şi insulele. După descrierea mărilor şi oceanelor, urmează descrierea continentelor cunoscute pe atunci şi socotite trei la număr: „Europa" cu 12 ţări, „Libia" (adică Africa), cu 8 ţări şi „Asia" cu 38 de ţări.

Partea a II-a se ocupă de fiecare continent în parte. Şirakaţhí reia, în rezumat, datele furnizate de Ptolemeu, dar aduce noutăţi pentru ştiinţa geografiei, prin descrierile detaliate ale Armeniei Mari, Georgiei (Iberia), Albaniei (caucaziene), Persiei, Colchidei, Caucazului de nord (Sarmatia Asiatică), Asiei Mici, Mesopotamiei şi Asiriei. El îmbogăţeşte simţitor şi cunoştinţele despre litoralul Africii de Nord.

Astfel, descrierea geografică a „Aşcharaţhuiţh"-ului merge de la Insulele Britanice în vest, pînă la Scitia (Asia Centrală), India, Ceylon, China şi Indochina în Est. În capitolul despre Persia, lăsînd la o parte datele sumare moştenite de la Ptolemeu, Şirakaţhí dă indicaţii originale şi foarte preţioase despre împărţirea politico-administrativă a Persiei Sasanide, capitol care a fost folosit chiar şi în secolul nostru de Josef Markwart, în monografia sa publicată la Berlin, în 1901, despre Iran (Eranschahr).

Geografia lui Anania Şirakaţhí se referă, de asemenea, la teritoriul României, pe care îl indică sub denumirea de „Dacia", şi la existenţa a „25 de popoare slave". Vorbeşte, de asemenea, despre Dunăre, menţionînd că la gurile Dunării se află Insula „Pevki". Într-o variantă, care nu a fost încă elucidată, se pomeneşte de „Ţara necunoscută, căreia îi zic *Balak*" (Valak, Valahia?) [172]. Nu s-a putut însă preciza, dacă acest pasaj a făcut parte din original sau este o interpolare ulterioară, introdusă de vreun copist.

Informaţii geografice interesante sînt date şi în lucrarea sa *Măsurători itinerare.*

După cum arată acad. S. T. Eremian, studiul «*Aşcharaţhuiţh*»-ului dovedeşte că în evul mediu timpuriu, în Armenia a existat o cartografie dezvoltată, care a precedat cartografia arabă." [173] În plus, pe baza informaţiilor despre popoarele, bogăţiile naturale, clima şi flora din ţările descrise

[172] Aurel Decei *„Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armeneşti"*, pag. 30, Cluj, 1939.

[173] S. T. Eremian *Încercare de restabilire a originalului iniţial al « Aşcharaţhuiţh» -ului* (în limba armeană), „Patma-banasirakan handes" („Revista de Istorie şi Filologie"), Erevan, Nr. 4, 1972.

în lucrare, a devenit posibilă întocmirea hărţii fizico-geografice şi etnografice a lumii din secolul al VII-lea.

La *Matenadaran*-ul din Erevan se mai găseşte manuscrisul original elaborat în sec. al XII-lea de un *autor anonim* armean sub titlul *Lista oraşelor din India şi Persia*, pe care le-a vizitat. Autorul dă amănunte interesante despre distanţa dintre oraşe, căile de comunicaţii, viaţa economică, relaţiile comerciale, precum şi obiceiurile şi viaţa indienilor.

O altă lucrare importantă, datorată lui Hovhannes Erzînkaţhí (sec. al XIII-lea) dă informaţii despre Arctica, pe care o prezintă ca partea „cea mai îndepărtată, nelocuită şi friguroasă" a lumii, unde „ziua, în timpul primăverii şi verii, durează şase luni" a cărei cauză explică el, este trecerea soarelui dintr-o emisferă în alta. Aceste consideraţii şi altele, exprimate într-o perioadă, cînd nu exista literatură ştiinţifică în materie şi, în general, informaţiile despre Arctica erau fragmentare, au prezentat interes.

Un alt scriitor şi geograf armean din sec. al XIII-lea, Vardan Arevelţhí, a scris o geografie a lumii, în care prezintă diferite ţări şi popoare, inclusiv Ţările Româneşti.[174]

În secolele următoare, interesul pentru geografie, călătorii, studii documentare a rămas nestins. Nu poate fi ignorată aventura originală, pentru acele vremuri, a lui Martiros Erzînkaţhí, care a pornit din Armenia, la 29 octombrie 1489, efectuînd o călătorie de cîteva mii de kilometri, pe jos, parcurgînd: Italia, Elveţia, Germania, Flandra, Franţa, Spania şi apoi plutind 67 de zile pe Oceanul Atlantic, în zilele cînd şi Christofor Columb naviga pe Ocean, spre Noul Continent. Călătoria lui Martiros a durat peste 6 ani, în cursul căreia a vizitat numeroase oraşe europene şi a fost primit de regina Izabela a Spaniei. Călătoria aceasta îndelungată s-a soldat cu o lucrare interesantă despre Europa medievală, oraşele, populaţia, monumentele arhitectonice, viaţa şi obiceiurile oamenilor.[175]

Un alt scriitor şi geograf, Hovhannes Aghthamarţhí (sec. al XV-lea) a consemnat impresiile sale după o călătorie în Etiopia. Este de notat printre alţi autori din evul mediu, încercarea lui Kostandin Djughaieţhí de a alcătui o geografie economică a mai multor ţări, cu care armenii întreţineau legături comerciale.

7. Şcoala

Începutul şcolii armene trebuie considerat anul 405, cînd alfabetul inventat de Mesrop Maştoţh a fost introdus oficial pe tot teritoriul Armeniei Mari, după cum s-a arătat. Prima şcoală a fost inaugurată în provincia

---

[174] Aurel Decei, *op. cit.*, pag. 127.
[175] Manuscris Nr. 3488, în fondul *Matenadaran*-ului, Erevan.

Goghthan (Koghthan), în prezent Nachidjevan, comuna Mesropavan, care și astăzi este loc de pelerinaj. Au urmat apoi provinciile Siunikh și Arțach (Karabagh) și celelalte regiuni, inclusiv Armenia Mică, aflată sub dominație bizantină. În aceste școli s-a predat în armeana clasică *(grabar)* vorbită de popor în secolul al V-lea. Faptul că încă din a doua jumătate a acelui secol — după cum am arătat — s-a tradus în limba armeană *Arta gramaticii* a lui Dionisios Thrax (sec. II — I î.Hr.) a permis predarea în școli și a regulilor de gramatică, aplicate la limba armeană, întocmindu-se, pe parcurs, manuale de gramatică armeană.

În general, școlile întemeiate de Maștoțh și discipolii săi erau de grad elementar, însă în capitala țării, la Vagharșapat, funcționa și o școală de grad superior.

În perioada dominației arabe, secolele VII—IX, au suferit, atît cultura, cît și învățămîntul însă o dată cu scuturarea dominației arabe, învățămîntul, literatura, arta și știința au cunoscut un nou avînt. În veacurile IX—XI, au fost organizate *școli elementare* și de *grad superior*. Erau considerate „elementare“ școlile publice și cu caracter particular, iar „superioare“ seminariile mănăstirești. *Școlile publice* erau întreținute cu mijloacele statului, bisericii sau obștești. Sub dinastia bagratizilor, asemenea școli funcționau în capitala *Ani*, la *Argina*, *Vanand*, *Kars* și în alte localități. Elevii învățau să scrie, să citească, precum și aritmetica și muzica. *Școlile particulare* erau organizate de învățați, avînd titlul de *vardapet* — vartabed (magistru, dascăl, titlu echivalînd cu „doctor în științe“) în locuințele lor sau în clădiri anume construite. În acest tip de școli erau pregătiți slujitorii bisericii, iar învățămîntul dura, ca și în școlile publice, circa trei ani.

Seminariile (Vardapetaran), ca formă de școală de tip superior, erau, totodată, centre importante de cultură și învățămînt.

În secolele IX—XI, perioadă de renaștere a puterii politice și a statului centralizat armean, s-au organizat școli în toate provinciile țării, avînd în fruntea lor învățați de vază, filozofi, istorici, retori, gramatici, muzicieni, juriști, miniaturiști și alți reprezentanți ai științei și artei. Pentru buna desfășurare a procesului de învățămînt se socotea că trebuie îndeplinite patru condiții: a. dorința magistrului de a preda, fără lăcomie sau vanitate; b. dragoste caldă pentru elevi; c. timp de pace; d. loc liniștit și izolat. Seminariile erau patronate de rege, prinți, episcopi și erau organizate după asemănarea școlilor grecești, cunoscute sub denumirea de „Cele șapte arte liberale“ care au fost introduse și în universitățile medievale europene în secolele XII—XV (Septem artes liberales). Acestea erau subîmpărțite în științe *trivium* (sociale, umaniste) și *quadrivium* (cu profil de științe exacte). Erau considerate științe umaniste *(trivium)*: gramatica, retorica și dialectica (logica) și științe exacte *(quadrivium)*: matematica, geometria, astronomia și muzica. În seminariile medievale armene, în afară de „Cele șapte arte“, programa de învățămînt cuprindea: teologia, filozofia, arta comentariului, bibliografia și istoria. Erau admiși la seminarii cei care urmaseră un „învățămînt preoțesc“ de cel puțin trei ani. Învățămîntul dura între 7—8 ani, în

funcţie de receptivitatea elevului. În unele cazuri, ciclul de învăţămînt se încheia cu susţinerea unei teze, în faţa consiliului profesoral şi a reprezentanţilor de vază ai societăţii. Cei ce reuşeau primeau „bastonul de vardapet“, care le dădea dreptul de a preda şi a ţine predici. Importanţa şi viabilitatea seminariilor erau strîns legate de personalitatea directorului. De pildă, deşi despre seminarul de la Aní se cunosc prea puţine lucruri, se ştie că el a fost condus, în sec. al XI-lea, de ilustrul învăţat laic Grigor Magistros, despre care s-a vorbit mai sus; iar în sec. al XII-lea, omul de ştiinţă Hovhannes Imastaser a condus un alt centru de învăţămînt. Acesta din urmă a emis principiul deosebit de important că nu este suficient să se însuşească cunoştinţele vechi acumulate în timp, ci ele trebuie dezvoltate mai departe, principiu care trebuie să ducă la progresul ştiinţei.

Dintre marile şi numeroasele centre de învăţămînt din Armenia medievală merită a fi menţionate cîteva, care şi-au lăsat amprenta de prestigiu asupra evoluţiei culturii armene:

Seminarul de la *Argina* este menţionat încă din sec. al X-lea ca un mare centru de învăţămînt şi ştiinţă, unde se preda teologia, filozofia, retorica, gramatica şi arta comentariului.

Seminarul de la *Kars* a funcţionat numai în sec. al XI-lea, avînd ca obiect de studiu: teologia, filozofia, retorica, gramatica, calendaristica, astronomia, geometria, muzica. Unul din elevi a fost viitorul rege Gagik (Kakig), cunoscut, în vremea lui, ca filozof şi retor respectat şi care, ulterior, a pus pe ordinea de zi întemeierea, pe lîngă palatul său, a unei şcoli de învăţămînt superior, proiect întrerupt de evenimentele dramatice din viaţa ţării care au urmat.

Centrul de învăţămînt şi ştiinţific de la *Sanahin*, întemeiat în sec. al IX-lea, a funcţionat timp de cîteva veacuri. Aici a ţinut lecţii şi Grigor Magistros.

Este cunoscut în cultura armeană ca centru de multiplicare a manuscriselor.

Un centru de învăţămînt şi ştiinţific mai important chiar decît Sanahinul, situat în imediata lui apropiere, în nordul Armeniei (pe lîngă oraşul Alaverdí de astăzi) a fost centrul de la Haghbat. Seminarul şi-a cîştigat mare faimă în secolele XI—XIII, prin prelegerile ţinute de mari oameni de ştiinţă din Armenia medievală ca: Hovhannes Imastaser, Vardan Arevelţhí, Hovhannes Erzînkaţhí Pluz ş.a. A desfăşurat o activitate rodnică de copiere şi ilustrare de manuscrise, iar de pe băncile şcolii au ieşit personalităţi culturale de seamă. Aici se găsea una din bibliotecile cele mai importante din Armenia, cuprinzînd manuscrise originale din sec. al V-lea. Perioada sa de strălucire au fost însă secolele X—XIV.

Un alt centru cu nume răsunător a fost *Seminarul de la Narek* (Nareg), unde a studiat marele poet *Grigor din Narek*, de care s-a vorbit mai sus, devenit conducătorul lui. Aici a înflorit arta caligrafiei şi miniaturii.

De asemenea, pe lîngă Mănăstirea *Tathev*, a fost întemeiat, în anul 895, un centru de studii şi ştiinţă, care s-a transformat, în sec. al XIV-lea,

în Universitate. Centrul și-a cîștigat renume în secolele X–XI, avînd aproape 500 de profesori și elevi. El a devenit cunoscut pentru înaltul său nivel de cultură, temeinicia și multilateralitatea învățămîntului, dezvoltarea impetuoasă a artei muzicale, a teoriei estetice a miniaturilor, a perfecțiunii artei aplicate, a competenței în arta caligrafiei și copierii de manuscrise. Datorită nivelului științific atins de Tathev, aici veneau cercetători și oameni de știință din diferite părți ale Armeniei, pentru schimb de experiență. În anul 1117, s-a abătut însă o mare nenorocire asupra acestui centru: hoardele de ismailiți (musulmani șiiți fanatici) l-au incendiat și dărîmat, cu prilejul invaziei lor în Armenia. Abia în secolele următoare, centrul a fost refăcut.

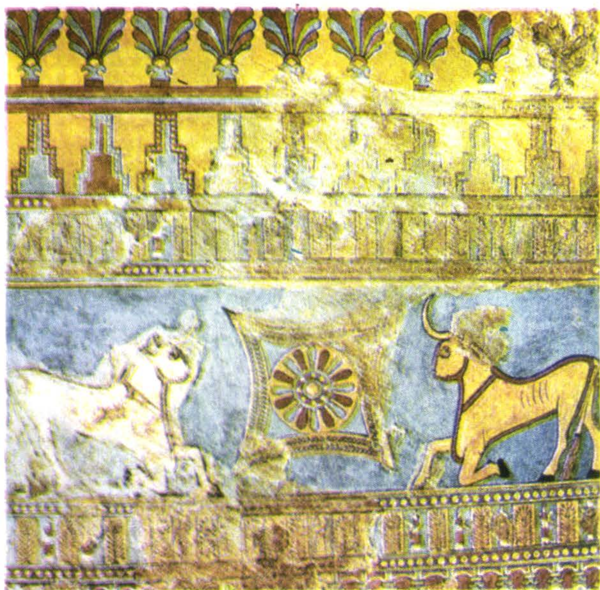
În perioada aceasta, în ciuda divergențelor de idei cu Bizanțul, magistrii școlilor armenești și învățații au menținut contactul și schimburile științifice cu centrele de cultură din Imperiul bizantin și, în special, cu cele din Constantinopol. Ca urmare, învățămîntul și cultura din Armenia țineau pasul cu cele mai avansate centre culturale ale epocii.

În secolele XII–XIII au funcționat și alte lăcașe importante de învățămînt și cultură ca cele de la: *Airivankh* sau *Geghard* (condus într-o perioadă de cunoscutul învățat și istoric Mîchithar Airivanețhí), *Seminarul de la Goșavankh* sau *Nor* (noul) *Getik* (condus de celebrul jurist, învățat, fabulist Mîchithar Goș), *Seminarul de la Chorvirap* (condus în sec. al XIII-lea de istoricul și geograful Vardan Arevelțhí), *Seminarul de la Keciaruikh*-Keciaris (condus într-o vreme de marele scriitor și poet Chaciatur Keciarețhí) ș.a.

Un eveniment deosebit în viața culturală a poporului armean l-a constituit întemeierea *Universității Gladzor* (1283–1284) pe teritoriul Mănăstirii Thanahat, 80 km sud-est de Erevan. Încă în anul 1280, un elev al lui Vardan Arevelțhí, Nerses Mșețhí, a pus bazele Centrului științific și pedagogic al *Mănăstirii Agberțh*, care și-a schimbat numele în *Gladzor* sub conducerea eminentului învățat și organizator *Esaii Nîcețhí*. Mențiunea că această școală avea nivel universitar este făcută prima dată în manuscrisul nr. 571 din 1283, păstrat la biblioteca Congregației Mîchitariste de la Viena [176], în care se pomenește de Gladzor ca *Atena ilustră* (instituțiile de învățămînt superior din Grecia și Roma antică erau numite „Atena“, ca și Universitatea din Paris în secolul al XIII-lea). Într-un alt manuscris din anul 1302, copiat la Gladzor, se spune că aceasta era „a doua Atena“, în altele se vorbește de „mama și capitala tuturor învățăturilor“, în memorialul unui manuscris din 1321, se spune deschis că acolo a funcționat *Universitatea Gladzor*, una dintre cele mai vechi din lume, în orice caz prima universitate întemeiată în afara continentului european propriu-zis. Crearea în secolul al XIII-lea a unei asemenea instituții de învățămînt a devenit posibilă datorită abilității diplomatice a prințului Sîmbat (Sîmpad) Orbelian, care a reușit să obțină de la hanul mongolilor dreptul de autonomie pentru provincia sa, Siunikh,

---

[176] Așot Abrahamian *Gladzori hamalsarană* (Universitatea din Gladzor), p. 41, Erevan, 1983.



1. *Erebuni.* Frescă din palatul Arin-Berd (sec. VIII înainte de Hristos). Muzeul de Istorie a Armeniei.





2. *Urartú.* Figurine din lemn şi bronz din fortăreaţa Karmir-Blur de lîngă Erevan (sec. VIII înainte de Hristos).



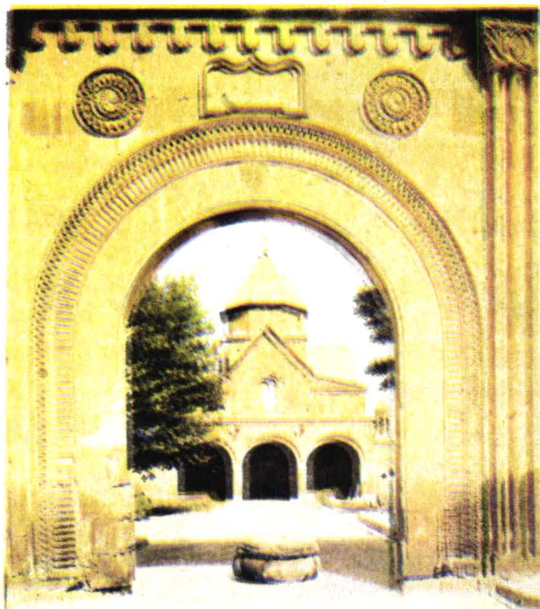
3. Capul zeiţei *Anahit*, descoperit lîngă Erzindjan, Armenia de Sus (sec. I—II înainte de Hristos). Bronz, înălţimea 32 cm. Londra, British Museum.

4. *Catedrala din Ecimiadzin* (Edjmiaţin 303), restaurată în secolele V, XVII XVIII. Clopotniţa (în stînga) din anii 1653—1658, turla, 1627, două lanţernouri, 1683 .

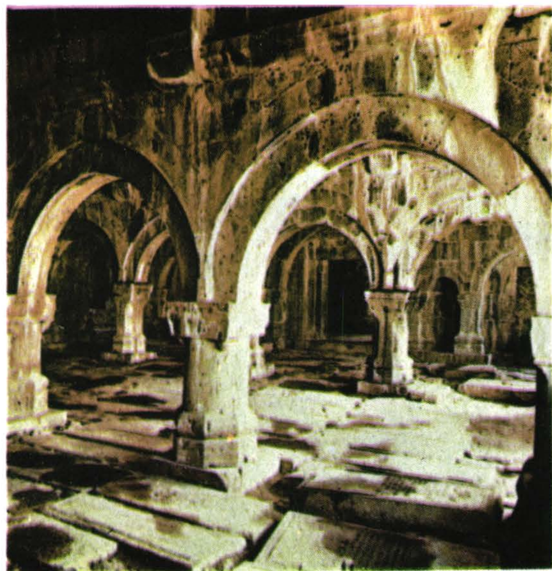




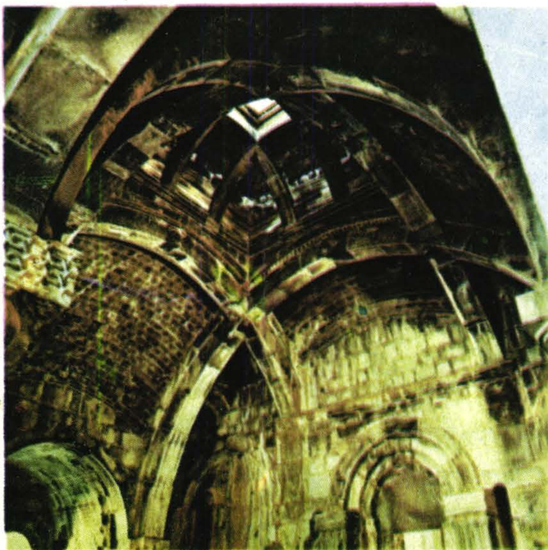
5. Biserica *Sf. Hripsime* din Ecimiadzin (618).



6. ***Biserica Sf. Gaiané*** din Ecimiadzin (630).



7. *Sanahin.* Pronaos trinavat (934)



8. *Haghpat.* Acoperiş cu arce încrucişate (953—977).

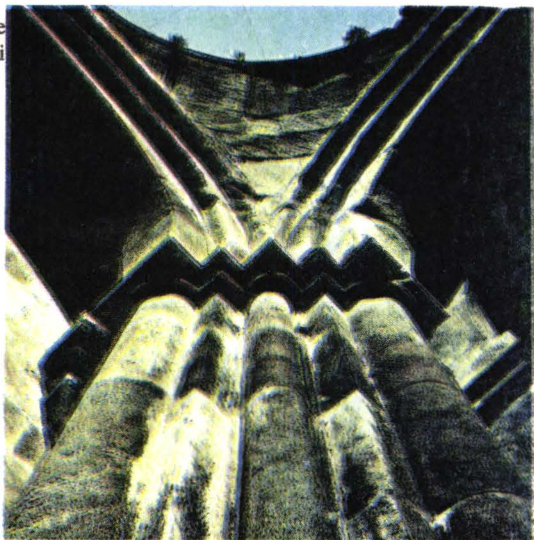


9. *Ani.* Zidurile de nord, de apărare ale oraşului şi intrarea principală (sec. X). Ziduri turnate cu beton primitiv şi placate cu tuf colorat.

10. *Ani.* Catedrala, văzută din sud (989—1001).



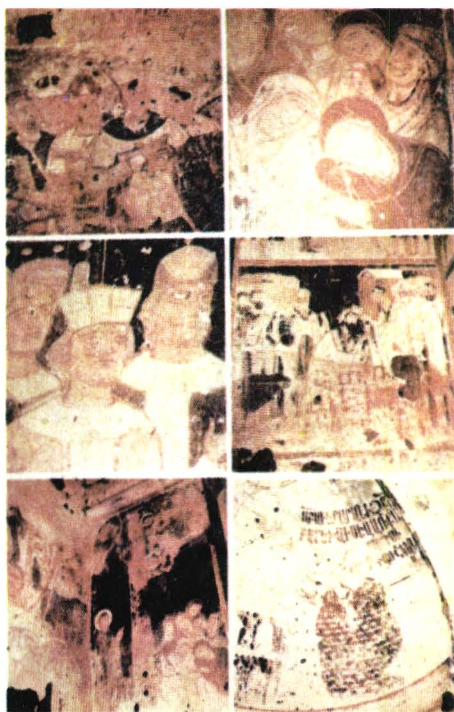
11. *Keciaris.* Biserica Sf. Gheorghe Iluminătorul (Lusarovici), 1033. Stîlpi multipli de susţinere a turlei.

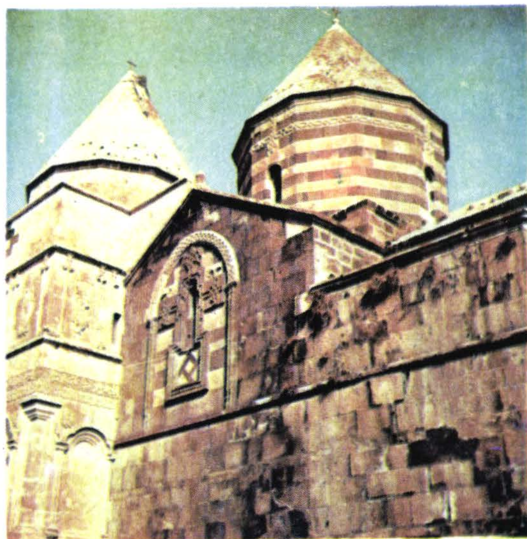


12. *Ani.* Fresca din interiorul bisericii Sf. Gheorghe a lui Tigran Honenţh.



13. *Ani*. Frescă (detaliu) din interiorul bisericii Sf. Grigore.

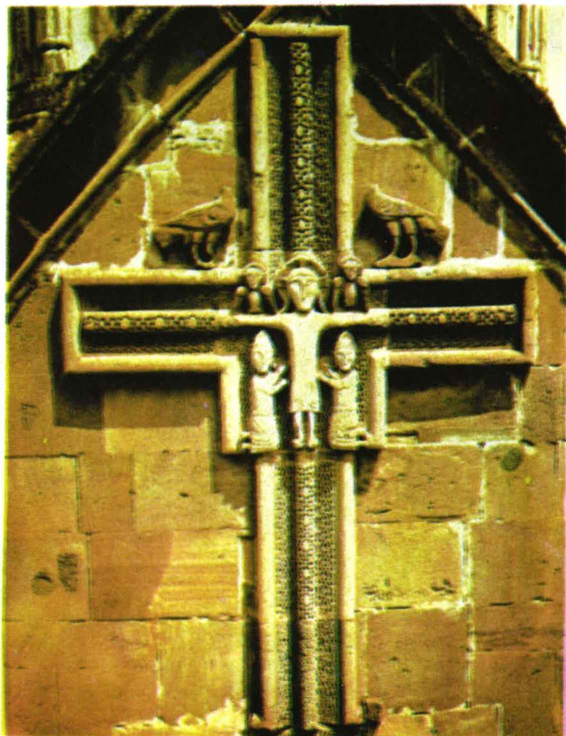




14. *Mănăstirea Sf. Thadeu* din Iran, vedere dinspre N.V. (sec. al XII-lea).

15. *Gandzasar* (Karabagh — Arţach) 1230. Fiecare panou este ornamentat cu sculpturi. În centru, păcatul lui Adam şi Eva. De o parte şi de alta, în relief prinţul Hasan Djalalian oferind macheta unei biserici.





16. *Gandzasar* (1230). Pinionul peretelui apusean. Relief bombat reprezentîndu-l pe Hristos crucificat, însoţit de prinţii donatori Djalalian, cu îngeri şi păuni.



17. *Eghvard* (1321). Biserica Maicii Domnului. Faţada de vest. Sus, Fecioara Theotokos căreia se adresează Isaia. Jos, leul şi boul se împacă în Paradis.



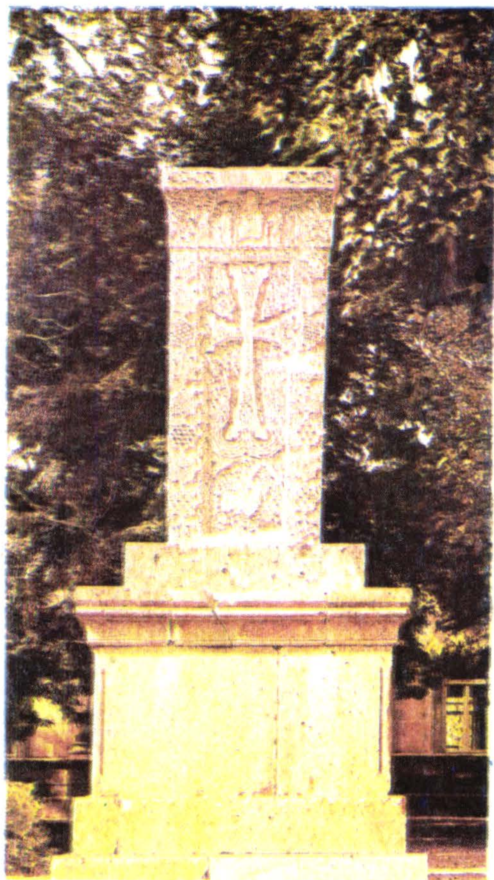
18. *Chacikar* de la Vardenis (Meţ Mazra 881).



19. *Aghthamar.* Biserica Sf. Cruce, basoreliefuri decorative. Sus, Sf. Ştefan protomartirul, profetul Sofonia, profetul Elia; în mijloc, Iona şi regele din Ninive; jos, peştele care îl înghite pe Iona.



20. *Sanahin.* Chacikarul lui Tutevordi (1184). Sculptor Mîchithar.

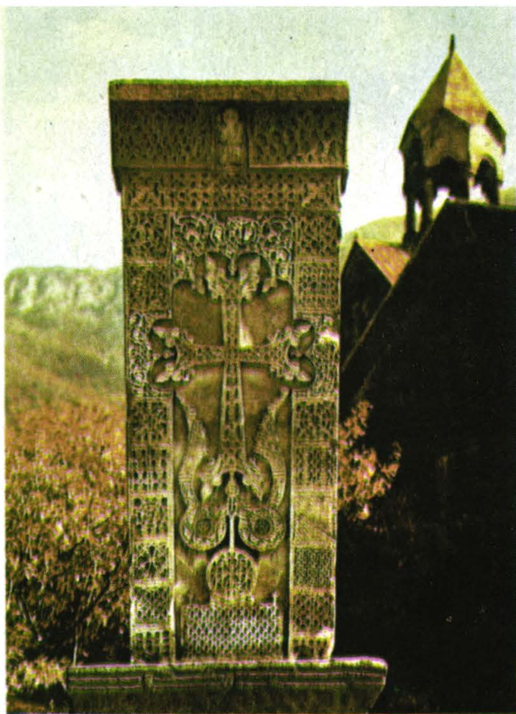


22. *Ecimiadzin.* Chacikarul prinţului Grigor Chaghbạkian (1233). În josul monumentului un călăreţ cu lance.



21. *Haghardzin* (regiunea Dilidjan). Biserica Sf. Maica Domnului, Chacikar (sec. XIII).

23. *Haghpat.* Chacikarul familiei princiare Ukhan (1220).



24. Palatul Dolmabahcé din Istanbul, construit în sec. al XIX-lea. Arhitect

Garabed Balian (1856).

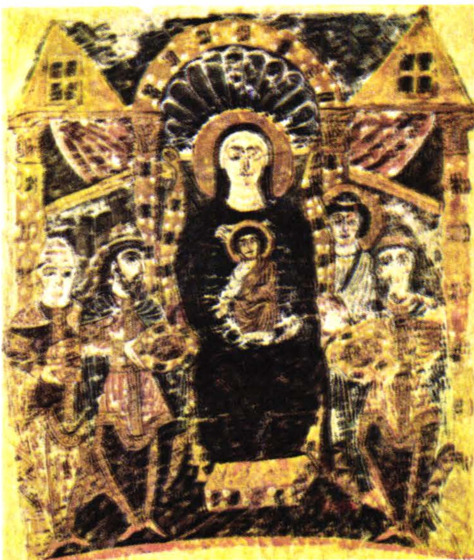




25. Palatul Dolmabahcé. Portal. Arhitect Nigoghos Balian.

26. *Evangheliarul de la Ecimiadzin.* Miniatură (sec. al VI-lea după Hristos.)





27. *Evangheliarul de la Ecimiadzin.* Miniatură (sec. al VI-lea.34 X 25,5 cm). Adoraţia magilor.

28. *Ierusalim.* Mozaicul armean Artavan (parţial) de pe Muntele Măslinilor (sec. VI).





29. *Evangheliarul* (989) lucrat la Noravankh. Hristos tînăr, imberb, tronează între Petru şi Pavel, sub un arc decorat bogat. Erevan. Matenadaran, Nr. 2374 f. 6.



32. *Evangheliar* (1066). Pagină de titlu al Evangheliei după Marcu, miniat de Grigor Akoreţhí la Sebastia.



30. *Evangheliar* din 1038. Botezul (41,5 X 32,5 cm).



31. *Evangheliarul* de la Moghni (mijlocul sec. XI). Tabla de canoane (42,3 X 32 cm).



33. *Portretul* lui Grigor Narekaţhí, la cartea sa *Plîngeri* (1173). Miniaturist, Grigor Mliceţhi (15 X 11,8 cm).

unde era amplasată Universitatea, în schimbul angajamentului de a strînge dările pentru mongoli, prin mijloacele sale. Prințului Orbelian i s-au asociat casele princiare Proșian și Chaghbakian, pentru subvenționarea acestei Universități, care avea trei secțiuni sau, în accepțiunea noastră de astăzi, „facultăți": 1. Științele naturii și teoretice 2. Arta scrisului și miniaturii și 3. Muzica. Aici erau pregătiți învățători, filozofi, miniaturiști, muzicieni, arhitecți și alți specialiști. Ca materii de predare se mergea pe linia programei analitice a celor „șapte arte liberale" ca și Universitatea din Paris, întemeiată cu puțin înainte, tot în secolul al XIII-lea. Aceste „septem artes liberales" erau împărțite în materiile „trivium" (după cum s-a mai arătat, gramatica, retorica și dialectica sau logica) și „quadrivium" (matematica, geometria, muzica și astronomia). Dar, ca și în universitățile din Europa, din acea vreme, accentul se punea pe însușirea teologiei. Această materie căpăta pentru armeni o dimensiune politică-națională, întrucît în evul mediu Vaticanul pornise o ofensivă de catolicizare și latinizare, avînd ca scop, printre altele, și convertirea poporului armean (prin „biserica unită"). Vaticanul folosea misionari catolici foarte bine pregătiți din punct de vedere teologic și filozofic. Capii Bisericii Armene și intelectualii patrioți considerau că o convertire a poporului armean la catolicism ar duce la negarea și pierderea valorilor spirituale și culturale etnice strămoșești. În consecință, se punea problema rezistenței în fața presiunii catolice, dar pentru aceasta era nevoie de cadre cu înaltă pregătire, tot atît de culte și abile ca și misionarii Vaticanului, ceea ce necesita, bineînțeles, pregătirea lor în instituții de învățămînt superior. Trebuie spus, în perspectiva istorică, că cultura armeană a ieșit învingătoare și din această încercare.

Universitatea de la Gladzor avea avantajul că, fiind ferită de dogmatismul catolic, a putut să dea studenților un orizont mai larg de cunoștințe, folosind și moștenirea antichității grecești, în timp ce Vaticanul intervenea în Universitățile europene, pentru a interzice studiul filozofiei și mitologiei grecești. Atunci cînd Universitatea din Paris a tradus din greacă în latină opera *Metafizica* a lui Aristotel, Vaticanul a dispus să se strîngă toate exemplarele și să fie arse, pe motiv că lucrarea conține idei „viclene", care ar putea da naștere unei secte.

La Gladzor se acorda mare atenție, de asemenea, predării *limbii armene*, în care scop s-au folosit manuale de gramatică și ortografie armeană întocmite de diferiți cărturari armeni, în secolele V—XIV. Totodată, rectorul Universității, Esaii Nîcețhí, insista asupra necesității și utilității studierii *limbilor străine*, mai ales ale popoarelor vecine.

Cursurile durau 7—8 ani și se încheiau cu susținerea unei teze pentru obținerea titlului de „Vardapet" (doctor în științe), aidoma Universităților europene, ceea ce denotă (ca și similitudinea materiilor studiate), legătura cu mișcarea intelectuală europeană și instituțiile de învățămînt superior din Europa.[177] Gladzor-ul se deosebea în același timp de Universitățile europene

---

[177] K. A. Sarafian *History of Education in Armenia*, pag. 119, California, 1930.

prin cîteva particularități specifice. Înainte de toate, *predarea se făcea în limba națională, pentru prima dată în lume*, în timp ce în Europa predarea se făcea în limba latină și nici un alt popor nu a avut o Universitate în limba sa națională, pînă în sec. al XV-lea. În al doilea rînd, neavînd o moștenire culturală națională, Universitățile europene erau lipsite de grija păstrării valorilor moștenite, în timp ce la Universitatea din Gladzor aceasta constituia o preocupare serioasă, iar copierea și păstrarea operelor armene din secolele trecute a răpit mult timp. Universitarii din Gladzor au salvat multe opere ale culturii armene, organizînd lupta de supraviețuire a poporului armean ca entitate etnică, cu o cultură specifică.[178] Profesorul Serghei Hambarțumian nota la Sesiunea științifică de la Erevan (oct. 1984) închinată celei de-a 700-a aniversări a întemeierii Universității de la Gladzor, că în afară de cele „șapte arte liberale" predate în Universitățile europene, în Armenia, se mai adăuga o „a opta artă" și anume „arta traducerii", specifică vechii culturi armene.

Manualele armenești folosite la Universitatea de la Gladzor corespundeau, în general, celor în limba latină folosite în Universitățile europene.

Această primă Universitate armeană a avut o existență de numai 60 de ani, invaziile și dominația străină punînd capăt activității ei. În timpul existenței relativ scurte, peste 360 de doctori în științe au absolvit cursurile sale, adică, în medie, 6 pe an, ceea ce este un indice destul de ridicat pentru condițiile din evul mediu.

În 1338, a murit talentatul organizator și rector, Esaii Nîcețhî. Elevul său, ilustrul filozof Hovhan Vorotnețhî, care i-a succedat, nu a mai putut continua opera pedecesorului său, fiind nevoit, în anii 1350, să ia cu sine pe studenți și să se mute în diferite localități și pînă la urmă la *Mănăstirea Tathev* din provincia Siunikh, în sud-estul Armeniei, unde existau condiții materiale favorabile. El întemeiază aici, în 1373, o nouă Universitate, unde, sub conducerea sa și apoi a elevului său, remarcabilul pedagog, filozof și miniaturist Grigor Tathevațhî, învățămîntul superior și profesional armean a cunoscut un mare avînt. Universitatea avea trei facultăți, urmînd, în general, modelul celei de la Gladzor. În facultatea superioară, cu profil teologic, se învățau și materii laice ca: filozofia antică și medievală, logica, retorica, gramatica, bibliografia, istoria, astronomia, geografia, științele naturii, chimia, anatomia, matematica, calendaristica, comentarii la cărțile teologice și laice etc. Profesorii Universității și îndeosebi Vorotnețhî și Tathevațhî au elaborat manuale, pe baza lecțiilor ținute de ei și care au fost folosite în toate școlile superioare armenești din secolele următoare. Din aceste manuale fac parte comentariile la operele lui Aristotel, Porfir, Filon și ale altor filozofi din antichitate.

Profesorii de la Tathev au introdus în procesul de învățămînt principii pedagogice înaintate, insistînd asupra învățării mai întîi a ceea ce este simplu, inferior, concret și apoi a problemelor superioare, complexe și abstracte,

---

178 Așot Abrahamian, *op. cit.*, pag. 82—83.

luînd de fiecare dată în considerare gradul de receptivitate, capacitatea, precum și vîrsta studentului. Se utilizau, pentru predare, tabele sinoptice, imagini, desene, se dădeau exemple, din natură, din viață, se făceau experiențe, și se apela cîteodată la fabule. Se acorda atenție și educației fizice. Durata cursurilor era de 6—7 ani, dar unii absolvenți rămîneau la Universitate 12—16 ani, îndeplinind funcția de asistent.

De la universitățile din Gladzor și Tathev au ieșit mari cărturari, filozofi, istorici, miniaturiști, arhitecți, sculptori etc. ca acel Momik (sec. XIII—XIV), arhitect și sculptor, un Michelangelo al artei armene, ale cărui opere monumentale stau și astăzi în picioare, mărturie a unei civilizații medievale dintre cele mai avansate și rafinate.

Pe plan național și religios, lupta absolvenților acestor universități împotriva „uniaților" (partizanii unirii cu Biserica Catolică) a contribuit la menținerea specificului național și a tradițiilor poporului armean.

După Universitatea din Tathev, următorul centru mai important a fost *Școala de la Mețoph*, unde a activat în 1408 și Grigor Tathevațhí.

Între timp, în Regatul armean din Cilicia au luat, de asemenea, ființă seminarii și o Universitate la Sis, devenit capitala acestui nou stat. Cel mai vechi seminar a fost întemeiat în sec. al XII-lea *la Drazark* (Trazarg). Aici și-a făcut studiile marele miniaturist Sargis Pițak (Sarkis Bidzag). Majoritatea școlilor ciliciene erau concentrate în jurul Muntelui Negru (Parlahon, Areg, Sughr). Unul din cele mai importante seminarii a fost cel de la *Akner*, ctitorit de regele Levon al III-lea, cel mai mare protector al învățămîntului din Cilicia. Din școlile acestui regat armean de pe malurile Mediteranei au ieșit mari scriitori, istorici, fabuliști, juriști, diplomați, miniaturiști.

Din cauza ocupației străine, activitatea școlilor din Armenia Mare devenea din ce în ce mai anevoioasă și a încetat între secolele XV—XVII. În schimb, a început să cunoască o semnificativă dezvoltare învățămîntul din centrele diasporei armene, în Crimeea, Rusia, Polonia, Italia, Țările Române, Franța, Constantinopol, Persia, India etc. Încă din sec. al XV-lea, în anii 1428—1475, a cîștigat o mare faimă Școala armeană de la Mănăstirea Sf. Anton din Crimeea. Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, Mîchithar Sebastațhí a căutat să întemeieze o congregație și o școală în Turcia, însă, nereușind, s-a deplasat la Veneția, unde, obținînd în 1717 insula Sf. Lazar, a întemeiat un Ordin religios catolic ce-i poartă numele, precum și o școală. La Veneția a existat o colonie armeană încă din secolul al XIV-lea. După cum am mai relatat mai sus, centrul școlar și științific de la Veneția a jucat un mare rol în renașterea culturală a poporului armean. În 1836, aici a luat ființă Liceul Murad-Rafaelian. În secolele XVI-XVIII au mai luat naștere școli armenești la Constantinopol, Izmir, Kameneț, Lvov, Suceava, Gherla, Bașbalău etc. La Moscova, familia nobiliară *Lazarian* (Lazarev) a întemeiat, în 1815, un Institut de Orientalistică, unde se învăța, în afară de limba armeană, limbile persană, arabă, turcă, fiind singurul institut de acest gen din toată Rusia. De pe băncile Institutului Lazarian au ieșit, în sec. al

XIX-lea multe personalități de seamă ale culturii armene și ruse. În 1824, la Tiflis a fost întemeiată *Școala Nersesian*, care a contribuit, de asemenea, la propășirea învățămîntului și culturii armene. În 1837, la Erevan, s-a deschis prima Școală confesională armeană. Și în alte centre armenești din Rusia au fost înființate școli de diferite grade, ca *Seminarul Gevorgian* (Kevorkian) de la Ecimiadzin (1874).

Pînă la începutul secolului al XIX-lea, la Constantinopol au existat școli armenești elementare. Apoi, activitatea școlară din acest oraș a căpătat noi dimensiuni. Începînd din 1813 s-au deschis școli în mai toate cartierele Constantinopolului, unele dintre ele cîștigîndu-și mare faimă pînă la sfîrșitul secolului (Liceele Bezdjian, Sahagian, Nersisian, Naregian, Esaian, Școala Centrală, Berberian etc.). Multe școli armenești au fost autorizate să funcționeze și în provincie. La începutul secolului al XX-lea, numărul școlilor armenești din Turcia a ajuns la peste 800 cu 82 000 de elevi, din care 22 000 de fete. În afară de acestea, în sînul populației armene din Turcia au desfășurat activitate pedagogică și misionarii protestanți americani, cu 222 de școli (1871), precum și cei catolici francezi, cu 500 de școli (1914).

În Rusia, numărul școlilor armene ajunsese, în 1885, la circa 300, iar în 1914—1915, numai în Transcaucazia erau peste 400 de școli confesionale armene, cu 31 000 de elevi, din care o treime, fete.

Atît în Rusia țaristă, cît și în Imperiul Otoman, activitatea școlilor armenești era supusă unor restricții, fiind cîteodată interzise, iar altă dată limitîndu-se folosirea limbii materne.

Între cele două războaie mondiale și după evenimentele din ultimele decenii în Orientul Apropiat și Mijlociu, a avut loc o extindere a diasporei armene, noi valuri de refugiați și emigranți stabilindu-se în diferite țări. Aceștia au redeșteptat în multe colonii armene activitatea culturală, inclusiv prin înființarea de noi școli în limba națională.

CAPITOLUL V

Cultura materială

În decurs de aproape trei milenii de civilizaţie, pe pămîntul Armeniei s-au creat opere de cultură materială, dintre care unele s-au păstrat în ruine, dar altele în stare destul de bună. Cele mai însemnate monumente, care provoacă şi astăzi admiraţia unanimă, sînt cele de arhitectură, de sculptură în piatră, în special sub forma acelui gen specific artei armene denumit „chacikar", precum şi admirabilele miniaturi din manuscrisele medievale, opere de artă, a căror influenţă s-a răspîndit în ţările învecinate şi departe în Europa.

1. Arhitectura

Trăind zorii civilizaţiei pe un pămînt bogat de tradiţii în arta construcţiilor, la confluenţa marilor civilizaţii ale Orientului, poporul armean a moştenit însuşiri şi cunoştinţe bogate în domeniul arhitecturii, urbanisticii, construcţiilor civile. Statul Urartu, premergător statului armean propriu-zis, pe teritoriul Armeniei Mari, ajunsese încă din secolele IX—VIII înainte de Hristos la un grad înaintat în construcţii, unele lucrări ca tunelul de aducţiune a apei de la Van sau sistemele de irigaţie, rămînînd pînă în zilele noastre.

Din relatările istoricilor şi geografilor contemporani greci, se cunoaşte că oraşele antice din Armenia se caracterizau printr-o urbanistică dezvoltată. Strabon scrie despre capitala Artaşat că este un „oraş reşedinţă regală frumos construit", iar Plutarh îl amintea ca pe „un oraş mare şi foarte frumos", „Cartagina Armeniei", pe ale cărei străzi drepte se ridicau numeroase clădiri monumentale cu mai multe etaje. Din nefericire, nici o construcţie din vechile capitale ale Armeniei nu a rămas în picioare. Ici, colo s-au descoperit, în urma săpăturilor arheologice, fragmente din cetăţile şi zidurile de apărare ale unor oraşe. Săpăturile ulterioare ar putea desigur duce la noi descoperiri.

În schemele de construcţie din Armenia antică se observă preluarea tradiţiilor arhitecturii urartice, la a cărei făurire trebuie să fi participat oricum şi meşteri armeni, care populau în mare număr Statul Urartu, după cum

am văzut anterior. Tehnica perfectă de cioplire a pietrei, care caracterizează arhitectura armeană, atît în antichitate, cît și în evul mediu, este tot o moștenire rămasă de la Urartu.

Din perioada elenismului s-au păstrat cîteva monumente, dintre care cea mai cunoscută și bine studiată este ansamblul de la Garní (20 km sud-est de Erevan). Aici s-au descoperit inscripții urartice, ceea ce denotă existența unei cetăți antice foarte vechi. În secolul al III-lea înainte de Hristos pe același amplasament s-a ridicat o nouă fortăreață, care a devenit reședința de vară a regilor Armeniei. Cetatea era apărată cu ziduri de 10 m înălțime și cu blocuri enorme de bazalt de 2 m lățime, legate între ele cu încheieturi de plumb. În anul 77 după Hristos, regele Tîrdat I a reconstruit cetatea, înălțînd în incinta ei un templu păgîn de adorare a zeului Soarelui, Mihr, precum și un palat. Cea mai remarcabilă construcție este templul în stil greco-roman, un peripter înconjurat de coloane încoronate cu capiteluri ionice, totul lucrat în bazalt. Reliefurile frizei, ale plafonului și capitelurilor sînt sculptate cu mare măiestrie. Eleganța și perfecțiunea ornamentelor de frunziș, acante, rodii, lauri, cu cîte un cap de leu la mijloc, care rage, cele două figuri de atlant, cu un genunchi la pămînt, așezate pe piedestale de-o parte și de alta a treptelor largi ce duc la intrare, fac din acest monument frumos o construcție, ce egalează cele mai renumite exemplare ale artei antice (Pergamon, Baalbek, Thermes etc.). Templul a rezistat pînă în anul 1679, cînd s-a prăbușit în urma unui puternic cutremur, dar a fost reconstruit în anii din urmă de arhitecți din Armenia Sovietică, cu elementele originale rămase la fața locului.

Din ansamblul de la Garní mai făceau parte clădirea palatului, de la care au mai rămas doar fundațiile, precum și baia regală. Această construcție din urmă, datînd, probabil, din secolul al III-lea după Hristos, prezintă un mare interes artistic și științific. Încălzirea se făcea după principiul antic, prin trecerea aerului, în prealabil încălzit într-un cuptor, pe sub podeaua celor patru săli de baie și de aburi. Este deosebit de interesant mozaicul din clădire format din mici cuburi multicolore de piatră. Mozaicul de la intrare face impresia unui fund de mare, reprezentînd o alegorie cu ființe subacvatice și zei ai mării. În centru, într-un pătrat, sînt încadrate busturile unui bărbat și a unei femei personificînd Oceanul și Marea. De-a lungul celor patru pereți sînt reprezentate divinități antice, Nereide, ihtiocentauri, pești, pescari etc. Restul mozaicului reprezintă diferite viețuitoare marine, zei ai dragostei și plăcerilor și diverse alte scene. În interiorul cadrului central se află o inscripție în limba greacă cu următorul text laconic: „Am muncit fără să primim nimic“.

Dintre construcțiile civile din antichitate se știe că locuințele populației erau de mai multe feluri: din relatarea lui Xenofon (Anabasis IV, 4) reiese că în Armenia Occidentală existau case cu turn, iar în partea orientală a țării, case săpate în pămînt, cu lucarnă, după modelul „caselor de uriași“, niște dolmenuri cu lucarnă provenite din antichitatea îndepărtată. Tot de atunci provin mausoleele păgîne, ale căror ruine se mai întîlnesc pe alocuri

în Armenia, ca mausoleele regilor Arsacizi de la Aní-Kamach și Cetatea Angegh, precum și mausoleul de lîngă satul Pharakhar, pe un vîrf de deal, de-a lungul șoselei Erevan-Ecimiadzin. Aici s-au găsit urmele unui turn, datînd din secolul I înainte de Hristos. Dintre monumentele sepulcrale antice trebuie remarcate cele două mausolee cu boltă de la Aghudí, săpate în coasta muntelui, precum și reprezentarea unui mausoleu cu două nivele, în formă de turn, pe basorelieful ce ornamentează stela de la Cözun.

O dată cu trecerea la relațiile de producție feudale și instaurarea creștinismului și a ideologiei sale în Armenia secolului IV, se modifică și vederile estetice ale societății armene, se schimbă gusturile, lucru ce se traduce și în construcții, dintre care ne-au fost păstrate în stare bună sau semi-ruine numai cele de cult. Așa cum concepțiile mitologice și politeiste determinaseră un anumit gen de construcții, care prevala în întreaga lume antică și în special în Bazinul Mediteranean, creștinismul aduce cu sine alte forme de arhitectură, care oglindeau în clădirile de cult principiile etice ale acestei noi religii. Dacă la început, după demolarea templelor păgîne, se ridică (adesea pe același lăcaș) biserici de tip bazilică romană dreptunghiulară uninavată, ulterior, apar și în arhitectura armeană forme complexe, care pot fi clasificate în:

1. Bazilică longitudinală boltită, cu una sau trei nave, cu absidă
2. Bazilică cruciformă sau sală cu cupolă, cu absidă
3. Structură cruciformă centrală cu cupolă.

În compozițiile arhitecturale din secolele IV—V se observă oarecare înrudire cu monumentele paleocreștine din Siria, bisericile fiind, în special, săli uninavate boltite, ca la Diraklar, Djardjaris, Tanahat. Acest tip de construcție se dezvoltă, devine mai complex, o bazilică trinavată în care spațiul interior este împărțit prin trei perechi de stîlpi puternici de susținere în formă de cruce sau T. Nava centrală este mai lată și absida principală se află pe aceeași axă cu cea a clădirii. Cu timpul, la acest tip de construcție se adaugă încăperi laterale la altar, apoi portice. Acestei tipologii aparțin bisericile de la Khasach (sec. al IV-lea), Eghvard, Aștarak și Ereruk. Aceasta din urmă, construită în sec. IV—V, ocupă un loc deosebit printre monumentele de tipul menționat, distingîndu-se prin frumusețea proporțiilor, tuful galben folosit și ornamentația remarcabilă. Succesiunea ritmată a suprafețelor și volumelor produce o impresie puternică. Monumentul de la Ereruk este o dovadă a faptului că meșterii armeni ai epocii elaboraseră deja o formă originală a tipului de bazilică comună tuturor popoarelor creștine.

În faza a doua a dezvoltării arhitecturii bisericești armene, constatăm apariția unei cupole deasupra navei principale a construcției bazilicale, ceea ce constituie o inovație. Ca element arhitectonic și volumetric, cupola era cunoscută din vechime pe teritoriul Armeniei, fiind construită din lemn etajat, pe patru coloane, la casele de locuit numite *gîlchatun* sau *kîlchadun*, cuvînt compus din *gluch* = cap și *tun* = casă, atestate încă din secolul V—

IV înainte de Hristos de Xenofon.[179] Dar şi în casele populare numite „hazaraşen“ ca şi în locuinţele din epoca megalitică se întîlneau cupole.

Prima construcţie din piatră cu cupolă centrală pare să fi fost Catedrala de la Ecimiadzin, în forma sa reconstruită din anii 480. Întrucît, însă, este discutabil, dacă ceea ce se păstrează astăzi este cea originală, se consideră că cupola bisericii de la Tekor, construită iniţial în secolul al IV-lea, apoi reconstruită după modelul de la Ecimiadzin, tot în secolul al V-lea, este cel mai vechi exemplar păstrat. Cupola, pe bază de pătrat înscris într-o cruce, este considerată ca un simbol al creştinismului. Crucea este socotită un simbol al sacrificiului şi triumfului lui Hristos, pătratul simbol al pămîntului, iar cupola simbol al cerului. Cercetătorul Hubert Faensen apreciază că predominanţa timpurie a construcţiei cu cupolă în Armenia coincide cu perioada emancipării Bisericii armene de Ortodoxia bizantină şi îmbrăţişarea monofizitismului, care s-a afirmat după aceea ca formă de rezistenţă naţională împotriva tendinţelor de dominaţie atît ale Bizanţului, cît şi ale Persiei. [180]

Trecerea de la baza pătrată la cea circulară a cupolei s-a făcut prin două sau trei rînduri de trompe, prin intermediul unei turle (tambur). Sistemul de arcuri şi trompe se transformă într-un octogon, vizibil şi din exterior, în forma tamburului. La unele construcţii, formei octogonale exterioare a tamburului îi corespunde o formă interioară de 16 laturi sau chiar rotundă.

Problema originii cupolei pe bază de pătrat a făcut obiectul a numeroase dispute în cercul istoricilor artei, dar încă de la Josef Strzygowski şi şcoala sa de la Institutul de Istorie a Artei al Universităţii din Viena se dă prioritate originei sale armene, care oricum precede din punct de vedere cronologic construcţiile de acest gen din alte ţări.[181] Strzygowski mai arată că arhitectura armeană din secolul al VII-lea se găsea în fruntea arhitecturii din Europa şi Orientul Apropiat, cît şi faptul că Armenia a constituit unul din centrele creatoare care a transmis Europei medievale o seamă de tipologii fundamentale.

La rîndul său, Prof. dr. arh. Gheorghe Curinschi-Vorona arată că „. . . la procesul constituirii tipologiilor arhitecturii bizantine, se atribuie ponderea cuvenită aportului arhitecturii medievale timpurii armene, în concordanţă şi cu tezele formulate de J. Strzygowski, V. Vătăşianu, R. Krautheimer şi C. Mango“.[182]

În timp ce după moartea împăratului Iustinian (565) în decurs de aproape două secole şi jumătate, arhitectura bizantină a lăsat puţine vestigii,

---

[179] Stépan Mnatsakanian *Monuments d'architecture en Arménie Soviétique*, pag. 2, Editura Institutului de Artă al Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene.

[180] *Symbolwerte frühmittelalterlicher armenischer Baukunst*, comunicare la cel de-al IV-lea simpozion internaţional despre arta armeană, Erevan, 11—17 septembrie, 1985, pag. 103.

[181] Josef Strzykowski *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vol. I, p. 73, 359, Vol. II pp. 571, 738, 754, 770, 861—862, Viena, 1918.

[182] Prof. dr. arh. Gheorghe Curinschi-Vorona *Istoria Universală a Arhitecturii*, Vol. III, pag. 9, Editura Tehnică, Bucureşti, 1987.

alterate de timp şi de transformări, arhitectura din Armenia cunoaşte o viguroasă dezvoltare, atingînd în secolul al VII-lea un înalt grad de maturitate, producînd capodopere păstrate pînă în zilele noastre în stare destul de bună, ca celebrele monumente cu cupolă centrală de la Bagaran (624), Thalin, Dvin, apoi Sfînta Hriphsimé (618) şi Sfînta Gayané (630) de la Ecimiadzin, bisericile de la Ptgni, Mren, Uzunlar etc. Se realizează o sinteză a tuturor formelor plastice subordonate arhitecturii, realizîndu-se o unitate stilistică, caracterizată aproape pentru toate monumentele din acest secol, prin simplitatea şi logica concepţiei generale, frumuseţea formelor decorative, armonia proporţiei volumelor, efectele de lumină şi umbră.

O construcţie ieşită din comun pentru secolul al VII-lea este biserica Zvarthnoţh (660) de la Ecimiadzin, în formă de turn cu trei etaje şi cupolă deasupra unei baze pătrate cruciforme, înconjurată la primul nivel de o galerie circulară, cu ornamentaţii bogate, capiteluri de coş şi cu vulturi etc. Edificiul, care avea circa 50 m înălţime, s-a prăbuşit în urma unui puternic cutremur în secolul al X-lea. Secolul al VII-lea este considerat de unii ca secolul clasicismului în arhitectura armeană, aşa cum secolul al V-lea a fost „secolul de aur" al literaturii armene.

Profesorul Curinschi-Vorona arată că în secolele VI—VII, structura cruciformă cu cupolă predomină asupra celei bazilicale. „Mai mult decît atît: toate aceste monumente deţin caracteristicile fundamentale ale tipului în cruce greacă înscrisă, definitivată în arhitectura bizantină abia în secolul al IX-lea, înscriindu-se în rîndul precursorilor acestui tip. . . Tipul bazilical cruciform cu cupolă, combinat cu abside ataşate braţelor transversale ale crucii, va fi adus de arhitecţii armeni pe muntele Athos, unde va cunoaşte o remarcabilă proliferare".[183]

Încă Auguste Choisy constata că „din punct de vedere al proporţiilor, biserica armeană se distinge printr-o alură zveltă, care este accentuată, începînd din secolul al XI-lea, de profilul ogival al arcadelor. . . Monumentele religioase ale Rusiei de Sud par să se claseze între Şcolile de la Constantinopol şi Armenia, dar mai apropiate de Şcoala armeană. . ."[184] În ceea ce priveşte ornamentaţia, Choisy este mai categoric, arătînd, nu fără oarecare exagerare: „În Valea Dunării, în Serbia, în România, în Moldova, caracterul armenesc al decoraţiei este şi mai marcant; la bisericile de la Ravanica, Krusevac, Studenica, se găsesc aplicate unor mase bizantine, toate detaliile pasmanteriei armeneşti. Bisericile de la Curtea de Argeş, Tîrgovişte, Dragomirna, nu prezintă nici un ornament care să nu aparţină Armeniei: din punct de vedere al arhitecturii decorative, Valea Dunării de Jos seamănă cu o colonie armeană, singurul element, pe care nu-l adoptă fiind ogiva".[185]

Dar, şi în ţara noastră, numeroşi oameni de ştiinţă şi de artă au evidenţiat aceste asemănări. Bogdan Petriceicu Haşdeu remarca stilul ornamentaţiei

---

[183] *Ibidem*, pag. 267.
[184] Auguste Choisy *Histoire de l'Architecture* Vol. II, pag. 60—61. Paris, 1899, ediţia a II-a 1954.
[185] *Ibidem*, Vol. II, pag. 61.

de la Biserica din Curtea de Argeş ca fiind de inspiraţie armeană (articolul *Curtea de Argeş* în *Etymologicum Magnum Romaniae)*, iar Gheorghe Balş afirma: „S-a constatat o influenţă însemnată a Armeniei pînă la Rin, unde a fost semnalată în catedrale romanice din această regiune. Acest neam de arhitecţi, de constructori, meşteri în artele pietrei, au emigrat în mai multe rînduri în urma pustiirilor ţării lor. Se ştie cum s-au stabilit în mare număr în Galiţia şi în Moldova, încă din zorile istoriei noastre naţionale. O înrîurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi deci foarte firească... Credem în primul rînd că trebuie să li se atribuie introducerea acestor arcuri piezişe ale cupolei naosului care au devenit o caracteristică a stilului moldovenesc".[186]

Într-o seamă de alte lucrări ale sale (*Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, L'Art Roumain, Influences Arméniennes et Géorgiennes sur l'architecture roumaine* ş.a.) Gh. Balş revine cu o serie de amănunte privind unele elemente constructive şi decorative în bisericile româneşti, atît din Moldova, cît şi din Muntenia, ale căror origini şi asemănări le găseşte în Armenia. El arată că influenţa armeană a pătruns în Ţările Româneşti indirect, prin intermediul Serbiei, monumentele de tipul Morava, fiind ridicate la sfîrşitul secolului al XIV-lea în Oltenia (Cozia, Tismana).

De asemenea, Grigore Tocilescu şi N. Ghika-Budeşti au evidenţiat influenţa elementelor de arhitectură şi ornamentaţie armeană în stilul bisericilor româneşti. Dintre elementele decorative cele mai evidente sînt arcaturile pe colonete, care acoperă zidul exterior, precum şi torsada, ca o frînghie răsucită, care înconjoară multe biserici româneşti.

Tehnica. În tehnica constructivă armeană se observă încă din secolul al IV-lea o îndepărtare principială de la tehnica greco-romană de folosire a blocurilor masive de piatră. Deşi aparent bisericile armene, începînd încă din perioada timpurie, sînt clădite din piatră masivă, în realitate ele sînt acoperite doar cu plăci de piatră şlefuite pe partea exterioară şi neşlefuite pe faţa interioară (de obicei tuf de culoare galbenă, roz, roşu, cenuşiu). Între plăcile de piatră, care jucau şi rol de cofraj, se turna un mortar de var şi nisip împreună cu pietre de tuf, dînd un amestec asemănător betonului, care se bătătorea în straturi, făcînd corp comun cu plăcile de piatră aplicate. Bazat pe această tehnică se turna şi cupola, care forma astfel, împreună cu restul clădirii, o masă monolitică de jos pînă sus, ceea ce explică longevitatea majorităţii construcţiilor armeneşti, într-o zonă seismică deosebit de activă (biserica Sf. Hriphsimé rezistă nevătămată la toate cutremurele de aproape 14 secole!). Această tehnică avea totodată avantajul că permite ridicarea de construcţii mari trainice pe vîrfuri de munţi şi stînci, fără a necesita transportul de blocuri grele de piatră. În timp, plăcile şi-au modificat profilul: de unde la început ele erau mai groase şi umplutura de „beton"

[186] Gh. Balş *Începuturile arhitecturii bisericeşti din Moldova* Discurs de recepţiune la Academia Română, 9 iunie 1925, pag. 10, Bucureşti, 1925.

mai subțire, treptat, plăcile au fost tăiate mai subțire, lăsînd loc mai mult pentru umplutură, care joacă un rol structural mai mare. au fost cioplite în prealabil cu anumite profiluri decorative și sculptate în relief, clădirea apărînd cu finisajul final, o dată cu turnarea „betonului". Practic, aceste construcții din beton primitiv, totuși foarte rezistente, pot fi considerate precursori ai construcțiilor din beton cu ciment, care apar mult mai tîrziu în tehnica mondială.

Apreciind realizările arhitecturii vechi armene, se poate afirma că, astăzi, majoritatea istoricilor artei sînt unanimi în a considera că ea ocupă un loc de frunte în ierarhia marilor arhitecturi ale lumii. Dacă, într-o perioadă, se considera că ar fi doar o ramură a stilului bizantin (noțiune considerată, de altfel, „vagă" de către J. Strzygowski), acum se apreciază că au existat influențe reciproce. Cert este că multe probleme constructive care preocupau pe arhitecții bizantini, siriaci și din Asia Mică, au fost rezolvate prima dată în mod strălucit de arhitecții și meșterii armeni, cum este construcția cruciformă centrală cu cupolă în întregime din piatră sau biserica cu patru abside și cupolă centrală, realizată, de asemenea, prima dată în Armenia. Pentru a duce la bun sfîrșit asemenea sarcini constructive, se cerea o stăpînire desăvîrșită a matematicii și în special a geometriei. O caracteristică de bază a arhitecturii armene din secolele V—VII, cînd atinge apogeul său, este unitatea excepțională a laturilor funcționale și artistice, precum și legătura armonioasă cu natura înconjurătoare.

Arhitectura secolelor IX—XI. Timp de aproximativ două sute de ani, cît a durat ocupația arabă, construcțiile au încetat aproape cu desăvîrșire. Abia în ultimul pătrar al secolului al IX-lea, o dată cu emanciparea țării de sub stăpînire arabă, arhitectura armeană își reia tradițiile strălucite trăind o renaștere, reeditîndu-se tipurile fundamentale, îmbogățite cu elemente noi, constînd în ornamente exterioare, arcaturi elegante pe colonete, basoreliefuri, cu motive și stilizări florale, zoomorfe și antropomorfe, decoruri geometrice, împletituri sculptate în relief. În general, se pune accentul pe aspectele vizuale ale arhitecturii și arhitecturii pereților, răspunzînd cerințelor de rafinament de factură seculară și citadină. Totodată, însă, arhitecții armeni evită policromia în folosirea pietrelor la una și aceeași clădire, considerînd că s-ar strica integritatea vizuală.

Nișele adînci triunghiulare, atît de caracteristice arhitecturii armene din secolele trecute, își pierd funcția antiseismică și devin adesea un element decorativ. Tamburul cupolei bisericilor se transformă din forma octogonală în formă circulară (Tathev, Kecearis, Bîdjní) sau poligonală cu și mai multe laturi (Chîțkonkh, Mırmașen, Amberd), cu acoperiș conic sau piramidal multilateral. Se tinde spre forme zvelte, cu folosirea de stîlpi multipli, arce cu două centre, formîndu-se pentru prima dată în arta construcțiilor ogiva ca element de structură (Catedrala de la Aní 989—1001, opera marelui arhitect Tîrdat, precursor al artei gotice din Europa). Se perfecționează construcția bolților și cupolei. Trompele care susțin tamburul cupolei sînt înlocuite cu pandantivi (triunghiuri sferice), care permit trecerea de la baza

pătrată la forma circulară nemijlocit sub tambur. Cupolele și bolțile acoperă suprafețe din ce în ce mai mari. Se modifică forma intrărilor și ferestrelor, care sînt ornamentate mai bogat.

Dintre construcțiile civile merită menționat podul de piatră de la Aní cu o deschidere de 30 m. Se știe, de asemenea, că în capitala Aní s-au construit numeroase palate, hanuri, case de locuit, băi publice, ateliere și magazine, sisteme de canalizare etc. Fortificațiile orașului, cu un zid lung de apărare în jurul întregului centru, au fost de o trăinicie deosebită, dăinuind în mare parte pînă în zilele noastre (orașul cu monumentele și fortificațiile sale au rămas pe teritoriul Turciei, în apropierea frontierei cu Republica Armenia, la sud-vest de Leninakan, azi Kumayrí).

În această perioadă se înfiripă trei principale școli de arhitectură legate de noile regate independente ce s-au format pe teritoriul Armeniei Mari: Școala din Siunikh (în colțul de sud-est al Armeniei); Școala din Vaspurakan (regiunea lacului Van) și Școala din nordul Armeniei (Șirak) cu centrul la Aní.

Școala din Siunikh ne-a lăsat moștenire monumente remarcabile de arhitectură. Această școală a introdus o inovație în construcția bisericilor, prin crearea pronaosului *(jamatun* sau *gavit)*, în formă de sală lungă și încăpătoare cu caracter laico-bisericesc, unde erau așezate mormintele feudalilor și serveau, totodată, drept locuri de adunare obștească. Prima operă de anvergură a acestei școli a fost Mănăstirea Tathev, întemeiată încă la sfîrșitul secolului al VIII-lea și îmbogățită cu mai multe construcții în secolele următoare, cel mai reprezentativ monument fiind biserica Paul și Petru (895—906). O altă inovație introdusă de această școală este ornamentarea tamburului cu cruci în relief, cu brîuri și decorații în jurul ferestrelor înguste, dreptunghiulare. Atrage, de asemenea, atenția un monument de piatră de 9 m înălțime, construit în incinta mănăstirii în 895, pe o bază misterioasă, care provoacă oscilarea întregii coloane ornamentate cu frumoase sculpturi.

Școala din Vaspurakan se distinge, de asemenea, prin construcții originale de mare valoare arhitectonică, printre care palatul regal, despre care se relatează în lucrările istoricilor contemporani. Singurul monument, care ne-a rămas, este Biserica Sfînta Cruce, de pe insula Aghthamar (915—921), operă a celebrului arhitect Manuel, o noutate originală de mare valoare artistică în istoria arhitecturii universale. Biserica este înconjurată de jos pînă sus de mai multe brîuri de reliefuri netede și unele reliefuri înalte, reprezentînd scene din *Biblie*, scene cu tematică laică, din natură, scene de vînătoare, animale care se urmăresc unele pe altele, cu decoruri de mare bogăție vegetală, zoomorfă și antropomorfă.

Școala din regiunea Șirak-Aní ne-a lăsat o întreagă gamă de monumente de o înaltă ținută artistică, o eleganță discretă, proporționalitate armonioasă și soluții constructive noi, care aveau să apară după aproape un secol și jumătate și la monumentele din Europa Occidentală. Printre realizările arhitectonice de seamă, trebuie menționate Mănăstirile de la Horomos, Sanahin, Haghbat, toate din secolul al X-lea, Chîțkonkh (secolele IX—X), un ansamblu

monumental compus din cinci biserici, constituind un model de încadrare estetică cu natura înconjurătoare.

Dintre bisericile construite în această perioadă de Şcoala din Şirak-Aní, în afară de catedrala realizată de Tîrdat (cel care a reconstruit după alte principii cupola bisericii Sf. Sofia din Constantinopol, prăbuşită la cutremurul din 989), un loc de seamă îl ocupă în istoria arhitecturii armene bisericile Sfîntul Grigor Iluminătorul (1001—1020) şi Biserica Păstorului (sec. al XI-lea), ambele situate la Aní şi care imită structura cu trei nivele a Bisericii Zvarthnoţh (sec. al VII-lea), precum şi bisericile Sfinţii Apostoli (1031), Mîntuitorului (1036), Abughamrenţ (sec. X), ansamblul de biserici de la Marmaşen (sec. X—XI) şi bisericile de la Bîdjní şi Kecearis (sec. X—XI). Dezvoltarea arhitecturii armene în această perioadă a fost din nou întreruptă, din cauza evenimentelor de la jumătatea secolului al XI-lea, mai întîi anexarea de către Bizanţ a regatelor de la Aní şi Vaspurakan şi apoi invazia triburilor seldjucide turcomane. În secolul al XII-lea se deschide, totuşi, o nouă perspectivă în faţa arhitecturii armene, prin izgonirea seldjucizilor din Armenia şi crearea unui nou stat semiindependent armean sub conducerea prinţilor Zakaré şi Ivané.

Arhitectura secolelor XII—XIV. În noile condiţii favorabile, arhitectura armeană cunoaşte o înflorire remarcabilă, influenţată puternic de spiritul laic. În *jamatunuri* îşi găseşte expresia concepţia *gîlchatun*-ului din construcţia populară, care apare acum în diferite variante. Influenţa populară se face simţită în special în construcţiile anexe din ansamblurile mănăstireşti ca: bibliotecile, şcolile, sălile de mese, precum şi în construcţia de hanuri şi băi la oraşe. Devine din ce în ce mai pregnant caracterul laic al ornamentaţiei, al basoreliefurilor din jurul intrărilor, ferestrelor, nişelor. Pătrunderea ideologiei laice şi a metodelor sale de expresie în arhitectura bisericească a îmbogăţit stilul acesteia din urmă.

Se extinde folosirea planului dreptunghiular exterior îmbinat cu planul cruciform interior, precum şi planul cruciform cu braţe egale şi cupolă centrală, fără stîlpi separaţi de susţinere internă, dînd construcţiei dinamism spre înălţime. Printre noutăţile ce apar în această perioadă sînt clopotniţele, devenite necesare în condiţiile slăbirii influenţei bisericii, cînd credincioşii trebuiau chemaţi să asiste la slujbe cu dangătul clopotelor.

Dintre monumentele mai importante trebuie menţionate Biserica Sfîntul Grigor (ctitoria lui Tigran Honenţ) din anul 1215, biserica principală de la mînăstirea rupestră de la Geghard sau Airivank (1215) în apropiere de Erevan, care cuprinde şi o biserică cu două nivele săpată în întregime, de sus în jos, într-o stîncă de bazalt, o lucrare impresionantă ca realizare tehnică şi estetică, operă a arhitecţilor şi meşterilor cioplitori armeni. Numeroasele mînăstiri din partea răsăriteană a Armeniei (Sanahin, Haghbat, Kecearis, Hagharţin, Hovhannavankh, Hariceavankh, Makaravankh, Goşavankh sau Nor Getik, Noravankh, Gandzasar etc.) au cunoscut o nouă dezvoltare, prin adăugirea unor construcţii, atît bisericeşti, cît şi anexe. Este de notat că în cursul acestui proces, arhitecţii procedau cu tact, protejînd construcţiile

anterioare, preocupîndu-se de armonizarea cu peisajul înconjurător. Ei au început să țină seama și de dimensiunile și poziția monumentelor mai vechi la elaborarea noilor ansambluri.

Unul din ansamblurile cele mai elegante este cel de la Noravankh, în provincia Siunikh, ale cărei construcții datează din secolele XIII și XIV și sînt în perfectă armonie cu natura înconjurătoare. Aici atrage atenția frumoasa biserică-mausoleu (1339) cu două nivele, cu scări exterioare în consolă, cu un joc abil de lumină și umbră într-o concepție cu totul originală, opera marelui arhitect și sculptor Momik, absolvent al Universității din Gladzor. În mîna acestui talentat sculptor, ornamentația a devenit partener egal cu arhitectura.

Impresionanta dezvoltare a arhitecturii din această perioadă a fost din nou întreruptă, de astă dată, de invazia mongolă și incursiunile altor triburi nomade, în secolele XIV—XV, care au provocat și prăbușirea vieții economice. Abia în secolul al XVII-lea se reia o oarecare activitate arhitecturală, dar perioada de glorie a arhitecturii armene apusese, o dată cu sufocarea posibilităților de dezvoltare liberă a culturii armene, în general.

Arhitectura din Armenia Ciliciană ne-a lăsat puține monumente.

Răspîndirea arhitecturii armene în Occident. Pornind de la tezele susținute de Josef Strzygowski, încă din 1918, tot mai mulți cercetători și istorici ai artei au început să se preocupe de studiul arhitecturii armene și de legăturile sale cu Europa Occidentală (Jurgis Baltrušaitis, Adriano Alpago-Novello, J. Hubert, Françoise Henry ș.a.).

După problema cupolei pe bază pătrată, rezolvată prima dată în Armenia și posibila sa influență asupra dezvoltării arhitecturii occidentale, scoasă în evidență de Școala de la Universitatea din Viena, Jurgis Baltrušaitis a reluat, de astă dată cu mai multe amănunte, problema ogivei și Armenia. Făcînd o distincție între ogiva decorativă arabă și ogiva și încrucișarea de arce din arhitectura armeană ca elemente structurale de susținere a bolții și a unor greutăți mari, el găsește mai plauzibilă teza influenței armene.[187] Concepute cu un secol înainte de primele încercări occidentale, ogivele armenești nu par să le fie cu totul străine. El citează o seamă de biserici din Lombardia, Germania, Franța, Flandra, Anglia, Irlanda unde sînt folosite aceleași procedee și soluții specifice ca în arhitectura armeană (Moissac, Germigny des Près, Saint-Mihiel); pronaosul de la Casale-Monferrato în Lombardia reproduce tipul *jamatun*-urilor de la Haghbat sau Gandzasar, denotînd, indiscutabil, că arhitectul occidental cunoștea procedeul armean.[188] San Satiro din Milano este legat de un prototip armean. În sculptura figurativă se regăsește o întreagă serie de compoziții identice, ca Biserica Sfîntul Mihail de la Pavia. Françoise Henry a scos în evidență înrudirea dintre bisericile din Armenia și Irlanda, unde a existat în sec. al VII-lea o mănăstire armeană, a treia ca mărime din țară.

---

[187] Jurgis Baltrušaitis *Le problème de l'ogive et l'Arménie*, pag. 43—44, Paris, 1936.
[188] *Ibidem*, pag. 55.

Cercetătorii occidentali au explicat pătrunderea influenței armene, prin aceea că armenii erau cunoscuți ca maeștri în arhitectură, iar ideile și soluțiile elaborate de aceștia au fost vehiculate în Italia, Franța și alte țări occidentale prin prezența unor colonii armenești (la Ravenna un întreg cartier), prin pătrunderea unor clerici (în Franța a existat un cult al sfinților armeni, iar în Italia, apostolul de la Florența, Sfîntul Miniato, era considerat fiul unui rege armean și în bazilica ridicată pe locul martiriului său s-a păstrat inscripția „Rex Erminiae"; în Germania se pomenește de un episcop armean Grigor). Mai tîrziu, în perioada cruciadelor, s-au intensificat schimburile culturale armeano-occidentale, precum și căsătoriile mixte între nobilimea armeană și cea occidentală (în 1100 fiica cea mică a regelui Ruben I al Armeniei Ciliciene s-a căsătorit cu fratele lui Godefroy de Bouillon ș.a.m.d.).

În ceea ce privește geneza artei gotice, fără să-i atribuie o influență exclusivă, Baltrušaitis precizează că „... arta Armeniei a avut desigur și ea un rol definit. Printre diversele tendințe care apar în evul mediu în ceea ce privește acoperămîntul cu nervuri, ea este aceea care realizează prima, și poate singura într-o manieră sistematică, o structură de arce încrucișate combinate rațional și de o logică constructivă fără echivoc și fără un joc de iluzii".[189] În același sens se exprimă și J. Strzygowski care arată că influența armeană în arta gotică nu se reduce la ogivă, ci mai degrabă la bolțile cu nervuri și stîlpii multipli (Bündelpfeiler) ale construcțiilor gotice"[190].

2. Sculptura, mozaicul, fresca și pictura. Chacikharurile

Tradiția sculpturii, mai ales în piatră, este foarte veche în Armenia. În antichitate, s-au dezvoltat atît sculptura tridimensională, sub forma de statui de zeități, cît și relieful și basorelieful. Din nefericire, creștinismul a distrus mult din moștenirea păgînismului în artele plastice. Ici colo s-au mai descoperit fragmente de statui, care dau o idee despre nivelul atins de cioplitorii de statui din antichitate, cum ar fi capul zeiței Anahit, descoperit lîngă Sadagh în Armenia Occidentală și păstrat la British Museum, un exemplu de artă greacă; capetele unor statui de piatră găsite la Dvin, lîngă Erevan, în Siunikh și alte locuri, cu figurile în baso-relief, cu ochii săpați și care au conținut, probabil, pietre în altă culoare în loc de ochi. Capul găsit la Dvin este confecționat din tuf de culoare închisă, cu o căciulă lunguiață dreaptă, care amintește de coroana regilor din dinastia artaxiadă. Prin stilul, arta și tehnica de execuție, fragmentele găsite exprimă orientarea tradițională populară în sculptura antică armeană. Despre arta statuilor în Armenia

---

[189] *Ibidem*, pag. 76.
[190] J. Strzygowski, *op. cit.*, vol. II, pag. 815.

se găsesc mai mult mărturii scrise ca, relatările lui Movses Chorenaţhí, ale lui Plinius cel Bătrîn (în *Istoria Naturală*) şi ale altor istorici din vechime.

În afară de statui, în Armenia antică era dezvoltată şi sculptura artistică, aşa cum poate fi admirată şi astăzi la Templul de la Garní, decorată cu reliefuri geometrice, plante stilizate, reliefuri antropomorfe. La prima vedere, sculpturile par a avea motive unitare, dar, la o examinare mai atentă, rezultă o extremă diversitate de forme şi motive. Astfel, varietatea se înscrie în mod armonios în unitate, o caracteristică a artei armene şi pentru secolele următoare.

Asupra artei armene din antichitate s-au făcut simţite, după arta urartică, influenţele iraniene ahemenide, în urma dominaţiei de aproape două secole a acestei dinastii asupra Armeniei (secolele VI—IV înainte de Hristos) şi a elenismului, începînd din secolul al III-lea înainte de Hristos. Însă, o dată cu îmbrăţişarea creştinismului, au căzut victime ale distrugerilor toate operele de artă create de elenism, cu mici excepţii. În aceste condiţii, reapar stilul şi formele caracteristice vechii sculpturi populare armene, care formează, totodată, punctul de pornire şi în ornamentaţia lăcaşurilor de cult creştine. Aceasta explică şi caracterul arhaic simplist, lipsa de dinamism şi mlădiere a figurilor, care sînt reprezentate, aidoma vechii arte egiptene, cu pieptul (dar aici şi capul) privit din faţă, iar picioarele din profil. Atitudinea fanatică şi intolerantă a bisericii faţă de tot ce era moştenire a păgînismului, inclusiv a elenismului, în perioada de început a creştinismului în Armenia, a făcut ca arta să regreseze, în timp ce în Imperiul Roman de Răsărit, moştenirea eleno-romană s-a păstrat şi s-a dezvoltat. Abia peste mai multe decenii, o seamă de forme canonice figurative siriaco-bizantine, elaborate pe baza principiilor bizantino-elenistice, au reuşit să pătrundă în arta decorativă armeană, împreună cu planul primelor biserici bazilicale (orientarea planului, abside semicirculare etc.), dar au primit pecetea artei decorative laice armene, ceea ce a făcut ca şi reprezentarea figurativă a sfinţilor să nu fie o copiere a formelor bizantine[191].

În arta decorativă aplicată la bisericile construite în secolele IV—VII, apar scene biblice, dar şi teme naţionale, legate de instaurarea creştinismului în Armenia (pe monumentul celebru de la Oţun-Odzun şi alte monumente de la Aparan, Thalin şi alte locuri). Temele laice se impun, atît la mausolee, cît şi la biserici, iniţial numai pe arcele din jurul ferestrelor. La mausoleul de la Aghţh al regilor arsacizi din anii 360, apar sculpturi simbolizînd ideile naşterii şi morţii, luminii şi întunericului, fenomenele cosmogonice, scene de vînătoare, lupte cu leii etc. Pe alte monumente, inclusiv bisericeşti, încep să-şi facă loc scene din viaţa feudalilor, procesiunea regelui sau prinţului domnitor, reliefurile sau statuetele ctitorilor (de obicei regi sau prinţi), dar şi scene din viaţa şi activitatea poporului, ca cele de pe o placă găsită la

---

[191] Stephan Mnaţhakanian *Haykakan aşcharhik patkerakhandakă IX—XIV darerum (Sculptura figurativă laică armeană în secolele IX—XIV)*, p. 5—8, Editura Academiei de Ştiinţe, a R.S.S. Armene, Institutul de Artă, Erevan, 1976.

Dvin şi pe care apare sculptura viţei de vie, a unei femei care culege struguri şi a unei alteia, care duce pe umăr un coş plin cu struguri. Un model mai vechi al acestei compoziţii apare pe uşorul porţilor bisericii de la Khasagh din secolul al IV-lea. Cele mai interesante reliefuri sculptate cu teme laice din viaţa oamenilor apar însă în mod surprinzător pe Biserica Zvarthnoţh din secolul al VII-lea, pe pereţii exteriori ai primului nivel, pe suprafaţa triunghiulară dintre arcaturile oarbe. Aici, întîlnim figuri umane de diferite vîrste, ţinînd în mînă diverse unelte de muncă: sape, cuţite de viticultori, precum şi unelte de cioplit piatra, ceea ce denotă intenţia de a reprezenta pe meşterii constructori, sculptori şi cioplitori. În general, este demn de relevat că la monumentele din secolul al VII-lea sculpturile religioase sînt rare, în timp ce sculpturile cu teme laice sînt relativ numeroase şi poartă în reprezentarea îmbrăcămintii urme ale influenţei artei antice eleno-romane. Preferinţa pentru temele laice se exprimă şi prin aceea că ele sînt redate mai realist, mai dinamic, în timp ce sculpturile religioase au un aspect împietrit, lipsit de viaţă.

În decorul sculptat se găseşte o mare varietate de motive: împletituri geometrice sau vegetale, frunziş de viţă, palmete, cercuri înlănţuite, rozete, stalactite, motive dinţate, ramuri luînd forma de arc, arce care încadrează păsări, ornamente din jumătăţi de frunze asemănătoare cu scoicile şi aşezate pe dos, creînd o remarcabilă iluzie de valuri. Toate ornamentele sînt cioplite cu multă grijă şi fineţe, ceea ce dă posibilitatea, în unele cazuri, de a preciza chiar sorturile de struguri sau rodii, care se cultivau în acea epocă în Armenia.

În sculpturile din secolele IV—VII se evidenţiază, de asemenea, reprezentări de animale şi păsări avînd un caracter fabulos şi simbolic. Se întîlnesc cerbi, căprioare, berbeci, tauri, lei, pantere; dintre păsări, porumbei, berze, cocori, păuni, fazani, vulturi, precum şi animale fabuloase ca grifoni, balauri etc. Încă din secolele IV—V, pe pereţii bisericilor se remarcă semnele zodiacului, scene de luptă între animale, ca lupta dintre un leu şi un taur, care simbolizează sosirea Anului Nou, lei şi pantere, pregătindu-se să se atace, lei ce urmăresc căprioare etc. Au semnificaţie simbolică şi sculpturile de pe Biserica Zvarthnoţh, în special capitelurile impozante care încoronau coloanele din faţa celor patru stîlpi puternici de susţinere, remarcîndu-se capitelurile cu reliefuri de vulturi cu aripile întinse. Atît vulturii, cît şi leii şi taurii reprezentaţi în ornamentaţie au legătură cu mitologia antică şi mai puţin cu dogma creştină. Vulturul, de pildă, este legat de simbolul cerului, zeului soarelui şi apariţia primăverii. Scenele de vînătoare cu călăreţi şi animale sălbatice amintesc de compoziţiile sasanide şi arta partă.

Un loc aparte în sculptura armeană timpurie îl ocupă *stelele funerare*, care prezintă un interes deosebit. Pînă acum au fost descoperite peste 70 de exemplare în necropole, pe lîngă bisericile vechi, în vreo 30 de localităţi din provinciile orientale şi septentrionale ale Armeniei. Primele tipuri se aşază cronologic între perioada creştinării şi invazia arabă, în a doua jumătate a secolului al VII-lea. După cum observa cunoscuta bizantinologă şi

istoric al artei, Sirarpie Der-Nersessian, stelele funerare sînt monumente caracteristice artei armene, putînd fi clasificate în două mari grupe, după dimensiunile şi după caracterul decorului lor. Din prima grupă fac parte stelele în formă de obelisc, ridicate deasupra unor postamente înalte cubice, cu ornamente ce acoperă două sau trei feţe (stela de la Brdadzor, stela dublă de la Oţun ridicată între două arce monumentale deasupra unui postament înalt etc.). Sculpturile sînt în general antropomorfe. Stelele din a doua grupă, mai numeroase, reprezintă scene din *Vechiul Testament*. Acest tip de stele comemorative sau funerare au existat în Armenia cu mult înainte de secolul al V-lea.[192]

Între secolele IV şi VII, sculptura armeană, ca parte inseparabilă a artei feudale timpurii, a parcurs un drum ascendent, de la formele simple, întîlnite la monumentele de la Aghţh, Khasagh sau Ereruikh şi pînă la sculpturile de înaltă artă de la Mren, Ţîpní şi Zvarthnoţh.[193]

În perioada celei de a doua înfloriri a arhitecturii şi artei armene în secolele IX—XIV, şi sculptura cunoaşte un nou avînt artistic şi un rafinament care atinge culmile perfecţiunii artei decorative medievale armene. Sculpturile florale sînt din ce în ce mai stilizate, iar formele geometrice devin mai complexe, mai variate şi se aseamănă cu desene de pasmanterie. În arhitectura religioasă încep să pătrundă tot mai mult teme de aspect laic, în timp ce motivele religioase sînt tot mai restrînse. Se extinde sculptura ctitorială, aşezată pe peretele exterior de răsărit sau de la intrare a bisericilor. Cea mai veche sculptură ctitorială în formă de statuie, din evul mediu armean, este cea a regelui Gagik Bagratidul, cu o înălţime de 2,26 m, aşezată deasupra intrării în Biserica Sfîntul Grigore de la Aní, construită la începutul secolului al XI-lea. Statuia aflată la Aní, pe teritoriul Turciei de azi, ar fi dispărut între timp (vezi Sirarpie Der-Nersessian, *op. cit.*, pag. 103).

La sculpturile ctitoriale se constată o schimbare conceptuală legată de evoluţia societăţii feudale. În timp ce în feudalismul timpuriu, ctitorii şi domnitorii erau reprezentaţi în postură de „robi supuşi ai lui Dumnezeu“, în epoca mai tîrzie, cînd influenţa bisericii s-a estompat, prinţii şi regii întemeiază biserici în numele lor propriu, fiind conştienţi de puterea şi rolul lor social. Astfel, atitudinea faţă de individ şi laici a suferit o răsturnare, căpătînd un nou conţinut şi o nouă formă. Aceasta a făcut ca gusturile noilor clase sociale orăşeneşti să impună forme bogate în decorarea clădirilor civile (palate, hanuri, prăvălii, ateliere) şi în consecinţă şi pe faţadele bisericilor construite în pieţele publice, formînd ansambluri arhitectonice împreună cu clădirile laice.[194]

Caracterul artei decorative armene a făcut obiectul multor studii şi analize ale unor oameni de ştiinţă străini, dintre care cei mai competenţi

---

[192] Sirarpie Der-Nersessian *L'Art Arménien*, p. 59—68, Paris, 1977.
[193] B. N. Arakhelian în *Istoria poporului armean*, Vol. II, p. 601, Erevan, 1984, (în limba armeană).
[194] Stephan Mnaţhakanian *op. cit.*, pp. 167—169.

şi migăloşi sînt istoricii de artă Henri Focillon şi Jurgis Baltrušaitis de la Universitatea din Paris. H. Focillon, vorbind despre înrudirile artei armene cu arta bizantină şi cea georgiană, făcea următoarele observaţii: „După ce timp îndelungat arta armeană a fost considerată drept o artă bizantină provincială, s-a ajuns la concluzia de a vedea în ea, dacă nu chiar un propagator al elementelor esenţiale, cel puţin un focar original, dotat cu o mare putere de răspîndire“ [195]. Făcînd apoi o comparaţie între arta decorativă georgiană şi cea armeană, el ajunge la o definiţie tehnică a particularităţilor desenului: în timp ce decorul georgian este omogen şi elementele riguroase respectă unitatea formelor, obţinută prin înlănţuire, împletire şi încolăcire, decoratorii armeni procedează, dimpotrivă, prin încrucişare, puterea speculaţiei analitice, descompunînd tema cu o răceală inflexibilă.[196]

Ceea ce îl preocupă pe Baltrušaitis, la rîndul său, este enigma formelor antropomorfe deformate, ireale ale sculpturilor figurative, care au fost interpretate de unii drept „stîngăcie“ şi „forme primitive“. Dar, aici trebuie să intervină o altă viziune a artei şi a esteticii, aşa cum Picasso explica denaturarea formelor umane, arătînd că el urmăreşte în pictura sa „ritmul şi rima formelor“ şi nu redarea siluetei umane. Tot aşa, după Baltrušaitis, sculptorii armeni din evul mediu, pătrunşi de un spirit analitic, de cultul cifrelor şi geometriei, descompun forma în elementele sale, o fragmentează, supunînd figura unei norme externe. Dacă ea este înscrisă într-un cerc sau într-un triunghi, trebuie să se modeleze după cadru, indiferent dacă acest lucru duce la deformarea personajului. Şi atunci se impun figurii antropomorfe sau zoomorfe, neregularităţi anatomice, atitudini neverosimile, capete nemăsurat de mari sau mult prea mici, picioare ba atrofiate, ba hipertrofiate, gesturi convulsive, numai şi numai de dragul stabilirii unui acord strîns între silueta reliefului şi cadrul său. Cadrul devine primul element organizator al compoziţiei. El îşi dictează proporţiile, armonia şi echilibrul său. Sculptura este supusă geometriei tectonice a cadrului şi, astfel, ia naştere o întreagă galerie de personaje monstruoase şi diforme, cu viaţa lor proprie. „Necesitatea de simetrie şi de ritm ornamental — susţine Baltrušaitis — aduce cu sine un dezechilibru în forma «normală». Prin aceasta, procedeul ajunge la o pură plastică, indiferentă faţă de natură. Dar, în acelaşi timp, prin violarea normei, se descoperă un mijloc inedit de expresie. Ia naştere un nou limbaj de o putere extremă... Omul supus acestei tratări îşi însuşeşte o mimică extraordinară. O mînă disproporţionată, un gest convulsiv, un corp încovoiat, dezarticulat, sînt capabile să sugereze ameninţarea, tandreţea, durerea, extazul [197]“.

Chacikhar-urile. Un gen specific al artei armene este *chacikhar*-ul, nume format din cuvintele *chaci* = cruce şi khar = piatră, care nu dă decît o

---

[195] Henri Focillon, *Prefaţă* la cartea lui Jurgis Baltrušaitis *Etudes sur l'Art médiéval en Géorgie et en Arménie*, pag. VII, Paris, 1929.

[196] Henri Focillon, *op. cit.*, pp. XII—XIII.

[197] Jurgis Baltrušaitis *Etudes sur l'Art médiéval en Géorgie et en Arménie*, pp. 50—66, Paris, 1929.

imagine vagă a adevăratului său caracter. Acestea sînt stele sau monumente comemorative cioplite în piatră şi al căror număr este de ordinul miilor. Ele erau ridicate cu diferite ocazii: pentru a marca o victorie militară sau un eveniment istoric important, pentru a păstra în memorie terminarea construirii unui pod, a unui izvor, a unor biserici sau a altor construcţii, cu prilejul unor donaţii făcute mînăstirilor etc. Multe chacikharuri erau ridicate în memoria morţilor, fie în mănăstiri, fie în cimitire. Ideea acestor stele comemorative a fost reluată din tradiţiile Armeniei antice, unde se construiau monumente comemorative, atît în oraşe, cît şi la marginea şoselelor. O parte dintre ele a ajuns pînă în epoca creştină (secolele IV — V), cînd pe stelele paralelipipedice, sub formă de coloană, s-a înscris semnul crucii. Începînd din secolul al IX-lea, o dată cu eliberarea de sub dominaţia arabă, arta chacikharurilor ia un mare avînt. Cel mai vechi păstrat pînă azi, era considerat chacikharul reginei Katramide din anul 879, pentru preaslăvirea persoanei ei, dar în ultimul timp s-a descoperit în raionul Ararat unul din anul 876. Chacikharurile din această perioadă sînt ridicate pe un postament tot de piatră, cu sculpturi pe una din feţe. Ele sînt în formă dreptunghiulară, ovală sau rotundă, avînd sculptată la mijloc o cruce încadrată între două mari frunze sau palmete, care pornesc de la bază, iar de jur împrejur suprafaţa este cizelată cu desene geometrice, motive florale stilizate, ciorchini de struguri în relief, totul îmbinat proporţional şi armonios, cu mult gust artistic. Cu timpul, desenul devine din ce în ce mai complicat, mai mărunt şi se transformă într-o dantelărie fină sculptată în piatră, cu migală de bijutier, cu un efect vizual impresionant. Alte chacikharuri sînt săpate pe faţa stîncilor (de exemplu la Geghard), aşezate în interiorul bisericilor, pe morminte sau individual, cu un mic acoperiş, în genul troiţelor.

Un grup de chacikharuri avea un caracter simbolic, atribuindu-i-se o seamă de sensuri oculte, ca de pildă cele numite „Amenaphîrkici" (Mîntuitorul) pe a căror faţă de apus, spre deosebire de alte chacikharuri, era sculptată scena Crucificării. Poporul le atribuia proprietăţi tămăduitoare şi locul unde erau ridicate era considerat sacru. Alt grup de chacikharuri, numite „ţasman" („de mînie"), simboliza forţele care frînează dezlănţuirea stihiilor. Acestora li se atribuia puterea de a uşura efectele cutremurelor, secetei, grindinei etc. S-au creat astfel de monumente şi în memoia eroilor căzuţi în lupte, pentru îndrăgostiţii care nu şi-au văzut dorinţele împlinite ş.a.

Chacikharurile sînt importante pentru datarea unor evenimente istorice, numele persoanei care a comandat monumentul, data executării ei, numele artistului cioplitor, prilejul ridicării monumentului şi alte însemnări dăltuite în piatră.

În secolele XII—XIV, arta chacikharurilor îşi atinge apogeul şi perfecţiunea stilistică şi artistică. Pe cadrul, ce împrejmuieşte crucea centrală, apar rozete cu desene geometrice complicate, care păstrează dimensiuni identice, dar fiecare prezintă un desen diferit, aspectul general fiind acela de varietate în unitate şi simetrie, un principiu tipic — după cum s-a arătat anterior — pentru arta decorativă armeană. În partea superioară, chacikha-

rurile sînt încoronate cu o cornişă originală, sub care apar cîteodată reliefuri figurative tematice, atît religioase, cît şi laice (Atotputernicul pe tron, Fecioara Maria, scene din viaţa lui Hristos, figuri de îngeri, sfinţi şi apostoli, dar şi figuri de feudali, de ctitori, călăreţi înarmaţi cu lance etc.). Caracteristicile acestea devin canonice pentru toate timpurile şi toate tipurile de chacikhar.

Împletitura geometrică capătă, începînd din secolul al XI-lea, forme tot mai gîndite. Linia curbă sau frîntă, alcătuind imagini geometrice concrete, nu se întrerupe, ci trece în alte forme geometrice (cerc, dreptunghi). Succesiunea lor logică şi legătura dintre figuri creează un anumit ritm, iar împletitura liniilor pare fără de început şi fără de sfîrşit. În cursul mişcării sale, împletitura se metamorfozează dintr-o formă în alta, fără a marca punctul de pornire şi capătul, exprimînd în felul acesta ideea nemărginirii şi eternităţii [198].

Genul a cunoscut artişti de mare talent care au creat, în evul mediu, capodopere de compoziţie şi execuţie, cum sînt chacikharul lui Tutevordi (Dudevorti) de la Mănăstirea Sanahin, din anul 1184, cel al meşterului Poghos (Paul) de la Mănăstirea Goşavankh (1291), dar mai ales neîntrecutul chacikhar de la Noravankh, sculptat ca o dantelă fină, în 1308, de marele arhitect, sculptor şi miniaturist Momik, şi aflat în prezent în Muzeul reşedinţei catolicosului de la Ecimiadzin.

Ca şi în alte domenii ale creaţiei culturale şi artistice, invaziile distrugătoare au împiedicat activitatea şi în dezvoltarea acestui gen original, ea fiind reluată abia în secolele XVI—XVIII, în special sub forma de pietre funerare (cîteva mii numai în cimitirul oraşului Djugha în sud-estul Armeniei, în cimitirul de la Kamo etc.), dar nu au mai atins nivelul chacikharurilor din evul mediu.

În general, arta decorativă în piatră, ca şi construcţia de monumente arhitectonice din Armenia au cunoscut o stagnare şi un regres, după secolul al XIV-lea.

Mozaicul, fresca şi pictura. Ca în toate civilizaţiile antice, şi în Armenia mozaicul a reprezentat un gen respectat al artelor plastice. Cel mai vechi mozaic păstrat este cel de la baia din reşedinţa regală (sec. al III-lea) de la Garni, despre care s-a vorbit mai sus. Deşi este o lucrare de inspiraţie elenistă, aici şi-au spus cuvîntul şi tradiţiile locale, atît în ceea ce priveşte compoziţia generală, cît şi în figurile orientale ale oamenilor, precum şi în gama culorilor.

În secolele IV—VII au fost lucrate mozaicuri pe teritoriul Armeniei Mari, în catedralele de la Dvin şi Ecimiadzin, la Biserica Zvarthnoţh şi în alte locuri, precum şi la instituţiile armeneşti de la Ierusalim. Mozaicul de la Dvin datează din secolul al V-lea şi s-a păstrat fragmentar. Se văd încă desenele geometrice. Atît tehnica folosită, cît şi stilul dovedesc că acest mozaic

---

[198] Levon Azarian *Armenian Khatchkars*, p. 30. By order of His Holiness Vasken I Catholicos of all Armenians, Holy See of Etchmiadzin, 1978.

este înrudit cu mozaicurile din Siria și Asia Mică din secolele IV—V. Resturile găsite sub zidurile catedralei de la Ecimiadzin atestă că pe pereții acestui monument au existat mozaicuri, care au fost distruse în decursul timpului.

Au fost păstrate în condiții mai bune mozaicurile cu inscripții armenești de la Ierusalim, unde s-au construit o mulțime de biserici armenești încă în secolele V—VI. Aici s-au descoperit șapte mozaicuri armenești, dintre care trei prezintă o valoare artistică mai mare (mozaicul Artavan, după numele ctitorului; mozaicul din capela Capului lui Ion Botezătorul, aflat în prezent pe teritoriul Mănăstirii Ortodoxe Ruse; mozaicul din capela funerară a Sfîntului Poliect din cartierul Musrara, de lîngă Poarta Damascului). Pe teritoriul Mănăstirii Armene (care ocupă o cincime din Ierusalimul Vechi) s-au mai găsit două mozaicuri fragmentare, cu scene rurale și figuri zoomorfe; iar în 1971 s-a descoperit un alt fragment de mozaic de podea, lîngă capela Mîntuitorului, aparținînd tot Patriarhiei Armene de la Ierusalim.

Mozaicul Artavan, găsit pe Muntele Măslinilor și aflat în prezent în Muzeul arheologic al Mănăstirii Armene, decora podeaua unei capele funerare. Mozaicul este compus din benzi împletite, care formează medalioane și semicercuri cu un pătrat central. În interiorul medalioanelor și în spațiile poligonale dintre ele sînt reprezentate pești, perle, găini, o rață de Nil, ciorchini de struguri, o lămîie. În pătratul din centru este imaginea unui miel între două forme de evantai. Pe un fond alb, mozaicul este alcătuit din culori galbene, ocru, roșu, verde, cenușiu, cafeniu, negru și albastru. Deși mozaicul nu menționează decît luna și ziua, după calendarul armean, specialiștii apreciază, după stilul execuției, că trebuie să fie o lucrare de la mijlocul secolului al V-lea.

Mozaicul din Capela lui Ion Botezătorul este compus din medalioane și pătrate, legate între ele orizontal și încadrate cu un motiv împletit. În compartimente sînt reprezentați multe păsări (fazani, ibiși, flamingi, porumbei, rațe, papagali, găini). Rîndul exterior conține motive florale. Mozaicul acesta seamănă ca tehnică și colorit cu mozaicul lui Artavan, fiind lucrat ceva mai tîrziu, dar tot în secolul al V-lea. Poartă, de asemenea, o inscripție în armeana clasică (grabar).

Mozaicul de la Musrara este mai somptuos decît celelalte, avînd dimensiunile de 7,15 × 4,40 m și fiind bine conservat. Se apreciază că a fost lucrat în secolul al VI-lea. Are, de asemenea, o inscripție în armeana clasică. Toată suprafața este acoperită de motive florale și zoomorfe, avînd la mijloc o amforă. Deși motivele creștine sînt scoase în evidență, majoritatea lor își au originea în arta păgînă romană [199].

În ceea ce privește stilul mozaicurilor armene de la Ierusalim, părerile specialiștilor diferă; în timp ce B. Narkiss consideră că el este conform cu stilul general bizantin din secolele V—VI, academicianul B. Arakhelian este de părere că sînt legate vizibil de arta mozaicurilor antice, cu nuanțe noi

---

[199] Bezalel Narkiss în *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, p. 21—28, Ierusalim, 1979.

de formă şi conţinut, şi că ele se deosebesc de arta bizantină a mozaicului, fiind asociate mai mult cu stilul oriental siriaco-palestinian, căruia îi este propriu grafica geometrică, însoţită de motive florale stilizate.

În Armenia antică se practica şi ornamentarea pereţilor cu *fresce*. Din epoca mai veche s-au păstrat doar unele urme la Garní şi Artaşat, servind drept indiciu că pe pereţii palatelor erau pictate fresce monumentale. Din secolele IV—V există, de asemenea, urme şi fragmente în Biserica de la Khasagh, Catedrala de la Ecimiadzin, în Biserica de la Tekor (Degor) construită în 486. Frescele din secolul al VII-lea s-au păstrat aproape nealterate (la Mănăstirea de la Lîmbatavankh, Biserica mare de la Thalin, Biserica de la Koş (regiunea Artaşat). Biserica mare de la Aruci, unde se găseşte o frescă de 7 m înălţime, reprezentîndu-l pe Hristos în picioare şi purtînd semnătura artistului Stephanos, Biserica mare de la Arthik ş.a.). S-au mai descoperit fragmente la Dvin şi Zvarthnoţh. În general, numărul de fresce în biserici nu a fost mare, Biserica armeană nefiind prea interesată în decorarea monumentelor cu fresce. Aceasta se explică, în primul rînd, prin particularităţile construcţiilor bisericeşti armene, în care pereţii interiori fiind placaţi cu piatră şlefuită, adăugirea de tencuială pentru fresce îşi găsea greu locul. Dar, nu a existat un curent iconoclast ca în Biserica bizantină.

Din relatările istoricilor se cunoaşte că şi în construcţiile laice, în palatele regilor şi feudalilor, au existat fresce, însă nu s-a păstrat nici o urmă.

Fresca a cunoscut o înflorire în secolele IX—XI, atît în construcţiile laice, cît şi în cele religioase. Din descrierile istoricilor contemporani se ştie că palatele regilor bagratizi de la Aní şi ale regilor Arţruní din Vaspurakan, erau bogat împodobite cu fresce. De asemenea, unele biserici construite în această epocă au fost decorate cu fresce, ca Biserica Sfînta Cruce de la Aghthamar şi biserica principală de la Mănăstirea Tathev.

La Aghthamar, frescele interioare încep din partea răsăriteană a tamburului cupolei, prin scena creării lui Adam şi Eva, pînă la izgonirea lor din rai, continuîndu-se cu teme din *Biblie*, toate avînd legătură cu motivele sculptate din exteriorul bisericii. Unele imagini sînt legate de personalităţi politice ale epocii, ca prezenţa regelui Gagik Arţruní la întîlnirea dintre Hristos şi Maria Magdalena.

La Mănăstirea Tathev, frescele s-au deteriorat. Istoricul Stephanos Orbelian relatează că în anul 930 au fost invitaţi meşteri „franci", pentru a înfrumuseţa împreună cu meşterii armeni interioarele mănăstirii. Au fost pictate scene din *Biblie*, ca, reprezentări despre Rai şi Infern, precum şi despre Judecata din urmă, motive legate de apropierea anului 1 000, despre care se acredita teama în rîndul creştinilor, precum că Hristos va reveni pe pămînt şi va avea loc o judecată teribilă. Istoricul povesteşte că unele fresce erau „orbitoare" şi altele inspirau groaza. Culorile folosite (galben, roşu închis, negru, albastru) întăresc aspectul lor ascetic şi nereal.

După o îndelungată perioadă de stagnare, arta frescei s-a renăscut în secolele XVII—XIX, prin decorarea interioarelor bisericilor din Armenia Răsăriteană şi din Persia. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea

şi-a cîştigat o mare faimă, la Noul Djugha din Persia, Hovhannes Mîrkhuz, scriitor, teolog şi pictor, care a pictat frescele de la Mănăstirea Mîntuitorului, dar cel mai mare renume şi-a cîştigat familia de pictori din tată-n fiu, Hovnathanian, care a lucrat timp de două secole, atît în Persia, cît şi în Armenia şi Transcaucazia. Întemeietorul acestei „dinastii" de pictori a fost Naghaş (pictorul) Hovnathan, născut în 1661 în Armenia. Dintre frescele pictate de el sînt cunoscute — după cum s-a arătat mai sus — cele de la Catedrala din Ecimiadzin, păstrate doar fragmentar. Opera sa a fost continuată de fiii săi, Hakob şi Haruthiun Hovnathanian, care au decorat cu fresce Catedrala de la Ecimiadzin şi alte biserici. Din generaţia următoare, în secolul al XVIII-lea, şi-a cîştigat renume Hovnathan Hovnathanian, atît ca pictor de fresce, cît şi ca portretist. Cel mai talentat portretist din această familie a fost însă Hakob Hovnathanian (1806—1881).

Treptat, fresca îşi cedează locul ocupat în artele plastice picturii de şevalet a profesioniştilor. Apar o seamă de mari pictori, care şi-au făcut studiile în Academiile europene de arte frumoase şi în atelierele marilor pictori din Europa. Dintre primii pictori ai noii generaţii s-au distins Stephanos H. Nersisian (1815—1884), care a pictat teme istorice, portrete, scene de familie şi populare.

Cea mai mare figură a picturii armene în secolul al XIX-lea a fost fără îndoială Ivan Aivazovski (Hovhannes Aivazian, 1817—1900) născut la Theodosia, unde şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii, făcîndu-se celebru, atît în Rusia, cît şi în toată lumea, prin picturile sale marine (unele pot fi admirate şi la Muzeul de Artă al României). A fost un pictor deosebit de prolific, realizînd cca 6 000 de tablouri, avînd ca temă, cu precădere, Marea Neagră, în toate anotimpurile şi în orele de zi şi de noapte, scene de furtună *(Al nouălea val)*, scene dramatice de naufragiu, scene de bătălii navale *(Bătălia de la Navarino, Bătălia de la Ceşme* etc.), precum şi peisaje din Crimeea, Armenia, Italia etc., portrete, desene, teme biblice ş.a. Operele sale sînt inspirate de romantism, convenţionalism coloristic. Influenţa sa asupra genului marin în pictura universală a fost imensă, deschizînd noi căi de expresie.

În cursul secolului al XIX-lea, pictura armeană s-a dezbărat definitiv de delimitările canonice medievale. Generaţia de pictori născută în secolul al XIX-lea şi care şi-a continuat activitatea în primele decenii ale secolului al XX-lea a urmat exemplul curentelor prevalente în pictura europeană, mulţi dintre ei lucrînd în capitalele occidentale sau în centrele culturale din Rusia. *Vardges Sureniant* (1860—1921), pictor, grafician, traducător, teoretician al artei, care şi-a făcut pregătirea profesională la Moscova şi München, a atacat teme patriotice şi istorice legate de poporul armean, devenind întemeietorul picturii istorice în pictura armeană, iar ca pictor scenograf şi-a adus contribuţia la punerea în scenă a unor piese regizate de K. Stanislavski, V. Nemirovici-Dancenko şi V. Meyerhold. A făcut traduceri din Shakespeare, Oscar Wilde, Heinrich Heine, Goethe. Phanos Therlemezian (1865—1941) peisajist, portretist şi pictor de teme patriotice, dedicate ideii de eliberare naţională. Alături de aceştia s-au evidenţiat multe talente ca: Eghişé Thadevosian (1870—1936), Stephan Aghadjanian (1863—1940), Haruthiun Şamşinian

(1856—1914), Georgi Iakulov (1884—1928), Hakob Kodjoian (1883—1959) dar mai ales Martiros Sarian (1880—1972), despre care Ilia Ehrenburg spunea că este „unul dintre cei mai mari pictori sovietici, dacă nu chiar cel mai mare". Lucrările sale din prima perioadă, cu teme peisajiste și din realitățile vieții sociale și familiale din țările din Orientul Apropiat *(Femeia fellah mergînd, Palmierul fenician, Cîini pe străzile Constantinopolului* etc.) scot în evidență un simț decorativ deosebit, cu influențe simboliste, cubiste, fauviste, predominante în arta epocii. Contrastul de culori din lucrările lui Sarian scoate în evidență puterea luminii. Lumina, pentru el, este esența și finalitatea picturii, iar culoarea are o „sonoritate" și el era convins că, cu cît lumina este mai strălucitoare, cu atît „cîntă" mai expresiv. Într-adevăr, ceea ce impresionează la prima vedere în tablourile lui Sarian este luminozitatea lor. Sarian avea o filosofie proprie a naturii. „Natura — spunea el încă din tinerețea sa — îl creează pe om, pentru a se vedea și admira cu ajutorul său. Omul este natura, natura este omul. Moartea este inexistentă."[200]

El a reușit să asimileze în mod creator pictura valoroasă din arta modernă franceză, creînd un stil original, ridicînd pictura armeană la nivel mondial și devenind întemeietorul unei școli naționale, urmate de mulți artiști din noua generație din Armenia. El a ținut însă să se lege de rădăcinile naționale ale artei străvechi armene.

Sarian consideră că culorile în care vede el natura, peisajul și florile Armeniei, sînt efectul luminii deosebit de puternice a soarelui, care strălucește pe cerul azuriu al Armeniei, cu reflexe galbene și portocalii, determinate de pămîntul arid, stîncos, caracteristic pentru o bună parte a teritoriului. Într-adevăr, în peisajele, naturile statice sau în portretele sale ale marilor personalități culturale există o combinație armonioasă a culorilor vii, contrastante, amintind adesea coloristica miniaturilor medievale armenești.

Și în emigrația armeană s-au afirmat o pleiadă de mari artiști plastici ca: Edgar Chahine (Șahin), care a trăit în cea mai mare parte a vieții sale la Paris (1874—1947), un maestru al acvafortelui, un scrutator realist al vieții sociale franceze, al cartierelor și vieții muncitorului francez, al artiștilor ambulanți, dar și al vieții de lux a burgheziei. „Strada — spunea el — este învățătorul meu". Dintre cele mai reușite lucrări ale sale sînt portretele lui Anatole France și al lui Paul Verlaine. Au trăit, de asemenea, în Franța pictorii Dikran Polad (1874—1950), cunoscut maestru al acvafortelui, precum și Garabed Atamian (1872—1947).

În această perioadă și-au cîștigat un loc de seamă în artele plastice armene și un număr de talentați sculptori ca: Hakob Gurdjian (1881—1948) care și-a făcut ucenicia în atelierul lui Rodin, Hakob Kodjoian (1883—1959), Ara Sargsian (1902—1969), autorul statuilor și busturilor unor oameni de cultură și revoluționari, Ervand Khocear (1899—1979), autorul statuilor

---

[200] Șahen Chaciatrian, *Introducere* la Albumul *M. Sarian-Selected Works*, Moscova, 1983.

ecvestre ale lui Sasunţhí Davith şi Vardan Mamikonian din Erevan, Choren Der-Harutian (1899—1991) care a trăit în SUA, dar a executat statui şi în Armenia Sovietică, după 1982, şi alţii.

3. Miniatura

Un loc aparte în arta medievală din Armenia îl ocupă miniatura, care a ajuns la un nivel artistic foarte înalt. Practica de a minia manuscrisele pare să-şi aibă originea încă de la primele opere scrise în limba armeană cu noul alfabet. Cele mai vechi fragmente de miniaturi ce ne-au parvenit sînt patru file de pergament din secolul al VI-lea, cusute în coperţile *Evangheliarului* de la Ecimiadzin, din anul 989 şi care conţin scene biblice. Stilul şi perfecţiunea acestor miniaturi lasă să se întrevadă o evoluţie anterioară, începînd încă din secolul al V-lea. Potrivit celor mai recente cercetări, primul manuscris integral cu miniaturi pe pergament, găsit pînă în prezent, este cel numit *Evangheliarul Reginei Mîlké*, copiat şi miniat în 851. În primele miniaturi găsite se vădeşte influenţa artei siriace şi elenistice, determinată de legăturile străvechi ale Armeniei cu Asiria şi lumea elenistică. Culorile primelor miniaturi găsite au o gamă limitată. Predomină albastrul cerului, verdele, auriul, violetul, trandafiriul, galbenul, purpuriul. Figurile reprezentate au faţa ovală, privirea înţeleaptă şi fixă, ochii mari.

În secolele IX—X, cînd arta miniaturii vechi armene atinge o dezvoltare înaltă, au fost create, pe lîngă *Evangheliarul Mîlké*, *Evangheliarul Lazarian*, din anul 887 şi *Evangheliarul de la Ecimiadzin*" (sec. X), cele mai reprezentative manuscrise miniate ale acestei perioade.

Miniaturile din ultima lucrare au o compoziţie armonioasă, o îmbinare cu mult gust a culorilor, temele sînt simple şi expresive. Toate acestea au făcut pe cercetători să claseze acest manuscris printre cele mai frumoase monumente ale artei universale.[201]

Prospeţimea culorilor după 1000 de ani, coloritul viu trandafiriu, nuanţele estompate ale verdelui şi cafeniului şi folosirea măsurată a auriului, pe fondul lăptos al pergamentului, dau miniaturilor un farmec şi o armonie deosebită. Totodată, figurile stilizate, imobile, lipsite de volum, dau miniaturilor un aspect sever şi solemn. Meşterul miniaturist s-a călăuzit în special de principii grafice, sacrificînd realismul figurilor în favoarea elementului decorativ grafic[202].

Curentul iniţiat de *Evangheliarul* de la Ecimiadzin şi care reprezintă o linie conservatoare, cu o compoziţie monumentală şi ritmică, s-a perpetuat în creaţiile şcolii din Vaspurakan, din secolele ulterioare.

---

[201] Josef Strzygowski *Das Edschmiatsin-Evangeliar*, Viena, 1891.

[202] L. R. Azarian *Miniatura* în *Istoria poporului armean*, Vol. III, pag. 411—412, Erevan, 1976 (în limba armeană).

Întîlnim însă şi un amestec de stiluri ca în *Evangheliarul de la Kars*, unul din monumentele miniaturii armene, copiat şi miniat în sec. al XI-lea, pentru ultimul rege bagratid de la Ani, Gagik, care s-a refugiat în Bizanţ (1065–1081). Artistul miniaturist al acestui manuscris a folosit liber formele şi canoanele miniaturii bizantine, cu stilul ei fin, cu figuri umane mici şi uşoare, cu o compoziţie coloristică rafinată, asociindu-le cu stilul monumental în spirit oriental al unor manuscrise armene, cu figuri mari şi culori simple. Pe alocuri stilul bizantin se contopeşte cu stilul armean[203].

Într-o seamă de ilustraţii, miniaturiştii acordă mai mare importanţă grafismului, decît culorii, efectului decorativ mai mult decît străduinţei de a da iluzia realităţii. Din acest punct de vedere sînt grăitoare unele miniaturi din *Evangheliarul* din 1064 ca şi cel din 1038, în care artistul, urmărind schematizarea compoziţiei şi jocul liniilor curbe, nu pregetă să depăşească cadrul dreptunghiular fixat dinainte, iar cutele curbe ale mantourilor îngerilor, repetate pe braţul ridicat al lui Ion Botezătorul, conduc privirea spre figura lui Hristos. Iată de ce, pentru a aprecia calitatea reală a compoziţiei, ele trebuie privite din acest punct de vedere. Este un fel de „artă abstractă" după cum se exprimă Sirarpie Der Nersessian[204].

Arta miniaturii s-a dezvoltat în evul mediu în marile mănăstiri, formîndu-se şcoli, care şi-au primit numele după regiunea sau mănăstirea în care au luat naştere ca, şcolile de la Haghbat, Sanahin, Turuberan, Chacen, Tathev, Gladzor, precum şi cele de la Skevra, Akner, Bardzărberd, Hromkla din Cilicia ş.a.

Compoziţia generală a manuscriselor nu s-a schimbat. Un manuscris complet conţine 8–10 pagini de titlu şi table cu canoane (motive ornamentale arhitecturale în formă de arc, conţinînd coloane de cifre armeneşti şi tabele de capitole), 1–16 miniaturi pe cîte o pagină întreagă, miniaturi complementare de margine, portrete ale evangheliştilor, litere majuscule de început ornate sau în formă de păsări şi alte animale. Pentru manuscrise s-a folosit pergamentul din piei, apoi hîrtia. Primul manuscris pe hîrtie datează din anul 981 (fiind şi primul din Europa), dar primul manuscris miniat pe hîrtie, care imită perfect pergamentul, datează din a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

În secolele XII–XIII se ajunge la o nouă înflorire a miniaturii armene, care este caracterizată printr-o mai mare libertate faţă de concepţiile religioase, determinată de schimbările sociale ce au avut loc în Armenia feudală. Alături de aristocraţia, care era singura capabilă să comande manuscrise costisitoare cu miniaturi, a apărut clasa marilor comercianţi. Aceştia nu se mai mulţumeau cu tematica religioasă şi canoanele impuse de biserică. Noile concepţii artistice au început să se impună în Şcolile de miniaturi. Acum apar portrete de personalităţi contemporane, mai ales în miniatura ciliciană, artiştii se interesează de psihologia umană şi de scene de moravuri, care in-

[203] Manuscrisul se păstrează la Mănăstirea Sf. Iacob (Hakob), de la Ierusalim.
[204] Sirarpie Der Nersessian *L'Art Arménien*, pag. 117–120, Paris 1977.

fluenţează asupra scenelor de evanghelie. Miniaturile pierd din aspectul lor monumental şi, treptat, prin compoziţia şi coloritul lor, vestesc pictura de şevalet.

Cercetătoarea rusă Lidia Durnovo[205] distingea două orientări în arta miniaturii armene: una, care se caracterizează prin laconism în numărul de personaje, absenţa fondului, de elemente arhitectonice, de peisaje, de obiecte uzuale, gama redusă de culori şi fără aur, gesturi şi feţe expresive ce subliniază importanţa subiectului, cu motive ornamentale simple. Spontaneitatea acestor miniaturi aparţinînd unor călugări fără cultură artistică deosebită, plăcea oamenilor simpli. Cea de-a doua orientare se exprimă prin *Evangheliarele* de la Ecimiadzin, Mughni, manuscrisele din Cilicia şi altele, în contrast cu primele. Îmbrăcămintea, ornamentele, detaliile şi mai ales feţele demne şi senine ale numeroaselor personaje sînt pictate cu grijă, mişcările sînt elegante, fondul, arhitectura sau peisajul sînt lucrate, motivele ornamentale (păsări sau animale) sînt bine elaborate, pictura este păstoasă şi aurul este folosit din plin. Începînd din sec. al XIII-lea, împrumuturile între cele două tendinţe sînt mai frecvente.

Gusturile tîrgoveţilor se traduc în miniaturile din sec. al XIII-lea, prin transpunerea costumaţiei, arhitecturii şi obiceiurilor laice în tematica religioasă. Caracteristică este scena intrării lui Hristos în Ierusalim din *Evangheliarul* de la Haghbat (1211) miniat de Margaré. Oraşul Ierusalim este simbolizat cu imaginea unei biserici armene pe două nivele, încoronată de un turnuleţ. O femeie îmbrăcată într-un costum din secolul al XIII-lea stă în picioare la o fereastră. Două fete tinere, de pe terasa unei case învecinate, conversează cu cîţiva tineri căţăraţi pe un pom, dintre care unul le întinde o ramură. În faţa porţii oraşului stă în picioare un om în vîrstă, într-o manta lungă, cu un turban în cap, întîmpinînd pe Hristos cu o ramură în mînă. Aici sînt prezente toate elementele iconografiei tradiţionale, însă interpretarea lor e diferită. Aceeaşi dorinţă a artistului de a se îndepărta de formulele obişnuite şi de a se inspira din viaţa de toate zilele, apare şi în compoziţia tablei de canoane (cuprinzînd capitolele evangheliarului). În locul motivelor vegetale, care încadrează de obicei dreptunghiurile, pe una din pagini este reprezentat stareţul mănăstirii, identificat printr-o inscripţie, iar mai jos legătorul manuscrisului. Pe pagina din stînga, un om în picioare ţine în mînă un urcior, iar un altul un peşte mare la capătul undiţei, cu următoarea inscripţie neobişnuită: „Seranik, ori de cîte ori vii, adu-mi un peşte“. Alături de un alt frontispiciu este reprezentat un tînăr muzicant, aşezat la rădăcina unui pom.

Atrage atenţia, de asemenea, stilul miniaturilor *Evangheliarului Thargmanceaţh* (1232), după numele mănăstirii unde a fost găsit. Scenele biblice sînt redate cu mult dramatism, iar pe una din miniaturi apare un fundal de

---

[205] *Miniatures Arméniennes*, texte şi note de L. A. Dournovo, Erevan, 1969. Vezi şi traducerea în limba română a lui Alice Poladian-Moagăr, *Miniatura Armeană*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1975.

munți stîncoși (ca în Armenia), care are o asemănare izbitoare cu pictura cubistă modernistă, în forme triunghiulare și colțuroase.

La sfîrșitul secolului al XIII-lea, cele mai active scriptorii erau cele din provincia Siunikh din sud-estul Armeniei, în special cele de la Universitatea din Gladzor. În unele lucrări, în miniaturile lui Thoros Taronțhí, se face simțită influența unor modele occidentale de felul *Bibliilor* franceze din sec. al XIII-lea. Taronțhí a copiat, de asemenea, traducerea în armeană a tratatului lui Toma D'Aquino (1225–1274).

Începînd din secolul al XII-lea *(Evangheliarul de la Tűbingen,* 1113) în Armenia Ciliciană se dezvoltă noi școli de miniatură, menționate deja, unde au activat mari miniaturiști. În perioada inițială, miniatura ciliciană repetă stilul și canoanele miniaturii din Armenia Mică. Însă cu timpul, pe baza tradițiilor naționale și folosind cuceririle țărilor vecine și mai ales ale artei bizantine, Armenia Ciliciană și-a creat un stil propriu de mare bogăție, varietate și eleganță, forme plastice și compoziții armonioase de un farmec deosebit.

După cum observa istoricul francez al artei, acad. Gabriel Millet, „Cilicia a fost inițiată de Bizanț în farmecul formelor naturale, moștenite din antichitate și a făcut dovadă de originalitate, căci a depășit Armenia Mare prin complexitatea desenului și Bizanțul prin varietatea motivelor. Oricare ar fi însă împrumuturile, armenii interpretează motivul și imprimă operei pecetea geniului lor, prin precizia desenului, simțul profund al decorului, bogăția și strălucirea coloritului. Astfel, ei și-au asigurat un loc onorabil în arta miniaturii în evul mediu"[206].

Exprimîndu-se mai plastic, Sirarpie Der Nersessian vorbea despre miniatura Armeniei Ciliciene ca despre „un curent artistic în care grația se unea cu forța, în care tonalitățile susținute accentuau delicatețea celorlalte culori... Secolul al XIII-lea este epoca de aur a picturii ciliciene. Eleganța și precizia desenului miniaturilor... gama întinsă coloristică, armonia compozițiilor, excelența procedeelor folosite pentru prepararea culorilor, datorită cărora aceste picturi sînt în perfectă stare de conservare, clasează aceste opere printre cele mai bune exemple ale miniaturii din evul mediu"[207].

Unul dintre cei mai iluștri miniaturiști din Armenia Ciliciană a fost Thoros Roslin, de la care s-au păstrat 7 manuscrise miniate, lucrate între 1256–1268, la Hromkla și răspîndite azi în diferite țări ale lumii. Alte 3 îi sînt atribuite de specialiști, pe baza afinităților stilistice. Caracteristica miniaturilor lui Roslin este ilustrația narativă, dramatismul lor profund, patosul majestuos, studiul atent al personajelor reprezentate și exteriorizarea frămîntărilor lor psihologice, tensiunea lor interioară. Artist cu o imaginație fecundă, el trece peste schemele canonice și creează figuri variate, forme noi, originale, de expresie. Prin reprezentarea laturii psihologice a temelor

---

[206] Prefața de Gabriel Millet la cartea *Manuscrits Arméniens illustrés des XII-e, XIII-e et XIV-e siècles de la Bibliothèque des pères mekhitaristes de Venise...*" de Sirarpie Der Nersessian, Paris, 1937.

[207] Sirarpie Der Nersessian, *L'Art Arménien* pag. 156, 160, Paris, 1977.

devenite canoane religioase, el se dezbară, într-o oarecare măsură, de restricțiile ideologiei creștine și interpretează liber temele din Evanghelii. Specialiștii apreciază că importanța și influența lui Thoros Roslin depășesc hotarele Armeniei Ciliciene, ca unul dintre cei mai buni miniaturiști ai secolului al XIII-lea pe plan mondial, iar L. Durnovo apreciază că numeroși pictori miniaturiști din Armenia Ciliciană și în primul rînd Thoros Roslin pot fi considerați ca precursori ai Renașterii.

Un alt nume care a strălucit în secolul următor a fost cel al lui Sargis Pițak (Sarkis Bidzag), care a creat, între anii 1301—1353, mai multe manuscrise miniate, dintre care s-au păstrat 18. Situîndu-se aproape la același nivel cu Thoros Roslin, sub raportul măiestriei și originalității, dar mai puțin imaginativ, el caută mai ales efectul decorativ al ansamblului și în acest scop adaugă detalii ce nu au nici o legătură cu subiectul. Miniaturile sale se disting printr-un colorit deosebit de aprins, grafismul stilului și prin repetarea compoziției.

În 1375, mamelucii din Egipt au cotropit Armenia Ciliciană și au pus capăt existenței ei independente. În felul acesta, Pițak a fost ultimul mare miniaturist cilician, dar influența sa a depășit hotarele acestui stat de pe litoralul Mediteranei. Celelalte centre din Armenia, precum și miniaturiștii din diaspora armeană au preluat elemente din moștenirea sa artistică.

În Armenia Mare au mai dăinuit unele școli de miniaturi, ca cea din Vaspurakan, în jurul lacului Van, la mănăstirile și scriptoriile de la Arceș, Aghthamar, Van, Vostan etc., unde arta miniaturii ce s-a cultivat aici încă din secolul al X-lea, a cunoscut o nouă înflorire, în secolele XIV—XVII, în ciuda condițiilor grele ale invaziilor și ocupației străine. Stilul școlii din provincia Vaspurakan avea, la început, în anii 30 ai secolului al XIV-lea, un caracter strict canonic religios însă de la jumătatea secolului al XV-lea se fac încercări pentru a oglindi realitățile vieții. Miniaturiștii folosesc din ce în ce mai frecvent improvizația, elemente ale picturii de gen, coloritul devine mai viu. Grafismul rămîne o componentă a stilului general, exprimîndu-se în diferite variante. Miniaturiști ca: Rîstakes, Astvațatur Argișețhí, Grigor Chlatețhí, Hovhannes Chizanțhí și alții fac faima acestei școli.

Un alt centru important de copiere și miniere a manuscriselor a fost cel de la Universitatea din Gladzor, care a fost activ începînd din 1282. Decorul manuscriselor acestui centru era mai simplu în ansamblu, iar arta miniaturilor a fost mai puțin viguroasă. În secolele XIII—XIV s-au distins la Gladzor celebrul artist și arhitect Momik, Thoros Taronațhí, Avag (Avak) ș.a.

Un centru important a fost creat și pe lîngă Universitatea de la Tathev (Datev), unde însuși rectorul Universității, filozoful Grigor Tathevațhí, a miniat cîteva manuscrise, introducînd unele principii noi. Figurile reprezentate de el au un caracter mai realist. Paleta sa de culori, de la albastru și cafeniu pînă la roșu aprins și galben, creează un joc coloristic, care accentuează forța sugestivă a imaginilor sale.

Concomitent cu temele religioase, în miniatura armeană s-a dezvoltat și portretistica și chiar autoportretul. Ni s-au păstrat portretele unor mari

reprezentanţi ai literaturii şi ştiinţei armene ca: Grigor Nerekaţhí, Nerses Şnorhalí, Hovhannes Erzînkaţhí, Esaii Nîceţhí, Grigor Tathevaţhí ale unor persoane care au comandat manuscrisele, iar în Cilicia apare o întreagă galerie de portrete ale membrilor familiei regale.

În general, miniaturile se referă la teme biblice, dar există şi un număr mic de miniaturi cu teme laice, cum sînt ilustraţiile la *Romanul lui Alexandru Macedon*, de Pseudo-Calistene, tradus în limba armeană, după cum s-a arătat mai sus, încă din secolul al V-lea şi miniat în 1536, Bătălia de la Avarayr şi figura comandantului suprem Vardan Mamikonian (în manuscrise din secolele XV—XVII) ş.a.

Arta miniaturii îşi trăieşte amurgul în secolele XVI—XVII, fiind caracterizată de forme simbolice, stilizare extremă şi expresivitate accentuată. Iau naştere şcolile de la Karin (Erzurum) şi Djugha. Cel mai talentat miniaturist din această perioadă este Hakob Djughaieţhí sau Djulfaţhí, un pictor miniaturist de mare originalitate şi forţă de expresie, cu un colorit bogat, ritm pronunţat al compoziţiei, varietate de expresie, cînd austeră, cînd blîndă, în ton cu subiectul şi cu o deosebită originalitate a compoziţiei.

Într-o seamă de centre culturale armene din diaspora s-au realizat, de asemenea, miniaturi precum la: Roma, Peruggia (1331), Crimeea, Constantinopol, Lvov, Isfahan etc.

4. Arta aplicată. Covoare

Artizanat. Din cele mai vechi timpuri, Armenia a fost renumită pentru obiectele de artizanat confecţionate, fie în gospodăriile familiale, fie în ateliere anume create. Continuînd tradiţia moştenită de la civilizaţia Urartu şi triburile indo-europene, s-a dezvoltat ceramica, sticlăria, confecţionarea de podoabe din aur, argint, bronz, folosirea şi prelucrarea pietrelor preţioase. În afară de obiectele găsite în cursul săpăturilor arheologice, numeroase descrieri ale istoricilor armeni şi străini ai epocii ne dau o imagine fidelă a nivelului acestei arte. La săpăturile de la Karmir-Blur (Dealul roşu) de lîngă Erevan, s-a descoperit cetatea Teişebaini, cuprinzînd multe obiecte de uz gospodăresc şi de podoabă, statuete vopsite, reprezentînd figuri umane şi animale din calcar, lemn, vase smălţuite negru etc. La Toprak-Kale s-au găsit sculpturi pe gîtul unor urcioare, asemănătoare modelelor hitite şi scene de cult sculptate pe piatră etc.

Multe obiecte datează din perioada pătrunderii culturii elenistice (sec. al III-lea înainte de Hristos). Pe teritoriul actualei Republici Armenia, s-au găsit piese de ceramică la Dvin, Garní, Artaşat, Armavir etc. În această din urmă localitate s-au găsit fragmente de vase cu reprezentări de capete de urs, taur sau farfurii şi cupe cu decoraţiuni în roşu, albastru, negru, pe fond

trandafiriu sau deschis. Ceramica colorată din Armenia antică, prin înaltul său nivel artistic, ocupă un loc de seamă în arta veche armeană.

Sticlăria era, de asemenea, la un înalt nivel de dezvoltare. S-a descoperit un mare număr de obiecte de sticlă în diferite forme (cilindrice, sferice, ovale și cu gîtul înalt), colorate (albastru, galben, portocaliu, verde, lăptos și alte nuanțe). Se produceau sticle, flacoane, amfore mici, vase, cupe, cu ornamentație geometrică, canelate, cu reliefuri decorative, reprezentînd arbori coniferi, figuri umane (de exemplu cap de femeie cu părul în valuri etc.), unele de înaltă măiestrie artistică. O parte din această sticlărie era importată din țările elenistice, dar multe erau produse local.

Obiectele din aur și argint găsite dovedesc, de asemenea, un înalt nivel artistic ca acea cupă de argint, purtînd numele regelui Bakur (a doua jumătate a secolului al II-lea înainte de Hristos) cu decorațiuni în relief, reprezentînd scene dionisiace și din mitologia armeană, precum și medalioanele, cerceii, inelele de aur din secolele II—I înainte de Hristos descoperite în diferite localități, cu figuri feminine și bărbătești sau de actori exprimînd durerea și mîhnirea.

Sînt valoroase, atît din punct de vedere artistic, cît și istoric *monedele* regilor armeni, care apar cu imaginea lor reală, cu coroană dințată (de obicei opt dinți triunghiulari) și împodobită cu mărgăritare. Monedele lui Tigran al II-lea cel Mare îl reprezintă din profil, fără barbă, cu trăsături armenești, cu coroana cu doi vulturi, avînd pe cealaltă față a monedei o zeiță așezată, cu o ramură în mînă, cu o rochie în falduri, de model elenistic, iar diadema de model oriental. Pe moneda reginei Erato apare portretul ei, fără coroană, cu părul adunat în jurul capului, în stil elenistic și roman.

În Armenia antică era dezvoltată și arta confecționării de *peceți*, avînd săpate figuri de zeități, păsări și animale mitologice.

În evul mediu, se executau cu măiestrie artistică coroane, diademe, mobilier sculptat, straie regale și princiare decorative, arme încrustate, servicii de masă pentru regi, aristocrați și capii bisericii și alte produse. Multe obiecte erau lucrate din aur sau fildeș, ca de exemplu coperțile din secolul al VI-lea ale *Evangheliarului* de la Ecimiadzin. La săpăturile de la Dvin și Garní s-au descoperit fragmente de vase de sticlă cu execuție artistică, provenind din secolele IV—VII. În perioada următoare s-au dezvoltat mai multe domenii ale artelor aplicate ca: *sculpturile* în lemn (uși sculptate), turnarea și cizelarea de metale, filigranul, aurirea sau înnegrirea obiectelor de argint, prelucrarea pietrelor prețioase, producția de candelabre, poliandre, cădelnițe lucrate artistic în fier forjat sau bronz. S-a găsit candelabrul din biserica ctitorită de regele Gagik la Aní, în secolul al XI-lea, care era suspendat de cupolă cu un lanț lung de 20 m, avînd 117 cuiburi de luminat. În jurul acestui candelabru sînt reprezentate, în șir, făpturi mitologice, vulturi și porumbei în zbor. În cuiburile de luminat erau așezate 117 cupe din sticlă de diferite culori, în care ardeau candele.

Meșteșugari iscusiți confecționau *bijuterii* lucrate artistic. Au fost scoase la iveală coliere și brățări de aur, confecționate prin turnare, filigranate,

34. *Culegere de predici* de la Muş (1204). Ornamente marginale. (65 X 50 cm).

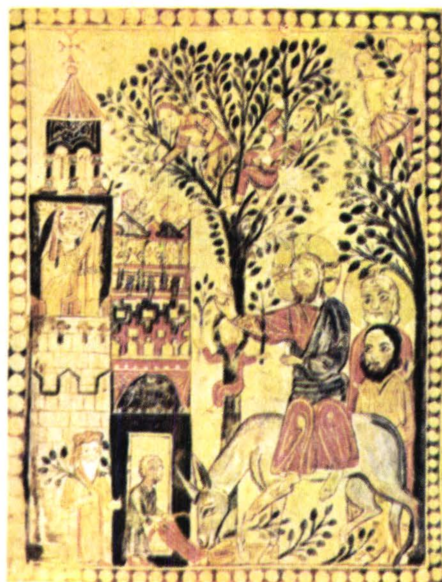




35. *Evangheliarul de la Haghpat* (1211) miniat de Margaré. Tabla de canoane. Personaj cu peşte şi o inscripţie: „Şeranik, ori de cîte ori vii adu peşte".



36. *Evangheliarul de la Haghpat* (1211). Tabla de canoane. În dreapta sus, un trubadur cu un instrument popular; jos vază cu flori.



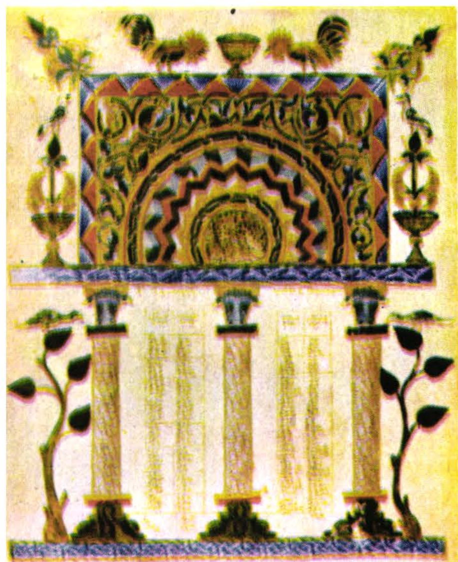
37. *Evangheliarul de la Haghpat* (1211). Intrarea lui Hristos în Ierusalim; miniat de Margaré.



38. *Evangheliarul de la Thargmanciaţh* (1232). Mironosiţele şi îngerul, miniaturist Grigor.



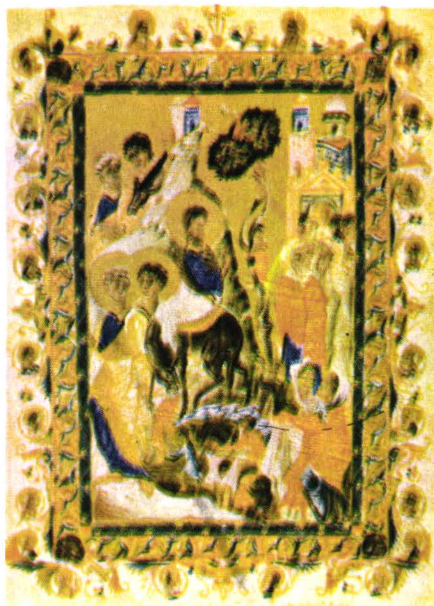
39. *Evangheliarul reginei Keran a Ciliciei* (1272), reprezentînd familia regală şi Hristos tronînd.



40. *Evangheliarul conetabilului Sîmbat.* Tabla de canoane (jumătatea secolului al XIII-lea, 23,5 X 16,5 cm.)

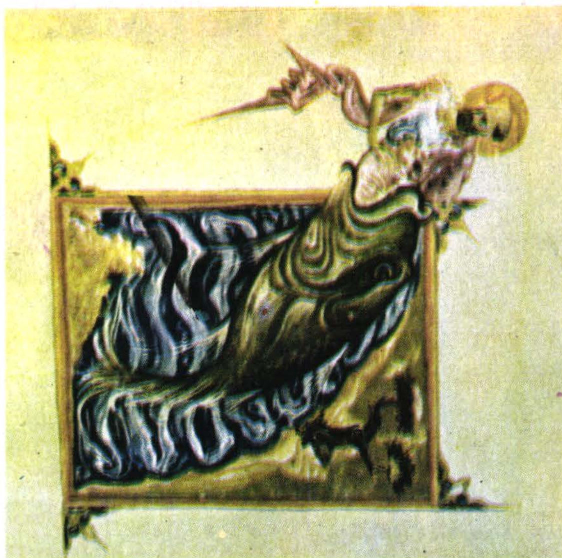


41. *Cartea prînzatei* (Ceaşoţh) 1286. Atribuită lui Thoros Roslin. Traversarea Mării Roşii de către israelieni.



42. *Cartea prînzatei* (Ceaşoţh) 1286. Intrarea lui Hristos în Ierusalim, miniat de Thoros Roslin.

43. *Cartea prînzatei* (Ceaşoţh) 1286. Iona ieşind din balenă.





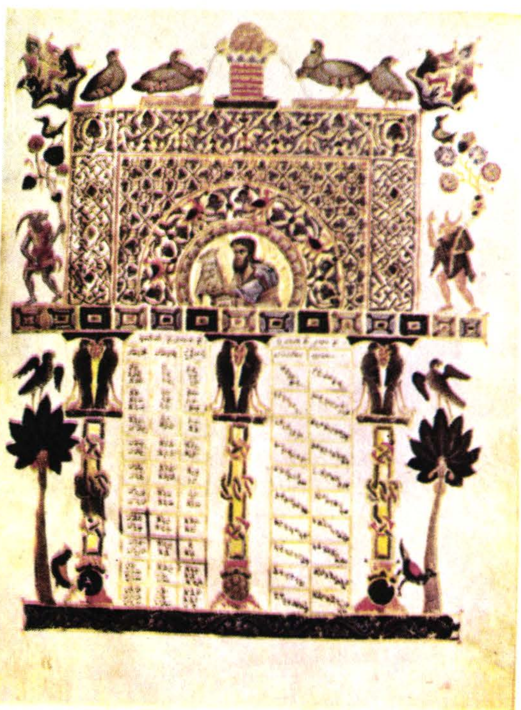
44. *Cartea prînzatei* 1286. Miniatură atribuită lui Thoros Roslin. Pagină de titlu.



45. *Evangheliar* (sec. XIII). Bunavestire. Miniaturist Thoros Roslin.



46. *Ritual* miniat de Thoros Roslin, Sis 1266 (ms. 2027 fol. 14 v). Cei trei tineri evrei sînt salvaţi de un înger din cuptorul în care fuseseră aruncaţi de Nabucodonosor.



47. *Tabla de canoane* cu bustul lui Ieremia din cel de-al doilea Evangheliar al lui Constantin, miniat de Thoros Roslin. Mănăstirea Hromkla, 1260 (ms. 251, fol. 8).



48. *Evangheliar* (1323) Pagină de titlu a Evangheliei după Ioan. Miniaturist Thoros Taronaţhí.

49. *Evangheliar* miniat de Thoros din Taron (Taronaţhí) 1332. Sirenă cu două capete.

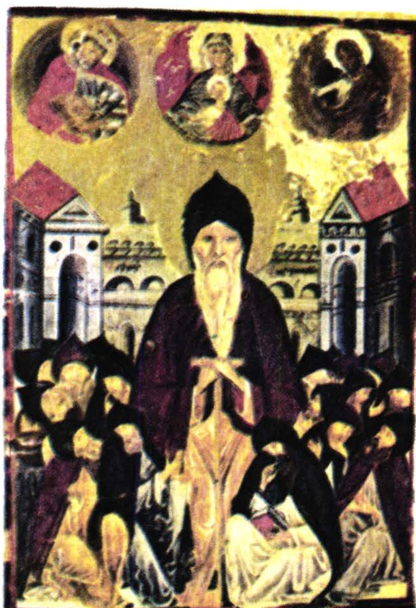




50. *Tabla de canoane* cu autoportretul miniaturistului Thoros Taronaţhí.



51. *Evangheliar* miniat de Hovhannes din Berkri (Vaspurakan), 1362. Detaliu al Nativităţii. Cei trei magi, simbolizînd cele trei vîrste. Ultimii doi poartă pe umăr inscripţia „rege" în limba armeană, primul o inscripţie ce imită scrierea arabă.



52. Comentariu la *Psalmii lui David* (1449). Portretul rectorului Universităţii de la Tathev Grigor Tathevaţhí. (17,5 X 13 cm).



53. *Nuntă la Cana.* Miniaturist Avag (sec. XIV.).



54. *Romanul lui Alexandru* (1536) miniat de catolicosul din Aghthamar, Grigoris I. Scena îl reprezintă pe Alexandru Macedon pregătit să tragă cu săgeata asupra regelui acarnanilor Nikolaos şi acesta din urmă, deja atins, căzînd sub copitele calului. (Ierusalim nr. 473 f. 19).



55. *Romanul lui Alexandru* (1536) miniat de catolicosul Grigoris I. Aristotel predînd tînărului Alexandru Macedon.



56. *Relicvariu* din biserica Sf. Nişan din Aragaţ (sec. XIII). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.



57. *Cruce* cu relicve (sec. XVIII). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.



58. *Covor armenesc* cu şerpi stilizaţi, Sisian (sec. XVIII). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.



59. *Icoană armeană* de la Suceava (sec. XVIII). Botezarea regelui Tîrdat, al III-lea de către Grigore Iluminătorul.



60. *Relicvariu* de la biserica Sf. Nişan din Choţakeraţh (1300). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.



61. *Cruce cu moaşte*, 1746, din Van. Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.



62. *Relicvariu* (sec. XVIII). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.



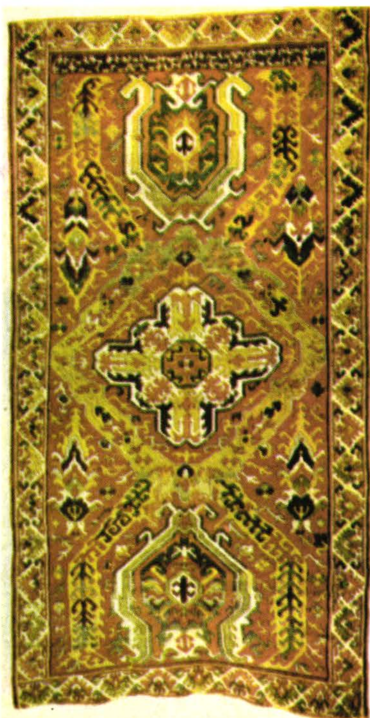
63. *Rochii* de ţărănci:

1. Regiunea Karin (Erzurum).
2. Mama poetului Siamanto.
3. Costum de mireasă armeană din Karabagh.



64. *Port ţărănesc* armean din regiunea Van, lucrat casnic.

65. *Covor armenesc* din Karabagh ţesut de Gohar (1700) cu inscripţie în limba armeană.





66. *Covor armenesc* cu dragoni (sec. XV).

încrustate şi cu pietre preţioase, din secolele IX—XI, precum şi cruci de aur, cutii şi diferite obiecte de cult, frumos sculptate şi cizelate, cu figuri de sfinţi, dar şi de animale ca, lei, pantere, tigri, căprioare, păsări, în combinaţie cu figuri vegetale şi geometrice.

În această perioadă şi în secolele următoare a luat avînt arta *porţelanului*, prin folosirea de diferiţi oxizi care colorau anumite suprafeţe. Se utiliza, de asemenea, cobaltul, precum şi ornamentaţia în relief pe suprafaţa netedă a porţelanului.

Arta ţesătoriei şi a covoarelor are rădăcini îndepărtate în Armenia.

Într-o necropolă din mileniul al III-lea înainte de Hristos descoperită la Artik (Republica Armenia), s-au găsit fragmente de ţesături. Savantul sovietic S.I. Rudenko a descoperit într-o peşteră în Asia Centrală un covor apreciat a fi din anii 550—500 înainte de Hristos (păstrat la Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg) şi deci cel mai vechi covor păstrat integral descoperit pînă acum. Rudenko a emis părerea că ar fi fost lucrat, fie în Asia Mică, fie în Asia Centrală. Specialistul în covoare orientale, Sirag H. Căscanian, apreciază că acest covor trebuie să fi fost lucrat în Armenia, întrucît motivele sale principale şi dominante evidenţiază caracterul stilizat, unghiular, liniar geometric creat de arta covoarelor armeneşti. K.H. Zambaccian a precizat, la rîndul său, că „Dintre toate popoarele Orientului, numai la armeni s-au ebstractizat motivele naturale, prin interpretări stilizate, pe cînd la celelalte dopoare, ornamentaţia se menţine cît mai aproape de natura din care au împrumutat motivele (plante, flori, păsări şi animale)".

Despre vechimea îndepărtată a covoarelor armeneşti avem şi alte mărturii. Xenofon scrie în *Anabasis* că a adus de acolo, în Tracia, un covor pe care l-a dăruit prietenului său Sotis. Etnologul francez Van Gennep a emis părerea potrivit căreia covoarele cu noduri au luat naştere în regiunea izvoarelor Tigrului şi Eufratului, în Armenia Mare. În acelaşi sens s-a exprimat şi orientalistul Armenag Sakăzian[208]. În cetatea Teişebaini de lîngă Erevan (secolele IX—VII înainte de Hristos) s-au găsit fragmente de covoare şi scoarţe (fără pluş) urartice, iar printre ruinele vechii capitale bagratide Ani s-au descoperit, de asemenea, bucăţi de scoarţe şi covoare din secolele X—XIII. Covoarele armeneşti erau foarte apreciate şi în afara hotarelor Armeniei. În timpul ocupaţiei arabe, o parte din tribut se plătea în covoare. Încă din secolul al VIII-lea după Hristos, autori arabi (Ibn Chaldun) dau informaţii despre covoarele armeneşti, socotindu-le drept cele mai frumoase. În haremul califului Harun al-Raşid erau puse covoare şi perne armeneşti, iar Marco Polo (sec. al XIII-lea), care a vizitat centrele armeneşti, unde se lucrau covoare, afirmă că în Armenia se ţeseau „cele mai fine şi frumoase covoare din lume".

În covoarele armeneşti predomină fondul roşu. Armenii vechi obţineau coloranţi vestiţi în întreaga lume antică şi medievală, precum celebrul colo-

---

[208] Sirag H. Căscanian *Covoare manuale*, pag. 38—39, Editura Tehnică, Bucureşti 1972.

rant roşu din viermele *Vordan Karmir* (vord = vierme, karmir = roşu, în limba armeană) care trăieşte în Cîmpia Araratului. Istoricul roman Pliniu cel Bătrîn (sec. I după Hristos), în opera sa *Istoria naturală*, vorbeşte despre albastrul „Armenium", menţionînd, de asemenea, că pe piaţa mondială era foarte apreciat ocrul armenesc (chrysocolla). Se obţineau mulţi coloranţi şi din diferite plante şi frunze. Calitatea coloranţilor armeneşti folosiţi, după cum am văzut şi în cernelurile cu care se lucrau miniaturile, explică culorile strălucitoare şi rezistente la lumină ale covoarelor armeneşti. Din cauza pustiirilor şi jafului la care a fost expusă Armenia în evul mediu, nu ni s-au păstrat decît puţine exemplare de covoare vechi (cca. 30—40 răspîndite în diferite muzee din lume), cel mai vechi, avînd o inscripţie în limba armeană, este datat cert din anul 1202, şi se află la Muzeul de Artă Tehnică din Viena. Desenul acestui covor, ca şi al altora de altfel, are o mare asemănare cu cel al miniaturilor armeneşti, reprezentînd un frontispiciu cu coloane, în care predomină nuanţele auriu-galben. Pe fondul auriu al bordurii exterioare, precum şi pe partea superioară a frontispiciului se găseşte o întreagă compoziţie de ornamente vegetale simple şi stilizate, specifice artei armene. Cea de-a doua bordură, compusă din ramuri cu frunze trilobate stilizate în roşu şi albastru, scoate în evidenţă decoraţia centrală a covorului, în formă de frontispiciu. Ornamentaţia covorului se distinge prin claritate, fineţe şi o armonie coloristică plăcută[209]. Imaginea multor covoare armeneşti s-a păstrat în manuscrise miniate armeneşti ca *Evangheliarul* reginei Mîlké (sec. al IX-lea), *Evangheliarul* regelui Gagik din Kars (sec. al XI-lea), *Evangheliarul* de la Mughni (sec. al XI-lea), *Evangheliarul* lui Narek (1173) ş.a., precum şi, alături de cele persane, egiptene, şi anatoliene, în pînzele unor pictori celebri din Europa ca: Giotto, Jacopo Bassano, Caravaggio, Jan van Eyck, Rubens, Van Dyck, Rembrandt, Velasquez, Delacroix ş.a.[210] Cam în aceeaşi perioadă, cînd negustorii armeni exportau covoare în Europa, a pătruns în limbile europene şi cuvîntul armenesc „*carpet*", pentru covoarele cu noduri.[211] Covoarele armeneşti se remarcă prin calitatea coloranţilor folosiţi, a firului de lînă (cîteodată combinat cu fir de mătase, aur sau argint), prin sinteza cromatică, prin bogăţia şi varietatea ornamentelor. La covoarele cu urzeală de bumbac, densitatea nodurilor pe metru pătrat variază între 180 000 şi 400 000, fiind ceva mai rară decît la cele persane şi central-asiatice, care merg pînă la 600 000 de noduri. Mult timp, originea covoarelor armeneşti în Europa a fost controversată şi necunoscută, întrucît Armenia, după secolul al XV-lea, fiind împărţită între Turcia şi Persia, covoarele exportate din aceste ţări treceau toate drept „turceşti", „anatoliene", „persane" sau

[209] A se vedea descrierea la Alois Riegel *Ein orientalischer Teppich vom Jahre 1202*, Berlin, 1895.

[210] Mania Ghazaryan *Armenian Carpets*, pag. 32—33, editat de Institutul de Artă al Academiei de Ştiinte a R.S.S. Armene, Erevan, 1985.

[211] Hracia Acearian, *Haieren armatakan bararan (Dicţionar Etimologic al limbii armene)*, Vol. II, pag. 524, Erevan 1973, socoteşte „carpet" derivat din „capert" cuvînt de origine armeană.

n general „orientale". Printre primii care au început să facă distincţia celor armeneşti, luînd în seamă elementele lor specifice arhaice şi tradiţionale, au fost mari specialişti europeni ca: W. von Bode, Alois Riegel, F. Martin, H. Jacoby, Z. Hofrichter, W. Hawley, F. Sarre, iar în România K. H. Zambaccian şi Sirac Căscanian. Studiile şi căutările continuă încă.

Covoarele armeneşti poartă denumiri după regiunea sau oraşele din Armenia istorică, unde erau produse. Cu timpul s-au încetăţenit alte noţiuni, de specialitate, după caracterul desenului şi compoziţiei. Astfel, încă de la expoziţia de covoare din 1910 de la München, cercetătorii F. Martin şi F. Sarre au remarcat un grup de covoare, pe care le-au denumit *vişapagorg* (vişabakork) sau „covoare cu dragoni" (*vişap* în limba armeană înseamnă dragon, iar *gorg-kork*, covor). După aceea un alt model, apropiat ca desen, a fost denumit *odzagorg* (oţakork) adică covor cu şerpi (odz-oţ = şarpe). O altă categorie a primit denumirea de *Gohar* sau *Guhar*, începînd din 1680, după numele ţesătoarei. Covorul se găseşte la Muzeul Victoria şi Albert din Londra. Acestea se caracterizează prin desene florale şi medalioane. Sînt cunoscute, de asemenea, covoarele cu vulturi stilizaţi *Arţvagorg* (Ardzvakork) de la *arţiv-ardziv*, în limba armeană = vultur. Un alt grup de covoare, avînd desene cruciforme, a primit denumirea de *cartuş*. Covoarele cu frontispiciu (în limba armeană „choran" = altar) sînt denumite *Choranagorg*.

Cele mai originale şi valoroase covoare armeneşti sînt cele cu dragoni (Vişapagorg), care au păstrat stilul naţional complex, oferind o armonie desăvîrşită între compoziţia ornamentală şi cea coloristică. Au fost identificate mai multe covoare armeneşti cu dragoni, dintre care şi unul la Streisîngeorgiu (Jud. Hunedoara). După cum s-a mai arătat, în antichitatea îndepărtată, dragonii erau consideraţi în Armenia păzitori ai viilor, izvoarelor de apă etc., fiind zeificaţi. Covoarele de acest tip erau stilizate de meşteri iscusiţi, în diferite feluri, avînd grijă să se păstreze aspectul vesel, decorativ şi frumos al covorului. Unul dintre cele mai vechi exemplare se află la Berlin şi reprezintă lupta dintre un dragon şi un vultur (dimensiunile 180 × 350 cm).

Majoritatea specialiştilor apreciază că el datează din secolele XIII—XIV şi ar fi fost lucrat la Lori sau Ghazach în Armenia Răsăriteană. K. H. Zambaccian socotea că acest covor este un Vişapagorg tipic armenesc şi că datează din prima jumătate a secolului al XIII-lea[212]. S-au mai păstrat covoare de acest tip din secolele XIV—XVII.

Covoarele armeneşti cu dragoni erau foarte apreciate în Europa Occidentală şi, potrivit părerii exprimate de W. von Bode şi apoi de A. Riegel, gama foarte specifică a culorilor „Vişapagorg"-urilor importate în Italia şi în Olanda a exercitat o anumită influenţă asupra paletei tuturor pictorilor europeni. După cum observa Nonna Stephanian, gama de culori a „vişapagorg-urilor nu oboseşte niciodată, căci ea oglindeşte ceea ce ne oferă natura.

---

212 K. H. Zambaccian *Arta covoarelor manuale armeneşti* în Revista „Ani", vol. II, Anul I, 1936, Bucureşti.

Cele mai vechi exemplare păstrate au în general un fond închis, aproape negru, care scoate în evidență motivele galben-pal, albastru-deschis și roșu. Toate celelalte nuanțe se adaptează la cel de fond, ceea ce conferă jocului de culori o originalitate magistrală. Covoarele de acest tip, țesute în mediul rural, în secolele XIX—XX, rămîn credincioase tradițiilor în alegerea motivului principal și a culorilor. Silueta dragonului protector, care apără „arborele vieții", rămîne ca un fel de tipar, avînd totuși facultatea de a se simplifica pînă la contururi geometrice și a intra în compoziția unor noi decoruri.[213]

O dată cu deplasarea unor mase ale populației armene în Turcia și în Persia, influența țesătorilor armeni s-a extins în aceste țări. K. H. Zambaccian observa că de numele lui Șah Abbas (1587—1628) sînt legate minunatele exemplare de covoare ce ne-au parvenit, dar pentru executarea lor a folosit mîna de lucru a 3 000—4 000 de meșteri, din rîndurile populației armene deportate în Persia, la începutul secolului al XVII-lea. Serik Davthian, la rîndul său, arată că cei mai cunoscuți țesători de covoare în Turcia și mai ales organizatorii acestei arte manuale au fost armenii[214].

Ar fi poate mai corect să se recunoască, că coexistența între popoarele din Turcia, Persia, Armenia și Caucaz a determinat influențe reciproce, care au dus la îmbogățirea artei tuturor popoarelor de pe aceste meleaguri, fără a știrbi, totuși, elementele de bază naționale tradiționale, moștenite din trecut.

În ceea ce privește influența covoarelor armene în Țările Românești, Sirag Căscanian, referindu-se la covoarele vechi din Transilvania din secolele XVI—XVII, combate părerea că ar fi fost aduse din Orient, susținînd că ele trebuie să fi fost țesute chiar în Transilvania de meșteri armeni, care se refugiaseră în acea perioadă în diferite țări din Europa[215].

5. Muzica

Preocupările muzicale în Armenia sînt tot atît de vechi cît însuși poporul armean. Din mărturiile istoricilor armeni din secolul al V-lea rezultă că în antichitate existau *vipasani* (povestitori sau declamatori), care cîntau textul poetic însoțiți de *pandir* (un instrument muzical național cu coarde). Movses Chorenațhi relatează că în antichitatea păgînă, în provincia Goghthan din Armenia Răsăriteană (în prezent Republica Auto-

[213] *Les Tapis Caucasiens* pag. 101, Editions d'Art „Aurora" Leningrad, 1984.
[214] Serik Davthian — *Episoade din Istoria artelor aplicate armene medievale* (în limba armeană) pag. 120, Editura Institutului de artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1981.
[215] Sirag Căscanian, *op. cit.*, pag. 31—32.

nomă Nachidjevan din cadrul Republicii Azerbaidjan) *vipasanii* cîntau balade şi legende, dintre care unele se păstraseră încă în timpul vieţii sale (sec. al V-lea). Un fragment din aceste cîntece, pe care-l redă, se referă la *naşterea zeului Vahagn* din Panteonul păgîn armean, un fragment de o deosebită frumuseţe artistică, a cărui melodie însoţitoare nu ne este cunoscută. Iată textul acestui cîntec:

Se muncea cerul, se muncea pămîntul,
Se muncea şi marea purpurie,
Se muncea şi trestia roşietică în marea purpurie,
Tulpina trestiei slobozea fum,
Tulpina trestiei slobozea văpaie,
Şi din văpaie se ivi un fecior bălai.
El plete de foc avea,
Şi o barbă de văpaie avea,
Iară ochii îi erau doi sori.

Această poezie cîntată, venită din adîncul veacurilor, dă o imagine grăitoare a nivelului poetic atins de *vipasanii* din Armenia, cu peste 2 000 de ani în urmă. Însuşi textul original în armeana clasică are un ritm şi o muzicalitate de o estetică aleasă.

Cîntecul popular a răsunat apoi în continuare, în evul mediu timpuriu şi în feudalismul dezvoltat, în interpretarea *gusanilor*, care erau vestiţi nu numai în Armenia ci şi peste hotare, fiind invitaţi să cînte la curţile străine, precum un anume Sargis (Sarkis) chemat la începutul secolului al VII-lea la palatul şahului Persiei, pentru a organiza activitatea muzicală. În perioada aceasta, repertoriul *gusan*-ilor a fost îmbogăţit cu cîntece scrise şi de poeţi ca Davith Khertogh despre regele Tigran Ervandian din antichitate. Se acorda atîta importanţă muzicii, încît ea a devenit materie de învăţămînt în şcolile mănăstireşti.

După recunoaşterea creştinismului ca religie de stat, la începutul secolului al IV-lea, Biserica armeană a avut propriul său repertoriu de cîntece, a căror natură, pînă la inventarea alfabetului armean, cu un secol mai tîrziu, nu ne este cunoscută. În timp ce unii cercetători (ca A. G. Arakhelian) cred că în faza iniţială, avînd în vedere legăturile strînse cu bisericile creştine (ilegale) din Siria şi Cappadocia, Biserica armeană a folosit ca limbă de cult nu numai arameica şi greaca, ci şi cîntecele acestor biserici, alţii (N. K. Thahmizian, F. Wellesz) socotesc că Biserica armeană nu putea să se izoleze de cîntecul armean răspîndit prin *gusanii* laici şi tradiţia seculară naţională. În orice caz, această problemă nu este elucidată. Totuşi, se presupune că o dată cu inventarea alfabetului armean şi scrierea de imnuri religioase în limba armeană, s-au pus şi bazele muzicii spirituale naţionale. S-au păstrat *şarakane* scrise de Mesrop Maştoţh şi melodiile lor, cîntate pînă astăzi în Biserica armeană. Ele se caracterizează printr-o linie melodică simplă, ascetică. În secolul al VI-lea se observă un interes crescînd pentru muzica religioasă bizantină, însă în secolul următor, începe un nou avînt al culturii

armene, se dezvoltă învățămîntul superior în mănăstirile armene, predîndu-se estetica și acustica, acordîndu-se atenție părții teoretice a muzicii. În estetică era folosită învățătura lui Movses Kherthogh, în compoziție principiile lui Komitas Aghthețhí. Se compun cîntece spirituale originale armenești numite *kațhurd* sau *kondak* (kontakion), care se disting printr-o mai mare muzicalitate decît cele corespunzătoare bizantine din aceeași epocă. Creativitatea națională în domeniul muzicii se prelungește pînă în primul sfert al secolului al VIII-lea, reținîndu-se o seamă de nume de compozitori din perioada anterioară ca Sahak Dzorophorețhí, Barsegh Cion (Djon), matematicianul Anania Șirakațhí. Se întocmește chiar prima culegere de cîntece religioase originale sub titlul de *Cionîntir* după numele autorului său (sec. al VII-lea), după care, în sec. al IX-lea, la inițiativa catolicosului Mașțoțh I Ieghivardețhí, ia naștere una din principalele culegeri de imnuri religioase ale Bisericii armene, numită *Mașțoțh*. Încă din secolul al VIII-lea se introduce principiul general din Biserica creștină a „canonului" cu opt voci și se fac primele încercări de notare muzicală cu semne specifice armenești numite *chaz*. În același secol, apar și primele nume de poete și compozitoare armene ca Sahakaducht și Chosrovaducht, care scriu imnuri religioase *șarakan*. Ele continuă de fapt tradiția mai veche a muzicienelor armene, *Nazenik* din sec. al II-lea și al prințesei *Pharandzem* din sec. al IV-lea, despre care în istoriografia veche armeană sînt menționate doar date sumare. Prima, interpretă în genul cîntărețelor și dansatoarelor „vardzak" (varțag) la nunțile și petrecerile publice din antichitate, cea de-a doua, în genul bocitoarelor.

În secolele X—XIV se dezvoltă muzica populară cîntată de *gusani* inculți, care învățau aceste cîntece oral și creau spontan. Aceștia au păstrat mai nealterat vechiul fond național din popor, în special din rîndul țărănimii. Cîntecele lirice cîntate de ei au primit denumirea de „ierg" (ierk), cuvînt folosit și în prezent, în armeana modernă, pentru „cîntec". În muzica populară sînt oglindite preocupările oamenilor din popor, viața de toate zilele, munca, relațiile de familie, dragostea, durerile, suferințele pribegilor, dorul de patrie, contradicțiile sociale, mișcările de eliberare a armenilor, rezistența îndîrjită împotriva cotropitorilor străini, împotriva opresiunii și exploatării feudalilor, a regimului sultanilor și a țarismului. Din vremuri străvechi cîntecele populare armenești erau legate de procesele de muncă și producție, vînătoare, suferințele provocate de războaie, ceremoniile civile, ca, nunți ș.a. Aici întîlnim și cîntece de leagăn, satirice și de glumă, pline de forță emoțională. Cîntecele populare se caracterizează prin complexitatea intonației, ritmului și armoniei, prin claritatea expunerii, prezentîndu-se ca exemple de stil monodic (pe o singură voce). Din moștenirea folclorică veche referitoare la durerea celor care și-au pierdut casa este de reținut cîntecul *Antuní* („fără de casă"), o perlă a folclorului armenesc și universal, prelucrat în mod strălucitor, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, de Komitas.

Instrumentele folosite pentru acompaniament de către *gusani* sau de către *sazandari* (instrumentiști) sînt specifice muzicii armene încă din antichitate, dar multe sînt comune cu instrumentele folosite de alte popoare din Orient

sau din Balcani ca cele de suflat numite *sring* (flaut), corn, cornet, *djnar zurna* (trompetă), *thuthak* și *duduk*, cu sunete specifice, *tik* sau *tikzar* (cimpoi) etc. Existența lor ar dovedi că în vechime și evul mediu muzica armeană avea un caracter de cantilenă.[216]

La aceste instrumente pentru suflători trebuie adăugat fluierul din os, cu cinci tuburi, găsit la săpăturile de la Garnì și Dvin. Erau, de asemenea, de uz curent: lira, harpa, precum și instrumente muzicale de percuție ca: toba, clopoțeii și chimvalul (talger).

În evul mediu, s-a dezvoltat genul *tagh*-ului (dagh), poezii scrise pentru a fi cîntate cu voce. Printre cele mai frumoase *tagh*-uri întîlnim unele încă la Grigor Narekațhí și mai multe în secolele XII—XIV. Acestora le este propriu un grad înalt de emotivitate, festivitate, entuziasm. Ele erau însoțite de melodii în stil liber, polifonice complexe.

Muzica a devenit una din principalele materii predate la prima Universitate armeană de la Gladzor (1284) și în alte școli superioare, de către muzicieni-filozofi teoreticieni, numele multora dintre ei fiind cunoscute.

În secolele XII—XIV muzica armeană a luat mare dezvoltare și în Regatul Armeniei Ciliciene, fiindu-ne cunoscute numele unor poeți și compozitori ca Nerses Snorhalí, Kostandin Srik, Grigor Chul, Gevorg Skevrațhì, Thoros Thaphronțh și alții, care s-au remarcat mai ales prin cîntecele spirituale, unele de mare popularitate. Cîntecele lui Șnorhalí (Dimineața luminii, Lumea tuturor ș.a.) erau o noutate în cultura armeană, atît prin versificarea luată din poezia laică, cît și prin folosirea unor melodii expresive, precum și prin simplitatea clasică a compoziției. O dată cu primele *tagh*-uri laice ale lui Frik, se deschid noi perspective pentru muzica laică armeană, îmbogățită prin creațiile lui Kostandin Erzînkațhì, Hovhannes Erzînkațhí Pluz, Hovhannes Tîlkuranțhí ș.a.

În secolele XIII—XIV începe să se generalizeze notarea cîntecelor cu *chaz*-uri armenești, dintre care ne-a parvenit un număr considerabil, dar, întrucît secretul lor a dispărut în secolul al XVI-lea, se fac încercări pentru dezlegarea lor. Cele mai avansate cercetări le făcuse Komitas, dar din nefericire manuscrisul său a dispărut în timpul deportării sale, în 1915.

În secolele următoare, își face simțită influența muzica persano-arabo-turcă, care însă nu reușește să schimbe specificul național păstrat prin gusani și în biserică. Mai ales orașul armenesc Agn cu împrejurimile sale (pe cursul superior al Eufratului) a rămas, secole de-a rîndul, un păstrător al tradițiilor naționale în muzică. Țara fiind sub ocupație străină, turco-persană, noile genuri muzicale s-au putut dezvolta în secolele următoare mai mult în emigrație. Astfel, încă din secolele XVII—XVIII apare la Noul Djugha, apoi la Constantinopol și Tiflis noul gen al *așugh*-ilor (trubaduri), poeți dublați de voce, care cîntau acompaniindu-se cu *saz* sau *khamancia* (instru-

---

[216] Aram Kociarian *Hay gusanakan ierger (Cîntece armenești de gusan)*, pag. 21, Editura Institutului de Artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1976.

mente muzicale cu coarde), precum și genul *sazandar*-ilor, cîntăreți cu instrumente populare: *khamancia, kamani, santhur* (țambal triunghiular), *khanon* (un fel de harpă), *thar, ud* (instrumente cu coarde), *blul, șvi* (fluier cu 2 tuburi), cimpoi, tamburină ș.a.

În timp ce pentru cîntecul *așugh*-ilor este caracteristic spiritul cugetător și gnomic, lirismul și iubirea, sentimentul de pribeag și mesajul patriotic, pentru muzica *sazandar*-ilor scopul este crearea unei atmosfere de veselie și petrecere, de bucurie a vieții.

Prima culegere de cîntece armenești *tagharan* (dagharan) a văzut lumina tiparului în 1512—13, sub îngrijirea lui Hakob Meghapart, la Veneția. Această lucrare a contribuit la păstrarea tradițiilor naționale ale muzicii armene. La perpetuarea muzicii armene și-au adus contribuția și cunoscuți poeți compozitori ca Naghaș Hovnathan, Paghtasar Dîpir, Petros Ghaphanțhi, și în secolul al XVIII-lea, genialul Saiath-Nova.

În vederea notării cîntecelor armenești, centrul cultural din Constantinopol a luat inițiativa creării unui sistem propriu, sarcină ce i-a revenit muzicologului Hamparțum Limondjian. El a reușit să pună la punct, în 1815, un sistem care folosea, atît principiile *chaz*-urilor armenești, cît și cele moderne europene, exprimînd toate tonurile și semitonurile gamei diatonice. Deși sistemul era imperfect, el fiind adaptat muzicii monodice și neputînd satisface cerințele muzicii orchestrale și ale cîntecului pe mai multe voci, a avut marele merit de a salva de la uitare multe bucăți muzicale armene și în special cîntecul spiritual și muzica de slujbă. Abia spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea în muzica și școlile armene s-a introdus sistemul european de notare.

Secolul al XIX-lea, ca și întreaga cultură armeană, se caracterizează prin redeșteptarea conștiinței naționale și eforturile pentru păstrarea moștenirii străvechi, concomitent cu crearea de noi genuri muzicale. Muzica europeană a dat un impuls inovator și culturii muzicale armene. Un rol deosebit a revenit în această privință lui Komitas (Gomidas) Vardapet, pe numele real Soghomon Soghomonian (1869—1935), care a pus bazele etnografiei muzicale armene. El a studiat ani de zile folclorul armean și muzica bisericească, făcînd cercetări științifice, culegînd cîntece din popor. Prima lui culegere a fost întocmită în 1891 și a cuprins cîntece de leagăn, de nuntă, de pribegie, de jale, de dansuri ș.a. Este, de asemenea, autorul unei liturghii. Marele merit al lui Komitas constă în aceea că printr-o muncă asiduă și competentă a știut să separe și să elimine straturile străine suprapuse muzicii populare armene, scoțînd la iveală fondul național original al fiecărui cîntec, pe care l-a armonizat și l-a transcris pe note europene. Activitatea sa de culegător de folclor, armonizator și compozitor a fost mult apreciată, la timpul său, pe plan internațional. Komitas este venerat de toți armenii din lume, numeroase coruri și ansambluri muzicale, fiind numite după el, iar Conservatorul din Erevan îi poartă numele. Influența sa asupra compo-

zitorilor armeni, care i-au urmat, este imensă. El a transcris şi cîntecele populare ale unor popoare vecine: turci, greci, persani, kurzi.

Printre ceilalţi compozitori armeni din ultima jumătate a secolului al XIX-lea şi primele decenii ale secolului al XX-lea sînt de remarcat: Dikran Ciuchadjian (1837—1898) din Constantinopol, care a creat prima operă armeană în 1868 *(Arşak al II-lea)*, mergînd pe linia romantismului istoric şi a operei italiene; operete ca: *Leblebidji Hor-hor agha*, *Înşelătoria lui Arif* ş.a. (primele nu numai în muzica armeană, ci în general în istoria muzicii din ţările Orientului Apropiat şi Mijlociu), precum şi primele lucrări de muzică simfonică armeană, sub forma de uverturi la opere; Khristaphor Kara-Murza (1853—1902), unul dintre înaintaşii muzicii polifonice armene şi ale muzicii pentru pian; Makar Ekmalian (1856—1905), care a notat şi a armonizat pentru solişti, cor şi pian bucăţi din folclor şi repertoriul *gusan*-ilor şi *aşugh*-ilor, compunînd, totodată, o liturghie cîntată în prezent în majoritatea bisericilor armene din lumea întreagă; Nikoghaios Tigranian (1856—1951), care a notat şi a armonizat, pentru prima oară în Orientul Apropiat şi Mijlociu, cîntecele clasice orientale „mugham" şi a armonizat pentru pian cîntece şi dansuri populare armene şi transcaucaziene; Alexandr Spendiarian (1871—1928) considerat întemeietorul muzicii simfonice armene *(Schiţe din Crimeea*, *Studii din Erevan*, *Trei palmieri* etc.), fiind cunoscut, totodată, pentru opera sa *Almast* (după poemul *Cucerirea cetăţii Tîmka*, de H. Tumanian) nelipsit din repertoriul Operei din Erevan, muzica la tragedia *Othello* de Shakespeare, romanţe ş.a.; *Romanos Melikian* (1883—1935), unul din primii creatori ai romanţei clasice armene *(Trandafirul* etc.), pătrunse de lirism şi rafinament psihologic, în stil original naţional; Armen Tigranian (1879—1950), autorul unor romanţe şi mai cu seamă a operei naţionale *Anuş*, de mare popularitate în rîndul publicului armean din Armenia şi din diaspora.

Arta interpretativă muzicală armeană a avut mari reprezentanţi, care, din lipsa unei vieţi artistice organizate pe pămîntul patriei s-au manifestat pe scenele capitalelor europene. Reţinem doar cîteva nume: tenorul Armenak Şahmuradian (1878 Muş—1938 Paris), solist al Operei din Paris (1911) şi celebru interpret al cîntecelor lui Komitas (discuri imprimate în 1912 cu acompaniamentul compozitorului); Nadejda Papaian (1863—1906), solistă a Operei Mariinski din Petrograd ş.a.

* * *

Pe lîngă moştenirea mai veche indo-europeană şi a civilizaţiilor străvechi de pe Podişul Armeniei, poporul armean a venit în contact cu civilizaţiile asiro-babiloniană şi medo-parto-persană, apoi cu cultura şi civilizaţia antică greacă şi romană, cu cea elenistică şi bizantină şi, în sfîrşit, cu cultura medievală occidentală şi cu cea arabo-musulmană. Contactul cu cele mai înaintate şi adesea divergente culturi şi civilizaţii, dorinţa de a studia şi a-şi însuşi tot

ce este mai de preţ de la alte popoare, nu a făcut decît să îmbogăţească şi să ridice valoarea culturii spirituale şi materiale armene. Atitudinea receptivă faţă de culturile străine a făcut ca armenii să traducă în limba lor naţională tot ceea ce a dat omenirea mai de preţ în filozofie, ştiinţă, literatură, să asimileze opere şi, de asemenea, să-şi însuşească experienţa artistică a altor popoare, iar pe această bază să-şi dezvolte gîndirea filozofică, literatura şi arta, cîteodată sincretice, dar predominant originale, caracterizate prin maturitate şi profunzime, umanism şi perfecţiune artistică.

Ca orice cultură, cea armeană a împrumutat şi în acelaşi timp a dat valori impresionante civilizaţiei universale.

CAPITOLUL VI

Diaspora

Fenomenul emigrării armenilor din patria lor strămoşească este o consecinţă a evenimentelor istorice petrecute pe pămîntul Armeniei, despre care s-a vorbit anterior. Încă din secolul al V-lea, împăraţii bizantini obişnuiau să strămute populaţia armeană din Armenia Mică ocupată de Bizanţ, spre alte provincii, în special în Balcani, pentru apărarea frontierelor imperiului.

În secolul al IX-lea, s-a ivit un alt pretext pentru a strămuta o parte a populaţiei armene. Împăratul de origine armeană Vasile I, după ce a reprimat mişcarea socialo-sectantă a pavlicienilor, i-a deportat pe aceştia în părţile nord-vestice ale imperiului, în special în Macedonia. În această perioadă s-au întemeiat colonii armeneşti în Bulgaria, Grecia, Transilvania.

Armenii şi-au părăsit patria şi din cauza urgiei provocate de contropitorii străini: arabi, seldjucizi, mongolo-tătari.

După căderea oraşului Aní şi a împrejurimilor (1065) în mîinile turcilor seldjucizi, un nou val de refugiaţi s-a îndreptat spre vestul Asiei Mici şi spre Georgia şi sudul Rusiei. Cînd mongolii au cotropit Armenia în secolul al XIII-lea, numai de la Aní au mai emigrat aproape 40 000 de armeni spre Astrahan şi Sarai. Emigranţii s-au îndreptat şi spre alte destinaţii ca: Asia Mică, Siria, Mesopotamia, Egipt, Persia, Crimeea etc.

În secolele XIX—XX emigranţii armeni veniţi în special din Turcia, după evenimentele sîngeroase din această ţară, s-au răspîndit în număr mare în Orientul Apropiat şi Mijlociu, în Europa, în America de Nord şi de Sud. Numărul total al armenilor din Armenia şi celelalte republici foste sovietice se apreciază la 5 milioane, iar în celelalte ţări ale lumii la 2 milioane (1990).

1. Coloniile armene din Orientul Apropiat şi Mijlociu

Siria şi Mesopotamia. La început, aceste regiuni au fost populate cu armeni luaţi prizonieri de arabi. În secolele X—XI împăraţii bizantini au

populat regiunile de frontieră cu nobili şi militari armeni, pentru a bara invazia arabilor. Familiile princiare armene primeau domenii întinse în aceste regiuni, creînd chiar mici principate, inclusiv în Cilicia. S-au stabilit colonii armene importante la Antiohia, Seleucia (Svedia), Maraş, Edesa (Urha), precum şi în sudul Siriei şi Liban, în oraşele Latakia, Homs, Acra, Tripoli ş.a.

Ocupaţia de bază era agricultura (viticultura, sericicultura, plantaţii de tutun).

Cea mai mare parte a populaţiei armene din oraşe se ocupa de meşteşuguri, comerţ intern şi comerţ de tranzit.

O colonie armeană se instalase şi la Ierusalim, încă din secolul al VI-lea, luînd amploare în timpul Regatului latin al cruciaţilor (1099—1187). Se pomeneşte de existenţa unor mănăstiri armeneşti. În Siria şi Mesopotamia s-a înfiripat o activitate culturală prin şcoli mănăstireşti şi scriptorii, unde s-au copiat şi miniat manuscrise.

După prăbuşirea Regatului Armeniei Ciliciene, o mare parte a populaţiei s-a refugiat, în secolele XV—XVII, în Siria, unde a dezvoltat viaţa economică de aici. A crescut simţitor colonia armeană din Aleppo, unde trăiau peste 20 000 de armeni, în anul 1652. Aici s-au creat şcoli şi scriptorii, pentru copierea şi ilustrarea manuscriselor, s-au construit biserici, care au fost pictate cu fresce de către pictori armeni. Situaţia armenilor şi a celorlalte populaţii creştine devenea însă din ce în ce mai grea sub dominaţia otomană, mai ales începînd de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, astfel încît se constată că în secolul al XIX-lea mare parte a populaţiei emigrase în Europa Occidentală, Rusia, India şi alte ţări. La Aleppo mai rămăseseră doar 500 de familii. La Damasc mai trăiau 3 000 de armeni, dar după masacrarea creştinilor în 1859, mai rămăseseră (1866) numai 120 de persoane. O parte a armenilor s-a asimilat cu maroniţii. După 1860, în urma intervenţiei puterilor europene, Turcia a recunoscut autonomia Libanului, guvernator fiind numit Hairabed Davutian (pînă în 1868). Armenii au contribuit la dezvoltarea culturii arabe (poeţi, medici, arhitecţi şi oameni de ştiinţă). Facultatea de Medicină din Beirut a fost întemeiată de Hovhannes Pjişg (1826—1908). Pentru cinstirea memoriei lui, o stradă din Beirut i-a primit numele, iar la Facultatea de Medicină i s-a ridicat o statuie.

În noile condiţii favorabile, numărul armenilor din Siria şi Liban a crescut în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, ajungînd, în deceniul 1880—1890, la 81 304, dintre care peste 50 000 în mediul rural. Colonia din Siria nu a fost însă ferită de masacrele din 1895—1896, din 1909, precum şi cele din 1915 din Imperiul otoman. După primul război mondial, un mare număr de supravieţuitori ai genocidului s-au refugiat în Siria şi Liban, numărul armenilor din aceste state ajungînd la 250 000 în Liban şi 120 000 în Siria (după date din 1984).

Armenii din Siria şi mai ales din Liban duc o activitate culturală remarcabilă, avînd mai multe şcoli, edituri, tipografii, periodice, organizaţii obşteşti şi sportive etc. În ultimii ani, în urma luptelor din Liban, un mare număr de armeni au emigrat spre Europa Occidentală şi America.

Egipt. Colonia armeană datează de pe vremea dominației bizantine, cînd un număr mic de militari armeni din armata bizantină a rămas aici. Abia în secolele X–XII, pe vremea dinastiei fatimide, se constată un aflux mai mare de armeni, în urma evenimentelor din Armenia Mare. Curtea califului avea o compoziție națională și religioasă heteroclită, ceea ce a făcut ca numeroși siriaci, armeni, evrei, kurzi, turci ș.a. să ajungă pe posturi de vizir și comandanți. Cînd Califatul fatimid a slăbit, a început „epoca marilor viziri" de origine armeană. Primul a fost Badr al-Gamali (Djamali) originar din Armenia, care fusese vîndut ca sclav. El a devenit guvernator al Damascului și după aceea supraveghetor al Palestinei. Cu ajutorul unităților sale de soldați armeni din Siria a intrat în 1073 în Cairo și s-a proclamat vizir și comandant al Egiptului fatimid, conducînd țara timp de 22 de ani. A fost un bun organizator și ctitor. El s-a sprijinit pe unitățile de armeni, permițînd aducerea unui mare număr de conaționali în Egipt. Au urmat descendenții săi pe cale ereditară. Un alt vizir armean de seamă a fost Vahram Pahlavuní sau în arabă Bahram al-Armani (sec. XI–XII) originar din familia princiară Pahlavuní din Cilicia, care a cucerit puterea în 1135, intrînd în fruntea unităților sale armenești în Cairo. Pe vremea lui, colonia armeană din Egipt a ajuns la 30 000 și s-au construit 35 de biserici și mănăstiri. Ultimii viziri armeni ai Egiptului medieval au fost din familia Razzik. După o dominație de aproape un secol, vizirii armeni au cedat puterea, în 1171, o dată cu înscăunarea Dinastiei Ayiubiene. Deși au fost perioade de răbufnire a fanatismului musulman și de xenofobie, care a dus la islamizarea unor armeni, aceștia au mai ocupat posturi înalte. Istoricii arabi din evul mediu numesc perioada de dominație a vizirilor armeni „epoca armeană", cînd Egiptul a cunoscut o dezvoltare economică înfloritoare. În perioada dominației oastei de mameluci (1250–1517), colonia armeană din Egipt a crescut pe seama prizonierilor aduși din Armenia Ciliciană și a populației armene din Caucaz, care a fost deportată în parte și membrii ei vînduți ca sclavi, în Egipt. Situația s-a ameliorat întrucîtva la începutul secolului al XIV-lea, cînd Biserica armeană a luptat împotriva încercărilor de convertire a armenilor la catolicism, ceea ce i-a atras simpatia mamelucilor. Cu acest prilej, Sultanul mameluc a emis un firman, proclamînd mănăstirea armeană de la Ierusalim patriarhie (1311).

În evul mediu, ocupațiile principale ale armenilor din Egipt erau agricultura și meșteșugurile. S-a dezvoltat și viața culturală armeană, în cadrul mănăstirilor, unde s-au copiat manuscrise. După ce Egiptul a căzut sub dominație otomană (1517), mulți armeni au emigrat în alte țări, iar unii s-au asimilat, trecînd la islam. În secolele XVII–XVIII se constată o refacere a coloniei armene, mai ales pe seama negustorimii angajate în comerțul de tranzit între Europa Occidentală și Extremul Orient. Armenii ocupă din nou posturi de seamă, ca acel *Moallem Nikola,* comandant al flotei egiptene în războiul împotriva lui Napoleon. Armenii sînt activi, totodată, în viața civilă și culturală, contribuind la ridicarea a numeroase monumente medievale. O parte din armeni s-a amestecat cu creștinii copți și s-a deznaționalizat.

După scuturarea jugului otoman (1801) şi mai ales pe timpul conducerii de către Mehmet Ali (1805—1849) de origine albaneză, Egiptul a cunoscut o perioadă de dezvoltare, iar armenii s-au bucurat de libertăţi civice. Comercianţii, industriaşii şi meşteşugarii armeni aů căpătat avantaje, ceea ce a dus la atragerea de armeni din Turcia şi mărirea coloniei armene (6 000 în 1880). Armenii reîncep să ocupe funcţii înalte. Boghos Iusufian devine consilierul comercial al lui Mehmet Ali şi apoi primul ministru al ţării.

O personalitate politică de prim rang în istoria Egiptului a fost *Nubar-Paşa*, un armean cult venit de la Izmir, care a devenit ministru de externe şi apoi, în 1878, prim-ministru al Egiptului. A jucat un mare rol în reformarea sistemului juridic, îmbunătăţirea situaţiei ţărănimii, construcţiei de canale pentru irigaţii ş.a. În afară de Nubar, o seamă de personalităţi armene au condus Ministerul Afacerilor Externe, Ministerul Comerţului, Ministerul Instrucţiunii Publice şi alte ministere.

În secolul al XIX-lea, Ministerul Afacerilor Externe a fost condus, timp de 64 de ani, de miniştri de origine armeană.

În 1828, la Cairo a fost întemeiată o Şcoală armeană, după care au urmat altele. În 1865, s-a deschis prima tipografie armeană la Cairo şi au început să fie publicate primele periodice în limba armeană. S-au creat, de asemenea, biblioteci, case de cultură, asociaţii culturale, echipe de teatru şi ansambluri muzicale, s-au construit monumente arhitectonice. În 1917, colonia armeană ajunsese la 17 225. După primul război mondial, numărul armenilor din Egipt a crescut considerabil, datorită refugiaţilor din Turcia.

În ultimele decenii, după evenimentele din Orientul Apropiat, numărul armenilor din Egipt a început să scadă, unii emigrînd în Europa Occidentală şi America de Nord. După date din 1984, în Egipt trăiau 12 000 de armeni.

Iran. Colonia armeană din Iran datează încă din secolele III—V, cînd persanii deportau în fundul Iranului parte din populaţia armeană în timpul incursiunilor şi ocupării Armeniei. De asemenea, după invazia seldjucidă în secolul al XI-lea, refugiaţii armeni s-au stabilit în partea de nord a Iranului, creînd noi localităţi în Atropatene şi în regiunea Ispahan. Birurile grele puse de turci au determinat în secolul al XVI-lea noi emigrări spre Iran. Cea mai masivă dislocare a populaţiei armene a avut loc în secolele XVI—XVII, în timpul sîngeroaselor ciocniri turco-persane, ce aveau loc în general pe teritoriul Armeniei. Persanii urmăreau să creeze în zonele de luptă „teritorii moarte", în care scop Şahul Abbas I a dispus, în 1603, deportarea în Iran a întregii populaţii din Armenia persană. Pe lîngă depopularea Armeniei, Abbas urmărea să dezvolte, cu ajutorul armenilor, economia, comerţul exterior şi meşteşugurile din Iran. În acest scop, el a deportat circa 300 000 de armeni în centrul Iranului, în principal în jurul capitalei sale Ispahan, unde a permis să se creeze oraşul Noul Djulfa sau Djugha. Şahul Abbas I a avut o atitudine binevoitoare faţă de comercianţi şi clerul armean, acordîndu-le chiar ajutoare materiale. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea, Noul Djugha, care primise dreptul de autonomie, avea o popu-

lație armeană apreciată la 50 000—60 000 și, împreună cu populația țărănească armeană din satele înconjurătoare, aproximativ 100 000. Structura socială a coloniei armene din Iran se caracteriza printr-un număr mare de țărani, care se ocupau cu agricultura, viticultura, sericicultura; meșteșugari, printre care excelau bijutierii și covorarii cu produsele lor de înaltă calitate și frumusețe; comercianți, care au organizat îndeosebi comerțul exterior al Iranului cu țările din Europa Occidentală și Asia.

Avînd în vedere stabilirea de reprezentanțe comerciale permanente în țările occidentale de către comercianții armeni, ei erau solicitați să îndeplinească și misiuni diplomatice în interesul Iranului.

Atitudinea binevoitoare și privilegiile acordate de Șahul Abbas I nu au durat prea mult căci sub Șahul Suleiman (1666—1694) și sultanul Husein (1694—1722) politica sefevizilor iranieni față de Noul Djugha și comercianții armeni s-a schimbat. S-au impus biruri grele, s-au exercitat presiuni pentru convertirea armenilor la islamism, s-au introdus chiar legi, care interziceau condamnarea unui musulman, cînd acesta omora un armean.

Grelele condiții create au determinat o mare parte a comercianților să-și transfere capitalurile în țări din Europa Occidentală și Asia și ei înșiși să emigreze. Marea masă a populației armene (țărani și meșteșugari) nu a putut însă emigra, din lipsă de mijloace materiale. În 1851, mai trăiau 19 000 de armeni în sudul Iranului și 15—20 000 în regiunea Tabriz din nord, în majoritate țărani. A scăzut simțitor și populația armeană de la Noul Djugha.

În secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în ciuda legii musulmane *(șariat)*, care interzicea accesul celor de altă credință la funcții de stat, nevoile practice au obligat guvernul Iranului să folosească elementul armean în administrația de stat, armată și în diplomație. Mulți ambasadori ai Iranului în străinătate erau de origine armeană, iar în Ministerul Afacerilor Externe majoritatea cadrelor și mai ales interpreții erau armeni. Unul dintre cei mai talentați diplomați ai Iranului a fost *Hovhannes Masehian* (1864—1932). Un om cult, cunoscător de mai multe limbi străine, cel mai bun traducător al operei lui Shakespeare în limba armeană și a altor lucrări în limba persană, a fost numit ambasador, succesiv, la Berlin, Londra, Tokio.

Armenii au participat și la viața politică a Iranului sprijinind forțele burghezo-liberale, care au dezlănțuit revoluția iraniană din 1909—1912. Guvernul constituțional instituit l-a numit pe Ephrem Davthian comandant al armatei nou create. De altfel 16 din cei 24 de conducători mai de seamă ai revoluției erau armeni. Potrivit constituției votate de forțele revoluționare, armenii au primit dreptul de a avea doi reprezentanți în Medjlis (parlamentul iranian).

În timpul primului război mondial, colonia armeană din Iran s-a înmulțit, mai ales pe seama refugiaților din Turcia. Între 1870 și 1917 numărul armenilor din Iran se estima a fi între 150 000 și 200 000. După primul și cel de-al doilea război mondial o parte s-a repatriat în Armenia Sovietică.

Începînd din secolul al XVII-lea se înregistrează şi o bogată activitate obştească şi culturală. Prima şcoală armeană a fost înfiinţată în nordul Iranului, în 1630, după care au urmat alte şcoli laice întemeiate în secolele XIX şi XX. În 1636–38, armenii au înfiinţat o tipografie, care era prima din Iran şi din tot Orientul Mijlociu. Prima carte tipărită aici în limba armeană datează din 1638.

În secolele XVII–XVIII, la Noul Djugha s-a dezvoltat arta manuscriselor şi miniaturilor, a frescelor şi sculpturii în piatră *(chacikharuri)*, arhitectura (24 de biserici), poezia şi muzica populară. La biblioteca şi muzeul din Noul Djugha au fost aduse şi multe manuscrise din Armenia. În 1907 se aflau aici 800 de manuscrise vechi. Publicistica a cunoscut, de asemenea, un mare avînt. Pînă la începutul secolului XX, la Teheran, Tabriz şi Noul Djugha s-au publicat peste 20 de ziare şi reviste în limba armeană, multe dintre ele avînd însă o existenţă efemeră de cîţiva ani. Şi în prezent apar cîteva cotidiene şi periodice armeneşti.

După date recente, în 1984 numărul armenilor din Iran se ridica la 220 000, însă, în urma evenimentelor interne şi a războiului irano-irakian mulţi au emigrat în Europa Occidentală şi America.

Constantinopol, Izmir şi alte oraşe din Turcia. Încă din secolul al V-lea, de pe vremea Imperiului Bizantin, armenii s-au stabilit la Constantinopol, fie ca studenţi, fie ca specialişti (arhitecţi, cioplitori, meseriaşi).

După căderea Constantinopolului în mîna turcilor osmanlîi, Mohamed al II-lea a adus din Armenia un număr mai mare de armeni, cunoscînd talentul lor de constructori, meşteşugari şi comercianţi. Patriarhia armeană a primit drepturi largi de jurisdicţie, poliţie (chiar închisori proprii) pentru credincioşii armeni. Biserica dispunea de moşii întinse, încasa impozite proprii şi altele pentru guvernul turc. Pentru a obţine confirmarea Sultanului, patriarhii îi plăteau sume mari, din care cauză autorităţile turceşti erau interesate să-i schimbe cît mai frecvent.

Structura socială a populaţiei armene din Constantinopol se caracteriza prin mari diferenţieri încă din secolele XVI–XVII. Autorităţile otomane au acordat titlul de *celebí* cămătarilor şi de *chodja* comercianţilor. În secolele XVII–XVIII populaţia armeană din Constantinopol ajunsese la 200 000, creşterea datorindu-se în special evenimentelor din Armenia şi a războaielor urco-persane. Încă din secolul al XVII-lea se semnalează prezenţa a 50 000 de *bantuchd* adică muncitori zilieri veniţi din provincie şi care trăiau în condiţii precare.

În evul mediu şi în epoca modernă, Constantinopolul a devenit un puternic centru cultural armean. În 1567 s-a întemeiat prima tipografie, dar care nu a tipărit decît cinci cărţi, reluîndu-şi activitatea abia peste un secol. Prima şcoală laică s-a întemeiat în 1789. În secolul al XIX-lea, au apărut primele ziare şi periodice. S-au creat biblioteci, asociaţii culturale, cercuri de teatru, coruri, asociaţii sportive, biserici, spitalul „Surp Pîrgici" (1832). cu un azil de bătrni şi spitalul armenilor catolici „Surp Hagop". Meseriaşii s-au organizat în bresle numite *eshafutiun*.

Al doilea mare centru economic şi cultural a fost la Izmir (Smirna). Din cauza deportărilor efectuate de persani din Armenia Orientală, în 1605 s-au refugiat aici peste 1 000 de familii. În secolele XVIII—XIX se numărau 12 000 de armeni. Aici a luat fiinţă o tipografie, unde se tipăreau cărţi traduse din literatura occidentală. În 1799, s-a întemeiat prima şcoală laică armeană, din Izmir, un spital şi un azil de bătrîni.

Populaţia armeană s-a mai stabilit în diferite provincii şi oraşe din vestul şi nordul Turciei. În provincia Nikomedia de la Marea de Marmara, dintr-o populaţie de 310 000, în secolul al XIX-lea 70 000 erau armeni. Aici se aflau unele orăşele locuite exclusiv de armeni ca Bardizag (Bahcecik) cu o populaţie de 16—17 000 în 1850, cu 4 şcoli inclusiv un liceu şi Ovadjik cu 4 000 de locuitori, şcoală, biserică, ziar propriu. În aceeaşi provincie era şi mănăstirea de la Armaş (cu un seminar) întemeiată în 1610. În regiunea Trabizon trăiau, în 1875, 60 000 de armeni, avînd şcoli, teatru, 5 periodice. Au mai fost colonii armeneşti la Cezarea, Sebastia, Agn, Adana, Rodosto, Samson, Şabin Karahisar, Adrianopol şi alte oraşe.

Potrivit datelor oficiale din 1991, în Turcia au mai rămas 80 000 de armeni, dintre care cca. 50 000—60 000 în Istanbul, iar restul în provincie. Cei din provincie fiind lipsiţi de şcoli proprii au devenit în cea mai mare parte turcofoni, păstrîndu-şi etnicitatea doar prin legătura cu biserica.

În Istanbul există (1991) 20 de şcoli elementare, 9 şcoli medii, 5 licee şi două orfelinate armeneşti, în care, cu excepţia limbii armene (6 ore săptămînal), celelalte materii se predau în general în limba turcă. Pe lîngă zece dintre şcoli s-au constituit uniuni de elevi şi absolvenţi care duc activitate culturală. În acelaşi oraş funcţionează 32 de biserici aparţinînd cultului armeano-grigorian, 10 biserici armeano-catolice şi 3 biserici armeano-protestante.

Tot în Istanbul sînt publicate două cotidiene (Marmara şi Jamanag), precum şi cîteva periodice (Kulis, Şoghagat, Surp Pîrgici ş.a.). Există, de asemenea, Fundaţia profesorilor armeni, care editează manuale pentru şcolile armeneşti.

2. Asia de sud, Extremul Orient şi Australia

India. Armenia a avut relaţii comerciale cu India încă din evul mediu timpuriu, semnalîndu-se importuri de produse indiene, de pietre semi-preţioase, lustre etc. Începînd din secolul al XVI-lea, comercianţii armeni se stabilesc în porturile indiene Bombay, Madras, Surat şi chiar în capitala Agra,

fiind atraşi de privilegiile acordate de Şahul Akbar (1556—1605) al Imperiului Mogul, care le-a acordat multe înlesniri şi acces liber în zone interzise în general europenilor, în scopul dezvoltării economiei ţării. Cu timpul, Akbar a încredinţat armenilor funcţii de stat. Armeanul Mir Abdala a devenit judecător suprem, alţii au fost numiţi în diplomaţie sau recrutaţi ca interpreţi în serviciul relaţiilor externe. Armeanca Mariam Zagani Bekum a devenit una din reginele lui Akbar. Totodată, meseriaşi şi armurieri armeni veniţi de la Noul Djugha au ajutat la făurirea unor ateliere de producere de armament. În secolul al XVI-lea, comercianţii armeni din portul Surat aveau propriile lor corăbii oceanice, cu denumiri şi căpitani armeni, care navigau sub pavilion armean roşu-galben. Armenii au participat activ la întemeierea oraşului Calcutta în 1690, unde au avut şi un „port armean".

Comercianţii englezi, francezi, olandezi, care au apărut ceva mai tîrziu, apelau la comercianţii armeni, pentru a le înlesni accesul la autorităţile indiene. Cu timpul însă o dată cu pătrunderea engleză şi franceză în India, comercianţii armeni nu au mai putut face faţă concurenţei acestora, care erau sprijiniţi de unităţi militare şi nave de război, cum a fost cazul Companiei Indiilor de Răsărit a comercianţilor englezi. În această situaţie, armenii s-au alăturat indienilor în lupta împotriva colonialiştilor englezi şi portughezi. În 1662, după victoria indienilor asupra colonialiştilor portughezi, în regiunea Malabar, la care a participat şi populaţia armeană, autorităţile indiene l-au numit în funcţia de guvernator al acestei regiuni pe armeanul *Markos*. În timpul revoltei împotriva colonialiştilor englezi din 1760—1764, în Bengal, comandantul armatei indiene a fost numit în persoana ofiţerului armean Grigor Harutiunian, cunoscut şi sub numele de Gorgin Chan, care a fost ajutat de un corp ofiţeresc compus din indieni şi armeni. În urma victoriei asupra englezilor, maiorul Margar Harutiunian a fost numit *nabab* (guvernator) al Bengalului. Se introdusese regula ca după orice victorie, alături de drapelul indian să fie ridicat şi steagul armean.

În timpul dominaţiei engleze, colonia armeană din India s-a restrîns la cîteva oraşe, dispărînd coloniile de la Delhi, Hydarabad, Mysore, Bangalore. La jumătatea secolului al XIX-lea a decăzut şi colonia armeană de la Bombay şi Surat. Totuşi, au mai rămas cîteva Companii comerciale armeneşti şi comercianţi individuali la Calcutta. Numărul populaţiei armene din India atingea, în secolul al XIX-lea, 20 000—25 000. S-a modificat şi structura socială a populaţiei armene, în urma unor noi valuri de refugiaţi săraci din Iran, în anii 1800—1825 şi apoi în 1870—80. Majoritatea acestora se îndeletnicea cu meşteşuguri şi micul comerţ. Alţii lucrau ca muncitori zilieri, funcţionari, militari, interpreţi, medici, avocaţi, arhitecţi. Erau foarte apreciaţi bijutierii armeni şi producătorii de coloranţi.

Armenii din India au avut o bogată activitate culturală şi politico-patriotică. Au întemeiat şcoli, tipografii, au editat *primul ziar armenesc „Azdarar"*, *în 1794*, la Madras, revista *„Ştemaran"*, la Calcutta (1822), manuale şcolare, literatură moralizantă, traduceri, au întemeiat societăţi culturale, biblioteci

(la Calcutta, în 1828), au colecţionat manuscrise vechi armeneşti, au creat aziluri pentru săraci ş.a.

Ruinarea economică a Indiei de către colonialiştii englezi şi prigoana acestora împotriva comercianţilor armeni au provocat micşorarea coloniei armene din India. La începutul secolului al XIX-lea, la Calcutta mai rămăseseră 2 000 de armeni. În prezent (date din 1984), în toată India mai locuiesc 1000 de armeni.

O parte din colonia din India şi alţi emigranţi s-au răspîndit, de asemenea, în Asia de sud-est, Extremul Orient, iar mai tîrziu în Australia.

China. Se pomeneşte de construirea unei biserici armene la Canton, încă înainte de 1307. Comercianţii armeni din China se ocupau de exportul de mătase. În secolele XVI—XVII începe o nouă etapă a relaţiilor armeno-chineze. Se pomeneşte de stabilirea a 30 de familii la Canton. În secolul al XVIII-lea se creează centre comerciale armene la Şanghai, Canton, Macao. Literatul armean Hovhannes Ghazarian a făcut prima traducere a *Bibliei* în limba chineză. La sfîrşitul aceluiaşi secol însă o dată cu pătrunderea englezilor în China şi a presiunilor exercitate asupra comercianţilor armeni, mulţi dintre aceştia s-au mutat la Macao şi Singapore (aici au ridicat şi o biserică în anul 1835). În 1983, în R. P. Chineză mai trăiau circa 100 de armeni.

Colonia armeană din **Birmania** a crescut în anii 1750—60, în urma emigrărilor din Persia şi India. Încă din anii 1730—40, cînd colonialiştii englezi puseseră piciorul în regiunea Bassein (cca 150 km vest de Rangoon), soldaţii birmanezi şi armeni, sub comanda lui Chodja Grigor Aivazian, au înfrînt pe englezi şi au distrus fortificaţiile lor, după care Aivazian a fost numit guvernator al Syriamului (est de Rangoon). În ceea ce priveşte structura socială, se întîlnesc şi aici meseriaşi de diferite specialităţi, comercianţi, funcţionari, proprietari de plantaţii şi în plus, începînd din 1870, constructori de nave pentru flota comercială armeană din Birmania, corăbii purtînd nume armeneşti „Hayk“, „Ara“, „Djugha“ etc.). Armenii se bucurau de încrederea şi aprecierea curţii regale birmane. Prinţul Sarkis Manukian a fost numit sub regii Min-du (1853—1878) şi Tzi-bau (1879—1885) *kalavuni* (ministru de externe) al Birmaniei, după care a urmat în aceeaşi funcţie Alexi Ter-Gevorkian. De fapt, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, acest post a fost ocupat continuu de cîte o personalitate politică armeană. În 1885, guvernatorul Amarabadului era Haruthiun Mîkîrtumian. Comercianţii armeni deţineau monopolul exportului; de pildă, cheresteaua era în mîna „Societăţii Aghabekian“. Pătrunderea colonialiştilor englezi, americani, francezi, italieni a înrăutăţit situaţia coloniei armene. Este de notat încercarea regelui Min-du de a intra în relaţii cu ţarul Rusiei, prin intermediul Catolicosului Bisericii armene, în vederea încheierii unei alianţe ruso-birmane împotriva colonialiştilor englezi.

În urma ocupaţiei Birmaniei de colonialişti, mulţi armeni au părăsit această ţară şi, în 1905, mai rămăseseră circa 500 de oameni. Armenii din

Birmania au desfăşurat activitate culturală şi de binefaceri. În 1984 mai rămăseseră doar 10 armeni.

În secolul al XVII-lea, după cucerirea Indoneziei de către olandezi şi aici s-a stabilit o comunitate armeană. Numai în insula Java erau 2 000 de armeni. La început, olandezii vedeau în comercianţii armeni elemente utile, pentru a combate pe negustorii englezi. În 1841, armenii au primit drepturi şi privilegii egale cu cetăţenii olandezi. În 1855, armenii aveau 10 societăţi comerciale, mulţi meseriaşi, precum şi muncitori zilieri. Din rîndul armenilor s-au ridicat în secolul al XIX-lea 3 viceguvernatori de provincii. În general, armenii au simpatizat cu mişcarea de eliberare naţională şi anticolonialistă a poporului indonezian.

În 1980, în Indonezia mai rămăseseră doar 100 de armeni.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, s-a aflat de existenţa unor aluviuni aurifere în Australia, ceea ce a atras mase de căutători de aur, printre care şi armeni veniţi din India, Indonezia, Singapore. Curînd însă căutătorii de aur au fost dezamăgiţi. Numai un număr mic a putut să se îmbogăţească, în timp ce majoritatea a trebuit să se îndeletnicească cu meserii, agricultură şi micul comerţ sau ca marinari şi fochişti pe vase.

În timpul primului război mondial, autorităţile australiene au deschis porţile pentru refugiaţii armeni.

Potrivit datelor din 1984, în Australia trăiesc 30 000 de armeni, concentraţi mai ales la Melbourne, Sydney, Brisbane, Brington şi alte centre, precum şi în mediul rural.

3. Europa Orientală şi Occidentală

Crimeea. După căderea Regatului de la Ani, mase mari ale populaţiei armene s-au refugiat în a doua jumătate a secolului al XI-lea în Crimeea, aşezîndu-se în regiunile maritime din sud-estul peninsulei. În 1299, o delegaţie a armenilor de pe litoralul nordic al Mării Caspice (Astrahan, Sarai-Berke) s-a deplasat la Genova, cerînd aprobare pentru stabilirea în Crimeea, ceea ce s-a încuviinţat de către guvernul genovez.

În anul 1330, cîteva zeci de mii de armeni, însoţiţi de unităţi înarmate îşi croiesc drum prin spaţiul Hoardei de Aur şi ajung în Crimeea, unde se unesc cu coloniile armene mai vechi. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, numărul armenilor din Crimeea se ridica la cîteva sute de mii, ocupînd locul al doilea după tătari. Centrele armene mai importante erau la Caffa (Feodosia sau Theodosia), Sudak, Surhat, Eupatoria, Belogorsk, Simferopol, Balaclava, Armiansk etc. Numai la Caffa trăiau circa 100 000 de armeni, formînd majoritatea populaţiei, ceea ce i-a făcut pe contemporani să numească Crimeea „Armenia Maritimă". În secolele XI—XIII, armenii din Crimeea se îndeletniceau în special cu comerţ, meserii şi agricultură. Ei făceau comerţ

cu Rusia, Europa, Orientul musulman, Constantinopol, Cilicia, Siria, se ocupau de tranzitul Est-Vest, cu orașele poloneze, cu Lituania, Transilvania, Banat etc. În secolele XIV—XV, armenii din Crimeea se bucurau de autonomie locală și erau în bune relații cu autoritățile și comercianții genovezi cu care colaborau. Aveau poliție și unități militare proprii, au întărit zidurile de apărare și fortificațiile orașului Caffa. După căderea Crimeii în mîinile turcilor (1475), o parte din populația armeană a emigrat în Ucraina, Polonia, Moldova, Muntenia și Bulgaria. Comercianții, care au rămas după această dată, au avut monopolul comerțului cu regiunile tătare, cunoscînd limba și obiceiurile populațiilor locale. Circulînd în toată Europa Răsăriteană, ei au îndeplinit și rol diplomatic în relațiile tătarilor cu Rusia.

Populația armeană era supusă unor dări grele. Între secolele XIII—XV plăteau atît genovezilor cît și hanului tătarilor, iar după retragerea genovezilor, în 1475, turcilor și tătarilor. Structura socială se caracteriza prin mari diferențieri de clasă. Clasele înavuțite se compuneau din comercianți, moșieri, cămătari, meseriași bogați, clerici. Ca și în Cilicia, începînd din secolul al XIII-lea armenii înstăriți își asumaseră titluri de „bey", „hodja" și mai ales „baron", care a devenit forma uzuală de adresare în diaspora, echivalînd cu „domn — domnule".

În anii 1470, 10 mari familii de capitaliști-bancheri dominau viața economică. Majoritatea populației era compusă din meseriași săraci, țărani cu terenuri mici, muncitori salariați.

În urma războiului ruso-turc din anii 1768—1774, guvernul țarist a hotărît, din motive politico-economice, să strămute pe armenii și grecii din Crimeea în provincia Azov. După o peregrinare de un an și jumătate și mari privațiuni, 12 598 armeni s-au stabilit lîngă Rostov pe Don.

Cultura armeană din Crimeea a cunoscut o dezvoltare remarcabilă. S-au întemeiat școli, scriptorii pentru manuscrise și miniaturi, biserici și mănăstiri (Sfînta Cruce, în 1358, lîngă Surhat, Sfîntul Mîntuitor și Sfîntul Anton, în secolele XIV—XV). S-a dezvoltat literatura, arta aplicată, arhitectura, medicina. Au fost create monumente în stil armean, *chacikharuri*, sisteme de aprovizionare cu apă (prima conductă de apă a fost construită de armeni în 1316, la Caffa). Din manuscrisele, unele miniate, realizate în Crimeea, ni s-au păstrat 240, dintre care unele se află și în muzeele și bibliotecile din România. Din rîndurile armenilor din Crimeea s-au ridicat cunoscuți poeți lirici, scriitori și oameni de artă.

La începutul secolului al XIX-lea, mulți armeni au venit să se stabilească din nou în Crimeea, pe meleagurile unde strămoșii lor întemeiaseră colonii înfloritoare. Printr-un decret din 1832, țarul a restabilit vechile drepturi ale populației armene.

În 1914, erau 15 000. Ca și în trecut, a început să se dezvolte viața culturală: au fost întemeiate școli, tipografii, edituri; s-au publicat cărți ii periodice. În 1897, în urma prigoanei țariste împotriva școlilor elementare armenești, predarea în limba rusă a devenit obligatorie, afară de limba și religia armene.

Rusia. Încă din secolele X—XI se semnalează aici prezența episodică a armenilor. Caravanele negustorilor armeni frecventau orașele de pe malurile Volgăi și Niprului, ajungînd pînă la Novgorod. Împreună cu negustorii armeni, mergeau în Rusia arhitecți, meșteri constructori și medici. Se cunoaște că medicul Curții lui Vladimir al II-lea Monomah (1113—1126) era armean, iar la monumentele construite în Principatul Rostov-Suzdal se remarcă influența arhitecturii armene. Asemenea influențe se observă și la bisericile din Novgorod, iar în Catedrala Vasilii Blajennîi din Moscova unul din altare se numește „Altarul lui Grigor al armenilor" (după numele lui Grigor Iluminătorul). În secolele X—XIII, se pomenește despre prezența unor unități armene în rîndurile armatei ruse. De asemenea, în bătălia de la Grünewald, din 1410, împotriva cavalerilor teutoni, au participat și două unități armene.

Cu timpul, comercianții armeni folosesc mai des tranzitul spre nordul Rusiei pe căile Volga-Don, urcînd pînă la Nijni-Novgorod, Kazan și Moscova. În secolul al XV-lea, se înfiripase deja o mică colonie armeană la Moscova, ca și la Kazan. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, armenii se stabilesc la Astrahan, înainte de venirea rușilor (1663—1665). În 1667, se încheie primul acord comercial între comercianții de la Noul Djugha din Iran și Moscova. Armenii aduc mătase din Iran, pe care o vînd la Astrahan și în Rusia, cumpărînd în schimb mărfuri locale. Comercianții și meseriașii armeni stabiliți la Astrahan au contribuit la dezvoltarea economică a orașului și regiunii, ceea ce i-a făcut pe țarii Alexei Mihailovici și Petru cel Mare să le acorde privilegii și să încurajeze imigrarea lor. Armenii au întemeiat prima manufactură de mătase la Astrahan, în 1734. Spre sfîrșitul secolului, majoritatea fabricilor de mătase și a țesătoriilor de bumbac erau în mîna armenilor. În 1746, armenii din Astrahan au primit dreptul de a avea judecătorii proprii și de auto-administrare. Aici s-a elaborat, în 1782, și un *Cod juridic* propriu *(Codul armenilor din Astrahan)*. La începutul secolului al XIX-lea, Astrahanul a devenit cel mai mare centru armenesc din Rusia, cu 1/6 din populația orașului, 20% din case, 5 biserici și 50% din flota comercială din Marea Caspică. Se dezvoltă, totodată, viața culturală cu școli, ziar, teatru de amatori, intelectualitate. În cursul secolului al XVIII-lea, s-au mai înființat colonii armene în Caucazul de nord: la Ghzlar (1736), Mozdok (1763), Derbent (1700—1725), Sf. Cruce, în prezent Prikumsk etc. În general, numărul locuitorilor armeni din fiecare oraș nu depășea 2 000—4 000 de oameni. În anii 1775—1800, s-au mai întemeiat două orașe armenești: *Nor (Noul) Nachidjevan* lîngă Rostov și *Grigoriopol* pe Nistru. În scurt timp, aceste centre au devenit orașe prospere și cu o viață culturală dezvoltată. Nor Nachidjevanul, construit după un plan cu străzi drepte ce se întretăiau perpendicular, cu piață mare centrală, cu case de piatră, cu ateliere și manufacturi, 11 abatoare, unde se tăiau pînă la 500 000 de oi anual, cu un export de grîu (apreciat în Europa Occidentală ca „grîul armenesc de la Don"), de grăsimi, piei, blănuri, miere, mătase, lînă, țesături, vinuri etc., a devenit un mare centru economic în sudul Rusiei. În 1850, orașul număra

o populaţie de 11 295 armeni, iar în cele 5 sate armeneşti din jur 5 293 de oameni. *Grigoriopolul* de la Nistru, de asemenea, a devenit după întemeierea sa, în 1792, un puternic centru economic, cunoscut pentru producţia de piele şevro de înaltă calitate, de grăsimi, de lumînări, precum şi pentru comerţul de vite şi cai. Şi aici, armenii s-au bucurat la început de privilegii, jurisdicţie şi administraţie proprii, libertăţi naţionale şi religioase.

Colonii armeneşti s-au stabilit şi în alte oraşe ale Rusiei. La Sankt-Petersburg (Leningrad) exista o colonie încă de la începutul secolului al XVIII-lea, unde, în afară de comercianţi şi meseriaşi, s-au ridicat interpreţi pe linia relaţiilor externe. De asemenea, la Moscova, încă din anii 1650—60 se semnalează prezenţa nu numai a comercianţilor şi meseriaşilor, ci şi a unor intelectuali, interpreţi şi diplomaţi. În secolul al XVII-lea se construieşte o biserică armeană. Unele familii devin de notorietate, iar familia Lazarian a fost înnobilată, cu rang princiar. În secolul al XIX-lea, Moscova şi Petersburg devin importante centre ale culturii armene, alături de Tiflis. Aici se dezvoltă armenistica şi literatura, teatrul, învăţămîntul, presa. La sfîrşitul secolului al XIX-lea, se mai stabilesc colonii armene în Asia Centrală (Taşkent, Samarkand, Aşchabad etc.). Politica ţarilor faţă de coloniile armene s-a modificat în decursul timpului, privilegiile acordate la început fiind anulate treptat, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, o dată cu unificarea sistemului juridic şi administrativ, precum şi adoptarea unei politici de represiune naţională împotriva minorităţilor din Rusia ţaristă. Capitaliştii armeni s-au înţeles totuşi cu capitaliştii ruşi şi administraţia ţaristă, ocupînd poziţii importante în industria petrolieră de la Baku şi Groznîi, precum şi în alte ramuri industriale.

Ucraina şi Polonia. Prezenţa armenilor în părţile Ucrainei şi Poloniei şi în teritoriul, care, la jumătatea secolului al XIV-lea a trecut la Polonia, numindu-se ulterior Rzecz-Pospolita, este atestată încă din secolul al XI-lea, cînd prinţul Fiodor Dmitrievici al Galiţiei şi Volinului invită armeni să se stabilească în principatul său (1062), acordîndu-le drepturi şi privilegii. În acelaşi an, conform tradiţiei, 20 000 de soldaţi armeni ar fi fost chemaţi în ajutor de prinţul Iziaslov al Kievului, în luptele de apărare împotriva polovţienilor. Aceştia au rămas apoi acolo, ocupîndu-se de agricultură, comerţ şi meserii. În timpul invaziei tătaro-mongole, unii armeni s-au refugiat în Galiţia, Podolia şi Polonia. În anii 1260—70, cînd a fost întemeiat oraşul Lvov, mulţi armeni au fost invitaţi să se stabilească aici. În secolul al XIV-lea, numărul mare al populaţiei armene este confirmat de faptul că aveau 2 biserici (prima din 1363) şi o mănăstire.

În secolele XIV—XVII au existat colonii armene şi în alte oraşe ca: Vladimir, Luţk, Zamostie, Stanislav şi mai ales la Kameneţ-Podolsk, unde numărul populaţiei armene a ajuns în secolul al XVII-lea la 1 200 de familii, reprezentînd peste 50% din populaţia oraşului. S-au construit şcoli şi spitale, iar în 1635, armenii au avut dreptul de a avea un magistrat propriu, echivalînd cu funcţia de judecător sau primar.

Cel mai important centru, timp de mai multe secole, l-a reprezentat Lvovul, care a dăinuit ca centru economic, cultural şi juridic al armenilor din Europa Răsăriteană, pînă în secolele XVIII--XIX. Armenii au avut principala pondere economică a ţării în secolele XV—XVII. Regii Poloniei le-au recunoscut autonomia administrativă, dreptul de a avea judecător propriu (voit) şi tribunal care se folosea de *Codul de legi* al lui Mîchithar Goş, precum şi unele bresle de meseriaşi. Comercianţii armeni ţineau în mîna lor comerţul Poloniei cu Orientul, cunoscînd limbile şi obiceiurile popoarelor din zonă. Tranzitul se făcea de la Podolsk prin Moldova şi Marea Neagră. După împărţirea Poloniei între Austria, Prusia şi Rusia, în 1772, dreptul de autonomie al coloniilor armene din Polonia a fost anulat de austrieci, impunîndu-se legile austriece.

Armenii din Polonia au jucat un rol şi în diplomaţie şi armată. Mulţi diplomaţi armeni au fost folosiţi de regii Poloniei în relaţiile lor cu Rusia, Austria, Turcia, Persia. În bătălia de la Viena împotriva turcilor, la 12 septembrie 1683, în armata lui Jan Sobieski au participat şi 5 000 de ostaşi armeni.

Cultura armeană s-a dezvoltat în secolele XVI—XVIII, prin înfiinţarea de şcoli, biblioteci, teatru amator, construcţii de monumente (biserici, *chacikhar*-uri). Ne-au rămas picturi, fresce, miniaturi din secolele XVI—XVII. În această perioadă s-au ridicat scriitori şi istorici de limbă armeană ca: Simeon Lehaţhí, Hovhannes Kameneţaţhí, Stephanos Roşca, Minas şi Hakob Tochateţhí şi chiar scriitori de limbă polonă ca Eminovici, membru al comunităţii armene din Lvov.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea, Biserica catolică şi-a intensificat presiunile pentru convertirea armenilor, care au rezistat cu îndîrjire timp de jumătate de secol, lupta împotriva catolicismului luînd forma unei rezistenţe naţionale. Profitînd de o sciziune în sînul Bisericii Apostolice Armene din Polonia, emisarii Vaticanului au reuşit pînă la urmă să determine această Biserică armeană din Ucraina de Vest şi Polonia să treacă la catolicism. Unirea cu Biserica catolică a contribuit la accelerarea procesului de asimilare a armenilor din Polonia, dispărînd ca etnie pînă în secolul al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea. O altă parte a armenilor, determinată şi de decăderea economică a oraşelor poloneze, a preferat să se mute în alte ţări, precum Moldova, Transilvania, Ţara Românească, Crimeea, Ucraina Zaporojiană şi Bulgaria. Ca urmare, Lvovul, de pildă, care număra 1000 de familii armene, în 1600, mai avea doar 212 în 1784.

Bulgaria. Colonia armeană din Bulgaria este dintre cele mai vechi, datînd din timpul Imperiului bizantin, cînd o parte din populaţia armeană din Armenia Minor a fost strămutată forţat. Procesul a început în secolul al V-lea şi s-a accentuat în secolele VIII—X, prin afluirea refugiaţilor din Armenia Mare, ca urmare a evenimentelor istorice. Imperiul bizantin urmărea, pe de o parte să slăbească rezistenţa Armeniei şi pe de altă parte să populeze frontierele de nord cu o populaţie combativă, care să apere imperiul de invazia popoarelor migratoare.

Coloniile armene erau de trei feluri: membre ale Bisericii Apostolice Armene, pavliciene și calchedoniene. Cele două din urmă au dispărut curînd, fiind asimilate în rîndul populațiilor locale, Centrul principal s-a stabilit la Filipopole (actualmente Plovdiv), unde s-a înființat și Episcopia Armeană. În secolele XIV—XVIII au venit să se stabilească în Bulgaria refugiați din Cilicia, după căderea regatului armean, precum și din Crimeea și Polonia. De asemenea, după cucerirea Cetății Albe, Sultanul Baiazid al II-lea a strămutat populația armeană din oraș în Bulgaria și la Constantinopol. La jumătatea secolului al XVI-lea au venit în Bulgaria armeni din provincia Nachidjevan, din Șoroth (Armenia) și din Țările Românești. În timpul războaielor turco-persane din secolul al XVII-lea, de pe teritoriul Armeniei, noi valuri de refugiați s-au stabilit în Bulgaria. În secolele XV—XVI și începutul secolului al XVII-lea s-a înfiripat o colonie și la Sofia, unde s-a construit, în 1600, o biserică armeană. O serie de colonii au luat naștere și în alte orașe ale Bulgariei ca: Veliko Tîrnovo (capitala celui de-al doilea Regat Bulgar), la Varna, Ruse (în sec. al XV-lea, cu refugiați din Crimeea), Provadia (la începutul secolului al XVII-lea), la Razgrad (unde s-au stabilit, în aceeași perioadă, 460 de armeni), la Șumen, Bazargic (începutul secolului al XIX-lea), Burgas, Silistra etc. Structura socială se caracteriza prin existența unui număr mare de meseriași, în special bijutieri, marochineri, cizmari, tinichigii, precum și agricultori care au întemeiat sate întregi armenești, ale căror toponime s-au păstrat, mici și mari comercianți, atît în comerțul interior, cît și exterior. După războiul din Crimeea, au venit în Bulgaria, Tracia și Macedonia noi valuri de emigranți, numărul lor ajungînd la 140 000. Ca și bulgarii, precum și celelalte populații creștine din Bulgaria, armenii au fost supuși unui proces forțat de islamizare și turcizare, din care cauză mulți armeni și-au uitat limba maternă, chiar dacă nu au trecut la islamism. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, mișcarea de redeșteptare națională armeană se extinde și în Bulgaria. Se deschid școli, biblioteci, se scrie literatură în limba armeană, îmbogățind activitatea culturală din secolele XIV—XVIII, cînd s-au copiat și s-au miniat manuscrise.

După masacrele din Turcia din anii 1895—96, 50 000 de armeni s-au refugiat în Bulgaria, dintre care au rămas 20 000. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, numărul lor ajunsese la 33 000.

S-a întărit activitatea culturală a populației armene, creîndu-se noi școli, case de cultură, asociații culturale, sportive, ansambluri de cîntece și dansuri, teatre de amatori, biblioteci publice, ziare (începînd din 1884), literatură originală. Populația armeană s-a solidarizat cu poporul bulgar în lupta de independență și de eliberare de sub dominația otomană, atît în războiul ruso-turc din 1877/78, cît și în războiul balcanic din 1912/13, cînd s-a format și o legiune de voluntari armeni, sub comanda lui Karekin Nijteh și a celebrului comandant de haiduci Antranig Ozanian, care a înfăptuit acte de mare eroism, luînd prizonier, printre alții, pe comandantul de corp de armată, Mehmet Iaver Pașa și ajungînd pînă la Marea de Marmara.

După masacrele din 1915, un mare număr de armeni s-a refugiat din nou în Bulgaria, iar viaţa culturală a luat un nou avînt, s-au întemeiat noi şcoli (inclusiv de învăţămînt liceal), s-au publicat noi ziare, cărţi etc.). După cel de-al doilea război mondial, a luat naştere Uniunea Culturală „Erevan", cu filiale în toate centrele locuite de armeni, precum şi un organ de presă săptămînal cu acelaşi nume, în limbile armeană şi bulgară. Numărul populaţiei armene este apreciat la 25 000 (date din 1984).

Franţa. Prezenţa unor comercianţi armeni este semnalată încă din secolele V—VII. După prăbuşirea regatului de la Aní şi în special în perioada Cruciadelor, comercianţi armeni aduc în Franţa mătase, bumbac, covoare şi carpete, mirodenii etc.

În secolul al XIII-lea, colonii mici de armeni se stabilesc în Provence, Languedoc, la Marsilia, Montpellier, Narbonne, Nîmes. Toponimele armeneşti confirmă prezenţa armenilor în evul mediu în Franţa.

Regele Philippe al III-lea Îndrăzneţul (1245—1285) a adus în Franţa meşteri constructori din Armenia, pentru castelul său şi construirea unor biserici, precum şi viticultori pentru dezvoltarea viticulturii în Burgundia. În secolul al XVII-lea, se cunoaşte că negustorii armeni aduceau în Franţa mătase, pietre preţioase şi piei fine din Armenia, superioare celor produse în Occident. Aceşti negustori s-au făcut atît de indispensabili, încît cardinalul Richelieu (1585—1642), primul ministru al Franţei, a încurajat stabilirea permanentă a armenilor în această ţară. Relaţiile se dezvoltaseră într-atît, încît s-a simţit necesitatea şi a unui dicţionar armean-latin, pe care l-a elaborat Francesco Rivola, în 1633, cu sprijinul lui Richelieu. În secolul al XVIII-lea, se pomeneşte de un anume Jean Alten (Hovhannes Altunian), care a venit în 1759 de la Noul Djugha şi a introdus în Franţa cultura de garanţă, ale cărei rădăcini dădeau colorant pentru roşu. Drept recunoştinţă, francezii i-au ridicat o statuie, în 1846, la Notre Dame de Dôme.

În urma evenimentelor din Imperiul otoman, la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, precum şi mai recent, din cauza situaţiei din Orientul Apropiat şi Mijlociu, noi valuri de emigranţi armeni au sosit în Franţa, numărul lor depăşind 350 000 (1984).

Ca şi în alte colonii, armenii din Franţa duc o vie activitate culturală, atît pe plan francez, cît şi propriu naţional. Încă din 1673, au înfiinţat o tipografie la Marsilia. În 1798, Napoleon Bonaparte a înfiinţat Şcoala de limbi orientale pe lîngă Universitatea din Paris, unde limba armeană era una din cele 4 limbi ce se predau. Catedra a fost condusă în secolele XIX—XX de cunoscuţi armenişti ca: Hagop Şahan Cerbedian, Ed. Dulaurier, A. Carrière, Antoine Meillet, Frédéric Macler, Frédéric Feydit, Jean Pierre Mahé. Cercurile conducătoare franceze s-au interesat încă din secolele trecute de achiziţionarea de manuscrise armeneşti. În 1834, la Biblioteca Regală a Franţei existau 128 de manuscrise armeneşti.

S-a dezvoltat, de asemenea, învăţămîntul mediu. În 1846, se mută la Paris (apoi în suburbia Sèvres) Liceul Samvel Muradian de la Veneţia,

desființat în 1990 din motive financiare. Primele periodice armenești apar în Franța în anii 1855—1865, se înființează noi tipografii, se fac traduceri în limba franceză din operele istoricilor și poeților armeni din evul mediu, mai ales sub îngrijirea lui Dulaurier și mai tîrziu a lui Arșag Ciobanian. Pînă în 1983, au apărut peste 20 de ziare și periodice în limba armeană, majoritatea la Paris, există echipe de teatru de amatori, case de cultură, biblioteci, ansambluri de cîntece și dansuri populare, post de radio în limba armeană la Paris etc. Colonia armeană din Franța a dat culturii și artei franceze creatori valoroși ca pictorul Carzou (Karnig Zulumian), membru al Academiei franceze de Arte Frumoase, pictorul Edgar Șahin, sculptorul Hagop Gurdjian, regizorul și artistul Akim Tamiroff, compozitorul, interpretul, poetul și artistul Charles Aznavour (Aznavourian) un adevărat continuator al artei *așugh*-ilor armeni, compozitorul de muzică simfonică și religioasă Onnig Berberian, regizorul Henri Verneuil (Așod Malakian) ș.a. Între cele două războaie mondiale și după cel de-al doilea război mondial, cîteva mii de armeni din Franța s-au repatriat în Armenia Sovietică.

Anglia. Între armeni și Anglia au existat contacte mai vechi, dar primele mici colonii permanente s-au stabilit aici după 1830, mai cu seamă în orașele Londra, Manchester, Liverpool. La Manchester s-a construit o biserică în 1863 și alta în 1870. În 1914, la Londra erau 400 de armeni, iar în 1910, la Manchester, 550. Structura lor socială prezenta un tablou heteroclit: comercianți, meseriași, muncitori, agricultori, studenți, intelectuali. Începînd din 1863, au apărut 10 periodice, tipărite în limbile armeană engleză, franceză, avînd conținut politic, economic, satiric, religios, dar cu o existență efemeră de 2—8 ani. În urma evenimentelor din Turcia, de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, mai mulți scriitori armeni ca: Minas Ceraz, Arpiar Arpiarian, Ervant Odian, s-au refugiat în Anglia, unde s-au organizat comitete pentru ajutorarea victimelor prigoanei. Începînd din 1909 au luat ființă diferite uniuni, societăți și cluburi culturale. Colonia armeană din Anglia, deși nu a avut școli proprii, a dat cîțiva oameni de litere ca, scriitoarea Zabel Boyadjian, care a tradus și publicat în limba engleză *Legendele și poeziile armene din secolele V—XX* (1916) și romancierul de limbă engleză Michael Arlen (Kuyumdjian), cunoscut în literatura engleză contemporană, între cele două războaie mondiale. Numărul populației armene din Anglia este apreciat la 17 000 (1984).

În celelalte țări europene există, de asemenea, colonii armene, dintre care unele au activitate culturală națională ca cea din **Grecia** (15 000 în 1984) cu școli, cluburi și periodice (35 de ziare și periodice apărute pînă în 1975). Masa principală este formată din muncitori, meseriași și mici comercianți, refugiați în Grecia după evenimentele din Turcia. Mai multe mii s-au repatriat în Armenia Sovietică (8 000 în 1925, cîteva mii în 1932—33 și din nou, după război).

În **Cipru**, există o colonie de 4 000 de armeni, care dispune de un liceu și asociații culturale. Pînă în 1975, apăruseră 10 periodice. În **Belgia**, numărul armenilor se estimează la 5 000. Nu au școli și nici ziare. În **Germania**, sînt

10 000, veniţi în ultimul timp din Orientul Apropiat şi Mijlociu. Nu au şcoli şi nici ziare, ci numai cîteva case de cultură. În **Italia**, unde — după cum arăta Nicolae Iorga, — încă din 1253 (în afară de coloniile mai vechi) armenii îşi aveau „Casa" la Veneţia şi tot acolo „Ospizio Armeno" de la 1341, iar Papa Urban al VIII-lea a înfiinţat la Roma „Colegiul Armenesc Unit" [217], numărul armenilor este apreciat la 2 000, fiind concentraţi mai mult la Milano, Roma şi Veneţia. În acest din urmă oraş există şi un liceu, precum şi Academia Armeană a Congregaţiei Mîchitariste, despre care s-a vorbit mai sus. În **Austria** sînt cca 4 000 de armeni (1984), avînd ca centru cultural Congregaţia Mîchitaristă cu bibliotecă (1200 de manuscrise vechi armene), centru de cercetări şi organ de presă pentru armenistică. În **Olanda** există o colonie mai veche, care a avut în secolul al XVII-lea şi o tipografie, unde s-au tipărit lucrări ale autorilor armeni din evul mediu. Numărul lor este apreciat la 3 000 (1984). Nu au şcoli şi nici activităţi culturale deosebite. În ultimii ani s-au înmulţit coloniile armene din **Elveţia** (3 000 în 1984), cu o biserică la Geneva şi un centru mare cultural în fază de construcţie, precum şi în **Suedia** (3 000 în 1984) cu case de cultură şi organ de presă. În celelalte ţări europene, numărul armenilor este neglijabil.

4. America de Nord şi de Sud

Statele Unite. Nu există date despre primele imigrări de armeni în America de Nord, însă în anul 1618 se pomeneşte de venirea în Statul Virginia a lui John Martin Armeanul, care a dezvoltat industria tutunului în acest stat. În anii 1653—1654, guvernul Statului Virginia invită specialişti armeni, pentru dezvoltarea sericiculturii. În general, încă din această epocă, armenii sînt apreciaţi ca o populaţie harnică şi creatoare. În timpul Războiului de Secesiune (1861—1865), se pomeneşte de prezenţa ofiţerilor şi medicilor armeni în armata preşedintelui A. Lincoln. După acest război, misionarii americani au încercat să atragă mai mulţi armeni în S.U.A., dar nu au reuşit. Pînă în 1870, numărul armenilor stabiliţi aici nu depăşea 300. Abia după 1870—1880, în urma evenimentelor sîngeroase din Imperiul otoman, au imigrat un număr mai mare de armeni, care s-au stabilit la Worcester (Mass.), Providence, New York, Boston, New Jersey. Începînd din 1890 s-au stabilit şi în California ca agricultori, contribuind la dezvoltarea oraşului Fresno. În 1910, erau 2 000 în California, majoritatea lor provenind din oraşele Charpert şi Bitlis din Armenia turcească, printre care se număra şi familia marelui scriitor William Saroyan. Numărul total al armenilor stabiliţi în S.U.A., pînă în 1910, ajunsese la 20 500, iar în 1921 la 130 000, dintre care 95% erau muncitori şi 90% oameni lipsiţi de proprietăţi.

---

[217] Nicolae Iorga *Armenii şi românii: O paralelă istorică* p. 22, 23, 31, Bucureşti, 1913.

Colonia armeană din Statele Unite desfăşoară activitate obştească şi culturală demnă de remarcat. Încă din 1886, la New York, s-a creat „Uniunea armenilor". În 1892, la Fresno s-a înfiinţat o bibliotecă. În 1909, s-a întemeiat „Uniunea generală de Binefacere" cu 20 de filiale şi organ propriu de presă. În 1890—96 au fost înfiinţate filiale ale partidelor politice: Socialdemocrat „Hînceag", Daşnakţuthiun şi Liberal-Ramgavar, cu organele de presă respective. În 1921, comuniştii armeni au început să publice ziarul „Panvor" (Muncitorul), devenit ulterior „Nor Aşcharh" (Lumea Nouă). Activitatea culturală se remarcă printr-un mare număr de cluburi, echipe de amatori de cîntece şi dansuri, mai multe emisiuni săptămînale la un post de televiziune din Los Angeles. Din 1888 pînă în 1972, se publicaseră peste 300 de ziare şi reviste, dintre care multe şi-au încetat apariţia după cîţiva ani de activitate. În 1972, mai apăreau 69 de ziare şi periodice dintre care 17 în limba engleză. Pînă acum cîteva decenii nu au existat şcoli permanente, învăţămîntul pentru tineret făcîndu-se în şcoli duminicale. Din anii 1960—1970, sub impulsul unor grupuri proaspete de imigranţi veniţi din zone cu activitate culturală tradiţională, s-au înfiinţat şi în Statele Unite, mai ales în zona Los Angeles, mai multe şcoli de diferite grade, unele cu grad de colegiu, precum şi biserici, atît pe Coasta de Est, cît şi pe Coasta de Vest. Structura socială a populaţiei armene s-a modificat. În prezent, în afară de muncitori, meseriaşi, agricultori şi comercianţi au apărut şi industriaşi şi mai ales o intelectualitate numeroasă, compusă din profesori şi conferenţiari în Universităţi, oameni de ştiinţă, medici, ingineri, avocaţi, ziarişti, oameni de artă, funcţionari de stat. Guvernatorul Californiei, cel mai populat stat al ţării, a fost ales în persoana fostului procuror general al statului, George Deukmedjian (prima dată în 1982 şi reales în 1986).

În domeniul muzicii şi artei şi-au cîştigat renume compozitorul Allan Hovhannes (Chakmakjian, născut în 1911), cu compoziţii simfonice pe teme epice armeneşti, Krikor Siuni (cîntece orale), regizorul de teatru şi cinematografie Ruben Mamoulian, cîntăreţele Zabel Aram şi Lucine Amara (Armaghanian), aceasta din urmă solistă a Operei Metropolitan din New York, Armen Tokatlian, solist la aceeaşi operă ş.a.

Populaţia de origine armeană din S.U.A. a depăşit 800 000 mai ales pe seama emigranţilor din Orientul Apropiat şi Mijlociu, deşi există şi o mişcare inversă. În anii 1926—1936, au plecat să se stabilească în Armenia Sovietică peste 6 000 de armeni din S.U.A. După război, s-au mai repatriat cîteva sute.

În **Canada** se semnala prezenţa a numai 600 de armeni în 1910, ca după cel de-al doilea război mondial, datorită imigrărilor din Turcia, Egipt, Liban, Iran etc., cifra să crească rapid. După datele oficiale canadiene, în 1981, se declaraseră armeni 21 155 de cetăţeni, dar sursele armeneşti apreciază că, în 1984, erau deja 70 000 cu tendinţă de creştere. Există cluburi, biserici şi ziare în limba armeană (1 cotidian şi 5 periodice). În ultimii ani s-au înfiinţat şi cîteva şcoli.

În **America Latină**, cea mai mare colonie armeană se află în **Argentina**, atingînd peste 85 000 de persoane (1984), avînd o activitate culturală proprie

o mare Casă de cultură în Buenos Aires, echipe de dansuri şi cîntece, grădiniţă de copii, şcoală primară şi liceu, biserici (3 la Buenos Aires), asociaii culturale, de binefacere şi sportive. Între 1922—1970, apăruseră 32 de periodice. Structura socială cuprinde meseriaşi, mai ales bijutieri, mici comercianţi, industriaşi şi mulţi intelectuali.

În **Brazilia** sînt peste 20 000 de armeni (1984) avînd o viaţă culturală proprie, asociaţii culturale, biserici. Sînt concentraţi la Sao Paolo şi Rio de Janeiro.

În **Uruguay** se numără 14 000 de armeni (1984), care duc, de asemenea, o viaţă cultural-artistică proprie, emisiuni de radio, casă de cultură.

În **Venezuela**, există o colonie mai recentă, numărînd 1 600 de membri.

În celelalte ţări latino-americane, numărul armenilor este neglijabil.

CAPITOLUL VII

Armenii din România

1. Istoria

Armenii s-au stabilit în Țările românești, în diferite perioade istorice, încă din cele mai vechi timpuri. După cum arată Nicolae Iorga, Bogdan Petriceicu Hașdeu și alți istorici români, primele colonii armene din Moldova au fost anterioare înființării Principatului Moldovei (deci înainte de primul descălecat al lui Dragoș de Maramureș, în 1348), fiind probabil tot atît de vechi ca și primele colonii armene din Galiția, care datează din secolul al XII-lea. Negustorii armeni care se ocupau de comerț internațional foloseau în orice caz calea de tranzit din Polonia de sud, prin Moldova la porturile de la Marea Neagră. Săpături efectuate în zona orașului Cetatea Albă (Akkerman) din sudul Moldovei, port la Marea Neagră, au scos la iveală monede armenești bătute de regi din Armenia Ciliciană din secolul al XIII-lea. Or, se știe că negustorii armeni din Crimeea, Galiția și Moldova făceau comerț în evul mediu, cu această țară. În același oraș, s-a descoperit o inscripțiune de mormînt în limba armeană din anul 1174. În 1350, s-a construit, după unele date, o biserică armeană la Botoșani. Deși nu există suficiente dovezi despre o colonie armeană în acest oraș, în perioada respectivă, este semnificativ faptul că Eparhia cultului armean din Lvov primește, în 1365, sub jurisdicția sa și pe armenii din Moldova, ceea ce lasă să se întrevadă că cel puțin în centrele comerciale mai importante ca Suceava și Botoșani erau colonii armenești. De asemenea, la Iași (devenit ulterior capitala Moldovei), biserica armeană poartă pe frontispiciul intrării data de construcție 1395, deși clădirea actuală este dintr-o perioadă mai recentă (secolul al XVII-lea). După cum arată Nicolae Iorga, armenii aflați la Suceava și Siret, înainte de întemeierea Principatului Moldovei, „au trecut la Iași, la Botoșani, la Roman, infiltrație care se va continua pînă la Focșani, aproape de hotarul dintre Moldova și Muntenia... În tot cazul, către 1330 existau armeni destul de mulți și, cum Principatul Moldovei a fost în realitate creat pe calea comerțului, acei care au urmat această cale a comerțului au devenit colaboratori la crearea statului național român în Moldova".

Se cunoaște că, pînă în prima jumătate a secolului al XIII-lea, au fost cinci mari emigrări de armeni din fosta capitală a Armeniei regale, Ani, spre

Crimeea, Polonia, şi Moldova şi anume: în 1060, 1064, 1239, 1319 şi 1342 Cauzele acestor emigrări a aristocraţiei şi comercianţilor armeni (pături înstărite şi totodată culte din Armenia veche) au fost — după cum s-a arătat — invaziile străine, urmate de prăbuşirea regatului armean cu capitala la Aní (1065), sau calamităţi naturale, cum a fost cutremurul catastrofal din 1319.

Marii voievozi moldoveni, Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare, au apreciat în mod deosebit pe armeni, invitîndu-i să se stabilească în Moldova, pentru a contribui la dezvoltarea economiei şi a oraşelor moldoveneşti. În acest scop, li s-au oferit drepturi şi privilegii: printr-un hrisov dat de Alexandru cel Bun, la 30 iulie 1401, se încuviinţează înscăunarea unui episcop armean la Suceava (capitala de-atunci a Moldovei), pentru a păstori pe credincioşii armeni din Moldova. Primul episcop a fost un anume Hovhannes. În 1415, este pomenit un alt episcop, pe numele de Avedik, care-şi avea reşedinţa, atît la Suceava, cît şi la Lvov.

Ulterior, Alexandru cel Bun, care întreţinea personal relaţii de afaceri cu oraşele polone Lvov, Cracovia etc., constatînd prosperitatea economică a acestor oraşe, în care locuiau mulţi comercianţi şi meseriaşi armeni, a invitat în Moldova, printr-un hrisov din 8 octombrie 1407, negustori armeni, oferindu-le diferite scutiri de impozite şi taxe vamale. Numai la Suceava s-au stabilit 700 de familii armene, care au dat oraşului o şi mai mare importanţă economică. În cursul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea ei au ridicat circa 7 mănăstiri şi biserici, dintre care au mai rămas patru, cea mai veche şi mai cunoscută fiind Mănăstirea Zamca, ridicată după tradiţie, înainte de 1551 de bogătaşul Agopşa, indicat pe piatra lui de mormînt din 1551 ca fiind ctitorul bisericii. Gh. Balş se îndoieşte însă că construcţia actuală este cea veche, înclinînd să creadă că este o construcţie de la începutul secolului al XVII-lea, întemeindu-şi concluzia pe faptul că pe turnul din est al mănăstirii este indicată data de 1606.[218] Din cele circa 1 000 de case din Suceava, 200 erau armeneşti, ele distingîndu-se prin tipul lor deosebit şi prin buna gospodărire. Tot comerţul Sucevei era, pe vremea aceea, în mîna armenilor, ca şi la Siret şi Cernăuţi. În acest din urmă oraş, populaţia era compusă, pe vremea aceea, jumătate din moldoveni şi jumătate din armeni. În curînd, cele trei oraşe moldovene (Suceava, Siret, Cernăuţi) au devenit, în urma comerţului efectuat de negustorii armeni, importante centre comerciale. În 1418, Alexandru cel Bun a mai adus încă 3 000 de familii armeneşti, pe care le-a stabilit în 7 oraşe moldoveneşti (Suceava, Iaşi, Botoşani, Dorohoi, Vaslui, Galaţi, Hotin).

Printre alte măsuri adoptate de Ştefan cel Mare, a fost emiterea unui hrisov în care îi invită pe armeni să vină în Moldova, promiţîndu-le protecţia sa, precum şi privilegii comerciale. Printre cei care au beneficiat de aceste măsuri au fost unii armeni din Constantinopol, care căzuse, cu cîţiva ani mai

---

[218] Gh. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, p. 41—46, Bucureşti, 1933.

devreme sub asaltul lui Mahomed al II-lea. De asemenea, în 1475, după ce turcii şi tătarii au pus stăpînire pe Crimeea, mase importante de armeni s-au refugiat în Moldova. Ştefan cel Mare a făcut acestora o primire caldă şi i-a colonizat în oraşele Suceava, Iaşi, Botoşani, Focşani şi Roman, unde armenii formau deja un număr important. Se apreciază că, sub domnia lui Ştefan cel Mare au mai venit în Moldova circa 10 000 de armeni. Numărul total al celor stabiliţi aici în acea perioadă, este evaluat la peste 20 000. Armenii sînt amintiţi şi în oastea lui Ştefan cel Mare, în nenumăratele lupte purtate pentru independenţa ţării. Se pomeneşte de fapte de vitejie ale artileriştilor armeni, în bătălia de la Valea Albă, în 1476, împotriva turcilor, unde Ştefan cel Mare a cîştigat o importantă victorie.

Cea mai de seamă contribuţie a armenilor la dezvoltarea statului medieval moldovean a fost însă — după cum s-a arătat mai sus — în domeniul economic.

Încă de prin anul 1400 şi pînă în secolul al XVII-lea, întregul comerţ interior şi exterior al Moldovei era concentrat în mîinile armenilor, care au ştiut să profite de situaţia geografică excepţională a oraşelor moldoveneşti (în special Suceava), prin care treceau drumuri internaţionale de tranzit spre Polonia (prin Hotin, Iaşi), spre Rusia (prin Cetatea Albă) sau spre Germania răsăriteană. Caravanele negustorilor armeni care cutreierau drumurile Moldovei erau cunoscute sub numele de „carele armeneşti". La Suceava se găseau depozitele principale de mărfuri ale negustorilor şi, totodată, vama, care aducea venituri importante statului moldovean. Bugetul ţării era de fapt asigurat numai prin comerţ, întrucît atît boierii, cît şi mănăstirile se bucurau de privilegii şi erau scutiţi de biruri. Negustorii armeni cîştigau bine şi plăteau birurile şi taxele legale. Ei exportau vite şi cai în Prusia, Austria, Olanda, precum şi oi, porci, piei, ceară, grîu, brînză şi alte produse din Moldova, aducînd în schimb mărfuri manufacturate din Occident ca, postavuri, covoare, broderii, obiecte de lux, arme, iar din Orient mirodenii, vin grecesc, coloranţi, mătăsuri şi altele. Unii comercianţi armeni aduceau din Muntenia şi de la Braşov ceară de albine; din Ungaria, blană de samur; alţii duceau postavuri şi metale din Germania pînă în India. În secolul al XVI-lea, ei exportau grîu şi vin din Moldova în Polonia şi Rusia; ceară, miere, carne şi grăsimi la Constantinopol. Aduceau din Polonia în Moldova hîrtie. Exportatorii armeni de vite şi de cai achiziţionau aceste animale pe piaţa internă. Însă, întrucît calitatea lor nu corespundea adesea cerinţelor pieţei externe, ei au început să se ocupe şi de zootehnie, cumpărînd vite tinere şi mînji, pe care-i îngrăşau şi îi creşteau cu mijloace proprii, pe păşuni arendate şi apoi le exportau, primind astfel preţuri mai mari pentru vitele îngrăşate şi caii de rasă moldovenească bine dezvoltaţi. De asemenea, unii dintre negustori au început să fabrice ei înşişi unele produse manufacturate importate.

Astfel, treptat, în sînul populaţiei armene au loc schimbări sociale structurale. Dintr-o populaţie predominant negustorească, unii s-au transformat în moşieri, mai ales în Moldova de Nord sau Bucovina, precum şi în partea

de răsărit a Moldovei (Basarabia). Ulterior, armenii au fost cei dintîi care au practicat o agricultură sistematică pe întinderi mari de pămînt. Alţii au devenit meşteşugari şi proprietari de manufacturi. Astfel, de exemplu, cele 600 de familii de armeni stabiliţi la Iaşi ocupau cîteva străzi centrale, unde îşi aveau şi atelierele. Meşteşugarii armeni, blănari, plăpumari, croitori, cizmari, argintari, cofetari, dar mai ales pielarii, erau cunoscuţi atît pe piaţa internă, cît şi externă, pentru înalta calitate a produselor lor. Erau, de asemenea, foarte apreciate broderiile şi dantelele lucrate de ei.

Domnitorii Moldovei chiar şi din secolele mai tîrzii, XVII şi XVIII, au preţuit negoţul organizat de armeni, întrucît, prin intermediul acestora, Moldova vindea numai în Polonia, anual, cîte 20 000 de cai, 5 000 de boi, 6 000 de vaci, 50 000 de ocale de ceară şi 200 000 de piei de iepure.

În consecinţă, domnii moldoveni au continuat şi în sec. al XVIII-lea să-i favorizeze pe oamenii de afaceri armeni, întărind privilegiile existente sau acordîndu-le chiar altele noi. De exemplu s-a luat ispravnicilor dreptul de a pedepsi personal pe armeni, impunîndu-le obligaţia de a-i deferi pe delincvenţii armeni Curţii de judecată a Domnului, singurul în drept să-i pedepsească.

Pe lîngă armenii stabiliţi mai de mult în Moldova, au avut loc noi imigrări în secolele XVI şi XVII. Aceşti imigranţi armeni, ca şi predecesorii lor, au găsit adăpost în sînul poporului român, cunoscut pentru generozitatea şi spiritul său de toleranţă.

Atît în Principatul Moldovei, cît şi în celelalte principate, armenii s-au dovedit elemente harnice, active, cu spirit de iniţiativă, buni gospodari şi buni edili. Multe oraşe moldoveneşti erau, la stabilirea armenilor acolo, la începutul existenţei lor, însă s-au ridicat la un nivel economic şi edilitar important, datorită dezvoltării impetuoase a comerţului şi meşteşugurilor. Astfel, de pildă, Cernăuţi, care era un sat, în momentul aşezării acolo a armenilor de către Alexandru cel Bun, îşi datorează transformarea în oraş mai mult comerţului armenilor. În afară de contribuţia lor la dezvoltarea oraşelor, armenii au întemeiat şi unele sate, după cum dovedeşte numele lor, ca de pildă: Armeneşti (în jud. Suceava), Satul Armeanului (în jud. Iaşi), Valea Armeanului (în jud. Botoşani), Dealul Armeanului (în jud. Dorohoi), Armeneşti (lîngă oraşul Bîrlad) ş.a.

Populaţia armeană din oraşele moldoveneşti a fluctuat puternic în cursul istoriei. Astfel, într-o descriere în limba latină a oraşului Suceava, din 1693, se arată că numărul armenilor din Suceava a ajuns la 3000, iar într-un raport al administraţiei austriece din 1823 se afirmă că majoritatea celor 2 000 de familii din Suceava sînt armeneşti.[219]

Armenii au suferit, ca şi populaţia majoritară românească, din cauza scindării nefireşti a Moldovei, prin răpirea de către austrieci a părţii ei de nord, care a primit denumirea de Bucovina. Economia ţării a avut de suferit,

[219] Haus-Hof und Staatsarchiv, Viena a. D. 580/22 martie 1823.

familiile armeneşti, ca şi cele româneşti, au fost rupte de rudele lor rămase în Moldova. Numărul armenilor în toată Bucovina ocupată de austrieci scăzuse, la 31 dec. 1890, la 1 500.

La începutul secolului al XIX-lea numărul armenilor din Moldova se ridica la circa 4 500, iar în 1857, la 7 000.

În tot cursul istoriei Ţărilor române şi a statului unitar român, armenii au fost alături de poporul român, luptînd pentru apărarea independenţei ţării şi progresul său social şi economic. Astfel, în 1821, cînd a avut loc revoluţia de eliberare naţională şi socială condusă de Tudor Vladimirescu, cei mai înaintaţi activişti ai populaţiei armene au sprijinit-o. De asemenea, armenii din Moldova, Muntenia şi Transilvania au sprijinit revoluţia din 1848. Sînt cunoscute numele arhitectului Hagop Melic din Bucureşti, sprijinitor al revoluţiei şi prieten cu Nicolae Bălcescu; armenii din Roman, Andrei Zaharian şi Ion Misir, care au participat la evenimente şi au fost puşi în urmărire. Garda personală a lui Ion Heliade Rădulescu era formată, în cea mai mare parte, din armeni. După înăbuşirea revoluţiei, au fost arestaţi 28 de meşteşugari de pe Str. Armenească, considerată un „cuib" al revoluţiei. Armenii din Moldova şi Muntenia au sprijinit cu căldură unirea principatelor, numele lui Alexandru Ioan Cuza fiind pomenit cu dragoste de populaţia armeană din principate. Domnitorul A. I. Cuza, la rîndul său, este cunoscut ca un prieten al populaţiei armene.

Muntenia. Armenii se stabilesc în Muntenia ceva mai tîrziu decît în Moldova, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, venind din Armenia şi Crimeea.

Valuri ulterioare de refugiaţi armeni au găsit adăpost în Ţara Românească, stabilindu-se la Bucureşti, Piteşti, Craiova. În secolul al XVI-lea se menţionează şi la Tîrgovişte (capitala Munteniei între 1430 şi 1660) prezenţa unei numeroase şi bogate colonii armene. Despre prezenţa armenilor la Bucureşti există menţiuni încă din anii 1400—1435. Astfel, Domnitorul Mihai Vodă (1418—1420) l-a trimis pe armeanul Hagop în Transilvania, pentru a încerca să apere pe mocanii de la Hîlciu faţă de pretenţiile saşilor.

În anul 1665, călătorul turc, Evlia Celebi a trecut prin Bucureşti, menţionînd, printre altele, existenţa unei colonii armene şi precizînd că aceasta este simpatizată de populaţia autohtonă română.

În secolul al XVII-lea, armenii ortodocşi-grigorieni şi armenii catolici şi-au construit o biserică în centrul Bucureştilor, punîndu-i numele de Bărăţia (Frăţia). Biserica a fost terminată în 1629, iar această parte a oraşului a căpătat denumirea de Cartierul armenesc. Biserica a trecut însă, la scurt timp, sub jurisdicţia Papei, ceea ce a determinat pe armenii grigorieni să-şi clădească, în 1638, la marginea de atunci a oraşului, o altă biserică din lemn. Strada pe care a fost construită această biserică (situată pe locul unde se înalţă actuala Biserică armeană din Bucureşti tîrnosită în 1915) a fost numită Strada Armenească.

Prezența armenilor în București încă din timpuri străvechi este atestată și de unele denumiri de locuri din vechiul București ca: Stîlpul de Piatră al Armeanului, Crucea Armeanului, Podul Armeanului etc.

În timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, colonia armeană a fost reorganizată temeinic, cu contribuția lui Manuc-Bei Mirzaian și a rudelor sale, care au preluat treburile bisericii și școlii armene, școală construită din donația lui Manuc. Valuri mai mari de refugiați armeni au venit după evenimentele din Turcia din 1895—1896 și 1915, în special începînd din 1922. Potrivit recensămîntului din 1930, în București trăiau 4 761 de armeni, iar în toată România 15 444.

În afară de comercianți, în București se semnalează existența a numeroși meșteșugari ca: brutari, meșteri constructori, croitori, precum și fabricanți de tutun. Unii meseriași aveau breslele lor.

La începutul secolului al XIX-lea, exista un număr important de armeni și la Ploiești, Giurgiu, Pitești, precum și în județul Argeș.

Oltenia. Prezența din timpuri îndepărtate a armenilor în această provincie este dovedită de denumirea unor localități ca: satul Armeanul din județul Vîlcea, localitatea Piscul Armeanului din același județ și altele. De asemenea, la începutul secolului al XVIII-lea, în capitala provinciei, la Craiova, exista o colonie armeană. Numărul armenilor din Oltenia, în această perioadă, este apreciată la 500—1 000. La începutul secolului al XIX-lea, se semnalează și la Rîmnicu Vîlcea prezența unor comercianți armeni.

Dobrogea. La Babadag, se semnalează prezența armenilor începînd din anul 1 500, unde credincioșii armeni aveau biserica lor. La Biblioteca Mîchitharîștilor din Viena este păstrată o colecție de versuri ale lui Martiros din Caffa, care a trăit în anul 1672, timp de aproape 6 luni la Babadag și a scris o poezie satirică la adresa fruntașilor armeni din acest oraș.

După tradiție și după o piatră găsită pe locul cimitirului vechi armenesc din Constanța, unde a fost și vechea biserică, colonia armeană datează aici cel puțin din anul 1760.

Numărul armenilor a ajuns la Constanța, în 1878 (anul eliberării Dobrogei) la 35 de familii. După imigrările masive din Turcia, după 1922, populația armeană din Dobrogea a crescut simțitor, ajungînd în anul 1928, numai în județele Constanța și Caliacra la 5664 de suflete. În orașul Constanța, potrivit unui recensămînt din 15 mai 1925, numărul armenilor era de 3560, situîndu-se pe locul al treilea, după români și greci. Numărul lor a scăzut însă simțitor, după cel de-al doilea război mondial, în urma emigrărilor.

Transilvania. Prezența armenilor în Transilvania este atestată din cele mai vechi timpuri. Cronicarii maghiari Simon de Kező și Thurocsi arată că pe vremea ducelui Geza (972—997) și a lui Ștefan cel Sfînt (997—1038) — cînd Transilvania se găsea sub dominația maghiară — în această provincie au intrat armeni, care s-au amestecat cu ungurii și au obținut chiar titluri de noblețe.

Într-un hrisov al regelui Ludovic al IV-lea, din 1281, se vorbește de „Terra Armenorum“ (Pămîntul armenilor) și de Monasterium Armenorum

(Mănăstirea armenilor). Se presupune că armenii cei mai vechi din Transilvania provin din Imperiul bizantin. De la un sigiliu din anul 1343 s-a constatat că în localitatea Tălmaciu, de lîngă Sibiu, își avea sediul „episcopul Martin al armenilor".

În 1399, se pomenește de prezența și la Brașov a unor armeni, care aveau o biserică comună cu credincioșii altor culte necatolice. În secolul al XV-lea, numărul armenilor începe să crească, în urma invaziei regelui Albert al Poloniei în Moldova și emigrării a 700 de familii armene în Ungaria, Transilvania și Galiția. Mai tîrziu, în 1551, din cauza prigoanei voievodului moldovean Ștefan Rareș (1551—1552) împotriva armenilor, o parte dintre aceștia a emigrat, de asemenea, în Transilvania, emigrări care au continuat și în secolul următor. Existența armenilor în această provincie în sec. al XVII-lea este atestată și de o culegere de manuscrise armene, copiată în 1647 la Tîrgu Mureș, de către Chacic Kafaiețhí.

În așteptarea unor vremuri mai bune, armenii s-au stabilit în apropierea frontierei dintre Moldova și Transilvania, de-a lungul lanțului Carpaților Răsăriteni, în orașele Gheorghieni (1654), Bistrița, Frumoasa, apoi la Dumbrăveni (în 1658) și la Cic Somlö.

Un nou val de imigranți în Transilvania a venit după 1672. Numele multor familii de armeni amintesc de originea lor moldovenească, ca de exemplu: Ațí (de la Iașiți), Urmanțí (adică de la Roman), Bocianțí (de la „Botoșaniți", din Botoșani), Focșanți (din Focșani), Sociovțí (din Suceava) etc.

Întrucît situația din Moldova rămînea tulbure, armenii au acceptat invitația principelui Transilvaniei Mihail Apafi de a se stabili în acest principat. Armenilor li s-a dat dreptul la autonomie și comerț liber, la exercitarea de meșteșuguri, alegerea unor judecători proprii. Astfel, în Gheorghieni și alte orașe, armenii au avut primari proprii, separat de cei maghiari. Comercianții armeni au întîmpinat însă dificultăți, atît la Bistrița, din partea comercianților sași, cît și la Gheorghieni, din partea comercianților maghiari, care nu vedeau cu ochi buni concurența ce le-o făceau noii veniți. De aceea, o mare parte a armenilor moldoveni a hotărît să întemeieze orașe proprii autonome. Astfel, au luat naștere două orașe armenești: la Gherla (Armenopolis, Armenierstadt, Szomosùjvàr) și Elisabethopol (Dumbrăveni, Erzebetváros, Ibașfalău). Întemeierea acestor orașe coincide cu extinderea dominației austriece asupra Transilvaniei. Monarhia austriacă încerca să-și întărească pozițiile în noua provincie ocupată și cu ajutorul Bisericii catolice, împotriva elementelor reformate și a populației majoritare românești de cult ortodox apoi greco-ortodox. În acest scop, s-au exercitat presiuni asupra armenilor, pentru a-i determina să treacă la catolicism. Autoritățile austriece l-au folosit pe călugărul Ocsentius Vărzărescu (Vărzarian, Verzirewski), prelat catolic din Moldova, devenit mai tîrziu episcop al armenilor catolici din Transilvania. Inițial, armenii au opus o rezistență dîrză față de încercările de a-i converti la catolicism. Întrucît însă pentru obținerea de pămînturi și a dreptului de a avea orașe proprii autonome, guvernul austriac condiționa trecerea la catolicism, armenii au cedat pînă la urmă, deși cei

din Dumbrăveni au făcut o încercare, în 1690, de a reveni la vechea lor credință grigoriană. După acceptarea catolicismului, o parte dintre armeni au cumpărat cu mijloace proprii pămînturile de lîngă vechiul sat românesc Gherla, de-a lungul Someșului. Statul austriac, care încuraja cu credite și împrumuturi pe coloniștii germani ce se stabileau în Transilvania, nu a acordat nici un ajutor imigranților armeni. Aceștia au trebuit să se descurce singuri. În vederea creării orașului Gherla (Armenopolis), ei l-au chemat pe arhitectul armean Alexaian, de la Roma, care a elaborat planul orașului, prevăzînd patru bulevarde paralele drepte, întretăiate perpendicular de străzi paralele, toate cu deschiderea spre Someș, o mare piață centrală cu dimensiunile de 125 × 122 m și cu numeroase construcții edilitare, un cartier de ateliere și unități producătoare la marginea orașului, un parc de odihnă (grădina engleză) pe o insulă între Someș și un canal al Someșului. Orașul astfel conceput a fost întemeiat în anul 1700, fiind singurul oraș din întregul Imperiu austriac construit după un plan. În scurt timp, acest oraș a devenit unul dintre principalele centre de comerț și producție manufacturieră din Transilvania, cunoscut în special pentru producerea pieilor fine de capră, folosite la confecționarea cizmelor de înaltă calitate, contribuind prin comerțul cu alte țări la dezvoltarea economică a principatului Transilvaniei. La Gherla s-a stabilit o mare parte din cele 3000 de familii armenești venite în Transilvania. Al doilea mare oraș armenesc din Transilvania a fost Elisabethopol (Dumbrăveni), unde exista o colonie armeană încă din anul 1658. În 1711, printr-un decret al împăratului Carol al VI-lea al Austriei, Gherla a fost declarată „Oraș liber regal“.

La 17 octombrie 1726, împăratul a acordat privilegii armenilor catolici din Gherla, iar la 11 august 1733 și armenilor catolici din Elisabethopol, pe care l-a declarat, de asemenea, „Oraș liber regal“. Aceste două orașe aveau dreptul să se autoadministreze, să aibă tribunale armenești, să folosească legi proprii, să întrețină relații comerciale cu state străine, să organizeze tîrguri. Numai din punct de vedere militar și al impozitelor către stat ele erau supuse principelui Transilvaniei. În cele două orașe armenești nu aveau voie să se stabilească cetățeni de altă naționalitate sau alt cult religios (nici măcar armenii ortodocși grigorieni.) Privilegiile și drepturile erau acordate exclusiv armenilor catolici. Armenii au continuat să rămînă și în alte orașe transilvănene.

Unul din organele de autoguvernare era „Compania Armeană“, care coordona din punct de vedere economic și juridic Gherla și Dumbrăvenii. În 1714, la Gherla, a fost instalat primul consiliu orășenesc, judecător principal fiind ales Hacic Agopșa împreună cu 12 „bătrîni“ sau consilieri.

Caravanele negustorilor armeni din Transilvania mergeau în Orient, pînă la Constantinopol, iar în Europa Occidentală, pînă în Germania, Italia și Danemarca. Principala ocupație era creșterea și exportul de animale. Numai orașul Gherla a început să exporte anual 100 000 de vite. Negustorii armeni exportau, de asemenea, mari cantități de lemne, în Franța, Anglia și alte țări. Mulți armeni erau cunoscuți ca meșteșugari iscusiți, avînd breslele

lor. Ei se ocupau de lăcătuşerie, broderie, dantelărie, blănărie, ţesutul covoarelor, argintărie, prepararea băuturilor alcoolice, măcelărie şi în special de tăbăcărie. Armenii veniţi din Moldova au adus cu ei secretul tăbăcirii pieilor fine de capră, deţinînd monopolul acestui tip de piei în Imperiul austriac. În cele patru centre armeneşti din Transilvania şi Banat, tăbăcarii armeni erau organizaţi în bresle.

Printre primele manufacturi create în secolul al XVIII-lea, în Transilvania erau cunoscute şi marile întreprinderi de tăbăcărie de la Gherla şi de lumînări de la Dumbrăveni. Negustorii de la Gherla comercializau în Transilvania, anual, 30 000 de piei, iar în Ungaria 20 000. Gherla primea şi comenzi de piei din străinătate, iar lumînările produse la Dumbrăveni erau solicitate la Viena şi alte oraşe din Occident.

Ca şi în restul Transilvaniei, în centrele armeneşti existau mai multe pături sociale, constituite din burghezia orăşenească, meşteşugari patroni, mici meseriaşi, intelectuali, funcţionari publici, militari, iar o dată cu dezvoltarea capitalismului în Transilvania, apare munca salariată. În curînd, oraşele locuite de armeni au ajuns la un nivel ridicat de prosperitate economică. Armenii contribuiau cu sume importante la bugetul Imperiului austriac. Cînd vistieria imperială s-a golit, în urma îndelungatelor războaie împotriva Turciei, armenii au contribuit cu importanta sumă de 100 000 de florini aur, devenind astfel „bancherii“ şi donatorii Curţii Imperiale austriece.

La începutul secolului al XVIII-lea, la Gherla erau 1000 de case cu 6 000 de locuitori, la Dumbrăveni 450 de case şi 2 300 de locuitori, la Gheorghieni 140 de case etc. Mai trăiau armeni la Braşov, Sibiu, Tg. Mureş, Oradea, Deva, Abrud, Tîrgul Secuiesc, Odorhei, Timişoara şi alte localităţi, numărînd în total 15 000 de locuitori. Istoricul maghiar L. Kovari scria, în 1842, că în Transilvania abia dacă există vreun sat sau oraş în care să nu fie şi locuitori armeni.

Pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, numărul populaţiei armene din Transilvania a crescut, ajungînd, în ajunul revoluţiei din 1848, la 20 000. Totodată, are loc o mutaţie a populaţiei armene şi spre alte regiuni ale Imperiului austro-ungar. De pildă, după ocuparea unor teritorii noi în sudul Ungariei şi în Banat, numeroşi armeni colonizează terenurile mlăştinoase din această regiune, le asanează, transformîndu-le în pămînturi roditoare şi realizează venituri importante din producerea şi vînzarea de mărfuri agroalimentare. În judeţul Torontal din Banat se citează apariţia unor moşieri armeni, care au căpătat titluri de nobleţe. Dintre aceştia familia Kiş sau Kişian deţinea în apropiere de oraşul Timişoara moşii în valoare de 2 — 3 milioane de florini. Alături de aceştia trăiau şi agricultori armeni.

La Dumbrăveni, au început să se dezvolte abatoare. În 1837, breasla măcelarilor şi crescătorilor de vite a elaborat propriul său statut. Primăria acorda acestei bresle, cu chirie, păşuni precum şi alte facilităţi. La începutul

secolului al XIX-lea este pomenit numele unui negustor angrosist armean, Stepan Altunoglu, care primise de la Sultan un firman ce îi dădea dreptul de a exporta mărfuri din Constantinopol spre Europa răsăriteană. Pe de altă parte, căpătase autorizaţia de a exporta mărfuri din Imperiul austriac într-o seamă de ţări din Răsărit. El făcea comerţ cu oraşele din Moldova, Muntenia, Bulgaria şi Serbia.

Între 1791 şi 1837, timp de aproape jumătate de secol, oraşele armeneşti din Transilvania au luptat împotriva impozitelor excesive, la care îi impuneau împăraţii Austriei, precum şi împotriva altor constrîngeri.

Treptat, autorităţile austriece au restrîns drepturile şi privilegiile acordate populaţiei armene. Astfel, pămînturile urbane cumpărate de armeni cu bani proprii au fost declarate „proprietate regală". Au fost anulate, de asemenea, scutirile acordate de împărăteasa Maria Tereza, de a plăti impozite asupra veniturilor realizate din vînzarea băuturilor alcoolice, din comerţul cu carne şi din chiria caselor.

Pauperizarea unei părţi a populaţiei armene este atestată prin faptul că în oraşe au fost întemeiate, cu eforturi colective şi prin donaţii particulare, aziluri pentru săraci, orfelinate şi aziluri de bătrîni. În acelaşi timp, începe un proces de asimilare forţată şi maghiarizare a populaţiei armene din Transilvania. În anul 1801, s-a interzis comercianţilor armeni din Gherla dreptul de a-şi ţine şedinţele, iar din 1830 şi socotelile în limba proprie. Începînd din 1805, primăria oraşului Dumbrăveni a fost obligată să renunţe la folosirea limbii armene în scriptele oficiale. În şcoala publică de aici, ca şi în şcoala întemeiată prin testamentul lui Gharamian, elevii nu au mai fost autorizaţi să înveţe în limba maternă. Numai în şcoala de pe lîngă Mănăstirea călugărilor catolici mîchitarişti s-a mai permis învăţarea limbii armene. Cu toate acestea, mult timp încă populaţia armeană din Transilvania a reuşit să-şi păstreze limba, literatura, proverbele, basmele transmise oral, obiceiurile.

În preajma revoluţiei din 1848, armenii s-au solidarizat cu lupta împotriva autocraţiei monarhiei habsburgice şi a nobilimii maghiare. Publicistul, istoricul şi luptătorul român George Bariţiu (1812—1893), unul din conducătorii revoluţiei din 1848—1849 din Transilvania, în apelul său la frăţia naţionalităţilor din acest principat, publicat în „Gazeta de Transilvania", s-a adresat nu numai principalelor trei naţionalităţi: români, maghiari şi germani, ci şi armenilor. Conducătorul revoluţionar maghiar Lajos Kossuth a încredinţat deputatului din Gherla, Grigor Simaian, funcţia de comisar al naţionalităţilor din Transilvania, ca unul care cunoştea bine situaţia şi aspiraţiile lor. Alături de celelalte popoare din Transilvania şi

din Imperiul habsburgic, armenii și-au dat sîngele pentru eliberarea popoarelor subjugate.

În urma reprimării revoluției din 1848—1849, populația armeană a avut mult de suferit, orașul Dumbrăveni în mod deosebit, fiind jefuit și pustiit de trupele imperiale, care i-au provocat pierderi materiale cifrate la peste 500 000 de florini. Gherla a trebuit să plătească despăgubiri de război cifrate la peste 400 000 de florini. Mulți armeni au emigrat din orașele lor în căutare de lucru, în timp ce locuitori de altă naționalitate au venit să se stabilească în orașele armenești, care au trăit o perioadă de regres economic și cultural. Armenii transilvăneni au mai făcut însă încercări, în perioada 1850—1870, pentru redeșteptarea lor națională, prin unirea forțelor tuturor centrelor armenești. Totuși, prin dispariția școlilor armene și a condițiilor de viață create, prin retragerea privilegiilor acordate orașelor armenești și politica de deznaționalizare dusă de guvernele ungare, populația armeană din Transilvania s-a maghiarizat în cea mai mare parte, s-a răspîndit în diferite alte regiuni, păstrînd doar anumite tradiții pe plan religios. Liturghia în bisericile catolice armene continuă pînă astăzi să se țină în limba armeană, deși credincioșii n-o mai înțeleg. La începutul secolului al XX-lea, procesul de deznaționalizare a armenilor din fostele orașe armenești și din celelalte localități din Transilvania era destul de avansat, după cum constata un redactor de la revista „Ecoul Armeniei“ care a apărut la București, în anii 1913—1914. În prezent, numărul armenilor din aceste centre, care mai cunosc limba armeană, nu depășește cîteva sute.

Organizații obștești, cultura, școlile

În virtutea drepturilor și privilegiilor acordate de voievozii moldoveni pentru armenii care s-au așezat în Moldova, precum și a privilegiilor acordate de împărații Austriei armenilor așezați în Transilvania, în centrele cu număr mai mare de locuitori armeni, aceștia aveau dreptul să-și aleagă un primar (șoltuz, voit) propriu, asistat de un sfat de bătrîni (suta). Aveau, de asemenea, tribunale proprii cu judecători armeni în persoana primarului (șoltuzului), care judecau, probabil, ca și în coloniile armenești din Polonia, după Codul lui Mîchithar Goș. În 1449, la Suceava, șoltuzul armean Sarkis era asistat de un sfat de bătrîni, tot armeni. Dintre șoltuzii armeni de la Suceava s-au mai păstrat numele unuia Dzur Ctag (Căciulă strîmbă), în secolul al XVI-lea, Kiril (1669), Norko, Toader și alții, amintiți în același secol. Existau șoltuzi armeni și în alte centre locuite de armeni ca: Siret, Vaslui, Iași și probabil în alte orașe. La Botoșani, orașul era administrat în comun de români și de armeni, la început în număr egal, apoi proporțional.[220]

---

[220] Vlad Bănățeanu *Armenii în istoria și viața românească*, pag. 29, București, 1938.

În anii 1840—1850, colonia armeană din Moldova s-a reorganizat, statutul intern fiind aprobat printr-o enciclică de către patriarhul armean din Constantinopol, Hagop. Consiliul eparhial, compus din cinci membri laici, avea atît atribuțiuni bisericești, cît și laice ca: deschiderea de noi școli, rezolvarea litigiilor dintre armeni, apărarea drepturilor văduvelor și orfanilor și, în sfîrșit, administrarea bunurilor coloniei armene.

Lupta armenilor din Moldova și Muntenia pentru a obține drepturi cetățenești a fost încununată de succes, în 1858, cînd s-a prevăzut, prin acordul semnat la Conferința de la Paris (art. 46) ca Principatele Unite (Moldova și Valahia) să recunoască egalitatea în drepturi a cetățenilor de diferite confesiuni. Astfel, armenii din Moldova și Muntenia au fost primii în rîndul autohtonilor ca „români aparținînd confesiunii armene". Începînd de la această dată, mulți armeni au primit titluri boierești și dreptul de a cumpăra în proprietate veșnică pămînturi, precum și dreptul de a participa la viața politică.

În Transilvania, armenii aveau un primar propriu la Gheorghieni, alături de primarul maghiar și mai tîrziu primarul (judecătorul) unităților de grăniceri secuiești. La Gherla, Consiliul orășenesc era condus de judecător sau biráu (după cum era numit în Transilvania), care era în același timp primarul. În 1757, orașele armenești și-au ales *Adunarea Sutelor* sau *Suta* care era condusă de sutaș.

În toate centrele locuite de meșteșugari armeni existau bresle proprii sau constituite cu participarea lor. Astfel, întîlnim bresle ale tăbăcarilor, ale brutarilor, ale blănarilor etc.

În afară de bresle, armenii din Țările românești s-au unit în organizații obștești tradiționale „fraternități", așa cum obișnuiau în Armenia și în alte colonii armene din diaspora. Întîlnim asemenea „fraternități" (în limba armeană „ieghbairuthiun") aproape în toate centrele locuite de armeni. Erau „fraternități" ale negustorilor, ale tineretului (în limba armeană kătricivorațh — ale voinicilor), „fraternități" religioase pe lîngă biserici, iar în orașele armenești din Transilvania, organizații obștești de femei. Toate aveau statute bine definite, care consemnau drepturile și obligațiile membrilor. În 1727, a avut loc la Gherla o mare adunare a delegaților din centrele armenești din Transilvania, sub conducerea fruntașilor laici și bisericești, cu care prilej s-a adoptat un cod cuprinzînd reguli de etică și conviețuire socială a armenilor transilvăneni, prevăzîndu-se amenzi pentru cei ce le încalcă. În Moldova au existat mai multe organizații obștești. Se cunoaște că la Botoșani, funcționa, în 1811, „Fraternitatea tineretului"; asemenea organizații mai existau la Iași, Siret, Roman, Bacău, Suceava; în 1866, s-a întemeiat o asociație culturală și de binefacere care sprijinea școala de fete și ajuta pe nevoiași. În 1868, la Iași, a fost creată Societatea „Azkasirațh" (Societatea Patrioților), care avea drept scop păstrarea sentimentelor naționale și sprijinirea școlilor armenești. Societatea avea membri și printre armenii din Tîrgul Frumos, Roman, Bacău, Tecuci, Botoșani, Basarabia.

În Bucureşti au existat mai multe organizaţii obşteşti şi culturale armeneşti.

Cultura. Deşi ca structură socială populaţia armeană s-a compus în trecut mai mult din comercianţi, meşteşugari şi agricultori, în decursul veacurilor au existat preocupări culturale, s-au deschis şcoli, s-au copiat manuscrise vechi armeneşti, s-au creat opere literare, s-au scris cronici, s-au tipărit cărţi, s-au editat ziare şi reviste în limba armeană.

Dintre primele opere literare scrise în limba armeană pe pămînt românesc, la Suceava, este *Plîngerea* lui Minas Tochateţhí (Minas din Tochat), o elegie despre prigoana lui Ştefan Rareş împotriva Bisericii armene din Moldova (1551—1552). Opera are valoare literară prin accentele sale lirice şi totodată o valoare documentară prin informaţiile pe care le transmite. La Suceava a scris şi poetul Vírtanes Sîrînkeţhí, care trimitea scrisori versificate, în 1557, colegului său Grigor Varakeţhí, care trăia la Lvov. Un alt poet armean, Hagop Tochateţhí, a scris o elegie despre evenimentele istorice care s-au desfăşurat la Iaşi, în anii 1593—1595. Aceste opere literare aduc unele date documentare despre stările de lucruri din Moldova, din epocile respective. S-au scris, de asemenea, cronici. Astfel, cronicarul Hovhannes, fiul şi apoi nepoţii săi au scris la Kameniţa o cronică cu multe date despre viaţa politică din Moldova şi coloniile armene, dispunînd de unele date obţinute probabil de la prietenii lor din diferite oraşe moldoveneşti.

În Moldova şi Transilvania au existat scriptorii la Suceava, Cetatea Albă (Akkerman), Iaşi, Botoşani, Gherla, Dumbrăveni, Braşov, Gheorghieni. Pînă în prezent s-au descoperit un *Lecţionar*, copiat în 1480 la Cetatea Albă, o *Carte de rugăciuni*, din 1504—1506, scrisă la Suceava şi păstrată la Viena ş.a. În Mănăstirea Zamca s-au copiat mai multe manuscrise, dintre care unele au ajuns la muzeele din Viena, Ierusalim, Erevan etc.

Pe teritoriul României se găsesc, de asemenea, un număr de manuscrise armeneşti copiate în afara hotarelor ţării, în Crimeea, la Constantinopol, în Cipru etc., datînd din anii 1306, 1310, 1344, 1348, 1351 etc., şi aduse în ţară în decursul secolelor. Multe din aceste manuscrise sînt împodobite cu miniaturi frumos executate şi colorate.

Demn de semnalat sînt două manuscrise miniate aflate în ţară, *Culegerea* copiată la Famagusta în 1310—1312 şi *Evangheliarul* din Cilicia, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, despre care cercetătoarea libaneză Sylvia Agémian afirmă că au fost ilustrate de celebrul miniaturist cilician Sargis Piţak.[221]

Armeni din Moldova ca, Grigore Goilav (Goilavian) şi Grigore Buiucliu (Băiăclianţ) au scris opere cu caracter istoric şi documentar (sec. al XIX-lea).

---

[221] Silvia Agémian *Manuscrise miniate armene în colecţii din România*, pp. 20—22, Editura Meridiane, Bucureşti, 1982.

În Muntenia, a trăit şi a creat scriitorul satiric armean, Grigor Anuş (1768–1824).

În perioada de după 1922 s-au refugiat din Turcia în România şi o seamă de poeţi şi scriitori armeni, care au continuat să creeze în ţară, avînd condiţii de pace şi linişte. Printre aceştia au fost: poetul Eduard Kolangian, scriitorul şi cercetătorul H.Dj. Siruni (Hagop Djololian), scriitorul satiric Levon Şatrian, poetul şi publicistul Harutiun Arslanian-Horion, poetul Zareh Bilbul (Baronian), fabulistul şi scriitorul satiric Harutiun Khintirian, scriitorul şi medicul Aram Salbi şi alţii.

În domeniul artei, armenii au venit cu tradiţiile lor naţionale, fiind un popor cu înclinaţie pentru frumos. La bisericile armeneşti din Botoşani, Suceava, Iaşi, Focşani, Galaţi, s-au găsit frumoase draperii de altar lucrate de meşteri armeni la Tokat şi Constantinopol, în secolele XVII–XVIII, după tehnica imprimării în forme de ceară.

În Ţările române, după o îndelungată conlocuire cu autohtonii, în arta armeană apar elemente de influenţă ale artei româneşti şi invers. Nicolae Iorga arăta că s-a creat o sinteză „cu arta bizantino-română, cu arta bizantină care a devenit română".

În arhitectură, în afară de Catedrala armeană de la Bucureşti, ridicată între 1910–1915, aproximativ după modelul catedralei din Ecimiadzin, celelalte biserici armene din România nu sînt construite în stilul cunoscut al arhitecturii armene, ci în stilul bisericilor române sau baroc, cu mici influenţe decorative armene. Aceasta se explică prin faptul că nu s-au păstrat cele mai vechi biserici armene. Bisericile armene construite ulterior sînt opera unor meşteri români sau de alte naţionalităţi, care au aplicat stilul şi tehnica de construcţie din epoca respectivă.

În schimb, se cunoaşte că, în secolul al XVII-lea, domnitorii Grigore Ghica-Vodă şi Constantin Brîncoveanu au adus meşteri constructori armeni de la Constantinopol.

Presa. În Ţările Româneşti, începînd din secolul al XIX-lea, au apărut mai multe ziare armeneşti. În Transilvania, la Gherla, s-a editat în 1887–1913, revista de armenistică în limba maghiară „Armenia". În 1906, la Constanţa a apărut revista bilunară în limba armeană „Maro", iar începînd din 1907 săptămînalul „Ararat", ambele sub conducerea publicistului Murad Ghevorkian. La Bucureşti, a apărut, începînd din 1906, revista de armenistică, în limba română „Aurora". Aceste periodice au avut o existenţă de cîţiva ani şi şi-au încetat apariţia din lipsă de fonduri. Începînd din 1912 mai multe periodice au fost publicate la Bucureşti, cum sînt: „Şepór" (Trîmbiţa), „Ecoul Armeniei" (1913–1914 în limba română şi armeană), „Arax" (1915), „Inknavar Haiastan" (1916), „Ararat" (1924–1942) în limba română, „Meghu" (1925), „Ierghir" (1925–1926, 1929), „Or" (1926–1929), „Hrazdan" (1927), „Nor Arşaluis" (1922–1935), „Bahag" (1935–1941, 1944–1946), „Haiastan" (1927–1932), „Ghidutiun iev Kidelik" (1930), „Azat Bem" (1932), „Araz" (1932–1944), „Knaper" (1933–1934) revistă umoristică, „Hai Hamul" (1934–1942), „Nor Ughi" (1934, 1944–

1945), revista de armenistică în limba română „Ani“ (1937—1943), „Haiastanian Djagad“ (1946—1950), „Nor Ghiank“ (începînd din 1950), devenită bilingvă începînd din 1990, revista ilustrată „Sevan“, bilingvă (1950—1958), revista lunară „Ararat“ în limba română, începînd din 1990, organ al Uniunii Armenilor din România, precum și almanahuri, anuare și alte periodice.

Școlile. În trecut, armenii din Moldova, Muntenia, Transilvania învățau în școli bisericești, în localitățile unde existau colonii armenești. În mănăstirea armeană Zamca de la Suceava a existat o școală mănăstirească scolastică. La Iași, se pomenește, de asemenea, de existența unei școli armene în anul 1646. Școlile publice apar mult mai tîrziu. Dintre acestea ne sînt cunoscute: Școala Armeană din Dumbrăveni (1685) și cea din Gherla (1700), în Transilvania. La Dumbrăveni s-a deschis, în 1724, și o școală de fete. În același oraș, călugării mîchitariști din Veneția au mai deschis, în 1746, o școală confesională catolică armeană. Au existat școli armenești și în alte localități din Transilvania ca: Oradea (1749), Gheorghieni (1832), Frumoasa-Ciuc, în prezent județul Harghita (1797), Cluj, Școala de fete „Gharamian“ (sec. al XIX-lea). Cei mai buni elevi erau trimiși la studii superioare la Sibiu, Viena, Budapesta, Veneția și alte orașe din Europa. Numai de la Dumbrăveni plecau anual în străinătate 20 de studenți. Pe lîngă Școala de la Dumbrăveni a funcționat, începînd de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un colectiv de teatru-amator.

Un astfel de colectiv s-a înființat și pe lîngă Școala armeană de la Gherla, la începutul secolului al XIX-lea.

În centrele armenești din Transilvania (Gherla, Dumbrăveni, Gheorghieni, Frumoasa) au existat biblioteci armenești și săli de lectură. La Gherla a fost înființat și un muzeu, cuprinzînd valoroase manuscrise vechi. Orașul Gherla s-a îmbogățit, în 1806, cu pictura *Coborîrea de pe cruce* a lui Rubens, dăruită de împăratul Austriei Francisc al II-lea, drept recunoștință pentru aportul bănesc însemnat al armenilor din Gherla la vistieria statului, golită în timpul războaielor împotriva lui Napoleon.

În București a existat o școală armeană din anul 1800. În 1817, s-a întemeiat o nouă școală, după cum s-a arătat, prin grija lui Manuc Bei Mirzaianț; în anii 1860, numărul elevilor acestei școli a ajuns pînă la 100. În Moldova, în cursul secolului al XIX-lea s-au deschis mai multe școli armenești publice: la Iași (1803), la Botoșani (1839), la Roman (1841), la Focșani, Bacău, Tg. Ocna, Galați, iar în Bucovina ocupată, la Suceava, în 1823. În aceste orașe funcționau și școli pentru fete. În 1858, în școlile armenești din Moldova învățau 365 de elevi. Pe lîngă școlile publice funcționau și unele școli particulare, cum a fost celebra Școală a lui Karakaș, organizată după principiile pedagogiei moderne și unde învățau nu numai elevi armeni, ci și români, germani și maghiari. Un mare rol în modernizarea învățămîntului școlilor armene, ca și a celorlalte școli de toate gradele din Moldova, l-a avut marele cărturar Gheorghe Asachi (după unele date a fost fiul preotului armean Ghazar Asakievicz de la Herța, lîngă Lvov),

care a organizat presa, teatrul şi învăţămîntul public românesc în Moldova. Asachi a susţinut cererea armenilor din Moldova pe lîngă domnitorul Mihai Sturdza, de a avea şcoli publice. În 1841, printr-un hrisov domnesc, şcolile publice armene au fost luate sub ocrotirea Eforiei Învăţăturilor Publice, fiind puse pe aceeaşi treaptă cu celelalte şcoli publice româneşti şi s-a aprobat regulamentul lor de funcţionare. Şcolilor armeneşti li s-a permis ca, pe lîngă celelalte materii, să se predea limba, religia şi istoria armenilor. Totodată, Asachi a înfiinţat, în 1847, Tipografia „Aramian" pentru editarea de cărţi armeneşti, ca o secţiune în cadrul tipografiei „Albina", întemeiate tot de el. Aici au fost tipărite abecedare armeneşti, cărţi religioase, o culegere de documente privind renaşterea armenilor din Moldova ş.a. Şcolile armene, precum şi dorinţa generală de culturalizare au făcut ca în sînul populaţiei armene din România să nu existe analfabeţi.

Biserica. O dată cu primele colonii de armeni din Ţările române, se întemeiază şi biserici de rit armeano-grigorian.

Cu excepţia unor scurte perioade, armenii au avut, întotdeauna, deplina libertate de a-şi exercita cultul. După cum arăta marele domnitor şi scriitor umanist moldovean Dimitrie Cantemir, „Bisericile armeneşti nu sînt nici mai mici nici mai puţin ornamentate decît cele ortodoxe şi ei sînt liberi să-şi practice cultul".[222]

Încercările făcute de Biserica catolică armeană din Polonia condusă de prelatul Nicol Torosovici şi apoi de Vartan Hunanian şi Oxentius Vărzărescu (Vărzarian) de a converti la catolicism pe armenii din Moldova, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, au dat greş.

În Transilvania, după Episcopatul armean din Tălmaciu (aproape de Sibiu) din secolul al XIV-lea, despre care nu se cunosc amănunte, a luat fiinţă, la sfîrşitul secolului al XVII-lea, un episcopat catolic armean condus mai întîi de Minas (Mennas) şi apoi de Vărzărescu. După moartea acestuia din urmă, în ciuda tuturor încercărilor, armenii transilvăneni nu au mai putut să restabilească episcopatul armean de sine-stătător, ceea ce a avut şi urmări politice pentru ei. Catolicii armeni au biserici la Gheorghieni, Frumoasa (Harghita), Gherla, Dumbrăveni.

În Muntenia, Oltenia şi Dobrogea, armenii grigorieni au avut bisericile lor la Bucureşti, Piteşti, Tîrgovişte, Craiova, Constanţa, Babadag, Tulcea şi în alte localităţi, iar armenii catolici o biserică în Bucureşti.

În 1931, a fost reînfiinţată Eparhia bisericii armene din România, cu sediul la Bucureşti, cu un statut recunoscut de stat, avînd în frunte cîte un episcop sau arhiepiscop. În perioada postbelică, printre capii Bisericii Armene din România s-a numărat (pînă în 1955) episcopul Balgian, devenit după această dată patriarh suprem, Catolicos al Bisericii armene, cu sediul la Ecimiadzin (Republica Armenia), sub numele de Vazken I.

---

[222] Dimitrie Cantemir *Descriptio Moldaviae*, Cap. XVI, p. 263.

Personalități armene în viața economică, politică și social-culturală a României

Din rîndurile populației armene din Țările Române s-au ridicat, de-a lungul veacurilor, figuri de seamă în toate domeniile vieții sociale. În afara șoltuzilor (primarilor) unor orașe ca Suceava, Botoșani ș.a., întîlnim armeni în posturi de interpreți și consilieri ai voievozilor, boieri, comandanți, figuri importante în viața economică. Unele familii își păstrează originea armeană sau orientală a numelor din Armenia sau din țările pe unde au trecut înainte de a ajunge pe pămîntul României, cum sînt familiile Buiucliu (Băiăclianț), Cerchez(ian), Goilav (Goilavianț), Măgîrdum, Chatuna, Aghababian, Samurcaș, Melic, Missir, Mirzaianț, Trancu (Tranholian), Aslan, Zadig etc. În schimb, alte familii și-au luat nume românești, ca de exemplu: Mîndrul, Lebădă, Pruncul, Bolfosul, Țeranul, Ciomac, Capri (de la ochi căprui) etc.

Ștefan cel Mare (1457—1504) a avut un consilier și interpret armean. De asemenea, domnul Moldovei, Petru Rareș (1527—1538, 1541—1546) a avut drept unul dintre cei mai apropiați consilieri ai săi pe armeanul Petru Vartic, care a primit un titlu de boier. El a fost numit, de asemenea, comandantul trupelor din Suceava și comandantul cetății Suceava. Fiul său, Iurașco Varticovici, este pomenit, în 1580, ca fiind consilierul voievodului Iancu Sasu. Din aceeași familie, se citează numele lui Teodorașco Varticovici, comandant al cetății Soroca. În Muntenia, unul dintre cei mai însemnați agenți diplomatici ai marelui domnitor Mihai Viteazul (1593—1601) era Petru Grigorovici Armeanul (Armin Peter). El a urmărit, din dispoziția domnitorului, crearea unei alianțe a statelor din Europa Răsăriteană și de Sud cu Persia, împotriva Imperiului Otoman. Îndeplinind această misiune, Petru Grigorovici era convins că va contribui astfel și la eliberarea Armeniei de sub stăpînire otomană. În 1609, Iosif, fratele lui Petru Armeanul, a întreprins demersuri asemănătoare pe lîngă șahul Persiei, din însărcinarea împăratului Austriei.[223]

În Moldova, armeni din familia Serpega ajung chiar pe tronul țării. Cel mai celebru dintre aceștia a fost Ion Vodă cel Viteaz (1572—1574), cunoscut în istorie sub numele de Ion Vodă cel Cumplit sau Ion Vodă Armeanul (vezi Gr. Ureche și N. Iorga). Era fiul lui Ștefan cel Tînăr (fiu al lui Ștefan cel Mare) și armeanca Serpega. În anii 1577 și 1578 s-au urcat succesiv pe tronul Moldovei cei doi frați ai lui Ion Vodă dar din ambii părinți armeni, Garabed Ioan Potcoavă și Alexandru Serpega. În 1592, a devenit, pentru scurt timp, domn al Moldovei, Petru Cazacul, fiul lui Alexandru Serpega, al cărui colaborator apropiat a fost Avak Matisovici. În 1591, domnitorul Aron Vodă pune în funcția de vornic mare în Țara de jos (Moldova de sud) pe Vartic (*Vart* în limba armeană = trandafir).

---

[223] Nicolae Iorga *Istoria comerțului românesc*, pag. 224—225, Vălenii de Munte, 1915.

La începutul secolului al XIX-lea, a jucat un mare rol în Muntenia şi pe plan diplomatic european, în lupta anti-bonapartistă, omul politic, diplomatul şi omul de afaceri armean Manuc Bei Mirzaianț (1769—1817), bei (prinț) al Imperiului otoman şi prinț de Moldo-Valahia. Grație relațiilor pe care le avea cu cercurile conducătoare politice şi militare turceşti, a salvat, în două rînduri, Bucureştii de la incendiere şi represalii şi a contribuit substanțial la încetarea războiului ruso-turc din anii 1806—1812, prin Pacea de la Bucureşti, încheiată chiar în hanul ce-i poartă numele (Hanul lui Manuc). Aceasta a permis Rusiei să evite un război pe două fronturi şi să concentreze trupele sale din sud pe frontul central, împotriva ofensivei lui Napoleon Bonaparte (1812—1813), însă, din nefericire, Pacea de la Bucureşti a implicat cedarea Basarabiei Imperiului rus (1812).

Au fost şi alte personalități politice şi militare, care şi-au înscris numele în istoria României ca: Spiru Haret (1851—1912), matematician, sociolog, pedagog şi om politic, ministru al instrucțiunii publice (1897—1910 cu întreruperi), în care calitate a reorganizat pe baze moderne învățămîntul de toate gradele, inițiator al mişcării cooperatiste în mediul rural, Vasile Misir, preşedinte al Camerei deputaților şi ministru (în perioada 1901—1908), Vasile Morțun (1860—1919), ziarist şi om politic, generalul Iacob Zadig (1867—1970), şeful Statului major în bătălia de la Mărăşeşti, numit apoi, în 1918, comandant al Armatei a 8-a, care a eliberat Bucovina de sub jugul austro-ungar, generalii Mihail Cerchez, Iacob Cerchez, general dr. Agonț ş.a.; judecători la Curtea Superioară, Garabed Hristov, Grigore Buiucliu, Nicolae Hariton; oameni de artă ca, muzicologul şi compozitorul Carol Mikuli *(Acsinian)* (1821—1897), Emanoil Ciomac (1890—1962), critic muzical, autor de monografii şi traducătorul libretului operei „Oedip" de G. Enescu, prof. Garabed (Garbis) Avakian (1908—1967), violonist, pedagog şi colecționar de artă, Apcar Baltazar (1880—1909), pictor şi critic de artă, pictorul, graficianul şi pedagogul Theodor Aman (1831—1891), fondatorul Şcolii de Arte frumoase din Bucureşti, fiul lui Garabed Aman, pictorița Nuți Agonț, pictorul şi colecționarul de artă Hrandt Avakian, criticul de artă şi colecționarul Kricor H. Zambaccian (1889—1962), pictorul şi pedagogul Simon Hollósy (Corbul), 1857—1918, armean maramureşan, care a pregătit la Academia de Arte frumoase din München sute de pictori europeni (Vezi cartea lui Raoul Şorban *O viață de artist între München şi Maramureş*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986), regizorul Ion Şahighian (1897—1965), pionier al cinematografiei române, maestru emerit al artei, Ion Sava (1900—1947), regizor, dramaturg, pictor şi caricaturist, regizoarea Anca Ovanes, Cik Damadian (1919—1985) grafician şi caricaturist, sculptorița Ioana Kasargian (1936—1985), ale cărei lucrări împodobesc foaierul Teatrului Național şi Teatrului de Operă şi Balet din Bucureşti; oameni de litere ca: scriitorul, criticul şi istoricul literar Garabet Ibrăileanu (1871—1936), poetul şi matematicianul Dan Barbilian (1895—1964), pseudonim Ion Barbu, scriitorul Alexandru Şahighian (1904—1965), filozoful Vasile Conta (1845—1882) fiul unui preot armean din Moldova; cîntăreți de operă ca: artistul emerit şi

laureat al premiului de stat David Ohanesian, celebrul interpret al rolului lui „Oedip“ și a altor roluri, atît în țară, cît și în străinătate, tenorul dramatic Garbis Zobian, artist emerit, interpret a numeroase roluri în țară și străinătate, baritonul Eduard Tumagianian, mult apreciat în țară și pe scenele multor teatre lirice de peste hotare, solistele Operei Române din București, Arax Săvagian și Anahid Cherpician și alți artiști și interpreți. Printre oamenii de știință trebuie menționați: economistul și fost ministru al muncii Grigore Trancu-Iași (Tranholian, 1873—1940), economistul Virgil Madgearu (1887—1940), chirurgul și profesorul universitar Iacob Iacobovici (1879—1959), care a introdus metode noi în chirurgie, dr. Dumitru Bagdasar (1893—1946), prof. universitar, academician, creatorul școlii românești de neuro-chirurgie, acad. prof. dr. Ana Aslan (1897—1988), șefa Școlii romînești de gerontologie, prof. dr. Ervant Seropian (1923—1985) considerat întemeietor al Școlii românești de alergologie, prof. dr. Grigore Pambuccian (n. 1915) anatomo-patolog, autor de manuale și studii ș.a.

În Bucovina, în timpul ocupării ei de către austrieci, un armean cu numele de Grigorie Pruncul este menționat ca *Judex Bucovinae*.

De asemenea, în centrele armenești din Transilvania, s-a format, cu timpul, o intelectualitate armeană de limbă armeană și de limbă maghiară. Istoricul Chacik (Cristofor) Lukacian (1804—1876) a scris *Istoria armenilor din Transilvania*, în limba latină, precum și alte lucrări de istorie: Zakaria Gabrușian (1794—1870), născut la Gherla, a fost om de știință, poet, pictor; Chacik Songotian (1843—1907) publicist și cercetător, a fost redactorul șef al revistei „Armenia“, Gabriel Volf (-ian) (1811—1892), cunoscut botanist; Anton Czecz (-ian) (1801—1865) de asemenea botanist. O seamă de plante descoperite de aceștia poartă numele lor.

Printre scriitorii de seamă de limbă maghiară sînt cunoscuți: Laszlo Korove (-ian) (1780—1839), Agostinos Ötvös (-ian) (1811—1861); Mikael (Minas) Mali (-ian) (1799—1858), unul din reprezentanții cei mai de seamă ai Academiei de Arhitectură de la Budapesta și cunoscut specialist de construcții militare.

Se cunosc numele a numeroși comercianți de naționalitate armeană, care au contribuit la dezvoltarea economică a Țărilor române. Astfel, se pomenește de Cocșa Armeanul din Suceava, care, în 1462, făcea negoț de răscumpărare a prizonierilor de război din Polonia.

Pe la 1500, se pomenește de negustorii armeni din Suceava: Vartan, Gașpar, Avac, Donavak sau Donovacovici care făcea comerț cu vite și a ctitorit Mănăstirea Hagigadar (Hagioigadar adică împlinirea dorințelor) de lîngă Suceava, în 1512.

În secolul al XVIII-lea, familia Capri (Capriianț) făcea comerț cu vite la Suceava. Ioan Capri plătea numai ca taxe vamale 3 000 guldeni aur anual. A fost înnobilat de austrieci, primind titlul de baron, după ocuparea Bucovinei de Austria (1775). Unul dintre aceștia, baronul Nikolaus von Kapri (Nikolai Kaprianț), a construit un han și cazinou, pe care l-a donat, în 1808, orașului Suceava. Hanul (cel mai vechi din oraș), purta în gangul de intrare o inscripție în limbile armeană și germană.

Obiceiuri, tradiţii, folclor

Armenii stabiliţi în Ţările române au adus cu ei unele obiceiuri şi specific de folclor, încă din patria de origine, Armenia Mare sau obiceiuri căpătate în cursul emigrărilor prin Crimeea, Polonia sau Turcia. Mult timp, ei au păstrat tradiţiile lor naţionale, dar treptat acestea s-au amestecat cu obiceiurile şi specificul românesc. Multe din obiceiurile păstrate se referă la exercitarea cultului armeano-grigorian, cu prilejul unor sărbători ca Crăciunul sau Paştele, dar şi obiceiuri laice care au fost consemnate în statutele fraternităţilor şi ale altor organizaţii obşteşti din Moldova, Muntenia, Transilvania. Astfel, de Crăciun, se obişnuia ca tinerii să colinde pe la casele credincioşilor, cîntînd colindul armenesc „Avedis". De asemenea, se obişnuia să se colinde şi de Paşti, strîngîndu-se daruri.

Şi în arta culinară s-au păstrat unele vechi tradiţii la armenii din Moldova, Bucovina şi Transilvania. Printre mîncăruri tradiţional armeneşti se menţionează: „Aganciabur" (aganci = ureche, abur = supă) — o supă cu colţunaşi mici umpluţi cu carne, Harisa (mîncare din grîu) şi „Cata" — un fel de turtă sărată preparată cu unt.

La armenii veniţi din Turcia se păstrează şi acum obiceiul ca de Anul Nou să se prepare „Anuşabur" („supă dulce"), făcută din grîu, fructe uscate, stafide, zahăr, considerată a fi o urare de belşug pentru anul următor, precum şi „topig" (din năut, ceapă fiartă, tahăn, stafide) şi alte delicatese.

În ceea ce priveşte obiceiurile laice, sînt demne de reţinut regulile privind căsătoria şi care au fost consemnate în *Codul de etică* adoptat la adunarea armenilor din Transilvania, în 1727. Printre altele, se prevede că fetele se pot logodi la împlinirea vîrstei de 12 ani şi se pot mărita la împlinirea vîrstei de 13 ani. Nici mirele şi nici mireasa nu trebuie duşi la baie (obicei vechi care, în alte colonii armene din Răsărit s-a păstrat pînă mai tîrziu). Nu trebuie trimise cadouri nici preotului, nici biráului (primar) şi nici altor persoane. Nu se admite acoperirea feţei miresei cu văl. Mirele nu are voie să meargă la căsătorie cu sabia. Nuntaşii nu trebuie să aducă daruri nici mirelui şi nici miresei. Numai părinţii pot da cadouri, potrivit posibilităţilor lor. Cine încalcă aceste reguli trebuie să plătească o amendă de 3 galbeni. Şi, un amănunt interesant, după cum relatează Stephan Roşca, în calitate de martor contemporan, la începutul secolului al XVIII-lea, la nunţile membrilor „Fraternităţii voinicilor", se obişnuia să se cînte pe versurile antice despre nunta regelui Artaşes cu prinţesa Satenik (sec. al II-lea înainte de Hristos), culese de Movses Chorenaţhi (în secolul al V-lea după Hristos) din provincia Goghtan, unde mai persistau cîntecele păgîne din antichitate.

Armenii din România au avut în vechime şi un folclor specific, care s-a păstrat în unele localităţi pînă la începutul secolului nostru.

Concluzii

Răspunzînd interesului crescînd din ţara noastră de a cunoaşte trecutul şi cultura poporului armean, legat prin multe fire de istoria şi cultura poporului romîn, ne-am străduit, folosind cele mai noi cercetări şi descoperiri, să dăm o imagine de ansamblu cît mai documentată. Întrucît tema tratată cuprinde domenii foarte variate ale istoriei, vieţii sociale şi culturii armene, în care se cer cunoştinţe de specialitate aprofundate, aproape imposibil de cuprins de către o singură persoană, am preferat să lăsăm să vorbească specialiştii cei mai competenţi, la fiecare capitol. În felul acesta, cititorul poate să aibă certitudinea că a fost pus la curent cu stadiul cercetărilor contemporane în materie de armenistică, domeniu de cercetări încă neepuizat şi care a trezit curiozitatea deopotrivă a oamenilor de ştiinţă, de artă, de litere ca şi a publicului larg cititor dornic de o cultură multilaterală.

În concertul umanităţii şi a interdependenţei universale, fiecărui popor îi revine un rol, a cărui importanţă este desigur în funcţie de mulţi factori. Fără a avea pretenţia de a fi epuizat toate aspectele culturii spirituale şi materiale a poporului armean, sperăm ca cititorul român va rămîne cu o impresie cuprinzătoare şi va şti să tragă singur concluziile ce se impun din experienţa istorică şi spirituală a unui popor, care prezintă, în multe privinţe, trăsături unice.

Poporul armean reprezintă unul din rarele exemple de supravieţuire în condiţiile pierderii periodice, pe intervale îndelungate, a independenţei de stat şi a ocupării teritoriului de către populaţii aflate pe trepte inferioare de dezvoltare sau imperii expansioniste puternice.

Faptul că naţiunea armeană şi-a păstrat totuşi trăsăturile specifice ca etnie separată se datoreşte, fără îndoială, celor doi stîlpi puternici de susţinere: pe de o parte limba, scrierea şi cultura, iar pe de altă parte, ideologia, credinţa exprimată prin biserica sa naţională autocefală, element deosebit de important de rezistenţă, în trecut.

Opresiunile străine, care au luat formele cele mai nemiloase și tragice ar fi putut determina o xenofobie, dar, în mod surprinzător, rațiunea a fost mai puternică decît pasiunea și poporul armean a fost întotdeauna gata să învețe de la oricine, fie prieten, fie dușman, ceea ce i-a făcut pe unii să vorbească de o xenofilie, care se traduce și printr-un spirit larg de ospitalitate. Aceasta nu a împiedicat însă pe gînditorii și oamenii de litere și de artă armeni, ca timp de peste 15 secole să cultive ideile de independență și libertate, de luptă neîmpăcată împotriva dominației străine, să fie precursori ai ideilor de eliberare națională.

Sîntem convinși că studiul cît de cît sumar al istoriei și culturii poporului armean va fi plin de învățăminte.

BIBLIOGRAFIE

ABGARIAN, G. W. *The Matenadaran*, Erevan, 1962.

ABEGHIAN, MANUK, *Havoţh hin grakanuthian patmuthiun* (Istoria vechii literaturi armene), în limba armeană, Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan, 1946.

ABEGHIAN, MANUK *Der armenische Volksglaube*, Leipzig, 1899 sau în Opere complete, vol. VII, Erevan, 1975.

ABRAHAMIAN, AŞOT *Gladzori hamalsarană* (Universitatea din Gladzor) în limba armeană, Erevan, 1983.

ABRAHAMIAN, A. G. *Vederile sociale, politice şi pedagogice ale Universităţilor din Siunikh* în Buletinul Universităţii din Erevan Nr. 2/1983 (în limba armeană).

ACEARIAN, HRACIA, *Hayoţh Lezvi patmuthiun II Mas* (Istoria limbii armene Partea a II-a) în limba armeană, Haypethrat, Erevan, 1951.

ACEARIAN, HRACIA *Dialectul ardelean al limbii armene* (în limba armeană), Erevan, 1953.

ADONTZ, N., *Histoire d'Arménie. Les origines du X^{e} siècle au VI^{e} (av. J.C.)* Paris, 1946.

ADONTZ, N., *Études Arméno-Byzantines*, Lisbonne, 1965.

ARAKELIAN, ARAKEL *Hay joghovîrdi mîtavor mîşakuithi zargaţmanpatmuthiun* (Istoria dezvoltării culturii spirituale a poporului armean) în limba armeană, Editura Haypethrat, Erevan, 1959.

AGÉMIAN, SYLVIA *Manuscrise miniate armene în colecţii din România*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1982.

AGHABABIAN, S. B. în *Istoria poporului armean* Vol. III Erevan, 1970.

AGHAIAN, E. B. *Aknarkner hayoţh tomarneri patmuthian* (Vedere generală asupra istoriei calendarelor armeneşti) în limba armeană, Editura Academici de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan, 1986.

ALISHAN, LÉONCE *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie, description géographique et historique*. Traduit du texte arménien Venise, S. Lazare, 1899.

Antologie de poezie armeană clasică şi contemporană „Biblioteca pentru toţi", Editura Minerva, Bucureşti, 1981.

AREVŞATIAN, SEN S. *Davith Anhaghth filozof de vază al Armeniei vechi* (în limba armeană) Editura Hayastan, Erevan, 1980

AREVŞATIAN, SEN în *Istoria poporului armean* Vol. II (în limba armeană), Erevan, 1984.

ARHIVELE *Mejdunarodnîie Otnoşeniia 1870—1918* (Sbornik Dokumentov), Moskva, 1940.

AZARIAN, LEVON *Armenian Khatchkars*. By order of His Holiness Vasken I Catholicos of all Armenians, Holy See of Etchmiadzin, 1978.

AZARIAN, L. R. *Miniatura* în *Istoria poporului armean* Vol. III, Erevan, 1976 (în limba armeană).

BALŞ, GH. *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti* din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea.

BALŞ, GH. *Influences Arméniennes et Géorgiennes sur l'architecture roumaine*. Communi-

cation faite au III^{e} Congrès des Études Byzantines (Athènes 1931), Imprimerie Datina Românească, Vălenii de Munte, 1931.
BALŞ, GH. *Începuturile arhitecturii bisericeşti din Moldova. Discurs de recepţiune la Academia Română* 9 iunie 1925, Bucureşti, 1925.
BALTRUŠAITIS, JURGIS *L'Église cloisonnée en Orient et en Occident*, Les éditions d'art et d'histoire, Paris, 1941.
BALTRUŠAITIS, JURGIS *Études sur l'Art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris, 1929.
BALTRUŠAITIS, JURGIS *Le problème de l'ogive et l'Arménie*, Paris, 1936.
BAUER, ELISABETH, *Arménie, son histoire et son présent*, Lausanne-Paris, 1977.
BORÉ, EUGÈNE *Armenia sau istoria şi descrierea religiunei, moravurilor etc.* traducere şi în parte prelucrare de Şt. Iacob Cerkes, Iaşi, 1880
BĂLTĂCEANU, MARIA FRANCISCA, *Arménien et Daco-Mésien*, comunicare la cel de al II-lea Congres Internaţional de Tracologie, Bucureşti, 4—10 septembrie 1976 şi *Rapports entre l'Arménien et le Daco-Mésien*, Universitatea din Bucureşti, 1980.
BĂLTĂCEANU, MARIA FRANCISCA, *Armenii şi limba lor* în volumul „Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene" de Lucia Wald şi Dan Sluşanski, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987.
BĂNĂŢEANU, VLAD *Cîteva probleme ale etnogenezei armenilor*.
BĂNĂŢEANU, VLAD *Armenii în istoria şi viaţa românească*, Bucureşti, 1938.
BRĂTIANU, GH., *Recherches sur le commerce Génois de la Mer Noire au XIII^{e} siècle*. Editura Librairie Orientaliste, Paul Genthner, Paris, 1929.
BRĂTIANU, GH. I. *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1980.
BRIUSOV, VALERII *Poezia Armenii* (în limba rusă) Editura Comitetului Armean din Moscova, 1916.
BRYCE, VISCOUNT JAMES *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915—1916* 2-nd Edition, Beirut, 1972.
CANTEMIR, DIMITRIE *Descriptio Moldaviae* cap. XVI.
CĂSCANIAN, SIRAG H. *Covoare manuale*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1972.
CHACIATRIAN, MÎHER *Expertiza medico-legală în Armenia medievală* în Haireniki Dzain Nr. 23(827) din 3 iunie 1981, Erevan.
CHACIATRIAN, ŞAHEN Introducere la Albumul *M. Sarian-Selected Works*, Moscova, 1983.
CHÎRLOPIAN, G. *Problema omului în lucrările lui Eghişé* în Banber Erevani Hamalsarani (Buletinul Universităţii din Erevan) Nr. 3/1971 (în limba armeană).
CHOISY, AUGUSTE *Histoire de l'Architecture* Vol. II, Paris 1899, ediţia a II-a 1954.
CHORENAŢHI, MOVSES *Patmuthiun Hayoţh* (Istoria armenilor) în limba armeană, Editura Hayastan, Erevan, 1968.
CHURCHILL, WINSTON *World Crisis 1916—1918* Editura Thornton Butterworth, London, 1927.
CIALHUŞIAN, GR. *Din Lirica Armeană*, Editura Cultura Naţională, Bucureşti, 1922.
CLÉMENCEAU, GEORGES *Préface, Massacres d'Arménie, témoignages des victimes*, Paris, 1896.
COVRIGHIAN, CRICOR *Transilvanio hayoţh Metrabolisă gam nîgarakir Gherla hayakaghaki* (Metropola armenilor din Transilvania sau descrierea oraşului armenesc Gherla), Tipografia mîchitharistă, Viena, 1896.
CURINSCHI-VORONA, GHEORGHE *Istoria Universală a Arhitecturii* Vol. III, Editura Tehnică, Bucureşti, 1987.
DAVID INVINCIBILUL *Introducere în filozofie*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1977
DAVTHIAN, SERIK *Episoade din Istoria artelor aplicate armene medievale* (în limba armeană), Editura Institutului de artă a Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan, 1981.
DECEI, AUREL *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armeneşti*, Cluj, 1939.

DÉDÉYAN, GÉRARD *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982.
DER NERSESSIAN, SIRARPIE *L'Art Arménien*, Paris, 1977.
DER NERSESSIAN, SIRARPIE *The Armenians, Ancient Peoples and Places*, General Editor Glynn Daniel, Thames & Hudson, London, 1969.
DER NERSESSIAN, SIRARPIE *Manuscrits Arméniens illustrés des XII-e, XIII-e et XIV-e siècles de la Bibliothèque des pères mekhitaristes de Venise*, Paris, 1937. Prefaţa de Gabriel Millet.
DER NERSESSIAN, SIRARPIE *Armenian Manuscripts in the Freer Art Gallery*, Washington, 1963.
DEŞLIU, DAN şi VICTOR TULBURE *Nahabed Kuceak*, Editura Tineretului, 1963.
DIAKONOV, M.I.M., *Hitiţii, frigienii şi armenii* (în limba rusă).
DIEHL, CHARLES *L'Architecture arménienne aux VI-e et VII-e siècles* în Revue des Études Arméniennes, 1921, Tome I, fascicule 3.
DIO CASSIUS, *XXXXVI, 6, 1.*
DOURNOVO, L. A. *Miniatures Arméniennes*, Erevan, 1969, tradus şi în limba română de Alice Poladian-Moagăr *Miniatura Armeană*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1975.
DRĂGAN, IOSIF CONSTANTIN, *Noi, tracii — Istoria multimilenară a neamului românesc* Vol. I, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1976.
EGHIŞÉ, *Scrieri* (în limba armeană) Editura Congregaţiei mîchithariste, Veneţia, 1859.
EGHIŞÉ, *Hayoţh paterazm* (Războiul armenilor) în limba armeană sau *Vardananţh patmuthiun* (Istoria Vardanienilor) Editura Haypethrat, Erevan, 1946.
ENCYCLOPAEDIA UNIVERSALIS, Vol. II *Arménie*, Paris, 1970.
EREMIAN, S.T. *Încercare de restabilire a originalului iniţial al Aşcharaţuiţh*-ului (în limba armeană), Patma-banasirakan handes (Revista de istorie şi filologie) Nr. 4, Erevan, 1972.
FEYDIT, FRÉDÉRIC, *Limba* în Histoire des Arméniens, Toulouse, 1982 şi la „Masa rotundă", organizată de Televiziunea de la Erevan (sept. 1982) cu prilejul Simpozionului internaţional de armenistică.
FOCILLON, HENRI *Prefaţă* la cartea lui Jurgis Baltrušaitis *Études sur l'Art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris, 1929.
FORRER, E., *Hajasa-Azzi*, „Caucasica" Nr. 9, 1931.
GANDZAKEŢHI, KIRAKOS *Patmuthiun hayoţh* (Istoria armenilor) Erevan, 1961.
GEORGIEV, V. I. *Issledovaniia po sravnitelno-istoriceskomu iazîkozraniiu* (în limba rusă), Moscova, 1958.
GHAZARYAN, MANIA *Armenian Carpets* editat de Institutul de Artă al Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan, 1985.
GHICA-BUDESTI, N. *Mănăstirea Probota*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl Sr., Bucureşti, 1909.
GHICA-BUDEŞTI, N. *Gh. Balş şi influenţa artei armene asupra vechii arhitecturi din Muntenia şi Moldova*, Bucureşti.
GOILAV, GRIGORE *Armenii ca întemeietori de oraşe*, Bucureşti, 1909.
GOŞ, MÎCHITHAR *Codul legilor*, Erevan, 1975 (în limba armeană) .
GOŞ, MÎCHITHAR *Dreptul armenilor* (în limba armeană), Ecimiadzin, 1880.
GRÎGORIS *Cercetare asupra naturii omului şi bolilor sale* (în limba armeană), Erevan, 1962.
GROUSSET, RENÉ *Préface* la „N. Adontz Histoire d'Arménie", Paris, 1946.
HAŞDEU, BOGDAN PETRICEICU *Curtea de Argeş* în Etymologicum Magnum Romaniae.
HAY JOGHOVÎRDI PATMUTHIUN (Istoria poporului armean) vol. I—VIII (în limba armeană), Editura Academiei de Ştiinţe, Institutul de Istorie. Erevan, 1971.
HAYKAKAN SOVIETAKAN HANRAGITARAN (Enciclopedia Sovietică Armeană) vol. VI, articolul *Limba armeană*, Erevan, 1980.
HERAŢHI, MÎCHITAR *Tratamentul febrelor* (în limba armeană), Editura Congregaţiei Mîchithariste, Veneţia, 1832.
HERODOT, *V, 49.*

HOVHANNISIAN, S. H. în *Istoria poporului armean* vol. II (în limba armeană), Erevan 1984.
HOVNANIAN, G. *Manuc Bei Mirzaian* (în limba armeană) Viena, 1852.
IONESCU, CRĂCIUN *Furtună deasupra Orientului*, Editura Politică, București, 1985.
IORGA, NICOLAE *Armenii și românii: O paralelă istorică*, București, 1913.
IORGA, NICOLAE *Conferință ținută la Ateneul Român*, 1935 cu prilejul celei de-a 1 500-a aniversări a traducerii Bibliei în limba armeană în H. Dj. Siruni *Cu Nicolae Iorga* (în limba armeană), Beirut, 1972.
IORGA, NICOLAE *Brève Histoire de la Petite Arménie-l'Arménie Cilicienne*, Paris, 1930.
IORGA, NICOLAE *Istoria comerțului românesc*, Vălenii de Munte, 1915.
IȘCHANIAN, R. A. *Hay joghovirdi țagman u hnaguin patmuthian harțer* (Probleme ale originii și istoriei celei mai vechi a poporului armean) în limba armeană, Erevan, 1988.
IUȘKEVICI, A. P. *Istoria matematicii în Evul mediu*, Editura Științifică, București, 1963.
JAMGOCIAN, H. G. *Hay joghovîrdi patmuthiun* (Istoria poporului armean) în limba armeană, Editura Universității din Erevan, 1975. Idem Abrahamian, A. G.; Melik-Bachșian, S. T.; Poghosian, S. P.
KAPANȚIAN, GR. *Hayasa-Kolîbel Armian. Etnogenez Armian i ih Nacialnaia Istoriia*, Erevan, 1947.
KAPANȚIAN, G. A. *Hayoțh lezvi patmuthiun — Hin șirdjan, (Istoria limbii armene — perioada veche)*, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene — Institutul de lingvistică (în limba armeană) Erevan, 1961.
KOCIARIAN, ARAM *Hay gusanakan ierger* (Cîntece armenești de gusan) Editura Institutului de Artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1976.
KOGHBAȚHI, EZNIK *Respingerea sectelor* (în limba armeană), Erevan, 1970.
KOLANDJIAN, SUREN în Istoria poporului armean, vol. V Cap. *Transilvania* (în limba armeană) Erevan, 1974.
KORIUN, *Varkh Mașțoțhi* (Viața lui Mașțoțh), în limba armeană, Editura Haypethrat, Erevan, 1962.
KOSTANIAN, H. în introducerea la *Hayoțh lezvi patmuthiun — Hin șirdjan* (în limba armeană), Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene — Institutul de lingvistică, Erevan, 1961.
KRETSCHMER, P. *Der Nationale Name der Armenier Haykh*, „Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. klasse", Nr. 1—17, 1932.
KȚOIAN, M. *Mîchithar Herațhi* (în limba armeană), Erevan, 1968.
LANG, DAVID MARSHALL *Armenia, Cradle of Civilisation*, George Allen & Unwin London, 1970.
LANG, DAVID MARSHALL *The Armenians — A people in Exile*, Londra, Boston, Sydney, 1982.
LANGLOIS, VICTOR *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris, Librairie de Firmin-Didot et C-ie imprimeurs de l'Institut, 1880, France.
LEPSIUS, Dr. JOHANNES *Armenien und Europa*, Berlin, 1896.
LEPSIUS, Dr. JOHANNES *Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Potsdam, 1919.
LES TAPIS CAUCASIENS, Éditions d'Art „Aurora", Leningrad, 1984.
LUCACI, CRISTAFOR *Historia Armenorum Transilvaniae* (în limba latină), Viena, 1850.
MACLER, FRÉDÉRIC *Documents d'art arméniens*, publiés et traduits par Frédéric Macler, 2 vol., Librairie Orientaliste, Paul Genthner, 1924.
MARKWART, J. *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin, 1919.
MAȘTOȚH, MESROP *Disertații despre dogmă* (în limba armeană), Vagharșapat, 1894—1896.
Mejdunarodnîie otnoșeniia v epochu imperializma, Dokumentî iz archivov țarskovo i vremen. pravitelstva. Seria III vol. 8/II.
MÎKÎRIAN, M. Poemul *Cartea Plîngerilor* al lui Grigor Narekațhi, Introducere la ediția în armeana modernă, Erevan, 1960.

MNAŢHAKANIAN, A. S. în *Istoria poporului armean* vol. III, Erevan, 1976 (în limba armeană).
MNAŢHAKANIAN, STÉPHAN *Haykakan aşcharhik patkerakhandakă IX—XIV darerum* (Sculptura figurativă laică armeană în secolele IX—XIV) Editura Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Institutul de Artă, Erevan, 1976.
MNATSAKANIAN, STÉPHAN şi NONNA STÉPANIAN *Monuments d'architecture en Arménie Soviétique*, Editura Institutului de Artă al Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan.
MOMMSEN, THEODOR *Roemische Geschichte*, Phaidon-Verlag, Wien — Leipzig, 1932.
MORGAN, JACQUES de *Histoire du peuple Arménien*, Paris, 1929.
MORGENTHAU, HENRY *Ambassador Morgenthau's Story*, New-York, 1919.
MOUREY, GABRIEL *Étude sur l'art et la poésie Arméniens* în vol. *Poèmes Arméniens anciens et modernes*, traduits par Archag Tchobanian, Paris, 1902.
NAIM-BEY *The Memoirs of Naim-Bey. Turkish Official documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, London, 1920.
NALBANDIAN, V. S., NERSISIAN, V. S.; BACHCINIAN H. G. *Hay midjnadarian grakanuthiun* (Literatura medievală armeană), în limba armeană, Erevan, 1986.
NALBANDIAN, V. S. *Unele particularităţi ale istoriografiei armene din secolul al V-lea* în Patma-banasirakan Handes (Revistă de istorie şi filologie) în limba armeană, în „Patma—banasirakan Handes" a Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene nr. 3/1985.
NARKISS, BEZALEL *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Ierusalim, 1979.
NERSESIAN, M. G. *Hay joghovîrdi patmuthiun* (în limba armeană), Editura Universităţii din Erevan, 1972.
NOGALES, RAFAEL de *Four years beneath the Crescent*, London, 1926.
OZANIAN, ANTRANIG *Zoravar Antranig gîchosi* (Vorbeşte Generalul Antranig) în limba armeană, Editura Nor Or, Los Angeles, California, 1974.
PAŞAIAN, ASATUR *Chimistul Giacomo Ciamician* în revista „Krunk" Erevan Nr. 7/1985 (în limba engleză).
PHAVSTOS BUZAND Patmuthiun hayoţh (Istoria armenilor), Erevan, 1968.
PIATKOWSKI, ADELINA *Democrit* în *Filozofia greacă pînă la Platon* vol. II partea I, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984.
PLINIUS (cel Bătrîn), *N H VI*, 9.
PLUTARH, *Lucullus 26, 32*.
POLEK, I. *Armenii în Bucovina* (în limba germană) Cernăuţi, 1906.
POMPEIUS, TROGUS *Historiae Philippicae* XL, XII, 2.
PTOLEMEU, *V, 12, 4, 9*.
RABUNI, V., *Analiza Categoriilor lui Aristotel* (în limba armeană) Manuscris Nr. 4268, Matenadaran.
RAFFI *Opere* vol. V (în limba armeană) Erevan, 1956.
RĂDULESCU, MIHAI *Civilizaţia armenilor*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1983.
RIEGEL, ALOIS *Ein orientalischer Teppich vom Jahre 1202*. Berlin, 1895.
RIFAT, MELVAN-ZADE, *Dedesubturile întunecoase ale revoluţiei otomane*, în limba armeană, Beirut, 1968.
SARAFIAN, K. A. *History of Education in Armenia*, California, 1930.
SIRUNI, H. DJ. *Cu Nicolae Iorga* (în limba armeană) Beirut, 1972.
ŞIRAKAŢHI, ANANIA *Diezeragituthiun yev tomar* (Astronomia şi calendarul) în limba. armeană, Erevan, 1940.
STRABO, *XVI, 1, 19*.
STRZYGOWSKI, JOSEF *Die Baukunst der Armenier und Europa* vol. I, II, Viena, 1918.
STRZYGOWSKI, JOSEF *Das Etschmiatsin-Evangelier*, Viena, 1891.
TACITUS *Annal. III, 1. XIII, 39. XIII, 41*.
TARLÉ, EVGENII *Evropa v epochu imperializma 1871—1919* Moscova — Leningrad, 1928.
TATHEVAŢHI, GRIGOR *Cartea predicilor* (Volum de iarnă şi Volum de vară) Constantinopol, 1741.
TATHEVAŢHI, GRIGOR *Cartea întrebărilor* (în limba armeană) Constantinopol, 1729

TCHOBANIAN, ARCHAG *L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient* avec une *introduction par Anatole France* III-e Édition, Société du Mercure de France, Paris, 1897.
TCHOBANIAN, ARCHAG *La Roseraie d'Arménie*. Éditions Ernest Leroux, Paris, 1918.
TCHOBANIAN, ARCHAG *Les Trouvères Arméniens*, Paris, 1906.
TER-MINASIAN, ANAHID *1-er Août 1918: Le drapeau flotte sur Erevan* în Spécial Arménie Editura Nouvel Observateur şi La Vie, Paris aprilie 1989.
TERNON, YVES *Le génocide de Turquie et la guerre (1914—1923)* în Histoire des Arméniens, Toulouse, 1982.
TIRAŢIAN, G. A. *Strămoşii ne-indo-europeni ai armenilor, hurri-urarticii şi problema Urartu-Armenia* în „Patma-Banasirakan Handes" (Revista de istorie şi filologie) a Academiei de Ştiinţe a R.S.S. Armene, Erevan Nr. 1, 1985.
TOCILESCU, GRIGORE G. *Biserica Episcopală a Mînăstirei Curtea de Argeş*. Restaurată şi sfinţită 1886, 12 octombrie.
TOVMASIAN, NERSES Vederile social-economice ale lui Grigor Tathevaţhí (în limba armeană) Erevan, 1966.
TULBURE, VICTOR şi DAN DEŞLIU *Nahabed Kuceak*, Editura Tineretului, Bucureşti, 1963.
TULBURE, VICTOR *Saiat-Nova Regele trubadur*, poezii, în romîneşte de Victor Tulbure, Editura Univers, Bucureşti, 1975.
VARDANIAN, CH., *Din istoria mişcării literare armene occidentale de la începutul secolului* (în limba armeană) în Buletinul Universităţii din Erevan, Nr. 3 (48), 1982.
WALKER, CHRISTOPHER *Armenia: The Survival of a Nation*, London, 1980.
XENOFON, *Anabasis IV. 4.*
XENOFON, *Cyropedia III, 2. 11.*
ZAMBACCIAN, K. H. *Arta covoarelor manuale armeneşti* în revista „Ani" Anul I, Bucureşti 1936.

Summary

History and Culture of the Armenian People

Ancient Armenia was situated between the lakes of Sevan, Van and Ourmia, near the Black Sea and the Caspian, in the neighbourhood of the great civilizations of antiquity such as Assyria, Babylonia, Persia, the Hellenistic world and the Roman Empire. Some 2,000 years ago it represented the third great power of the Old World in respect of its area (320 000 sq.km) riches and military strength. As it was placed between two great empires of ancient times: the Roman Empire and Persia, being coveted by both of them for its strategic position in Asia Minor, it was often subjected to invasions and its subsequent domination by one or the other of its powerful neighbors. So, the periods of independence alternated with periods of foreign suzerainty or outright subjection and loss of statehood.

The origin of the Armenian people, one of the oldest peoples in the world, dates back into the depths of history. At present, there are two prevailing theories: one which asserts that the Indo-European Armenians migrated from the Balkans, being called Arims and Phrygians (Thracian tribes) by Assyrian and Babylonian sources, that they mingled with local tribes dwelling in Hayassa-Azzi, Arme-Shouprya, Ourartou and with the Hourrits, beginning with the 12th century B.C. and so gave birth to the Armenian people. The second theory which originated in Europe in the 19th century and was sustained by such scientists as J. Schmidt and Theodor Mommsen, as well as by Soviet historians and linguists in more recent times, maintains that the original home of the Indo-Europeans was situated in Asia Minor and more precisely in the Armenian Highlands. Consequently, the Armenians are the oldest dwellers of their country and hence one of the oldest Indo-European peoples. As such, the ethnic character of Ourartou is in doubt. More and more modern historians are inclined to believe that what was currently called „Ourartians“ were actually a class of military aristocrats or simply a dynasty, whereas the people of Ourartou (9th to 6th century B.C.) were Armenian-speaking. The Greek historian of the 6-th century B.C. Hecate of Miletus mentions the name of that country as „Armenia“ and its inhabitants „Armenians“. Similarly an old inscription of King Darius 1st of Persia on a rock near Behistun in Northern Iran dated 522—519 B.C. makes mention of „Armina“ instead of Ourartou, whereas the Armenians call themselves „Hay“ and the country „Hayastan“ according to the Hittite sources long before the advent of the state of Ourartou (Ourarti, Ourarat) on the stage of history so called by Assyrian sources. At the beginning of the 6th century B.C. Armenia is mentioned as being under the suzerainty of the Median Kingdom and later under the rule of Persia and the Seleucidans.

In 189 B.C. Armenia frees itself from the Seleucidan rule and Artashes 1st (Artaxias) was proclaimed king of Armenia and became the founder of the Artaxiad Dynasty, which lasted until the first century A.D. The most outstanding ruler of that dynasty was the „King of kings“ Tigran the Great (95—55 B.C.) who set up an empire extending from the Caspian to the Mediterranean and from the Caucasus to the border of Egypt, including the northern part of Mesopotamia, today's Syria, Lebanon and Israel. After the fall of the Artaxiads, followed the Arsacid Dynasty (1st century A.D.). Under the Arsacid Tiridates 3rd

Christianity was proclaimed in 301 a state religion in Armenia, which became the first Christian state in the world.

The creation of the Armenian alphabet (392—405 A.D.) by Mesrop Mashtotz was of paramount importance for the development of Armenian culture and the survival of the nation, especially in the long periods when it was deprived of statehood. This made also possible the translation of the Bible into Armenian in 435 (the fifth translation in a foreign language) and above all the creation of a national literature, as well as of scientific and theological works. From the 5th century onwards the Armenian School of Translators translated into Armenian the masterpieces of ancient Greek and Hellenistic as well as Latin and Hebrew philosophers, theologians and scientists. The Armenian translations from Aristotle's works in the 5th and 6th centuries A.D. were the first ever in a foreign language, as well as the translation of Euclid's mathematical works and of other writings of Old and Middle Ages. The 5th and 6th centuries were marked by remarkable achievements of Armenian philosophers, historians and writers, whose works were later translated into a number of dead and modern languages such as: Latin, English, French, German, Italian, Arabic, Persian, Romanian, Russian, Polish, etc.

In spite of the collapse of the Armenian state and the loss of independence for long periods (Persian and Byzantine occupation from the 4th to the 6th centuries A.D., Arab occupation between the 7-th and 9-th centuries, the Seldjouk invasion 11th to 12th centuries, the Mongolian and Ottoman invasions from the 13th century onward in Greater Armenia and the conquest of the Cilician Armenia in 1375 by the Egyptian Mamelouks), Armenian literature, philosophy, science, architecture, arts, have survived, enriching Armenian as well as universal culture with outstanding masterpieces. In the Middle Ages, almost every branch of culture produced prominent representatives such as the historians Moses of Khoren (Khorenatzi), Yeghishe, Faustus of Byzantium in the 5th century, the philosophers Yeznik of Koghb (Koghbatzi) in the 5th century, David Anhaghth (David the Invincible or David the Armenian) a Neo-Platonist of the 5th—6th century, the 7th century mathematician, astronomer and geographer Anania of Shirak (Shirakatzi), the 10th century brilliant mystic poet Gregory of Narek (Grigor Narekatzi) whose work has been translated into many modern languages, the 13th and 14th century nominalist philosopher Vahram Raboony (15th century), Hovhan Vorotnetzi (1313—1386), Grigor Tatevatzi (1346—1409) and other celebrated poets, writers, scientists such as Grigor Magistros (11th century), Nerses Shnorhaly (12th century), Frik (13th century), Nahapet Kouchak (16th century) and others. The physicians Mekhitar Heratzi and Grigoris (12th—13th centuries) came up with original epoch-making ideas in the fields of etiology, diagnosis and therapy. The 12th century fabulist and jurist Mekhitar Gosh created a complete civil code which was put into practice not only on the territory of Greater Armenia and Cilician Armenia but also in many colonies of the diaspora. The philosopher, poet, mathematician and chemist Hovhannes Sargavak Imastasser (1045—1129) has presaged the law of the conservation of matter asserting the possibility of the transformation of a substance into another one. He also maintained, some two centuries before Roger Bacon, the necessity of experimentation to verify any theory.

The role played by the Armenian translators in translating the most important works of the Old and Middle Ages and thus saving many originals from oblivion, such as the fundamental work of stoicism „About nature" by Zenon of Cition, certain works by Philo Judaeus, Eusebius of Caesarea's „Chronicle", "The Definitions" attributed to Hermes Trismagistus, works by John Chrysostom, Gregory Nazianzen, Basil the Great and other authors, „The Assizes of Antioch" translated from Middle-French by the generalissimo Sembat and other works the originals of which are lost.

Schools in Armenia date back to the third century B.C., when they taught in Greek, under the influence of the Hellenistic culture. In 405 A.D. when the Armenian alphabet was officially introduced in both parts of Armenia (under Persian and under Byzantine rule), Mesrop Mashtotz set up schools everywhere, to alphabetize the Armenians. Beginning with the 5th century the existence of higher educastional intitutions is mentioned in historic sources, though the first Armenian university was inaugurated in 1284 at Gladzorst the basis of teaching the „Septem artes liberales" as was common in ancient Greek and

Roman universities, to which the art of translations was added. The Gladzor University was the first one to be established outside Europe and as a characteristic feature it was the first one in the world where the instruction took place in the national language, at a time when in Europe they taught in Latin. Celebrated writers, philosophers, architects and scientists graduated from this University. On an average, six titles of doctor (vardapet) a year were conferred. Unfortunately, following the Mongolian invasions, Gladzor Univesity had to cease its existence after about 60 years. In 1373 a new university was set up in the Monastery of Tatev, where a center for scientific studies existed since 895 and had become famous in the 10th and 11th centuries, numbering 500 teachers and students. As at Gladzor, the Tatev University instructed its students in old philosophy, nominalistic phylosophy, logic, rhetoric, grammar, bibliography, history, astronomy, geography, chemistry, anatomy, mathematics, the calendar, commentaries of theological and laic works. There used to be commentaries of Aristotle's, Porphyry's, Philo Judaeus' as well as other authors' works. Textbooks were worked out which were used during the following centuries in the Armenian schools. Another university was set up in Sis, the capital of Cilician Armenia, where a synthesis between Armenian and Western civilisations was taking place in the 12th to the 14th centuries.

The most representative branch of Armenian civilisation has been its architecture and sculpture, as well as the art of miniature. Christian architecture produced masterpieces beginning with the 4th century, reaching its height in the 5th to the 7th centuries and a renewed flourishing in the 10th—14th centuries.

According to such historians of architecture as Josef Strzygowski, Jurgis Baltrušaitis, Gheorghe Balş, Gheorghe Curinski-Vorona and others, the Armenian architects and builders were the first to resolve a number of problems in the construction of stone buildings such as the cross-shaped churches with central cupola over a square basis in churches with four apses and central cupola. The use of the ogive as an element of construction was first achieved in the Cathedral of Ani (989—1001) as well as the intersecting arches in the vaults with fillets and the stone multiple pillars. As a rule, the names of the architects were not disclosed, each building or monument being considered to be a collective achievement. Nevertheless history has retained the names of some outstanding architects such as Manuel, the architect of the church of Aghtamar (10th century), Tiridat the celebrated constructor of the Cathedral of Ani and restorer of the Saint Sophia of Constantinople, the 14th century architect and sculptor Momik.

The *khachkars* (stone monuments decorated with cross motifs, interlacements, geometrical and floral motifs) is a peculiar branch of art, typical to Armenia. Beginning with the 10th century, the ornamentation of the church walls becomes richer and richer, as well as more refined and elaborate. Masterpieces of wall-decorations are the churches of Aghtamar (unique in the world) built in the 10th century, Tigran Honentz in Ani (13th century), St. John the Baptist at Gandzasar in Karabagh (Artzakh), 1216—1238, Noravank (13th and 14th centuries) etc.

The Armenian miniatures flourisched in the Middle Ages, beaming their influence well beyond the borders of Armenia, in the Byzantine Empire and in Europe. The art of miniature reached a very high degree of development in the 9th—10th centuries. The most remarkable masterpieces are: Queen Melke's Gospel (9th century), the Lazarian Gospel (887) and the Echmiadzin Gospel (10 th century). They are classified among the best monuments of universal art. In the Armenian Kingdom of Cilicia the miniatures flourished in the 12th—14th centuries. The best representatives of the kind are Toross Roslyn (13th century) and Sarguiss Pitzak (14 th century). The Cilician miniature is characterized by the harmony of the composition, the wealth of colours and shades, the grace of human figures. Some art historians consider the Cilician Armenian miniature as a forerunner of European Renaissance.

Armenian art also found its reflection in the works of weavers and carpet handicraftsmen. Xenophon mentions in the 5th century B.C. the beauty of Armenian carpets. Fragments of Armenian carpets from the 10th century onwards were preserved to this day. An Armenian carpet dated 1202 A.D. bearing also an inscription in Armenian is being

conserved in Vienna. Specific features of the Armenian carpets are their floral and zoomorphic stylization, dragon-shaped drawings, which differentiate them from the so-called „Oriental", „Anatolian" or „Turkish" carpets, erroneously classified in Europe.

Armenian music has a long past too. Armenian historians of the 5th century A.D. make mention of the existence of reciters in ancient Armenia, who used to chant poems accompanying themselves with popular musical instruments. In the Middle Ages *ashooghs* (troubadours) and *goussans* (minstrels) have developed a special musical notation, called *khaz*. Names of composers and ashooghs are known as far back as the 8th century. The most celebrated in modern times was the 18th century poet and ashoogh Sayat-Nova. In the 19th and 20th centuries the Armenian choral and symphonic music has known an unprecedented thriving, giving rise to such talented composers as Komitas, Alexander Spendiarian, Aram Khachatourian, Arno Babajanian, Alexander Haroutyunian, Allan Hovhaness and others.

Two chapters are dedicated to the Armenians living abroad (Europe, Asia, Near and Middle East, North and South America) and the Armenian colony of Romania dating from the 10th century A.D., laying stress on their remarkable participation in all walks of life in the guest-countries.

Résumé

Histoire et Culture du peuple Arménien

Située entre les lacs Sévan, Van et Ourmia à proximité de la Mer Noire et de la Mer Caspienne, aux sources des grands fleuves de l'Asie Mineure, Tigre et Euphrate, au voisinage des grandes civilisations de l'Antiquité, l'Assyrie, le Babylone, la Perse, le monde hellénistique et l'Empire Romain, l'Arménie couvrant une superficie de 320 000 km² fut, il y a 2000 ans, la troisième puissance de l'Ancien Monde, tant par son étendue, que par ses richesses économiques et son pouvoir militaire. Placée entre deux grands empires de l'Antiquité, l'Empire Romain et l'Empire Persan, convoitée pour sa position stratégique en Asie Mineure, elle fut pendant de longues périodes dominée par ses puissants voisins, jouissant cependant tantôt d'une indépendance totale, tantôt d'un statut de vassalité, jusqu'à la perte de son indépendance d'état.

L'origine du peuple arménien, un des plus anciens du monde, se perd dans les profondeurs de l'histoire. À l'heure actuelle deux hypothèses se disputent la priorité: la théorie de l'immigration des Arméniens Indo-européens venus de la Péninsule balcanique au XII^{e} siècle av. J. Chr., et connus dans les inscriptions assyro-babyloniennes sous le nom d'Arimo-phrygiens, tribus d'origine thracienne et qui se seraient mélangés avec les peuples de Hayassa-Azzi, d'Armé-Choupria, de l'Ourartou, des hourrites, formant le peuple arménien parlant une langue indo-européenne. La deuxième théorie, partant des hypothèses soutenues au XIX^{e} siècle par J. Schmidt et Theodor Mommsen et plus récemment par des historiens et linguistes soviétiques qui affirment que la patrie des Indo-européens fut l'Asie Mineure et plus précisément les Hauts Plateaux de l'Arménie. Donc, les Arméniens Indo-européens auraient pris naissance dès le début de leur existence sur le territoire de l'Arménie. En conséquence, le caractère éthnique de l'Ourartou est mis en cause. De plus en plus d'historiens sont enclins à croire que ce qu'on appelle « ourartéens» n'étaient qu'une dynastie, une aristocratie militaire, mais que le peuple lui-même de l'état d'Ourartou (IX^{e} au VI^{e} siècles av. J. Chr.) était de langue arménienne. L'historien grec Hécatée de Milet (VI^{e} siècle av. J. Chr.) appelait la contrée « Arménie», ainsi que les habitants des « Arméniens». De même qu'une inscription du roi de Perse Darius I-er sur le rocher de Béhistoun datant des années 522—519 av. J. Chr., appelle l'Ourartou « Armina» en langue persane, tandis que les Arméniens eux-mêmes se disent « Hay» d'après la population appelée par les Hittites « Haya» et le pays « Hayassa» qui existaient bien avant l'apparition de l'état appelé Ourartou (Ourarti, Ourarat) d'après les sources assyriennes. L'Arménie est mentionnée à partir du VI^{e} siècle av. J. Chr. comme un état sous suzeraineté des Mèdes, des Perses et puis des Séleucides. Avec Artachès I (Artaxias) s'établit, dès 189 av. J. Chr., la Dynastie Artaxiade jusqu'au I-er siècle après J. Chr., dont le plus illustre représentant fut Tigran le Grand (95—55 av. J. Chr.). Après la chute de la Dynastie Artaxiade suit la Dynastie Arsacide. C'est sous l'Arsacide Tiridate III que l'Arménie fut proclamée en 301 état chrétien (le premier état au monde qui eût reconnu le christianisme comme religion d'état).

Un événement de portée historique fut la création par Mesrop Machtots de l'alphabet arménien (392—405 après J. Chr.) ce qui permit la traduction de la Bible en Arménien (435) et le début d'une littérature nationale, ainsi que des œuvres scientifiques et théolo-

giques. À partir du V^e siècle commence la traduction en Arménien des principales œuvres des philosophes et des scientifiques grecs de l'antiquité, ainsi que des auteurs latins et hébreux. Aristote fut traduit pour la première fois en une langue étrangère, en Arménien, ainsi que l'œuvre du grand mathématicien Euclide et d'autres représentants de la culture universelle de l'Ancien Monde. Les écrits des philosophes et des historiens Arméniens des V^e—VI^e siècles représentant des chefs-d'oeuvre de la culture arménienne, ont été traduits en plusieurs langues modernes.

En dépit de la perte de l'indépendance étatique pendant de longues périodes (occupation perse et byzantine du IV^e—VII^e siècles, occupation arabe du VII^e—IX^e siècles, occupation seldjoukide du XI^e—XII^e siècles, l'invasion mongole et puis ottomane à partir du XIII^e siècle en Grande Arménie et des Mamelouks en Arménie Cilicienne en 1375, causant la chute de la dernière dynastie de l'Arménie indépendante (la Dynastie d'origine française des Lusignans), la culture arménienne a survécu dans les domaines de la littérature, de la philosophie, de l'historiographie, de l'architecture, de la miniature, des mathématiques, de l'astronomie, de la chimie, de la médecine etc. Les noms des historiens Moïse de Khorène (Khorénatsi), Yéghiché (Elysé), Faust de Byzance du V^e siècle, des philosophes Yeznik de Koghb, David Anhaghth (David l'Invincible ou David l'Arménien, néo-platonicien du V^e— VII^e siècles), du mathématicien, astronome et géographe Anania de Chirak du VII^e siècle, du poète mystique génial Grégoire de Narek (Narékatsi) du X^e siècle, traduit en plusieurs langues modernes, des poètes, écrivains et historiens du Moyen Age, des philosophes nominalistes Vahram Rabouni (XIII^e siècle) Hovhan Vorotnétsi (1313—1386), Grigor Tathévatsi (1346—1409) et d'autres illustres représentants des lettres, des sciences et de la pensée philosophique se sont fait remarqués dans l'histoire de la culture Arménienne et universelle, ainsi que Grigor Magistros, écrivain, philosophe, scientifique et traducteur du XI^e siècle, le poète, philosophe, théologien et diplomate du XII^e siècle Nersès Cnnorhalí, le poète et penseur du XIII^e siècle Frik, le poète lyrique et érotique du XVI^e siècle Nahapet Koutchak etc. Des idées originales ont exprimé les médecins Mekhitar Hératsi et Grigoris aux XII^e—XIII^e siècles ainsi que le juriste et fabuliste Mekhitar Goch du XII^e siècle. Le philosophe, poète, mathématicien, chimiste Hovhannès Sargavak Imastasser (1045—1129) a pressenti la loi de la conservation de la matière en affirmant la possibilité de la transformation d'une matière en une autre. Aussi a-t-il soutenu, deux siècles avant Roger Bacon, la nécessité de l'expérimentation pour vérifier une affirmation ou hypothèse.

L'intérêt des traducteurs arméniens pour les œuvres les plus célèbres d'autres peuples de l'Antiquité et du Moyen Age, ont sauvé de l'oubli nombre de créations philosophiques et scientifiques telles que l'œuvre capitale du stoïque Zénon de Cition «De la nature», certaines œuvres de Philon le Juif (d'Alexandrie), la «Chronique» d'Eusèbe de Césarée, les «Définitions» de Hermès Trismegistos, des écrits de Jean Chrysostome ou Bouche d'Or, de Grégoire de Nazianz, de Basil de Césarée ainsi que d'autres auteurs, «Les Assises d'Antioche» traduites du français moyen par le généralissime Sembat et d'autres œuvres dont les originaux sont perdus.

Les établissements scolaires de l'Arménie ont marqué une évolution éclatante. On a des preuves de l'existences d'écoles en langue grecque dès le début du III^e siècle av. J. Chr., c'est à dire dès l'avènement de la culture hellénistique en Arménie. En l'an 405 après J. Chr., au moment où l'alphabet arménien fut introduit officiellement dans les deux parties de l'Arménie (celle sous domination persane et celle sous domination byzantine), Mesrop Machtots organisa partout des écoles, pour l'alphabétisation du peuple arménien tout entier. Á partir du V^e siècle on signale dejà la création d'écoles d'enseignement supérieur mais c'est en 1284 que fut inaugurée l'Université de Gladzor ayant comme principe d'organisation et d'enseignement «septem artes liberales» des universités antiques auxquels s'ajoutait l'enseignement de l'art de la traduction. Ce fut la première Université fondée en dehors des limites de l'Europe et la première Université au monde où l'on enseignait dans la langue nationale, alors qu'à cette époque-là dans les universités européennes on enseignait en latin. Des célèbres écrivains, philosophes, architectes et scientifiques sont sortis des portes de cette Université, où l'on accordait, en moyenne,6 titres de docteur ès sciences (vardapet) par an. Malheureusement à la suite des invasions mongoles, l'Université de Gladzor a dû cesser son activité après plus de 60 ans d'existence dans la Principauté

semi-indépendante de Sunik. Le recteur de l'Université, Hovhan Vorotnetsi, fut obligé d'emporter ses étudiants d'un lieu à l'autre, trouvant enfin un abri au Monastère de Tathev où il fonda en 1373 une nouvelle Université. Ici il existait depuis 895 un centre d'études scientifiques, qui avait acquis une renommée aux X^e—XI^e siècles et comptait 500 professeurs et étudiants. Ainsi qu'à Gladzor, à Tathev on enseignait la philosophie antique et médiévale, la logique, la rhétorique, la grammaire, la bibliographie, l'histoire, l'astronomie, la géographie, la chimie, l'anatomie, les mathématiques, le calendrier, les commentaires aux œuvres théologiques et laïques (on commentait les chefs-d'œuvre d'Aristote, de Porphyre, de Philon le Juif et d'autres philosophes). On y a élaboré des manuels d'enseignement qui ont été utilisés pendant des siècles dans les écoles arméniennes. Une Université fut ouverte aussi à Sis, la capitale de l'Arménie Cilicienne, où avait lieu une synthèse des civilisations arménienne et franque (XII^e—XIV^e siècles).

La preuve la plus éclatante de la valeur de la civilisation arménienne est son architecture et sa sculpture en pierre qui ont produit des chefs-d'œuvre de l'architecture universelle à partir du IV^e siècle, ayant comme périodes d'épanouissement les V^e au VII^e et X^e au XIV^e siècles. Selon les historiens de l'architecture tels Josef Strzygowski, Jurgis Baltrušaitis, Gheorghe Balş, Gheorghe Curinski-Vorona et d'autres, les architectes et bâtisseurs arméniens furent les premiers à résoudre beaucoup de problèmes de construction en pierre telles les églises à plan central sur carré avec croix inscrite et coupole reposant sur quatre piliers ou bien les églises à quatre absides et coupole centrale. L'ogive comme élément constructif fut réalisée pour la première fois dans la Cathédrale d'Ani (989—1001) et d'autres églises d'Arménie, ainsi que la croisée d'arcs dans les voûtes à nervures et les piliers multiples en pierre.

L'histoire a retenu les noms de quelques architectes seulement tels l'architecte Manuel, le constructeur de l'église d'Aghthamar (X^e siècle), de Tiridate le célèbre bâtisseur de la Cathédrale d'Ani et restaurateur de la coupole de l'église Sainte Sophie de Constantinople, (X-XI siècles.)de l'architecte, sculpteur et miniaturiste Momik (XIV^e siècle).

Les *khatchkars* (monuments en pierre sculptés avec des motifs en croix, des entrelacs, des décorations géometriques, florales et antropomorphes) représentent une branche spécifique à l'art arménien. Les sculptures sur les façades des églises deviennent de plus en plus riches et raffinées, à partir du X^e siècles notons comme chefs-d'œuvre les églises d'Aghthamar (915—921), de Tigran Honents à Ani (XIII^e siècle), St. Jean-Baptiste de Gandzassar (1216—1238) au Karabagh (Artzakh), Noravank (XIII^e—XIV^e siècles) etc.

L'art des miniatures arméniennes s'est épanoui au Moyen Age, marquant un rayonnement dans l'Empire Byzantin et en Europe. Aux IX^e et X^e siècles la miniature arménienne atteint un très haut niveau. Les œuvres les plus représentatives sont: l'Évangéliaire de la reine Melké (IX^e siècle), l'Évangéliaire Lazarien (887) et l'Évangéliaire d'Etchmiadzine (X^e siècle). On les classe parmi les meilleurs monuments de l'art universel. La miniature du royaume de l'Arménie Cilicienne s'est épanouie au cours des XII^e—XIV^e siècles et dont les plus illustres représentants sont Thorosse Roslyne et Sarguisse Pitzak. La miniature cilicienne se distingue par l'harmonie des compositions, la richesse des couleurs et des tonalités, la grâce des personnages. Certains historiens de l'art considèrent la miniature arménienne de Cilicie comme étant un précurseur de la Renaissance.

L'art arménien a trouvé son application aussi chez les tisserands et les artisans des tapis, dont Xénophone en parlait déjà au V^e siècle av. J. Chr. On en a trouvé des fragments de tapis arméniens provenant du X^e siècle. Le plus ancien tapis arménien avec une inscription en langue arménienne daté 1202 est conservé au Musée de l'art technique à Vienne. La stylisation florale et zoomorphe, ainsi que les dessins de dragons sont spécifiques pour les tapis arméniens, longtemps méconnus en Europe on bien confondus avec les «tapis orientaux», «anatoliens» ou «turcs».

La musique arménienne aussi est de longue date. Les historiens arméniens du V^{e} siècle attestent qu'en antiquité il y avait en Arménie des déclamateurs qui chantaient les textes des poésies en s'accompagnant d'instruments populaires. Au moyen-âge les *achoughs* (troubadours) et les *goussans* arméniens ont développé la chanson en employant des *khazes* (signes de notation spécifiques arméniens). Au XVIII^{e} siècle le plus illustre représentant du genre fut le génial poète Saïat-Nova. Dès le VIII^{e} siècle on connaît le nom de compositeurs et de théoriciens de la musique. Aux XIX^{e} et XX^{e} siècles la musique choral et symphonique arménienne connaît un essor remarquable avec des compositeurs tels Komitass, Al. Spéndiarian, Aram Khatchatourian, Allan Hovhaness, Arno Babajanian Alexandre Haroutiunian et autres.

Deux chapitres sont consacrés aux Arméniens de la diaspora (Europe, Asie, Moyen Orient et Proche Orient, Amérique du Nord et du Sud), ainsi qu'à la colonie de Roumanie qui date depuis le X^{e} siècle, mettant l'accent sur leur participation à tous les domaines de la vie sociale, économique et culturelle des pays hôtes.

Cuprins

Table des matières

Coperta : *Evangheliarul de la Haghpat (1211)*
Tabla de canoane (În dreapta sus un trubadur cu un instrument muzical popular ; jos vază cu flori).

Tehnoredactor: ȘTEFANIA MIHAI

Coli de tipar: 26,5
planșe 32 pag. alb negru
32 pag. color
Bun de tipar 6 VI 1992
Comanda nr. 780

1500

„Noi sîntem rude prin aceea că avem sîngele acesta trac, în el ambele popoare au moştenit şi cîteva caractere: aplicaţia către poezie, iubirea de muzică şi altele."

„...Ca istoric, am cunoscut rolul nobil pe care l-a avut în istorie poporul armean, precum şi suferinţele şi martiriul care i-au fost sortite acestui popor nobil şi constructor. Aceasta nu poate să nu tulbure conştiinţa unui om, cînd vede nedreptatea îngrozitoare pe care lumea civilizată a făcut-o faţă de un neam care de secole a vegheat în slujba civilizaţiei umane, sacrificîndu-se chiar pentru ea.

...Doresc ca poporul român să aibă în sînul său un element ca voi, care să participe nu numai la construcţia ţării, ci să-i servească totdeauna drept pildă de patriotism."

NICOLAE IORGA

„Oricare ar fi fost soarta armenilor, şi ea a fost crudă, orice i-ar aştepta în viitor, ţara lor va rămîne în veci una dintre ţările cele mai interesante din lume."

LORD BYRON (1816)

„Am iubit întotdeauna pe armeni, fiindcă ei sînt poporul bunei speranţe printre populaţiile active, oneste şi literate din Orient."

ALPHONSE de LAMARTINE

ISBN 973-44-0077-0